

સાહ્ય નહીં
પ્રાપ્તિ માટે
પ્રયત્ન કરો

દિવસ

સુદર્શન.

પ્રાદેશીય સાહ્ય નહીં
પ્રાપ્તિ માટે
પ્રયત્ન કરો

પ્રાદેશીય

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહ્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

તંત્રી — માધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

તક ૨૫, અંક ૧.]

(માસિક)

[ઑક્ટોબર, ૧૯૦૮.]

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ

૧૫૫

૧. રૂઢ નમસ્કારાત્મક.....	૧
૨. વિમોચન	૬
૩. માઓ અને તેમની ખરી મહત્તા.....	૭
૪. નિષ્પત્તિકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ.. ..	૧૪
૫. વિચાર.....	૧૬
૬.	૨૪
૭.	૨૬

नमो निर्मळा मंगला तत्त्वरूपा
 नमो नर्मदा नाथ कैलासभूपा ।
 नमो आद्यशक्तिपति ज्ञानकृपा
 नमो सावि त्रैलोचना यज्ञयूपा ॥ १५ ॥

दिशाकाळ वस्तुपरा सर्वव्यापी
 प्रभो द्वंद्वभावोपरा सौम्य स्वामी ।
 सदानंदरूपा विभो विश्वनापी
 नमस्कार युगांतके वास्वारी ॥ १६ ॥

अनंता अखंडा प्रभो पूर्णरूपा
 जगाधीश सृष्टिपरा बीजमूला ।
 तनुपावना आद्यअंतादिहीना
 नमस्कार वेद त्रयी ध्यान लीना ॥ १७ ॥

दीनानाथ शुचिश्रवा सर्वलोका
 परंधाम कैवल्यदा सांख्ययोगा ।
 निरालंब निरंजना सर्वसोहा
 नमस्कार कूटस्थ निर्मानमोहा ॥ १८ ॥

सदाशातिमूर्ति पराज्योतिरूपा
 उमायुक्त निराश्रया भूतमूला ।
 कलापूर्ण कोटि रवि तेजपूरा
 नमस्कार कीर्तिप्रदा कल्पद्रुमा ॥ १९ ॥

महारुद्र मायापात सृष्टिसुधा
 यतिवेशधारी पराज्ञान मुदा ।
 रतिदा जटीला रतिनायरूपा
 नमस्कार आर्यापते सर्वभूता ॥ २० ॥

प्रमेयात्म भक्ताधिना शूलपाणि
 बहुपाद चक्षुकरा रूपस्वामी ।

श्रुतिसार बुद्धि मनोपार ध्यानी
नमस्कार नेतिप्रभा वेद वाणी ॥ २१ ॥

प्रभो नित्यशुद्धा गिरिशृंगवासी
निजानन्द ध्याता सदाकाळ ज्ञानी ।
महार्मत्र सूत्राश्रया विश्वधारी
नमस्कार सर्वेश शातामकाशी ॥ २२ ॥

सुराधीश चूडामणि लोकपाला
महेंद्रा शशी सूर्य नक्षत्र तारा ।
निधिरूप निधिपति निधिदाता
नमस्कार सर्वत्र निजांगधारा ॥ २३ ॥

धराप्राण धाराधरा जातवेदा
तरु ओषधि फुल्लस्थानु प्रचेता ।
गिरिरूप गिरापति ज्ञानगेहा
नमस्कार भूतात्मने भूतदेहा ॥ २४ ॥

दिशादर्श दिशापति देशदाता
दिवाज्ञान दिवापति देवधाता ॥
अनेहा मुनेहा कळाकाळपाला
नमस्कार सर्वातीता सर्वधारा ॥ २५ ॥

शारङ्गवृद्धिनीहित.

सर्वाधार सुरेश पंचवदना सर्वाश्रया सर्वदा
बंदु प्रेम अपार चित्त विशदे सत्यंपरं सौख्यदा ।
कादंबिनी समान प्राणरसदा स्नेहार्द्रता सर्वया
वर्षो ए अखिलेश उर जगती ज्योति अजिवाच्छता ॥

“व्रजविहारी”

। વન્ધ વિમોચન ।

(મળેલું.)

છટ્યો છ' ક્યુદખાનેથી : ઉભો મેદાનમાં : દિલ્લદાર !
 ફસાયેલો મજલમાં, હા ! વછટ્યો-ખેવકા : દિલ્લદાર !
 હવે છટા થયેલો છ' : ફરી ક્યુદી નથી ચાવૂં :
 ગુનેહગારી કરી પૂરી : ફરી નથી મોતમાં જાવૂં.

પડેલો પાપમાલીમાં : બૂલ્યો મજનું દિવાનાને :
 વહી આપી શિરસ્તાએ મકાને આવીને સાને :
 જલ્દાનમની ખૂરી ખાડી ! ફસાઈ ત્યાં ફરી ચાડ્યો :
 મગર, મુકલેસી તે મૂકી સનમનો સાશુડો સાલો.

યવાનું હોય બેગાના ગુલામી જૂનીમાં સડવું :
 ન ખ્વાહિશ જિન્દગીની તો : બલૂં જીવવાથી એ મરવું.
 ગુલામીને સલામી શી ! જગર વેરાન મ્હારે શું !
 જહોં દિલતખ્તમાં વ્હાલી સનમની મૂર્તિ પધરાવું !

તપીને ઇસ્કની ધૂનિ જગાવી જૂત ધૂણાવું !
 જપીને ઇસ્કના મન્નો ફરી જૂતડાં દૂં બોલાવું !
 હવે પરદેજગારીથી બહુ છટા થયેલો છ' :
 સનમ ! તુમ મારીમાં બેઝૂં ગુમાવીને બૂકેલો છ'.

સનમદેયે સદા તાજૂં ગુલામી ખત લખ્યું રાત્રું :
 મીનાઈ ઇસ્કની છાપે કીધું કાયમ હમેશાં તું !
 સનમના કાચનું હૈયે પીધું મરતી તણું પ્યાલું !
 પીધેયોછું બરો પૂરો, ખીજી પ્યાલી ભરૂં તો શું !

ડુબ્યો ઇસ્કે ઘરાબીમાં નશો ખીજો કફે તો શું ?
 સનમદિલમાં રલો લોટી : બિજાનું શું કફે ખીજૂં ?
 થણી છ' તંગ, ઝો મારુક ! મગર, મરતી ચલે બુલબુલ :
 હજી મ્હડવા વૃક્ષને છે જિગર તૈયાર, ઝો મહબૂબ !

તું રાજી ત્યાં દં છ' રાજી : મિઝાઝી તો મિઝાઝી દં :
 ફૂફેમની રાહ જોતો છ' ઉભેલો બે ફિકર જો તું !
 બરેલી ઝહરની પ્યાલી કફે મીઠી ! અગર પ્યાલી ?
 મ્હડે છે ઝોર કેં લાલી ! ફૂફેમ કર, બેલ ! ઝો વ્હાલી !

હુમ તુજ તે હુમ હોનો : હં હાજર છું અદા કરવા :
 હને દુનિયાની બદગોષ્ટ મગર, તુજ દિવસણી દુઆ !
 હવે પપગામ દે અન્દર : હલાલી ગહરની કરવા,
 મહેને છે હામ હજમીની : ચહે શું ? ડેરવા ? ઉડવા ?
 સનમ-ચહનાં અહીંઆં તો ઉડે અરમાનનાં નેનાં :
 અને, આ હરક દરિયાનાં ન બિચકુલ ઊંડારે મોખાં.

સ્નેહ સદન.

૩ : ૯ : ૦૯.

સાગર

॥ મહાત્માઓ અને તેમનો સ્વરો મહત્તા ॥

આપણા અને અન્ય દેશોમાં અનેક મહાત્માઓએ અનુભવેલા અજાનો સંપૂર્ણ અભેદ, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર, એ બાબત સમજવાની પથ આપણી અચક્તિ હોવા છતાં સ્પષ્ટ રીતે એજ આપણો અંતિમમહાન ઉદ્દેશ છે: આપણી વારંવારની દુનિયાની કંટાળા ભરેલી યાત્રાને અંતે એજ ઉત્તમોત્તમ પ્રાપ્ત્ય આપણા બાવિમાં સર્જાયેલું છે. “કર્મ કરવાની રત્ન મેળવતી” અને એના જોવી અન્ય બાબતોને અથવા ઉપરની ઉદ્વેગભાવના કરતાં તેજ પથ અથમ બાવના સ્વીકારવી એ આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદાને સંકુચિત, ટકિને કુંકિત બનાવવા સમાન છે. તેમ “તાકીને શિયાળ પકડવા કરતાં, સિંહ પ્રત્યે નેમ તાકીને ચૂકવી” એ હળવવાર ઉત્તમ છે.”

પરી બાવના શું તે આપણે જોયું, પરંતુ વર્તમાન ગમાનામાં વેપારશાહી તત્ત્વ વિદ્યા એટલી બધી પ્રચલિત બની ગઈ છે, કે અમુક બાબત સત્ય હોય એટલું જ પુરતું ગણાતું નથી, તે સાથે સાથે ઉપયોગી પણ હોવી જોઈએ. ઉપયોગિતા સમાજની નિર્માયક કુલ-દેવતા થઈ પડે છે, સત્યને પણ તેના આગળ નમતું આપતું પડે છે, પ્રવેશ માટે રત્ન માગવી પડે છે. ખરેખર આ કંઈ એક શુભ ચિન્હ ગણાય નહિ. અમુક માનવિએ સત્યને શોધી કાઢ્યું છે, અનુભવ કર્યો છે, એટલું જ શું તેને માન મળવા માટે પુરતું નથી. તે આ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિને અમુક ઉપયોગનો છે, એમ શું સાબીત કરી આપવાની જરૂર છે? વા-દ્ધીકીએ મહાકાવ્ય રચતાં વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાના આ પ્રશ્ન વિષે બાંધેજ ‘માયાદોહ કરી દશે, એવી આપણી ખાતરી છે. અજાની એકાદ મૂર્તિ કરતાં એક એખાની મુશ્ય વિશેષ “દુનિયાદરીના ઉપયોગની” છે; શું આયું દૃષ્ટિજંદુ રાખવાનું છે? જો એમ જ હોય તો ઉપનિષદો વાચવા કરતાં દાણાનો વ્યાપાર કરવો વિશેષ લાભકારક છે; આપણાં મંદિરો અને દેવાલયોને કારખાનાં અને કાર્યશ્રેણીમાં ફેરવી નાખવાથી કદાચ એક ઉપયોગી સુધારો થશે. ઉપયોગિતા એ તો વેપારીની તત્ત્વવિદ્યા છે; કોઈપણ પ્રજા એમાં પોતાના નિવાસકરે વિશ્વાસ રાખતાં આપણી ખાતરી થાય છે, કે તેનો વિનાશ નજીકમાં જ છે.

જનહિતસુખરાદના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અનેક પ્રવૃત્તિ પારાયણ સુધારકા કરતાં એક આલસ્ય મહાત્મા સંભાળને વિશેષ ઉપયોગનો છે. પ્રથમ તો, એકાદ પ્રજા એક મહાત્મા નિપજાવવા સમર્થ છે, એજ તેની પ્રવૃત્તિપરાયણતાની ખાત્રી બરેલી નિશાની છે. દરેક દેશ મહાત્માઓ નિપજાવી શકતો નથી. એકાદ મહાત્મા જરાપણ પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી. "હજારો મનુષ્યમાંથી કોઇક જ જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. આવા પ્રયત્ન પરાયણ સિદ્ધાંતથી પણ મને તત્ત્વથી કરીને કોઇક જ જાણે છે. (ગી-૭-૩) વિશ્વવૃક્ષના અતિ સ્વાદુ તથા પરિપક્વ ફલરૂપ મહાત્મા છે, તેમના વિષે હલકો વિચાર ધરાવનારજ ખાપી છે. આપણે સમજીએ છીએ તેવાં "સ્વ" અથવા "અહં" નો વિલય થતાં, જીવાત્માને સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનનો અનુભવ થતાં, એટલે ગમે દૂર પળાતાં, સર્વમાં એકનું પ્રવિલાપન થતાં, આધ્યાત્મિક શક્તિના ભંડારમાં વૃદ્ધિ થાય છે, સમગ્ર માનવજાતને પ્રભુતા નિકટ લઇ જતી પ્રેરણા મળે છે-આ ઉપરાંત આ દિવ્ય પ્રેરણા માનવિઓમાં ઘટ્ટને અધમ સૃષ્ટિને પણ પ્રકાશમાન બનાવે છે. સમગ્ર વિશ્વ આવી આનંદની ભાવનાથી ઉભરાઇ જાય છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકાએ આપણું જાતે વિકાસ પામવો એજ આપણે વિશ્વ પ્રત્યે કોઇ કાલે પણ કરી શકીએ તેવી ઉત્તમોત્તમ સેવા છે." દયાભાવનાથી રચીત હૃદયને દૂર કરવું એ સાદું છે; માનસિક ક્ષેત્રને વિશાલ બનાવે અને નૈતિક પ્રકૃતિને ઉચ્ચ બનાવે એવું શિક્ષણ માનવિને આપવું, એ ઉત્તમ છે. આ ઉભયે શ્રેષ્ઠ અતિમર્યાદા પ્રત્યેનાં માત્ર યોગ્ય પૂર્વ સાધનો રૂપ છે. પરંતુ માનવજાત જે વડે જીવે છે એવા આધ્યાત્મિક પ્રવાહ રૂપ બનવું એ સર્વ કરતાં ઉત્તમોત્તમ છે.

એકાદ ખરેખરા મહાત્મા સાધુ પુરુષ, વ્યાવહારિક માનવિઓ જેવા દરેકજ ખાજારમાં મળે છે તેવા નહિ પરંતુ વશિષ્ઠ, વ્યાસ, શુક, વાલ્મીકીના જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ મહંતો-એક એવો કોઇક કોઇકવારજ બનતો બનાવ છે, કે જેથી સમગ્ર વિશ્વ આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે. જ્યારે મહાન રામ, છુદ્ધ, કાંધરથ, કૃષ્ણાદિઓ જન્મ્યા હતા ત્યારે, આકાશમાં વિમાનરૂપ દેવો આવ્યા હતા, પુષ્પ વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ભરી કાઢી હતી, સુગંધી વાયુ વાવા લાગ્યા હતા, ઋતુ વિના પણ વૃક્ષોએ પુષ્પો આવ્યા હતાં, એ સર્વ કંઈ માત્ર કવિ કલ્પનાઓ નથી; એ સર્વમાં સત્યનો સમાવેશ થાય છે, જે કે તે આલંકારિક ભાષામાં છે, કે મહાત્માઓના જન્મ સમયે વિશ્વ આનંદથી ઉભરાઇ જાય છે. ખાડીની સમગ્ર સૃષ્ટિને ગતિ-માન ક્યાં વિના એક પરમાણુ પણ કદાપિ ગતિ કરી શકતું નથી, તેમજ કોઈ પણ માનવિ પ્રમાણમાં સમગ્ર સૃષ્ટિને ઉચ્ચ બનાવ્યા વિના કદાપિ મહાત્મા બની શકતું નથી. તેટલા માટે વિશ્વ પ્રત્યે કોઈ કાલે આપણે જે ઉત્તમોત્તમ સેવા કરીએ શકીએ તે એટલીજ છે કે મહાત્માઓ બનવું.

શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓના સમયમાં દિવં ઉત્તમોત્તમ દશાએ હતા, વિદેહના રાજ ઋષિ જનકના જેવી અન્ય રાજ સભા દુનિયાને દંજી દબે જોવાની છે. દુનિયાનાં આલંકાર સમૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સાચિત મયલાં રાજ્યો વ્યાસ અને વાલ્મીકીના સમયમાં પ્રવર્તતાં હતાં, ઇન્દ્રાક, રઘુ, હર્યશ, રામ, બલિ, ધર્મ પુત્ર, શિબિ, માંધાતા, પરિક્ષિત અને અન્ય અનેક અમરકીર્તિ વરેલા રાજાઓ આપણા ઋષિઓના સમકાલિન હતા; વેદો, ખગોળ વિદ્યાની

સૂચનાઓથી ઉભરાઈ જાય છે, વર્તમાન પ્રજાઓએ શોધી કાઢી હોય એવી યોડીજ વિદ્યાઓ ઉપનિષદ દર્શાવેલી અજ્ઞાત હતી. એ પ્રાચીન દિનેમાં સુંદની કલા પણ અદ્ભૂત પ્રકારે સંપૂર્ણતાની ક્લાએ ખીસી હતી. 'દિ'દના 'પ્રાચીન ઇતિહાસનો વિચાર ચલાવવાનો આપણે વર્તમાન ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ જે કહેવાનું છે તે એટલુંજ કે દૂર દૂરના ઝમાનાઓમાં જ્યારે ઉપનિષદો પ્રથમ શુદ્ધિમાં આવ્યાં, એ મહાન ઉપદેશોની ભાવના સમગ્ર દેશમાં પ્રસરી રહી હતી, એ મહાન સત્યોના જીવતાં જંગમ દર્શનોરૂપ ઋષિયો સઘળે વિચરતા હતા, ત્યારે આપણા ગરીબ દેશના અત્યંત શુભ દિને પ્રવર્તતા હતા.

એક મહાત્મા, સાધુ, એ એક પ્રજાના જીવનના અને બલના એક ખાતી બરેલા ચિન્હરૂપ છે. એકાદ પ્રજા બંને સુધુષિમાં, દૃશ્ય રીતે મૃતવત પડી હોય પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં એક મહાત્મા, સાધુ, જીવતા જંગમતા હોય છે ત્યાં સુધી યમરાજનો પાશ તેને પીડી શકતો નથી. આપણા દેશની વર્તમાન દશા ગમે તેવી હોય, તે ગમે તેવી નિરાશા અને નિર્બળ જણાય, પરંતુ જ્યાં સુધી તેની મહાત્મા ઉપજીવવાની શક્તિ સંપૂર્ણ વિનાશ પામી નથી ત્યાં સુધી નિરાશ થવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. આ પ્રમાણે આતો પ્રજાની મહત્તાની એક કસોટી છે—તે પ્રજામાંથી મહાત્માઓ, ચારિત્ર પરાયણ પૂજ્યપુરુષો ઉપજી આવ્યા છે કે નહિ ? જે તેવા કાષ્ટ ના ઉપજી આવ્યા હોય તો તેની સમૃદ્ધિ ચોરના વિત્તાની પેઠે અદ્ય કાલનીજ નિવડશે. માત્ર અધ્યાત્મ બલની ખામીને લીધે, ઉત્સાહક પ્રાચીન કથાઓ અને હમેશાં ટકે એવી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓની ખામીને લીધે, અનેક મહાન સામ્રાજ્યો, પાછળ કંઈ પણ નામ નિશાન વિના, પુનઃ સજીવન થવાના સંભવ વિના વિનાશ શરૂ થયાં છે. આ સર્વમાં અદ્ભૂત બનાવ તો એ છે, કે આટલી બધી પ્રજાઓ યથા અને ગર્ભ છતાં તે સર્વેથી વૃદ્ધ હિંદ, ઇતિહાસથી દર્શાવાતા દીક્ષગીરી બરેલા તેમના વિનાશનુમધ્યમાં પણ હજી એ વૃદ્ધ હોવા છતાં યુવાનો ઉત્સાહ જળવી રહ્યો છે; જરૂર પડતાં નવા નવા પ્રકારના સંતો, ઋષિયો, વીરો, રાજાઓ, કવિ ઇત્યાદિ ઉપજીવવાની અનંત શક્તિ ધરાવે છે; બાલક અવતરતાં કુમારી કાળની યુવા સુમાવ્યા વિના ગમે તેટલાં છોકરાંને જન્મ આપનાર મહાભારતમાંના યજ્ઞાતિની દુહિતાની પેઠે તે પણ વિચિત્ર પ્રકારની કુમારિકા દશા જળવી રહ્યો છે. આવા અદ્ભૂત બનાવનો સંભવિત ખુલાસો માત્ર એટલોજ છે, કે હજીએ તેમાં અમૃતકલ્પરૂપ ઉપનિષદોનો આદેશ પળાય છે, તેની ભૂમિ વિશ્વના પ્રભુઓના પાદથી અનેકવાર પવિત્ર બનેલી છે; તેમના આત્માનુભવનું બલ એટલું બધું હતું કે ઉપરિ અથવા અધો બાગની અનેક સૃષ્ટિયોનો એક નિમેશ માત્રથી વિનાશ કરવાને સમર્થ હતા. “સમગ્ર બ્રહ્માંડ અને પિંડનો એક મૃત્પિંડની પેઠે અમે ત્યાગ કરીશું,” (અધ્યા. ઉપ.) અત્રે આપણે જે વિચારીએ છીએ તે વિશ્વસનીય, અત્યંત ઉપદેશાત્મક ઇતિહાસ છે. આવા મહાન સત્યને લક્ષમાં રાખતાં હિંદનો દરેક ખરો પુત્ર જે ઉત્તમોત્તમ સેવા કરી શકે તે, હજી બાહ્યારિષ્ટમાંથી પણ પસાર ના થયેલી બાલ પ્રજાઓના નમુના પ્રમાણે તેને સુધારીને કરવાની નથી, તેમજ પ્રાચીન સંસ્થાઓ, યંત્રાઓ, કર્મકાંડો પુનરુદ્ધાર કરીને દેશને હજારો વર્ષ પાછો હાલીને પણ કરવાની નથી પરંતુ પોતાની જાતનો બની ચકે તેટલો વિકાસ સાધીને પ્રાચીન ઋષિના નમુનાના એક મહર્ષિ બનીને કરવાની છે. વર્તમાન કાલે મૂંઝી શકાય તેવી આ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની સેવા છે; જે આ સંભવિત ના હોય તો આથી

ઉત્તરતી ક્ષેત્રમાં બાબત; વર્તમાનમાં પ્રચલિત બનેલા અસંખ્ય ઢોંગ-ધત્તરાઓને દેશમાંથી દૂર કરીને ઋષિઓના આગમનને યોગ્ય બનાવવાની છે. બ્યારે મહાત્માઓ આવશે, વર્તમાનની પેઠે અત્ર તત્તર ચિત્તજ નદિ પરંતુ વિચાર સંખ્યામાં આવશે ત્યારે સમગ્ર દેશ ગરડની દૃષ્ટિથી ઉત્તા નાગપાશથી બંધાયેલા રામના સૈન્યની પેઠે સંપૂર્ણ જમત બનશે, પ્રાચીન હિંદની જહોજલાલી અનેક ગુણિત પુનરોદ્ધાર પામશે.

સાધુ પુરુષો આવતાં તેમની સાથે, સુધારકો, કાર્ય વાહકો, સંતો, કવિઓ અને બીજાઓ આવશે, કારણ કે યથાર્થ રીતે આ સર્વે તેમના સેવકો હોય છે. મહાત્માના વિચારોને તેઓ માત્ર કર્તવ્ય પ્રદેશમાં અવતારે છે.

સ્વામિ વિવેકાનંદ યથાર્થ રીતે કહે છે તેમ, “બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ જેવા પુરુષો પણ જાણપક્ષની ગણતરીના છે; દુનિયાનાં મુખ્ય કોટિનાં શ્રેષ્ઠ માનવિઓ અચ્છાન દશમાંજ પસાર થઇ જાય છે. આવા શ્રેષ્ઠ મહાત્મા શાંતિથી ઉત્તમ ભાવનાઓ એમી કરે છે, બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટ જેવા ઉપદેશતા અને કાર્ય કરતા ઘેર ઘેર ભટકે છે પ્રથમ કોટિનાં માનવિઓ, માન, શાંત, અચ્છાત હોય છે. તેઓજ વિચારની શક્તિને યથાર્થ રીતે જાણનારાં હોય છે, તેમની ખાતરી છે, કે ગમે તો તેઓ એક ગ્રુહમાં ભરાઇને બારણું બંધ કરીને માત્ર પાંચેક વિચાર કરાને પાર થશે, તો પણ આટલા પાંચ વિચારો પણ અનંતકાલપર્યંત ટકશે. તેઓ પર્વતોને ભેદીને પાર જશે, સમુદ્રો ઉલ્લંઘાને દુનિયામાં સફર કરશે, અમુક મસ્તકમાં પ્રવેશીને અમુક માનવિને જમત બનાવશે, તે એ પાંચે વિચારોને આકારવાળા બનાવશે.” આલસુ સંતની આવી મહત્તા છે.

સંત પુરુષ દુનિયાને ઉપકારક થાય છે તે પોતાના દર્શાંતની શાંત અસર વડે છે. કાર્ય કરી નાખવાની ઉતાવળમાં આપણે વારંવાર દર્શાંતની કીમત જૂલી જમત એમીએ. યથાર્થ કેલવણી કરતાં દર્શાંતોની શાંત અસરવડે ચારિત્ર વિશેષ ધડાય છે, એમ કહેવું-સેશ પણ અતિશયોક્તિ બરેણું નથી.

વળા. અત્રે કાર્યનો પણ હમેશાં બાલ નહિ, પરંતુ આંતર પ્રકાર, સચવાય છે. કારણ કે યોગ્ય રીતે કહેવાયું છે તેમ, દુનિયા કુતરાની વાંકી પૂછડી જેવી છે. તેને સંપૂર્ણ રીતે કદાપિ સુધારી શકાય એમ નથી. તેટલા માટે અન્યને મદદ કરતાં ખરેખરી રીતે આપણે આપણી જાતને મદદ કરીએ છીએ, આથી ઉલટી રીત પણ સત્યજ છે. કારણ કે સાથે સાથે અન્યને મદદ કર્યા વિના આપણે આપણી જાતને સદાય આપી શકતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે કર્મયોગમાં વ્યક્તિના વિકાસની આરંભની ભૂમિકામાં આ બાબતનું સત્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે; ભક્તિયોગ, રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગની આગળની ભૂમિકાઓમાં પણ આ બીના ઓછી સત્ય નથી. જે આપણે માટે ખરેખરી રીતે સાફ છે તે વિશ્વને માટે પણ અવશ્ય કરીને સાફજ હોવું જોઈએ, કારણ કે એક અંશ ને સમગ્રથી વિરૂદ્ધ નથી. વિશ્વ ક્રમમાં આપણુ દરેકનું સુનિશ્ચિત આવશ્યક સ્થાન છે; આપણે તેનાં અવયવો છીએ, આપણી વૃદ્ધિ થતાં તેની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. પત્ર, પુષ્પ, ફલ આપતા વૃક્ષ સાથે સમગ્ર વિશ્વને સંરખાવી શકાય. જેમ કોઈ એકાદ ફલ બધા વૃક્ષના પ્રમાણમાં પકવ થયા વિના પકવ બનતું નથી તેમ આપણી વૃદ્ધિથી અવશ્ય કરીને સમગ્ર વિશ્વની વૃદ્ધિ સચવાય છે. તેથી હોવું એ અવશ્ય કરીને કરવાનું સૂચન કરે છે; ઉચ્ચજીવન, ઉચ્ચ સેવામય છે.

બહુજ દીર્ઘ દર્શિતાથી કહેવામાં આવ્યું છે, કે “જે રાજ્યમાં રાજ્યવાહકો રાજ્ય ચલાવવાને અત્યંત નિરસાહ હોય છે ત્યાંજ એક પ્રકારે અત્યંત શાંતિથી રાજ્ય ચાલતું હોય છે. જેમાં તેઓ ઉત્સુક હોય છે તે ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારનું હોય છે.” પ્લેટોના આ સ્તુત્ય વિચારમાં એક ઉત્તમ સત્યનો સમાવેશ થાય છે, ને તે રાજ્ય નિયમ ન કરતાં પ્રવૃત્તિના અન્ય વિભાગોમાં પણ ચોજી શકાય એમ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે એક શિક્ષક કે, જે શિષ્યવવાને અતિ ઉત્સુક હોય છે તે ધણીવાર થોડુંજ શિખવી શકે છે, જ્યારે અન્ય શિક્ષક કે જેને શિષ્યવવાનો કોઈ પ્રકારનો વિચાર પણ હોતો નથી તે ઉત્તમ પ્રકારે શિખવી શકે છે. ઉપનિષદો એવા પુરૂષો પાસેથી મળ્યાં છે કે જેમને શિક્ષક કહેવાયવાનો જરા પણ લોભ નહોતો, જેમનાં મનમાંથી ગુરુ અને શિષ્યનો ભાવ સંપૂર્ણ રીતે દૂર થયો હતો. આ પ્રાચીન દૃષ્ટાંતો, જેમણે દુનિયાને કીમતિમાં કીમતિ વારસો આપ્યો છે, જેમના પાદનો અબ્બ અઘાપિ સુધિ બધા પયો. અને દેશોનાં માનવિના વંશજો એ લીધો છે તથા દુનિયાના અંતર્ગત લાઘાં જશે તેઓ કાઈ કાસે પણ સાદામાં સાદા સત્યને પણ જાણે તેઓ તેના કર્તા હોય તેમ ઉપદેશતા નથી. શુક, વ્યાસ પાસેથી શિષ્યા, વ્યાસ નારદ પાસેથી, નારદ પ્રજાપતિ પાસેથી શિષ્યા, પ્રજાપતિને વિષ્ણુએ ઉપદેશ આપ્યો, એમ અત્યંત પરંપરા આલ્પાં જાય છે. વર્તમાન દિનેમાં દરેકજણ જો તે બીજાઓમાંથી થોડાંક વાક્યો ચોરી શકે તો મૂળ સેખકની પકિતમાં ગણાય છે; સ્વીકાર કર્યા વિના વિશેષ ચોરી શકાય તેમ તે ઉત્તમ મૂળ સેખક તરીકે પંકાય છે; આપણે બધાએ શિક્ષકો અને તત્ત્વવેત્તાઓ બની બેઠા છીએ. બિન બિન પ્રકારના શિક્ષણ વચ્ચે આવો બેઠ છે. આ પ્રસંગે કર્તવ્ય પ્રદેશમાં પણ ઉત્સુક હોય છે - તે થોડું કરી શકે છે; જમને પ્રવૃત્તિ પરાયણ સેવાનો કોઈ પ્રકારનો લોભ નથી હોતો તેઓજ આપણા ઉત્તમોત્તમ લાભ કરનારાઓ નિવડે છે. બાન વિનાતું કાર્ય એટલે જે કાર્ય માટે કર્તા કોઈ પ્રકારની મોટાઇ લેવા માગતો નથી તે, અર્થાત્ત રૂપે ઉપનિષદોની જે, ઉત્તમ પ્રકારનું નિવડે છે. આવાજ આશયથી “તમારો જમણો

હાથ આપે તે ડાખા હાથને જાણુવા દેશો નહિ. ” એમ શસરે પણ આદેશ્યું છે. “ દરેક પુણ્ય પોતાથી પસરાતી સુગંધને અનુભવે છે. ” એવી કલ્પના એક અપવિત્ર વિચાર સમાન છે, આપણી પોતાની લઘુનામાંથી તેનો ઉદ્ભવ છે, જેથી કોઇ પણ શુભકાર્ય આપણે કુલાયા વિના કરી શકતા નથી. આવી લઘુતા એટલી બધી સાધારણ છે કે કંઈ કહે છે—સંત પુર- પોતી છેલ્લામાં છેલ્લી નજળાઇ ગર્વે છે, તેને ચટાડવાનો ખરો અને છેલ્લો ઉપાય એટલું જાન પામવામાંજ છે, કે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃતિથી કરાય છે, ખરૂં અસ્તિત્વ ધર્મ આપણા સ્વરૂપમય આત્મા નિત્ય, અનંત અને નિર્બંધ છે.

જો કે સંત પુરુષ કર્મ કરવાની કોઇ પ્રકારની દુરજને આધીન નથી, એથી એમ દ્વિધિત નથી થતું કે તે કોઇ કાલે કર્મ કરતો નથી. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે, “ હે પાર્થ ! ત્રણે લોકમાં મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી તેમજ ન પ્રાપ્ત થયેલું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, તથાપિ હું કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું. જો હું કર્મમાં ના દોરાઉં તો સર્વે લોક માં દૃષ્ટાંત લઇને નાશ પામે. ” (ગી. ૩. ૨૨-૨૩.) એજ પ્રમાણે જ્ઞાની પણ કર્મના આચરણથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું ના હોવા છતાં દુનિયાના કલ્યાણ માટે કર્મમાં યોગ્ય છે. ખરેખર તે વિશ્વના શ્રેય માટેજ જીવે છે, તેનું સમગ્ર જીવન, દુઃખગ્રસ્ત માનવજાતની સેવામાં ઇચ્છા પૂર્વક અર્પણ રૂપ હોય છે. પરંતુ આવા પવિત્ર અને નિઃસ્વાર્થ અર્પણ વિના આપણી કેવી દશા થઇ હોત? સમગ્ર દુનિયાનાં શાસ્ત્રો, જેમના વિના માનવિની દુનિયા, જંગલી પશુઓથી ઉભરાઇ જતા એક અરણ્ય સમાન થઇ હોય તેવા અમરકથો, વૈદિક ભાષામાં કહેવા માગીએ તો ઋષિયોનાં નિઃશ્વસિતરૂપ છે. હિંદમાં તો આપણું સર્વસ્વ આ ઋષિયોને આભારી છે, માત્ર શાસ્ત્રોજ નહિ પરંતુ યુદ્ધ જેવી વિદ્યાઓ માટે પણ આપણે તેમનાજ આભારી છીએ, આપણજ દેશનાં પર્વતો અને નદિયો પણ, કેટલીક રીતે પ્રકૃતિની બક્ષિસરૂપ હોવા છતાં, આપણને તો આપણા ઋષિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થયાં છે; પ્રાકૃતિક ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં આ દરેક સાથે પ્રાચીન કથાપરંપરાઓ જોડાયેલી છે; તેમની આસપાસ ઋષિયોનો અધ્યાત્મ ઓજસ પસરી રહ્યો છે, તેથી તેઓ અન્ય દેશનાં પર્વતો અને નદિયો કરતાં બિજ પ્રકારનાં બન્યાં છે.

આવા ઋષિયો સંબંધી એક ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબત એટલી છે કે તેઓ જે જે કરે છે તે સત્ય અને નિત્યતાવડે અકાયલું હોય છે, ધણું ટકે એવું હોય છે, પરિ- જ્ઞાનમાં ચિરસ્થાયી હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ઉપનિષદોનેજ લ્યો, તેમના કર્તાઓ—માત્ર પર- માતમાજ જાણે છે કે તેઓ કોણુ હતા—પોતાના પરિજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધાંતો વિષે વારંવાર કહે છે:—“ સત્ય આમ છે. ” “ આમ વ્યવસ્થિત કરવામાં આન્યું છે; ” “ આ પ્રમાણે પૂર્વેથી સાંભળવામાં આન્યું છે, ” ઇત્યાદિ. આ સિદ્ધાંતો અનેક જમાનાઓની કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યા છે, હિમાલય કરતાં પણ વધારે અડગપણે ટકી રહ્યા છે. જમાના પછી જમાનામાં તેમનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર પામતું જાય છે; તેમનો દુનિયા સાથેના સંબંધ નિત્યનો જોડાયેલો લાગે છે; વર્તમાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, પુરાતત્ત્વશોધકો અને સ્થૂલ વિજ્ઞાન વાદીઓના સિદ્ધાન્તોનો પણ તેમની સાથે યુગ્મજોડો કરી જોવાનો છે. વર્તમાન કાલે એકાદ વાદ માટેનું લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય દશ વર્ષનું લાગે છે; વાદ ચલાવવાનું ક્ષેત્ર પણ એટલું

અર્થુ વિશાળ છે, કે એક દૃષ્ટાંત તરીકે ગત યોડાંક વર્ષોમાંજ આયોના કાષ્ઠનિક નિવાસ સ્થાનને દુનિયાના એક અંતથી બીજા અંત પર્વત સુસાદરી કરાવવામાં આવે છે.

સાધારણ ગ્રંથોને લક્ષમાં લઇએ; દૃષ્ટાંત તરીકે રામાયણ અને મહાભારત તેમનો દુનિયાની અદ્ભુત બાબતોમાં સમાવેશ થવા યોગ્ય છે. આ ગ્રંથો પિરામીડો કરતાં પણ મહાન છે, તેના કરતાં પણ વિશેષ શિક્ષણ અને માનુષતા અર્પનારા છે. અગ્નિના અમાતાનાં હિંદના એજ રક્ષકો હતા. લોકના વિશાલ સમૂહ માટે વેદો અસ્તિત્વમાં પણ નહેતા એવી અગ્નિની અધોર રાત્રીમાં જો આવા ગ્રંથો ના હોત તો આપણા પ્રગ્નકીય સદ્ગુણોના વિનાશ થયો હોત, આપણે પણ એક પ્રગ્નરૂપે જીવન ગાળતા ક્યારનાએ બધ પડ્યા હોત. અનેક સૈફાં સુધી તેમણે આપણાં સાહજીક બાબતોનું કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ બીજાં બાબતો કરતાં તેમનાથી ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળી રહે છે એ વિશેષ ખુબી છે. સાહિત્યના દૃષ્ટિબિદ્યથી પણ આવા ગ્રંથો આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, રુક્મિણી, રામ, ધર્મ પુત્ર, બીમ, અર્જુન, અન્ય અનેક અમરનામ ધારીઓ, આ સર્વ ઉપરાંત સર્વના પ્રભુરૂપ શ્રી કૃષ્ણ, જેને સમજવાને આપણા કાલના શ્રેષ્ઠ પ્રતિભાશાળી પુરુષો પણ અસમર્થ છે, આવાં આવાં પાત્રો પૂરા પાડનારા કવિઓ હજુ દુનિયામાં બાવિકાલમાં જણાય ત્યારે.

આપણા ઋષિયોના કાયદા ધડવાના કાર્ય પ્રત્યે હવે નજર ફેરવીએ. વર્તમાનકાલે આપણા સમાજમાં ગમે તેટલી અશુભ બાબતો હોય, તે અપણે અનેક સૈફાં થયાં એક પ્રગ્નરૂપે ભોગવેલાં દુઃખો સાથે સરખાવતાં ધણીજ યોડી છે, એ શું નવાઈ પમાડે એવું નથી ? પ્રાચીન કાયદાશાસ્ત્રીઓએ આપણા સમાજના ચારિત્ર્યનું નિત્યસ્વરૂપ સ્થાપિત કર્યું છે; તેમના અતિમાનુષિયલ અને દીર્ઘદૃષ્ટિવડે આપણે એક પ્રગ્નરૂપે અનેક સૈફાં થયાં દરેક જનાર આવનારના હિંમલાઓમાંથી સહિસલામત પસાર થયા છીએ. આ વર્ષો ખરાબ હતાં, પરંતુ આપણા ઋષિઓએ આપણને તેમાંથી મુરશિત રાખ્યા છે; હવેથી કોઈ પ્રકારની બીજી રાખવાનું કારણ નથી. જે પ્રગ્ને વિજય અને જૂલમ નહિ પરંતુ ત્યાગ અને દૈવિ સંપત્તિ બાવના રૂપે હોય તે શી રીતે વિનાશ શરણ થઈ શકે ? દુનિયામાં જ્યાં જીવન કલહ અને યોગ્યતમનું રક્ષણ અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વાર્થ અને દ્વેષ દરેક બાબતોમાં આગળ પડી આવે છે ત્યાં આપણી પ્રગ્ન માટે ત્યાગ અને દૈવિ સંપત્તિની બાવનાઓ પસંદ કરવા માટે એ સમર્થ મહર્ષિઓનાં જેઠલાં વખાણ કરીએ તેટલાં યોડાં છે. નવીન નવીન પ્રગ્નઓને સ્થાન આપીને વર્તમાનમાં મરણ શરણ થયલી અન્ય સર્વ પ્રગ્નના સાથમાં હજુ પણ આરોગ્ય અને ઉત્સાહ જાળવી રહેલી આપણી પ્રગ્ને હિંમત-પૂર્વક આવી બાવનાઓ પૂરી પાડવા માટે તેમનો અનેકશઃ ધન્યવાદ માનવો ઘટે છે સંત પુરુષોના કાર્યોના વિજયનું રહસ્ય એટલામાંજ હોય છે, કે તેઓ તેમને પોતાને માટે કંઈ પણ કરતા નથી; કરવા છતાં પણ તેઓ કંઈ કરતા નથી. જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે, અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, તે માનવિઓમાં બુદ્ધિમાન છે એમ ગીતા ઉપદેશ છે. (૪-૧૮.) “ કર્મમાં અકર્મ ” એનો અર્થ એટલોજ કે કર્મ કરવાનું ખરૂં, પરંતુ આત્મા અકર્તા છે એવા જ્ઞાન સાહિત્ય સંત પુરુષ કદાપિ ધારતા નથી કે તે અસુક કાર્ય કરે છે, કારણ તેનું “ તે ” ક્યારનુંએ મરી ગયું હોય છે. તે આત્મા સાથે અભેદભાવ પામ્યા હોય છે, જે

હમેશાં અકર્તા હોય છે; તેની દૃષ્ટિથી ખરેખરી રીતે, કંઈ પણ કરવામાં આવતું નથી; તેમજ પોતાનાં કાર્યોનાં ફલો માટે પણ તેને થોડીજ દરકાર હોય છે. પોતાનાં સૂત્રોના અંતમાં નારદજી કહે છે—“ પોતાને માટે અન્ય શું ધારશે તેની લેશ પણ પર્વા કર્યા વિના નારદ આ પ્રમાણે ઉપદેશે છે; ”

ઋષિયો પોતાનાં કર્તવ્યો આવા બાવથી કરે છે. તેઓ પયાર્ય રીતે સર્વ પ્રકારનાં સ્વાર્થ અને અહતાથી રહિત હોવાથી તેમનાં દ્વારા પરમાત્માજી બોલે છે અને કાર્ય કરે છે. સર્વ સારોપનિષદના દૃષ્ટા ઉપદેશે છે, “ સત્ય, આતું આતું છે, એમ ઋષિયોને અશરીરિ વાણીએ સમજાવ્યું હતું. ” તેમના દ્વારા દુનિયામાં પરમાત્મા પ્રકાશી રહે છે. પરમાત્મા પોતે સર્વમાં આવિર્ભાવ પામેલા હોય છે, પરંતુ જેમ શ્યામજેઘથી સૂર્ય દેખાય છે તેમ આપણાં સ્વાર્થ અને અહતાને લીધે આ આવિર્ભાવ દેખાઈ જાય છે; પરંતુ આ ઉભયે ઋષિમાંના હોવાથી તે પ્રજા પુણ્ય છે, તે જે જે કરે છે તે પયાર્ય રીતે પ્રજાનું કાર્ય છે. “ તુમી મારા આત્મારૂપ જ છે. ” શ્રી કૃષ્ણ ઉપદેશે છે. (ગી.-૭-૧૮)

इतिशं ।

। उपनिषत्प्रकाशित मरणोत्तर स्थिति ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ છેલા અંકથી.)

પ્રકરણ ૯ મું.

અધોગતિ.

ઉદાહરક ઋષિએ પુછ્યું કે—હે રાજેન્દ્ર ! શાસ્ત્રોચિત કર્મથી ચિત્તને નિર્મળ કરી, ત્રિવ વેરાઅથી આ લોક અને પરલોકની ઇષણનો ત્યાગ કરી જેઓ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરે છે, તેઓને સઘમુક્તિ થાય છે; તથા દ્વિરુપયગર્ભાદિ કારણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર યોગી દેવપાત્ર માર્ગે સ્વર્ગમાં જઈ બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે, અને ત્યાંથી તે પુનઃ મનુષ્ય લોકમાં આવતો નથી; તેમ જ વેદવિહિત પુણ્યકર્મ કરનારો જીવ ચન્દ્રલોકમાં જઈ પુણ્યનો ક્ષય થયે પુનઃ આ લોકમાં આવી શેષકર્માનુસાર યોનિમાં અવતરે છે, તે સઘળું આપે કહ્યું. હવે ઉપાસના રૂપી વિદ્યા અને વેદવિહિત કર્મ-એ ઉભયથી વિમુખ થયેલા કેવળ દુરાચારીની કેવી ગતિ થાય છે, તે સમજાવવા કૃપા કરશો.

પ્રવાહજી—હે સુનીશ્વર ! આ લોકના ભોગને વૃત્તિ મણી જેઓ ઇશ્વરમાં જ પોતાની શુદ્ધિ જોડે છે, તેવા સત્ત્વગુણી મહાત્મા તો દેવત્વજ પામે છે; જેઓમાં રમેગુણ પ્રધાન હોય છે, તેઓ પુનઃ પુનઃ મનુષ્ય યોનિ અને તમોગુણી જીવો પાપાણ્ય વક્ષ પક્ષી પશુ આદિ નીચ યોનિ પામે છે. હે વિપ્રે ! મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણ સાધનોથી દુષ્ટિ, જીવ ત્રિવિધ પાપ આચરે છે. આલસ્ય અજ્ઞાનથી જેઓની શુભ કર્મમાં કદિ પણ

પ્રજ્ઞાતિ થતી નથી, જેઓ કેવળ ધનલાલસામાં અથવા ધનમદમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે, ધન્વિય ભોગનું જ સેવન કરવામાં પોતાની કૃતકૃત્યતા માને છે, તેવા દુષ્ટજનોની મહાત્માઓએ બહુ દુર્ગતિ કહી છે. શરીર વડે કરેલા પાપથી તેઓ પાપાણુ અને વૃક્ષાદિ સ્થાવર યોનિમાં જન્મે છે; વાણીના કર્મદોષથી તેઓ પક્ષી અથવા પશુનો અવતાર ધારણ કરે છે; અને માનસિક પાપથી ચોડાળાદિનો અવતાર પામે છે. હતાત । વાજસનેયિકાએ કહ્યું છે કે:—

અમૃત્યૌ નામ તે લોકા અન્વેનં તમસાઽઽવૃતાઃ ।

તાંસ્તે પ્રેત્યાભિ ગચ્છન્તિ ये के चात्महनो जनाः ॥ ૩ ॥

અન્ધંતમઃ પ્રવિશંતિ ચેઽવિદ્યામુપાસતે ।

તતો મૂય ઇવંતે તમો ય ઇ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥ ૧ ॥

વાજસનેયી શુકલ યજુર્વેદ સંહિતા અ. ૪૦.

જેઓએ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી તેઓ આત્મધાતી કહેવાય છે. એવા આત્મધાતી જનો મૃત્યુ પછી જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ નથી, તેવા અંધકાર યુક્ત; આસુરી લોકમાં જાય છે. અથવા સમ્યક્દાનદ પરમાત્માની અપેક્ષાએ બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો પણ અશુર છે. તેથી ગમે તેવાં શુભ કર્મો અથવા ઉચ ઉપાસના કર્યા છતાં પણ જેઓને બ્રહ્માન થયું નથી તેઓ કેવળ આત્મમય ન થતાં દેવ, મનુષ્ય અથવા રાક્ષસાદિ યોનિ પામી આત્માનિક જગતમાં રમ્યા કરે છે. ૩

જેઓ અવિદ્યામાં જ રમ્યાપમ્યા રહે છે, તેઓ અંધકારયુક્ત લોકમાં પ્રવેશ કરે છે, વળી જેઓ કર્મોપાસના કરે છે તેઓ પણ અમૃતત્વને પામતા નથી. ૯

એટલુંજ નહિ પણ બ્રહ્મદેવે પોતે જ પોતાના પુત્ર અથવાને કહ્યું છે કે—

यस्याग्निं होत्रमदर्शपूर्णमासम्—

चातुर्पास्यमनाग्रयेण मतिथिं वर्जितं च ।

अहुतमवैश्व देव मविधिना हुतमा—

सप्तमांस्तस्य लोकान् दिनस्ति ॥ ૩ ॥

મુણ્ડકોપનિષત-મુણ્ડક ૧.

જેનું અગ્નિહોત્ર દર્શ રહિત, પૌર્ણમાસ રહિત, ચાતુર્માસ્ય રહિત, આગ્રયણ્ય રહિત, અતિથિ રહિત, હોમ રહિત, વૈશ્વદેવ રહિત અને અવિધિએ હોમેલું છે, તે અગ્નિહોત્ર તેના સપ્તપર્વતના લોકોનો મોઝ કરે છે. ૩

હે ગૌતમ ! એ પ્રભાણે સર્વ ધર્મ ભૂષ, વિષય સેવી, દુરાચારીઓ મૃત્યુ પછી ભૂરાદિ સમલોકમાંથી કોઇ પણ લોકમાં જઇ શકતા નથી. તેઓને આ પૃથ્વીલોકની દક્ષિણે આકા-

શરૂપ સમુદ્રમાં સદનાભા નામની યમત્રી નગરી છે. જેને યમપુરી અથવા નરક પશુ કહે ત્યાં જવું પડે છે. તેઓનાં કર્મો અતિ મલીન હોવાથી તે કર્મોથી તેઓને મૃત્યુ પછી જે શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઘણું દુર્ઘટ અને કુરૂપ હોય છે. તે શરીરને કુલ શરીર અથવા યમયાતના કહે છે. આ યમપુરીમાં બહુકળપર્યંત તેઓને વસવું પડે છે, જ્યાં સ્વકર્મનાં ફળરૂપ અતિસંકટો ભોગવવાં પડે છે. એમ સંકટો ભોગવતાં ભોગવતાં 'ન્યારે' તેઓની દુર્વાસનાનો હાથ થાય છે, ત્યારે આકાશ, વાયુ, ધૂમ, અગ્નિ અને મેઘમાર્ગે તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. હે વિપ્રયં ! પૂર્વે કાઠકોએ ગાયું છે કે:—

યોનિમન્યૈ પ્રપદ્યન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુ મન્યેઽનુ સંયન્તિ યથા કર્મ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૭ ॥

કાઠકોપનિપત્ અ. ૨ વ. ૨.

કોષ્ટ અનિવેકી દેહાભિમાનીઓ જન્મશરીરના ગ્રહણ માટે, વીર્યરૂપ બીજસહિત માતાના યોનિદ્વારપ્રતિ પ્રવેશ કરે છે; અને કોષ્ટ મહા પાપીઓ મરણ પામીને વૃક્ષાદિ સ્થાવર ભાવને પામે છે. પ્રાયશઃ જેઓનાં જેવાં કર્મો અને જેઓની જેવી ઉપાસના તદનુસાર તેઓ નવીન શરીર પામી શકે છે. ૭

હે જ્ઞાતમ ! એ પ્રમાણે તે અધર્મો જીવે મેઘરૂપે પૃથ્વી ઉપર વર્ષાને ઓપધિ, વનસ્પતિ, યવ, તિલ, અડદ કૃત્યાદિ પ્રકારે સ્થાવર યોનિમાં જન્મ લે છે. સ્થાવર યોનિમાંથી કાળાન્તરે ફંશકમશકાદિ જંતુયોનિ ધારણ કરે છે. આ યોનિમાં જન્મ પામી અસ્પ સમયમાં મરણ પામે છે. મરણ પામ્યા પછી પરલોકમાં ન જતાં તુરંત તેવીને તેવીજ યોનિમાં પુનઃજન્મ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે અનેક ક્ષુદ્ર જંતુઓની યોનિઓ ધારણ કરી પક્ષીપક્ષ્વૃત્તિર્થક યોનિમાં તેઓને અવતરવું પડે છે. ત્યાંથી કોષ્ટ જન્મનાં સંચિતકર્મોનો ઉદય કરી, પુનઃ મનુષ્ય યોનિ પામે છે. +

રિ કરે.

જિજ્ઞુઓ મનુષ્યતિ અ. ૧૨ શ્લો. ૨૧ અને ૨૧. યમપુરી કુલવૈક્રમાં આવવાથી યાતના શરીર પશુ અપરતત્વનું બને છે. માત્ર તેના હૃદયલુક અને અણુકની રચનામાં ફેરફાર હોય છે.

અજુઓ છાંદોગ્યો પનિપત્

**અથૈતયોઃ પર્યોર્ન કતરેણ ચ ન તાનીમાની ક્ષુદ્રાણ્ય
સક્રુદાવર્તિની ભૂતાને ભવન્તિ જાયસ્વ મ્રિયસ્વેત્યે
તત્તૃતોય સ્થાનં તેના સૌ લોકો ન સંપૂર્યંતે ॥**

અ. ૫ ખં. ૧૦ મં. ૮

+પુરાણાન્તરમાં સ્થાવરમાંથી મનુષ્ય કોષ્ટમાં આવતાં ચોરાસી લાખ યોનિમાં બટકવું પડે છે, એમ કહ્યું છે. કહ્યું છે કે—

સ્થાવરે લક્ષ વિંશત્યો જલજં નવલક્ષકમ્ ।

કૃમિજં સદ્ર લક્ષં ચ પક્ષિજં દશલક્ષકમ્ ॥

ઉદાહરણ—હે રાજેન્દ્ર તમે શુભી અધર્મી જીવો સ્થાવરાદિ યોનિમાં અંતરે છે ત્યારે તેઓને વિગ્નાન રહે છે કે શી રીતે ?

પ્રવાંહશ્ચ—હે શુનિ વર્ષે ! જે જીવોની અંદરમંડળમાં ગતિ નથી, પણ યમલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ યાય છે, તેઓને સ્થાવર યોનિમાં પણ સંપૂર્ણ વિગ્નાન હોય છે. મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને જેમ બાહ્ય સ્પર્શથી તીવ્ર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી તીવ્રવૃત્તિ સ્થાવર જીવોને થતી નથી; તેો પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર જીવોને પણ કાપવાથી અસાધારણ શીત, વર્ષા અને ઉષ્ણતાથી અત્યંત કષ્ટનો અનુભવ થાય છે.* વસ્તુતઃ સ્થાવર યોનિ અને કીટ પક્ષી પશુવાતિર્થક યોનિ તેજ નરક રૂપ કહેવાય છે.

હે ઋષિસત્તમ ! મહાત્માઓએ કહ્યું છે કે—

સ્તેનો હિરણ્યસ્ય મુરોપિવંશ ગુરોસ્તરૂપ માવસન્ન્રહ્મહા

ચૈ તે પતન્તિ ચત્વારઃ । પઞ્ચમાઞ્ચાઽઽચરં સ્તૈરિતિ ॥ ૯ ॥

અથ હ્ય પંતા નેવં પઞ્ચાશીન્વેદ ન સદૈ તૈરત્યા ચરન્યાત્મના લિપ્યતે
ચુદ્ધઃ પૂતઃ પુણ્યલોકો ભવાતિ ય એવં વેદ ય એવં વેદ ॥ ૧૦ ॥

છાંદોગ્યોપનિષત્ ૫-૧૦

હિરણ્યાદિ દ્રવ્યની ચોરી કરનાર, સુરાપાન કરનાર, શુરત્રી સાથે ગમન કરનાર, બ્રહ્મ હત્યા કરનાર, અને એવા કુદૃષ્ટજનોની સંગતિમાં રહેનારની અધોગતિ જ થાય છે. ૯

માટે જે કોઈ પચાશિ વિવા જાણી, શાસ્ત્રવિહિત સત્કર્મ કરી મધ્યરમાં તક્ષીન થાય છે, તેવા મહાત્માઓની વૃત્તિઓને મહાપાતકીઓ પણ દૂષિત કરી શકતા નથી. એવા પુણ્ય-ત્માઓ સર્વદા પુણ્યલોકમાં જ જાય છે. ૧૦

હે વાજ્રવસ ! આપની ખાસે પ્રતિષ્ઠા કર્યા પ્રમાણે પાંચે પ્રશ્નોનું મેં યથામતિ વિ-
વરણ કર્યું છે. મારો ત્રીજો પ્રશ્ન એવો હતો કે—“ દેવયાન અને પિતૃયાણુના માર્ગો ક્યાંથી
જુદા પડે છે ? દેવયાન અને પિતૃયાણુ સંબંધી મેં જે વિવેચન કર્યું છે, તે ઉપરથી આપે

પશ્વાદીનાં લક્ષ ત્રિશંચતૂર્લક્ષં ચ વાનરે

તતોઽપિ માનુષા જાતાઃ કુત્સિતાદિર્દિ લક્ષકમ્ ॥

ઉત્તમાચોત્તમ જાત માત્માર્ન યો ન ધારયેત્ ।

સ એવ દ્વાત્મઘાતોસ્થા ત્યુનર્યાસ્થાત યાતનામ્ ॥

નબ્યભારત, બંગાળી ભાસિકપત્ર ખંડ ૧૧ સંખ્યા ૯-૧૦

ભાસ પૌષ-ભાષ બંગાળ ૧૩૧૦.

* જુઓ છાંદોગ્યોપનિષત્ ૫-૧૦-૬ ઉપર કંકર બાધા.

જાંથી લીધું હશે કે મૃત્યુ પામેલા જીવનો અગ્નિ સંસ્કાર થાય છે ત્યાં સુધી દેવયાન અને પિતૃયાણુ સંબંધી મેં જે વિવેચન કર્યું છે, તે ઉપરથી આપે જાણી લીધું હશે કે મૃત્યુ પામેલા જીવનો અગ્નિસંસ્કાર થાય છે ત્યાં સુધી દેવયાન અને પિતૃયાણુની સમાન સ્થિતિ છે. દેવયાન માં જનારા જીવો ત્યાંથી અગ્નિરાદિ માં જઈ ઉત્તરાયણ સુધી પોહાયે છે. પિતૃયાણુ જનારા જીવો ધૂમાદિ માં જઈ દક્ષિણાયન સુધી જાય છે. અહીંથી બન્ને જીવો જુદા પડે છે; એક સંવત્સરના લોકમાં જાય છે, બીજા પિતૃલોકમાં જાય છે. બન્ને વર્ગના જીવો ચંદ્રલોકમાં એકઠા થાય છે; પણ દેવયાને જનારાઓની જ્યારે ઉપવગતિ થાય છે ત્યારે પિતૃયાણુ જનારાઓની ચંદ્રલોકમાંથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે કેટલાક જીવો ચંદ્રલોકમાંથી ઉપર જાય છે, કેટલાક સાંધી પાછા ફરે છે અને કેટલાક પાપીઓ તે લોક સુધી જઈ શકતા નથી. એમ હોવાથી મારો ચોથો પ્રશ્ન એવો હતો કે—પિતૃલોક શા માટે જીવો બરાબેસો રહેતો નથી ?—તેનું રહસ્ય હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! આપના જાણવામાં સદંજ આગ્યું હશે હે બ્રહ્મર્ષિઓ ! મનુ મહારાજની કૃપાથી પરલોક સંબંધી મને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો પૂરું પ્રકાશ આપની સમક્ષ મેં કર્યો છે. અગાંવી જીવોના ઉદ્ધાર માટે જેઓએ જ્ઞાનના અધિકારી આપને જણાવ્યું, તેઓને તે જ્ઞાન આપવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ નથી. આ બ્રહ્મસભામાં આવી રહસ્ય ચર્ચા કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો, તે કોઈ મારા અપૂર્વ પુણ્યનું ફળજ માનું છું. આપ સર્વના અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદથી આજે જ મારા જન્મનું સાકાર્ય થયું છે.

પ્રવાહણ રાજાનાં આવાં વિનય વચનો સાંભળીને સર્વે બ્રહ્મર્ષિઓ એક સ્વરે “સાધુ ! સાધુ !” નો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. તેઓએ કહ્યું કે—ઈદિવાકુ કુળને ધન્ય છે કે જે કુળમાં જિબિલ રાજાના પુત્ર જેવા આ પ્રવાહણ રાજા રૂપ નરરાજનો જન્મ થયો છે. દેવોને પણ જે સૃષ્ટિ રહસ્ય દુર્લભ છે, તે રહસ્યનું અમને દાન આપવાથી આ સર્વર્ષિ અક્ષય્ય પુણ્યવડે પણ પરમયોગીને પણ દુર્લભ તેવા બ્રહ્મધામને પામે ! અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપી બ્રહ્મસભા વિસર્જન થઈ. અને પોતાના પ્રિયપુત્ર સેતકેતુને આ પરમ રહસ્યનું જ્ઞાન આપવા ઉદાલક મુનિ સ્વર્ભદિર પ્રતિ પધાર્યો.

સમાપ્ત.

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મેહતા.

॥ વેદકાલ વિચાર ॥

(અનુસંધાન મત વર્ષના ૫૯ ૩૮૩ થી)

આમયણુ શબ્દનો આધ આ ગ્રીકનો એ છે. તેમજ અયન, રથાને મેકમાં ધ્યેઈ છે. પરંતુ આ શબ્દની પહેલાં ગ્ર નો લોપ કેમ થયો એ કહેવું કઠિન છે. એવો લોપ શબ્દના આરંભે થતો એવા ઉદાહરણો છે. સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન ગ્રીક હેર્મોસ અને દ્રાણુનું હિનાસુ એવા રૂપ થાય છે. પણ વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના મતે ગ્રીક અને સંસ્કૃતના ધરરપર સંબંધમાં એવો લોપ શબ્દમાં થવાનાં ઉદાહરણો મળતાં નથી. અન્ય બાધાના સંબંધમાં એવો ઉદાહરણો પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. આ નિયમ ગ્રીક અને સંસ્કૃતને લાગુ પડીએ તો આમયણુ શબ્દથી એર ધ ઑન-એરયન શબ્દ સિદ્ધ કરી શકાય છે. પણ એરયનનું મૂળ જ્યારે આપણા સમજવામાં નથી નથી, સારે નિરનિરાળા આર્ય રાષ્ટ્રની દંતકથા ઉપરથી પરસ્પર સાદૃશ્ય ઉપજવી કદાચતાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાચીન આર્ય શબ્દનું હોય તો તેમાં કાંઈ સંશય નથી. અને એ મૂળ જ્યારે ખરું સમજવામાં ન આવે, સારે ઉપરના એકંદર વિવેચનને કાંઈ પણ પ્રકારે અસંબંધિત રાખી શકાય નહિ. આ ઉપપત્તિને મૂખ્ય આધાર વૈદિક યજુર્વેદના વાક્યો ઉપર ટકો રહ્યો છે, અને તેનું ધોરણ વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં એક વખત થતો હતો એ જતાવવાને અર્થ છે. આ ઉપપત્તિને પારસી અને ગ્રીક દંતકથાનો પણ મજબૂત આધાર છે તદ્દત જર્મન લોકોની દંતકથાનો પણ પૂરતો ટકો છે. પુષ્કળ વૈદિક વાતોનો આ ઉપપત્તિથી સમાધાનકારક અર્થ ધૂઈ શકે છે, એ પૂર્વે જતાવવામાં આવ્યું છે. એવી જ ઉપપત્તિ એટલી વાતોનો, એટલીજ આ-ખ્યાયિકાનો, અને દંતકથાનો સમાધાનકારક ખૂબસો કરે છે, ત્યારે તેને સત્ય માનવાને માટે કયાં પ્રકારની હરકત છે ?

વેદાંશ જ્યોતિષમાં કૃતિકાની રિથતિ ઉપરથી કાટવામાં આવેલા અનુમાનને આધારે મેકસેમૂલરનામ કરાવ્યા છે. તેની રિથતિ સમ્યક્ વેદમાં કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ વેદાંશ જ્યારે વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં થતો, સારે તે કૃતિકામાં હોવાનો દાખલો વેદમાંથી કેવી રીતે મળી શકે ? આ ખાતરપરવે લક્ષ ન આપતાં આજ સુધી વિદ્વાન લોકોએ બીજી બીજી વિષયે માયાકૂટ કરેલી છે. પણ જ્યારે તેઓએ વૈદિક સૂક્તોના યોગ્ય પ્રકારે પરીક્ષા કરી છે ત્યારે તેને આ બીજા સદજ સમજવામાં આવી હશે. પણ સંવત્સરના છેવટે આનંદ ઋષ્ટ્રને જમા કરી આપવાની વૈદિક ઋચાનો ખરો અર્થ, સમજવાને તેને હરકત આવી નહોતી. યમના કૃતરાત્રી રથાન અને વૃત્તના વધની જગાનો ઋગ્વેદના વર્ણન ઉપરથી અને વૃક કરે-આનંદપુર્વ; સૂર્યની પૂર્વે ઉગતો એ વર્ણન ઉપરથી સંપાતની જગાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવતી.

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે વૈદિક ઋષિને આકાશના ગોળાની સામાન્ય ગતિ વિષયે કાંઈ પણ ખબર નહોતી. પણ એ વિચાર ધણો સંદિગ્ધ છે. હાલના પ્રમાણે નિરનિરાળા વેદધર્મને તે સમયે નહોતાં. અતે તેઓમાં વેદધર્મ-આત્માના વેદધર્મ-જેવાં સમયપણુ

નહોતાં; એવો જો તેઓના કહેવાનો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તે અક્ષરશઃ સભ્ય છે. પરંતુ વૈદિક ઋષિને સૂર્ય અને ઉષા વિના જીવન કાંઈની ખબર નહોતી, નક્ષત્ર, માધ્યમન, વર્ષ વગેરે બાબતોથી તેઓ અપરિચિત હતા; એવો જો તેનો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તેમ કહેવાને ઋગ્વેદમાં મુદ્દે આધાર નથી. ઋગ્વેદમાં (૧૦-૮૫-૧૭)

સૂર્યાવાવહતુઃ માગાત્સવિતાયમવાસ્ટજત્ । અઘાસુહન્યન્તેગાવોર્જુન્યોઃપર્યુક્ષતે

અર્જુની અને અઘા નક્ષત્રનાં નામો આપેલાં છે. તેમજ નક્ષત્રનો સામાન્ય નિદેશ (ઋગ્વેદ ૧૦-૮૫-૨)

સોમેનાદિત્યાલ્લિતઃ સોમેનપૃથિવી મહી । અઘોનક્ષત્રાણામેપાસપસ્યેસોમઆહિતઃ
અને અંદ્ર સૂર્યની ગતિ ઉપરથી ઋતુપાદક વિષયે ઉદ્દેશ્ય ઋગ્વેદ (૧૦-૮૫-૧૮)માં
જેવામાં આવે તેમ છે.

पूर्वापरचरतोमाययैतौ शिशूकालन्तौ परियातोअध्वरम् ।

विश्वान्यन्योभुवनाभिचट्कन्तूरन्योविद्यज्जायतेपुनः

દેવયાન અને પિતૃયાન નામના વર્ષના જો અયન તે સમયે પ્રસિદ્ધ હતાં. આંદ્ર અને સૌર વર્ષનો મેલાપ કરાવવા માટે અધિક મહિનાનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં (૧-૨૫-૮) છે. વરુણે સૂર્ય માટે કરી આપેલો વિરતીશ્ચ રરતો; કે જેમાં બાર આદિત્યો રહેલા છે, અને જે માર્ગમાં સૂર્યાદિ જ્યોતિ કદી અતિક્રમ કરતી નથી, તે કાન્તિવૃત્તનો પટ્ટો છે. પ્રોદિસર લક્ષ્મિપૂતા વિચાર સુજ્ઞાન ઋગ્વેદમાં કાન્તિવૃત્ત અને વિપુલવૃત્તનાં તિર્યંકત્વનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે* વેદશાસ્ત્રે સમર્પિત ઋક્ષા ૪૮ની માહિતી હતી. ઋગ્વેદશાસ્ત્રે શતભિષક-શત તારકા-નક્ષત્રની ખબર હતી. આ વિષયે ઋગ્વેદના પાંચમા મંડલનું ચાલીશમું સૂક્ત ઘણું મહત્વનું છે. આ સૂક્તમાં સૂર્યના ખગોળશાસ્ત્રનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેની એક ઋચામાં (૫-૪૦-૬) મૂળદં સર્વેતમસા પચ્ચતેનતુરીયેણમ્રહ્ણણાઽધિવદ્વાગ્નિઃ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે અગ્નીએ તુરીય નામના વેધ યંત્રથી અસ્ત સૂર્યનો વેધ કર્યો. આ વિષયે કેટલાકનું એવું કહેવું થાય છે, કે વૈદિક ઋષિઓને જ્યોતિષનું એટલું બધું જ્ઞાન હોય તો પણ તેને ગ્રહોની ખબર નહોતી. પણ તેમ કહેવાને કશો આધાર નથી, નક્ષત્ર જોતાં શુક શુક સરખા સર્વ નક્ષત્રને અધિક તેજઃપુજ તેઓના જેવામાં ન આવે એ કાંઈ અસંભવનિય નથી. શુક કેટલોક સમય પૂર્વમાં અને કેટલોક સમય પશ્ચિમમાં જેવામાં આવે છે. બ્રહ્મણ્યુશાસ્ત્રે ગ્રહની માહિતી હતી એમાં તો કાંઈ પણ શંકા નથી. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૪-૧-૧૫) વૃહસ્પતિઃ પ્રથમં જાયમાનઃ । તિષ્ઠં

* " કાન્તિવૃત્ત એટલે પૃથ્વીનો સૂર્યની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ. અને પૃથ્વીની પૂર્વ પશ્ચિમ, મધ્ય વૃત્ત અર્થાત વિપુલવૃત્ત અને કાન્તિ વૃત્તમાં સમારે રર રૂં અંશનો તફાવત રહે છે.

% સમર્પીતમવૈપુરસ્કાદિત્યા જસતે ॥ શતપથ બ્રાહ્મણ ૨-૧-૨-૪.

મહત્ત્વ મંત્રિ સંબંધુત " બૃહસ્પતિ પ્રથમ તિથ્ય અર્થાત્ પુષ્ય નક્ષત્રથી ઉત્પન્ન થવાનું વર્ણન છે. હાલ પશુ ચરુ પુષ્ય યોગ થશે. મંગળ માનવામાં આવે છે.

ચતુર્ના બે પાત્રના નામ શુક અને મયિનુ છે. તે આકાશરથ ગોલાના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યાનું એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે. આ વાર્ષિક સત્ર સૂર્યની વાર્ષિક ગતિની પ્રતિમા છે. અર્થાત્ ચતુર્ના વસ્તુનાં નક્ષત્ર ગ્રહાદિકનાં નામ આપવાં શ્વભાવિક હતાં. એ પાત્રોને શુક અને મયિનુનાં પાત્ર તૈત્તીરીય સંહિતામાં આપવામાં આવેલાં છે. શુક અને મયિનુ વગેરે રબ્દનો સોમરસ કે એવો બીજો કોઈ અર્થ કરવાને કોઈ આધાર નથી. આ સંજોગે તે નામ ગ્રહનાં હોય એમાં સંશય નથી.

ઋગ્વેદના ૧૪મા મંડલમાં વેનનું એક સૂક્ત છે. વેન શબ્દ વેન કિંવા વિન (પ્રીતિ કરવી) ધાતુપરથી નીકળેલો છે. તે (૧૦—૧૨૪—૧) સૂક્તમાં સૂર્યસ્ય શિશુમ્ (૧૦, ૧૨૪, ૨) ક્રુતસ્યાસ્તાનોદ સમુદ્રાદૂર્મિમુરિયતિ વનઃ એવાં વાક્યો છે. આ ઉપરથી વેન નામ વીનસ્ શબ્દનું મૂળ આર્યરૂપ હોય એમ જણાય છે. શુક ગ્રહ વાચક લેટિન વીનસ્ એ પ્રીતિને દેવતા છે. સંસ્કૃત વેન શબ્દ પશુ પ્રીતિ કરનાર અર્થેને જ સૂચવે છે, વળી યજુર્મધ્યેનું શુક પાત્ર ગ્રહણ કરવાથી જ વેન સૂક્તનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ બીજા લક્ષમાં લાવવાથી વૈદિક વેન અને લેટિન વીનસ્ એ એકજ હોય એમ દીસે છે, આ શબ્દનાં લિંગ જૂઠાં છે લેટિનવીનસ્ સ્ત્રી લિંગ છે પણ આ લિંગ ભેદ અતિ મહત્વનો નથી. વેદ કાલે-શુકની ખબર હતી. આ બીજાને બીજો આધાર ગ્રીક ભાષાના કુપ્રિસ શબ્દનો છે. આ શબ્દ પણ શુકગ્રહ વાચક છે. સ્વર શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે સંસ્કૃત શુક શબ્દનું ગ્રીકરૂપ કુપ્રિસ છે. પણ ચુરપમાં લિંગ વિપર્યય થવાથી કુપ્રિસનું કુપ્રિન એવું. સ્ત્રી લિંગ થયું. આ રીતે ગ્રહના લેટિન અને ગ્રીક ભાષામાં અનુક્રમે વીનસ્ અને કુપ્રિસ નામનાં પરંપરા વૈદિકવેન અને શુક શબ્દઉપરથી ચલેલી છે.

વૈદિક ઋષિઓએ ઋષેતિપનીચંદ્ર સૂર્યની વાર્ષિક ગતિ ઉપરથી ચતુર કાલવિભાગ નક્કી કર્યા હતા. અને ચંદ્ર વર્ષનેા મેળાપ કર્યો હતો, નક્ષત્રના ઉદયારતનું યોગ્ય પ્રમાણે નિરીક્ષણ કર્યું હતું, ચંદ્ર સૂર્ય તેને માલુમ હતા તે ગ્રહ આકાશમાં ઋતુ નામની વિશિષ્ટ રાશિમાં કહી પ્રજ્ઞ અતિક્રમણ કરતા નથી એમ તેમના સમજવામાં હતું. ચંદ્ર સૂર્યના ગ્રહણ તરફ તેનું બહુ સાઈ ધ્યાન ખેંચાયું હતું. આટલી બીજા જે સોહાને પરિચિત હતી તેને સાહજિક તે સમયે ઉગનાર નક્ષત્ર ઉપરથી માસારંભ, વર્ષારંભ વગેરે નક્કી કરવાને આવડે એમ માનવું જોઈએ. યજુર્ની મદ્યથી દિવસ અને રાત્રિ ક્યારે સરખી થાય, સૂર્ય દક્ષિણ તરફ અથવા ઉત્તર તરફ ક્યારે વળે એ સમજવું કઠિન નથી. અર્થાત્ આવા પ્રમાણેની સહી બાજતો સમજવાને તેમનામાં શક્તિ હતી. ઋગ્વેદનાં (૧, ૧૬૧, ૪૨).

હું આ રાશિચક્ર (Zodive) માં ક્રાંતિવૃત્તની બંને બાજુએ આઠ આઠ અંશ ભાગ રહે છે. ચંદ્ર સૂર્ય અને ધૃતર ગ્રહ આ રાશિમાં ફરે છે. તેની બહાર કદી જતા નથી, આગ્નિની આદિ સર્વે નક્ષત્ર આ રાશિમાં આવે છે.

સુપુણ્યાં સંક્રમવસ્તદૃષ્ટતાગોહાંકદ્વનોઽષ્ટ્તુધત્ ।

આનંદસ્તોવોધૈયિતારં મન્નવીસવત્સવત્સરદ્વમધ્યાવ્યહયત ॥

આ સુક્રતનો એવો અર્થ થાય છે, કે “ એક આનંદ ઋષુને સર્વત્સરને ” અર્થે જન્મી ગયો છે. ” મારેક અને સાયંજાયાયે ઋષુનો અર્થ કિંચિત્ કરે છે. પરંતુ ખીણ કટલાક ખાંખેતો ઉપરથી, અને કટલાક પાંચાંત્ય પાંચોતો સંચંચા પ્રમેણે તેનો અર્થ ઋષુ એવો મહેણું કરવો શોખ્ય છે. એ ઋષુ અર્થેત ઋષુ દેવતા વર્ષ પર્વેન્ત કામ કરી પછી અંજોલ અર્થેત સર્વેના ઘેર બાર દિવસ સુધી સ્વસ્થ નિરાધિન થઈ રહે છે એવું વર્ણન છે આ બાર દિવસ ચાંદ્ર સૌર વર્ષેનો સંયોગ કરવા માટે સ્વીકારેલાં અધિક દિવસ છે. તેનો કોઈ પણ વર્ષમાં અન્તર્ભાવ થતો નહિ હોવાને સમજે ઋષુ પોતાનું કામ જાંધ કરી તે દિવસે નિદ્રાવશ થઈ એમ કહેવું સર્વથા શોખ્ય છે. હવે પ્રશ્ન માન એટલેજ રહે છે, કે એ ઋષુને જગાંનાર કુતરા કોણ ? તે કુતરા તે મૃગયુજ પાસેના આનંદયુજ હોવા જોઈએ. અર્થેત આ તારકાયુજમાં સર્વે આવે ત્યારે વસંત ઋષુની અને નવા વર્ષની શરૂઆત થઈ ઋષુ દેવતા જન્મ જની પોતાનું કામ ચાલુ કરે છે. વસંત સંપાતને સમયે આનંદયુજ પાસે હોય છે. આનંદયુજ પાસે વસંત સંપાત આવે એટલે ઉત્તરાયનનો આરંભ શરૂ થતી પોષિમાએ થાય. અને મૃગશીર્ષનો નક્ષત્રમાસમાં આરંભ પણ થાય આ પ્રકારે તેતિરીય સહિતા અને બ્રાહ્મણના વચનનો સ્પષ્ટાર્થ છે. વસંત સંપાત મૃગમાં થતો એ ખતાવનારા ઋગ્વેદમાં સ્પષ્ટ વાક્યો છે.

• ઋગ્વેદમાં (૧૦-૮૨) વૃષાકપિનું સુક્રત છે. એ વૃષાકપિ તે કોણ ? એ સમજાવી અનેકનાં જુદાં જુદાં વિચાર છે. પરંતુ એ તમામનો વિચાર સર્વતુ મમે તે પ્રકારનું સ્વરૂપ હોવા વિષયે છે. પણ એ સ્વરૂપ નહીં કાનું તે જોવું જોઈએ. વૃષાકપિ ઋગ્વેદને માટે અમર કોષમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે હરોચિષ્ણુવૃષાકપિ ” તે પ્રમાણે તે વિષય અને શરૂ એ જન્મેનો વાયક છે. મૃગશીર્ષના વર્ષનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, કે આ જન્મે દેવની કલ્પના મૃગશીર્ષની અનુક્રમે સર્વોદયે અને સર્વોરતે ઉગવાના યોગે સચિત થનાર ખીનાને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ ખીના કક્ષમાં ભેતાં વૃષાકપિને અર્થે આ સુક્રતમાં શરૂસંપાત થયેલો સર્વ એવો કરવો જોઈએ. આ સુક્રતમાં જ ખીના છે તેનો સ્પષ્ટાર્થ એવો થાય છે. કે “ વૃષાકપિ ” એ મૃગ હોવાથી તે ઇંદ્રનો મિત્ર છે. ” પણ તે ઉન્મત્ત થાય છે સારે થઈ જાંધ પડે છે. આ મૃગ ઇંદ્રાણીની કોઈ વસ્તુ લેઈને ન્હાસી ગયોહોતો. તેને શિક્ષા કરવી માટે ઇંદ્રને ઇંદ્રાણીએ ધરસી ઉત્પન્ન કર્યો, છતાં ઇંદ્ર મૃગને સર્મ નહિ કરેતાં તેની પાછળ પાછળ ગયો. તેથી ઇંદ્રાણી કોષવશ જની તે મૃગનું શિર છેદન કરવા નીકળી. અને તેની પાછળ એક કુતરાને દોડાવવામાં આવ્યો. પરંતુ એટલામાં ઇંદ્રે વચ્ચે પડી તેને ઇંદ્રાણીને સમજાવી. સારે ઇંદ્રના મિત્ર મૃગનું નહિ પણ ખીનાં મૃગનુશીર્ષે છેદન કરવામાં આવ્યું. વળી વૃષાકપિ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા સારે ઇંદ્રે તેને પુનઃમથારંભ થાય એ વખતે પોતાને ઘેર આવવાનું આજ્ઞાવણ કર્યું. તે પ્રમાણે જ્યારે વૃષાકપિ ઇંદ્રને ઇંદ્રને ઘેર આવ્યો સારે તેની સાથે પૂર્વેના મૃગ નહોતો. અર્થેત વૃષાકપિ, ઇંદ્ર, અને ઇંદ્રાણી તેને મૃગને—આનંદથી ભેટ્યા. ” હવે આ ખીનાનો વિચાર કરીએ તો વૃષાકપિને

હીંધે યજ્ઞ બંધ પડે છે, ઈદ્રાણીએ તેની પાછળ કુતરા મોકલ્યો, તે પોતાને ઘેર ગયો અને ફરી ઈદ્રને ઘેર આવવાથી યજ્ઞપુનઃ શરૂ થયો. આમાં મહત્ત્વની અને નહિ સમજી શકાય એવી ખીના છે. પણ વૃષાકપિનો અર્થ મુગશીર્ષમાં વસંત સંપાત થવાથી ચરત્સં પાતમાં આવનાર સૂર્ય એવો કરવાથી આ તમામ ખીના સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. આગળ એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે, કે પૂર્વે ઉત્તરાયન ઉદે દેવ માત્રનો આરંભ વસંત સંપાતથી અને દક્ષિણાયન ઉદે પિતૃયાતનો ચરત્સંપાતથી થતો હતો. સારે એ રૂપદ જ છે, કે પિતૃયાનમાં કાંઈ પણ દેવ કંઈ અને યજ્ઞ થાય નહિ. જે અર્થે મુગ નક્ષત્ર સૂર્યારતે હોય છે, એટલે પિતૃયાનનો આરંભ થાય છે, તે અર્થે વૃષાકપિનો સંબંધ યજ્ઞ બંધ કરવો પડે એ વાસ્તવિક છે. તેની આગળ કુતરા લાવવામાં આવેલા છે. આ ખાંખેત ઉપરથી તે નક્ષત્રની પીછાન થાય છે. એ કુતરા તે જ્ઞાન યુજ છે. વૃષાકપિ દક્ષિણાયનમાં જવાથી નિચે જાય છે, અને વસંત સંપાત પુનઃ આવવાથી અર્થાત્ દેવયાનમાં આવવાથી ઉત્તર તરફ આવેલા ઈદ્રને ઘેર આવે. અર્થાત્ નૂતન વર્ષારંભ થવાથી યજ્ઞમાગનો પ્રારંભ થાય. આ સમયે એ મૃગ નક્ષત્ર સૂર્યોદયે હોવા માટે. એટલે સૂર્ય ઈદ્રને ઘેર જવાને સમયે તે મુગન હોય એ રૂપદ છે. આ પ્રકારે વૃષાકપિ કપી સૂર્ય એટલે ચરત્સંપાતનો સૂર્ય એમ માનવાથી આ સૂક્તનો ધણો સમાધાન કારક સ્વરણ અર્થે યજ્ઞ શકે તેમ છે. આ ઉપરથી સૂક્તમાં મુગશીર્ષ અને જ્ઞાનયુજતું વર્ણન માત્ર છે એમ કાંઈ નથી. પણ સૂર્ય જે સમયે વિષુવવૃત્તની દક્ષિણ કિંવા ઉત્તરે આવે સારે તેની સ્થિતિ સાં રૂપદપણે વર્ણવેલી છે. આ ખીનાની સાથે ઋજુની ખીનાને જોડવાથી આ ખીના કયારે ઉદ્ભવેલા હશે ? તેનો કાળ નિશ્ચય કરવાને માટે ખાત્રી લાવક પૂરાવો મળે છે. આ તમામ ખીનાનો વિચાર કરવાથી તેત્તરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં આપવામાં આવેલો પ્રાચીન વર્ષારંભ કાલ્પાનિક નથી પણ ખરેખર તે પૂર્વથી પરંપરાગત ચાલતો આવે છે, એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

(આગળ ચાલુ)

હલવદ—
કાઠિયાવાડ,

પ્રભાસારંકર રતનજી ઉપાધ્યાય.

॥ પુનર્લય ॥

(મળેલું)

આજથી થોડાક માસ ઉપરે ગુજરાતીમાં ઉક્ત વિષય સંબંધે લેખ ડૉ. રા. તનુસુખરામ મનસુખરામ તરફથી પ્રકટ થયેલ હતો તે વાચતા હૃદયે જે વિચારો તે વખતે ઉદ્ભવ્યા તે આ રૂઝાક્ષરરૂપે પરિણામ પામે છે.

આ સૃષ્ટિ બધી દૃષ્ટિ ફેંકતાં આર્યજાતિ સિવાય ક્યાં પણ એ પૃથા નહોત્ય એવું દૃષ્ટિમાં આવશે નહિ. સર્વત્ર એનો પૃથા છે એમ જણાયાં વીણુ રહેશે નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તેનો યથારિયત ન્યાય કરવો અગત્યનો છે. પ્રશ્ન અતી મહત્વનો છે તેથી અતી ગંભીર વિચાર કરી ચાંત હૃદયે નિર્ણય લાવવો હિચિત છે.

ગુજરાતીના લેખમાંના વિચારોમાં એક એવો વિચાર હતો કે રચ્ય ભોગ સિવાય કે પાશ્વ શામ સિવાય પુનર્લયનો અન્ય કંઈ પણ હેતુ નથી. આ વિચાર જે કે મત્ય છે પણ તે એકદેશી છે, સર્વદેશી નથી. કામાદિક વિહારોને લશ કરવા એ કેટલું દુષ્કર છે, એ વિચાર કેવળ હૃદયથી દૂરજ રાખવામાં આવેલ છે. અમુક પુરૂષ અતિજનવાન છે, તે એમજ માની લે જે સર્વ મ્હારા જેવાજ બસવાન હશે તો તે કેટલું સત્ય છે? તેવી રીતે આમાં પણ છે. જે વિષય સર્વ કરતાં બસવાન છે, જેને મોટા મોટા યોગીઓ, જ્ઞાની અને વિચાર શીલ પુરૂષો તેમજ દેવતાઓ પણ નમે છે, જહેનાથી તેઓ પરાજીત થયેલા છે એવો જે એક મહાન શત્રુ તેને કેવળ એક અણ અજાણા જીતવા સમર્થ થાય કિંબહુના એ જીતે એવી આપણે આશા રાખીએ, એ એક અચાનતાજ છે. ખેલી જવું એ રહેલું છે, પણ તદનુસાર અનુવર્તવું એ અતિ કઠીણ છે. કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતિ હૃદય તેનો સ્વીકાર ક્યાં વીણુ રહેશે નહિ; આનેજ અવલમ્બી એક કવી ઉદ્દેશ્ય કરે છે કે:—

“કહેણી મીસરી ખાંડ હૈ, રહેણી તતાશેક;
કહેણી કેરે, રહેણી રેહે, એથા વિરલા કોક.”

વરતુ ગતિ, જ્યારે આ પ્રમાણે છે ત્યારે તે પ્રતિનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરી ન્યાય છણવો હિચિત છે કેવળ દૃષ્ટિને ગમત મંડળે રાખી હૃદયની સંજિને જોવી અને નિચેની અધમ છે મટે તેના બચી દૃષ્ટજ ફેંકવી નહિ, એ ન્યાયી દૃષ્ટિ નજ કહેનાય. દૃષ્ટિને દશે દિશા બધી ફેંકવી અને તતપથાત ન્યાય કરવો જોઈએ.

એ તો સસ છે કે આર્ય શાસ્ત્રમાં પુર્વમની વિધિ નથી, પરંતુ તે શાળમાં નિયો.

મની પૂયા હતી. જે ચંદને આપણે ગુજરાતીમાં દીપ્તર કહીએ છીએ તે સંસ્કૃત ચંદ દિવરનો અપભ્રંશ છે, તે આ નિયોગ ચંદનો સુચક છે. પ્રજ્જેતપતિ અર્થે દિવર ગમન થતું તે નિયોગ ચંદથી વ્યવહારતું અને તે સમયમાં તે શાસ્ત્રિય પૂયા હતી. તેથી તે અધર્મરૂપે હતું નહિ. દેશ અને કાળ પલટાતાં લોક વૃત્તિ અન્યથા થઈ તેઓને એ વિષય પ્રતિ અભાવ થયો અને તેથી તેમ થતું બંધ થયું. સાચે મજા આપ્યા કરી કે હવે પછીના કાળમાં તે અધર્મરૂપે છે, મારે ન કરવું. હવે તેનો વિચાર કરીએ.

તે સમયમાં જે લગ્ન થતાં તે હાલના સદસ નહિ હતાં. લગ્નનો હેતુ જે દાંપત્ય પ્રેમ તે આજના સમયમાં છેજ કયાં ? આજે દાંપત્ય પ્રેમાર્થે લગ્ન થતાં નથી પણ કેવળ ભોગાર્થે અને પ્રજ્જેતપતિ અર્થે થાય છે. લોકમાં કેવળ વૈધિક અને પુનાર્થિત કામ છે. નિષ્કામ સદ્ગત પ્રીતીનાં બીજાં કયાં છે ? લગ્ન એટલે સંબંધ એ સંબંધ શાનો ? પ્રેમનો. તો એ પ્રેમ દશ અગ્નીઆર અને બાર વર્ષની બાળકોનો તેના કેવળ અચાત પ્રશ્નથી કેવી રીતે બંધાય એ વિચારતું જરૂર છે એક સ્વભાવ અને એક વિચાર વિષુ પ્રીતી કદી બની શકતી નથી. અને ન્યાં બાળકોનો વાઙ્માન સંબંધ તેઓની ત્રણ ત્રણ અને માર માર વર્ષની ઉંમરે બંધાય અને અગ્નીઆર બાર વર્ષે લગ્ન માંડથી બંધાય ત્યાં દંપતિઓના સ્વભાવ એકજ થશે અને તેઓની તેથી પ્રીતી થશે એવી આશા કેમ રખાય ? આમ લગ્નનો હેતુ કોઈ પણ રીતે સચવાતો નથી; તો પછી એ લગ્નો શા કામના છે. એજ કે એ પ્રાચીન લગ્નો નથી અને તેથી વિધવા સ્ત્રીઓને એ પ્રાચીન પદ્ધતિ પાળવી અતી કઠીણ થઈ પડે છે. અને તેથીજ દયાળુ હૃદયો કંપે છે. પ્રાચીન સમયમાં લોકતું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અતી, વિદ્યાળ હતું; સંસારના પદાર્થો અને વિષયો પ્રતિ તેઓની અતી પ્રીતી નહિ હતી; ઉત્તમ પ્રતિતું ધાર્મિક જ્ઞાન લોકો પામતા અને તત્ત્વસાર અતુલતન કરતા. સંસારનો ઉમ્મેદ ન થાય, આશ્રમોથી ધર્મ મથાસ્થિત ચાલ્યો જાય તદ્યે ગૃહસ્થનો ધર્મ પાળતા, બાળ લગ્નનું તો નામજ નહિ હતું. નિષ્કામ આધ્યાત્મિકપ્રીત્યર્થે અને આશ્રમોક્તા ધર્માર્થે પ્રીતી લગ્નો થતા અને જેમ શુકલ પક્ષમાં ચંદ્ર ક્રમે ક્રમે પૂર્ણ પ્રમાણે પામતો જાય તેમ તેઓની પ્રીતી પૂર્ણતાને પામતી. અતે પરિણામે અદ્વૈતરૂપ પૂર્ણમાના ચંદ્રરૂપે શોભી રહેતી. ન્યાં આવાજ પ્રકારના લગ્નો થતાં હોય, આવાજ પ્રકારની પ્રીતિઓ બંધાતી હોય ત્યાં પુનર્લસ ક્રિયારૂપે તો શું પરંતુ નામરૂપે પણ અધર્મ ગણાય તો તે સર્વાર્થે યુક્ત છે. ન્યાં આવાજ પ્રકારના ધાર્મિક અને પ્રીતીયુક્ત જીવન ગાળવામાં આવતાં હોય ત્યાં પછી પુનર્લસનો ગધ પણ નહોતો તો તે સ્વાભાવિક છે. અને આર્યશાસ્ત્ર કે જે તેની આધ્યાત્મિક ઉત્તમ દશામાં રચાયું છે તેમાં તેનો નિષેધ હોય એમાં કોઈ પ્રકારની નવાઈ નથી. આમ હોતુંજ જોઈએ અને છે. જ્યેષ્ઠ બંધુ પત્ની કે જે માનુષ્ય મનાય તેની સાથેનો અતિયોગ, એ દૃષ્ટિને અધર્મ અતી દુષ્ટતાથી ભરપૂર રૂપે જણાય તો તે સાદજી છે અને યથાર્થ છે. અને તેથી કરીને તે રિવાજ સ્વરૂપ સમયમાં બંધ પડી ગયો, શાસ્ત્રથી પણ નિષેધાયો.

ન્યાં આવીજ રીતે અનુવર્તન થતું હોય. કામાદિ વિકારો જે ચંદ્રસ અને તામસ

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ સાત્વિક પ્રકૃતિથી પરામર્શ પામી હૃદયે તીરોહિત ચર્મજન્ય અને ધાર્મિક ભાવ રચ્યા કરે ત્યાં પુનર્લંઘની વાત કરવી એ ખરેખર અધર્મ્ય છે, કિંતુ જ્યાં કેવળ વિપરિતજન અનુવર્તન થતું હોય ત્યાં પણ તેથી વાત કરવી એ યોગ્ય નથી. આપણી સામાજિક સંપ્રત સ્થિતિનો, ધાર્મિક સ્થિતિનો અને લક્ષ પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં પુનર્લંઘનોને ધ્વનિ સંવાશે ખોટો નથી, વિચારવા યોગ્ય છે.

આર્ય શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ કે રસીક દૃષ્ટિએ પુનર્લંઘનો અવકાશ નથી; માત્ર બાળ રંક વિધવાઓનો વિચાર હૃદયમાં કરેલા ઉપભવે છે અને તે કરેલા ઉક્ત લખને અવકાશ આપાવે છે. કેવળ કરેલા હૃદયને અવકાશ આપે છે એટલું જ નથી કિંતુ એ વિધવાઓ કામાદિક વિકારોને વશ ન કરી શકવાથી જે અનાચાર માર્ગ પ્રતિ દોરવાનું જાય છે તેના વિચારથી પણ ઉક્ત લખને અવકાશ મળે છે. આટલાથી જ આની સમાપ્તિ થતી નથી પણ એ વિધવાઓનો રોગ ચેપી હોય છે અને જે કોઈ તેના સંસર્ગમાં આવે છે, તો તે પછી તદ્દપાહો કે સધવા હો તેને તેનો ચેપ લાગ્યા વીણ રહેતો નથી અને આમને આમ એ રોગ પ્રસરતો જાય છે, વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. રોગનું આપણે થતું જોઈએ, એને જીવનમાંથી કાઢવો જોઈએ, વિદ્વાન સાક્ષરરૂપ વૈદોનું એ કર્તવ્ય છે. તેમણે તે કરવું જોઈએ. આપણે શોધવું જોઈએ, તેમને તે નિરામય કરશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તતપથાત રોગીઓને પીવાડવું જોઈએ. આ ફરજ અવશ્ય કરીને તેઓ એ બળવળી જોઈએ.

ઔપધો વિવિધ છે. એક સ્ત્રીઓને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવું તે, અને અન્ય પુનર્લંઘ કરવું તે. કેટલાકેનું એવું માનવું છે કે પહેલા કરતાં બીજું દસ પ્રદ થશે, કારણ કે સંપ્રત કાળ તેને અનુકૂલ છે; કેટલાકે પહેલું રજાઈ ગણે છે.

સ્ત્રીઓને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવું અને વિધવાઓના જે શાસ્ત્રકથીત ધર્મો છે તે પળાવવા, અને આ પ્રમાણે કામાદિક વિકારોને વશ કરી બ્રહ્મચર્ય પળાવવું એ અતિ ઉત્તમ છે. પરંતુ આજના કાળની પ્રવળતા જોતાં તે પ્રમાણે કરવું અતી કઠીણ છે. કોઈ કહેશે કે આવી રીતે કઠીણ કરીને પુનર્લંઘ કરવા એટલે બસ એમ કહો, વધારે શા માટે લાંબી લાંબી વાતો કરો છો, આનો ઉત્તર એ છે કે આમ કેવળ એક જ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિ રાખી નિર્ણય કરવો ન જોઈએ. એક બાળક પહેલા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતો હોય તેને જઈને સાતમાં વર્ગના અભ્યાસનો ઓષ આપો તો શું તે સમજી શકશે ? વૈશ્યકુલકે બ્રાહ્મણ કુલમાં જન્મેલ બાળક તેની દસ વર્ષની વયે રણબુમિમાં જન્મ લડી શકશે ? યથાર્થ કે એ બનવું અસંભવિત છે. નિયમ એવો છે કે જેવો જેનો અધિકાર તેવો તેનો ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એઓના જે જુદા જુદા ધર્મો જે તે શા માટે એટલા જ માટે કે તે તે પુરોનો નેટલો હૃદય વિકાસ થયો છે તેટલો તેટલો તેઓનો જુદો જુદો ધર્મ છે. માટે જ ભોડોની હૃદયબુમિમાં જેવી તેઓનો હૃદય વિકાસ કેટલો થયેલ છે તેનો નિર્ણય કરવો અને તતપથાત તેઓના ધર્મ તેઓને પ્રબોધવો એ હચિત છે અને તે જ પ્રદ થશે.

જ્યારે પહેલો માર્ગ કઠીણ છે તે ઉપરે ચાલી શકવું અસંભવિત છે ત્યારે તો બીજો માર્ગ પુનર્લસનને દેખાડે તેના ઉપરે ચાલવું જોઈએ. અને તે સંપ્રત્ત કાળને અનુકૂલ છે અને યશો. આ કથન સમયાનુસાર છે અને સર્વોદય અસંભવ નથી. કારણ કે સંસ્કૃતનીરીક્ષણ કરશે તો જણાયા વીણુ રહેશે નહિ કે પુનર્લસનની નો કહેનારા પુરુષો પણ. જ્યારે પોતાના ધરમાં અનાથ બાળાકીઓને જોય છે, ત્યારે આપણી આ રીતી બણી રજ પણુ અભિરૂચી ધરાવતા નથી માત્ર લોક લાભથી તેને વખાણુ છે કિંજલુના તેને અવલમ્બે છે. ધર્મભીતી માત્ર નામનીજ છે. રીતીજ પ્રબળ છે. અને તેને અનુસરવામાં આવે છે.

કેવળ પ્રાચીન માર્ગને અનુસરનારા ઉક્ત લક્ષને બચાવદ ગણે છે અને ધર્મ શાંતમાં નથી માટે અધર્મ્ય ગણે છે. ઉક્ત કથન પણ સર્વોદય અસંભવ નથી કિંતુ વિચારવું જોઈએ કે દરેક કાર્યમાં શુભ અને અવશુભ રહેલા છે. અવશુભો બધ પ્રદ યશે એ નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય નહિ. કારણ કે તે સમયાનુકૂલ બને. જ્યારે શુભોતો સમય હોય ત્યારે તેમાંના અવશુભો ડબ્બા રહે અને તેમાં અવશુભો છે એમ આપણને જણાય નહિ જ્યારે અવશુભો સમય પરિવર્તે ત્યારે તેમાં શુભો આપણા દષ્ટિ પથમાં આવે નહિ. આ પ્રમાણે સમયનો મહિમા છે માટે સમયાનુસાર ધર્મ યોજવો ઉચિત છે. અધર્મ પરત્વે જણવું કે એ કંઈ દૈવ નિર્મિત વસ્તુ નથી કિંતુ માનુષ નિર્મિત છે. અને તે કાળને અનુકૂલ હતી એટલે ધર્મ અર્થાત કે સમયોચિત હતી. લોકવૃત્તિ અનુસાર સામાજિક બંધારણો બંધાય એ બંધારણોને જોમ સંપ્રત્ત કાળે રાજ કાયદો ગણે છે તેમ પ્રાચીન કાળે ધર્મ કાયદો ગણતા. કિંતુ કાળાનુસાર તેમાં ફેરફાર થાય એટલે વૃત્તિ બિન્ન બિન્ન પ્રકારની ધર્મતા જાય તો તેને અનુસરીને તે બંધારણમાં પણ ફેરફાર કરવો જોઈએ. શું પ્રાચીન સમયમાં એમ નથી થયું ? થયુંજ છે અને થયુંજ જોઈએ જેટલી બિન્ન બિન્ન રમૂતિઓ છે અને સામાજિક બંધારણોમાં જેટલા જેટલા બિન્ન વિચારો છે તે સર્વે આના પ્રસક્ત દર્શાવે છે. જો આવા પ્રકારે તે સમયમાં થયું છે તો આજે શા માટે ન થાય, થઈ શકે એમ છે. શિષ્ટ પુરુષોએ એ કાર્ય માથે જોરારવું જોઈએ અને કાળોચિત ફેરફાર કરી લોકને એમ માર્ગ પ્રતિ દોરવી લઈ જવું જોઈએ. પુનઃ જ્યારે એવો સમય આવે કે તેની અપેક્ષા રહે નહિ ત્યારે આપોઆપ તે પોતે બંધ થઈ જશે, એ નિઃસંશય સમજવું.

આ બે ઔષધો આપણે જોયા હવે એક ત્રીજું પણ છે અને એ લોક વૃત્તિને તે અનુકૂલ થતું હોય તો તે પણ ઉત્તમ છે. એનાથી પણ તે રોગનું નિવારણ થઈ શકે એમ છે. તે એ છે કે આપણી દાલની વિવાહ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. વાર્તાવિક રીતે તો આપણી દાલની, અનિષ્ટકર વિવાહ પદ્ધતિજ આ પ્રકારને ઉપસ્થિત કરે છે. એનો મુળ રોગ તો આજ છે. કિંતુ લોકો તો તેનું પણ આપણ કરવા ઇચ્છતા નથી. તો પછી એ રોગ જાય કેમ.

કન્યાના જાપને કે વરના જાપને પેસા આપવાનો ચાલ, કુલીન ધર શોધવાનો ચાલ, શ્રીમાન ધર શોધવાની રીતી, કન્યાનો બે ત્રણ ત્રણની વયે વાગ્દાન કરવાનો ચાલ અને

દસ અંગીઆર વર્ષે જન્મ કરી દેવાની પદ્ધતિ આ સમજી જાએને નામે બંધાઈ થાય છે. અને તેથીજ પુનર્જન્મ જેવા મહત્વના પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. એ નવાંધ થતી મંદ્ર અને ખંડો હોયો થાય તો આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાયજ નહિ. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ખરો જન્મ તે કયો ? સાંપ્રતકાળે પાશ્ચાત્ય જન્મ થાય છે તે, તે તેના ઉત્તરે એ છે કે કવંચ તેવા નહિ. પણ કષ્ટક અંશે તેના જવાબે એમ નહિ સમજવું કે આ કવંચ નવીનજ છે, કિંતુ પ્રાચીનકાળે પંચુ તેવા થતા હતાં વચ્ચે કોઈ કારણને લઈ બંધ થયા તે કષ્ટ આજના સંક્રમ નહિ હશે પણ કેમે કેમે વધી ગયા હશે અને આજના જન્મ થઈ ગયા. જે કાળે એ પૃથ્વીનો પ્રારંભ થયો તે કાળને યોગ્ય હતા તેથી તેમાં રહેલી અનિષ્ટતા તે કાળે જાણી નહિ. ભાવિકાળનો એમાં વિચાર નહિ હતો કારણુ ભાવીને યોગ્ય કાળ તેમાં ફેરફાર થશે એટલે તેની ચિંતા નહિ. કિંતુ ભાવી લોકો કેવા પ્રકારના થશે એ કોણ જાણી શકે તેથી જ આ અનર્થ પરિવર્તે છે. હવે જ્યારે દેશમાં શાન્તિ પરિવર્તે છે ત્યારે એ સામાજિક બંધારણમાં યોગ્ય ફેરફાર થવો જોઈએ અર્થાત્ કન્યા કેળવણી અને લગ્નની વંચ નક્કી કરવી જોઈએ, અને લોકોએ તે પ્રમાણે અનુવર્તવું જોઈએ.

૬-૫ યાજ્ઞાઓ બાંધી કન્યાઓને નૈતિક ધાર્મિક અને ગૃહણી તરિકેના કર્તવ્યોનુચિત સારી રીતે આપવું જોઈએ અને તે જોછામાં જોછું શોળ વર્ષની વય સુધી તેને જ્ઞાન આપવું જોઈએ. ત્યાં સુધી કોઈ પણ રીતે તેને વિવાહનું બંધન બાંધવું નહિ અર્થાત્ જગનનો યુ પંચુ વાગ્દાન પણ કરવું નહિ. તત્પશ્ચાત્ એટલે જોળ વર્ષે પછી વાગ્દાન કરવું અસાધ્ય વર્ષની વયે જન્મ કરવા પણ તે કવી રીતે અને કાની સાથે કરવા તેની પશ્ચાત્ સાથે વિધિ થવી જોઈએ. પચ્ચીસ વર્ષની વયનો પુરૂષ કન્યા સમાન શીલ અને સ્વભાવનો સમાન વિચારનો બાર સારી રીતે વહન કરનાર અર્થાત્ પોતાના ઉપર માતાપીતાનો અને અન્ય કુટુંબી જનોનો ભરણ પોષણ કરવાનો માથે આવી પડેલ હોય અને જો તે કરી શકતો હોય તેવા પુરૂષની સાથે ને કન્યાના લગ્ન થવા જોઈએ. આવી પ્રકારના લગ્નોથી દાંપત્ય પ્રેમની અભિવૃદ્ધિ થશે. સ્ક્રમ માનસિક પ્રીતી બંધાશે, અને એવી પ્રીતીનો ઉદય થવા પશ્ચાત્ દુઃપ્રારબ્ધ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો તેની પ્રીતીનાં બંધ નિઃક્રોધ હૃદય શ્વજન્યયે પાળશે. વળી એ પણ છે કે આટલી વયે જી પુરૂષેનું લગ્ન થાય તો તે જોને પ્રભેત્પતિ સત્વર થાય અને તેવી જો ત્રણ પ્રજા થવા પશ્ચાત્ દુરદેવે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો પણ બાળકો ઉપર પ્રીતીના કારણે તે વૈધવ્ય અંતી કટકર નહિ થશે. અને સંસારનો થોડો ધણો પણ ભોમ ભોગબ્યાથી વૃત્તિ શાંત રહી શકશે.

મનનો એક એવો સ્વભાવ છે કે તે નિરાશમ્બ રહી શકે નહિ. એને કોઈને કંઈ પ્રકારનું આલમ્બન જોઈએ. જો એવું કંઈ શુદ્ધ આલમ્બન નહિ હશે તો સ્વાભાવિક રીતે તે અસહ્ય માર્ગે ચાલુ જશે અર્થાત્ સંસારના વિષયોનું ચિત્તે ચડી આપશે તેનું સ્મરણ થવા કરશે. આનો સ્વભાવ પ્રકૃતિધોળ કોમળ અને પ્રેમાળ છે એને કોઈ પ્રેમનો વિષય જોઈએ એટલે એવો કંઈ વિષય તેના મનને આલમ્બનરૂપે હશે તો તેના કાળ અન્ય વિચારો આંખા વીજ બાંધીત થઈ જશે.

પતિપ્રતીતી શુદ્ધ માનસિક સક્ષમ પ્રીતી, પોતાના બાળકો પ્રતિની વતસળતા અને ધર્મ પ્રતિની અનુગમતા આ ત્રણ વસ્તુઓથી વૈધવ્ય અતી કટકર થઇ શકશે નહિ. અને તેથી કરીને મુખથી બ્રહ્મચર્ય પાળશે અને વૈધવ્યથી થતો અધર્મ પ્રચાર અટકશે ઉક્ત ઉભય ઔપધ કરતાં આ ઔપધ સરલ છે સાધ્ય છે અને તેમાં વિઠંગના અતી યોડી છે.

કોઈ કહેશે કે “ અષ્ટવર્ષી બવેત ગૌરી ” એ શાસ્ત્રિય કથનનો શો વિચાર કીધો તો તેને એજ ઉત્તર છે કે એ વાક્યો કંઈ દૈવ નિર્મિત નથી કિંતુ કોઈ કાળના સામાજિક બંધારણના છે તે કાસમાં આંધા બંધારણોને ધરમ ગંધુતા કારણ કે આમ મધુવાથી લોક તેને અંતુસેરે આજના જેમ રાષ્ટ્ર ધારાઓ છે તે રાષ્ટ્ર પગાવે છે તેમ તે સંમતમાં એ ધારાઓ રાંજથી ધર્માચાર્યોથી અને લોક મંડળથી પંજાવતાં પણ સર્વ કાળ મેટે આવા ધારાઓ હોય નહિ. દેશકાળાનુસાર તેમાં અંતર પડતો જાય. રુદ્ર મણી દ્રૌપદી આખા સુભદ્રાને કમવંતી એઓ શું અષ્ટ વર્ષી બવેત ગૌરીઓ હતી ? નહિ જ. માટે એક કાળનું સમાજિક બંધારણ સર્વ કાળ પાટે દલાવવું એ કોઈ પણ રીતે પ્રસર્ય નથી. વિચારવંત અને વિવેક શીલ પુરુષોનો એ ધર્મ છે કે સમાજ સેવા કરવી અને જે સમાજ અતિ અવનતદશામાં હોઈ દુઃખી થાય છે તેને ઉત્તર દશામાં આણી સુખી કરવી અવતનીના જે જે ખીજ ભૂત તરવો હોય તેને દુર કરી ઉત્તરિના ખીજો વાવવા અને તેના પોષણાર્થે બોધ રૂપી પાણી તેમાં સીંચવું એજ કર્તવ્ય અને એજ ધર્મ.

પુરુષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.

॥ ધર્મ ॥

(મહેશ્વરી)

અત્રિથી અનુસંધાન.

ધર્મનાં ઓતરરૂપનાં દસ લક્ષણો અને તેઓની પરસ્પર સારેલા વિલોકી ગયા. હવે અન્ય એથી અધિક આભ્યંતર સ્વરૂપનાં દર્શન કરીએ. એ સુંદર મનોદારિણી મૂર્તિ તે દયા છે. દયા એનો અન્ય અર્થ પ્રેમ છે આપણે જે ભૂત માત્રમાં પ્રેમ ભેદએ છીએ તેનાં જેવોજ એ પ્રેમ છે, પણ ભૂત માત્રમાં જે પ્રેમ તાવ તેના હૃદયે વિલસે છે તે પક્ષ પાત અને સંક્રમિત છે, તેમજ તે સ્વાર્થી પણ છે. ત્યારે ધાર્મિક પ્રેમ એટલે કે દયા

એ નિષ્પક્ષપાતિ નિઃસંકોચમય અને નિઃસ્વાર્થી છે. તે પ્રેમમાં અને આ પ્રેમમાં આદરો અંતર છે અને તેને લક્ષ્મીને આ પ્રેમ ઉત્કૃષ્ટ અને ધર્મરૂપે મનાય છે. કેવળ રામનામમાં નિરત ભક્ત કવી તુલસીદાસજીએ અન્યત્રે એજ ઉદ્ઘોષ કરાડ્યો છે કે:—

દયા ધર્મકો મૂલ હે, પાપ મૂલ અભિમાન.

તુલસી દયા ન છોડીએ, જળ ભગ ધરમે પ્રાણ.

ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ કહો કે તત્ત્વ કહો એ એકલી દયા છે. દયા એ પરમધર્મ છે. અહિંસાધરમો ધર્મ એ પણ એજ કારણે વધાય છે. જ્યારે આ દેશે યજ્ઞને નામે હિંસા રૂપ અનાચાર પ્રવર્ત્યો ત્યારે પરમ પ્રેમરૂપ દયા મૂર્તિ મહાત્મા બુદ્ધે એ દયા ધર્મને જ પુનરુદ્ધાર કર્યો. અને એની સત્યતાના કારણે સ્વદેશ સમયમાં તે વિજયવેતા થયો. ધર્મ માત્રમાં એ અગ્રધાન બોગવે છે. આત્મવત્ત્વ સર્વ બૂનેધુ “ એ શાસ્ત્ર કથન દયા ધર્મનો ઉદ્ઘોષ કરે છે. ખરૂં આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એનાથી દર્શનિત્ થાય છે. ભગવાન પત્નલી યોગ દર્શનમાં સિદ્ધિ પ્રકરણના સૂત્રોમાં કહે છે કે અહિંસાની સિદ્ધિ યોગીના હૃદયમાં યતાં જૂન માનથી તેને અભયની પ્રાપ્તિ થાય છે ગ્રામ પશુ તેના પ્રતિ હિંસા બાવ રાખી શકતું નથી. હિંસક પ્રાણી તેની પામે પોતાનો સ્વભાવ પગલાવી નિરહિંસક યજ્ઞ જાય છે. શાસ્ત્ર, યુક્તિ, અને અનુભવથી આ વિષયની સત્યતા સીદ્ધરૂપે છે, આપણે કોઈનું બહુ ઇચ્છીએ તો સામો માણસ પણ આપણું તેજ પ્રભાણે ઇચ્છશે. આપણે બુદ્ધ ઇચ્છીશું તો તેના હૃદયમાં તેવોજ બાવ જદજૂત થશે. જેને શાસ્ત્રો ઇશ તત્ત્વ કહે છે કે જે મવન વ્યાધ્યમાન છે, તે આ બાવ છે અને તે સર્વ હૃદયમાં સ્થિત છે. સત્શાસ્ત્ર પુનઃપુનઃએજ ધ્વનિ કરાડે છે જે, હું તું અને તે એવા બેદોજ અનર્થતાતુ કારણ છે. એ બેદ ટળી જતો, સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત પતો અભયતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. બેદમાંજ ભય છે એ શાસ્ત્ર કથન યથાર્થ છે. આપણને કોઈથી ભય ન રહે એ માનવ જીવનની સ્થિતિ કેવી કહેવાય ? ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ એ કહેવાય આ સ્થિતિ તે દયા ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેટલા જેટલા ધર્મ વિશેષકરો તો તેમાં આ અંશ તો જરૂર જોવામાં આવશે અને તેથી જ એની ધર્મ માટેની યથાર્થતા છે.

દયા પશ્ચાત્ત્વ અન્ય સ્વરૂપ ભક્તિ છે. ભક્તિ એટલે પૂજ્ય ભાવ યુક્ત પ્રેમ. આપણા હૃદય કોર અને અહંકારી હોય છે તેથી અનર્થતાના ખડક ઉપર અથડાઇ વિનાશને પામીએ છીએ; અર્થાત્ પાપ માયે હોરીએ છીએ. ભક્તિથી આપણા હૃદયો પ્રેમાળ અને નમ્રથીલ થાય છે અને તે પાપ માર્ગમાંથી બચાવી લે છે. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે જંતુ જેવી જેવી ભાવના કરે છે. તેવી ભાવનાવાળો તે પોતે યજ્ઞ જાય છે. એટલે કે તે ભાવ તેના અંતઃકરણની અંદર સિદ્ધિરૂપે પામેલો હોય છે. મહાન કાર્ય કરનાર પુરુષની ભાવનાનું અનુચિતન કરતાં કે ઇશ્વરની સર્વ શક્તિમતાનું ચિંતન કરતાં તે તે ભાવ સ્વયં આપણા અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવને પામે છે આ સત્ય દૃષ્ટિને અવલંબી અન્યત્ર એજ કથવામાં આવેલું છે કે:—

યાદશીમાવનાયસ્ય સિદ્ધિર્મવતિતા દશી

દરેક ધર્મમાં હંડા ઉતરી જોશું તો આ અંચ પ્રત્યક્ષ થયા વીણું રહેશે નહિ ધર્મ માનમાં એતી અગત્યતા પશુ અતી જરૂરી છે.

ધર્મ માનના આંતર સ્વરૂપને ઉક્ત પ્રકારે વિશેષકરું. હવે તેના બાહ્ય સ્વરૂપને વિશેષકરું. બાહ્ય સ્વરૂપ એ આચાર-ક્રિયા રૂપ છે. પરમાત્માનું અમુક સ્વરૂપ કદાપી તેનીજ ભક્તિમાં નિરત રહેવું અને અન્યો તેજ પરમાત્માને અન્ય રૂપે બજો તેની અવગણના કરવી કિંવા પોતાનું કલ્પના સ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ગણવું અને અન્યનું નિકૃષ્ટ ગણવું અને તે તે પ્રમાણે આચરવું એ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. અમુક આચાર પાળવા એવા જે આચારના અનેકધા બેદો છે તે સર્વે ધર્મ માનના બાહ્ય સ્વરૂપોને લખે છે. એ બાહ્ય સ્વરૂપોજ ખરા ધર્મરૂપે છે એવી માન્યતામાં જ કલહનો જ ઉદ્ભવ છે અને ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપને જ ખરા ધર્મરૂપે માનવું એમાં અચાનતા સિવાય અન્ય એવું કંઈ વિશેષ કારણ નથી. આપણા વૈષ્ણવ ધર્મ અને તેમાંનાં બેદો; શૈવ ધર્મ અને તેમાંનાં બેદો, જૈન અને તેમાંનાં બેદો; દેવી ધર્મ અને તેમાંનાં બેદો. એ સર્વે બેદો શામાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે વિશેષકરો તો જણાયા વીણું રહેશે નહિ કે માત્ર બાહ્ય આચાર સ્વરૂપોમાં જ બેદ છે સિવાય આંતરસ્વરૂપમાં બગેજ બેદતા જોશે. ધર્મના જે વાસ્તવસ્વરૂપો છે તે સર્વ ધર્મ માં યોડે ધણે અંશે રહેલા જ છે કારણ કે તેજ અંશે તે ધર્મના આત્મારૂપ છે જે નહોતો તો કેવળ બાહ્યરૂપ ટકી શકે નહિ.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આમ થવાનું કારણ શું ? શા માટે આ બાહ્ય સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન ધડાણા ? અ પ્રશ્નનો ઉત્તર મનનીય છે. એટલું તો જણવું આવશ્યક છે કે ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ હોય જ છે અને તે દેશ કાળને લઈ ધડાય છે. તેમ મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિને લઈને ધડાય છે.

જેઓ સદિ નિયમના ઉત્તતિ ક્રમથી અભિગત છે તે તો રહેજ નાથી સકશે કે એક વિચાર અને એક આચાર સર્વ મનુષ્યો માટે અનુકૂલ નજ થઈ શકે એમાં ભિન્નતાની અવસ્ય કરીને જરૂર છે. આથી એટલું ફલીત થાય છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ નાના પ્રકારનું હોવુંજ જોઈએ. સાંપ્રતકાળે ધર્મના જે બાહ્ય સ્વરૂપો છે તે કેટલાક ક્ષાત્રિય છે અને કેટલાક રૂઢી અનુમાર છે તેમજ વળી કેટલાક વેધને લખે પશુ ઉદભવ્યા છે. આમાંના નેટલા ક્ષાત્રિય છે તે ધર્મના સાધક છે અને તે પ્રત્યેક ભૂમિકાએ વિષ વિષ છે. આર્થ દેશમાં એજ સુદિ નિયમને અવલંબી ચાર જાતિઓ અને તેઓના ચાર ધર્મો પૃથકપૃથક રૂપે રચાણા. તે કાળે અભિન્ન બાહ્ય સ્વરૂપો પ્રતિ સદમાવની દૃષ્ટિથી નીહાળતા નહિ કે આજના વતતિરસકાર દૃષ્ટિથી કે ઉપેક્ષ અને અભાવ વૃત્તિથી. કારણ તે કાળમાં હોડાને પ્રાણ પુરૂષો પ્રતિ ધર્મ અને પોતાની હલતી શોમાં છે તેની સમજણ હતી જ્યારે સાંવત કાળે સર્વ રીતે એથી ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિ પથમાં આવશે. અને પોતાનો કંઠો ખરા છે એમ

ખતાવવાને અનેક કલદો અને વાદો ઉપરિચિત કરશે. આવિપરિત રિચિતિથીજ આપણી અવનતિ થઇ છે અને હજી પણ કેવી યશો એ પ્રશ્ન જાણે આર્ય દેશમાં જે અનેક ધા કળો દૃષ્ટિ પચર્માં આવે છે તેનું મુલ કારણ જે કંઈ પણ હોય તો તે આવાજ પ્રકારના ધર્મો છે. છે.

દેશકાળ અને વિદેષને લઈ જે અનેક ભિન્ન ભિન્ન બાલ સ્વરૂપો ધરાણા છે. તે સ્વરૂપોની અંતર તેઓના આત્મારૂપે એકજ તત્ત્વ વિલસે છે. એવી દૃષ્ટિ પ્રત્યેક મનુષ્યની ખુલશે ત્યારે આગા કલહોમાંથી તેઓને ઉદ્ધાર થશે અને અરૂ સુખ તેઓ ત્યારેજ પ્રાપ્ત કરી શકશે. ધર્મને નામે જે અનેક વિધિ અનર્થો યામ છે તેમાંથી પણ ત્યારેજ દુર યજ્ઞ સકારે વૈરાગ્ય શતકમાં રાજર્ષિ ભર્તુહરિએ ધર્મને માટે વારત્તવ કબ્યુ છે કે:—

ના યાતું પ્રાણ પાતી ધન નવ હરતું અન્યનું સત્ત્વવાણી.
શકિતથી દાન દેવું નહિ કદી કરવી વાત બીજાની સ્ત્રી.
તૃણાને તોડી દેવી ચિનય ગ્રહ પ્રતિ પ્રાણી પ્રત્યે કરણા.
શાસ્ત્રે સામાન્ય પથ આ છે યુધ્ધ જનોનો કયાઈ નિષેધ છેના.

સર્વ દેશકાળાનુસાર સર્વજનો માટે સનાતન ધર્મ આ છે તે વિચારવા યોગ્ય છે આચરવા યોગ્ય છે. અને અન્ય અસ્પૃશ્યોને સમજાવવા યોગ્ય છે.

પુરુષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રૂ. ૨૨.૫૦.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

ખાલ પિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પણ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે સાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાર્ધને તૈયાર છે

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
લાખાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુલાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

મે. હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક યાજ્ઞાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પરિતબેદારામ સુકન્દજી બુક્સેલર
(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈ) મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

ચાજવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવો ખરો સરલથે

દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આહકેને આ ખંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુદું.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

ચાલુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પડતાં ચાન તંતુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ઘટ્ટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) શેઠીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગંધલા પુરુષત્વને પાણું બદ્ધે છે.

૩૨ ગોળીની ડબ્બો એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દૈન્ય અને આજ્ઞાદીને ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મુદ્રિત** વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ઉત્તર, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જંગલી અને તામિલ
ભાષામાં તેવાર છે. તેલુગુ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવીંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આધાર

જેક અભેદભાગે યનાગી
અભિનવ માણસાલ નભમાન

દિવસ

સુદર્શન.

એમ. એ. એલ. એસ. બી.
કર્મ સમાજના અધ્યક્ષ, નામક સંસ્થાના

મંત્રી

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ્.

તત્ત્વ-માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

પુસ્તક રૂપ, અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૦૯.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

સામ્રાટ આર્ય ધૃતિ	૩૩
આવાગમન યાચના.	૩૬
અધ્યાત્મ વિદ્યા અથવા શાંતિ વિદ્યા.	૩૬
સંધ્યા સમયે.	૪૪
પ્રાણ.	૪૭
આપણે હિંદને કેવી રીતે સચુક્રત બનાવી શકીએ.	૫૨

દેવી ! આજે તુજ તનયની પાસ ને જિભતામાં,
ચોપાસેથી શુભ જ્યવતી ચાહના કાન મહારા;
ભીડી આવે ધૃશ શરણમાં ઉરનું ઉર દાળી,
પાએ છે ને બધ વદનથી ખોલવું આમ ફહાડી !

૧૮૬

શ્લોક.

અહો દેવ ! ભારતીના, અમો બાલક તાહરાં;
જન્મભૂમિ જયો વાંચી, શરણુ જિભાં સર્વથા !

૧૮૭

તોટક છંદ.

પ્રણમી પરમેશ પરેશ પ્રભો, સુખદાયક નાયક વિશ્વ વિભો,
કરોએ ઉર દાળીં અમો વિનતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૮૮
ભૂલોં જાત વિજાત અમે સધળાં, બનીં હિંદોં સુહિંદે ઉરે ભજતાં;
કર કહાડીં તહું પાસ રહ્યાં ઉચરી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૮૯
ધનતંગ મતિગતિ તંગ અમે, મનભંગ બયાકુલ ભૂખ મરે;-
મરતાં રખવાળોં થવા તુજથી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૯૦
ભયના ભણુકાર વચે વસતાં, હત આશ ગુજારોં દિનો વસમા;
લઈ તે ઉરમાં અમ રંકે ગતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૧
અમળા કમળા સુખ સંપ પ્રભા,-વસવા રસવા અમ ઉરે સદા;
ભૂતિ નાથ ! અમો તુજ પાય પડી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૨
નિજ મંતતિ દુઃખ સૂણી સહસા, પિતુ દિલ દ્રવી પડતાં વહતાં;
નવવાર ઘટે ક્યમ વાર થતી જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૩
નવ ફેરે કૃતિ કેહોં નાથ ! બજી, નવ રાજપ્રતિ કરોં દુષ્ટ મતિ;
અમને ઉર તુજ પ્રતિત નકી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૪
વિભુતા પ્રભુતા તુજની નિરખી, ઉર ભકિત સુસાજ સજી વિહરી;
નિતએકે તહું એક દયા સમરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૫
નિજતાજ સત્તા ગુણુગાન કથી, કકડા ઉરના ખડકી ખડકી;
ગુધ ન્યાય હકો મળવા તલસી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૬
અમ લક્ષ્મી નવો કુળ મંત્ર પડી, નિત દેશ તજી પરદેશ વહી;
દુઃખ દેણુ થતાં તુજને વિનવી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૭
ધનહીણુ સત્તાહીણુ રંકે ઉરે, નિત શ્રદ્ધિ દુઃખો નવ નાથ ! પૂરે;
ધનધાર મહીં ધનધાર ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૮
નભમાં ફરતાં શશીં સૂર્ય કદી, ગૃહણે પડતા છૂટતા તુજથી;
સ્વમ નિલ અમો ગૃહણે ન ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૯

સુદર્શન

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના
અંગ. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩.

૧૦૦.

(ધર્મ-શુદ્ધિ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવત

તંત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

પુસ્તક ૨૫, અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૦૯.]

સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ.

અથવા

હાસિનું સંભાષણ.

(અનુસંધાન ગતવર્ષ ૫૪ ૨૨૭ થી.)

સાચું જીવ્ય અવનિ ઉપરે ચું ખરૂં હોય ત્હેના,
બ્રહ્મોમાં દરશન ફેળી આ ઉંડા વીર ત્હારા;
કોટિ મર્તા હૃદય કચી વારણાં પામવામાં,
સુભાગી છે જનની ફેળ ત્હુ અન્ય દેશે દોંપાવા !

૧૮૩

જન્મ્યાં ત્હેને મરણ શરણે એકલા છે જવાનું,
કિંતુ ત્હેમા ધૃતિવૃત્ત ફેળે દેશ ઉરે દોંપાવું;
છે ભાગ્યે જે જનર્મો કરવું ધન્ય એ માનવેનાં,
માતાપિતા મુહુરગણને શિક્ષણ સાથે શાળા !

૧૮૪

રે વિસાત્મા, ધર્મોભર હવે જૈનને માન આપી,
ધણી લે હું સકલ તનુજે શો રહ્યાં સુર પૂરી,
સૌ મનુષ્ય હૃદય ઝરણે શ્રેષ્ઠ શી ગાહના છે ?
ને તે કેવા અનહદ સુરે ગાનમાં કહાડતાં છે ! !

૧૮૫

દેવી ! આજે તુજ તનયની પાસ જૈ ઊભતામાં,
 મોપાસેથી શુભ જ્યવતી ચાહના કાન મ્હારા;
 ઊડી આવે ઈશ શરણમાં ઉરનું ઉર દાળી,
 યાએ છે જે બધ વદનથી બોલવું આમ દહાડી ! ૧૮૬

સ્લોક.

અહો દેવ ! ભારતીના, અમો બાલક તાહરાં;
 જન્મભૂમિ જયો વાંચી, શરણુ ઊભાં સર્વથા ! ૧૮૭

તોટક છંદ.

પ્રણમી પરમેશ પરેશ પ્રભો, સુખદાયક નાયક વિશ્વ વિભો,
 કરોએ ઉર દાળીં અમો વિનતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૮૮
 ભૂલોં જાત વિજાત અમે સઘળાં, બનોં હિંદોં સુહિંદ ઉરે ભગતાં;
 કરે કહાડીં ત્હું પાસ રહ્યાં ઉચરી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૮૯
 ધનતંગ મતિગતિ તંગ અમે, મનભંગ બયાકુલ જૂખ મરે;-
 મરતાં રખવાળોં થવા તુજથી, જયમંગળ દે અમ જન્મ ભૂમિ. ૧૯૦
 બયના ભણકાર વયે વસતાં, હત આશ ગુમરોં દિનો વસમા;
 લઈ તે ઉરમાં અમ રંકે ગતિ, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૧
 અમળા કમળા સુખ સંપ પ્રભા, વસવા રસવા અમ ઉર સદા;
 ભૂતિ નાય ! અમો તુજ પાય પડી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૨
 નિજ મંતતિ દુઃખ સૂણી સહસા, પિતુ દિલ દ્રવી પડતાં વહતાં;
 નવવાર ધટે મ્યમ વાર ચતી જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૩
 નવ ફેરે કૃતિ કહોં નાય ! બછ, નવ રાગપ્રતિ કરોં દુષ્ટ મતિ;
 અમને ઉર તુજ પ્રતિત નકી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૪
 વિશુતા પ્રભુતા તુજની નિરખી, ઉર બકિત સુસાજ સછ વિહરી;
 નિતએકે ત્હું એકે દયા સમરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૫
 નિજતાજ સત્તા ગુણગાન કથી, કંકડા ઉરના ખડકી ખડકી;
 શુધ ન્યાય હકો મળવા તલસી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૬
 અમ લક્ષ્મી નવો કુળ મંત્ર પડી, નિત દેશ તછ પરદેશ વહી;
 દુઃખ દેણુ યતાં તુજને વિનવી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૭
 ધનહીણ સત્તાહીણ રંકે ઉરે, નિત દષ્ટિ દુઃખો નવ નાય ! પૂરે;
 ધનધાર મહોં ધનધાર ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૮
 નમમાં ફરતાં શરોં સર્થ કહી, ગૃહણે પડતા છૂટતા તુજથી;
 સમ નિલ અમો ગૃહણે ન ધરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૧૯૯

ધરરાજ સત્તા શિર છત્ર મેહી, આણુ ગુણ મહા ગુણ ચિત્ત લક્ષી;
 વિનયે વરતી તુજ ભાવ ભણી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૦
 સહુ રાજતણા અધિરાજ તલને, પંદેપાંસ ઉભી સહુ નિલ અમે;
 વિનવી ચિત્તવી લગી ઉર લણી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૧
 સુખ શબ્દ ખરા ઉર શબ્દ થવા, અમ રાજ સુતંત્ર વિશે રસદા;
 દર્ધ આંખ્ય નવી કુર આંખ્ય હરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૨
 શિરછત્ર છતાં શિરછત્ર હોણા, નિરખી અમ હાલ પ્રભુ હમણાં;
 નવવાર કરે ઝટ વહાર કરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૩
 નવરોજાં છુ પુત્ર સમા ઉરતાં, દર્ધ રત્ન અનેક અમે કરંમાં;
 હોનતા હોનતા હોનતાજ હરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૪
 ધોર ખીપિન ખાલ સુરેન્દ્ર મસા, ભૂમિ ભક્ત નરો સવિશેષ થવા;
 અમ દંપતી ઉર અબેદ રસી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૫
 જય શ્રવિત નામ રૂપે જગમાં, અમ આશ નિરાશ ન નાથ ! થવા;
 કરી જાતીય જ્યોત સુચૈક્ય ભરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૬
 ધન ધાન્ય સત્તા વિષુ રંક છતાં, ભઈ ઉર સુધર્મ સુન્યાય સદા;
 નવ ટેક તણ તુજ ટેક ગૃહી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૭
 નથી કુર કર્યાં કુર ના કરજે, અમને અમના રસથી રસજે;
 મનવાચ કૃતે અમ એજ અહીં, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૮
 દુઃખિયાં જગનાથ ! અમે દિલડાં, દમ દાન દયા ગુણથી ભરતાં;
 નિજ ધર્મ સુધર્મ સદા પળવી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૦૯
 સત ગ્રેમ દયા રસરંગ ભરી, અમ ઉર વિશે નિત નાથ નવી;
 ધરી તર્ક સુતર્ક તણી સરણી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૧૦
 અમને નવ બુદ્ધ્ય જડે અમની, બહુએ કદો હોય અમે દિલની;
 પણ તેહ તળવીં તહુ ખાંભ ગૃહી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૧૧
 વિનતિ વિષુ અન્ય ઉપાય કરો, નવ નાથ ! મલે અમ ચિત્ત નવો;
 કરીએ કરી તે કરી આંખ્ય ભરી, જયમંગળ દે અમ જન્મભૂમિ. ૨૧૨

સેાક.

ભરી આંખ્યે જામાં તહારાં, આણુડાં લઈ ખાથમાં;
 અભિસીંચ રનેહ તહારો, અભિવાંચિત આપતાં ! ૨૧૩

(આગળ આણુ)

“ એક શુભર્જન આર્ય પુત્ર.”

આવાગમન યાચના.

(મળેલું.)

વિર હતાશન પ્રબલ તાપ બલ શમન કરેણુ સુખદાય
 કૃષ્ણ અહીં—પ્રેમ ધરી પાસ પધારો. (૨)
 અમલ કમલ દળ શોહન મોહન,—વદન પ્રજ્વલ બનાવો;
 પ્રણય સૂર્યકર નયનદાર ધરી, અમ હર તિમિર હઠાવો. પ્રેમ૦
 ખગ મૃગ તરુ વલ્લો કુન્જિત કુંજવન,—વાસિત સમીર વિલાસે;
 સુરત સુધારસ અમર પાનધન, આપો અખડ હઝાસે. પ્રેમ૦
 મૃગમદ તિલક લલિત બાલપટ,—સ્નેહમંત્ર સ્વર ધારી;
 ત્રિભુવન વંદિત કાલોદયન વૃક્ષ, અમ હર કરો ભૂદાણી. પ્રેમ૦
 ચંદ્રકલ મંડન રિપુહલ ખંડન, અમિત તેજ વધુધારી;
 કંદર્પ દર્પ હરો હૃદય કમળ અમ, પ્રકૃલિત કરો મોહારી. પ્રેમ૦
 મધુકર મધુતમ રસિક રસીલી, કમલિની કમલ વિકાસી;
 મધુ પૌં મરત બને ત્યમ આજે, આપ બનો અપિનાશી. પ્રેમ૦

‘ મન વિહારી. ’

॥ અધ્યાત્મવિદ્યા અથવા શાંતિ વિદ્યા ॥

૧.

॥ વિવિધ પ્રશ્નો. ॥

નાસ્તિકતા બુદ્ધિને નિરાશા-વાદમાં દોરી જાય છે; હૃદય પાસે નિરર્થક પ્રશ્ન કરાવે છે:-
"જીવન જીવવા યોગ્ય છે ?"

રાજ્યદારી અને સામાજિક સંસ્થાની અશાંતિ, ધાર્મિક અને માનસિક સૃષ્ટિયોને આભારી છે. જ્યાં સુધી માનવિ, રૂપદ મનન અને અધ્યાત્મ દર્શનના અચલ ખડક ઉપર પોતાનું લાંગર નાંચીને માનસિક અને આધ્યાત્મિકશાંતિ અનુભવતો નથી ત્યાં સુધી તે સર્વ રીતે એક પ્રકારની અશાંતિની દશામાં વસવો જોઈએ. તત્ત્વશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ વિદ્યા, ધર્મ-આ બાબતો અવ્યાવહારિક, અવયાર્ય નથી, પરંતુ દુનિયામાં અત્યંત વ્યાવહારિક અને યથાર્થ બાબતો છે. પ્રાચીન અતિગંભિરજ્ઞાનના અનુભવ વિના કોઈ પણ પ્રકારની યથાર્થતાનો અનુભવ બની શકતો નથી; માત્ર તેમાંજ સત્યનો, નિત્યનો, સમાવેશ થાય છે; માત્ર નિત્ય વિષ્ણુને જાણીને તદનુસાર જીવન ગાળનારાઓ જ શાંતિ અનુભવી શકે છે.

જ્યાં સુધી માનવિ પોતાના પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં શોધ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી તે અશાંતિની દશામાંજ હોવો જોઈએ, કારણ કે બાહ્યસૃષ્ટિ દરેક ક્ષણે બદલાયી કરે છે; દરેક નિરાકરણ, નવીન નિરાકરણને રચાન આપીને દૂર ખસે છે. પરંતુ આંતર સૃષ્ટિમાંથી બહારમાં શાંતિનો પસાર થતાં તે સમગ્ર પ્રકૃતિમાં પસરીને બાકી રહે છે. શાંતિનું હૃદય, મૈત્ર્યના હૃદયરૂપ, આંતર પુરૂષના હૃદયરૂપ છે. માત્ર અનાદત નાદના અનુભવમાં બાહ્ય આંતરિકનો શાંત પાડતો "અધ્યાપિશાંતિરસ્તુ" નો પ્રબલ ગૂઢમંત્ર હૃદયારી શકાય છે.

માનવિની આંતર સૃષ્ટિમાં ઉપજી આવતા ખગબગાટ કરતા નિત્યના કેટલાક પ્રશ્નો આના છે:- "શું હું એક અમર માનવિ હોઈશું? શું હું હમેશાં રહીશું? આમ ચારે પાસે જોનામાં આવતા જીવનનો, આપણે જોઈએ છીએ તેવા આરંભ અને અંતમાં, આરંભ થતો હશે અને અંત આવતો હશે? કોમ પશુ રચાયેલી નિશ્ચિતતા મળી શકશે? પોતાની સહજ અને નિત્ય અમરતાને લઈને માનવિમાં આત્મા નિવાસ કરતો હશે? અંતે આપણે સુખશાંતિ મેળવી શકીશું?" દરેક માનવિમાં જીવનના મહામુલ્યનું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે; આનો એટલો બધો સ્વીકાર થયો છે. કે તેનું "આત્મ-સંરક્ષણ, પ્રકૃતિનો પ્રથમ નિયમ છે," એવા સૂત્રમાં દર્શન થાય છે દરેક પ્રાણી, ખીકજીમાં ખીકજી પણ ભયંકર રીતે પોતાના જીવનનો બચાવ કરે છે, બચવાનો માર્ગ શોધે છે; મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના આરંભના પ્રયત્નો જીવનના રક્ષણ અને પોષણ તરફ દોરવાય છે. ધીમે ધીમે આવા પ્રયત્નો "સ્વરક્ષણની પ્રેરણા" નું રૂપ ધારણ કરે છે; માનવિમાં આ બાબતના વિચારપૂર્વક બુદ્ધિભરેલા સ્વસંરક્ષણમાં પરિણામ પામે છે. મરણનો ભય ખડો થાય છે, વિનાશના વિચારથી દૂર નાસવાની વૃત્તિ થાય છે. વૃદ્ધિની વર્તમાન દશાએ વિનાશમાં શ્રદ્ધા રાખવાની ઈચ્છા કરનાર એકાદ માનવિ આપણને વારંવાર મળી આવે છે. આવી અપ્રાકૃતિક નિરાશાની લાગણી મનનો માત્ર એક ક્ષણિક દેખાવ છે, ખરી દશાએના કંટાળા અને ગમગીનીના પરિણામરૂપ છે; દરેક ધર્મમાં અને લગભગ દરેક તત્ત્વશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું.

વાયલી અમરતા માટેની પ્રયત્ન ધમ્મા સાથે સરખાવતાં આવી વૃત્તિ માલ વિનાની લાગે, છે, કોષ્ઠક વારજી જોવામાં આવે છે. જીવનની ખરી દશાઓના કંઠાળા ઉપર, વિશેષ સંતોષકારક દશાઓની નિરાશા ઉપર, જીવનના પોતાના ઉપરજી નહિ આધાર રાખતી આવી કોષ્ઠક વાર જોવામાં આવતી વાસના, સામાન્ય રીતે દેખતાં પ્રાણીમાં આંધળાં નાં દર્શાવે સમાન છે; સાધારણ નહિ પરંતુ ઉચ્ચ વિકાસવાળાં માનવિઓમાં મળી આવતી સર્વમાન્ય નારિતકતાના એક પ્રકારના રોગરૂપ છે. માનવ જાતનાં ઉત્તમોત્તમ દર્શકોમાં આવી વાસના કદાપિ જોવામાં આવતી નથી. આવાં અપ્રાકૃતિક દર્શકોને દૂર રાખતાં પણ વિનાશના બધે માનવિમાંજે ઉડાં મૂલ ધાસ્થાં છે, જીવનના માનને વધારીને દૃઢ બનાવવાની એક પ્રકારની તૃષ્ણા સર્વે પાસા જોવામાં આવે છે, તેવી શક્તિયોને ખીલાવવામાં આનંદ લેવાય છે; વિનાશ શરણુ થવાની કામના, જીંદગી પ્રત્યેના કંઠાળાના પરિણામરૂપ નથી, પરંતુ જીવનના પ્રયત્નો આલ નિવડવાના પરિણામરૂપ છે; જીવનના વિશાલ અનુભવના નહિ પરંતુ અત્યંત અનુભવના પરિણામરૂપ છે તૃષ્ણાનાં અધમરવરૂપોને લક્ષમાં લેતાં, માનવિ અનેક વિષયોપભોગમાં લગ્યાય છે, તે તેમાં રમ્યા પમ્યા બન્યા બને એક સમયે થતી જીવનની વૃદ્ધિના બાનને લીધે હોય છે. વિશેષ જીવતાવાળા જનતું એજ માનવિની હમેશની કામના છે.-તેનો અનુભવથવાને જીવન ગણે છે.

હજી દુનિયાનાં પ્રલોભનોમાં બંધાયલા બુદ્ધિશાળી, સત્કારીમાનવિના ઉદયમાં દુઃખનો તીવ્ર આઘાત થતાં, જીવનના કથં અને કસ્માત્તનો પ્રથમ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. માનવ જીવનના વિકાસ માટે સુખ અને દુઃખ ઉભયે જરૂરનાં છે; સુખ અને તેના ઉપભોગની આશા ઉઘાડી થવાને લલચાવે છે, જે જે આત્મા નથી તે સર્વની અનિત્યતાનો બોધ પણ આપે છે. મોટે ભાગે દુઃખના ઘાઉપરથી લાગતા માંડતાં માનવિ પોતાના આંતરપ્રદેશનો શોધ ચલાવવા તરફ વળે છે. જીવનને જે જે સુચાક્ષિન બનાવે છે તે અંધકારમાં ગરક થતી, શોક અને નિરાશા મનને છંદ લેતાં, ફેરફારના ધક્કાઓ પાતું કોષ્ઠ જીવન, નિષ્પદવર્ચાતિમાં મહાનતું જીવન શોધવાની પ્રવૃત્તિ આરંભાય છે. - માટે જ કહેવાય છે, કે જ્ઞાનનાં મૂલ શોકમાં છે. જ્ઞાનનો અરંભજી વૈરાગ્યથી છે; ક્ષણિક બનાવો ને વારંવાર વિનાશ થતાં વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. અને લીધે જ માનવિ કંઈક નિત્ય વસ્તુની શોધમાં દોરાય છે; રમૂસ કરતાં સૂક્ષ્મ તરફ વધારે આકર્ષાય છે. ફેરફારના આઘાત અને અનિત્યતાના બાનને લીધે માનવિ આવા પ્રશ્નો પૂછવા તરફ દોરાય છે:- "હું અને હુંને જે જે પ્રીય છે તે અમર હશે ? બધા જીવોની ઉત્પત્તિ રૂપ ચૈતન્યની પ્રકૃતિ કેવી હશે ?" દિગ્ અને કાલમાં ફેરફાર થાય છે, તેથી માનવિ દિગ્ અને કાલની પાર નિત્યની શોધ ચલાવે છે. અમરતત્વ કરતાં નિત્યતત્વ કહેવું મને વિશેષ યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે કદાપિ અંત ના આવતા કાલરૂપ અમરતા છે, આપણે તો જે કાલની પાર છે, જે હમેશાં હોય છે, તેની શોધ ચલાવીએ છીએ. જે અનંતકાલમય નથી, પરંતુ હમેશા હોવા, હોવા અને હોવા રૂપ, નિત્ય, વિવર્ત રહિત, છે, તેજ માનવજીવાત્માના નિવાસ સ્થાનરૂપ છે.

આવા સર્વે પ્રજ્ઞાના વિવિધ ધર્મોએ આપેલા ઉત્તરો, અનેક, વિવિધ પ્રકારના છે. પરંતુ તે સર્વેને એ મૂખ્ય વિભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે.

૧—જેમાં ઉત્તરનો આધાર એક પ્રકારના અતિમ અદ્વૈત ઉપર હોય છે.

૨—જેમાં ઉત્તરનો આધાર એક પ્રકારના અતિમ દ્વૈત ઉપર હોય છે.

આ વિભાગોમાંના પ્રથમ અથવા અન્યમાં સર્વે ધર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે; તથાપિ અદ્વૈત અને દ્વૈતની ભાવનાઓ અનેક પ્રકારના ભેદ દર્શાવી આપે છે; આપણા સમયના દ્વૈત-વાદના શોધોમાં આવા ભેદ ખાસ કરીને જણાઈ આવે છે.

આપણે એકતાને “ ઈશ્વર ” રૂપે સ્થાપીએ છીએ; સમગ્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ પણ ઈશ્વરમાંથી જ શોધવામાં આવે છે. અત્રે પ્રથમ, ઈશ્વરને કર્તા અને વિશ્વને કાલ અને દિક્ષમાંના કાર્ય રૂપે સ્વીકારનારા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે. હિંદુધર્મના બ્રહ્માચારમાં, ક્રિષ્ણયન અને મહમદીય ધર્મમાં ઈશ્વરને પોતાની સૃષ્ટિથી, કરીગરને તેના કાર્યથી ભિન્ન ગણવામાં આવે છે તેમ બીજકુલ અલગ, ભિન્ન જ ગણવામાં આવે છે. આ ધર્મોમાં અંતરંગ રહસ્યોનો પણ સમાવેશ છે, તેમાં કર્તા અને કાર્યને લોકમાન્ય તટસ્થેશ્વરની ભાવના જેટલી તીવ્રતાથી ભિન્ન ગણવામાં આવ્યા નથી. વર્તમાનકાલના ધણીખરા વિચારકો, ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં જન્મેલાઓ, કર્તા અને કાર્યની ભાવનામાંથી ઉપજતા પ્રજ્ઞામાં જ થોડા સમય માટે શાંતિ શોધી રહ્યા છે; સૃષ્ટિના કર્તાને અર્પવામાં આવતાં જ્ઞાન અને પ્રેમમાં જ મરણ, દુઃખ, શોકના પ્રજ્ઞાનું નિરાકરણ હોવું જોઈએ, એમ માનીને જ તેઓ સંતોષ ધારી રહ્યા છે. આપણે માટે પણ આ પ્રજ્ઞા નિરાકરણ ના થઈ શકે એવા હતા, પરંતુ એકાદ દિને તેમનું નિરાકરણ તેનાથી જ બની રહેશે.

અનેક પરિણામવાળી, એક દિવ્ય કાર્યરૂપી, સૃષ્ટિસંબંધી આવી ભાવનામાંથી એકદમ નવનવા પ્રશ્ન ઉભા થાય છે, તેમનું નિરાકરણ બની શકતું નથી: “ જો ઈશ્વર આરંભ વિનાનો હોય અને સૃષ્ટિ એક ભિન્ન કાર્યરૂપે હોય તો કોઈ પણ કાલે સૃષ્ટિ થવાની જ શી જરૂર ? આવા અનારંભવાળી શાન્તિમાં શામાટે એકાદ બિંદુમાં એકાએક ગતિ થવા માંડી ? જો નિત્યતા પરત્વે ઈશ્વર સ્વ-સંપૂર્ણ હોય તો વળી એકાદ સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની શી જરૂર, અને તે પણ વળી સર્વ ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ, શોક, અશુભથી ઉભરાઈ જતી એક સૃષ્ટિની તો જરૂર જ શી ? અનારંભવાળા ભૂતકાલમાં સંપૂર્ણ થઈ પડેલાં આનંદમાં જ શા માટે તેણે રમણ ના કર્યો કર્યું ? ” આવી પ્રશ્ન પરંપરા ઉપરા ઉપરી ચાલ્યાં જ જાય છે, કદાપિ એકાદ ઉત્તર પણ સંભવી શકતો નથી. ક્વીવર શૅલિ આ દશા ક્વીનમેખના કાવ્યમાં મર્મભેદક વ્યાજસ્તુતિ સહિત પરંતુ નિર્દોષ ન્યાયદૃષ્ટિથી જણાવે છે:—

From an eternity of idleness

I, God, awake; in seven days' toil made earth

From nothing; rested and created man.
 I placed him in a paradise, and there
 Planted the tree of evil, so that he
 Might eat and perish, and my soul procure
 Were with to sate its malice, and to turn,
 Even like a heartless conqueror of the earth
 All misery to my fame.*

એક કહે છે, “પ્રભુના મહિમા માટે” સૃષ્ટિનું સર્જન થયું. પાપ અને તે માટે થતી નિત્યશિક્ષાના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં શૈલિની મર્મવેધક વ્યાખ્યાનિત જરા પણ અસ્થાને નથી. ઇસ્લામ ધર્મ વિશેષ મધુર અવાજથી ઉત્તર વાળે છે:—દેવીડે પ્રભુને પૂછ્યું, તમે શા માટે સૃષ્ટિ કરજો? “હું એક શુભ ભંડાર હતો,” ઉત્તર મળ્યો, “મેં સર્જન કરવાની ઇચ્છા કરી.”—આ ઉત્તરમાં દિવ્ય હૃદયની પ્રેમ માટેની ભાવના સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ખીજા કેટલાક કહે છે, “પરમાત્માના આનંદને સૃષ્ટિનું તત્ત્વ બનાવવા માટે.” ભલે, પરંતુ દુઃખનું કેમ? આમ નથી, આવા વિશેષ ગાઢ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી:—“દુઃખ શામાટે?” “અજ્ઞાન શા માટે?” “સર્વ ઉપરાંત પાપ જ શા માટે?” “સંપૂર્ણ ઈશ્વર સૃષ્ટિ સર્જે, તેની સૃષ્ટિના એક અવયવ રૂપ અશુભ હોય, એ કેમ અને? જો આ બાબતમાં તે સદાય આપી શકતો નથી તો તે સર્વ શક્તિમાન નથી; જો તે કરી શકે એવો હોય અને ના કરતો હોય તો તે સર્વ શુભમય ના હોવો જોઈએ.”

જોન. રુડઅર્ટ. મિલના મરણ પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા નિબંધ સંગ્રહમાં ખુદ તે ખુદલું કહેતામાં આવ્યું છે, કે કર્તા સાથે સાથે જ એકદમ સર્વ-શક્તિમાન અને સર્વ-કલ્યાણમય સંભવિ શકે નહિ. તે કદાચ સર્વ શુભમય હોય, તેણે જડનો બની શકે તેટલો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કર્યો હશે; તે કદાચ સર્વ-શક્તિમાન હશે, તો તે માનવિઓ જોને શુભ કહે છે તેવો નથી. પરંતુ આવા ઉત્તરથી મનતો અસંતોષી જ રહે છે; ખુદ્દિ, શક્તિ, પરિસ્થિતિ, વારસો ઇલાહિની અનેક પ્રકારની અસમાનતાઓનો આથી ખુલસો મળી શકતો નથી; આવી અન્ય અનેક બાબતો કે જેથી ખુલાસો ના થઈ શકતા પાપથી જેટલી સત્યની ખુદ્દિમાં શંકા થઈ આવે છે તેટલી જ ન્યાયખુદ્દિમાં શંકા ઉપજી આવે છે, તેવું પણ તેથી સમાધાન થઈ શકતું નથી.

* આલસ્યના અનંત કાલમાંથી, હું, પ્રભુ, જાગ્રત થયો; સાત દિનની મહેનતમાં ચત્યમાંથી સૃષ્ટિને ઉપજાવી; વિગ્રામ લીધો. પછી માનવ બનાવ્યું. મેં તેને સ્વર્ગમાં મૂક્યું, ત્યાં અશુભનું વૃક્ષ વાવ્યું, જેથી તે તેનાં ફલ ચાખે ને વિનાશ પામે, તેથી મારા આત્માના દેવની શાંતિ થાય; દુનિયાના હૃદય ચત્ય વિજેતાની પેઠે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખને મારી કીર્તિના રૂપમાં પલટાવી નાખે.

માનવિ સંબંધી “ક્યાં ?” પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થવાની જરૂર છે.” માનવિ ક્યાં જાય છે ?” એક વિશ્વતું, કોઈ પ્રકારના જૂત અથવા ભાવિ સાથે સંબંધ વિનાનું એક એકલું જિન્દુ, એક હેતુ વિનાનું ગૂંચવાડાનું સ્થાન જ બની રહે છે. અશુદ્ધારાઓની વર્ષામાં વાવેલા, અનેકાનેક શોકપરપરાએ લણાયેલા, અસંખ્ય વંશજોએ પ્રકૃતિના સંપ્ત પંજમાંથી પડાવી લીધેલા પાક અને ફલને, જો આ સર્વ નિરર્થક, બીલકુલ નિરૂપયોગી એક અન્ય “આલસ્ય અને-તતામાં” સમાવાનું હોય તો ઉદ્દેશ શો ?

આપણે જે મૂલ અને સદા વિરોધિ દ્રવ્યોની ભાવનારૂપ દૈતની સ્થાપના કરીએ છીએ; આ ઉભયે સમાન રીતે નિત્ય અને અનહદ હોય છે, તેમના પરસ્પર કાર્યમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં જે અતિમ તત્ત્વો હોય છે, તેમના સહકાર્યમાંથી એકાદ સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે, તેમને ભિન્ન ભિન્ન નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે: દ્રવ્ય અને શક્તિ, જડ અને ચેતન, નામ રૂપ અને આત્મા, નિર્બળ અને પ્રબલ,—હમેશાં એક દંદરૂપે જ હોય છે, તે પણ વિરોધિઓનું એક દંદ હોય છે. આ બાબત સાંખ્ય દર્શનમાં તત્ત્વશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વર્ણવવામાં આવી છે; તેમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિનું એક દંદ હોય છે; પુરુષના સાંનિધ્યવડે પ્રકૃતિ અસંખ્ય રૂપો યોજી કાઢે છે; પુરુષો અનેક હોય છે, પ્રકૃતિ એક હોય છે. વર્તમાન ઝરણુઓના ધર્મમાં—પ્રાચીન ભાવનામાં તો દૈતના અંતરમાં જ અદૈતનો સમાવેશ થાય છે—અન્યોન્ય સામે હમેશાં વિગ્રહ ચલાવતા જે પુરુષો સૃષ્ટિમાં સ્વીકારવામાં આવે છે; એક શુભમય, વૃદ્ધિ કર્તા હોય છે; અન્ય અશુભમય, હમેશાં વિનાશ કરવાને, બગાડવાને જ તૈયાર હોય છે; આ ઉભય વચ્ચે વારંવાર થતી પસંદગીરૂપ માનવજીવન છે; આવા સિદ્ધાન્તના આધારે એકાદ વ્યાવહારિક ધર્મની સ્થાપના થઈ શકે, પરંતુ તેથી ખુદ્ધિ અસંતોષી રહે છે, તેના પ્રશ્નોના કોઈ પ્રકારના અતિમ ઉત્તરો મળી રહેતા નથી. અતિમ દૈતની આવા પ્રકારની એક ભાવના, સાંખ્ય દર્શનદ્વારા, પારસી ધર્મ દ્વારા, તથા વર્તમાન કાલની પદાર્થ વિદ્યાદ્વારા—સમાન રીતે એક દંદ ઉપર આધાર રાખતી—વર્તમાન ઝમાનામાં અસંખ્ય ખુદ્ધિશાળી હૃદયો ઉપર સાત્રાન્ય ભોગવે છે. આથી માનવિ અજ્ઞાન દશામાં જ રહે છે, કારણ કે અનંત પરસ્પર કાર્યની હાજરીમાં મૂલ પ્રશ્નો તો ઉત્તર વિનાના જ રહે છે. પરપોટાઓ ઉપગમવામાં આવે છે, ફૂટી જાય છે, વળી નવા થાય છે, આવી અસ્થાયિત પરપરા ચાલ્યાં જાય છે. જીવન અને ચૈતન્ય, દ્રવ્ય અને શક્તિના પરિણામ રૂપ બને છે, અસુક ગોઠવણોના પરિણામ રૂપ મનાય છે. તેથી “જીવન ક્યાંથી આવે છે ?” “તે ક્યાં જાય છે ?” એવા પ્રશ્નો અર્થ વિનાના થઈ પડે છે. જીવન માત્ર એક પ્રકારની દશા સમાન છે; આવી દશાઓના કયં ? અને કિમનો ? ખુલાસો, આપણી નજરે જણાતી ગોઠવણો સમજવામાંથી થઈ રહે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનના દૈતના દૃષ્ટિબિંદુથી માનવિની અમરતા ટકી શકતી નથી; ધર્મ અને તત્ત્વશાસ્ત્રના દૈતના દૃષ્ટિબિંદુથી આમ સંભવી શકતું નથી; કારણ કે તેમનામાં દંદમાંના એકરૂપે પુરુષને સ્થાપવામાં આવ્યો છે તે દેહના જડના જટલો જ અમર ટકી રહે છે.

દુઃખ અને શોકને જડ અથવા આસુરી પ્રકૃતિનું કારણ ગણીને ગમે તેટલા સંતોષકારક ખુલાસો કરવામાં આવે તો પણ પોતાની પ્રકૃતિની સ્પષ્ટ આવસ્થકતાને લીધે શોધક ખુદ્ધિને આખરે દૈતનો ત્યાગ કરવો પડે છે. માનવમન ખાસ કરીને એક પ્રકારની અદૈત

॥ સંધ્યાસમયે ॥

એક સમયે વટવૃક્ષની સમાન શાખાઓ ચારે પાસા વિસ્તરી રહી હતી; તેની વડવા ઇઓ પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને, સ્તંભો જેવી બની રહી હતી. રેતીના સમવિસ્તારમાં અત્રત્ર સાથે સાથે આવેલી ભિન્ન ભિન્ન રંગનાં પલ્લવોવાળી લતાઓથી ભંગાણુ પડતું હતું. બારે જૂમખાંવાળું, સર્વથી જિયું માથું રાખનાર એક તાડવૃક્ષ સંધ્યાના સમુદ્રવાયુના ઝપાટામાં ઝૂંકી રહ્યું છે. મરતક ઉપર નીલ-સ્વામ આકાશ આવી રહ્યું છે; પત્રોદ્વારા સ્વર્ગીય નયનો નીચે ડાકીયાં કરી રહ્યાં છે; ઘણા દૂરના ઉત્તરદિપની ધુસર સંધ્યાઓમાં નહિ જેવામાં આવતાં એવો એક પ્રકારનો ઝગઝગાટ સર્વ પાસા પસરી રહ્યો છે. મધ્યાકાશમાં એક રૂપેરી તલવારની પેઠે ચમકતો ખીજનો ચંદ્ર ચળકી રહ્યો છે. થોડે દૂર શાંત સમુદ્રની ધીરી નાડી વહી રહી છે. નજીકમાં જ ઢોળાવવાળા કીનારા સાથે પાણી અથડાયાં કરે છે. કોઈ કોઈવાર એકાદ સરડાનો ટકટકારો, માળા તરફ ઉડતાં પક્ષિયોની પક્ષોનો બારે સણસણાટ સાંભળવામાં આવે છે. આ સર્વ ઉપરાંત એ સર્વેમાં પૂર્વ દેશની અનુપમેય મોહિનીનું ચારે પાસા સામ્રાજ્ય પ્રવર્તિ રહ્યું છે.

આરંભના સંધ્યા કલાકો સાથે મંડલને અમુક સંબંધો હોય છે. પૂર્વના જેવા જ સૌમ્ય, મદ્યગતિના, હસતા, ધ્યાનનિમગ્ન ગોપ તેમાં જેવામાં આવે છે. જાણે બધી સૃષ્ટિયોમાં પરિવાજક હોય તેમ મુસાફરી કરીને પરિવાજક પણ અત્રે આવ્યા છે. ખીજઓતો સંધ્યા સમયે નવા આવનારાઓ છે; પરંતુ સમય વીતતાં તેમનું પણ ઓળખાણ પડતું જશે.

પરિવાજકો પ્રથમ ગોળો ગળાડોળો; “સંધ્યાકાલનો પુનઃ ઉદય.....ના, સંધ્યાકાલનો ઉદય થતો નથી, આરંભ થયો છે. (એમ કહીએ), એવું કટલાક સમ્યોના જેવામાં આવતાં તેમનામાં ખરેખરો ખુમારો ઉઠશે. “જુઓ!” તેઓ કહેશે; “અમે તમને આવું જ કહેતા હતા. સૂક્ષ્મ પ્રદેશના ગાનની કુદ્ર સિદ્ધિયોના સામ્રાજ્યનો આરંભ થયો છે.” પોતાની બુદ્ધિના વાહનરૂપે સ્થૂલ મરતક અને ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરનાર લોક, એથી થોડા વધારે સૂક્ષ્મ મરતક અને ઇન્દ્રિયોનો તેની તેજ બુદ્ધિ માટે ઉપયોગ કરતાં શા માટે આટલો બધો બાધ લે છે, એ જોઈને મને નવાઈ લાગે છે; લુલોકના અભ્યાસની તેઓ સ્તુતિ ગાય છે, અને લુલોકના અભ્યાસ માટે બાધ દર્શાવે છે, એથી પણ મને ઓછી નવાઈ લાગતી નથી. થોડાંક વર્ષ પછી જ આપણુ સર્વને કોઈ પ્રકારના બાધ વિના લુલોકમાં જવાનું છે; આપણે આના પ્રથમથી જ ભોમીયા બનવું જોઈએ, એ જરા પણ બુદ્ધિ વિનાનું લાગતું નથી.”

“તમારું કહેવું ખરોખર છે,” મનનપૂર્વક ગોપ ઉમેર્યું. “જો કોઈને હિંદ જવાનું હોય તો તે બધે ખેસતાં કપડાંની શોધ કરે છે, દરજીની મૂલાકાત લે છે; એકાદ નકશો ખરીદે છે; કદાચ તે દેશની થોડી ઘણી બાબતો જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે; આનું નામ “બુદ્ધિ

બરેલી ગોઠવણ કરવી” કહેવાય. “મરણની પેલી પારની ભૂમિ” માત્ર એજ એક એવી શા માટે હોવી જોઈએ કે ત્યાં પહોંચતા સુધી તેના વિષે અજ્ઞાન દશામાં રહેવું ઉત્તમોત્તમ ગણાય ?”

“પરંતુ લોક પૂછે છે: આવા જ્ઞાનનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ શો?” કાયદાશાસ્ત્રીય કહ્યું. “તેમને એમ ભય છે કે આથી આત્મવિદ્યાની ખરી બાબતોના ઉડા જ્ઞાનમાંથી આપણાં મન દૂર ખસી જાય” “એથી એમ થવું જોઈએ નહિ,” પરિવ્રાજકે અભિપ્રાય જણાવ્યો, “કારણ કે તે તો ડિઝિમ વગાડીને મહાનિયમ દર્શાવે છે. ‘એકાદ માનવિ જેવું વાવશે તેવું જ લણશે.’ મરણની પારના પ્રદેશની જીવન-દશાઓના અભ્યાસિને હમેશાં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ થાય છે, કે મરણ પારની સૃષ્ટિઓમાં આનિયમ હજી પ્રવર્તે છે, એટલે બધો સખલ વર્તે છે, કે આપણે અત્રે જે વાવીએ છીએ તે લાંલણવામાં આવે છે. આથી કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તની ત્રુટી પ્રબલ અને સુદૃઢ થાય છે. સર્વે ધાર્મિક ગુરુઓએ દુનિયામાં ગાળવામાં આવતા જીવન સાથે સ્વર્ગ અને નર્કના સંબંધ વિષે આશ્ચર્ય સહિત ઉપદેશ આપ્યો છે; આવી દશાઓ હોવાના તેમના અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉપર ખાસ કરીને તેમના આશ્ચર્યનો આધાર છે. આ ઉપરાંત તેમનામાંના ઘણાઓએ આ વિષય વિષે ઘણા વિસ્તારથી વીગતોની ચર્ચા ચલાવી છે. આપણા વિરોધિઓ, પોતાના શોધો ઉપર આધાર રાખતાં આ બાબતોના જ્ઞાનનો પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં સમાવેશ કરતા પ્રાચીન ઋષિયો પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ દર્શાવવાની, તથા વર્તમાનકાલે તેમના માર્ગમાં વિનિત હૃદયે ચાલનાર સર્વ પ્રત્યે તિરસ્કાર બુદ્ધિ દર્શાવવાની વિચિત્ર દશામાં આવી પડ્યા છે. અન્ય દરેકે પ્રાપ્ત થતા પરોક્ષ જ્ઞાનથી સંતોષ ના વળતો હોય તો, આપણે ગમે તો તેવા મહાનુભાવ મહાત્માઓના દર્શાવેલા અનુસરીને શોધ ચલાવવી જોઈએ, અથવા પાછલાં જમાનાની બીલકુલ નકલ અથવા યોગ્ય પ્રેતાવાહન-પ્રયોગ શાળાઓના આશ્રય શોધવો જોઈએ.”

“આવા જ્ઞાનવાળો માનવિ ઉચ્ચ ચારિત્રવાળો હોય એમ એના જ્ઞાનથી બીલકુલ સાબીત થતું નથી,” તંત્રશાસ્ત્રીએ ટીકા કરી.

“તેમજ એકાદ માનવિ એક શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો રસાયણશાસ્ત્રી હોવાની સત્ય બાબતથી તે એક પરોપકારી માનવિ પણ હોવો જોઈએ, એમ સાબીત થતું નથી,” પરિવ્રાજકે ઉત્તર વાળ્યો; “છતાં રસાયણવિદ્યા માનવજ્ઞાનના કોઈ પણ પ્રકારના ઓછી કીમતના વધારા રૂપ નથી. મરણ પછીની દશાઓની જાતે ચલાવેલી શોધોની, એકિંક ચારિત્રની શુદ્ધિ ઉપર અનિવાર્ય પ્રતિ-અસરો થાય છે, કારણ કે એ સૃષ્ટિઓમાં અશુભનાં પરિણામને જોનાર કોઈ પણ તેવાં કાર્ય અત્રે જોતજોતામાં કરી શકતો નથી. આવાં પરિણામોનું એક અદ્ભૂત દર્શાવ મને યાદ આવે છે; જે કે આ એક શોધ ચલાવવાની બાબત નહોતી, પરંતુ પ્રેત-વાહન-પ્રયોગ સમયે બની હતી.....”

“અહો ! એક વાર્તા, એક વાતો” ઘણા બોલી ઉઠ્યા; જગાસાથી પ્રેરાઈને રહેજેત્કાજ સળવળાટ થયો; સંગીતશાસ્ત્રી ની દૃષ્ટિ ગંભીર, એકાદ ચંદ્ર.

“ એતો માત્ર એક કૃત્રિમ તાર્કિક સત્વ હતું, ” મોપે કહ્યું. “ તમે જોયું કે દેવ અને વેર વાળવાના આવા સર્વ વિચારો એક બચકર આકારમાં એકદા થયા હતા. તે એક સાધારણ જીવનું પ્રાણી ન હતું; એમ હોત તો તેને મારવું ગમે તેટલું બાધકારક હોત તો પણ અયોગ્ય ગણાત; પરંતુ આતો વિચારાકારની એક મૂર્તિ હતી, તેને ઉપજવનાર વિચારો વિના તેનું કોઈ પ્રકારનું જીવન ન હતું; આવા વિચારોને જેમ જલદી વિખેરી ચકાવ, તેમના ઉત્પાદકો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિચારો રૂપે જલદી ભિન્ન ભિન્ન પાડી ચકાવ તેમ આમાં સંબંધ ધરાવનાર સર્વ વ્યક્તિઓ માટે ઉત્તમ ગણાય. ”

“ ને આવી આવી બાબતો બનતી હોય તો પ્રેતાવાહન પ્રયોગશાળામાં જોવા જવું એ પણ બચકર હોવું નેઈએ ? ” એક શંકાશીલ અવાજે પૂછ્યું.

“ આમાં અનિશ્ચિત સત્ત્વો સાધારણ હોતાં નથી, ” મોપે દીલાસો દીધો. “ પરંતુ તમારું કહેવું યથાર્થ છે; લોકના મોટા ભાગ માટે તો આવી પ્રયોગશાળામાં જવું બચકારક છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવી બચની બાબતોને તમારે સમજી રાખવી સારી છે. હીદીઓ કરતાં તમે જેઓ પશ્ચિમ દેશના છે તેમને માટે એ અતિ ઉપયોગી છે; તેઓ તો બુદ્ધિપૂર્વક આવી બાબતોથી તદ્દન અલગ રહ્યા છે, કારણ કે એક નિયમ પ્રમાણે મરણ પછી જીવન લંબાવા સંબંધી તેમને કોઈ પ્રકારની શંકાઓ નથી. ”

“ ત્યારે તે તો અમને સંભળાવો ! ” બધાએ એક સામઠું કહ્યું.

એક લંબાણ વાર્તાલાપ માટે “ મોપે સ્વરથતાથી ગોઠવાયા. ” બસે, એ જામ હોય છે, ” તેમણે ચલાવ્યું. “ પરંતુ મારે પ્રથમ કહેવું જોઈએ કે પશ્ચિમમાં બધાં જડવાદ સર્વોપરી વર્તે છે ત્યાં લાખખો માનવિજ્ઞાને અમરતા અથવા મરણ પછી કંઈક રહે છે એ બાબતની અશ્વદ્ધામાંથી બચાવવામાં પ્રેતાવાહન વિદ્યાએ મહાન કાર્ય કર્યું છે. આ વિદ્યાની અનેક મહાન ભીતિયો છે, પરંતુ મારા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનાથી જે શુભ થયું છે તે અશુભ કરતાં ઘણું બહુવાન છે; માનવ મૂરણ પામ્યો કહેવાયા પછી જીવતો હોય છે, એ બાબતની જડવાદીઓ સ્વીકારી શકે એવી સાબીતો આજ આ વિદ્યા પૂરી પાડતી. આપણે આપણા દર્શનને ગમે તેટલું ઉત્તમ માનતા હોઈએ તો પણ આટલી સત્ય બાબતને વિસારે પાડવાની નથી. ”

“ યોડી ધણી રીતે મહામંડલ સાથે સંબંધ રાખનાર યોગીઓનાં એક મંડલે જડવાદ સામે એક હયાંચાર રૂપે એ વિદ્યાનો આરંભ કર્યો હતો એ યથાર્થ વાતને લક્ષમાં લેતાં, ” પરિવાજકે કહ્યું, “ એટલું સૂચવાય છે કે એથી અશુભ કરતાં શુભ વિશેષ ધરો. તમે એ વિષે પણ સૂચવશો. ”

“ બસે. પોતાને માર્ગે પ્રવર્તનાર છતાં ઘઘલમંડલને આધીન વર્તનાર મેક્સીકોમાં

“ એક નિયમ હોય તેમ એ લોક ઉચ્ચ પ્રતિતા હતા, ” ગોપે ઉત્તર વાળ્યો. “ પરંતુ જેમને અમુક ઔપધિઓવડે સમાધિ અથવા મૂર્છામાં નાખવામાં આવતા હતા તેઓ આવી રીતે આવી શકવાનો સંભવ છે. ”

“ એ સર્વે ખીન કેળવાયલાજ હશે ? ” કાવ્યદાશાસ્ત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના, પરંતુ તેમનામાંના ઘણા ખરા એવાજ હોય છે; જેમને પગાર આપીને રોકવામાં આવ્યા હોય છે તે ખાસ કરીને આવા હોય છે. ઉચ્ચ વર્ગના પોડીઆઓ સાધારણ રીતે પોતાના કાર્યને સંભાળી પસંદ કરેલા ખાનગી મંડલોમાં રોકી રાખે છે. અન્ય પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન એ છે કે મરણીની પેલી પારથી પોડીયાને ઉપયોગ કરી શકે એના કોણ હોય છે ? સ્પષ્ટ રીતે જોઈ પૃથ્વીના ઘણા નિકટમાં હોય તેવાઓ, સ્થાન અથવા લોક પરત્વે નહિ, પરંતુ ઘટનાના પ્રમાણમાં. આવી વ્યક્તિયો મોટે ભાગે ના ઇચ્છવા યોગ્ય છે, તેમણે છોડેલી દુનિયાના સંબંધમાં આવવાતા ઉત્સાહમાં તેઓ થેલાં બન્યાં હોય છે; તેઓ આવા દરેક લાગનો લાભ લેવાને તૈયાર હોય છે. જે એકાદ માનવિના હાથ પગ બાંધીને એકાદ અધમાધમ વાસસ્થાનમાં નાખવામાં આવ્યો હોય, તો તેની શોધ એકાદ પરાપકારી માનવિ કરતાં એકાદ ચોરજ સારી રીતે કરી શકશે. એકાદ પોડીયો આવી દશામાં હોય છે; જે અધમ વ્યક્તિયોને દૂર રાખીને તેનું રક્ષણ કરનાર “ દિવ્ય-રક્ષક ” ના હોય તો અશુભ પરંપરાનો પારજ રહે નહિ. અવ્યવસ્થિત આવી કમનશિળ વ્યક્તિઓ, ધાતકો, આત્મ-ધાતકો, સર્વ પ્રકારના દુરાચારોઓને સહાય થઈ જોઈએ, પરંતુ પ્રયોગ-શાસ્ત્ર એ કોઈ પણ પ્રકારે તેમને સહાય કરવાનું સ્થાન નથી. પ્રેક્ષકોને શન્યવત નિર્બંધ દશામાં રહેવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે, તેથીજ તેમના ઉપર સહજમાં અસર થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત આવી નિર્બલતાની દશા સ્થૂલ રીતે પણ નુકસાનકારક છે, કારણકે એ સર્વમાંથી પદાર્થ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. અમુક સ્થૂલ દેખાવો જણાવાના સમયમાં મેં એક પોડીયાને જોખવાના કાંટા ઉપર મૂક્યો હતો; એક સમયે પોડીયાએ ૪૪ શેર વજન ગૂમાવેલું જણાવ્યું હતું. એક બાલક જેવો જણાવા નેટલો ધટિ જતો, આસપાસ લટકતાં દીકાં વચ્ચવાળો માનવિ એકવાર મારા જોમાં આવ્યો છે. સાદાજીવ રીતે આવી દશાઓના અનુભવ પછી આવો ભોગ થઈ પડેલો અભાગી માનવિ ગયેલું બળ મેળવવા માટે બારે નિશાની સૂતમાં પડી જાય છે. આનો પણ વળી પ્રસાધાત થાય છે; આથી આવેશમાં, વળગવામાં આનંદ માનતાં અધમ સર્વોને ઉત્તેજન મળે છે. ”

“ શું આ પ્રમાણે આકર્ષવામાં આવતો જડ પદાર્થ દુપિત થઈને પાછો આવતો હશે ? ” શાનવાદી એ પૂછ્યું.

“ હા, એમજ થાય છે, પોડીયા અને પ્રેક્ષકો બંનેને આ પ્રમાણે સહન કરવું પડે છે. વળી, પ્રયોગશાલામાં ઉભરાઈ જતાં અધમ વર્ગનાં સર્વો, પ્રેક્ષકોમાં પ્રવેશ પામવા માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કરે છે, કોઈ પણ નબળા જણાતી બાબતનો લાભ લઈ લે છે.

“ કેવા પ્રકારની નબળા બાબતો ? ” ચુલ્લકે પ્રશ્ન કર્યો.

“ જ્ઞાનતંતુઓની અતિ નબળાઈ, બલવાન રાગદ્વેષ, તૂંડ મિઝાજ, અથવા વાયુ પ્રકોપ જેવી નિર્બળ બાબતો. ગમે તો પ્રેક્ષક આવેશ ના થઈ શકે એટલો પ્રબળ હોય તો પણ તેવું સત્ત્વ તેની પાછળ તેના ગૃહે જઈને તેના કુટુંબના નિર્બળ માનવિને વળગી પડે છે. સદ્બોધે હિંદ દેશ આવી પ્રેતાવાહનની પ્રયોગશાલાઓથી લગભગ રહિત જ છે; જો આવું શાલાઓ તમારા માર્ગમાં આવી પડે તો તેમાં તમારે જવાની ખીલકુલ જરૂર નથી. ભયંકર બાબતો હૃદયપારની છે. જો તમે જડવાદી નાસ્તિક હો, વ્યવિજીવન મગ્જુની બીજી બાબતો એ પણ ચાલતું હોય છે એવું ના માનતા હો તોજ તમારે આવી ભયપ્રદ બાબતોમાં માથું મારવાની જરૂર છે. કેળવણી અભ્યાસની પેઠે તમારાથી આવી બીતિયોમાંથી બચી શકાશે નહિ, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. આ ઉપરાંત તમારા હેતરાઈ જવાનો ધણો સંભવ હોય છે. શુભ વિદ્યાનો અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય ત્યાં સુધી તમારાથી અમુક સત્ત્વ જે હોવાનો ઢોંગ કરે છે તે, તે છે કે નહિ એ પણ પારખી શકાશે નહિ. તમે જે કંઈ બાબત ગ્રાણીતા હો છો તે, એ તમારા મસ્તકમાંથી (મન) વાચી શકે છે, અથવા તમારા કોઈ મરી ગયેલા મિત્રના મસ્તકમાંથી વાચી આપે છે. કોઈ કોઈવાર સારા હેતુથી હેતુરવાનું કાર્ય ચલાવવામાં આવે છે; દૃષ્ટાંત તરીકે ભુવલોકના એક માનવિએ, એક હૃદય ચીરાઈ જતી માતાને, પોતે તેનો પુત્ર હોવાની હેતરપિંડિ ચલાવી ચલાવીને ગાંડછામાંથી બચાવી હતી; ગાંડાને ગમે તે આપવાનું વચન પૂરું પાડવામાં આવે તેમ, આવા વર્તનને ચોખ્ખા બનાવ્યું હતું. “ મરેલાં ” ને દુનિયાની બાબતોમાં ભજેલાં રાખવામાં આપણે તેમનું ધણું તુકશાન કરીએ છીએ, જે વિષે મેં કંઈ પણ કહ્યું નથી; તેમનો તો સારાં કાર્યોમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ; પરંતુ પ્રયોગશાલામાં ના જવા માટેનાં પૂરતાં કારણો આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે આપણી જ્ઞાન મેળવવાની ધમ્મજા હોય તો, પ્રાચીન અથવા અર્વાચીન શોધકાના ગ્રંથો તરફ આપણે પાછું ફરવું પડે છે. ”

“ મરેલાનું કેવા માર્ગે તુકશાન થઈ શકે છે, તેનું કંઈ દૃષ્ટાંત આપશો ? ”

ચોલ્લકે પૂછ્યું.

“ હવે તો આપણો માર્ગ તિદ્ધા દેવીના આરાધનનો હોવો જોઈએ, ” પરિવાજક વચમાં બોલી ઉઠ્યો. આ પછી મંડળ વિખરાયું.

[ચાલુ]

X.

પ્રાણ.

(મળેલું.)

(પ્રાણનાં બિંદુઓ; નાડીઓ; જીવનનાં તાત્ત્વિક બિંદુઓ; પ્રાણનાં સામાન્ય વિકાસો.)

સૂર્યની આસપાસના આવરણ રૂપ પદાર્થની સ્થિતિ પ્રાણ છે, અને તેની અંદર પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો ભ્રમણ કરે છે. ભૌતિક સ્થિતિનાથી તુરતની જ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાણની છે. સૌર પ્રાણથી ભૌતિક ગોલને આકાશ જૂદા પાડે છે. આ આકાશ વાદળી રંગના ભૌતિક વાયુની માતા (ઉત્પાદક) છે. આથી જ વાદળ (sky) વાદળી રંગનું દેખાય છે.

ગગન (heavens) માં આ બિંદુ આગળ પ્રાણ આકાશ રૂપ થાય છે, તેથી ભૌતિક વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્વાલથી ગોલ ઉપર પડતાં સૂર્યનાં કિરણો તેમની અંદરની મુસાફરીમાં અટકતાં નથી. તેઓ વક્રી ભૂત (refracted) થાય છે; પરંતુ ભૌતિક ગોલમાં જીવર તરફ ગતિ કરે છે. આપણા ગોલની અસપાસ ઘેરાતો પ્રાણનો સાગર આ કિરણો દ્વારા તેના જીવર સંવિધાન (organizing) સત્તા વાપરે છે.

આપણા ગ્રહની સઘળી સજીવ ઘટનાઓ (organisms) ના રૂપમાં દેખાતું પાર્થિવ જીવન અથવા ભૌતિક પ્રાણ સમગ્રપણે કઈજ નહિ પણ સૂર્ય પ્રાણનો જ વિકાર (modification) છે.

પોતાની ધરી જીવરના તથા સૂર્યની આસપાસના-એમ બે પ્રકારના પૃથ્વીના ભ્રમણ ને સીધે ભૌતિક પ્રાણમાં બે પ્રકારનાં બિંદુઓ વિકાસ (development) પામે છે. દૈનિક (diurnal) ગતિમાં પ્રત્યેક સ્થલ સૂર્યની સીધી સત્તા નીચે આવવાથી જીવનની ચિત્તગતિ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ જાય છે. રાત્રીમાં એ જ સ્થલમાં અચિત્ત ગતિ ચાલે છે.

સૂર્યમાધ્યમાં આપણે જાણવા માટે મુખ્ય ગ્રહ પૃથ્વી છે, માટે તેની દિશા ગતિના સંબંધમાં હાલની ખગોલ વિદ્યાનુસાર વર્ણન અત્ર આપીશું:—

પૃથ્વી કઈ પણ આધાર વગર રહેલી છે. તેના ઉપર વધારેમાં વધારે અસુર કરનાર સૂર્ય છે. સૂર્ય તેને જટલા-જલથી પોતા તરફ આકર્ષે છે તે જોતાં, જે તે પાછી પ્રસાર-પંથ ન કરતી હોત તો સૂર્યમાં ધસડાઈ જાત. આ જને જલો સામસામાં એટલાં તો સમ-તુલ્યતામાં રહેલાં છે કે તેને સીધે પૃથ્વી નિલ એક અંકાર માર્ગ (orbit) માં ભ્રમણ કર્યો કરે છે. વર્ષના અધિક ભાગમાં-એટલે કે શિયાળાના મધ્ય ભાગમાં-બીજા કોઈ પણ સમય કરતાં પૃથ્વી સૂર્યની વિશેષ સમીપ જાય છે; તેથી એ સમયે સૂર્યનું આકર્ષણ વધારે જલવાન હોય છે. તો પણ જેમ જેમ પૃથ્વી સૂર્ય તરફ જતી જાય છે તેમ તેમ તેની

બ્રમણ ગતિની ઝડપ વધે છે, અને તેના આ વેગથી પ્રત્યાકર્ષણ પણ વધે છે. એથી કરીને અંકાકાર માર્ગ (ellipse) ને છેડે જ્યારે પૃથ્વી પહોંચે છે. ત્યારે અપક્રમણ કરે છે] (જીવો-આકૃતિ ૧) તેના બ્રમણ માર્ગના બીજા અર્ધમાં તે સૂર્યથી અપક્રમ પામે છે તેથી તે પાછળ ખેંચાય છે અને તેથી તેની ઝડપને ઝોછી કરે છે. આથી કરીને ગુરુત્વાકર્ષણનું બલ વધે છે અને પૃથ્વી પાછી સૂર્ય તરફ જવા માંડે છે. આ પ્રમાણે બે બહોઃ એક પછી એક] પ્રબલતા પામે છે, અને તેમની પરસ્પરની ક્રિયાથી પૃથ્વી નિરન્તર તેના માર્ગમાં જ રહે છે. સારે આ ઉપરથી જણાય છે કે પૃથ્વી ગોલાકાર છે, અને તે તેની ધરી ઉપર ફરે છે, તથા વર્ષા એક વર્ષમાં તે સૂર્યની આસપાસ પણ ફરી વળે છે.

પૃથ્વીનું તેની ધરી ઉપરનું બ્રમણ ૨૩ કલાક ૫૬ મિનિટ અને ૪ સેકન્ડમાં પૂરું થાય છે, આને નાક્ષત્ર દિવસ (sideral day) કહે છે, અને સૈાર દિવસ (solar day) ૨૪ કલાકનો ગણાય છે. તારાઓની ગતિ ઉપરથી નાક્ષત્ર દિવસનું અને સૂર્યની ગતિ ઉપરથી સૈાર દિવસનું પ્રમાણ જાણી શકાય છે. સામાન્ય જીવહારમાં સૈાર દિવસ ગણાય છે અને વેધશાલાઓ (observatories) માં નાક્ષત્ર દિવસ વપરાય છે. પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચેના અન્તરમાં કેરફાર થવાથી સૈાર દિવસમાં અનિયમિતતા આવે છે, તેટલા માટે આપણાં હોરા-યન્ત્રો (clocks) કેટલીકવાર સૂર્ય કરતાં ઝડપવાળાં અને કેટલીકવાર ધીમાં ચાલે છે. કેશુ-આરી માસની ૧૦ મી તારીખે ખરા સૈાર સમય કરતાં હોરાયન્ત્ર ૧૫ મિનિટ વધારે ઉતાવળ હોય છે, અને ૨૭ મી એપ્રિલના રોજ તે ૧૬ મિનિટ ધીમુ હોય છે.

વાયિક ગતિમાં ચિત્રગતિ ઓળખના છ માસ સુધી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ચાલે છે તે દેવેનો દિવસ છે, અને બાકીના છ માસ અચિત્ર ગતિ ચાલે છે તે દેવેની રાત્રી છે.

આ પ્રમાણે ઉત્તર અને પૂર્વ એ બે દિશાઓ ચિત્રગતિ માટે છે અને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશાઓ અચિત્ર ગતિ માટે છે ચિત્રશક્તિના દેવ સૂર્ય છે અને અચિત્ર શક્તિના દેવ ચંદ્ર છે, કેમકે અચિત્ર સૈાર પ્રાણ પૃથ્વી ઉપર રાત્રીએ ચંદ્રમાંથી આવે છે.

આ પ્રમાણે ભૌતિક પ્રાણ ક્રિયાનાં દ્વિધાબીજ મુક્ત હોઇને આકાશરૂપ હોય છે. આ દ્વિધા બીજોમાં પ્રથમ ઉત્તરનું અને બીજું દક્ષિણનું. આ બીજોના અર્ધ અર્ધ ભાગો પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં બીજો છે. ઓળખના છ માસ પર્વન્ત જીવનગતિ ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ચાલે છે, અને સિયાળાના છ માસ પર્વન્ત ઉલટો ક્રમ ચાલે છે

પ્રત્યેક માસ, પ્રત્યેક દિવસ, અને પ્રત્યેક નિમેષમાં આ શક્તિ પોતાની ઉપગતિ (minor course) પૂરી કરે છે, અને જ્યારે આ શક્તિ પોતાની ગતિમાં ચાલુ હોય છે ત્યારે દૈનિકગતિ તેને પૂર્વ તરફની અથવા પશ્ચિમ તરફની દિશા આપે છે. મનુષ્યના દિવસમાં ઉત્તરની ગતિ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ અને રાત્રીમાં પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ચાલે છે. બીજી શક્તિઓની દિશાઓ ક્રમસર ઉલટી હોય છે. એ રીતે ખરી રીતે બેજ દિશા હોય છે-પૂર્વ અને પશ્ચિમ. ઉત્તર

તથા દક્ષિણની ગતિયો વચ્ચે કરો ફરફાર ભૌતિક જીવનમાં દેખાતો નથી. આ બે શક્તિયો ભૌતિક પ્રાણમાં આકાશ રચવાના બે સ્પષ્ટ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. આ બંને આકાશિક વિકારોનાં કિરણો તેમનાં જુદાં જુદાં મધ્યબિન્દુઓથી ચાલીને એક બીજામાં ચાલે છે અને એક બીજાને જીવન, બલ, રૂપ, આપે છે, તથા બીજાં પહેલાને યુગ્મો આપે છે. ઉત્તર તરફના મધ્યબિન્દુમાંથી નીકળતાં કિરણોમાં ચિત્ત પ્રાણની શક્તિયો ચાલે છે, અને દક્ષિણનાં મધ્ય બિન્દુમાંથી નીકળતાં કિરણોમાં અચિત્ત પ્રાણની શક્તિયો ચાલે છે. આ શક્તિયોની પૂર્વની શાખા (ગતિનો માર્ગ) પિંગલા અને પશ્ચિમની શાખા ઇદા કહેવાય છે. તન્ન શાસ્ત્રમાં કહેલી આ બે પ્રસિદ્ધ નાડીઓ છે. પ્રાણ વિષેની બીજી હકીકતો મનુષ્ય શરીરના વર્ણન સહિત ચર્ચાશું.

પૃથ્વીની ધરીનું વલણ તેના જમણ માર્ગની સપાટી તરફ ૧૬° ૩૩' ના કોણ આગળ હોય છે, અને તેથી જેમ તે કરે છે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રત્યેક ધ્રુવ ઉપર યથાક્રમ પડે છે, તેથી દિવસ અને રાત્રી લાંબાં ટૂંકાં થાય છે, અને વર્ણા ઋતુઓમાં પણ તફાવત પડે છે. આકૃતિ ૨ થી આ વાત કીક સમજાશે. જ્યારે પૃથ્વી ઠા રચાયે હોય છે ત્યારે સૂર્ય એક ધ્રુવ (pole) ઉપર પ્રકાશ આપે છે, અને ત્યારે એક ગોળાર્દમાં પ્રકાશ પડે છે અને બીજામાં અન્ધકાર રહે છે. તે સમયે આખી પૃથ્વી ઉપર દિવસ અને રાત્રી સમાન હોય છે. આને વસન્તવિષુવ (spring equinox) કહેવાય છે. પછી પૃથ્વી વ રુચક તરફ ચાલે છે ત્યારે ઉત્તર ધ્રુવ બહી સૂર્યનો પ્રકાશ વધતો જાય છે, અને સૂર્યનાં કિરણો વધારે ઊંચાં પડવાથી તે પ્રદેશમાં ઉષ્ણતા વધારે પડે છે, અને એ રીતે ગ્રીષ્મ (summer) બેસે છે, તથા દક્ષિણ ધ્રુવમાં શિશિરવિષુવ (winter equinox) ચાલે છે. પછી પૃથ્વી ક રુચક તરફ ચાલે છે તેમ ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર સૂર્ય પ્રકાશ ઓછો રહેને શરદિયુવ (autumnal equinox) પાસે, એટલે બરાબર ક રુચક પહોંચે છે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર રાત્રી દિવસ પાછાં સમાન થાય છે. પછી તે પૃથ્વી ડ રુચક તરફ જાય છે, ત્યારે સૂર્ય દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર પ્રકાશે છે તેથી ઉત્તરધ્રુવનાં કિરણો તિરક સપડવાથી દિવસ ટૂંકો થાય છે અને ત્યાં શીતકાલ પ્રવર્તે છે, અને દક્ષિણ ગોળાર્દમાં ગ્રીષ્મનો તાપ પડે છે.

પ્રાણગતિના માર્ગમાં સ્નાયુ અને ચાન્દ્ર રૂપ મુખ્ય મસ્તક અથવા જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થા (brain or nervous system) અને હૃદય અથવા રુધિરાભિસરણ વ્યવસ્થા (heart or vascular system) છે; તેટલા માટે એ રચણોનું હાલની શારીરિક ધાનુસાર વર્ણન અત્ર આપીશું:—

Brain or Nervous System—

જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થામાં મસ્તિક કરોરુકાવ્યવસ્થા (cerebro-spinal system) અને શિરાસ્ફોટ (ganglionic) અથવા મન્જામયિ (sympathetic) વ્યવસ્થા આવે છે. આ બેમાંની પ્રત્યેકમાં મન્જા બિન્દુઓ (nerve centres) અને મન્જા તન્તુઓ (nerve cords) હોય છે. મન્જા તન્તુઓ મન્જા બિન્દુઓમાંથી નીકળીને

શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં જાય છે. મગજની રચના બે પ્રકારની છે, એક ચેત મગજ દૃબ્ય (white nervous matter) અને બીજી પાંદુરમગજ દૃબ્ય (grey nervous matter) પ્રથમ રચના રેખામય તથા મગજબિન્દુઓની રચનામાં બહુ હોય છે, તથા મગજ તન્તુઓની રચનામાં લગભગ તે જ હોય છે. બીજી રચના તરમ અને પાંદુરવર્ણી હોય છે, તે મગજ છિદ્રો (nerve-cells) ની રચિત છે તથા મહાન્ મગજ બિન્દુઓ તથા અન્યિયોમાં તે જથ્થાબંધ માલમ પડે છે. જ્ઞાનતન્તુઓથી વહન કરતા સંવેગો (impulses) ને ઉત્પન્ન કરનાર આ મગજ છિદ્રો જ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનતન્તુઓ રેખાઓના ઝૂકાનાં બનેલાં ગોળ દોરકાં છે, અને તે એકં છોડેથી મગજ બિન્દુઓમાંથી નીકળીને બાહ્યે તથા વિભાગો પડી ને આખા શરીરમાં ફરી વળે છે ઉપયોગાનુસાર તે બે જાતના છે—(૧) ગતિતન્તુ (motor nerves), જે મસ્તકમાંથી આગાઓ (ganglions) તથા ધ્રુવિજાને લેઈ જાય છે, અને એ રીતે શરીરની ગતિયોદ્ધારા તેઓ સંદેશ વાહક બને છે. (૨) જ્ઞાનતન્તુ (sensory nerves), જે તેમની કાંઈ પણ દદમાંથી મળતા ચેતનની અસરો (બાહ્યજ્ઞાન) ને મગજ બિન્દુઓમાં પાછા લેઈ જાય છે; આથી મનને બાહ્ય વિષયોનું સર્વ જ્ઞાન થાય છે. આ જ્ઞાનતન્તુઓમાં વળી રસજન, શ્રવણ દર્શન, રસન, અને ઘ્રાણ, એમ એક જૂદો વિભાગ પણ છે.

મસ્તક કશેરુકા વ્યવસ્થામાં મસ્તક (brain), કશેરુકા (spinal cord) અને તેઓમાંથી નીકળતા મગજ તન્તુઓ (nerves) (જુલો આકૃતિ ૧) કશેરુકા એક તાર્ત્વિક પદાર્થનો નલિકાકાર (cylindrical) સમૂદ છે. પુખ્તવયનાં મનુષ્યમાં તે સાંવારણ રીતે ૧૬-૧૭ તસુ લાંબો હોય છે, અને તેની અન્તરત્વચા (membrane) તથા તન્તુઓનો કચ્છેદ કરી નાંખ્યા પછી તેનું વજન આશરે દોઢ ઔંસ (૩૩૫ ગ્રામ) થાય છે. તે કશેરુકા નલીનો ઉપરનો બે તૃતીયાંશ ભાગ રોકે છે, અને ઊપરથી તે શિર રક્ષાસ્ત્રિય (occipital bone) નું છિદ્ર (foramen) કે જગ્યાં તે મગજ

* મસ્તક અથવા જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થા વિષે સંસ્કૃત વૈદિક ગ્રંથોમાં બહુ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ શિરાઓ વિષે કહે છે તેમાં શિરા શબ્દમાં સર્વ પ્રકારની શિરા ને ગણેલી છે. કુક્ષશિરાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલી છે:—

૧૦ વાતાવહા (તેમાં વાયુનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

૧૦ પિત્તવહા (તેમાં પિત્તનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

૧૦ શ્લેષ્મવહા (તેમાં કફનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

૧૦ રક્તવહા (તેમાં રક્તનું વહન થાય છે, તેની શાખાઓ ૧૭૫.

આમાંથી વાત વહા માટે કહે છે કે તે જાનેદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ક્રિયાદિને વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ કિપરથી તેજ જ્ઞાનતન્તુ જણાય છે. બીજી પિત્તવહા પણ કારણશક્તિ,

સ્થાન (medulla oblongata) દ્વારા મસ્તકમાં ચાલુ હોય છે તેમાંથી નીકળીને નીચે પ્રથમ શ્વેચ્છિરથ (lumbar) વંશાર્થિય (vertebra) સ્થંધી પ્રસરેલ હોય છે. મસ્તકની પેઠે તેમાં ત્રય અન્તરલવચ્ચા હોય છે. બહારની દૃઢ દ્રવ્ય (dura mater) કહેવાય છે, તે અંત્યની મજબૂત રેશમય ઘટ રચના કચરુકા નહીંની અંદર હોય છે. એ તરીકે તથા મસ્તકને નજીકમાં આવરણ કરતી બીજી અન્તરલવચ્ચા ઘણીજ નાજુક રચનાની હોય છે, તે મૃદુ દ્રવ્ય (pia mater) કહેવાય છે; તથા આની અને દૃઢ દ્રવ્યની વચ્ચે એક પાત-ત્વાયિક કોથળા હોય છે તેમ ઊંચુંનામ જલ (archnoid) નામનો પ્રવાહી ભરેલ હોય છે. જે કશેરુકાને આડી કાપવામાં આવે તો તે એક તાન્ત્રિક પદાર્થની બનેલી અને તેમાં કંઈક પાંકુડ પદાર્થની બનેલી અને તેમાં કંઈક પાકુર પદાર્થના અર્ધ ચન્દ્રાકાર (crescentic) ન્હાના સમૂહ દેખાય છે.

એ કશેરુકાની બાજુએથી તન્તુઓની ૩૧ જોડીઓ નીકળે છે, આ દરેક માટે મૂળોમાંથી નીકળે છે. જે મૂળોએ એ નળીના અદરના ભાગમાંથી આવે છે તેઓ ગતિ તન્તુ મૂલ કહેવાય છે, અને જેઓ બહાર હોય છે તથા જે દરેકની ઉપર શિશરુદાટ (ganglion) હોય છે તેઓ જ્ઞાનતન્તુ મૂલ કહેવાય છે. જેવાં તેઓ કશેરુકા નહીંમાંથી નીકળે છે તેવાંજ પછી તેઓ બંને મૂળ મળી જઈને એક તન્તુ બને છે, તેથી કરીને એમ થાય છે કે આખા શરીરમાં ફરી વળતાં પ્રત્યેક કશેરુકાના તન્તુઓ મિશ્ર હોઈને તેમાં જ્ઞાન અને ગતિ એ બંને કર્મો રહેલાં હોય છે. ઉપરના કન્ધરા (cervical) તન્તુઓ એક જ જોડાઈ જઈને જલ (plexus) બને છે, અને તેમાંથી ગરદન અને માથાની બાજુઓનાં ભાગોમાં ચાખાઓ ફરી વળે છે. એક મ્હોટી ચાખા, જે મસ્તિક (phrenic) કહેવાય છે, તેના મુંદર મધ્યપટ (diaphragm) ને પોચવા માટે નીચે છતીમાં ઊતરે છે. નીચેના કન્ધરા તન્તુઓ અને પ્રથમ પર્ણ (dorsal) તન્તુઓની બીજી જલ બને છે, તે બંને હાથે તથા છાતીના કેટલાક સ્નાયુઓને પોષે છે. બીજા પર્ણ તન્તુઓ છાતી અને ઉદરની દિવાલો અને પીટના કેટલાક સ્નાયુઓને પોષે છે. શ્વેચ્છિરથ (lumbar) તન્તુઓની જલમાંથી નીકળતાં ચાખાઓ ઉદરના નીચેના ભાગ તથા ઊંચ (thigh) ના અંગલા બગને પોષે છે. શુદ્ધરિય (sacral) તન્તુઓની જલની ચાખાઓ પીઠ, ઊંચના પાછલા ભાગો, અને પાદ (leg) તથા ચરણ (foot) ના પાછલા ભાગોને પોષે છે.

Brain—

કચરુકા નહીંના સંબન્ધમાં મજબૂત સ્થાનથી જોડાયેલ આખી તન્તુ વ્યવસ્થાનું મધ્ય મિન્ડુ—મસ્તક (brain) છે. (જુલો આકૃતિ ૯-૧૦) સજીવ પ્રાણીઓની બુદ્ધિનું તે ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન છે. તેમાંથી ઈન્જી (will) ની આગળો આવે છે, અને બાહ્ય વસ્તુ અને અનુભવનું જ્ઞાન તે મેળવે છે. બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યના મસ્તકનું કદ વધારે મ્હોટું હોય છે. ઓલ નામે જલચર તથા હાથીના કરતાંજ માત્ર તે ન્હાનું હોય છે. પુખ્ત પુરુષના મસ્તકનું સામાન્ય વજન આશરે ૪૮-૫૦ ઔંસ (૧૨૦-૧૨૫ તોલા) હોય છે, અને પુખ્ત સ્ત્રીના મસ્તકનું સામાન્ય વજન આશરે ૪૬ ઔંસ (૧૧૫ તોલા) હોય છે. સાત વર્ષના વય પછી તે તરાથી વધવા માડે છે, અને ૩૦ થી ૪૦ વર્ષમાં તે બદ્ધ ધીમે ધીમે વધે છે, અને એ મુત્તે તે બદ્ધમાં બદ્ધ વધી રહે છે. ત્યાર પછીથી એ

દર દસ દસ વર્ષે આશરે એક ઐસ (૨૫ તોલા) ઘટતું જાય છે. મગજના કદનો સં-
બંધ મનુષ્યની બુદ્ધિ સાથે ઘણું ભાગે હોય છે. કુરિયર નામના એક ક્રૅય પ્રકૃતિશાસ્ત્રી
(naturalist) ના મગજનું વજન ૬૪ ઐસ (૧૬૦ તોલા) થયું હતું, અને ડૉ.
એબરકોબીનું ૬૩ ઐસ (૧૫૭ ½ તોલા) થયું હતું; પરંતુ ઘણા મૂખ્ય લોકોનાં મગજ
૨૩ ઐસ (૫૭૫ તોલા) થી વધારે જણાયાં નથી.

મસ્તકના મુખ્ય બે ભાગો છે—(૧) મુખ્ય મસ્તક (cerebrum), અને (૨)
ગૌણમસ્તક (cerebellum). મુખ્ય મસ્તકમાં માથાનો આગલો ભાગ અને ગૌણ મસ્ત-
કમાં પાછલો ભાગ આવે છે. (જુવો આકૃતિ ૧૧) આ દરેકના પાછા બુખ્ખે પાર્શ્વિય
ભાગો કેમોલો છે, અને એ દરેક ગોળમાં—મગજના પદાર્થના બૂડવાથી ઉત્પન્ન થતા ભેદ
(fissures) ને લીધે—પાલિયો (lobes) હોય છે. અને મગજનું કદ શ્વેત તાંત્રિક
દ્રવ્યનું અનેહું હોય છે અને તેના ઊપર પાંદુર દ્રવ્યના ચરો પ્રસારેલા હોય છે. કશરુકા-
ની પેઠે આ પાંદુર દ્રવ્ય અંદરને બહારે અત્ર પશુ બહાર હોય છે.

મસ્તકની અંદરની સપાટીમાંથી તન્તુઓની નવ જોડી નીકળે છે. તેનાં કામો વિષે
વિચાર કરિયે—પ્રથમ જોડી ગન્ધની છે તે નાસા (olfactory) કહે છે; બીજી જોડી
નેત્ર (optic) છે; ત્રીજી, ચોથી, અને છઠ્ઠી જોડીઓ નેત્ર ગોલના રનાયુઓના ગતિ તન્તુ-
ઓની છે; પાંચમો મિશ્ર તન્તુ છે, તેને કશરુકાના તન્તુની પેઠે બે મૂલ્ય હોય છે. તે રસ
નાના તન્તુઓમાંનો એક હોવાથી તે વિશેષ છે; તે મસ્તક તથા ચહેરાનું પોપણ કરનાર
ગ્લાન્ડતન્તુ છે, અને ચર્વણના રનાયુઓનો તે ગતિ તન્તુ છે. સાતમો તન્તુ પશુ મિશ્ર છે,
એ તન્તુનો અર્ધ ભાગ શ્રવણ (auditory), અને બીજો અર્ધ ભાગ ચહેરાના રનાયુ-
ઓનો ગતિ તન્તુ છે. આઠમો તન્તુ ત્રણ તન્તુઓનો અનેલો છે, તેમાં એક રસલાલા
(glossopharyngeal) છે, તે સ્વાદનો બીજો તન્તુ છે, કંઠના ઉપરના કેટલાક ભાગો-
નો તે ગ્લાન્ડતન્તુ છે, એજ ભાગના રનાયુઓનો તે ગતિ તન્તુ છે. બીજો વાત જર (para-
gustic) અથવા વાયુ (vagus) તન્તુનો નજીકનો સંબંધ હોય છે, આ તન્તુ કંપર
(ખેતરી) ના સર્વ તન્તુઓથી વધારે ચિરતત્તવિ બકત છે. તે વિશેષે કરીને મગજ
રચાનમાંથી નીકળે છે, અને વાણી તથા શ્વાસ ક્રિયાનો તે ગતિ તથા ગ્લાન્ડતન્તુ છે; તથા
લાલાઆવિણી (pharynx) અન્ન નલી (oesophagus) ઉદર (stomach),
અને હૃદય (heart) નો તે ગતિ તન્તુ છે. નવમી જોડી જિજ્ઞાસા ગતિ તન્તુની છે.

મગ્ગમગ્નિય વ્યવસ્થા (sympathetic system) માં ચિરાશરો (ganglia)
અથવા તન્તુ સમૂહ શુંખલા તંતુઓની દેરીઓ સાથે જોડાયેલી હોય છે, તે કશરુકા
નલીની આગળ દોડીને તેમાંથી તંતુઓ કાઢે છે. એ તન્તુઓમાંના કેટલાકની ઊપર દ્વિતી-
યિક મગ્ગમગ્નિય હોય છે, તેની સાથે તે મસ્તક કશરુકાની શાખાઓવડે છેક જોડાયેલી
હોય છે. એકનું કામ ક્યાંથી આરંભાય છે અને બીજી ક્યાં અટકે છે એ શોધવું કઠિણ છે,
પરંતુ સામાન્ય રીતે એજ મનાયું છે કે સેન્દ્રિય જીવનનાં કર્મો સાથે મગ્ગમગ્નિય વ્યવ-
સ્થાને વધારે નજીકનો ગંબંધ છે. આ વિચારના અનુસંધાનમાં એ વાત ખરી છે કે તેની
મુખ્ય શાખાઓ છાતી તથા ઉદરની અન્ત્રો (viscera) માં, હૃદય ઈલાહિમાં, રક્તવાહિ-
નીઓમાં, અને ઇચ્છા વગર આધીન વર્તનારા અન્ય ભાગોમાં પ્રસારેલી હોય છે.

આ ભૌતિક પ્રાણીની સત્તા, મનુષ્ય શરીર રચનાર સ્પષ્ટ પદાર્થમાં કામ કરનારાં બે મધ્યગિન્દુઓનો વિકાર કરે છે. એ પદાર્થનો એક અંશ ઉત્તરના મધ્યગિન્દુમાં અને એક અંશ દક્ષિણના મધ્યગિન્દુની આસપાસ એકત્ર થાય છે. ઉત્તરનું ગિન્દુ મસ્તિષ્ક (brain) માં વિકસે છે અને દક્ષિણનું ગિન્દુ હૃદય (heart) માં વિકસે છે. પ્રાણીનો સામાન્ય આકાર કંઈક અંડવૃત્ત (ellipse) ના જેવો હોય છે. તેમાં ઉત્તરનું કેન્દ્ર (focus) મસ્તક છે. અને દક્ષિણનું હૃદય છે. જે માર્ગ લીટીમાં ચિત્ર પદાર્થ એકત્ર થાય છે તે લીટી આ બંને કેન્દ્રોની વચ્ચે હોય છે.

તથા બુદ્ધિ અને દૃષ્ટિની શક્તિ વધારે છે, માટે તે પશુ જ્ઞાનતન્તુમાં જ છે. એ રીતે આ સર્વ શિરાઓમાં જ્ઞાનતન્તુ વ્યવસ્થા તથા રુધિરાભિસરણ વ્યવસ્થા—એ બંને બેળા આવી જાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની પેઠે તેમનું અગ્નિ સૂક્ષ્મવર્ણન તેમાં આપેલું નથી; કેમકે આ વિદ્યાનાં પ્રાચીન સંસ્કૃત પંડિતોએ બે વિભાગો પાડી નાંખ્યા છે. કેવલ સ્થૂળ શારીર વર્ણન યોગવિદ્યામાં ગણેલું છે.

ધમની સખ્દ પશુ શિરાવાચકજ ગણેલો છે અને તે મ્હોટી શિરાઓ છે. તેમાં પશુ ચેતન કાર્ય રહેલાં છે. મ્હોટા સ્નાયુઓને કંડરા કહેલ છે. સૂક્ષ્મ શિરાઓને જાલ કહેલ છે. આમજ સેગમેન્ટ છે.

સ્વ. ચમનરાય શિવરા'કર વૈષ્ણવ.

॥ આપણે હિંદને કેવી રીતે સંયુક્ત બનાવી શકીએ.

હિંદના સર્વે ખરા ભક્તોના મનમાં વારંવાર એક ઘણોજ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપજી આવે છે. નજીકના ભાવિર્માજ તેની ઉત્તિ થશે, અથવા વર્તમાન અધોપાતની દશમાંજ તે હમેશાં પડી રહેશે ? એક સમયે જેવો તે મહાન હતો તેવો આધ્યાત્મિક મહત્તાનો કોઈ કાલે પણ સમય આવશે ?

સસ બાળતો વિકટ, અભેદ વસ્તુઓ જેવી હોય છે; મીથુની પેઠે તમારી મરજીમાં આવે, તેવા તેના આકાર ધડી શકાતા નથી; તમે તેમને ધડી કાઢો તેના કરતાં તેજ તમને ધડી કાઢે છે. તેઓ વાળીએ તેમ વળે એવી હોતી નથી, તમારા સમક્ષ આવી પડે તેવીજ રીતે તમારે તેમનો સ્વીકાર કરવાનો છે. સારે આ દેશની ઉત્તરિનાં શાંન્શાં સાધન હોવાં જોઈએ ?—આવી અગમચેતીના સામે વિરોધ ઉપજવે એવી સસ બાળતો કષ્ટ કષ્ટ છે ?

આપણે આરંભમાં આપણા સમક્ષ કેટલાક વિરોધિ અને નિવર્તક બનાવેલો ચિતાર ચિતરીશું; એવા કેટલાક બનાવો દર્શાવીશું કે જેથી પ્રજાઓ સાથે પ્રગતિમાં તેનાથી અગ્રસ્થાન જાળવી શકાતું નથી; પરંતુ આપણા વિવાદનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ તો એટલોજ છે, કે તેની પ્રાચીન આધ્યાત્મિક મહત્તાનો પુનરુદ્ધાર સંભવિત, શક્ય અથવા એથી કંઈ અન્ય રૂપે છે. ખાસ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાના સિદ્ધાન્તોના આધારવાળા અન્ય સર્વ વિચારો આ પ્રશ્નના સંબંધમાં વિચારવાના નથી.

પ્રથમ તો અનેક ગત શતકો થયાં હિંદનાં ખાલકોએ, એક સંબંધ પ્રજ્ઞના હેતુ. લાભ અને ભાવનાની એકતાવાળી માનવ વ્યક્તિઓના એક સમૂહની ભાવનામાંથી ઉપજતાં એકતા અને આનંદનો અનુભવ કર્યો નથી. સૌર મંડલના પ્રકાશીત ગૃહોરૂપે સ્થૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરતા પહેલાંના એક ધવલ સમૂહ રૂપે વર્તમાન કાલનો હિંદ છે. તે એક અસંગત. અતિ મહાન, સુરખ્યાના જેવા દગલા સમાન છે. તેને એક અવિરોધિ એકતામાં જળવી નખનાર એકતાના કરોડશિષ્ય વિનાની છે. તેના વિદ્યાલ પ્રાંતોમાં સહાનુભૂતિ અને પરસ્પરના પ્રેમનાં નિરોગી આંદોલનો ઉછળી રહેતાં નથી; ઉત્તર પ્રદેશનાં માનવો દક્ષિણ પ્રદેશના પોતાના બધુઓ શું કરતા હોય છે, તે જાણવાની જાતે જરા પણ મહેનત લેતાં નથી; જેમ એક બીજા સાથે અથડાઈને અગ્નિ ઉપજાવતા પૂર્વે ચક્રમક અને લોહ હોય છે તેમ પાશ્વર્ય પ્રદેશના વાસિયો, પૂર્વ પ્રદેશના વાસિયોનાં કર્તવ્યોથી તેટલાજ અંતર હોય છે.

પશ્ચિમનાં ઇસ્લામ, જર્મની, ઑસ્ટ્રીયા તથા મહા પ્રજ્ઞસત્તાક અમેરીકાનાં રાજ્યોનો વર્તમાન એકત્રદશામાં આવતા પહેલાંની દશાઓનો અભ્યાસ કરનારને આ દેશની વર્તમાન વિજ્ઞાતિયતાનો પ્રશ્ન કદાચ સંપૂર્ણ રીતે નિરાશાભર્યો લાગશે નહિ. એકતા તરફ વિશેષ લક્ષ જનાર પરસ્પરનાં લક્ષ અને અન્ય સામાજિક સુધારાઓ વડે હિંદુ જાતિને એક બનાવવામાં ગંભિર વિરોધ પડાવનાર જાતિ બંધનોની બાબત મોટું ગોચર બનાવનાર છે.

હિંદને હિંદુઓના પંથોની વિવિધતાના એકલા વિકટ પ્રશ્ન સામેંજ થવાનું છે એટલું નહિ પરંતુ હુનિયાના પડ ઉપરના સર્વે ધર્મોના અનુયાયીઓમાં એકતા વા, અભેદ પણ ઉપજાવવાનો છે. આવા ગૃહને માત્ર બહારથી પડતા પદ્મરો સામે બચાવ કરીનેજ ખેતી રહેવાનું નથી, પરંતુ તે આંતરમાંજ ભેદભાવવાળું થયું છે તેની સંભાળ લેવાની છે. વિરોધિ જાતિયોવાળા, મતપંથ સંપ્રદાય સમાજોની તકરારોવાળા, સ્વતઃ એક ખંડ જેવા આ વિશાલ દેશને, તેમાં વસનાર દરેક નો એક વિચાર, એક લાગણી બનાવવાના ઉદ્દેશથી એક પ્રકારની ઉચ્ચ એકતામાં સ્થાપવાની શી આશા રાખી શકાય.

પરંતુ આથી પણ ખરાબ દશા તો હવે જેવાની છે આપણે આંધ્ર અને સેમિટિક જાતિયોના રચના સંબંધી ભેદો લક્ષમાં લેવાના છે. એકેશ્વરવાદીઓ અને અનેકેશ્વરવાદીઓનો તેમજ આ ઉભયથી ભિન્નરૂપ સિધ્ધિયન અને દ્વિવિધિયન જાતિયોના અવરોધનો પણ આપણે વિચાર ચલાવવા યોગ્ય છે.

માનવિને ઈશ્વર વિષેની ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવના હુનિયાને પરી પાડનાર દેશ, જાતે જ તકરારો, મત ભેદો, અંતર વિરોધોનું સ્થાન યદ્ય પડે, એ શું બાકીની વિપત્તિ લક્ષણરૂપ નથી ? માત્ર પરમાત્માજ ગણે કે શા દોષો માટે આવી સજા કરવામાં આવી હશે ! હજુ સુધી તે એક પ્રજ્ઞરૂપ બન્યો નથી; પરંતુ ખરા જગરથી તેણે તેવા થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; વર્તમાનમાં તે એક પ્રજ્ઞરૂપે ધડાવાની તૈયારીમાં છે એમ કહીએ તો તે સત્યથી વિદૂર ગણાશે નહિ.

એકાદ જમાના ઉપરાંતથી અનેક મૂંચવાડાઓમાંથી પસાર થતી હિંદની જુદીને અભ્યાસ કરનારાઓને, ગૃહમાં એકતા સ્થાપવાની કામનાનાં અજમચેતીરૂપ કેટલાંક ચિહ્નોની સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિતિ થશે. જૂદા પુરોનાં મનને એકવાર આગ્નિમાં રાખનાર દદ અને ગદન આઆચારો સિધ્ધિ થઈ જવા માટે, બ્યબહાર અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય પશ્ચિમની કેલવણીનો,

દિવંદ કંઈ યોગે ધણે આબરી નથી. હેલેના ધૂમકેતુ અથવા શુકની સંક્રાંતિની પેઠે કોઈ ક્યારે જોવામાં આવતું વિધવાનું લગ્ન, લગ્નમગ્ન સ્ત્રીએ અથવા સ્વામીરતના જેટલું સાધારણ બનતું જાય છે. સમુદ્રપાર જનારને, શોધવાં પડતાં પ્રાયશ્ચિત્તનાં, સંકટો બુદ્ધિયુક્ત નિર્ણયનાં ડાહ્યામાં દૂર થતાં જાય છે; વર્તમાનકાલે પ્રવર્તતું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય દરેક વ્યક્તિને સમાજીક અને ધાર્મિક બાબતોમાં પોત પોતાને માગે વર્તવાની છૂટ આપે છે.

પશ્ચિમનો સંસર્ગ, કોઈને માનવાનું મન થાય તે કરતાં 'પણુ' અત્રે વિશેષ શુભ કાર્ય કરી રહ્યો છે, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ગત એ શતકો ઉપરાંતથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચાર વચ્ચે ચાલતા વિનિમય અને આદ્યન પ્રદાનનાં પરિણામ આવ્યા વિના રહ્યાં નથી, કોઈ કોઈવાર સારાં આવ્યાં છે, કોઈ કોઈ સમયે શુભ અને અશુભ ઉભયના મિશ્રણરૂપ આવ્યાં છે; તેના સામાજીક સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં લેતાં દિવંદનો લાભ અનિત્ય નહિ પરંતુ વિશેષ નિત્ય પ્રકૃતિવાળો છે.

એશિયામાં માત્ર જાપાન એકલાએ જ જાતે બહારથી સંપૂર્ણ પાશ્ચાત્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, જે કે હૃદયમાં તો તે હજીએ જરાએ જરા એશિયાના બાવોથી જ ભરપૂર છે; પરંતુ દિવંદની રિયલિટીપકનાની બાવના તથા કાલ-પૂજીત, દૃષ્ટાંતોથી રચાવેલ સંસ્થાઓ માટેના આંતર પ્રેમને લીધે, એક સમયે આટલા બધા બલવાન જણાતા, વેદવ્યાસ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય ની ભૂમિને ડાર્વિન અને હેકેલની ભૂમિ બનાવે એવા ઉચ્ચપાયલ કરી નાંખતા હૃદયારના સુધારાઓ આ દેશમાં ચાલી ચક્યા નથી.

સર્વે ખરા હૃદયના સુધારાવાળાઓ અને આવેશવાળા બાપલુકર્તાઓને તેમની મુદતમાં દેશને પાશ્ચાત્ય કેલવણી અને શિક્ષાચારના સ્વર્ગરૂપ બનાવે એવા લાગતા દૂર દૂરના સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવાની ટોડાટોડી કરતા પહેલાં દિવંદી માનવિજ્ઞાના જાતિ સ્વભાવનો તથા આગળ પડી આવતાં વલનોનો ઉડો અભ્યાસ ચલાવવાની અમે વિનંતિ કરીએ છીએ. કોઈ પણ મૂલ્ય પગિણામે બાગ્યે જ આટલી બયંકર હશે. કેટલી નકામી વનસ્પતિને અને નુકસાનકારક બાજોને આપણે દૂર કરવાની છે, પરંતુ વૃક્ષને તો સર્વ પ્રકારે તાણું લીધું જાળવી રાખવાનું છે. પવિત્ર તિર્થોવાળા આ પ્રિયભૂમિમાં, માનવ જ્ઞાનના આઉત્પત્તિ સ્થાનમાં, પ્રભુના મંદિરમાં પેસવાના દરવાજાની કૃચિરૂપ આ દેશમાં, સુધારાઓની જરૂર છે, એ સર્વ સમય માટે સાચી વાત છે, પરંતુ વારંવાર બતાવવામાં આવતા ઉપાયો રોગ કરતાં પથ વધારે ખરાબ હોય છે, એટલું આપણે સ્મરી રાખવાની જરૂર છે. તેનું વૈદ્ય કરનાર શાસ્ત્રરેષે તેના હાથ અથવા પગ કાપી નાખીને, પૂર્વના આકારનું માત્ર હુંદું જ બનાવવાનું નથી. ના, તેને યોગી વાદકાપ કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી પરંતુ તેના સામાજીક રોગ સુધારવાને યોગીક શુદ્ધ દવાઓની જરૂર છે. તેના દેહમાં વર્તમાનમાં તેના યુવાન પુત્રોના જીવન-રૂપને ઘણલ કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે; તેના શિથિલ દેહને પ્રેમ, અર્પણ, આત્મ ત્યાગવડે ધણે લાભ થઈ શકે એમ છે; આ સર્વ ઉપરાંત જો આપણે પોતાના આત્મ-લાભ વિસારવાનું શિખિએ, તેની વર્તમાન રોગી દશામાં તેના પક્ષે રહીને આપણું કર્તવ્ય કરીએ તો તે ફરીથી વળી નિરોગી અને શુદ્ધાંતઃકરણ બનશે.

જેમને નેની દવા કરવાની મરજી હોય, તેમણે માત્ર પૌર્વાત્મ્ય અથવા પાશ્ચાત્ય દષ્ટિ બિંદુથી મટાડવાના ઉપચાર ચલાવવા જોઈએ નહિ; તેના વિશેષ નહિ-તો સ્થૂલભુવનના રક્ષક પોતાની કણ્ઠકમાં પંચોતેર ટકા પૂર્વની આધ્યાત્મિકતાના અને પચીસ ટકા પશ્ચિમની બુદ્ધિ અનુસારી વર્ધમાન પ્રવૃત્તિના કેળવવા જોઈએ. તેનો રોગ એકના ઉપરઓટીયાં લોશનથી તેમજ અન્યના સખ્ત જીવાભોથી જરા પણ ઓછો થવાનો નથી. સ્વદેશમાં જન્મેલો તથા તેમાં જ ઉછરેલો એક હિંદીજ તેને માટે તો ઉત્તમ વૈદ્ય થઈ શકે. આપણે આજસુ વાર્તાઓથી તથા તૂટી પડે એવી યોજનાઓથી જે કરવામાં નિષ્ફલ નિવડીએ છીએ તે ધીમેથી અને ખાત્રીથી કાલ કરી શકે છે. હૃદયે તેના દુઃખની દાઝ ધરનાર હન-શ થયા અને ગયા; તેઓ એક જન્મમાં પોતાની આશાઓના ફલને સફળાગ્યે પકડે અનેહું જોતા પહેલાં મરણ શરણ થાય છે તેઓ, કાણુ જાણે છે, કદાચ અન્ય જન્મમાં પોતાના કાર્ય માટે સારા તૈયાર થઈને આવશે.

તે વર્ધમાન સુપુમિની દશામાંથી જન્મત બનશે એ વિષે તો લેશ પણ સંશય નથી, પરંતુ જ્યાં આટલી બધી કસોટીઓના સામે થવાનું છે, આટલાં બધાં વિદ્યોમાંથી તરી પાર ઉતરવાનું છે ત્યાં આવા દોડાદોડના દિનેમાં તેને એકાદ બે ઝમાનામાં તે પૂર્વે હતો તેવો બતાવવાની આપણે આગમચેતી આપી શકીએ નહિ. પ્રકૃતિનાં ચક્રો ધણાં ધીમાં ગતિમાન થાય છે, કોઈ કોઈવાર તો કંટાળો આપે એટલું બધું ધીમું કાર્ય ચાલે છે, આપણે પરિશ્રમ માટે ધણા સમય સુધી વાટ જોવી પડે છે. હિંદની વર્તમાન દાણીની ખરેખરી જરૂર તેને ખૂંટાવે, તેનું પોષણ કરે તથા જરૂર હોય તો તેને માટે મરણ શરણ થાય એવી બક્ત બાલકોનો વિશાલ સમૂહ તૈયાર કરવાની છે- પ્રેમની સહાનુભૂતિવાળાં હૃદયોનું નેટલાં બોલ બોલ કરનાર મુળ ઉપયોગનાં નથી. તેના સામાજિક બંધારણમાંના ફેરફારો, સુધારાઓ એકાએકના અને ઉચ્છેદક વૃત્તિના થવાની જરૂર નથી. તે હવે સારી રીતે સંસ્કૃત છે કે ગૂંમડુ ક્યાં આગળ પાકું બન્યું છે; હજી કોઈક કોઈકવાર જોવામાં આવતી સામાન્ય બુદ્ધિના ઉપચારોવડે તે તેને મટાડવાને આતુર છે.

પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ માટે પરણવાની વય નક્કી કરવાની બાબત વિવેક વિનિયમના અંધ ઝતુન જેવી છે. યોગીની આગળ ગાડી નેડીને અવળે-માઁ આરંભવાની થી જરૂર નહિ- દના પુત્રો અને પુત્રીઓનાં હૃદયોમાં એવી એક આવનાનું રોષણ ચલા દે, કે ખરું હૃદય જ એ અને યોદ્ધું થું છે તેનો બેદ સમજી શકે એટલા જ્ઞાનની ભૂમિકાએ પહોંચી ના હોય તેવી ઉભય માનવ વ્યક્તિઓનો સંયોગ એ પ્રકૃત વિશ્વ પાપાયરણ આચરવા સમાન છે, પ્રકૃતિના પ્રભુના પવિત્ર નિયમનો ભંગ કરવા સમાન છે. ખાસ કરીને જ્યાં જાતિ સંસ્થાના કાર્યવડે પ્રતિષ્ઠાપિત બનેલી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાં માતૃપિતા પોતાનાં બાલકોનાં સંભ-ધને અમુક શ્રેષ્ઠ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે એમ વિચારીને ઉભય વ્યક્તિઓના સંબંધને તેમના દેહોથીજ નહિ પરંતુ તેમના જીવાત્માઓથીજ સંલગ્ન કરવાનું વિચારતાં હોય ત્યાં કદાચ બાલ લગેનાની છૂટ આપવામાં આવી હશે. પરંતુ-હવે તો જાતિઓનો એટલો બધો ગૂંચ-વાડો થઈ ગયો છે, મનુના સામાજિક બંધારણને ઉચલાવી પાડવાને માનવ અને પ્રકૃતિ સહકારિ બન્યાં છે, બનાવો ત્વરાથી બદલાયાં જાય છે, તેવામાંજ વર્તમાનમાં પ્રવર્તતી દશાઓને

યોગ્ય થઈ પડે એવો કાયદો વિધાનમાં ફેરફાર કરવાનો ઉત્તમ સમય છે. જરૂર રિયલિ-
પાત્રક, દરેક જ્ઞાનતાંત્ર ઉપર “મુદ્ પ્રકૃતિ” શબ્દ આ લેખાપણે હિન્દુ બલાત્કાર કરતાં
બુદ્ધિને વિશેષ આધિન થાય એવો છે.

કારણ જુઓ ! કોઈ કાલે પણ હિંદ, પોતાના જીવન સમયમાં એકાદ મહાન ધાર્મિક
ઉપદેશક અથવા સુધારક વિનાનો રહ્યો છે ? પોતાના લાભનેજ સર્વોપરી ગણીને, તેણે કોઈ
ધર્મર વિરોધી ભાવનાને ગાળી ગણી છે ? પ્રભુજ સર્વથી પ્રથમ, અમરધાન ધરાવવા યોગ્ય
છે. એજ તેના જીવનની ખરી રચિ છે. તેના વિવિધ મત પંથ સંપ્રદાય સમાજોને તપાસો,
વિદેશીને તે ધણાજ અર્થ શૂન્ય તથા હેતુ વિનાના લાગે છે; હંડા અવલોકનકારને તો સર્વ
વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રભુની શોધ રૂપ એકજ હિંદ પાર પાડવાનો હોય છે. તેનાથી મામડી-
આને અને ઋષિને તેમના અનેકવિધ વિકાસના પ્રમાણમાં દરેકને મળવા યોગ્ય હોય તેવી
પ્રભુ પ્રત્યેની સમાન ભાવના મળી રહે છે. બાલકોને દુધ અને મોટાઓ માટે ખોરાક પૂરો
પાડવામાં આવ્યાં છે. એક કાયદો, એક સંસ્થા, એક શાસ્ત્ર. એ સનાતન ધર્મના અનુયા-
યીઓનું ખાસ લક્ષણ નથી જેટલાં જેટલાં મન, તેટલા તેટલા બક્તિના પ્રકાર છે. દરેક
રોગ માટે ખાસ ઔષધોપચાર હોય છે, તેથી એકજ રોગ મટે છે, સર્વને એકલા મટાડી
શકાતા નથી. અદ્વૈતના સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ શાસ્ત્રમાં એકાદ ખેડૂનને ભાગ્યેજ આત્મિક
શાંતિ મળી રહે છે, તેને તો તેના છન્દ અને મરતો, પાકની સારી પેદાશ, એજ આકર્ષ-
ણના વિષયો છે. પરંતુ પડવ અનુભવોવળા એકાદ પતંગલિ અથવા કપિલ જેવા, અનેક
જન્મોમાં માનવજીવનના વિકટ પ્રશ્નો પાછળ માથાફેડ કરેલી હોવાથી યથાર્થને ભાવનામય
બનાવવાને તથા ભાવનામયનો અનુભવ કરવાને યોગ્ય બનેલા હોય છે. અત્રેજ આર્પાવર્તના
આવા અનુપમ ધર્મના મૂખ્યગુણનો સમાવેશ થાય છે. તેનાં વિવિધ સ્વરૂપોથી તેને તેનું
પોતાનું ખાસ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત થયું છે; આવા ધર્મના બહારનાઓના જોવામાં આવું દીર્ઘ-
જીવન આવ્યું નથી; પરંતુ એ વિવિધ સ્વરૂપોજ અનેક અકસ્માતોમાં દેવું વાળવાને સંશ-
લેલી મૂડી સમાન છે.

પોતાના જેતાઓ આગળ સાઈંગ ડાઉન કરીને પડવાના સમયમાં હિંદના સર્વે વિભા-
ગોમાં કદાચ ધણાજ વિપાદ અને સુસ્તિ વ્યાપિ :લાં દર્શી, પરંતુ તેને સ્વર્ગ સમીપ દોરી
જનાર, સમર્થ ધર્મર તેને વિસરી ગયા નથી એ વાતની સ્મૃતિ આપનાર એકાદ મહાન
આત્માના આગમન વિના આ ભૂમિમાં એકાદ યાત્રકો પણ ભાગ્યેજ પસાર થાય છે. આ
એક વિચલ ખંડ રૂપે હોવા છતાં એકાદ સંત અથવા મહાત્માને પૂજવાની જાનતમાં ન-
વાઈ પમાડે એવા એકતાના ભાવથી તેના સર્વે વાસિયો નિકટના સંસર્ગર્મ આવીને દરિશાઈ
ચલાવી રહે છે. તેમને મન તેની શાંતિનો જરા પણ હિંસાજ નથી; ભલે તે ચાંચલ, કુંભ-
કાર અથવા એકાદ અસ્પર્શ્ય જાતિમાંનો હોય પરંતુ જ્ઞાન અને યોગના એક પુત્ર રૂપે સમાન
ભાવથી તે પૂજ્ય છે. અત્રેજ હિંદની બાવિ એકતાનો સમાવેશ થાય છે. તેના ધર્મ માર-
ફતે કાર્ય પરાયણ શાસ્ત્રો તેની શ્રદ્ધાદ્વારા તેના ઉપર વાઠ કાપ ચલાવા, તે તેના વિચલ
દેહના દરેક અવયવમાં અભેદ રીતે એક સ્વરૂપ ધારણ કરશે. જન્મવનના પ્રભુના જન્મ
દિને, બ્રહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા અસ્પર્શ્ય જાતિનો દરેક હિંદુ, ક્રિશ્ચિન ગંગાથી તે કન્યા

શુદ્ધિ, સદાચારથી એકાદ વ્યક્તિ દિવ્ય બને છે; તેવીજ રીતે એક કુટુંબ, એક જાતિ, એક પ્રજા શુદ્ધ થઈ શકે છે; આવા વિચારને વિસ્તારતાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે સદાચારના વધવા અને ઓછા થવાના પ્રમાણમાં માનવ જાત વૃદ્ધ પામે છે અથવા વિનાશ શરૂ થાય છે; ત્રાજવામાં પ્રજા ઉપર પ્રજાની કસોટી દાદરામાં આવે છે, જે જે ખામીવાળી જણાય છે તેને અન્યને સ્થાન આપવું પડે છે, ઐહિક બાબતોની બકિતને તે આધિન બનશે કે નહિ તેની પરિક્ષારૂપ તેની પાસે ઉમેદવારી કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રજા અકસ્માતથી ઉન્નતિમાં આવી નથી; આંતરજીવનવડે તેનું બાવિ નિર્માણ ચમકું હોય છે.

આપણામાં હિંદુ ધર્મે જીવતો જાગતો છે, કારણ કે હજી તેમાં સત્યતાના અંશો ટકી રહ્યા છે. જગરે સમગ્ર હિંદુ જાતને જ ધર્મે એક સામાન્ય ઉદ્દેશ રૂપ બનાવશે ત્યારે હિંદી પ્રજાબાવનાને દૂર શોધવા જવી પડશે નહિ. હિંદુઓના હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં મતપંથ સંપ્રદાય સંમાજો વચ્ચે વિમત અને તિરસ્કારના સાંધા હોય તે સનાતન ધર્મના સીમેન્ટ વડે પૂરી લેવાની જરૂર છે; પછીથી બીજા ધર્મના અનુયાયીઓ—અનેક સૈકાના વાસ અને સમાન લાભોને લીધે—મોતાની જાતે મુસલમાન પારસી, ખ્રીસ્ત, જૈન ઇત્યાદિ કહેવા કરતાં એક હિંદી કહેવાની જરા આનાકાની કરશે નહિ.

સારસંગ્રહ—(૧) હિંદ મરણ દશામાં હોવા કરતાં સુપુત્રિ દશામાં વિશેષ છે, હજીએ તે એક સમયે હતો તેવો યર્ષ શકે એમ છે.

(૨) તેનાં બાલકોમાં ધર્મનો ખરો જીરસો જાગ્રત કરવા વડે તેની ભૂતકાલની આધ્યાત્મિક કીર્તિને પાછી લાવી શકાય એમ છે; તેને વેદો, ઉપનિષદો અને ગીતા પૂરી પાઠનાર સંતપુરુષોના જીવનની કૃત્તી રૂપ જીરસાની જરૂર છે.

(૩) હિંદુ ધર્મનું, પાછળના દિનોના અધોપાતના ભાવથી નહિ પરંતુ ખરા યથાર્થભાવથી અવલોકન કરવાનું છે.

(૪) હજારે આધ્યાત્મિક બનેલો હિંદુ, ગૃહમાં એક પ્રજા ભાવના ધારણ કરેલા હિંદુ સમાન છે.

(૫) હિંદુને આધ્યાત્મિક બનાવવાની બાબત, બધી દુનિયાને આધ્યાત્મિક બનાવવા સમાન છે.

શોધક.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રૂ. ૨ છે.

મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો

ખાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

આ પુસ્તક પણ મેં ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

ખંઘાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયના તેમની અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની ડાયરેક્ટરી રોડ, અથવા પરિતબેશરામ મુકુન્દજી બુકસેલર (નં. ૩૫૩) જવેરમામ મુજબથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીડ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીઆદથી મોકલવામાં આવશે

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલથે

દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથમાં કહેનારને સમલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આહોકાને આ ખંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. 'ટપાલ બુક'.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્કિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નળજાં પડતાં યાન તંતુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્મરંધુ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તામાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગમદા પુરુષત્વને પાછું બહે છે.

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સંઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મેદરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મફત** વહેંચાઈ ચુકી

તે પ્રસ્તક.

મંચિજી, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જમાતી અને તામિલ
બાષામાં લેવાર છે. તેહુય બાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ અર્થ પછી લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવીંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આવૃત્તિ
પ્રથમ ગ્રંથાલોકન
સામગ્રી
પ્રગટ
૧૯૦૬

સુદર્શન.

પ્રોફેસર આર્ચબishop ક્રેમર, ડી. ડી.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

સંપાદક.

(ધર્મ-શુદ્ધિ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તંત્રી — માધવલાલ નલુસાર્થ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૩]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૦૬.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
બે કદર દુનિયા.	૬૫
ભવાબિજ્ઞ તરણ.	૬૬
માયાવાદ.	૬૮
વેદકાલ વિચાર.	૭૩
સંધ્યા સમયે.	૭૬
આત્મસંયમ અથવા પતજલિનો યોગ.	૮૫
વેદાન્ત.	૮૬
છ દગીની ચોદ જૂલો.	૮૫

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારા સુન્ન પ્રાહકોને સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે.   બહેલો તે પહેલો   તૈયાર છે.

સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરૂપે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ—અવનચરિત્ર તથા ફોટો-ઝનકો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેલ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુંદર બાઈન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું. ગ્રાહક સંજ્ઞનોએ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

ખંડયા, હિમતલાલ છોટાલાલ જંબુસર.

“સુદર્શન ઓફીસ”—નડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.
(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

સુદર્શન.

શ્રીકૃષ્ણ ચાંદ્રાવતી દર્શનપ્રણાલિ પ્રમુખ
એમ. એ. એલ. એ. એ. એ.

મ. નં. ૧૦૦

(ધર્મ-શૃદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગત્રતમ.

તન્ત્રા—માધવલાલ નમુસાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૩.]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૦૯.]

। વે કદર દૂનિયા. ।

(મળેલું.)

(૧)

અહીં જે કદર દૂનિયા તણી દરકાર નહીં હમ મરતને
ફરીયે ચહે દીલ ત્યાં અને દીલ રહાય તે ફરીએ અમે
ગમી જે કદર અમીરી તને જે ઇશ્કી આ આલમ તણી
હમને ગમી તો ફકીરીઆ પ્યારી ખલક ખાવીન્દની
અમીરી મુબારક રહો તને હમને ફકીરી હમારી એ
તુજને શુમાન અમીરીનું મરતી ફકીરીની જોર એ
મહેલો ઉંચા વસવા તને આલમ બધી માલેકની
હાજર સદા વસવા અને ફરવા હવે આ ફકીરને
માશૂક તારી જે કદર બરી ઇશ્કની ખારાઇથી
આ સનમની દીલદારીમાં હમ જાન આ કુરબાન હય.
યાયે ખૂશી તું જે જોઇને તેને હમે હસીએ ફકીર.

હથું ને હમારી ફફીરી તું ઓ અમીર અહીં આ વખતના
 મોતી હીરા ગમતા તને ઉમદા નવા પોષાકને
 લઈ ખાક, ખુદાના નામનો દીલ ચોળી ને પાગલ હમે
 સારંગીઓના સૂરથી ગુલતાન ને ધક્ક ગાનમાં
 ફેરી હમારી આલેક્તીમાં મરત તો હમ જવારને
 પી પી તું ખ્યાલાં શરાબનાં માશુકને હાથે અમીર
 પલ બર કદી મુખ લોગવે એ કેફની ઘેલાઈયે
 તો ને પીએ ઉસ્તાદના આ હાથનો ખ્યાલો મીઠો
 લહેજત હવે લઈશું અમે ઉમદા અમર એ કેફમાં
 બે દીલ તું દોસ્તોની યારીમાં મગરૂર ને રહે બે કદર
 સાહેબ હમારા દોસ્તને મગરૂર હમ એ યારીમે.

(૨)

સુદરતાનો તું છે સાગર હું કવીતાનો નાગર છું,
 તું અખંડ રસરૂપ હું ધારક તે રસનો રતનાગર છું;
 છળ બળ મોહ પ્રયંચ જાળની તું ઉસ્તાદ બરાબર છું,
 ફનીયાને હમડીવત દેખું હું પણ ને કીમીઆગર છું,

“ કવિજન નાગર વાલ ”

ભવાબ્ધિ-તરણ,

(મળેલું.)

ખાડી તરી તો જટ એ ગયો છે,
 સિન્ધુ તરતાં નહિ વાર લાગશે !
 રૂખી રહો, ‘ અન્ય રસાબ્ધિ ’માં તું,
 રૂખીશ તેથી બવ અબ્ધિમાં તું !

અરુ ! તથાસ્તુ ! રહું એજ વાણી,
હું તો ભલે રૂઝું જ આં ભવાબ્ધિ ।
રે । રે । અપેક્ષા તરવાની હાવાં
ના ના રહી છે કંઈ એ ઉરે આ ।

રૂબ્યા પછી શું તરવાનું બાકી ?
રૂબ્યો, તર્યો એ નવ નાણું કાંઈ !
શું રૂબવું ? શું તરવું હવે ? હા !
નાણું પ્રભુ ને ઉરમાં રહું આ ।

*

તર્યો ન છે તું ભવ આબ્ધિ ને આ
રૂબ્યો ય શાને વિષુ નાવ હાંક્યે ?
ને તું રૂબ્યો તો પણ રૂબી જાજે,
લેજે શરી ના તરવાનું નામે ।

યત્નો હવે ના કરવા ઘટે કે,
“રૂબ્યો,” “તર્યો,” એય હવે નહિ કે ।
સ્મૃતિ વિષે સૌ ઉરધોળ રાખી
સાધી જ લે શાન્તિ હવે સમાધિ ।

સણે સ્વરો ને હૃદય પ્રશાન્ત,
તે સર્વ ધો.યો નહી સર્વ સત્ય !
રૂબ્યો નથી ને ન તરી ય ચાલ્યો,
રૂબ્યો કંહે તું જંગ આ લહે છે ।

હાવાં લહે એ કંઈ એ ન બાધે,
ઉરે રખે કે અંધસાદ ધારે ।
એકોગ્ર ચિત્તે સરજે વિશુમાં,
ભવાબ્ધિ સાચું તરવાનું એમાં ।

કુસુ.

માયાવાદ.

(મળેલું.)

હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ ઉપનિષદો છે. વેદની સંહિતા અને શ્રાવણ ભાગમાં જે કર્મપ્રણાલી ગુંથવામાં આવી છે, તે કર્મપ્રણાલીનો મર્મ અન્ય દેશીય ઉદ્દેશ. વિદ્વાનોના અતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. પરંતુ ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ મુગ્ધ કરી નાંખ્યા છે. છતાં ભારત

વર્ષની દેશીય બાપાઓમાં ઉપનિષદોના આ તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્પષ્ટપ્રકાશ કરવાનો પ્રયાસ ગંભીર પણે કરવામાં આવ્યો નથી, એમ કહીએ તો લેશ પણ અસત્ય નથી. ઉપનિષદોનો સાર સાર ગ્રહણ કરી મહાત્મા વ્યાસજીએ સૂત્રો રચ્યાં છે. સૂત્રોની બાપા એવી છે કે—ગ્રંથા જ અલ્પ શબ્દોમાં ઘણા વિશાળ જ્ઞાનનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તે કારણથી સંસ્કૃત બાપામાં પણ અનેક મહાત્માઓએ તે સૂત્રોના પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થો કરી, પરસ્પર કેવળ વિરૂદ્ધ સિદ્ધાન્તો પ્રકટ કર્યાં છે. તો પણ શંકરાચાર્યના શંકરાચાર્યના સમય પેઢેલાં ઉપનિષદોનું અથવા વ્યાસસૂત્રનું મથાર્થ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય, તેવું જોવામાં આવતું નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મના ઉગ્ર પ્રહારથી હિંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે ઉપનિષદો અને વ્યાસસૂત્રોનું જ શરણ ઈષ્ટ માનેલું છે. પશ્ચાદ્યૂત આચાર્યોના વિરૂદ્ધ ચરણથી શંકરાચાર્યના વિવરણ માટે અત્ર તત્ર મતભેદ જોવામાં આવે છે, તોપણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક શોધોની સાહાય્ય વિના પણ કેવળ તર્કથી અથવા વસ્તુતઃ યોગદષ્ટિથી તેઓએ સૃષ્ટિ પ્રક્રિયા અને ચૈતન્ય સ્વરૂપના જે સિદ્ધાન્તો પ્રદર્શિત કર્યાં છે, તે સિદ્ધાન્તોને જ્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી પણ સમ્મતિ મળતી જાય છે, ત્યારે તેની સર્વ વ્યાપ્યતાને વિશે કંઈ પ્રશ્ન ટકી શકતો નથી. હજુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, જેઓના અગાધ પરિશ્રમથી આપણે આપણા રત્નભંડારનાં રત્નો નિરખવા શક્તિમાન થયા છીએ, તેઓને પણ તે સિદ્ધાન્તોનો કેટલોક ભાગ દુર્ગમ્ય લાગે છે. એક તરફથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને બીજી તરફથી થીયોસોફી સૃષ્ટિતત્ત્વના બેદની ગંભીરતાનું માપ લેવા, પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. તેથી આપણને આશા છે કે—એક સમય એવો આવશે કે, જ્યારે શંકરાચાર્યે પ્રકટ કરેલા સિદ્ધાન્તો જ આખી પૃથ્વીના આચાર વિચારનું કેન્દ્ર થઈ પડશે. પરંતુ તે વિષયને જગતસમીપ સુરપદ્મપણે મુકવાની ધરજ આપણા ભારતવાસી વિદ્વાનો, જેઓની નસે નસે પરંપરાથી તે વિષયનો સંચાર થયેલો છે, તેઓને શિર જ છે. હજુ આપણા દેશની સંક્રાન્તિનો કાળ પ્રવર્તે છે. ઈશ્વરેચ્છા હશે તો અને આપણું ભવિષ્ય ઉજ્જ્વલ હશે તો એવા મહાત્માઓ આપણા દેશમાં જન્મ ધારણ કરી આપણો પુનરુદ્ધાર કરવાને અનુગ્રહ કરશે, એમાં કંઈ શક નથી. છતાં પણ જેઓથી તે વિષયમાં જે કંઈ પ્રયત્ન થઈ શકે, તે કરવો અત્યંત આવશ્યક છે, એવો ઉદ્દેશ, રાખી બંગાળના મુપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગગત પંડિત શ્રીશ્વર વિદ્યાલંકારના પુત્ર કોકિલેશ્વર મહાચાર્યે, જેઓએ કલકત્તાની મુનિવર્સિટિનું એમ. એ. તું પદ મેળવ્યું છે, અને તે સાથે જ સંસ્કૃતવિદ્યામાં પણ પરમ પ્રવીણતા દર્શાવવાથી વિદ્વાનો તરફથી વિદ્યારત્નના પદથી જેઓ વિશ્વપિત થયા છે, તેઓએ આ વિષ-

યમાં ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે. તેઓએ સરલ અને હૃદયંગમ ભાષામાં ઉપનિષદોનાં મૂલ તત્ત્વો શંકરસ્વામીના વિદ્વતાપૂર્ણ વિવરણ સાથે સમજાવવાનો એવો તો યત્ન કરવા માંડ્યો છે કે-કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં તેઓનાં રચેલાં ‘ઉપનિષદોનો ઉપદેશ’ નામનાં પુસ્તકો એમ-એ. ની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને માટે દાખલ કરવા સઘળા દેશી તથા એંગ્લો ઈન્ડિયન પત્રકારોએ તેમ જ સઘળા ધુરંધર વિદ્વાનોએ એક સ્વરે અભિપ્રાય આપ્યો છે. હાલ સુધીમાં તેઓએ તે પુસ્તકોના બે ભાગો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પ્રથમ ભાગમાં છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોનો અને ખીજા ભાગમાં કઠ અને સુંડકોપનિષદોનો સમાવેશ કર્યો છે. પરંતુ તે ગ્રંથોના જે ભાગે વિદ્વાનોનાં અંતઃકરણો હરી લીધાં છે, તે તેઓની અવતરણિકાઓ (Introduction) છે. ઉભયગ્રંથોની અવતરણિકાઓમાં તેઓએ નિખિલ વેદાન્તશાસ્ત્રનો ધણી યુક્તિથી સમાવેશ કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય દર્શનશાસ્ત્રના અભિપ્રાય સાથે તેમજ સાંખ્ય, બૌદ્ધાદિશાસ્ત્રો સાથે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનો પરિહાર એવી કુશળતાથી કર્યો છે કે, સામાન્ય જુદ્ધિના પાડકાને પણ તે સિદ્ધાન્તો હૃદયસ્પર્શી થયા વિના રહેતા નથી. ખીજા ભાગની અવતરણિકામાં તેઓએ માયાવાદ એટલે જાહ શું છે, જગત્ શું છે, માયા શું છે, અને તે સર્વનો અગ્રો-ન્ય સંબંધ શું છે, તે બહુ સૂક્ષ્મયુક્તિથી સમજાવેલું છે. માયાશબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ જુદે જુદે રથને જુદા જુદા અર્થોમાં કર્યો છે. છેવટનો અર્થ ઈન્દ્રિજન, કપટ, ભ્રમણા, એવો કરવામાં આવ્યો છે. તેથી તે છેવટના અર્થની અસર જ આધુનિક પ્રજા ઉપર થઈ ગઈ છે. એમ હોવાથી શંકરાચાર્યે માયાશબ્દનો કેવા અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે, તે નહિ સમજાયાથી જ રામાનુજ જેવા મહા સમર્થ આચાર્યને પણ શંકરાચાર્યનો પ્રતિ પક્ષ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. યુરોપના વિદ્વાનો પણ માયાશબ્દનો મૂહાર્થ બિલકુલ સમજી શક્યા નથી. યદ્યપિ મેક્સમ્યુલરજેવા પંડિતે માયાશબ્દને શુદ્ધસ્વરૂપમાં જોવાનો અને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં માયા એટલે બ્રાન્તિ, અસત્યજ્ઞાન અથવા ખરૂં કહીએ તો શૂન્યતા જેવો જ અર્થ સઘળા વિદ્વાનોના સમજવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ માયાનો તેવો અર્થ થતો નથી. શંકરસ્વામીના અભિપ્રાય પ્રમાણે માયાશબ્દનો ખરો અર્થ શું છે, જાહ સાથે તથા જગત્ સાથે તેનો કેવો સંબંધ છે, તેનું યથાર્થ વિવેચન કરવામાં કોલિલેશ્વર ભટ્ટાચાર્યજીએ વિનય મેળવ્યો છે, એમ કહેવું, તે બિલકુલ અતિશયોક્તિ બરેલું નથી. તેટલા જ માટે તેઓએ રચેલ ‘ઉપનિષદોનો ઉપદેશ’ નામની ગ્રંથમાળાના ખીજા ભાગની અવતરણિકાનું સુગમ્ય ભાષાંતર આ રથને આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આરંભમાં તેઓ શ્રી સ્વપ્રયાસનો ઉદ્દેશ સમજાવતાં કહે છે કે-

ગ્રંથ પ્રકાશ કરવાનો ઉદ્દેશ.

૧ ભારત વર્ષનો ઉપનિષદોનો જે સમૂહ છે, તે ખરેખર રત્નોની ખાણ જ છે. જાહ વિદ્યા સંબંધે જે કંઈ અવસ્ય જાણવા યોગ્ય છે, તે સઘળાનું ઉપનિષદોમાં ધણી જ નિપુણતાથી આલોચન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ જ ઉપદેશ કરવામાં આવેલ છે. ધર્મનું જે કંઈ તત્ત્વ છે, તેમ જ જાહ અને જગત્સંબંધી જે કંઈ જ્ઞાનનું પ્રયોજન છે, તે સર્વ તે ગ્રંથોમાં અતિશય ગંભીર પ્રજ્ઞાલીથી ગુરંથવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે સુમધુર ધર્મ વિવેચનના ગ્રંથો

યમાં ભગીરથ પ્રથમ સંદ્ધ અને પ્રામાણિક ટીકાકારોની ઉક્તિનો ઉલ્લેખ કરીશું. એમ કરવાનું મૂલ તરવો શંકર છે કે-કોઈ કોઈ પાઠકોના મનમાં એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે, શંકર છે કે-કલકતાના તથા તેનું તાત્પર્ય અમે જે રૂપે જણાવીએ છીએ, તે રૂપે તે ભાષ્યનો પ્રકૃત એ. ની પરીક્ષા તાત્પર્ય નથી. એવી આશંકાથી અમે ટીકાકારોની સાહાય્ય લેવાનું ઉક્તિ એવો ઇન્દ્રિયકારોમાંથી પણ જ્યોત્સના સમસામયિક થઈ ગયા છે, અને તેઓના જ એવો મુનરનાર શિષ્યોરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે; તેવા ટીકાકારો શંકરનો ભાવ શી રીતે સમ- છે. હાલ મુનરનાર દર્શાવવાથી ભાષ્યનો જે અર્થ અમે સમજ્યા છીએ, તે અમારો પોતાનો મન અને બૃહદે તે દર્શાવવાથી ભાષ્યનો જે અર્થ અમે સમજ્યા છીએ, તે અમારો પોતાનો મન છે. પરંતુ, એમ કહેવાનું સાહસ કરવાને કાળને કારણ રહેશે નહિ. તે ટીકાકારોમાંથી જે સાચી પેઢે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે, અને જેઓની ટીકા નિતાન્ત પ્રામાણિક મનાય છે તેઓ સિવાય અમે કોઈની સાહાય્ય લઈશું નહિ. આ પ્રસંગે એક પ્રકારના પાઠકવર્ગ વેદા અમારી એવી પ્રાર્થના છે-કે, અમારા સિદ્ધાન્તોનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે, તેઓના અભિપ્રાયમાં શંકર સંબંધે જે કંઈ પૂર્વ સંચિત સંસ્કારો પડી ગયા હોય, તે સંસ્કારોને રહેતા રી, કેવળ નિષ્પક્ષપાતપણે આ અવતરણિકાનું અવલોકન કરવા તેઓએ કૃપા કરવી.

યું જે છેવટે મૂળ મંથ સંબંધી કંઈ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવા અંથોપ્રકટ કરવામાં શંકર ભાષ્યનો, યથાર્થ ભાવ સરલતાથી સમજાવવાનો અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જે સ્થળે ભાષ્યનો કોઈ ભાગ અસ્પષ્ટ છે, તે સ્થળે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો છે, ભાષ્યમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શંકરાચાર્ય પોતાનો ભાવ નિમૂલ રાખેલો હોય છે; તો અન્ય સ્થળે તેઓએ જ તે સંબંધી વિસ્તારથી વિવેચન આપેલું છે. આ ઉપનિષદોનું વિવરણ કરતાં જે જે સ્થળે અમને તેવી અપેક્ષા જણાઈ છે, તે તે સ્થળે શંકરાચાર્યના ભાષ્યનાં 'ખીળ' સ્થળો લઈને મંથી દીધાં છે. અવશેષે, અમે એક વાત કહેવાનું આવશ્યક ધારીએ છીએ. આ દેશમાં આવો અનુવાદ અને આવી વ્યાખ્યા કરવાની પ્રણાલીનું કાર્ય સંપૂર્ણ નૂતન અને બહુ કઠિન છે. તેથી આ કાર્યમાં અમારાથી જે કંઈ શ્રમ અથવા પ્રમાદ થઈ ગયો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નેતું નથી. જેઓ ભારતવર્ષનાં દટાઈ ગયેલાં રત્નોતો ઉદ્ધાર કરવાને અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરતા હોય, તેઓની સહાનુભૂતિ અને સાહાય્ય માટે વિનમ્રભાવે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

નિર્ણય અક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય.

૨ આ સ્થળે અમે શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદનું આલોચન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આપણે શંકરભાષ્યમાં નિર્ણય અને સશુણ્ઃ અક્ષનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ. શંકરોક્ત તે નિર્ણય અક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

૧ સઘળા ટીકાકારો જીવનપર્યંત સંસ્કૃત વ્યવસાયી અને સાધકો હતા. અમારા ગાન કરતાં તેઓનું ગાન અતીવ સદ્ગમ હતું, અમે અનેક વ્યવસાયોમાં ગુંથાયેલા હોવાથી, સંસ્કૃત ગયોનું જ અવલોકન કરવાનું એક જ લક્ષ્ય અમારાથી રહી શકતું નથી. તેટલા માટે અમે શંકરભાષ્ય અને શ્રુતિનું તાત્પર્ય જે રીતે જાણીએ, તે કરતાં ટીકાકારો ધણું ઉત્કૃષ્ટ રીતે જાણતા હતા. એવા અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે. તે કારણને લીધે જ ભાષ્યાર્થ સમજવાને અમે ટીકાકારોની સાહાય્ય લેવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મપૂર્ણ અને અનન્ત સ્વરૂપવાન છે.

અનેક વિદ્વાનોએ તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની વ્યાખ્યા કરતાં, તેને ‘શન્ય’ સુધીમાં ‘ઘટાવી દીધેલ છે; પરંતુ શંકરાક્તનિર્ગુણ બ્રહ્મ શન્ય પણ નથી, તેમજ જ્ઞાનરહિત પણ નથી, શંકરાચાર્યે વેદાન્તદર્શનના બાખ્ય (૨-૨-૨૦)માં ‘ સર્વ શન્યવાદ ’ ની વિરુદ્ધ ત્રિમુલ સંગ્રામ ઉપરિચિત કરીને, ‘ શન્યવાદ ’ નું ખંડન કર્યું છે; તે સાથે “ સ્થિર, નિત્ય આત્મા ” ની સત્તા સ્થાપન કરી છે. શંકરાચાર્યપ્રણીત ‘ ઉપદેશ સાહસ્રી ’ નામના ગ્રંથમાં પણ એ શન્યવાદનું વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે. તે સ્થળે શન્યવાદનું ખંડન કરીને આત્મ ચૈતન્યનું ‘ સત્તા જ્ઞાન અને આનન્દ ’ નું સ્વરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે- નિર્ગુણ બ્રહ્મનું શન્યસ્વરૂપ નથી જ. ત્યારે શંકરમત પ્રમાણે નિર્ગુણબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે ? બૃહદારણ્યકોપનિષદના બાખ્યમાં તેઓએ નિરૂપાધિક નિર્ગુણ બ્રહ્મને ‘ પૂર્ણસ્વરૂપ ’ કહીને નિર્દિષ્ટ કરેલ છે.^૨ શંકરચિત વિવેકચૂડામણિ નામના પ્રામાણિક ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે નિર્ગુણબ્રહ્મને ‘ પૂર્ણ અને અનન્ત ’ કહેલ છે.^૩ વેદાન્તદર્શન ઉપર શાંકરભાષ્યની રત્નપ્રભા નામની ટીકા કરનારે ૧-૧-૨૪ સૂત્રના બાખ્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે- ‘ પુરૂષ - આ જગત્પ્રપંચથી અતીત છે, તે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ’^૪ તેઓએ વિશેષે કહ્યું છે કે- ‘ જગત્પ્રપંચથી અતીત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ રહ્યું છે. ’^૫ તે સઘળાં વચનોથી નિર્ગુણબ્રહ્મ ‘ પૂર્ણ ’ અને અનન્ત સ્વરૂપવાન છે, એમ ફલિત થાય છે. સ્પષ્ટ થાય છે કે-શંકરના મતે નિર્ગુણ બ્રહ્મશન્ય પદાર્થ નથી; પરંતુ શંકરાક્ત નિર્ગુણબ્રહ્મ પૂર્ણ અને અનન્તસ્વરૂપ છે. (ચાલુ.)

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મેહતા.

૧. જુઓ પ્રકરણ ૧૬ શ્લોક ૧૫ તથા ૧૬ તેમજ શ્લોક ૩૦ તથા ૪૦.

૨. ન ઘયમ્પહિતેન રુપેણ પૂર્ણતાં વદામઃ કિંતુ કેવલેન સ્વરૂપેણ-અમે ઉપાધિથી પૂર્ણતા કહેતા નથી, પણ માત્ર સ્વરૂપે જ પૂર્ણ કહીએ છીએ.

૩. પરિપૂર્ણ મનાચન્તમપ્રમેયમવિક્રિયમ્-પરિપૂર્ણ, અનાદિ, અનન્ત, પાપ રહિત અને વિકારરહિત, શ્લોક ૪૫૫ તથા પ્રત્યગેકરસંપૂર્ણમનન્ત સર્વતોમુક્તમ્-પ્રત્યક્, પૂર્ણ, અનન્ત અને સર્વતોમુખ. શ્લોક ૪૬૮.

૪. પુરુષસ્તુ પૂર્ણબ્રહ્મસ્વરૂપોઽતઃ પ્રવજ્યાજ્યાયાન્-પુરૂષ પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેથી તે પ્રપંચથી વધારે વીસ્તીર્ણ છે.

૫. કલ્પિતાજ્જગતો બ્રહ્મસ્વરૂપમનન્તમાસ્તિ-કલ્પિત જગત્પ્રપંચ બ્રહ્મસ્વરૂપ અનન્ત છે (જગત્ને કેવી રીતે કલ્પિત કહેલ છે, તે હવે પછી જણાવીશું.)

વેદકાલ વિચાર.

(અનુસન્ધાન:—વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૩ થી.)

આ પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતામાં કહેલા પ્રાચીન વર્ષારંભ પૈકી એકની પરંપરા ઋગ્વેદ સુધી પહોંચેલી છે. અને તત્સમ્યન્ધમાં વૈદિક કથા, પારસી, અને ગ્રીકના જૂના ગ્રંથો તથા હંત કથા ઉપરથી પૂર્ણ પૂરાવો મળી શકે તેમ છે. આ તમામ વ્યક્તિમાં કથા પ્રસંગ કદાચ ભિન્નતા વાળા હોવાથી નિર્ણય કરવા યોગ્ય ન કહેવાય. પરંતુ તેની પરંપરા તૂલના કરવાથી કથાનું સામ્ય વિદ્વાન લોકો એ કષ્ટિય રાખેલું છે ? એ સમજવામાં આવશે. પરંતુ એમણે પ્રજા કયે સમયે એકજ સ્થાનમાં રહેતી હશે ? તેની કાંઈ ખબર ન હોવાથી એઓથી પુરાણિક કથાનું એકીકરણ કરવાને બની શકે તેમ નથી. પરંતુ ઝોરપન વિષેની બીના અને વિશેષ કરીને તેની વસંત સંપાતની સ્થિતિ ઉપરથી આપણને કાંઈક આધાર મળી શકે છે.

દ્રાહ્યુની પૂર્ણ માસે એક વખત વર્ષારંભ થતો એમ કહેનારાં તૈત્તિરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણનાં વચન ઉપરથી જોતાં આપણને મૃગશીર્ષનું નામ જોવામાં આવે છે. તેનો વાર્તાવિક અર્થ પ્રાચીન કાલે એક સમય વસંત સંપાત તે નક્ષત્રમાં થતો એવો થાય છે. આથી તૈત્તિરીય સંહિતાના વચનની સત્યતા માટે સાક્ષી મળે છે. કારણ દ્રાહ્યુની પૂર્ણિમાએ જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં આવે ત્યારે પૂર્ણ ચન્દ્ર સૂર્યની સામે અર્થાત્ ઉત્તર દ્રાહ્યુની નક્ષત્રમાં આવે. એટલે ઉત્તર દ્રાહ્યુની નક્ષત્ર ઉત્તરાયન મિંદુમાં આવે, અને વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં આવે. આ પ્રકારે જોતાં દક્ષિણાયન જ્યારે માધ પૌર્ણિમાએ થાય ત્યારે વસંત સંપાતદૃતિશમાં આવે, અને પૌષમાં થાય તો સંપાત અશ્વિનીમાં આવે એટલે અશ્વિની અને પૌષ, કૃતિકા અને માધ, તથા મૃગશીર્ષ અને દ્રાહ્યુન, એ અયન ચલનને સંબંધે અનુક્રમે બદલનારા વર્ષારંભનો પરંપરા સંબંધ જોડનાર છે. એ તમામ વર્ષારંભ આર્ય સુધારાના નિરનિરાળા કાળે અસ્તિત્વમાં હતા, એ બતાવનારાં વચનો અને પુરાણ કથા પુષ્કળ છે. એ પ્રથમના વિવેચનથી આપણે જોઈએ છીએ.

આ પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતામાં કહેલા પ્રાચીન વર્ષારંભ પૈકી એકનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેનીજ બરાબર અને ધણેભાગે તેજ સ્પષ્ટ પ્રયોગવડે કહેવામાં આવેલા બીજા વચનનો અર્થ કેવી રીતે કરવો ? તેનું ઉત્તર, જેવો એકનો અર્થ કરવામાં આપ્યો તેવોજ બીજાનો કરવો, એજ છે. દ્રાહ્યુની પૌર્ણિમાએ દક્ષિણાયન થવાથી વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં આવે. તદ્વત્ ચૈત્રી પૌર્ણિમાએ જ્યારે તે થાય ત્યારે વસંત સંપાત પુનર્વસુમાં આવે. આ સમય ધણે પ્રાચીન છે.

પુનર્વસુમાં વસંત સંપાત થાય અથવા તે નક્ષત્ર નક્ષત્ર ચક્રમાં કદી પ્રથમ માનવામાં આવે, એવાં સ્પષ્ટ વચન જોવામાં આવતાં નથી. અથવા તદ્વાચક બીજું એકાદ નામ પણ નથી, કે જે ઉપરથી આગ્રહાવણમાં પ્રાપ્ત થયેલ બીના સરખી બીનાનો કાંઈ ખતો લાગે.

મરણ વિષયે ઈંદ્ર અને નમુચી વચ્ચે થયેલી શરત એ પણ એવાજ તર્કનું એક ઉદાહરણ છે. આ કાળ સમયે સંહિતાનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ બંધાયું, અને અતિ પ્રાચીન સૂક્તો તથા યજ્ઞ વાક્યોના અર્થ નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન થયો. આજ સમયે ચીના લોકોએ ભારતીય આર્ય પાસેથી નક્ષત્ર પદ્ધતિ લીધેલી. પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાનો ચોથો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ૫૦૦ વર્ષ પર્યન્તનો હોવો જોઈએ. આને યુદ્ધનો પૂર્વકાળ કહેવામાં આવે છે. સૂત્ર અને પદ્ધતિ આ સમયે નિર્માણ થયાં.

જે કાળ આપવામાં આવ્યો છે તે કાંઈ નક્કીજ છે એમ સમજાતું નથી. તો પણ સ્થુલમાન પ્રમાણે તે બરાબર છે. આ સર્વમાં જૂનો જે અદિતિ કાળ તે સમયે પંચાંગની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને આ ઉપરથી આજકાલ, આર્ય સુધારાનો આરંભકાળ ન હોવાથી તે પહેલાં કેટલેક કાળે શરૂ થયેલ હશે એમ માનવું જોઈએ. બીજો જે મૃગ-શીર્ષ કાળ તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષનો હતો. આ સમયે પારસી, ગ્રીક અને ભારતીય આર્ય એકત્ર રહેતા હતા. અને એ ત્રણે લોક જૂદા પડ્યા પહેલાં વેદનો ભાગ તૃપાર થયો હશે એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે. આ અનુમાનને તૂલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર ઉપરથી સારો આધાર મળે છે. પુરાણ કથાના સ્પષ્ટ સાક નામો ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષામાં એક સરખાં જોવામાં આવે છે, એમ મેક્સમ્યુલરે બતાવ્યું છે. એટલાં નામો બધારે બંનેનાં એક સરખાં છે, ત્યારે તે નામનાં દેવોનાં કૃત્યોનું વર્ણન કરનાર સૂક્તો તે કાલે નહોતાં એમ કહેવું સંભવિત નથી આ ત્રણે લોકો વિભક્ત થયા પહેલાં કવિતા ઉત્પન્ન થઈ હતી, એ શ્લોક ચરણચાચક સંસ્કૃત પદ, અવરતાના પદ અને ઓકના પોંસ શબ્દથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

અયનચલનથી વર્ષારંભ એ પ્રકારે બદલાઈ ગયો ત્યારે વર્ષારંભની વચ્ચેની સ્થિતિ વિષયે, 'તેમજ ઋતુકાળમાં થયેલા ફેરફાર વિષયે કોઈ ઠેકાણે કાંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું કેમ નહિ હોય ? અને વૈદિક લોકોને તે સમયે અયનગતિ કેમ સમજવામાં નહિ આવી હોય ? એવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો તેનું સમાધાન કરવું કઠિન નથી. સંપાતગતિ સમજાવને ગણિતાદિ શાસ્ત્રની થોડી પ્રતિભા થવી જોઈએ, અને સેકડો વર્ષ વેધ યંત્રનો ઉપયોગ સમજવો જોઈએ. આ હરકત લક્ષમાં લાવવાથી ભારતીય આર્યો અયનગતિ અન્ય પ્રજાની પહેલાં ધણી સક્ષમ રીતે સમજ્યા હતા એમ માનવું જોઈએ. ગ્રીક ન્યોતિયો હિપાર્કસ દર વર્ષે ૩૬ વિકલા અયનગતિ ઓછી રાખતો. પણ વાજળી રીતે તે ૫૦૬ વિકલા ઓછી છે. ભારતીય ન્યોતિયના વિચાર મુજબ તે ૫૪ વિકલા છે. અર્થાત્ ગ્રીક લોક પાસેથી ગ્રહણ કરેલી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

મૃગશીરૂતિકા સુધી અને ત્યાંથી પુનઃ અશ્વિની પર્યન્ત વસંત સંપાત આવ ત્યાં સુધીની મધ્ય સ્થિતિનો કાંઈ પતો લાગે છે કે કેમ ? એ હવે જોવું જોઈએ. સંવાસર દેવતા પ્રજાપતિનું રથાત મૃગ પુંજમાં છે. પણ તે પોતાની કન્યા રોહિણીને અભિલાષ કરી આગળ આવવા લાગ્યો. એ તેનું કૃત્ય ઉચિત ન હોવાથી શરૂ તેને મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી વસંત સંપાતના સમયે સૂર્ય મૃગમાં નહિ હોવાથી ધીમે ધીમે રોહિણીના પાસે આવવા લાગ્યો એ સ્પષ્ટ છે. આની પહેલાની સ્થિતિ વસંત સંપાત કૃતિકામાં આવે તો આ સમયે

ઋતુ એક મહિનો આગળ આવવાને સમયે તે લોકોએ વર્ષારંભ ક્ષાત્રુન માધ સુધી ગણવા માંડ્યો. અને નક્ષત્રનો ક્રમ મુગથી નહિ પણ કૃતિકાથી શરૂ કર્યો.

આ બીનાની રીતિ વેદાંગજ્યોતિષમાં વર્ણવેલી છે. તે સમયે ઋતુ પાછળ હટેલી હતી. અને વસંત સંપાત બરણીથી થઇ ઉત્તરાયન ધનિષ્ઠાના આરંભે આવતું હતું. આની પહેલાંની રીતિ સમયે અશ્વિનીમાં વસંત સંપાત આવતો. આ સમયે ઋતુ વેદાંગ જ્યોતિષ કરતાં પાછળ આવેલી હતી.

આ પ્રકારનો યોગ્ય ફેરફાર પંચાંગ સમયે વિશ્વામિત્રે કર્યો. મહાભારતના આદિ-પર્વમાં (૭૧-૩૪) ચક્રારણ્યે ચૈ લોકં કુર્યો નક્ષત્ર સંપદા । પ્રતિ થયણ પૂર્વાણિ નક્ષત્રાણિ ચક્રારણ્યઃ વિશ્વામિત્રે પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનો અને નક્ષત્ર માલા ધનિષ્ઠાનથી નહિ પણ અવશ્યથી શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું વર્ણન છે. અન્ય પુરાણમાં પણ આ બીના આપવામાં આવી છે. અને ત્યાં વિશ્વામિત્રે એક નવિન આકાશ ઉત્પન્ન કરવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેનો અર્થ એટલોજ થાય છે, કે વિશ્વામિત્રે પંચાંગની નવિન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે સિદ્ધ ન થતાં પૂર્વની અર્થાત્ કૃતિકા નક્ષત્રથી આરંભ કરવાની પદ્ધતિ કાયમ રહી. પણ છેવટે કેટલેક કાળે ફેરફાર થઈ નક્ષત્ર અશ્વિનીથી આરંભ કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઇ.

જે સમયે ક્ષાત્રુની પૂર્ણ માસે વર્ષારંભ થતો, તે કાળની સ્મૃતિ ભાદ્રપદના પિતૃ પક્ષ ઉપરથી આવણને થાય છે. આ વિષે આગળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ આવણીનો વિધિ ભાદ્રપદમાં થતો એમ મનુસ્મૃતિ* (અધ્યાય ૪ શ્લોક ૮૫-૮૬) ઉપરથી જોવામાં આવે છે. અને ચોમાસું પણ આજ મહિનાથી શરૂ થતું. કારણ આવણીનો વિધિ વર્ષાકાલને આરંભે થવો જોઈએ એમ આશાલાયન ગૃહ સૂત્ર (૮-૫-૨) ઉપરથી જોવામાં આવે છે. પણ પછીથી આવણ માસમાં થવા લાગ્યો. કારણ સંપાત ના ચલાયમાન થવાથી ચોમાસું પણ એક મહિનો વહેલું આવે. તે પ્રમાણે ચોમાસું વહેલું આવતાં આવતાં હાલ તે જ્યેષ્ઠ માસ પર્યંતમાં આવી પહોંચેલ છે. આ બીના ઉપરથી જોતાં ઋતુકાલનો થયેલો ફેરફાર કેટલાક અંશમાં સ્પષ્ટ થાય છે. તો પણ આ પૂરાવાને, વર્ષારંભનો થયેલો ફેરફાર એટલો જાણે મહત્વનો નથી. કારણ સ્થાન પરત્વે ઋતુ ભિન્ન ભિન્નકાળે હોય છે.

હવે એટલું જોવું જોઈએ, કે આટલા પ્રમાણે ઉપરથી સ્થાપિત કરેલ વેદકાલ પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોના મતે અવિરુદ્ધ છે કે કેમ ? જર્મન પণ્ડિત વેબરે બૂગેળ

* આવણી વિધિના બે ભાગ—ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જનના બે કાળ વિરુદ્ધે મનુ મહારાજે આ પ્રમાણે કરેલા છે:—ઋગ્વણ્યાં પ્રૌષ્ઠ પચાં વાપ્યુ વાકૃત્ય ચયાવિધિ । યુક્ત ઇન્દ્રદાંસ્યઘીયોત માસાન્વિપ્રોર્ધ પશ્ચમાન્ ॥ પુષ્પતે હન્દ્સાં કુર્યાદ્ ચાદિન્મત્મર્જનં દ્વિજઃ । માઘ શુક્લસ્ય ચા પ્રાત્તે પૂર્વાહ્ને પ્રથમેઽહ્નિ ॥ પ્રૌષ્ઠપદી એટલે ભાદ્રપદ પૌર્ણિમા, આ કાળનો વિરુદ્ધ શાસ્ત્રાતુરોધવડે થયેલ છે, એમ ટીકાકાર કહે છે.

અને ઐતિહાસિક પૂરાવા ઉપરથી એવું અનુમાન દર્શાયું છે, કે વદનો આરંભ, પારસી અને આર્ય લોક જે કાળે એકત્ર હતા ત્યારથી થયેલ છે. પારસીના ઝન્દ અવસ્તામાં એવો કાંઈ ભાગ છે કે જ્નેને વૈદિક સંસ્કૃતિનું રૂપાંતર આપી ચક્રાય અને માની ચક્રાય. આ ઉપરથી વેગ્નું કહેવું સત્ય દર્શાવવાને વેદકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ વર્ષનો માનવો જોઈએ. પણ પારસી અને બ્રાહ્મણો જ્યાં એકત્ર રહેતા હતા તે કાળે વસંત સંપાત મૃગશીર્ષમાં થતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે બીના ઉપરથી વેદકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ જોડેલો અગાડી માનવાને કોઈ પણ પ્રકારની સચુકિતક દરકત નથી. પારસી ધર્મ સંસ્થાપક ઝોરો આસ્ટર, યુરપના ટ્રાન્ઝનયુદ્ધ-ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૧૦ વર્ષ-પહેલાં સુમારે ૬૦૦ વર્ષે થઈ ગયા વિષયે લિડિયા દેશના એથસ નામના ગ્રંથકારનો મત છે. આ ગ્રંથકારનો મત છે. આ ગ્રંથકાર ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષના સુમારે થઈ ગયો છે. આ પ્રકારે જોતાં પારસી અને આર્ય લોક મૃગશીર્ષ કાલના દ્વિતીયાર્ધમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ થી ૨૫૦૦ સુધી, એક બીજાથી દૂર થયા. ઓક તત્ત્વવેત્તા એરિસ્ટોટલ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦) કહે છે, કે ઝોરો આસ્ટર પેરોટાની પહેલાં ૫૦૦૦ ડિગ્રી ૬૦૦૦ વર્ષે થયા. પણ આ વર્ષ નહીં માનવામાં આવતું નથી. ત્યારે તે ઉપરથી એરિસ્ટોટલના સમયે ઝોરો આસ્ટર ઘણું પ્રાચીન કાળે થઈ ગયું માનવામાં આવતું. જ્યારે ઝોરો આસ્ટર અતિ પ્રાચીન છે ત્યારે ૨૫૯ થાય છે કે વેદ તેનાથી પણ પ્રાચીનકાળે હોવા જોઈએ. બીજી એક વિચાર કરના સરખી એ બાબત છે, કે ઓસના હોમર કવિ એ ઇલિયડ કાવ્ય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષના સુમારે રચેલું કહેવાય છે. વૈદિક ગ્રંથ અને ઇલિયડની ભાષા મધ્યે એટલું બધું ભિન્ન છે, કે ઓક અને ડિંડુ લોકોનાં વિભક્ત થવાથી બનેલી ભાષામાં એટલું જુદાપણું આવવાને હમરો વર્ષ વ્યતિત થઈ જાય. અર્થાત્ ઝોરયન અથવા મૃગશીર્ષની બીનાની કલ્પના કર્યા પછાત વસંત સંપાત કૃતિકામાં આવવા પહેલાં; એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષના સુમારે, ઓક અને ડિંડુ વિભક્ત થયા કહેવું રાસત-વાજબી-છે.

કુશામ બુદ્ધિવાળા મહાન્ વિદ્વાન્ બ્રહ્મવિદ પંડિતના વિચારે વેદ અનાદિ અશ્વરૂપ છે. શ્રુતિ સરખા પ્રકટ થયેલ ગ્રંથ અનાદિ હોવા જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. તે કોઈ પણ વખતે પ્રકટ થયેલ હશે એમ માનનાર મનુષ્યો છે. અને તેઓનું એમ માનવું બાબતે અને કુશાનના ઇતિહાસ ઉપરથી ૨૫૯ થાય છે, બાબત-નવા કરાર-ખિસ્તના સમયે અર્થાત્ ૧૯૧૦ વર્ષ પહેલાં; અને કુશાન મહમદ પયગમ્બરના સમયે અર્થાત્ સુમારે ૧૩૨૫ વર્ષ પહેલાં થયાનું સર્વને જણવામાં છે, એ બન્ને ગ્રંથ પ્રકટ થયેલા છે, એમ તે ધર્મના ભોક્ષા માને છે. અને તે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ સમયે પ્રકટ થયાનું પણ તે માને છે. એટલે પ્રકટ ગ્રંથ અનાદિન્ હોવા જોઈએ એમ કોઈ છજ નહિ. જ્યારે આમ છે ત્યારે શ્રુતિ ગ્રંથ પ્રકટ થયેલ છે, તો તેટલા ઉપરથી તે અનાદિ છે એમ કહેવું જરોબર નથી. પણ બ્રહ્મવાદી ભોક્ષા તેવો વિચાર હોવાનાં કાંઈ કારણ હોવાં જોઈએ. આ બ્રહ્મવાદી પૈટ્રી કેટલાક ઇ. સ. ના પહેલાં કેટલાક રાતક પૂર્વે થઈ ગયેલા હતા ત્યારે પણ વેદ અનાદિ છે એમ પૂર્વ પર-પરાગત કલ્પના ઉપરથી પોતાનો મત બાંધેલો હતો. ખિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં જગત્ની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ના પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષના સુમારે થયેલી છે. એટલે ખિસ્તી ગ્રંથકારની

પ્રાચીનત્વ સમ્બન્ધે કલ્પના વિશેષે કરીને આગળ વધી શકતી નથી. અને ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાનો કાળ કાંઈ પણ કલ્પના થઈ શકવાથી જગતની ઉત્પત્તિ ત્યારેજ અર્થાત્ ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ એમ તેઓએ નક્કી કર્યું છે. આપણા બ્રહ્મવાદીઓએ પણ ખ્રિસ્તની પેઠે વેદકાળનો વિશેષ સળવળાટ હપખવનારો લાગે છે. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષના સમારેનો માન્યો હતો અને કદાચ તેની પહેલાંનો પણ હોય એમ કહેવાને થોડો ઘણો આધાર છે. કાળાન્તરે વેદનું સ્વરૂપ અક્ષરશઃ બેધું હતું તેવું ન રહેતાં તેમાં કાંઈ ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ. તો પણ તેની અંદરની મતલબ કાંઈ પદ્ધતાઈ-અલ્પતાઈ-મઈ નથી. આટલા પ્રાચીનકાળથી આવવાને સમયે ઠૈમિનિ, પાણિની અને પ્રાચીન બ્રહ્મવાદીઓએ જગતના આરંભથી અર્થાત્ તમામ જાણીતી જાણતોના આરંભથી અસ્તિત્વમાં છે, કિંબહુના વેદ અનાદિ છે એમ કહેવેલ છે.

હલવદ-કાઠિયાવાડ.

}

(આગળ ચાલુ)

પ્રભાશંકર રત્નજી ઉપાધ્યાય.

॥ સંધ્યા સમયે ॥

(અનુસંધાન પૃ. ૫૦ થી.)

(૨)

પરિવાજકો ચલાવ્યું, “ તમને સર્વને આનંદ પડે એવા સંગીતશાસ્ત્રીને કેટલાક રમુજ અનુભવો થયા છે. એકાદ સારા કલાવિદનું જ્ઞાનવૃત્તિઓનું નાણુક બંધારણ એવું હોય છે કે તેના ઉપર ઉચ્ચ ભુવનોના આંદોલનોની સહજતાં અસર થાય છે; આ સમયે આપણા સંગીત શાસ્ત્રીના બંધારણમાં આપણને એક હુતમ પ્રકારની સારંગી પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ તેમને જાતેજ બોલવા દો. ”

સંગીતશાસ્ત્રી એ વાંચવાનો આરંભ કર્યો :—

“ હું બાલક હતી ત્યારે જાણે હું અવકાશમાં હડતી હોઉં એવું એકવાર સ્વપ્ન આવ્યું; મારી જાતને ચારે પાસ ભયંકર સ્થામ અવકાશમાં આવી રહેલી જોઈ. ચાંચલાના મયાળા જેવા કંઈક ઉપર હું ઉભી હોઉં એમ લાગ્યું, પરંતુ મારાથી કાંઈ પણ બાણુ કંઈ પણ જોઈ શકાતું નહિ, કાળજની વર્ષાની પેઠે ચારે પાસ અંધકાર છવાઈ રહ્યું હતું. ચારે પાસાં જોવામાટે હું માથાફાડ કરતાં અવકાશમાં ઉચ્ચ દિશામાં મારી ગતિ થઈ. ઉપર કે નીચે ગતિ થઈ એ મારાથી કહી શકાતું નથી કારણ કે અંધકાર સધળે સમાન વ્યાપી રહ્યું હતું. આ સમયેજ મારાથી ઘણું ઉંચે સહજ ઝાંખી ભુરાશ જણાવા લાગી, આસપાસની સ્થામતામાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. મારી દષ્ટિ તે ઉપર રિયર થતાં અંતરના

સ્પષ્ટ ધુમ્મસને દર્શાવતાં કેટલાંક વાદળાં જલે કે વિખરાઈ ગયાં. આવા પ્રકાશમાં અમા-
નુપિ સૌંદર્ય અને પ્રભાવાળા એક પ્રકાશવાળા આકાશો આમ તેમ જતા આવતા હતા.
તેમના તરફ જવાની મારી ઈચ્છા થતાં, છતાં ધુમ્મસની પેટે, તેઓ પણ અદરશ થઈ
ગયા, ઉપર જુરા રંગના અવકાશો, બધાંકર અવકાશની સ્વામતાનો ભંગ કર્યો. આમાંથી
આગળ પડી આવતી, મારા તરફ નમેલી એક દિવ્ય આકૃતિ જણાઈ. આ પુરૂષ જીવંત
પ્રકાશ અને વર્ણની મૂર્તિરૂપ હતા, પરંતુ મારાથી તેમનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.
અપ્પો ધણી નિરાશ બરી રીતે નિરંકજ નિવડે છે. તેમાં જોઈએ તેવું વર્ણન આપી શકાતું
નથી. મારી બધી જાતને પીગળાવી નાખે એટલા બધા દયાભાવથી મારા તરફ દૃષ્ટિ રિષ્ટ
કરીને તેમણે મને શાંતિથી ત્રણવાર બોલાવી. પછીથી આવી નવાઈ પણ આમતેમ ફરતી
દિવ્ય આકૃતિઓમાં છુપાઈ ગઈ, તે સર્વે પણ વળી વાદળોમાં ઢંકાઈ ગઈ; સઘળે ફરીથી
વળી અધકાર જવાઈ ગયું; આ સમયે બધને બધે શાંતિ વર્તતી હતી. પછીથી હું જાગી
ઉઠી. આ અવતારમાં—શીઓસોરી મંડલમાં મારા શબ્દ થવાના ધણી સમય પહેલું
આમ બન્યું હતું. ”

“ તમને કહીએ ફરીથી આનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું ? ” એક જણે પૂછ્યું.

“ બરોબર તેનાજ જેવું તો નહિ. તે કાણ છે તેમને ખબર નથી પરંતુ કાંઈક એક,
મહાન પરિજ્ઞતા અને સામર્થ્યવાળા કાંઈક એક અમુક અમુક સમયે મારી પાસે હોય એમ
લાગે છે; આમ શી રીતે થાય છે તે મારાથી બરોબર વર્ણવી શકાતું નથી. હું તેમને
“ પ્રભોધક ” નાનામથી બોલદઉં છું. કદાચી શકાય તેવી દરેક દશામાં મેં તેમને જોઈ
છે; મધ્યાહ્નકાલમાં આદર રહેલા, દિવાલો, છત અને ભોંયમાંથી નીકળી આવતા, રાત્રિએ,
ખરા મધ્યાહ્ને, મંદરામાં, આરોગ્યમાં. ”

“ પરંતુ આનું વિચિત્ર નામ શા માટે પાડવામાં આવ્યું. ”

“ અરે ! જ્યારે જ્યારે હું અમુક પ્રકારના ભયમાં હોઉં ત્યારે તે દમ્ભેશાં જણા
છે, એ મુખનો દર્શનથી દમ્ભેશાં મારા અંતરાત્માનું બલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથીજ એવું નામ
રાખ્યું છે. કાંઈ કાંઈવાર આખી આકૃતિ મારા જોવામાં આવે છે; કાંઈ કાંઈવાર માત્ર
અને ખમા જેટલો ભાગ જણાય છે; કાંઈવાર તો મુખનો માત્ર અણુઓ આગળથી જ
જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત, પ્રકાશિત, ઘેરા નીલવર્ણવાળાં કેવાં નયનો ! ધણી વૃદ્ધ ભેદ
જણાતા એકાદ યુવાનના જેવો તેમનો દેખાવ છે. અમેરિકામાં અને અન્ય સ્થળે વિદ્યાર્થ
હોલમાં અને નાટકશાળામાં મેં તેમને વારંવાર મધ્યાહ્નકાલમાં જોયા છે; આવા સમયે
દમ્ભેશાંતેમની પાસેથી મળતી સક્રિયહારા મારાં શ્રોતાઓ ઉપર હું ધણી સહેલાઈથી અસરકારી
શકતી હતી. ”

“ આ સ્વપ્નથી સૂચવાયલી એક વિચાર-મૂર્તિનું હોવી જોઈએ. ” પંચિતે મત આપ્યો.
“ કદાચ તેમ પણ હોય, મારું પણ ધણી વર્ષ સુધી એવુંજ માનવું હતું. પણ

હમણાં હમણાંજ મને બીજી રીતે માનવાનું કારણ મળ્યું છે. ‘એ વર્ષ પહેલાં મારા બાપ બેલિયલ છોડીને હિંદુસ્થાન આવ્યો. આ સમયે “ પ્રભોષક ” મારા દરરોજના સાથી બન્યા હતા; આવા વિચિત્ર માયાવી મિત્રને આવું નામ આપવું મને ઉચિત લાગે છે. હવે મને તેમનો ઝહેરા વિશેષ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો, પૂર્વેતો ઝગઝગતા પ્રકાશના ચમકારામાં કાળી છાયાને મળતું કંઈક મારા જોવામાં આવતું, પરંતુ હવે તો વર્ણ પશુ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો; ધટાલિયનના જેવો સુંદર વર્ણ જોઈને મને થોડી નવાઈ લાગી નહિ. સુવર્ણ રંગની છાંટવાળા કેસ; (અથવા તદ્દન સુવર્ણ રંગવાળા, તે કહી શકાતું નથી) જણાયા ત્યારે લાંબાં લાંબાં ગુંઢળાંમાં આવી રહ્યા હતા. સમાન રીતે ધડાપલી ઉચી નાજુક આકૃતિ, ખભા મારે નહિ પરંતુ હટ્ટ પુટ્ટ અને બલવાન હતા; લાંબા નાજુક હાથોએ મારું ખાસ લક્ષ્ય દોર્યું. આ આકૃતિ ઉડતા ધવલ ઝંખામાં વિંટાપલી હતી; તે ખભા આગળ ટાંકા વિનાનો, લાંબી પ્લેગી બ્લેંચો વાળો, લગભગ પગ સુધી પહોંચતો હતો. તેનો નીચેથી ધોળું વસ્ત્ર જણાઈ આવતું હતું. કોષ કોષવાર મરતક ઢાંકેલું હોય છે—કોઠજ વાર ઉઘાડું હોય છે. નીચે ભવાં ઉપર સાંકડી પટ્ટીમાં વીટાતું, ખભા ઉપર છુટું લટકતું ધુસર વસ્ત્ર વાપરવામાં આવ્યું હોય છે, આથી લાંબુ અણીદાર નાક, નાજુક નરકોરાં, બલવાન, નમ્ર, બીડાપલું મુખ, નીચેની હડપચીની શક્તિને ભાગ્યેજ છૂપાવી શકે એવી દાદી સ્પષ્ટ રીતે આગળ તરી આવે છે. પ્રથમ તો મને ગૂંચવાડો મયો; હિંદુસ્થાનની કદાપિ મુલાકાત ના લીધેલી હોવાથી, અજ્ઞાનમાં માફ એમ માનવું હતું કે, સુંદર ચામડીવાળા લુખરી આંખો. વાળાં, સુવર્ણ રંગી કેશવાળા કોષ હિંદીઓ હોવા જોઈએ નહિ. ખરેખરી રીતે દરરોજ ધણું વર્ષ સુધી ઇરાદાપૂર્વક તું મારા “ પ્રભોષકને ” કાળી ચામડીવાળા, કાળી આંખોવાળા, કાળા કેશવાળા ધારતી હતી. આથી ખુદ્દુ થાય છે કે વિચાર-મૂર્તિનો ખુલાસો બંધ બેસતો થઈ શકતો નથી; કારણ કે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જણાવાનો આરંભ થતાં, ઘણા ભાવથી, ઘણા સમયથી ધી ઝાંટલી મારી મૂર્તિ બીજકુલ વિરૂદ્ધ દેખાવની જણાઈ આવી, માયા ઉપરના ફેંટાના આંટામાં પશુ ફેર જણાઈ આવ્યો. મેં મારા ભાઈને પત્ર લખ્યો; મારા બતાવેલા વર્ણનને મળતાં આવે એવાં કોષક કોષક માનવિઓહિંદમાં મળી આવે છે કે નહિ તે જણાવવાનું લખ્યું. તેનો ઉત્તર મળ્યો, “ હા, હમણાંજ અમારી સાથે રહેતા સુવરાજ-મને જણાવે છે કે તારૂં વર્ણન એક કાશિમરી બ્રાહ્મણ સાથે બરોબર મળતું આવે છે.”

“ પરંતુ આવર્ણન ગરદેવોમાંના એકના. એક કાશિમરી બ્રાહ્મણ સાથે મળતું આવતું નથી,” પરિવ્રાજકે ટીકા કરી. “ મને લાગે છે કે,” તેમણે ગોપના તરફ ફરીને કહ્યું, “ એ વર્ણન માસ્તર એસને બરોબર મળતું આવે છે. તેમના કેશ શુદ્ધ સુવર્ણ રંગના છે; તેમનોજ વિચિત્ર રીતે બરોબર ધડાપલી યોગીના જેવો ઝહેરા છે. સ્થાપક-પ્રમુખની માંઢગીના છેલા દિવસોમાં તે એકલાજ વારંવાર આવતા હતા. ”

“ હા,” મોષે ટેકા આપ્યો “ બરોબર રીતે તે તેજ હોવા જોઈએ. તેમનું શિરોવેશન હિંદી પાઘડીના કરતાં એરમના ફેંટાને વિશેષ મળતું આવે છે.”

“ આ પ્રમાણે ? ” પોતાના માયા આસપાસ એક લૂગડું વીંટાળતાં મરાયાપ કહ્યું.

“બરોબર એજ પ્રમાણે,” સંગીતશાસ્ત્રીય ઉત્તર વાળ્યો. “આવો એક પણ નમુનો દિંદમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી. મારા અંત્રે આવતા સુધી અવારનવાર મુલાકાત થતી. હવે કોઈ કોઈવાર ખાસ કરીને સ્પર્શિત સમયે તાલવૃક્ષની ઘટાઓમાં તેઓ મારા જોવામાં આવે છે; પરંતુ પહેલાંની પેઠે નહિ. બીજી રીતે પણ ‘પ્રબોધક,’ મારા જોવામાં આવ્યા છે. મારી પાસે ઘણા વર્ષ પૂર્વે આવેલું અન્ય મહાત્માનું એક જીવું ગંધુ ચિત્ર છે. આ ચિત્ર મને ઘણું ગમે છે, જે એકનાં મને દર્શન થાય છે તેની સાથે એ કોઈ રીતે મળતું આવતું નથી, ફક્ત સામાન્ય દેખાવ જાણે કે રહેજ સાજ મળતો હોય એમ લાગે છે. એક ચિત્ર અને અર્ધમીચેલી આંખો સહિત કોઈ પંથુ અવ્યાસી લગભગ ગમે તેવી કલ્પના ચલાવી શકે; તેથી કોઈ કોઈવાર આ ચિત્રદ્વારા મારા “પ્રબોધક” ને મારા સામે જોતા જોઇને મને હવે વધારેવાર નવાઇ લાગતી નહિ. આશરે જેએક વર્ષ પૂર્વે એક રાત્રે મને સમગ્રયું કે મારા માનવા પ્રમાણે આ સર્વ કલ્પનાનું કાર્ય ના હોવું જોઈએ. મેં કંઈક લખવાનો આરંભ કર્યો—કેટલાક સોદ્ધાએ એક મિત્ર વિષે કરેલી ઘણી કડવી ફરીયાદનો ખયાલ લખવા માંડ્યો. તકરારના ધાંધલની પાર વ્યક્તિ રહિત બાવળી લખવાનો પ્રયત્ન કરતાં, મારી પોતાની ગરમાગરમ લાગણીઓ આ કાર્ય અને મારી વચ્ચે આવે ને વિશ્લેષ પડાવતી.

આખરે ઘણા દિવસ મહેનત કરતા છતાં આગળના વધવાથી, એક દિને રાત્રે સુતા પહેલાં હું મારી ઓરડીમાં બેઠી, જીવું ચિત્ર કાઢ્યું, ઉચ્ચ દૃષ્ટિ બિંદુથી બાજતોને સમજવાની અર્થ નિરાશા બરેલી દૃઢ ઇચ્છા પૂર્વક તેના તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિ સ્થાપી. આ સમયે ચિત્રમાં “પ્રબોધક” ને જોવાનો મારો પ્રયત્ન નહોતો. બીજકુલ ખુશ્તી ચમુઓથી દીવાના પૂર પ્રકાશમાં હું તે સામે જોઈ રહી હતી; દુઃખી, જીવંત વિચારોમાં હું એટલી બધી ગુન્નવાઇ ગઇ હતી કે મારાથી સ્વપ્ન અને કલ્પના સૃષ્ટિમાં બીજકુલ વિદરી સકાપ એમ હતું નહિ. એકાએક ચિત્ર બદલાઇ ગયું; બરાવાદાર ગાલ સદજ શુષ્ક બન્યા, કપાલ પણ જળીતા ગુખના ઉપરના ભાગના વિકાસના સૌંદર્યને દર્શાવતા લાગ્યું, દાઢી આછી બની ગઇ, મુખ પણ આ ફેરફારમાંથી બચી ગયું નહિ—અને ચમુઓએ તો પ્રકાશિત બનીને જવાલા જેવાંજ નજીવા લાગ્યાં, આખરે મારાં નયન તેમના તરફ દોરાતાં તેમનાથી હવે વધારેવાર તે તેજ સદન થઇ શક્યું નહિ. તેમણે તો જાણે કે નાના નાના સૂર્યોનું સ્વરૂપ ધાર્યું; મારાં નયન તેમના ઉપર સ્થિર કરવા કરતાં ધર્યના પોતાના પ્રત્યે તાકીને જોવાનું કાર્ય મને રહેલું લાગ્યું; અંતરાત્મામાં ગભરાટ સહિત મેં આડું જોયું. હમેશની માફક તેમણે મને મારા દિવ્યાત્મામાં સ્થાપી હતી; આ સમયે આમ સદજ દોરતાથી થયું હતું. એ સુખાકૃતિનો હું વિચાર કરતી બેઠી,—મારા મન ઉપર પડેલા તેના સંસ્કારનું અવલોકન કરવામાંડ્યું. તેની સત્તા ભયંકર લાગતી હતી. એ ચમુઓમાં, સમુદો અને સંલિપો, પકવ, અપરોક્ષ અને શાશ્વત જ્ઞાનની અનદદ પરંપરાઓ વ્યંજીત થતી હતી. મેં ફરીથી ચિત્ર સામે જોયું—પ્રબોધક આજ્યા ગયા હતા!”

“ધણીજ વિચિત્ર અનુભવ, “શોષક” ઉમેર્યું

“પરંતુ બેવડારિક અનુભવ, મેં એ લેખ લખ્યો,” સંગીતશાસ્ત્રીય કહ્યું.

“તમે આવી બીજ આકૃતિઓ જોઈ છે!” કાવદાશાસ્ત્રીય ટેડ પૂર્વક પૂછ્યું.

“હા, આવા અન્ય અનુભવો પણ છે. એક સમયે લંડનમાં સ્ટીટિંગ્સમાં રેવ-
રંડ આર. જે. કેમ્પબેલના બાપણ વખતે હોલના અવકાશમાં મહાન સમવાટ કરતી
પવનના જેવી ગતિ જણાઈ, પછીથી તેમની પાછળ ડાબી બાજુએ ઉભેલી એક ઝાંખી
આકૃતિ મારા જોવામાં આવી તેમના બાપણના આરંભમાં આમ થયું. તેમનું બાપણ પણ
અસરકારક આશુ. એક સમયે આપણાં હાલનાં પ્રમુખ એસ્ટ લંડનમાં બાપણ કરતાં
હતાં ત્યારે ઘણાં યાદી ગયાં હતાં. મેં તેમને કોઈ કાસે આવી ખરાબરીતે બોલતાં સાંભળ્યાં
નથી. તેમણે દરેક મિનિટ આ પ્રમાણે તરફડીયાં મારતાં ચાલુ રાખ્યાં, તેવામાં તદ્દન એકા
એક, વાતાવરણમાં આવા ખનાવોની સાથે થતી “પવનના સુસવાટા” જેવી ગતિ થઈને,
તેમની ડાબી બાજુએ જમીનથી થોડેક ઉંચે પાછળના ભાગમાં એક પ્રકાશનો એક વિશાલ
ખંડ જણાયો, તેના મધ્યમાં એક પ્રેમાળ અને આકર્ષક આકૃતિ જણાઈ; મારાથી આથી
વિશેષ વર્ણન કરી શકાતું નથી કારણ કે પ્રકાશના અગમગાટને લીધે એ આકૃતિ એક
ઝાંખી છાયા જેવી જણાતી હતી. બાપણ કરતાં એકદમ અટક્યાં, થોડીક આનાકાની કરી,
થોડાંક પાછળ નચ્યાં, જાણે કે કંઈક સાંભળતાં હોય તેમ—”

“આપણાં બાપ માટે ઘણાં અસાધારણ ખનાવ છે,” મોવે દારમ કહ્યું.

“હા, આ ખનાવજ ઘણો નવાઈ ભરેલો છે; પછીથી તેમનો અવાજ બીજકુલ બદ-
લાઈ ગયો; પછીથી તેમણે વિપણું અનુસંધાન, પ્રથમથી જેમ યાદેલું, બેજે બેજે ચાલતું
અને આવેશના ના અર્પણ ચાલતું હતું તેમ નહિ પરંતુ નિશ્ચિત, સાંત અને ઉચ્ચબાવના પૂર્વક
ચલાયું.—દીક, તમે તે બાપણ વખતે હતા?”

“ના.”

“જાણે કે તેમના દ્વારા જીસસ જાતેજ બોલતા હતા, એમ ઘણાનો અભિપ્રાય
હતો. જોતાજોનાં હૃદયને હૃદયમથાવી ચૂક્યા ઉપરાંત પણ કંઈક વિશેષ પરિણામ આવ્યું હતું.
તેમને માસ્ટર કંઈસ્ટન્ટી દાગરી દાગરાહથુર લાગી હતી; તેમના આપણા મધ્યમાંથી
આલી જવાના સમય પછીનાં અનેક ગપ્પાં વિસરી જવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં ઘણાંએ
હુનિયાદારીનાં યાકેમાં, કંટાળેલાં, સ્ત્રીપુરુષો હતાં, પરંતુ એ રાત્રીએ સર્વેનાં હૃદયમાં થયેલો
સામર્થ્યનો અનુભવ કદાપિ ભુલી શકાય એમ નથી. પરંતુ શું તેઓ ત્યાં નહોતા?”

“એમ હોવાનો સંભવ છે.” પરિવાજક મૌન રહેવાથી મોવે ચલાયું. “મને
એક બાપણનું સ્મરણ છે—એસોટેરીક ક્રિશ્ચિયાનીટી વિષેનું, જે સમયે માસ્ટર
જીસસ આવીને બાપણ કર્ત્રીની પાછળ ઉભા રહ્યા હતા, તેમને પોતાના તેજસઅંકમાં
છાઈ લીધાં હતાં. આ સંજયથી એક વિચિત્ર ખનાવ છે; એક મિત્ર તેમની પાસે બેઠા હતા
તેમને હાજરીનું જ્ઞાન હતું પરંતુ આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાતી નહોતી, છતાં તેમના વચ્ચની
એક કોર ઉપર ભરેલા ગ્રીક નમુનાને તે જોઈ શક્યા હતા તથા જરેજર ખરેખર વર્ણન
આપતા;—એક સદૃશ દૃષ્ટિ વિરતાર, એ મને વિચિત્ર અને અસાધારણ લાગ્યો; આટલું તે
સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા, તો સા માટે બધુંએ ના જોઈ શક્યા?”

સ્વાભાવિક રીતે કોઈએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તરના આપવાથી સંગીતશાસ્ત્રી એ આ-
ગળ ચલાવ્યું:—

“લ'ડનમાં લાઈ કવીન્સ હોલમાં આવેલા એક બીજા બાપણ વખતે પણ આવી અનેક દિવ્ય આકૃતિઓ દાખર હતી. તેઓ જ્યારે જ્યારે આવે છે ત્યારે હમેશાં તમારાથી જાણી શકાય છે. વાયુમાંજ અમુક પ્રકારની શક્તિ પ્રવર્તિ રહે છે, ચારે પાસાં આવેશ ઉછળી રહે છે. આવાં દર્શનોમાં એકાદ માનવિ શું જુએ છે, એટલા ઉપરથીજ તેમની કંઈ સાધારણ જીવન કરતાં વિશેષ યથાર્થતા બનતી નથી. આથી જીવાત્મામાં જે શાંતિ, પ્રેમ, આનંદ વ્યાપી રહે છે, તેનાવડે તેની કીમત અંકાય છે. ‘હૃદયમાં રહેલા અધિરૂપ કંઈ જાગને’ તે પીગાળાવે છે.”

“આવા પ્રસંગોએ તમને કેવું લાગે છે તે અમને કહો,” એક યુવકે આગ્રહ કર્યો. પરિવારજક તેના સામે જોઇને હસ્યા; “એ કહેવું એટલું બધું સહેલું નથી, તેમજ તે હમેશાં તેવું તે હોતું નથી. કોઇ કોઇવાર મને જાણ લેતી હાજરીતું માત્ર જાન હોય છે; તે મારા પોતાના ગુરૂ દેવની હોય છે-તેમને ધન્યવાદ હો-જેથી માફ સાધારણ ચૈતન્ય અસાધારણ જૂનિકામાં રોપાય છે તેથી જો કે બધુંએ “હું” જ બોલતું હોય છે, છતાં મારા દરેકજના અદ્ય “હું” કરતાં તે વિશાલ હોય છે. કોઇ અન્ય પ્રસંગે જાણે તેમના તરફથી આવતા હોય તેમ મારા મગજમાં વિચારો રડાય છે, તે મારા નથી એમ જાણીને હું તેમનો બાનપૂર્વક ઉપયોગ કરું છું. કોઇ કોઇવાર જ્યારે મારુટર. કે. એચ. મારો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મને સુંદર કલ્પનાઓ, ઉપમાઓ, વિચિત્ર રીતે સંગીતમય એકતાલ વાગ્યો મળી આવે છે, માફ મગજ આથી ઉભરાઇ જાય છે; મારા પોતાના ગુરૂદેવની અસરથી પનજદાર, સંક્ષિપ્ત, અને અસરદારક વાગ્યો જડી આવે છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે પરંતુ કવિ-ત્વ હું પૂંદાર નીકળી જઈ છું, તેઓ અંદર પ્રવેશે છે, માત્ર યોગ્ય વાગ્યો મારેજ, પરંતુ આવા પ્રસંગે અવાજ બદલાઇ જાય છે તેથી બોલનારનો ફેરફાર સમજાય છે. આવા પ્રસંગોએ હું બહાર રહીને આનંદ અનુભવું છું! મારુટર જીસસની હાજરી વિષે ઉપર કહેવા-મત્રા પ્રમંગે મને યાદ છે, કે તેમની અસર મને નવીનજ હોવાથી પ્રથમ મારા મનની શાંતિ ચિયર નહતી, તેમની સૂચનાઓ ગ્રહણ કરવાને મારે કેટલાંક ક્ષણો મારવાં પડ્યાં હતાં. પરંતુ અત્રેજ ખુબી છે,” પરિવારજકે હસતાં હસતાં સંપૂર્ણ કર્યું. “શ્રીમંડોને બાગ્યેજ ખખર હોય છે, કે તેમનાં ચક્ષુઓ સમીપજ રંગબૂગિ ઉપર કેવી કેવી વિચિત્ર બાંજતો બનતી હોય છે.”

“આ આમજ હોવાથી, મારા જોવામાં આવેલી આવીજ જાતની અન્ય બાજત હું પણ ચલાવું,” તંત્રશાસ્ત્રીએ કહ્યું. “એનાં એજ બાપણુકાર જ્યારે પેડીઝી એમ્ડ મેન (માનવર્વચાવતાર) વિષે બાપણુ આપતાં હતાં ત્યારે આ બાજત બની હતી. કોઇક મહાન વ્યક્તિ દાખર હતી એ વિષે કંઈ શંકા નથી; પરંતુ વિચિત્રતાનો અત્રેજ સમાવેશ થાય છે, વારંવાર મારા અનુભવમાં આવતી શાંતિ અને આનંદની લાગણી એટલી બધી ઉભરાતી નહતી પરંતુ ખુદિ વિષે એટલો બધો પ્રકાશ અનુભવતો હતો કે તેવું વર્ણન પણ અશક્ય છે. થીએસોફી વિષે વાચેલું માફ એક પુસ્તક “સીક્રટ ડોક્ટ્રીન” છે, તેને જે વારંવાર રસથી વાંચું છે, પરંતુ બાપણુના સમયમાં તે ધણું પ્રકાશ પાડનાર નિવડ્યું, ધણીક બાજતો રપટ થઇ, ધણીજ સાદી બની; માત્ર એક અકવાડીયા પછીજ હતું તેમજ તેમ

રહ્યું. આપણી પૃથ્વીના D અંકની સહિના બંધારણનાં કેટલાંક વર્ણનો હતાં-આવું બીજું
ધણું હતું-તે સર્વ વર્ણનમાં આબેહુબ હતાં. આવાં વર્ણનોના સમયમાં મેં જોયું કે બાપણ-
કાર ખાંધી અવકાશમાં ખાસ અમુક પ્રકારે જોતાં હતાં પરંતુ મારી ખાતી છે કે તેઓ
કંચાકું અવલોકન કરતાં હતાં. થોડા સમય પૂર્વે મેં તેમને કહેતાં સંમિત્યાં છે કે આ બાપ-
ણોના સમયમાં ગુરુદેવ તેમના સમક્ષ ભુવર્સીકનાં ચિત્રો ખંડા કરતા હતા, જે જોઈને તેઓ
બાપણ અક્ષાવતાં હતાં. આવાં ચિત્રો વિના આ બાપણમાલાને જે વિજય મળ્યો છે તે
મળવો સંશયીય હતો."

(ચાહ.)

X.

॥ આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ ॥

(અનુસંધાનગન વર્ગ-પૃષ્ઠ-૨૫૨ થી.)

આંતર સહિની આવી તાત્ત્વિકમૂલકો એટલા બધા દેવો સમાન છે. વિકાસના સ્પષ્ટ
દેહશયી તેઓ પોતાની જાતે માનવ દેહરૂપે બંધાય છે; આ પ્રમાણે તેમના કાર્યવડે સ્વા-
ભાવિક રીતે આ દેહને અધમમાંથી હૃદય સ્વરૂપોમાં લઇ જવાનું વલન ધરાય છે.

કામનો વિકાર, હૃદય પ્રેમની ઉર્મિમાં દેવી રીતે વિકસે છે, તથા આવા વિકાસમાં દેવો
કેવા પ્રકારે સહાય થાય છે, એ વિષે ઉપર ચલાવેલી ચર્ચામાં, માનવની મિત્ર પ્રકૃતિમાં
વિકાસની અનેક દિશાઓના સાથે ચાલતા કાર્યના પરિણામે બહુ ગૂંચવાડો ના થવા માટે
દર્શાવામાં આવ્યું નથી. ઉપર જે કહેવાયું તેથી વાચકના સમજવામાં એટલું તો આવશે,
કે કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, અને એવા માનવ પ્રકૃતિના અન્ય અધમ વિકારો, માત્ર તેના દેવોનેજ
અર્પી શકાય એમ નથી; દેવો તો વિકાસક્રમના મહામાર્ગના, કામના રહિત કાર્ય વાહકો
જેવા છે; વિશ્વના કામ અને ક્રોધનાં તરવો માનવ પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામવાની હૃદય
ઉર્મિઓનો વિકાસ સાધવા માટે જરૂર છે; જે આ દેવોના કાર્યને યથાર્થ રીતે સમજવામાં
આવે તો કોઈ પણ પ્રકારના ખરાબ નામથી બચદરવાની જરૂર નથી. તેથી દેવોને કામી
ક્રોધી, દ્વેષી ઇત્યાદિ રૂપે વર્ણવતી વાર્તાઓ માનવ ઉત્પત્તિના આ સમય અને પક્ષની છે,
તેમનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે માન વિના હૃદયને કેળવવાનો તથા હૃદયભાવનાઓના વિકાસમાં
સહાય કરવાનો છે.

હવે આપણે રૂપકવાદ વિષે વિચાર ચલાવીએ. વારંવાર કહેવાયું છે તેમ દેવો, વિશ્વમાં
વિવિધભુવનોની પ્રાકૃતિક શક્તિયો રૂપ છે. દેવો સંબંધી વાર્તાઓ, પ્રાકૃતિક શક્તિયોના કાર્યના
માનવ સાથેના સંબંધનાં માત્ર શોકમાન્ય વર્ણનોરૂપ છે. આવી વાર્તાઓનું કેન્દ્ર હમેશાં એકાદ

દશાના મગજની બાનપૂર્વક ઉત્પત્તિમાં હોય છે; પરંતુ આવી વાર્તાઓ માનવ કલ્પનાના ધણી મિશ્રણ સાથે કહેવામાં આવે છે, સમયો સમય માનવની વૃદ્ધિ પામતી બુદ્ધિને યોગ્ય થવા માટે ફરીથી ગૂંથવામાં આવે છે, તેના તેજ હૈંસથી માનવિઓની વિવિધ જાતિઓને વારં-વાર સહેજસાજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. હિંદુઓના પુરાણવાદમાં એક દેવને ઉપદેશવા ધારેલાં લક્ષણોવાળો વર્ણવતાં જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવેલાં જોતાં આવે છે. તેટલા માટે કલ્પનાની અતિવૃદ્ધિમાંથી સત્ત્વને જુદું પાડવાની બંધન સરખામણીમાં સહેલી થાય છે. આટલે સુધી જે કહેવામાં આવ્યું તેના આધારે પુરાણ વાર્તાઓને બાન વિનાની વૃદ્ધિરૂપ ગણવાનો વાદ તલભાર પણ ટકી શકતો નથી.

અમુક હદ સુધી ભાષાની વૃદ્ધિને વૃત્તાંત નિઃસંશય સત્ય છે. સંસ્કૃતભાષાના ધાતુઓ બધાએ સ્પષ્ટ પ્રકૃતિના અવ્યક્ત સ્વરોનાં અનુકરણરૂપ છે; આવા નાના નાના આરંભોમાંથી એ ભાષાનો વિશાલકોષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે; છતાં પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે વિચારના કોષ પણ પદ્યયનું નામ અવ્યક્ત પ્રકૃતિના મૂલરવર સાથે જોડવાનું કાર્ય ઘણું વિકટ જણાય છે. નિઃસંશય, હિંદુઓ તો માનેજ છે કે દેવોની સદાયવડે ભાષાનો વિકાસ સધાયો હતો; દેવોનું અસ્તિત્વ હોય છે તથા તેઓ માનવ વિકાસ ક્રમને પ્રવર્તાવે છે, એટલું એકવાર લક્ષમાં આવતાં ભાષાના વિકાસની દરેક બુમિનો ખુલાસો સહજ સમજી શકાય એવો થાય છે. માત્ર પ્રશ્ન એટલો છે, કે ભાષા અને વિચારની વૃદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે યદ્યદશે અથવા દેવોની સદાયથી ?

માનવના વિકાસમાં તથા ભાષાના વિકાસમાં આરંભથીજ દેવોની સદાય હોવી જોઈએ, એવા સાર ઉપર આવવામાં જીવનની સસ બાબતો આપણને મદદગાર થાય છે કે નહિ તે આપણે તપાસીએ.

આપણે એવા સમયથી આરંભીએ કે જ્યારે ગૃહ અને સૂર્ય ઉગાયે અસ્તિત્વમાં હોય છે પરંતુ ગૃહ ઉપર કોઈ પ્રકરનું જીવન હોતું નથી. વર્તમાન માટે ગૃહનાં પોતાનાં વૃદ્ધિ વિકાસનો પ્રશ્ન દૂર રાખીને, હવે સુધીમાં અમુક પ્રકારે ખનિજ યદિનાં સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે એમ ધારીએ, આપણને માલૂમ પડે છે કે સૌર કીર્ણો વાતાવરણમાંના કારબનગેસને છૂટા પાડે છે, તે પાણી સાથે મળી જાય છે, તે પણ મોટે ભાગે સૂર્યની સદાયથી મળે છે, તથા આ પ્રમાણે વનસ્પતિતંતુમાં બધાય છે. આ પ્રમાણે સૂર્યનાં કીર્ણો અત્રે વાતાવરણનો કારબનિક એસીડ છૂટા પાડવાનું, વિખરાવાના સમયે તેને પાણી પ્રક્રિયા પાડવાવાળું કાર્ય કરે છે, તેથી તે તેની સાથે એક રૂપ ઘટી શકે છે. વળી આપણા જોવામાં આવે છે, કે પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરતી હોવાને લીધેજ સૂર્યનું પૃથ્વી ઉપરનું કાર્ય સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં પાસાં સૂર્ય સાથે આવી શકે છે, આથી વારાફરતી રાત્રી અને દિવસ પ્રાપ્ત થાય છે, ઉષ્ણ પરિમાણમાં ફેરફાર થાય છે, જ્યાં જોછા ઉષ્ણ પરિમાણવાળાં રચાનો વિશેષ ઉષ્ણપરિમાણની અસરમાં આવીને સહેજ પણ ફેરફાર કરી શકે. પૃથ્વીની વાર્ષિક ગતિને લીધે સૂર્યની ત્રદલાતી અસરોને વર્ષાધણી આભારી છે. આ પ્રમાણે ખનિજમાંથી વનસ્પતિ તંતુનો વિકાસ થવા માટે, પૃથ્વીને પોતાની ધરી ઉપર ફરવાની, સૂર્યની આસપાસ જવાની જરૂર છે; સૂર્ય પણ તેના વિસ્તાર ઉપર

પુરતા જરૂરયામાં પ્રાણી મોઠલીને વાતાવરણમાંથી કાર્બોનીક એસીડ છૂટા પાડવાની, નવાં વિકાસ પામતાં રૂપોમાં પોતાનાં કેટલાંક કીણી એક થવા મોઠલવાની જરૂર છે. વૃક્ષ યંત્ર, મોઠું યંત્ર, મરી જાય સાંસુંથી તેને આત્મ કરવાનું છે; વૃક્ષને ઉગાડીને સજીવન બનાવતી સૌર શક્તિયોનું અમુક ભેદ બરેલા પ્રકારે દૂર થવું એજ તેનું મરણ.

આ વનસ્પતિ તંતુ સ્વતઃ વિવિધ સ્વરૂપોમાં ગોઠવાતો આપણા જોવામાં આવે છે. પૃથ્વીના ભિન્ન ભિન્ન કટિબંધોમાં વનસ્પતિના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો જોવામાં આવે છે.

સૂર્યનાં આવેશક અને પોષક કીણીના વ્યાપરમાં, ગૃહની વિવિધ ગતિમાં, તેમજ યોગ્ય સમય અને સ્થાનમાં નમુનાઓના અસ્તિત્વમાં અમુક હેતુ, ઉદ્દેશ આપણા જોવામાં આવે છે.

યથાર્થ રીતે સૌરકીણી એક પ્રકારના પદાર્થનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં આંદોલનો કરત કંઈ પણ વિશેષ નથી; અમુક પદાર્થના અમુક આકારમાં મુકાયલા વ્યાપાર કરતાં નમુનો કંઈ પણ વિશેષ નથી; આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નમુનાઓ નમુના રૂપે સૌર જડમાં અસ્તિત્વમાં હોતા નથી; ભિન્ન રીતે પ્રવર્તતી શક્તિને લીધે વિવિધ પ્રકારનાં કીણીનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં આંદોલનો સંભવે છે.

અથવા આપણે એમ ધારીએ, કે આવી સર્વ પ્રકારની શક્તિયો સૂર્યમાં અસ્તિત્વમાં હોય છે તો આપણે એટલું કષુદ્ર કરવું પડશે કે સમયવીતતાં સૂર્ય નવનવા, વધારે વધારે મુધરેલા નમુનાઓ પૂરા પાડી શકે. સ્થૂલ જીવનમાં પોષકકીણીવડે પોષાતા પૂર્વે તથા પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તક કીણીથી પ્રેરાતા પૂર્વે આકાર નિશ્ચિત થવો જોઈએ; સાથે સાથે આપણે એટલું પણ માનવું પડશે કે સૂર્યમાં કેટલાંક જીવનોનો સમાવેશ થાય છે:—સ્થૂલ, પ્રવૃત્તિ પ્રેરક (કર્મેન્દ્રિય), તન્માત્ર પ્રદેશ, ભાવનાજીવન, એક એકની ઉપર અથવા પાછળ. એટલું પણ આપણે માનવું પડશે કે આ સર્વ જીવનોના કાર્યને એકાદ હેતુ તરફ દોરી જતાર, આ સર્વની પાછળ અથવા ઉપર એક અન્યજીવન છે, કારણ આપણે જોતા આવ્યા તેમ પૃથ્વીની ગતિયોનો એક પ્રકારનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ સમજાય છે. જેમ સર્વે અધોજીવનો ઉચ્ચજીવનોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ સર્વે ઉચ્ચજીવનો, અધોજીવનોમાં પ્રતિબિંબિત થવાં જોઈએ. યથાર્થ રીતે આ આત્મ છે પણ ખરૂં ખરી અગત્યની બાબત એટલી લક્ષમાં રાખવાની છે, કે જડનાં જીવનો અસ્તિત્વમાં હોય છે. આવા સૂક્ષ્મ જીવનોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દેવોના અસ્તિત્વની બાબત સિદ્ધરૂપ જ થઈ જાય છે. આ સર્વે સૂક્ષ્મજીવનોની ભિન્ન ભિન્ન સત્તાઓ અથવા શક્તિયો કરતાં દેવો અન્ય કંઈ પણ વિશેષ નથી. પ્રાણી વર્ગના અભ્યાસમાંથી પણ આવેને આવે સિદ્ધાન્ત મળી આવે છે. પ્રાણીઓમાં એક બીજા જીવનનું, જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિયોના જીવનનું અસ્તિત્વ જણાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત માનસિકજીવન અધમ પ્રાણીઓમાં વિશેષ વૃદ્ધિ પામ્યું હોય છે, કારણ કે અવલોકનાદિની કેટલીક શક્તિયો કેટલાંક ઉચ્ચ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે. અત્રે પણ આવી સર્વ શક્તિયોના મૂલ રૂપે સૂર્યને ગણી શકાય, પરંતુ તેને અન્યજીવનોમાં પણ કાર્ય કરવાનું છે, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

આવિર્ભાવ પામેલાં પ્રથમ ત્રણ જીવનોની અમુક શક્તિયો સહિત, તથા હજી માનસિકજીવન સૂક્ષ્મ દશામાં હોય છે એનો માનવિ પછીથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે.

અગ્રેથી આપણે બાપાની શાખા સંબંધી માનવ વિકાસના અભ્યાસનો આરંભ કરી શકીએ. પરંતુ આવા દૃષ્ટિબિંદુથી બાપાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં દેવોની પ્રકૃતિ વિષેના એકાદ બે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરી લેવું વિશેષ સુગમ થઈ પડશે.

(૧) દેવો બાનવાળા હશે કે નહિ ?

(૨) હિંદુઓ માને છે તેમ દેવાધિદેવ, અક્ષર, સર્વેશ્વર, પરમોત્તમ એવા માત્ર એકજ પ્રભુના અસ્તિત્વને માનવાથી જીવનના બનાવોનો ખુલાસો થઈ શકશે ? આ વિષે વિચાર ચલાવતાં. આપણે ઉપર જણાવી આવેલા હેતુબુદ્ધિ વિષે સાંખ્ય યોગવેત્તાઓ શું સૂચવવા માગે છે તે વિગતે જણાવવાનો પ્રસંગ પણ સાધીશ.

પ્રથમ પ્રશ્નના સંબંધમાં સાંખ્ય યોગ દર્શનવાળા ઉપદેશ છે, કે દરેક દેવ બાનવાળો હોય છે, જો કે તેમનામાંના સર્વે આત્મ-બાનવાળા હોતા નથી. સાંખ્ય દર્શનમાં ચેતન વત્ત્વ પુરૂષ છે, વિશ્વનાં દરેક જીવન ઉપર વર્તમાન છે. માટે દરેક જીવન ઉપરની વ્યક્તિઓ બાનવાળા હોવી જોઈએ. દરેક જીવન ઉપર આવિર્ભાવ પામવાની દશાઓના પ્રમાણમાં ચેતના સંક્રયિત હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે મહા ભૌતિકજીવન ઉપર ચેતના ઘણીજ સંક્રયિત હોવી જોઈએ, કારણ એ વ્યક્તિ અતિચાલુચર છે. જેમ જેમ આપણે ઉચ્ચજીવનમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ ચેતનાનો વિસ્તાર થવો જોઈએ કારણ કે ક્રમવાર ઉચ્ચ ઉચ્ચ જીવનો વિશેષ વિશેષ સત્તાનાંજીવનો છે. પરંતુ તે સર્વને જે હેતુ સાધવાનો હોય છે તદ્દનુસાર તે દરેક સંક્રયિત બને છે. દરેક જીવનની શક્તિયો સઘળે પોતાનું ખાસ કાર્ય જુદા પૂર્વક ઉપાડી લેતી જોવામાં આવે છે. માનસિકજીવન ઉપર અચુક દૃઢ સુધી તે આત્મ-બાવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. માત્ર અહંકારના જીવન ઉપર આત્મ-માન સંપૂર્ણ વિકસે છે. તેથી માત્ર માનસિકજીવનના દેવોજ આત્મ-બાનવાળા હોય છે. અધમજીવનોના દેવોના સંબંધમાં આમ નથી.

તન્માત્રાનાજીવનમાં અહંતાના તત્ત્વોના માત્ર તાન્માત્રિક પદોજ આવિર્ભાવ પામે છે. ઇન્દ્રિયોનાજીવનમાં માત્ર રાગસિક પક્ષજ આવિર્ભાવ પામે છે. તેથી માત્ર મનસજ આત્મ-બાનવાળું હોય છે. મનનો, ઇન્દ્રિયો અને તન્માત્રાઓ સાથે શો મુજબ છે તે આપણે આરંભે જોઈ ચૂક્યા. તાન્માત્રિક અધિર્ભાવો યાનેન્દ્રિયોવડે મનમાં જન્મ છે, ત્યાં તેમના ઉપર બાવનાશક્તિનું કાર્ય થાય છે. પછીથી મન પોતાના વિચારોનો ઇન્દ્રિયોદ્વારા તન્માત્રાઓ ઉપર સંસ્કાર પાડે છે. મનમાં ઉદય પામતા અને રહેતા, વિવિધ સ્વરૂપો અને શક્તિયોની સરખામણીમાંથી, મહં, ત્વં અને હૃદંના વિચારનો સંભવ છે, તેથીજ સામાન્ય રીતે આ જીવનને આત્મ-બાનવાળું કહેવાય છે. ચેતનાનો આવો આવિર્ભાવ, તન્માત્રા અને ઇન્દ્રિયોના જીવન ઉપર પણ હોવો જોઈએ, એમ કંઈ જરૂર નથી.

તાત્ત્વિક દેવોના નામથી બ્યવહરી શકીએ એવા આવા દેવો ઉપરાંત, સ્વર્ગ ભોક્ષા અવર્ગના દેવો હોવા જોઈએ, એ લક્ષમાં આવી શકે એવું છે; તેઓ પ્રથમના મનંતરોની

ફલ રૂપ હોવા જોઈએ; આ ભુવનનું જીવન જે તરફ દોરાય છે તેની ભાવનાઓ રૂપ તેઓ છે. આ પ્રમાણે તન્માત્ર સૃષ્ટિમાં તાન્માત્રિક શક્તિયો આગળ પડી આવતા દેવો હોવા છતાં એ લોકમાં જોડલો ઉચ્ચ પ્રકાર સંભવે તે રીતે પ્રાગ્નપત્ય અને માનસિક સૃષ્ટિની શક્તિયો પણ તેમનામાં જણાઈ આવે છે. પ્રાગ્નપત્ય સૃષ્ટિઓમાં પણ આમજ થાય છે. આ ભુવનમાં, પણ પ્રજાપતિ સૃષ્ટિની શક્તિયો આગળ પડી આવતા દેવો છે છતાં તેમનામાં માનસિક અને તન્માત્રિક શક્તિયો પણ જણાઈ આવે છે. માનસિક સૃષ્ટિના સંબંધમાં પણ આમજ ઠલી શકાય. માનવગતને અંતેકતામાંથી આધ્યાત્મિક એકતામાં લઇ જવાના ઉદ્દેશથી અહંકાર તત્ત્વના ત્રણે આધિભાવને ખરેખરી રીતે પોતામાંજ એકકા કરનાર આ દેવો છે. વિકાસ ક્રમની ભાવનાઓ અને પરિણામો રૂપે આ દેવો ઈશ્વર અને માનવિવચ્ચે જરૂરની સાંકળો રૂપ છે એ હવે જોવામાં આવશે.

(આહુ)

રામપ્રસાદ.

વેદાન્ત.

(મળેલું.)

સાંપ્રત કાળે વેદાન્તનું સર્વત્ર વક્તવ્ય અને જ્ઞાતવ્ય દૃષ્ટિ પથમાં આવે છે. તથાપિ એનો હેતુ સાધ્ય થતો હોય એવું દર્શાવું નથી, વેદાન્ત જ્ઞાનથી જે જીતમ પ્રતિનું આરિવ્ય બંધાવું જોઈએ તેવું કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી કિંતુ ઊલટું યોગીરાજ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ ચોદ્ધારોમત્સરગ્રસ્તાઃ વત્ અધમતા જોવામાં આવે છે. આનું કારણ શું ? કારણ એજ કે અનધિકાર, કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય અધિકારી યથા વીજી પ્રયત્ન કરી, એ વસ્તુ મેળવીએ તો તેનો કદી પણ આપણે સદુપયોગ કરી શકીએ નહિ, પ્રાચીન સમયમાં અધિકારી જનોનેજ આ જ્ઞાનનો ભોધ અપાતો હતો; અન્યોને નહિ. અને તેથીજ એ જ્ઞાનની કિંમત હતી. અધિકારી જનોજ તેને મેળવવા અભિલાષરાખતા અન્યોને તેના લાભ જ હતો નહિ. અને કદાચ જે લોભ થાય તો તે સીદ્ધ થતો નહિ એવી, પ્રનાલીકા હતી. હાલ એ પ્રનાલીકા પ્રસર્ય ગણાતી નથી કિંતુ એમાં કેટલું અજ્ઞાન છે તે વેદાન્તી જનોને નિહાળતાં જણાઈ આવે છે. પાત્રેદાનમ્ એ શાસ્ત્ર કથન સર્વોશો સત્ય છે. આજે વિદ્યા-વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનનું અપાત્રેદાન અપાય છે અને તેથી આવા શોચનીય દર્શન થાય છે પણ જે પ્રાચીન પ્રનાલીકા સચવાતી હોય તો આવાં દર્શન વિરલજ થાય.

વેદ એટલે જ્ઞાન તેનો અર્થ એટલે છેડો, એ જ્ઞાનનો જ્યાં છેડો આવે અર્થાત્ પર્ય વસાન પામે તો તેનો અર્થ, એટલે કે વેદાન્ત, જ્ઞાનનું પર્યવસાન બ્રહ્મ કે જે અદૈત્ તત્ત્વ

છે તેમાં તેનું જે પ્રભોષક શાસ્ત્ર એટલે ઊપનિષદ તે વેદાન્ત, આત્મ જે ઊત્તમ જ્ઞાન કે જે પામ્યા પછી કંઈ પામવાનું રહેતું નથી તે તેના માટે તેવો ઊત્તમ અધિકાર પણ જોઈએ. અને વાસ્તવે એ અધિકાર છે પણ તેવો, એ ઊત્તમપ્રતીના કલ્યાણકર અધિકારને સ્વતંત્ર બાગમાં વિભક્ત કરેલ છે. વિવેક, વૈરાગ્ય પણ સંપત્તિ અને મુમુક્ષતા.

નિષ્કપટ મન વડે વિશુદ્ધ પ્રેમથી પ્રભુ ભક્તિ કર્યાથી આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં એ અધિકારની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ એ ભક્તિથી અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યાદિક ચાર ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે. તેમાં પ્રથમે વિવેક, વિવેક એટલે સદસદગાન-હિતાહિત જ્ઞાન-વસ્તુ તેનાં યથાર્થ રૂપે જ્ઞાન તે સદગાન, તેનું અન્ય રૂપે જ્ઞાન તે અસદગાન, અમુક કાર્ય હિતકર છે, અમુક અહિતકર છે તદ્દ સંબંધી જે જ્ઞાન તે હિતાહિત જ્ઞાન આવા ઊભય જ્ઞાનને વિવેક કહે છે આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી સંસારના ભોગ પ્રતિની અનુરાગતા મટે છે. કારણ ભોગ વસ્તુ અને તેનું પરિણામ એ ઊભયની અજ્ઞાનતાના કારણથીજ તેમાં આસક્તિ રહે છે. જ્યારે એ ઊભય વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેમાંથી આસક્તિ ઊડી જાય છે, આમ હિતિય ગુણ જે વૈરાગ્ય તે સાધ્ય થાય છે. વૈરાગ્ય એટલે ઐહિક-આલોક સંબંધી, આમુષ્મિક-પરલોક સંબંધી-જે ભોગો તેમાં ચર્ચિત્વ રતી નહિ. કાગ વિષ્ટા તુલ્ય અભાવ, કાગડો જે વિષ્ટા ખાનાર તેની પ્રણુ વિષ્ટા, અર્થાત્ વિષ્ટા તેની ઊપરે કોની આસક્તી હોય ? કોઈની પણ કોઈ પ્રકારે નહોય, આ પ્રમાણે ભોગો પ્રતિની જે અનાસક્તી તે વૈરાગ્ય. ઊક્ત રીતીએ વૈરાગ્ય સાધ્ય થતાં પણ સંપત્તિઓનો ભાવ હૃદયે ઊદય પામે છે શ્રમ, દમ, ઊપરતી, તિત્રક્ષા સમાધાન અને શ્રદ્ધા. હૃદયમાંના આપટ ગુણોને પણ સંપત્તિ રૂપે શાસ્ત્ર સુરયોગી કહેવામાં આવે છે.

શ્રમ એટલે હૃદયની શાન્તિ કોઈ પ્રકારના ભોગની ઇચ્છા ન કરતાં હૃદયને શાન્ત રાખવું તે, દમ એટલે ભોગોના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી કિંવા અવણુથી ઇન્દ્રિય આમ પ્રતિ આકર્ષાતા મનને અટકાવવું તે, તિત્રક્ષા એટલે શીત ઊષ્ણાદિક જે જે દુઃખો તેની કંઈ પણ ખેદ રહીત સહનતા તે. ઇન્દ્રિયના પ્રતિકુલ વિષયોના અભિયોગથી મનને જે જે દુઃખ થાય તે કોઈ પણ રીતે સોય કર્ષાવીણુ સહન કરવું તે તિત્રક્ષા કહેવાય છે ઊપરતી એટલે મનની શાન્તિ એવી કે ભોગો સમિપ છતાં અને તેઓને ભોગવ્યામાં કોઈ પ્રકારના પ્રતિબંધન છતાં તેમાં રજ આસક્તી ન રાખતાં મનને અશુભ રાખી ભોગો ન ભોગવવા તેને ઊપરતી કહે છે. સમાધાન એટલે સંસારાભિમુખી વૃત્તિ ત્યજી બ્રહ્માભિમુખી વૃત્તિને રાખવી તે. સંસારના જે નાના પ્રકારના અનેક પદાર્થો છે તેમજ આપણી વૃત્તિ હોય છે. પદાર્થો અનેક હોવાના કારણે વૃત્તિ એક ધારા વિચ્છિન્ન રહી શકતી નથી. ક્ષણે ક્ષણે તે બદલાતી જાય છે. આવા પ્રકારની જે મનની અસમાધાનતા વાળી સ્થિતિ તે સંસારાભિમુખી વૃત્તિ કહેવાય, તેનાથી જે વિશુદ્ધ અર્થાત્ બ્રહ્મ કે જે એકજ અહિતિય વસ્તુ છે, તેમજ વૃત્તિ એક ધારા વિચ્છિન્ન તે બ્રહ્માભિમુખી વૃત્તિ કહેવાય છે એમાં જે નિરતતા તે સમાધાન, વેદાન્ત શાસ્ત્ર તેને સમ્પત્તિય અને વિશ્વત્તિય વૃત્તિ પ્રવાહ કહે છે બ્રહ્માગાર તે સમ્પત્તિય અને જગદાગાર તે વિશ્વત્તિય વૃત્તિ; તેમાં સમ્પત્તિય વૃત્તિ તે સમાધાન કહેવાય છે. શ્રદ્ધા, ગુરુ અને શાસ્ત્ર જે ઊપદેશ આપે છે તે

સત્ય છે એવો જે મનનો વિશ્વાસ યુક્ત બાવ તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. શ્રદ્ધાએ મનનો સાત્વિક બાવ છે અને એની જીવન ક્રમમાં ઘણી અગત્યતા છે. એ વગરનું જીવન દુઃખે દષ્ટીમાં દુઃખે છે. જીવનની માધુર્યતા જતી રહે છે. કૃષ્ણ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે શંકાચાત્મા ચિન્ન-દર્શતિ સંશયવાળો પુરુષ નાશજ પામે છે. સત્ય જ્ઞાનને પામી શકતો નથી. જીવનના હેતુને સાધ્ય કરી શકતો નથી. કારણ સાધવા સાધનો પ્રતિ વિશ્વાસ આવતો નથી અને તેથી તે શ્રદ્ધા કરી શકતો નથી. આમતે અતોષ્ટ તતોષ્ટ થાય છે. માટે શ્રદ્ધાની ઘણી આવશ્યકતા છે. અને તે શ્રી ઇશ્વર શાસ્ત્ર અને ગુરૂ પ્રતિ રાખવી જોઈએ.

૫૪ સંપત્તિ પછી અધિકારીના હૃદયમાં જે ચોથો બાવ જિદ્દ પામે છે તે મુમુક્ષુતા છે. મુમુક્ષુતા એટલે મોક્ષની ઇચ્છા મોક્ષ અર્થાત્ અખંડ અનંત કાળ સુધી સુખ યામ, કોઈ કાળે પણ દુઃખ આવી પડે નહિ. આ પ્રમાણે જે થાય તે મોક્ષ કહેવાય છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રનો જે પારિભાષિક શબ્દ છે તે આ છે “દુઃખની આત્મિક નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ.” તે મોક્ષ. તેની ઇચ્છા રાખનાર તે મુમુક્ષુ. કેવળ મુમુક્ષુતાથી મોક્ષસાધ્ય થઈ શકે નહિ; અન્ય સાધનોની પણ આવશ્યકતા છે. અને તે સાધનો તે વિવેકાદિક છે. તે સર્વ યુક્ત જે પુરુષ તે વેદાન્ત શાસ્ત્રના શ્રવણ માટેનો અધિકારી છે. એમ પ્રથમે વેદાન્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરાય છે. એ, જિત્તમ પ્રતિનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય વેદાન્ત શાસ્ત્રનું જે શ્રવણ કરે છે તે વ્યર્થ પરિશ્રમ લે છે. કારણ અધિકાર વીણુ શ્રવણુ નિષ્ફલ નીવડે છે. માટે કલ્યાણુ માર્ગ એ છે કે શ્રવણુ પૂર્વે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો અને અધિકારી થયા પછાત શ્રવણુ કરવું. આ પ્રમાણે થાય તો આજનું શબ્દ વેદાન્ત પક્ષી અલૌકિક રૂપે શોભી રહે.

વિવેકાદિક મોક્ષનાં જે સાધનો છે તે બહિરંગ છે. અને શ્રવણાદિક અંત રંગ છે. બહિરંગને પ્રાપ્ત કર્યા વીણુ અંતરંગ પ્રાપ્ત કરવા જાય છે, તે કેવળ ધુમાડાના બાચકાજ બરે છે. પાંખવીણુ ગગન મંડળમાં જીડવાની ઇચ્છા કરે છે. પણ આમાં જેટલી મૂર્ખતા છે તેટલીજ તેમાં છે. પાંખો પ્રાપ્ત કર્યા પછી જાડીએ તો જીડાય તેમ વેદાન્ત શાસ્ત્ર ૩૫ ગગન મંડળમાં વિવેકાદિક ૩૫ પાંખો પ્રાપ્ત કર્યા પછી જાડીએ તો સારી રીતે જીડાય. એવીના જીડવા જઈએ તો પડી બાંગીએ અને નાશનેજ પ.મીએ. સાંપ્રતકાળે પાંખો વીણુ જીડાય છે અને તેથી લોકો પડી બાગે છે અને તેથી એ ગગન મંડળની શોભા જતી રહી છે. લોકોને પડી બાગવા બીક રહે છે. અને તે આ રીતે સત્ય છે. પાંખ યુક્ત થઈ લોકો જીડ્યા ચાહે તો જાડી શકે અને આમ જાડે તો ગગનમંડળ અને તેઓ પોતે ત્યાં વિશેષ રૂપે દોષી રહે અને નીચેના લોકો તેને આનન્દભેર જોય. જોયે ગયેલાઓને પૂજ્ય તરિકે નીલાળે. વેદાન્તથી જે જિત્તમ આરિય બંધાય તે તેના અધિકારથીજ શરૂ થાય છે પણ જ્યારથી અધિકાર વગર શ્રવણુ કરવામાં અને કરાવવામાં આવ્યું ત્યારથીજ એમાં વિલક્ષણતા જણાતી ચાલી. સમયની બલીહારી છે અને તેના યોગે આ વિચિત્ર દર્શન થાય છે.

વિવેકાદિક બાહ્ય અંગો જે વેદાન્તના છે તે વિલોક્યા હવે જે અંતર અંગો છે તેને ક્રમે કરી વિલોકીએ અને તત્પર્યાત્ તેઓનું ફલ વિલોકીશું.

શરીર નથી પણ એનાથી ભિન્ન ચેતન વાળા છીએ. સુષુપ્તિ કાળે જીવાત્મા આ શૂલ શરીરનું અભિમાન ત્યજ દે છે. તે વખતે આ રથૂલ શરીર જડવત્ પડી રહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, રથૂલ શરીર કેવળ જીવાત્માની ભોગ ભોગવવા માટે સાધન રૂપાવસ્થા છે. કિન્તુ પોતે કંઈ તે રૂપે નથી.

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ચેતનમાં જ્ઞાન ધર્મ હોવો જોઈએ. અને તેનું તેનામાં કંઈ દર્શાવું નથી એટલે કે સુષુપ્તિકાળે કંઈ જ્ઞાન હોતુ નથી અને ઇન્દ્રિયોં સહજે રથૂલ શરીર છે તે વડેજ કેવળ જ્ઞાન પમાય છે. તો આ પ્રત્યક્ષ દર્શાતા જ્ઞાન ધર્મનો નિષેધ કરવો બિચિત્ર નથી. ઇન્દ્રિયગોચર શરીરજ ચેતન છે અને તે આપણે છીએ આપણું સ્વરૂપ તે આ ઇન્દ્રિયો સહ આપણું રથૂલ શરીરજ છે. આનો બિતર એ છે કે એ કેવળ બાલિશતા બરેસો વિચાર છે. કારણ કેવળ રથૂલ શરીર કે કેવળ ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાનોત્પત્તિ નથી. પણ ઇન્દ્રિયોની સાથે મનનો સંયોગ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે. મનને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જ્ઞાન થાય છે તેથી એમ ન સમજવું કે મન એકલાને ઇન્દ્રિય વગર જ્ઞાન ન થઈ શકે. મનને ઇન્દ્રિય વગર જ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમકે સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણી ઇન્દ્રિયો નહિ છતાં સ્વપ્ન જ્ઞાન થઈ શકે છે. પણ એથી બિચરું ઇન્દ્રિયો મન વગર કોઈ કાળે પણ જ્ઞાન પામી શકે નહિ. તેથી ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાનાવધારક શક્તિ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેઓ જડ છે ઇન્દ્રિયો ચેતન નથી. અને તેથી આપણું સ્વરૂપ પણ નથી, આપણે ચેતન રૂપે ઇન્દ્રિયોથી અતીત છીએ. ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન માટે સાધન છે. જીવાત્મા એ દ્વારા જ્ઞાન પામી શકે છે. બાહ્ય વસ્તુના જ્ઞાન માટે આ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા છે. જો કે જીવાત્મા એના વગર જ્ઞાન પામી શકે છે પણ તે વિષય અને અપ્રાસંગિક હોવાથી અન્ય મંચીયું.

જ્યારે ઇન્દ્રિયો જડ છે, તેઓમાં જ્ઞાન પામવાની શક્તિ નથી અને મનના સંયોગથી તેઓ જ્ઞાન પામી શકે છે, ત્યારે શું મન છે તે ચેતન રૂપ છે અને તે આપણું સ્વરૂપ છે ? તે પણ નથી મન એ પણ એક જડ સ્વરૂપ છે, પ્રકૃતિના અહંકાર તત્ત્વમાંથી તેની બિત્પત્તિ છે. ઇન્દ્રિયો જેમ જ્ઞાન માટે બાહ્ય કરણો-સાધનો છે, તેમ મન એ આંતર સાધન છે. સુષુપ્ત અને સ્વપ્નાદિક જે જ્ઞાન થાય છે તે મન રૂપી કરણવડે થાય છે. સુષુપ્તિકાળે એ મન-લયાવસ્થાને પામે છે. કિંબદુના જીવાત્મા મન રૂપ સાધન ત્યજ દે છે, એટલે મન જડ રૂપ થઈ જાય છે.

જ્યારે મન જડ છે ત્યારે પ્રશ્ન એ બિપરિયત્ થાય છે કે ચેતન તો કાણુ ? તેનું સ્વરૂપ શું ? ધર્મ શો ? ચેતનનો જે જ્ઞાનધર્મ તે મનથી છે. સુષુપ્તિમાં મન નથી અને જ્ઞાન પણ નથી ત્યારે ચેતન તે કયું ? આ પ્રશ્નનો બિતર એ છે કે સુષુપ્તિકાળે આપણા શરીરમાં જે ચેતન વ્યાપ્ત છે, તેનામાં જ્ઞાન ધર્મ નથી એ વિચાર બૂલ બરેસો છે. તેનામાં જ્ઞાન ધર્મ છે અને તેજ ચેતન સ્વરૂપ છે. સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યત અવસ્થામાં આવતાં આપણે સુષુપ્ત સ્થિતા હતા આપણને કોઈ પ્રકારની ખબર હતી નહિ, આ સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન ક્યાંથી અને

કોને પ્રાપ્ત થયું ? અનુભૂત વિષયની રમ્ભિતિ થાય એવો શાસ્ત્રિય નિયમ છે. એનનુભૂતની ધ્યાય નહિ. ખબર નથી એવી અગાનં જન્મતા અને મુખરૂપ આનન્દતા એ અનુભૂત વિષયની રમ્ભિતિ છે. એ રમ્ભિતરૂપ જ્ઞાન સુષુપ્તિકાળે ચેતન છે તેજ ખડૂ ચેતન જીવ સ્વરૂપે છે. આપણને જે સંસારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તે જગદાવસ્થામાં ધ્યાવ છે. તે મનવડે છે. પણ તે એકલા મનવડે નથી. મનનો અન્ય પર્યાય શબ્દ અંતઃકરણ છે, એ અંતઃકરણ દ્રવ રૂપ છે. તે દ્રવ્યા કરે છે. આપણી ઇન્દ્રિયરૂપ દ્વારમાંથી તે બાહ્યરનીકળે છે, અને સમિપરથ પદાર્થોકારને પામે છે. અંતઃકરણનું પદાર્થોકાર પામવું તેને વૃત્તિ કહે છે એ વૃત્તિ સત્-ગુણી હોવાથી સ્વચ્છ હોય છે. અને તેમાં ચેતનનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, અને તેથી પદાર્થ જ્ઞાન પમાય છે. આનું નામ તે વૃત્તિજ્ઞાન એ જ્ઞાન અંતઃકરણ અને ચેતનના સંયોગથી પમાય છે. કેવળ અંતઃકરણથી કે કેવળ ચેતનથી પમાતું નથી. સુષુપ્તિકાળે અંતઃકરણમાં તમોગુણનો આવિર્ભાવ થતાં સત્ત્વગુણ તીરોધાન દશાને પામી જાય છે. તેથી તે પદાર્થોકાર ન પામતાં શૂન્ય રૂપે યથ જાય છે. કિંબદુના સર્વ પદાર્થની વિરમ્ભિતિ યથ જાય છે. પુનઃ પદાર્થ સમિપરથ ન છતાં તેને પદાર્થની રમ્ભિતિ થતાં, સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ભંગ યથ સ્વમાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. એ સ્વમાવસ્થામાં અંતઃકરણ હૃદય દેશમાં પદાર્થોકાર પામે છે. અને ચેતનથી તેનું જ્ઞાન પમાય છે. આ પ્રમાણે જગત્ત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન પમાય છે. જ્ઞાન તો વિવિધ છે. પણ એ વિવિધતામાં જ્ઞાન શબ્દ અનુરુપત છે, જગત્તમાં એક પ્રકારનું જ્ઞાન, સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન અને સુષુપ્તિમાં ત્રીજા પ્રકારનું જ્ઞાન એમ જ્ઞાનરૂપે તો એકતાજ છે. આમાં રમ્ભિતિ, વિરમ્ભિતિ અને વૃત્તિ જ્ઞાન એમ ત્રીવિધ જ્ઞાન છે તે અંતઃકરણવડે છે. પણ જે ચેતન છે તે એકજ જ્ઞાન રૂપ છે. એ જ્ઞાનને વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં સાક્ષીરૂપ જ્ઞાન એ શબ્દથી વ્યવહારે છે, અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અંતઃકરણનો ધ્યનરૂપ પરિણામ, સ્વમાવસ્થામાં રમ્ભિતિરૂપ અને જગદાવસ્થામાં વૃત્તિરૂપ પરિણામનો જ્ઞાતા છે. એના જ્ઞાનનો કદી નાશ નથી, અને તેથી તે ચેતન નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ કહેવાય છે. શુદ્ધ ચેતન જે છે તે જ્ઞાન એટલે કે પદાર્થ જ્ઞાન અને અગાન અર્થાત્ પદાર્થની વિરમ્ભિતિ એ બિભવિધ જ્ઞાતા જ્ઞાનનો પ્રકાશક સાક્ષીભૂત તત્ત્વ છે. કિંતુ અંતઃકરણ જે છે તે તેવું નથી જડવત્ છે પણ જેમ બિજોદકમાં જે બિજીતા છે તે બિદકની નથી, પણ અગ્નિની છે, તેમ આમાં પણ જ્ઞાતતા અંતઃકરણની નથી પણ ચેતનની છે. પણ આપણને તેનો વિવેક યથ ચક્રતો નથી. અને તેથીજ આપણે ચેતનતા જડ વસ્તુઓમાં અર્પીએ છીએ અને તેમ કરી દુઃખી યથએ, પણ વિવેકવડે આનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અંતઃકરણથી તે દેહ પર્યન્ત ચેતનતાનો અધ્યાસ છે તેને દૂર કરી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઝોળખી મનુષ્યકૃતકૃત્ય થાય છે. જ્ઞાનને વેદાન્તવડે પમાય છે. અને તેથી સર્વ જ્ઞાનોમાં આ જ્ઞાન બિતભોતમ છે અને તે શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળા મનુષ્યો પામી શકે જેમણે ધમર બંધિત અને શાસ્ત્રકૃત તપ વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરેલ હોય છે.

આમાં કોઈ પૂર્વ પક્ષ કરી કહેશે કે જ્યારે જીવ ચેતન સ્વરૂપ છે, ત્યારે તેને સંસાર પદાર્થ જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? આનો બિચર એ છે કે સંસારના પદાર્થો અને અંતઃકરણ એ

વસ્તુતઃ છે નહિ પણ અજ્ઞાનતાએ કરી ભાસે છે, અંતઃકરણ પોતે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને તેનેજ સંસારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. અંતઃકરણ અને સંસારના પદાર્થો કાષ્પનિક છે. તેથીજ શુદ્ધ ચેતન જીવને તેનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ પદાર્થો જે વાસ્તવે નથી તે નથી ભાસતા, જે વસ્તુ નથી છતાં ભાસે તે કેવળ અજ્ઞાનતાના કારણે હોય, અંતઃકરણ તદ્દસ્વરૂપે છે અને તેથી આ પ્રપંચ ભાસે છે. પરંતુ જીવને તે નથી ભાસતો કારણ કે તે શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

પુરૂષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.

(અપૂર્ણ.)

જીંદગીની ચૌદ ભૂલો.

સીટી ઑફ લંડન કોર્ટના જજ રેન્ડોલ્ફે “જીંદગીની ચૌદ ભૂલો” વિષે હમણાં આપેલા ભાષણમાં તેનું એક સિસ્ટ આપે છે. તેમણે કહ્યું, “આ વિષય વિષે બોલવાથી આરીજ વધારેમાં વધારે યોગ્યતા છે, કારણ કે એમાંની દરેકનું મારાથી આચરણ થયું છે.” આપણે હિંમત પૂર્વક કહી શકીશું કે જે ભલા જજ સાહેબે કેટલીક બ્રહ્મવિદ્યાની ભાવનાઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આવી ભૂલોનું આચરણ કદાપિ થાત નહિ.

૧ ખરા અને ખોટાનું આપણું પોતાનું માપ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, તથા દરેક જણ તેને કબુલ કરે એવી આશા રાખવી.

૨ બીજાના સુખોપભોગને આપણા પોતાના માપ વડે માપવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૩ આ દુનિયામાં મતની એકતાની આશા રાખવી.

૪ યુવક વર્ગમાં નિરાકરણ અને અનુભવ બુદ્ધિની આશા બાંધવી.

૫ બધા સ્વભાવોને સરખી રીતે ઘડવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૬ નિરૂપયોગી નહીવી બાબતોને તાબે ના થવું.

૭ આપણાં પોતાનાં કાર્યોમાંજ સંપૂર્ણતાની આશા બાંધવી.

૮ નિરૂપાય બાબતો માટે અન્યને અને આપણી જાતને કંટાળો આપ્યાં કરવો.

૯ જેનું જેનું નિયમન થઈ શકે એવું હોય તેનું નિયમન ના કરવું.

૧૦ અન્યની ભૂલોને જતી ના કરવી.

૧૧ જે કંઈ આપણાથી ના બની શકે તે અશક્યજ ગણી કાઢવું.

૧૨ આપણાં સંકૂચિત મન જેટલું મानी શકે તેટલુંજ માત્ર માનવું.

૧૩ જાણે કે વર્તમાન ક્ષણ, કાલ, દિવસ એજ ઘણો અગત્યનો અને હિમેશાં રહેવાનો હોય તેમ જીવન ગાળવું.

૧૪ અનુક પ્રકારના બહારના ગુણ વડે લોકની કીમત આંકવામાં આવે છે; અંતરમાં જે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તેમાંજ ખરા માનવિનો સમાસ છે.

વર્તમાનમાં પ્રજાવિદ્યાની ભાવનાઓ પ્રત્યેના સઘળે પસરેલા અભાવવા તિરસ્કારને લીધે જ્યાં જોઈએ ત્યાં આવી ભૂલો રગલે ને પગલે ગળી આવે છે. સાહિત્ય પ્રદેશમાંથી ધાર્મિક ભાવનાઓને કાઢી મૂકવાને કટિ બદ્ધ થનારોએ આવી ભૂલોનું મનન કરીને, તેમાંથી દૂર રહેવાની ઘણી જરૂર છે. કવિ વર ગેટેના શબ્દોમાં, “ લાંબા લાંબા ખુલાસાઓ આપવાનો હું એક શત્રુ છું; એથી ગમે તો તે આપનાર અથવા સાંભળનાર, ઘણું ભાગે ઉભયે ઇતરાય છે. ”

વી. પી કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રૂ. ૨.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*આલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

*આ પુસ્તક પૃ. ૪ ને ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ખંધાઈને તૈયાર છે

ઉત્તર રામચરિત્ર.

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

આવૃત્તિ બીજી

માહોત્તમા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

*ચારિત્ર.

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે.

પસંદ કરેલું છે

આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ અથવા એન. એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પરિતબેષ્વરામ મુકુન્દજી બુક્સેલર (નં. ૩૫૩ જવેરમાર્ગ મુમુષધી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીઆદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રો યોજીત પુસ્તકો.

ચાન્દવદક્ય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવો ખરે સરલ યોગમાર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથમાં કહેનારને સમજાવે ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ માં મળશે. 'ટપાલ જુદું'.

આતંક નિગ્રહની ગોળીઓ.

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔપધિયોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળાં પડતાં શ્વાન તંત્રીઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્ત્રીઓ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) કોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં યતા ધાતુ પાતને અટકાવે.
- (૮) મયદા પુરુષાવને પાણું બક્ષે છે.

૩૨ ગોળીની ઠંથી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે..
ચહેરખાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પ્રસ્તુતક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજીવીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો

મુદ્રિત

વહેંચાઈ ચુકી

તે પ્રસ્તુતક.

સંગ્રહ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), બંગાલી અને તર્કિક-
બાષામાં તૈયાર છે. તેલુગુ બાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધાં વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આવૃત્તિ.
જે કાળે આપણે પ્રગટ
પાછાવ્યા તે સમયે.

સુદર્શન.

ગાંધી.
જોમ, જો જોલ, જોલ, જો.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતપ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નલુસાર્ક દ્વિવેદી.

પુસ્તક રૂપ, અંક ૪]

(માસિક)

[જાનેવારી, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રણય ખંડિતા પ્રણયાર્જવ.	૧૦૨
માયાવાદ.	૧૦૭
સંધ્યા સમયે.	૧૧૫
આત્મસંયમ અથવા ચતુર્જલિનો યોગ.	૧૧૮
જાલકોની કલવણી.	૧૨૧
વેદિકા વિચાર.	૧૨૧

લવાજમ

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રીવાજ છે. તેનું અમારું સુઝ માહકોને સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે.   બહેલો તે પહેલો.   તૈયાર છે.

સ્વર્ગી. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-અનન્યરિત્ર તથા ફોટો-ઝંડો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેશ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત, સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકું. ગ્રાહક સંજ્ઞાનોએ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જંબુસર

તથા “સુદર્શન ઓફીસ”—તડીઆદ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કામળ પાકું પુકું.) બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કામળ (કીંમત રૂપીઆ ૩....૦....૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળબોધ ટાઇપમાં સારા કામળ (કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

આવૃત્તિ.

આક્રમણમાં પ્રવાસી

અહિંસા અભિજ્ઞાન નિબંધ

દ્વિતીય

સુદર્શન.

જો. મે. જો. મે. જો. મે.

સુદર્શનનાં મુદ્રણાલય

મુંબઈ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—માગવતમ્.

તત્ત્વ—ભાવવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક રૂ. ૨૫, એક ૪.]	(ભાસિક)	[જાનેવારી, ૧૯૨૦.]
------------------------	---------	---------------------

પ્રણય સંહિતા પ્રણયાર્જવ.

અથવા

સુધારક વીર નર્મદની ઉત્તરાવસ્થાનો વૃત્તિશ્લેષ.

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૧૯૨૮)

વિનોદે વિજ્ઞાને, દિલ વિકસૌ આનંદો બનતું,
 ન ચિંતા અંધાર, નિજ કર પસારી દુખવતું;
 વિકારી સંસારી, કુંજ જ લવ સ્પર્શી ન શકતું,
 અરે ! તે સૌ આજે, હતું ન હતું બહારી ! બની રહ્યું. ૭૮

હતી આશા બહારી ! હૃદય હૃદયે શોભિત બની,
 વિમારયે તે તૃપ્તી, ગતિ વિકળ યે આ હૃદયની;
 સુવાસી તું થાણી, મનહર લતા વાસ પલટી,
 સરિતા સંકાઈ, જીવ જીવન હંસી ફર ગઈ. ૭૯

સુખાગી હે થાણી, સુખ વચન સૌ દિલ ધરોને,
 કરી પાપો મારી, સુખ હૃદયનો તાપ હરો લે;
 સુખે તારાં ચણો, નર્મો નર્મો નર્મી હું પ્રિયતમે,
 બંને હાથે હુંને, ગણો તુજ તણો સેવક ખરે. ૮૦

ખરી તું દેવી હું, તુજ હૃદય દ્રોહી ટળવળું,
પુનિતા હે પ્રેમી, તુજ ચરણ હું મસ્તક ધક્ક;
ઉગારે વા-મારે, દિલ તુજ ચહે તે કર્ષ સહુ,
જડાયો તુંથી તે, કવણ કર છૂટી રિયર હૈ? ૮૧

પ્રિયે ! માને મ્હારું, છંકર હૈર ત્યાગી જટ ઉરે.
અનુકંપા ધારી પ્રણય દવ મ્હારો તું સમવે;
વધુ વારે જશે, તુજ હૃદયનો તાર બળો આ,
પછી રેશે ત્હારે, ઉર ઉજળતી શોક સરિતા. ૮૨
બેળા બેઠું બાધું, તરે પ્રણય ત્હારું તું નજરે,
રહો ફૂટી છે જે, પ્રણયો દિલ લેને હણુ ચહે;
કહું માનો વ્હાલાં, હૃદય બળતાનું વચન આ,
પછીથી મોડામિ, ચપન બનશે રે દુઃખદ હા । ૮૩

નિહાળી વ્હાલી । તું. રૂપ સુદિત મ્હારા હૃદયમાં,
સુખેચ્છા ધી નાંખી, મદન સુખના મોહક કર્ષ;
ભરી ઠાંક્યા સાથે, જમણુ જમવા આશ ડબરો,
બને બેઠી જશે, નહિતર જમી કાળ કપરો. ૮૪

હવે રાખો રામા, ધણી ચઈ રંગુ પ્રેમ તૂટશે,
તૂટેલી સંધાતાં, સરલ હૃદયે ગાંઠ ખુંચશે;
પ્રિયે ! હું ત્હારો ને, નહિ કદી ધવાનો અવરનો,
થયાં ધેલાં છોડા મનથી મળ માડો મગજનો. ૮૫

ત્હમે બેળાં માનો, ત્હમ ઉર સમાને સરવળું,
બૂલાવ્યાં બૂલાઓ, કળ કરી નથી શું શીખવવું;
ધુરાં લોકો બેલી, ત્હમ મગજ સંકા બધુ ભરી,
પડાવે પ્રીતિમાં અમ ત્હમ વચે આંટ અવળો. ૮૬

ફરી માનો પ્રીતે, ત્હમ હૃદય મ્હારો કરી મ્હને,
પછી પ્રીતિ પંચે, મમ હૃદય જ્ઞેતાં કદી પ્રિયે;
જણાડે જો જૂડો, ત્હમ દિલથી બેદિલ રમતો,
જામે છો છોડી તો, દુઃખ દવ મહીં હું રણતો. ૮૭

નિરાશા આશાએ, જન હૃદય ધારો શું ન ધરે,
નિરાશા આશામાં, જન હૃદય સંકા શું ન બરે;
નિરાશા આશાએ, જન તન તપાસી શું ન કરે,
અરે ! તે વિચારી, હૃદય પ્રિય આશા પૂર્વે દવે. ૮૮

ન શાતા સંભાર્યે, જડ જડ તા આ હૃદયને,
ન શાતા સંભાર્યે, વચન વદત આ મદનને.
ન શાતા સંભાર્યે, ઝરણુ ઝરતા આ તપનને,
હમે તો છે શાતા, વિસરો વિસરાવ્યે મગજને. ૮૯

હવે ના સંભારે, વિસરું વિસરાવું મગજને,
હવે ના સંભારે, ફેરે ગયું જઈ તું હૃદય તે;
અરે ! શું સંભારે, વિસરું વિસરાવું નવ મદને,
સદા રે'છે ઊણું, મગજ તરું તું હૃદય તે; ૯૦

ન જૂઠાવું જૂઠી, રમણી રમ્ય પારા રમણથી,
ન જૂઠાવું જૂઠો, પ્રિય કર્ય પ્રિયે તું હૃદયથી;
ન જૂઠાવું જૂઠી, દુઃખ દરદ મહારું ફેરે ધરી,
હવે તો જા જૂઠી, સુખ સદન સાંતિ પ્રિય કરી. ૯૧

બહે ને છે તહારું, હૃદય મુજનો લાગ કરવા,
કરું છું તો મહારું, વુજ હૃદય નેવું હૃદય આ;
રતિ ઘેવી ઘેસા, મુજ સમ કરી કા અવરને,
તજેતાં લાં આ હું, રમરણ દિલ લાવી અટકને. ૯૨

પ્રણયો છે બહાલી, રતિ મતિ કૃતિથી બહુ લહે,
સુખી યાને સુખી, કરો પ્રિયજનોના હૃદયને;
ગણી જૂઠું સાચું, મન અકથ રંગે રોઝવને,
અભેદે વૃતિને, ધરો સદગમાં પ્રેમ ધરને. ૯૩

લહે ત્યાગી ત્યાગું રમણી રમણું હું અવરથી,
લહે ત્યાગી ત્યાગું વિષય વિષ્ણુ મોહું હૃદયથી;
લહે ત્યાગી ત્યાગું સમણું રતિ સંસાર મનથી,
પરંતુ ના ત્યાગું અમી રસ અમી તું હૃદયની. ૯૪

વધાવી લે બહાલી ! હૃદય દરખી નેગ મુજનો,
વધાવી લે બહાલી ! પરમ રતિ સંસાર વુજનો;
વધાવી લે બહાલી ! પ્રણય પ્રણયી પ્રિય વુજનો,
વધાવી દે ત્યાગી રમણી મન સંન્યાસ મુજનો. ૯૫

ન છોડી છોડારો રતિ પરમ અંધી વુજ તણી,
ન રોકી રોકારો પ્રણય જળ પારા હૃદયની;
જશે ના નવાથી રચિર છબિ તું જે ચિત મહી,
જશે રે'શે છૂટી રતિ-જળ-છબિ તે મરણથી. ૯૬

હવે ત્હારે માટે તપોશ તપ હું નિઃશર્મા બધી,
 હવે ત્હારે માટે જપોશ જપમાળા કુર ધરી;
 હવે ત્હારે માટે પ્રસન કરો દેવો પૂજનથી,
 સદા હું સાથે ત્હું રમતું દિલ માગીશ મનથી. ૯૭

x

x

x

રહો ગિભા સ્વામી ! અબુધ અબળા ના પરહરો,
 વિના દોશે છોડી મમ હૃદયના તાપ જગવો;
 છખીલા ! કાં છોડો ? અધવચ ન મૂકો ઉર ધરો,
 રહું શા આધારે ત્હમ વગર હું નાથ ઉચરો ? ૯૮

હશે દોશો મહારા ત્હમ હૃદય દોશો પણ હશે.
 વિચારો સ્વામી ના વગર સમજ્યે નાર તઈએ;
 વિનુ સામે વ્હાલા મમ કર કરે પ્રેમ સરસે,
 ગુહેશો જે લેતું ત્હમ શિર રહે અશુ તળવે. ૯૯

બચેલા ના ભૂલો રહો અબલુ શું શીખ શોખવું,
 બળેલી ના બાળો બળ કળ વળે નાથ ! વિનવું;
 કુચુદી પ્યારા ! હું ત્હમ મુખ શશી સાથ ખોલવું,—
 રહું જેથી વ્હાલા ! નવ કદો ધટે દૂર ખસવું. ૧૦૦

સુધર્મો છો પૂછું તજર્મો અબળા ક્યાં કથિત છે !
 સુશિક્ષા શાસ્ત્રે કો રમણી તજવી શું લિખિત છે ?
 ભણી વિદ્યા વ્હાવું પ્રણયો અબળાને ઘટિત છે ?
 અરે ! બોલો સ્વામી ! પ્રતિ વચન કેવું કદિન છે ? ! ૧૦૧

બળેલી બાળા આ, અદોઠ દવથી નાથ ! ન દહો,
 મરેલી મારી આ પતિ ! પતિપણું ના પરહરો;
 મૂકો ના નોધારી ધૃષ્ટિ ! ધૃષ્ટપણાને ચિત ધરો,
 વિના વાકે ત્યાગી કુટિલ બનવું ના શુભ ગણો. ૧૦૨

સ્વોદારી છોડ્યાથી ત્હમ કિરતને ઝાંખ વળશે,
 બળેલી બાળ્યેથી ત્હમ અગન ના નાથ ! સમશે;
 મરેલી મારેથી જગ જગ નહિ માળ ! મળશે,
 પરંતુ જોનારાં નિરર્ખો ઉલટું હાસ્ય કરશે. ૧૦૩

x

x

x

યથું છેલ્લું ચાવું મુજ હૃદયનું ત્હું હૃદયથી,
 હવે શાને વ્હાલી ! મુજ પર ધરે આશ અવળી ?

હામા રાખે માયું વચન, શરયી આખ્ય મૂંઢવી,
તપાવી તાબેથી નહિ નવું મળે ખાકે દિલથી. ૧૦૪

× × ×
વહું ઘેલી ઘેલું સમંજ દીન સંકા હૃદયથી,
મુશ્કી ના સંકાઓ પ્રિયતમ । ત્હમે મેશ દિલથી;
યધું જો છે છેલ્લું ત્હમ હૃદયનું હું હૃદયથી,
મલે । તો, જાઓ હું મરણ નિરખી પ્રેમ પતવી. ૧૦૫

પ્રિયા ! ના સંતાપો વચન વહોં ઓછાં વદનથી,
હજુ છે શું ઇચ્છા મરણ મુજ જોવા નયનથી;
મલે તો ભારો હું વધુ, વચન અંગાર ત્હમમાં,
પછી પાકી ખાકે ફરી દય કારો હરખમાં. ૧૦૬

ડર્યો કાળો કાળો વચન વિખ વ્યાધું શરીરમાં,
ટળી ખાળા ધાયો અનુશોલ બની નામક તહાં;
ચુરી કહાડયું કાળું ગરલ અખળા પ્રાણ ઉગર્યો,
ઉઠી ભેટી કંઠે વળગ્યો પ્રમદા નાથ પ્રણયો. ૧૦૭

મજ્યાં ભેટ્યાં પ્રેમે રસ બસ યયાં દંપતી બહુ,
કલે સજ્જે નાવે, વિણ નિરખવે તે રસ સહુ
વિચારે ધર્મોને નરમદ તણું ઉર નિરખો.
અને સ્વદેશીથી મુદિત બનતો ભારત જુઓ । । ૧૦૮

“ મળવિહારી. ”

સમાપ્ત.

— ૦ —

ટીપ્પા:--જે સમયે કવિ નર્મદનું હૃદય ત્હેના ધર્મ વિચારના લેખન મનનમાં હજી
રહ્યું હતું, તેજ સમયે હાલના ભારતને પોતાના દૃઢ પ્રેમાભિગનથી આનેદ આપતી આપણી
કોડીલી સ્વદેશી ભાવનાની મૂર્છા તરફ-દેશી હુન્નર કળાને ઉત્તેજન આપવાના વિચાર રૂપે
એકાદ ગુજરાતીની નજર ગઇ હતી. આ લેખની સમાપ્તિ સમયે સમગ્ર ભારત નિઃશ્ચિત પ્રધાન
સનાતન ધર્મ ભાવના, અને દેશ પ્રીતિ પ્રધાન અવહાર ભાવનાના પ્રેમ સંઘર્ષ આનંદથી
રંગાતો જોઇ લેખની અંતિમ કડીમાં પ્રથમ પાઠમાં દર્શાવાયેલા અધિકાધિક આનંદમાં એ
ભાવનાઓ ભારતને સર્વદા સંપૂર્ણ રસ રસતી યાઓ; એવી આ લેખ કૃતિકારની પ્રેમ પૂર્ણ
અભિવાંચના !

“ મળવિહારી, ”

‘શ્રુતિમાં આત્માને જ્યોતિસ્વરૂપથી ઓળખાવેલ છે; તે જ્યોતિશબ્દથી આત્મા નિત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમ સમજાય છે.’^{૧૦} શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—સત્ત્વં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ॥ આ શ્રુતિના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે બ્રહ્મને નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ કહીને વ્યાખ્યા કરી છે. અનેક રથને બ્રહ્મને ‘નિર્વિશેષ ચિન્માત્ર’ કહેલ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને કોઈ પણ પ્રકારનું વિશેષત્વ નથી, તેમજ તેનો વિકાર પણ થતો નથી; તે પરિપૂર્ણ અને અનંત છે. અને એવા તે સધળાં વચનો ઉપરથી બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમ સહજ સમજી શકાય છે. શ્રુતિમાં તદુપરાંત એક વિશેષ તત્ત્વ કહેલું છે. તે ભણવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાનસ્વરૂપણું સારી પેઠે સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી જીવની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેના જેવી જ સુષુપ્તિમાં પણ તેની અવસ્થા થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે. ભ્રમદંડવસ્થામાં જે વિશેષ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, તે સધળું જ્ઞાન સુષુપ્તિમાં એક સર્વ સાધારણ જ્ઞાનમાં સમાર્પિત જાય છે. તેટલા માટે માંડુઓપનિષદમાં સુષુપ્તિને ‘પ્રજ્ઞાનધન’ કહેલ છે. આ પ્રસંગે ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણાદિ સર્વે કેવળ જ્ઞાનાકારે અવસ્થિત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિની અવસ્થા પણ તેવી જ છે. સુષુપ્તિમાં માત્ર પ્રાણચક્રિત જ દેહમાં જાગરિત રહે છે. આત્મ ચૈતન્ય પ્રાણચક્રિતથી સ્વતંત્ર હોવાથી, સુષુપ્તિની અવસ્થાની ઉપર એક ‘તુરીય’ અવસ્થા કહેલી છે. તુરીયાવસ્થામાં આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેલ છે.^{૧૧} તે સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે—શંકરના મતમાં નિર્જુણ બ્રહ્મજ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

શબ્દક સ્પર્શાદિત્તુ જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞેય છે, આત્મા તે સર્વનો જ્ઞાતા છે.

તૈત્તિરીયોપનિષદના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—‘જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે; આત્માના સ્વરૂપથી તે ભિન્ન નથી. તેથી તે જ્ઞાન નિત્ય છે. શબ્દસ્પર્શાદિત્તુ જે વિજ્ઞાન (perception and conception) થાય છે, તે નિત્ય નથી. તેની ઉત્પત્તિ તેમજ

પણ કરતું, તે અજ્ઞાન અથવા અવિવેક છે. જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી તે અવિવેક દૂર થાય છે.’ એ પ્રમાણે કહીને તેઓએ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૩ સુત્ર ૪૦ ના ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે—અવિવેક દૂર થાય છે ત્યારે આત્માનું સત્ય જ્યોતિ અથવા જ્ઞાન સ્ફૂરેણીયમાન થાય છે; તે જ્ઞાનજ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

૧૦ જ્ઞાનમાત્રમતઃ સ્વરૂપં । તદ્દેવા જ્યોતિર્વા જ્યોતિઃ । બ્રહ્માયે પુરુષઃ સ્વ-
યંજ્ઞોતિઃ ॥ રત્નપદ્મિ શ્રુતેઃ । અતપ્તવ નિત્યમેષ ॥ (૧૮-૨૯.) “ જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે જ્યોતિના પણ જ્યોતિને દેવો ઉપાસે છે. ” અતઃ આપુર્ય સ્વયંજ્યોતિ છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી આત્માનું નિત્યપણું સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૧ તુરીયે નિત્યે વિજ્ઞાપિમાત્રે પરિપૂર્ણ—તુરીયાવસ્થામાં આત્મા નિત્ય છે, કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને પરિપૂર્ણ છે. માંડુલ્યભાષ્ય આનંદગિરિ-રીક્ષા, મંત્ર ૫, ...

વિનાશ થતો જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મને જે જ્ઞાન રૂપે કહેલ છે, તે જ્ઞાન તેવું નથી; તે નિત્ય અને અનંત છે.^{૧૨} શંકરનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે- 'એક અખંડ' નિત્ય જ્ઞાન જડ પદાર્થની ક્રિયા અથવા વિકારના, સંસર્ગને લીધે, ખંડ ખંડ વિવિધ વિજ્ઞાન રૂપે જગતમાં દેખાય છે.^{૧૩} શબ્દ સ્પર્શાદિનું જે વિજ્ઞાન છે, તે આત્માનું જોય છે, અને તેથી આત્મા નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.^{૧૪}

કોષાપનિષદમાં કહ્યું છે કે- 'ચેતનવાળા સધળા જીવોને જે જ્ઞાન હોય છે, તે બ્રહ્મ ચેતન્યનો અંશ છે.' આ રથને એવો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે. 'નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ ચેતન્યને લીધે મનુષ્યને રૂપરસાદિનું જ્ઞાન થાય છે. શબ્દસ્પર્શરૂપ રસાદિ સકળ જોય વિષયો કોષપણ રીતે જ્ઞાતા થઈ શકતા નથી. કેમકે જે તેઓ જ જ્ઞાતા હોય તો શબ્દ સ્પર્શને અને સ્પર્શ શબ્દને જાણી શકે; અર્થાત્ તેઓને પરસ્પરનું જ્ઞાન થઈ શકે. પરંતુ તેમ હોતું નથી, તે સિદ્ધ છે; તેથી વિષયોથી કંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ 'જ્ઞાતા' હોવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાતા કોણ છે? તે જ્ઞાતા આત્મ ચેતન્યદ્વાગએજ શબ્દસ્પર્શરૂપ રસાદિનું જ્ઞાન

૧૨ આરમ્ભઃ સ્વરૂપં શક્તિર્ન તત્તો વ્યતિરિચ્યતે । અતો નિસૃષ્ઠ ॥ પ્રાસ-
મન્તઘટ્યં લૌકિકસ્ય જ્ઞાનસ્ય । અન્તઘટ્ય વર્ણનાત્ । અતસ્ત જિવૃત્પર્ય મહાન-
નન્તમિતિ ॥ (૨-૧). આત્માનું સ્વરૂપ જે જ્ઞાન છે, તે આત્માથી ભિન્ન નથી. તેથી તે જ્ઞાન નિત્ય છે. લૌકિક જ્ઞાનનું અંતપણું અનુભવવામાં આવે છે, તેથી તે અંતવાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેટલા માટે તેની નિષ્ઠિતિ માટે આત્મા મહાન અને અનંત કહેવાય છે.

૧૩ શબ્દજ્ઞાન, સ્પર્શજ્ઞાન, સુખજ્ઞાન વિગેરે વિવિધ લૌકિક જ્ઞાનનો વિજ્ઞાન શબ્દથી શ્રુતિમાં નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે.

૧૪ નહિ જ્ઞાનેઽસ્તિ શ્વેયં નામ મઘતિ । વ્યભિચારિતુ જ્ઞાનં શ્વેયં વ્યભિ-
ચરતિ કદાચિદપિ ॥ (શંકરભાષ્ય, પ્રશ્નોપનિષદ ૧-૩). 'જ્ઞાન ન હોય તો જોય પણ હોઈ શકે નહિ. જોયથી જુદું રહેતું જ્ઞાન પણ જોયથી કોઈ વખતેજ જુદું પડે છે.' ઉપ-
રના ભાષ્યનો અર્થ આનંદગિરિ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. ઘટજ્ઞાનકાલે પટામાયસ-
મ્માયાત્, વિષયાણાં જ્ઞાનવ્યભિચારિત્વમ્ । જ્ઞાનસ્ય તુ વિષયવિજ્ઞાનકાલેઽષ્ટ-
દ્યમ્માયનિયમાત્ । અવ્યામિચારિત્વમ્ । જ્ઞાનસ્ય વિષય વિશિષ્ટસ્વરૂપેનૈવ વ્ય-
ભિચારઃ ॥ 'જે સમયે પડતું જ્ઞાન થાય છે, તે સમયે પડના અભાવનો સંભવ હોય છે, તેથી વિષયો (વિષયો (શબ્દ સ્પર્શાદિ) નો જ્ઞાન સાથે અસંયોગ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ વિષયોનું આરે વિજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અવરૂપ હોય છે; તેવો નિષ્કમ હોવાથી જોયરૂપ વિષય વિજ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનનો કદિ પણ અસંયોગ હોતો નથી. વિષયોના વિશિષ્ટ સ્વભાવ જ્ઞાનનો કદિ અસંયોગ થતો નથી.' અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણને જે અહારના પદાર્થોનું વિજ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનનું મૂળ કારણ આપણું આત્મચેતન્ય જે જ્ઞાન રૂપ છે, તેજ છે. તેથી તે વિજ્ઞાન જ્ઞાનનો અંશ જાત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

યથ શકે છે. ૧૫ એવા ઉદેશથી કેનોપનિપદ્માં ચંદ્રચાચું ને કંઈ કહ્યું છે, તેનો અત્ર ઉદ્દેશ કરવો યોગ્ય છે. તે રથને તેઓએ કહ્યું છે કે—સુખ દુઃખાદિનેટલાં વિગાનો છે, તે સધળાં વિગાનોના દશ અથવા સાક્ષી આત્માજ છે, એમ જોષ થાય છે. બુદ્ધિના ને કંઈ પ્રત્યય (conception) નો અથવા વિગાન (perception) નો આપણને અનુભવ થાય છે, તે સધળા પ્રત્યયો અને વિગાનોની સાથે સાથે રહીને, તેમજ તે સર્વની અંદર પ્રવેશ કરીને, આત્મચૈતન્ય નિત્ય અવિકૃત જ્ઞાનસ્વરૂપે અવસ્થિત થાય છે. ૧૬ આત્મચૈતન્ય શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ ન હોય તો,

૧૫ આત્મચૈતન્ય નિમિત્તમેવ ચ ચૈતયિતૃત્વ મન્યેપામ્.....તસ્માદ્ વેદા-
વિલક્ષણાન્ રૂપાદીનેતૈતૈવે વેદાદિ વ્યતિરિક્તેન વિજ્ઞાનસ્વભાવેન.....આત્મના
વિજ્ઞેષમ્ ॥ (૨-૧-૩.) 'ખીમ સધળા પદ્યોમાં ને ચેતન છે, તેનું નિમિત્તકારણ આત્મ
ચૈતન્યજ છે. તેથી દેહાદિ લક્ષણવાળા ને રૂપાદિ વિષયો છે, તે સધળા વિષયોનું વિજ્ઞાન
દેહાદિથી કેવળ ભિન્ન અને નિત્યજ્ઞાન સ્વરૂપવાળા આત્માથી યથ શકે છે.' તેટલા માટે
બૃહદારણ્યકમાં નાન્યદત્તોઽસ્તિ વિજ્ઞાતા (આ આત્મા સિવાય ખીજે કાંઈ વિગાતા
નથી.), તથા ન વિજ્ઞાતે વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાઃ (ને પદ્યોનું વિજ્ઞાન થાય છે, તેને
વિગાતા જાણવો નહિ.), વગેરે ને વચનો છે, તે સર્વ રથને નિર્વિકાર આત્મચૈતન્યને
'વિગાતા' કહેલ છે. નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મચૈતન્યજ બુદ્ધિના વિવિધ વિકારી વિગાનો
વિગાતા છે; બુદ્ધિની શ્રુતિઓ અનિત્ય અને વિકારી છે; આત્મચૈતન્ય નિત્ય અને અવિકારી
છે. શ્રુતિશ્રુતિરૂપાયા વિજ્ઞેષેરનિત્યાયા વિજ્ઞાતારં નિત્ય વિજ્ઞાતિરૂપેણ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥
'બુદ્ધિની શ્રુતિરૂપ અનિત્ય વિગાનોના વિગાતા નિત્યજ્ઞાન છે, એમ જાણવું.' રામતીર્થ.

૧૬ સર્વ યોગાન્મતિ બુદ્ધ્યતે સર્વપ્રત્યયદર્શો ચિચ્છાકિસ્વરૂપમાત્રઃ પ્રત્ય-
યેરેષ પ્રત્યયેષુ અવશિષ્ટતથા લક્ષ્યતે, નાન્યદ્વારા (૨-૧૨) 'સર્વ વિગાન (con-
ceptions) ને પ્રકટ કરનાર માત્ર ચૈતન્યશક્તિ જ સર્વ વિગાન (perceptions) માં
જ્ઞાનરૂપે રહેલ છે; પ્રત્યયોમાંથી જડીય ક્રિયાદિના અંશો બાદ કરતાં બાકી ને શુદ્ધ પ્રત્યય-
સ્વરૂપ રહે છે, તે પ્રત્યયો વડે જ તે ચૈતન્યશક્તિ જાણાય છે; શુદ્ધ પ્રત્યય વિના અન્ય
કંઈપણ સાધનથી તે લક્ષમાં આવી શકતી નથી.' તેટલા માટે ચંદ્રસ્પર્શાદિના વિગાનોની
સાથે સાથે અખંડ બ્રહ્મજ્ઞાનો બાસ થાય છે; એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. આનંદમિરિ
પણ કહે છે કે—નીલપીતાઘાકારાણાં જડાનાં યદ્યૈતન્યં વ્યાપ્તેત્વના જડલક્ષણમાસઃ
તં સાક્ષિણમુપલક્ષ્ય-સોઽહમાત્મા પ્રક્રોતિ યા વેદાવિષયતયૈવસ પ્રહાવિબુદ્ધ્યતે ॥
'નીલપીતાદિ જડ પદ્યોમાં ચૈતન્ય વ્યાપી રહેવાથી તે ચેતનવાળા બાસે છે, તે વ્યાપી
રહેલા ચૈતન્યને સાક્ષીરૂપે માનીને 'તે હું આત્મા બ્રહ્મ', એ પ્રમાણે વિષયથી ને
યોગીને વિભિન્ન રૂપે જાણે છે, તે બ્રહ્મવેતા કહેવાય છે.'

૧૭ અવિદ્યાધ્યારોપિત સર્વપદાર્થકારૈર્વિશિષ્ટતયા નૃશ્ચમાનત્વાજ્ઞાત્મ-
ચૈતન્ય વિજ્ઞાતં સર્વેરશ્યુપગમ્યતે ॥ ગીતા, શરૂઆત ૧૮-૫૦. 'અવિદ્યામાં આશ-
પણ કરાયેલ સર્વ પદ્યોના આકારોથી-જેનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ જાનવામાં આવે છે, તેવા
આત્મચૈતન્યરૂપ વિગાતનું સ્વરૂપ સર્વેના જ્ઞાનમાં આવી શકતું નથી.' ન-જ સાક્ષાદ્નિત્ય

અંતઃકરણને વિશે જે વિશેષ વિશેષ વિગતો પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, તે યદ્ય શકે નહિ. અંતઃકરણ જડ તેમજ પરિણામિ છે. ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની જડીય ક્રિયાઓની સાથે નિત્ય, અખંડ જ્ઞાન વિવિધ વિગતરૂપે દેખાય છે.^{૧૭} આત્મચૈતન્ય નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથીજ બુદ્ધિનું વિવિધ વિગત ઉત્પન્ન થાય છે. નહિ તો કેવળ ક્રિયાત્મક જડ બુદ્ધિમાં જ્ઞાન શી રીતે હોઈ શકે?^{૧૮} અતઃ એવ તે સિદ્ધાન્તદ્વારા નિર્ણય બ્રહ્મચૈતન્ય નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવા હૃદયથી પ્રત્યોપનિષદ્ધમાં શંકરાચાર્યે મીમાંસા કરેલ છે કે- 'જળ તરંગોમાં પ્રતિબિમ્બિત સૂર્ય જે રીતે એક છતાં અનેક દેખાય છે, તેજ રીતે જ્ઞાન એક છતાં જગતમાં નાના વિષનામ રૂપભેદે અનેક દેખાય છે.'^{૧૯} ચૈતરેયોપનિષદ્ (૫-૧-૨) માં પણ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ-એમ કહીને બ્રહ્મનું જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રદર્શિત થયું છે.^{૨૦}

(ચાલુ.)

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

કરણવૃત્તીનાં જઙ્ઘાનાં પ્રકાશકત્વં સમ્મયતિ, પ્રકાશાત્મક વસ્તુનિ અધ્યાસાદેવ-તાસાં પ્રકાશકત્વં.....અતસ્તદ્વ્યતિરિક્તઃકચ્છિત્પ્રકાશાત્મકોડસ્તિ ॥ ચૈતરેયભાષ્ય ટીકા ૬-૧-૨, 'અંતઃકરણની વૃત્તિઓ જડ હોવાથી, તેઓ પોતેજ સાક્ષાત્ પ્રકાશક છે, એમ સંભવતું નથી. પરંતુ પ્રકાશસ્વરૂપ વસ્તુમાં તેઓનો અધ્યાસ થવાથી જ તેઓનું પ્રકાશપર્ણ થાય છે.....તેથી તે વૃત્તિઓથી ભિન્ન કોઈ પ્રકાશાત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.'

૧૮ આત્મનિ (જાને) ક્રિયાકારકતાયાઃ સ્વતોડમાયઃ ॥ ગીતા ભાષ્ય ૧૪-૩ 'આત્મારૂપ જ્ઞાનમાં ક્રિયા અને કારકપણનો સ્વરૂપથી અભાવ છે.' અજ્ઞાનતાને લીધેજ આપણે જડપદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓની સાથે નિત્યજ્ઞાનને અભિન્ન ગણીએ છીએ, તેથી જ શબ્દરૂપોંદિ ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનનો અનુભવ કરી ચક્રીએ છીએ.

સમ્યગ્વિચાર્યમાણે ક્રિયાવત્ત્યા યુક્તેરવયોધોનાસ્તિ ॥.....યુક્તૌ પ્રતિબિમ્બિતં ચૈતન્યં તથ ચિત્પ્રકાશોદય દેતુર્ભવતિ ॥ ઉપદેશ સાદસ્તી ટીકા પ્રકરણ ૧૮. 'ખરી રીતે વિચારીએ તો કેવળ ક્રિયાવાળી બુદ્ધિથી જ્ઞાન થતું નથી.....બુદ્ધિમાં જ્યારે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, ત્યારે તે પ્રતિબિમ્બિત ચૈતન્ય જ્ઞાનના ઉદયનું કારણ થાય છે.'

૧૯૧૬૦૧૯ જ્ઞાનં નામરૂપાદ્યનેકોપાધિભેદાલ્ સચિદાદિજલાદિ પ્રતિધિ-મ્યયદનેકઘાવમાસતિ ॥ (૬-૮). 'જલાદિમાં જેમ ચંપાદિનું પ્રતિબિમ્બ પડવાથી અનેક સૂર્યોદિ લાગે છે, તેમ જ્ઞાન એકજ છતાં નામરૂપાદિ અનેક ઉપાધિના બેદથી અનેક લાગે છે.'

૨૦ આ સ્થળે ટીકાકાર જ્ઞાનામૃત વતિએ જે કહ્યું છે, તેનો હક્ષેપ કરવો આવશ્યક છે. તેઓએ કહ્યું છે કે- 'આપણે અણુઆદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા નાના વિષ વિજ્ઞાન (percep-

॥ સંધ્યા સમયે ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

(૩)

“કેટલાક પ્રકારે એક અદ્ભૂત બનાવતું વૃત્તાંત મને એક નજરે જોનારે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું,” સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે યાચ્યું. “આશરે ત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે બ્રહ્માત્મવના તહેવારોના દિનેશમાં કાંઈવરમમાં એકબરેશ્વર કુંડની પાસે એક સંન્યાસી વસતા હતા. તેમની જીવન વહનની રીતિ જોઈને તથા તેમની વાણીના યાનામૃતથી આકર્ષાઈને શ્રાતાનાં ટોળે ટોળાં તેમની પાસે શ્રવણ કરવા આવતાં હતાં. મોટા મોટા બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ તેમના શ્રાત્ર મંડલમાં વારંવાર જોવામાં આવતા, એક દિને ચર્ચામાં હિંદના પતિત વર્ગોનો વિષય નિકળ્યો; યોગીએ, બ્રાહ્મણોના અન્ય યાતિઓ પ્રત્યેના સામાન્ય વલનની, વર્તણૂકની સખ ભાષામાં કાટકણી ઠાઠી. હાજર રહેલા બ્રાહ્મણોને આથી ધણુંજ ગાઠું લાગ્યું; તેઓ સંન્યાસી પ્રત્યે ધણી અપમાનભરી વાણી વાપરવા લાગ્યા. તે યોગીક સમય શાંત રહ્યો, આતો તેઓ અવ-જો ભાવ બ્રહ્મ કરીને વધારે વધારે ગાંધિપ્રદાન દેવા, હેરાનગતિ કરવા લાગ્યા. આખરે યોગીએ આવો પ્રસંગ વિચિત્ર લાગતાં, કેવો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક પાંચ વર્ષના બાલકને પાસે ઉમેલું જોઈને જોલાવ્યું, તેને એક સોનેરી કેળું આપીને મિત્ર બનાવ્યું. યોગીક ક્ષણમાંજ નાના બાલકે મદાન તેજસ્વી અને બુદ્ધિશાળી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, સંસ્કૃત ભાષામાં જોલવા મંડ્યું,—આવી ભાષા તો તે કોઈ કાળે શિખ્યું નહોતું. યોગીએ બ્રાહ્મણો તરફ શ્રીને કહ્યું, ‘શૂદ્રરથો! મેં તમને જે કહ્યું તેથી તમે અસંતોષ પામ્યાંએ; હવે મારી સાથે વધારે ના જોલતાં આ બાલકનેજ તમારા બધાએ પ્રજ્ઞો પૂજો; તે તમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપશે; જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગશે ત્યાં યાત્રીમાંના યોગ્ય ઉતારા પણ સુચવશે.” અશ્રદ્ધાજી પંડિતોએ બાલકને પ્રજ્ઞ ઉપર પ્રજ્ઞ પરંપરા પૂજવા માંડી; તેમને પૂજતાં પણ વાર

દિગ્ગઢ) નો અનુભવ કરીએ છીએ. પ્રત્યેક અનુભવનો એક ‘કર્તા’ અને એક ‘કરણ’ હોય છે. જે જોનો અનુભવ કરે છે, તે તેનો કર્તા કહેવાય છે, અને જોના વડે અનુભવ થાય છે, તે તેનું કરણ કહેવાય છે. જેમાં અનેકપણું છે, અને જે બીજાનું પ્રયોજન સાધવામાં પરસ્પર એકજ ઉદ્દેશથી એકત્ર થઈને કાર્ય કરે છે, તે કરણ કહેવાય છે. ‘તે સર્વથી સ્વતંત્ર આત્મા છે, તે ‘કર્તા’ કહેવાય છે. તે શુદ્ધ, પ્રકાશસ્વરૂપ અને અનુભવ કરનાર હોવાથી પ્રજ્ઞાન કહેવાય છે. તે પ્રજ્ઞાતસ્વરૂપ આત્મા અંતઃકરણમાં સાક્ષીરૂપ હોવા છતાં સ્વતંત્રપણે રહીને શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોના મિત્ર મિત્ર વિગાનનો વિગાતા બને છે. જડ અંતઃકરણના પરિણામ રૂપ જે વૃત્તિઓ છે, તેઓમાં તે સ્વયંપ્રકાશ વિગાતા વ્યાપ્ત હોવાથી પ્રજ્ઞાસિત થાય છે. જો એમ ન હોય તો તે વૃત્તિઓનું આપણને જ્ઞાન થઈ શકે નહિ.’ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોદારા બહારના પદાર્થોમાં રહેલ શક્તિના સ્પર્શનથી, અંતઃકરણમાં સ્પર્શન થઈ પદાર્થાકાર સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે; તે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે. પરંતુ તે વૃત્તિઓનું આપણમાં અંતઃકરણથી મિત્ર જે કોઈ જ્ઞાતા છે, તેના પ્રકાશથીજ થાય છે.

લાગે તે કરતાં થોડા સમયમાં એવાં એવાં ઉત્તરો મળવા લાગ્યા કે તેમાંથી જણાઇ આવતું શાસ્ત્રોના વિચાર અને જ્ઞાનનું ગાંભિર્ય જોઇને તેઓ છકજ થઇ ગયા. આખરે બ્રાહ્મણોએ સંન્યાસીને લાંબા ચઢને સાદાંબંડ ડાંડવત કર્યા. “તથા તેમની ઉચ્છૃંખલતાની ક્ષમા આપવા માગના કરી; દીલગીર ચઢને પરંતુ ડાહ્યા બનીને સવે પોત પોતાને ઘેર ગયા.”

“શું આવી એક બાબત ખરેખરી રીતે સંભવિત છે?” સંગીતશાસ્ત્રીય પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, સંભવિત છે,” મોવે ઉત્તર વાળ્યો, “આમ યજ્ઞ-શકવાના અનેક પ્રકાર છે. બાલક બોલતું હતું ત્યારે થોડી શું કરતો હતો, તે આપણને કહેવામાં આવ્યું નથી; જો આટલું આપણા જણવામાં આવે તો; તેણે કેવી રીતેનો ઉપયોગ કર્યો હશે તે જણવામાં મદદ મળત. તેણે માત્ર બાલકને મૂઠામાં નાખ્યું હોય, અને એવી રીતે પોતાની જ જ મરજી હોય તે તેની પાસે બોલાવ્યું હોય.”

“પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારના માર્ગનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નહોતો; આ વાર્તા કહેનાર મારા મિત્રને એ વિષે મેં ખાસ પૂછ્યું હતું, “સુપરીન્ટેન્ડેન્ટે વાંધો ઉઠાવ્યો.

“એ તો ખીલકુલ ખીન જરૂરનાંજ છે,” મોવે ઉત્તર આપ્યો; “થોડીએ બાલકને એક સોનેરી કેળું આપ્યું, ધારે તેટલી અસર ઉપજવવાનું એજ એક સુગમ સાધન થઈ પડ્યું હશે. વળી એક નાના બાલકમાં મોટા માણસ કરતાં સામે ચવાની થોડીજ ઇચ્છા સંક્રિત હોય છે. પરંતુ સંન્યાસીએ કદાચ મૂઠા વિધાનનો ખીલકુલ ઉપયોગ ના પણ કર્યો હોય; તેણે બાલકનો એક પોઠિયા રૂપે અથવા પોતાને બદલે બોલનાર સાધન રૂપે ઉપયોગ કર્યો હોય અને તેના મારફતે તે જતેજ બોલ્યો હોય, જો આમ થયું હોય તો સાચે સાચે પોતાના દેહદારા તે બોલવાને અશક્તિમાન નિવડે; આવે સમયે દેહ તો ઉડી ધ્યાનરથ દશમાં હોય એવો જણાવો જોઇએ. મારા ધારવા પ્રમાણે તેણે જે કર્યું તે અમજ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. પરંતુ બાલક બોલતું હતું તેજ ક્ષણે જો તે પોતાના દેહવડે બોલતો હોય તથા પ્રવૃત્તિ પરાયણ રહેતો હોય તો બાલક દેહનું નિયમન અન્ય કોઈએ પોતાના હાથમાં લીધેલું હોવું જોઇએ, એમ માનવાની જરૂર છે. આવી ગોઠવણ પણ સહજમાં થઈ શકે એમ છે; જો થોડી બાલકને જુવા અથવા પોઠિયાના જેવી નિર્બલ દશામાં નાખી દે તો કોઈ પણ સ્વપ્ન-હિત આ કાર્ય કરી શકે. મેં મારી જતેજ એક વખતે ખાર માસના બાલકને પોતાની માતાના હાથમાં રહીને, પેન્સીલ લઇને લખતાં જોયું છે—એપખા વંચાય એવા અક્ષરમાં વિચાર બરેલું એક વાક્ય લખતાં જોયું છે. અલબત્ત આ એક પોઠિયાના જેવી દશાનું દર્શાવે છે; માતા-જતેજ એક સુવિખ્યાત પોઠિયા હતી. પરંતુ આ બનાવ આપણાં મિત્ર વર્ણવેલા વૃત્તાંતને થોડો ધણો મળતો આવે.”

“આવેશ-અથવા-વર્ગભાડ વિષે વાતચિત ચાલતાં,” ચિત્રાએ કહ્યું, “હું તમને એક વિચિત્ર બનાવ દર્શાવીશ જેમાં એક ગૃહમાં આવેશ આવ પામનાર લોક, સાધારણ રીતે બને છે તેમ પણ સમયથી મરી ગયલા હોવાને બદલે હજીએ જીવતાજ છે.”

“કેટલાક વર્ષો પૂર્વે અત્યંત કમથી થતાં મંદવાડ પછી, ઠાવત આધુ મેજવાને હોડાંક અડવાડીયાં એ કેટલાક મિત્રો સ્થાયે ગાળ્યાં. તેમનું શુદ્ધ એક વૃદ્ધ રીટાવર સમલા એક મીરસે માંધિયું એક વિશાલ ઘેરની હતું. તેની સર્વે સાંખી સાંખી જમથીએનો અત્યોત્ત સાથે સંબંધ હતો, બાવા આગે એકાદ બેલાયુઓની જમથીએને જરોબર મળતા આવે એવા શાખાવામાં આવ્યા હતા.

“આરિવાસ એક સુવાની ઝોરડીમાં હતો, તેનું દારવિશાલ બોજનસાલના બરોબર રહેતો હતું, એ એની વચ્ચે પ્રુથો આગે હતો. આરિ સુવાની ઝોરડીની ધરીની ક્ષિતિમાં આ માર્ગના અંતે એક દાર એક ઝોસરીમાં ખુલતું હતું; તેથી શરતે બધાએ સુવાજતા ત્યારે ધરના આ ખુણામાં ખાસ કરીને હું એકલીજ પડતી હતી. મારી ઝોરડી મુખકારક હતી, વાતાવરણ સાંત હતું, મને પણ સાઈ ચતું ગયું, ઠાવત આવવા માંડ્યું. હું જરા પણ ઉકેરાઈ નહોતી એવી ના હોવાથી, મારી પેસે કાંઈ પણ નથી એવા વિચારથી મને જરા ગમરામણ થઈ નહિ. મેં માંદા માણસના જેવી ધોર નિદ્રા લીધી, રાત્રીનું કંઈ ખાન પણ રહ્યું નહિ.”

“આ પછી આશરે એકાદ વર્ષે મારી શુદ્ધવાની પોતાના પતિ અને બાલકો સાથે આરોગ્ય મારે દિએન્ડ ગામ; તેણે ગયા ત્યારે પોતાનું રાયરમીલાથી બરેલું ઘર એક સુવાન જોડાને સોંપતાં મમાં; આ ઉભયે ધુમ્ધમા યોગ્ય હતાં, તેમની પૈસાવાળાં હોવાની સાબ પસરી હતી; મારા મિત્રો એકાદ વર્ષમાં સાઠ આવ્યા; ધેરથી ગયા તેના કરતાં પણ શુદ્ધ થીનું આરોગ્ય વિશેષ બગડેલું હતું. અધિનાએને અધિનાએ સુધી તેણે જીવન અને મરણ વચ્ચે લટકવા માંડ્યું; કાંઈને પણ તેની પાસે જવાની રજા નહતી. મારાથી બની શકે તેટલી તપાસી હું તેને જોવા ગઈ; એમ બન્યું કે આ સમયે મારી સાથે હું એક સખીને લઈ ગઈ. એ ધરમાંથી બહાર આવ્યા પછી યોડી બણી સૂત્રમ પ્રકૃતિવાળી મારી આ સખી, ત્યાં અનુભવાપસા બપોરે સૂત્રમ વાતાવરણને જોઈને બૂમ પાડી હતી, તથા એમ કહેવા લાગી કે ‘મે’ ત્યાં જઈને યોગ્ય રિત ગાજવાનું વચન ના આપ્યું હોત તો હીક માત્ર હું પણ, ત્યાં મને અનુભવાપસા ત્રાસને શુદ્ધિથીના અંદવાડને આમારી ગણીને આરો સખીએ દર્શાવેલા બપોને દસી કાટવા સાંખી. યોગ્ય સમયે મારી સુલાકાત આપવા મઠ.”

“ઉનાળાનો આરંભ હતો, હજી સૂર્ય પડતી હતી, તેથી અંમે દરોજ રાત્રે બોજન સાલના અમિતી આસપાસ મોટા તડીયાવાળી આરામ ખુરશીએનો આશ્રય લેતાં; અમે આમ જોઈ હતાં ત્યારે પ્રથમ રાત્રીએ, મારી બાહજ એ ઝોરડાના દરના પીળા છોડે કાંઈક લટકતું હોય એવી અને સામણી મવાથી આરા મનમાં સહેજ નુત્તવડો થયો, આરાથી કંઈ પણ જોઈ શકાયું નહિ, ધિંધાટ પણ આગેજ રસૂલ હતો; જંભુ કે કાચાએ અધ્યયન અથવા આવીને લટકી હોય એવું લાગતું હતું. હું કેંઈ પણ જોઈ નહિ તેમજ વારંવાર આસપાસ જોઈને કાંઈનું લક્ષ્ય એ સુવાની મને દરકાર નહોતી તેથી રાત્રીએ સુવા જવાના સમય સુધી મેં સાંચાજ કર્યું. મારી સુવાની ઝોરડીનું આરણ આગેજ મેં બંધ કર્યું હશે તેવામાં મને લાગ્યું કે મારી જોડે કાંઈક સાથમાં છે, જાણાં એવો, કાંત પરતું કેટલીક નીતે ગરજડીયો

સાથ છે. જ્યારે કે અદૃશ્ય સખ આમડાનો સ્વારીનો ચાલુક બારણા સાથે ઠોકવામાં આવ્યો હોય એવો અવાજ થયો; જ્યારે કે ઉપરના ભાગમાં અદૃશ્ય ખીલાએથી તે લટકતો હોય એમ લાગ્યું. કોઈ પણ પ્રકારે પવનનો ઝપાટો નાહોવા છતાં વેનીશીયન પડદાઓ બાર સાથે સાથે જોરથી અફળાવા લાગ્યા. મારા વાજ પાંચરા કરતી હતી ત્યારે મને યાજ્ઞવામાં આવી તથા એક કરતાં વધારે વાર ધીમી ધોલ લગાવવામાં આવી; મેં બારણાની તપાસ કરી, તેમાં એક ખીલાનું પણ નીશાન નહતું, બધુંએ નવે નવું રંગેલું અને વાનાંશ કરેલું હતું. મેં પડદાને તપાસ્યા; તેમને ગંતિમાં ચૂકનાર કંઈ પણ નહતું, મને મારી જાત પ્રત્યે હસવું આવ્યું; મારા અદૃશ્ય સાથીએને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું, “તમે શાંત થાઓ તંયા મને ઉધવાદો, એમ ધમ્મધુધું.”

“પડદા એચીને, દીવો ઝોલવીને, મેં પથારીમાં પ્રવેશ કર્યો. કંઈ અવાજ થયો, મારા પગ સાથે કંઈક અથડાયું. ‘એકાદ બિલાડી’ હશે, મેં ધાયું, દીવો સળગાવીને જોયું; ખીલાડી નહિ; કંઈ પણ નહિ !

“હમ્મગ ! મેં વિચાર્યું. દીવો ઝોલવીને હું ફરીથી સુષ ગમ્; એકદમ કંઈક ઠોકવાનો અવાજ થયો, ફરીથી વળી મારા પગ સાથે કંઈ અથડાયું. ફરીથી મેં દીવો સળગાવીને તપાસવા માંડયું; ત્યાં આગળ કંઈ પણ નહોતું, પરંતુ જ્યારે કે એક ખીલાડી બેસી ગઈ હોય તેવો ત્યાં ખાડો જોવામાં આવ્યો. એ જગ્યાની આસપાસ મેં મારો હાથ ફેરવ્યો, પરંતુ કંઈ પણ લાગ્યું નહિ; ઘરમાં કુતરો અથવા ખીલાડી કંઈ પણ નહોતું, એ મારા લક્ષમાં હતું. હું નિદ્રા લેવાને ફરીથી સુષ ગમ્, પરંતુ નિદ્રા આવતા પહેલાં ધણીવાર મૂંઠે ધકેલવામાં આવી, મારી સાથે અથડાવામાં આવ્યું.

“ખીજ સાંજે ભોજનશાળામાં ફરીથી વળી છાયાઓની ઝપાટખી મારા સાંભળવામાં આવી, આસપાસ જોતાં ટેબલને ખીજે છેડે રપટ રીતે લટકતા ધુમ્સ જેવા અર્ધ પાદદંડક, પ્રકાશતા એ આકારો મારા જોવામાં આવ્યા. ગમે તે પ્રકારે મને સમજાયું કે એ બંનેમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી હતી; પરંતુ આ કેવી રીતે મને જણાયું, તે મારાથી સમજાતું નથી, કારણ કે તેઓ માત્ર ધુમ્સના જેવી છાયાઓના આકારમાં જણાતાં હતાં. મેં આ વિષે કોઈને કંઈ પણ કહ્યું નહિ; કારણ કે હજુ પણ શાંત નસોવાળી ગૃહિણીના મનમાં ખજમળાટ ઉપજાવાની મને ભીતિ લાગી; જો આ વાત મેં તેનાપતિને કહી હોત તો તેણે મને ખાત્રીથી ખસી ગયલા મગજની જ ધારી હોત.

“ખીજ સાંજે મારી ઝોરડીમાં સુવા જતાં આવાને આવા બનાવ બનવા લાગ્યા, તેમનો મારાથી કોઈ પ્રકારે ખુલાસો ના થઈ શકતો હોવાથી, મને ખાત્રીથી કેટલુંક બેચેની બધું લાગવા માંડ્યું. ફરીથી વળી અદૃશ્ય ચાલુક બાર ઉપર ઠોકાયો; ફરીથી વળી મને યાજ્ઞવોને ધકેલવામાં આવી; સુષ જતાં ફરીથી વળી કંઈક અથડાવને પથારીમાં મારા પગ તરફ ગયું. વળી મેં મારી મીથુબતી સળગાવી, ખાડો જોયો હતો તે સ્થાનને તપાસ્યું, દરેક સમયની પેઠે કંઈ પણ જણાયું નહિ, તેથી મેં બાગી તુડી નિદ્રા લીધી, કારણ વચમાં વારંવાર મને કંઈક અથડાતું, ગરબા કરતું.

“ ત્રીજી રાત્રે દેવતા આગળ બેસીને વાંચતી હતી ત્યારે ફરીથી આવા છમાકારોની લદાઇ મારા સાંભળવામાં આવી; રાત્રે સુવા જતાં એ ઝોરડો છોડતાં મારી સાથે કંઈક ચાલતું હોય એવું મને સ્પષ્ટ રીતે બાન થયું. મારા ગળા તરફથી ગાલ ઉપર ચઢીને આવતો પોર્ટવાઇનથી ગંધાતો તેનો શ્વાસ મારા અનુભવમાં આવ્યો, મને ધલુજ ખરાબ લાગ્યું. તે મારી સાથે સુવાની ઝોરડીમાં પેહું. બધા વાતાવરણમાં ગરબડ મચાવી મૂકી; ફરીથી વળી પદાર્થોને ચલાવવામાં આવ્યા, મને થાબડીને ધકેલવામાં આવી. હૃદયના વધતાં જતાં ધબકારો સહિત, બેચેનીથી હસતી હું પયારીની કોર ઉપર બેઠી, મારા પગ પયારીમાં લેતી હતી તેવામાં મારા ઉઘાડા ડાબા પગ ઉપર ચઢીને એવું કંઈક ગયું કે તે સુવાળું, રંગાટી-વાળા કાપડ જેવું, અચિયવિનાનું લાગ્યું. હું ખુબ તાણીને હસી પડી, બધો ભય જતો રહ્યો, પછીથી બોલી “ હે નાનાં નાનાં પ્રાણીઓ, મારી ધ્રુજ છે, કે તમે શાંત થાઓ, મને ઉઘરા દો ! ” મને કંઈ પણ જણાયું નહિ, સ્પર્શ કંઈ નાખુશ કરે એવો ન હતો; મારી ખાત્રી થઇ કે તે માત્ર એકાદ નાનું ગંભીર સત્ત્વ હોતું જોઇએ. આ સમયે મારા પગ સાથે કંઈક અઘડાયું ત્યારે, હું દીવા વિનાજ બેઠી ચઢીને પયારીને તપાસવા લાગી પરંતુ ત્યાં કંઈ પણ ન હતું; આ રાત્રીએ મને સારો રોતે નિદ્રા આવી. ” બીજા દિને બપોરે મેં મારી સખીને વાત કરી, ને જવી હું “ બોજનંશાળામાં એવું શું છે કે જે આપંથાથી જોઈ શકાતું નથી ? ” એવો પ્રશ્ન પૂછવા જતી હતી તેવામાંજ તે બોલી ઉઠી, “ ચૂપ રહે ! મારી નાની પુત્રી તને ના સાંભળી જાય એ સંભાળવાનું છે; આ ઝોરડામાં અથવા તારી સુવાની ઝોરડીમાં તેનાથી બની શકશે તો તે દિવસે પણ આવશે નહિ; અમે તેના આવાં ભયને ગપ મણીને હસી કાઢવા માગીએ છીએ. ”

“ પછીથી મેં બધી વાત કહીને પૂછ્યું, “તમે ગયાં ત્યારે આ ઘરમાં કોણ હતું?”

“ ‘હીક, આ એક વિચિત્ર જનાવ છે,’ ઉત્તર મળ્યો; ‘ એક અતિ સુંદર યુવાન યુગલને અમે અમારૂં ઘર બાંહે આપ્યું હતું; અમે તેમને સર્વ રીતે ઈચ્છવા લાયક ધારતાં હતાં; પરંતુ અમને પછીથી માલૂમ પડી આવ્યું કે તેઓ ખુબદાર કાંસતાં હતાં. માત્ર આ ઝોરડામાં અને તમારી સુવાની ઝોરડીમાંજ તેઓ રહ્યાં હોય એમ લાગે છે. તેઓ રાત્રે લડતાં હતાં; આ ઉપરાંત પોર્ટવાઇનથી અડધો ભરેલો કુળે સુવાની ઝોરડીમાં પડી રહ્યો હતો; અમે પાછાં આવ્યાં ત્યારે પણ તેં ત્યાંને લાંબ હતા. મારી દીકરી લડવાડ થતી અનુભવી શકે છે, તેને બીજા શાનું બાન થાય છે તે મને ખબર નથી; પરંતુ અમે તેને નિર-સાહિત કરીએ છીએ, આવા વિચારોમાંથી તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, મારે મેહેરબાનીની રહે’ આ વિષે અન્યને કંઈ પણ કહેશે નહિ ?

“ મેં કોઈને કંઈ પણ કહ્યું નથી; તેમજ આ વાર્તા કહેવાની મેં રજા મેળવી નથી, તેથી એમાં સંજોગ ધરાવતાં સર્વ ખરાં નામોનો મેં નિર્દેશ કર્યો નથી. મારો પ્હેલાંની મૂલા-કાતોના પ્રસંગે, હમેશાં હું તેજ સુવાની ઝોરડીનો ઉપયોગ કરતી ત્યારે, મારી ખાત્રી છે, ત્યાં આમાં કંઈ પણ હતું નહિ. અમારા જણવા પ્રમાણે તો આ સર્વના કારણરૂપ યુવાન મુગસ હતું એ હવતું છે; મારા ધારવા પ્રમાણે ઇગ્નેડમાં છે. તેઓ હજી ભરખુવાનીમાં છે. ”

“પરંતુ” ચિત્રકાર ઉરેકરાખને બૂમ પાડી દેવા, “હજીએ જીવતા લોક એકાદ સ્થાનમાં વળગાડ કરી શકે એ કેમ સંભવે?”

“તેઓ એમ વર્તતા નથી,” ગોપે, શાંતિથી, ઉત્તર વાળ્યો; “અપ્પના સાધારણ અર્થ પ્રમાણે આ એક વળગાડનું દર્શાવ નથી; જો કે મુદુપ્રકૃતિવળા મુલાકાત લેનારા એને યતી બેચેની લક્ષમાં લેતા, આ બાબત લગભગ સમાન જ લાગે છે. જીવતા માનવિઓનાં ખરેખરા વળગાડનાં દર્શાવ પણ, મળી આવે છે, પરંતુ આ દર્શાવ આવા પ્રકારનું નથી.”

“ત્યારે આવા દર્શાવમાં શું બન્યું હશે?” ચિત્રકારે કહ્યું.

“સ્પષ્ટ રીતે એ નિર્માત્રી યુવાન યુગલના કજીઆને લીધે ત્યાં આગળ સૂક્ષ્મ જડ ઉપર એક પ્રકારનો પ્રબલ સંસ્કાર પડ્યો હતો; મુદુ પ્રકૃતિનાં માનવિઓથી હજીએ આવેા સંસ્કાર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતો હતો; સાધારણ લોકને અસર કરે તેટલો તે બલવાન ન હતો. તમે જોયું કે ચિત્રાને અને તેની ગૃહધાત્રીની યુવાન પુત્રીને પ્રબલ છતાં જોઈએ તેટલો સંપૂર્ણ નહિ એવો સંસ્કાર યતો હતો; કારણ કે આકારો ધ્રુમ્સ જેવા ઝાંખા હતા; મુલાકાતે આવનાર મિત્રને બેચેની બર્ષા સૂક્ષ્મ વાતાવરણનો સાધારણ વિચાર આવતો હતો; સ્પષ્ટ રીતે ગૃહધાત્રીને પોતાને તથા તેના પતિને કંઈ પણ લાગતું નહિ.”

“જ્યારે તમે સૂક્ષ્મ સંસ્કાર વિશે વાત કરો છો” ત્યારે મારા ધારવા પ્રમાણે તમે સામાન્ય લેખ જેવા સંસ્કાર કરતાં અન્ય કંઈક સચવવા માગો છો,” વંદિતે પડિતાઈ કરી.

“હા,” ગોપે ઉત્તર વાળ્યો, “નિત્ય લેખનો સંબંધ એકાદ વિશેષ હૃદય લોક સાથે છે, માત્ર પ્રાસંગિક ચિત્રોજ તેમાંથી જીવલોકમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ એક તદ્દન મિત્ર પ્રકારનો બનાવ છે. દરેક હર્મિથી આસપાસના જીવલોકના જડ ઉપર એક પ્રકારનો સંસ્કાર પડી રહે છે; આને બાળેજી વિચાર મૂર્તિનું નામ આપી શકાય; આપણે કદાચ આને હર્મિ-મૂર્તિના નામથી બ્યવહરીએ. સર્વે સાધારણ દર્શાવોમાં તે બહુમાં બહુ તો યોગ્ય કથાક; પછી આવેા સંસ્કાર વિખરાઈ જાય છે, પરંતુ જ્યાં આગળ તીવ્ર તિસ્કાર અથવા હલપાત રતી જીતિના જેવો આસપાસ બહારો હોય છે ત્યાં આવેા સંસ્કાર સર્વેનાં વર્ષ સુધી રહેલો છે.”

“મિ. સ્ટેક, ‘રીઅલ યોર-સ્ટોરીઝ’ નામના પુસ્તકમાં આ વિચાર ધણી સારી રીતે દર્શાવ્યો છે; જો કે તે આપા સંસ્કારને એક પ્રકારના જૂતમાં ગણે છે, તેઓ કહે છે. ” જુતોના અસંખ્ય કુટુંબમાંનો આ એક નમુનો છે. સાદર્યને માર્ગે ફોનોગ્રાફી તેમના અસ્તિત્વની સચના મળી રહે છે. તમે ફોનોગ્રાફમાં બોલો છો, પછીથી કોનેઈ જ્યારે જ્યારે ફોનોગ્રાફને ગતિમાં ચૂકવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી તમારા બોલવાનો અવાજ ફરીથી સંભળાય છે. તમે મરી ગયા હો છતાં હજીએ ફોનોગ્રાફ તમારો સ્વર ધ્રુમ સંભળાવશે. તેની સાથે દરેક સ્વર પછીનાં વર્ણનો તે પણ અવધુ ગાયર જનરો જુતોના સંબંધમાં પથ આમજ બનતું હોતું જોઈએ. આસપાસના પદાર્થો ઉપર એકાદ પ્રબલ હર્મિ પોતાનો એવો

સંસ્કાર પાડી શકે, કે અમુક સમય અથવા અમુક યોગ્ય દશાઓ પ્રાપ્ત થતાં જે પુરુષ જીવનો વળગાડ મનાતો હોય તેની બરોબર મૂર્તિ અને કાર્યો તે પુનઃ કરી ખતાવે છે. જે જે થાય છે, તેનું તેમણે ત્યાં બરોબર વર્ણન આપ્યું છે.

“આના દર્શાત રૂપે મને પોતાને થોડા વર્ષ ઉપર ચલ્યા એકાદ નાના અનુભવનું હું અત્રે દર્શાત આપીશ. લંડનનાં પરાંમાં આવેલા એકાદ એકાંત માર્ગે હું ચાલતો હતો—હજી આ માર્ગની બંને બાજુએજ પથરો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. એકાએક આ પથરો ઉપર ચઢને જાણે કે જીંદગી બચાવવા હોય તેમ કાંઈને જેરથી દોડતું સાંભળ્યું કોઈ પ્રકારે તેનાં પગલાંના અવાજથી અને તેની ગાંડી ઉતાવળનું તથા અત્યંત બીતિનું તીવ્ર જ્ઞાન થયું; હું દોડી તે જોવાને હું એકદમ પાછો ફર્યો. પગલાં સીધાં મારા તરફજ દોડતાં આવતાં હતાં, હું પણ તેના તેજ પથરો ઉપર ઉભેલો હોવા છતાં મારા પગ તલે ચઢને ચાલી ગયાં તથા મારી પાછળ રસ્તા ઉપર દૂર ગયાં, છતાં કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. કોઈ પ્રકારની જીલ્લ અથવા હેતરપડિતો જરા પણ સંભવ ન હતો, હું વર્ણવું છું તેવીજ રીતે આ બાજત બની; તેથી મને ઘણી નવાઈ લાગી અને હું શુંચવાડામાં પડી ગયો. પછીથી મનેલા થી-આસાણીના જ્ઞાનના પ્રકાશથી હવે હું સમજી શકું છું, કે કોઈકને ત્યાં આગળ બંધકર રીતે બીવડાવવામાં આવ્યું હશે, તેની બીતિનો સંસ્કાર, દોડતાં તેણે કરેલી ગરબડને ફરીથી ઉપ-જાવે એટલે હજીએ પ્રજલ્લ હતો. અત્રે માત્ર અવાજ જ ફરીથી સાંભળવામાં આવતો હતો, પરંતુ કોઈ કોઈવાર આકાર પણ જોવામાં આવે છે.

“આથી થોડી પ્રજલ્લ ઉમિંતું પણ વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવે અથવા ઘણો સમય સુધી ટકે તો આવી ને આવી જ બાજત યાય છે. મને એક ગૃહ યાદ આવે છે કે જ્યાં એક બાલક ઘણાં વર્ષ સુધી હમેશના ભય અને ડબ્બાજીની દશામાં વસતું હતું. ત્યાંની સૂક્ષ્મ દશાઓ એવી ખરાબ હતી કે મૃદુપ્રકૃતિવાળા માનવિના ઉપર તેનું પ્રતિકાર્ય થતું તથા તે ભારે મંદવાડામાં પડતો. આવા સંસ્કાર ઘણાં વર્ષ પહોંચવાનો એક દર્શાત મારખલ આર્યની પાસે બેઠકવોટરેરોડના નિરસ પ્રદેશમાં મળી આવે છે. તે કોઈ આર્ય આગળથી આરંભીને એ માર્ગની દક્ષિણ બાજુએ પશ્ચિમમાં જાય તથા અનેક રાતક સુધી ટાકળનંદ્રી નામનું બંધકર શંકીનું સ્થાન આવ્યું છે ત્યાંથી પસાર યાય તો તેને અત્યંત બેચેનીનું એક-દમ જ્ઞાન થઈ આવે છે. આવા પ્રજલ્લ સંસ્કાર પણ સમય વીતતાં વીખરાઈ જાય છે, પરંતુ યોગ્ય વાતાવરણ મળતાં તમે જોયું તેમ આવા સંસ્કાર અનેક હાલકાઓ સુધી પહોંચે છે.

“આપણે ના જીલ્લવા જેવી એક અન્ય બાજત એ છે, કે સ્થૂલ પ્રકારના તાત્ત્વિક પદાર્થને આવી જાતનાં નિર્બલ અને પ્રજલ્લ અદિલનો બંધ બેસતાં થઈ પડે છે; તેથી જે જે સ્થાનમાં આપણે વિચારીએ છીએ તેવા પ્રકારનો સંસ્કાર હોય છે. સાં માત્ર તે ખાસ પ્રકારના જડને માટે એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ જડની ધુમરી યાય છે. જીવલોકનું વાતાવરણ ઘટ્ટ બનતું જાય છે; રેતિના તોફાનને અથવા લંડનમાં પડતા ખરાબ ધુમ્મસને આ મળતું આવે છે. અધમાધમ પ્રકારનું જડ આ પ્રમાણે આગળ પડતું હોવાથી, આવા જડનો ઉપ-યોગ કરનાર અધમ અથવા સ્થૂલ જીમ્ઓ આવા સ્થાનમાં સહજમાં ઉરકેરાઈ આવે છે. એકાદ ક્રિશ્ચિયન કહેવા માગે તેમ, આવી ઉમિંઓ માટે એક ખાસ પ્રકારની લાલચદમી યાય છે.

“વળી એક વિશેષ વિગત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. વિકાસક્રમની અધમ ભૂમિકાવાળાં પ્રાકૃતિક-સત્ત્વોના એવા કેટલાક વર્ગો છે કે જેઓ અધમ પ્રકારની ઉર્મિઓથી ઉપજતાં આદોલનોમાં આનંદ લે છે, જે સ્થલે આવે આનંદ મળી શકે એવું હોય ત્યાં તેઓ સર્વ પાસાથી દોડી આવીને એકઠાં થાય છે; તકરાર થતાં અથવા ગાડીનો અકસ્માત થતાં લડનના મહોલ્લામાં છોકરાં એકઠાં થઈ જાય છે તેમ આ સર્વે એકઠાં થઈ જાય છે. જો ટુંટું કરનાર લોક, તેમના મૂર્ખ વિકારથી ઉપજી આવતાં તોફાની આદોલનોમાં નાચતાં કુદતાં જોવાં પણ ના મળે એવાં પ્રાણીઓને નિહાળે તો તુર્તજ શાન્ત જાતીને એ સ્થાનેથી શરમ અને કંટાળાથી દૂર નાસી જશે. આવાં પ્રાણીઓ કોઈ વા તિરસ્કારને વધારવાને હોય વા લયમાં વૃદ્ધિ કરવાને તેમનાથી બને તેટલું કરે છે; તે માનવપ્રાણીઓ પ્રત્યેની જરા પણ અશુભ ઈચ્છાને લઇને થતું નથી, પરંતુ ઉપજી આવતાં પ્રબલ અને સ્પષ્ટ રંગવાળાં આદોલનોમાં તેમને અતિ આનંદ મળે છે તેથી આમ થાય છે, એ બૂલી જવાનું નથી. આમાં સત્ત્વો આવા ઉર્મિ આકારોનું રૂપ ધારણ કરે છે, તેમને સજીવન બનાવે છે, તેમનાથી બની શકે એટલા જલથી તેમને વિશેષ ટકે એવાં બનાવે છે; આમના કાર્યને લીધેજ આપણા પ્રકારના કેન્દ્રવાળાં સ્થલો આવાં સત્ત્વો જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે.”

“પરંતુ શું કોઈ સ્થલોમાં શુભ ઉર્મિઓનાં કેન્દ્ર નહિ હોય ? શું આવી બાબતો હમેશાં અશુભજ હોવી. જોઈએ ?” એક ઉદાસીન માનવિએ પ્રશ્ન કર્યો.

“નિઃસંશય, શુભ ઉર્મિનાં કેન્દ્રો પણ હોય છે; દરેક મંદિર, દેવલ, આ બાબતનું એક દર્શાવ છે. ડૉ. કુકની સુસાહરી કરનાર સુસાહર મધ્યકાલિન એકાદ મહાનું દેવલમાં ઉભો રહે છે ત્યારે જે પૂજ્ય બુદ્ધિની લાગણી તેનામાં ઉભરાઈ આવે છે તે અનેક શતક થયાં હજારો માનવોએ અનુભવેલી સમાન ઉર્મિના દૃઢાઢતા પરિણામ કરતાં અન્ય શું છે ? સ્વાભાવિક રીતે જેમ અધમ પ્રકારનાં પ્રાકૃતિક સત્ત્વો અનીચ્છિત કેન્દ્રોનો લાભ લે છે, તેમ એક પ્રકારનું ઉચ્ચ પ્રતિનું તાર્ત્વિક સત્ત્વ અને ઉચ્ચ વર્ગનાં પ્રાકૃતિક સત્ત્વો આવા પ્રમંગલોનો પણ લાભ લેવાને ચૂકતાં નથી.”

“મારી સુસાહરીમાં આવાં કેન્દ્રોવાળાં સ્થલો મારા જોવામાં આવ્યાં છે,”—તંત્ર જ્ઞાત્રીય કહ્યું; “આવું એક, ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય સ્થલ એલિફન્ટાની શુક્રાઓ છે. એ સ્થાનમાં અત્યંત આરોગ્યપ્રદ અને આનંદકર પ્રાણુતત્ત્વ સંચદાપદ્ધતિ લાગે છે; વારં-વાર શાંતિ અને આનંદ ઉપજવનાર કંઈક અંતર ધસતો મહાનું વેગ અનુભવવામાં આવે છે. એક અમુક સ્થલે જ્યાં મહા શીવલિંગ આવેલું છે ત્યાં આ બાબત ખાસ લક્ષમાં આવે છે; મનનું શાંત ધ્યાનસ્થ વલન આ સ્થલે, કોકવારજ અનુભવમાં આવતા એક પ્રકારના પ્રકાશનો અનુભવ થવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. અલબત્ત, મનનું યોગ્ય પ્રકારનું વલન જરૂરનું છે; હું નથી ધારતો, કે સ્થૂલ પારની અસરો વિષે નારિતક માનવિને એકાદ ઉગ્રાણીની સહેલમાંથી ધણી લાભની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. એ એક અદ્ભૂત સ્થલ છે; ત્યાં આગળ કેટલીક વિલક્ષણ બાબતો મારા જોવામાં, સાંભળવામાં આવી છે.”

“હજી પણ હિંદના અનેક વિભાગોમાં આવાં ઘણાં સ્થલો આવેલાં છે,”—ગોપે દીકા કરી. “મદ્દ પ્રકૃતિવાળાં માનવિઓના વાસ માટે આ દેશને દુનિયામાં સૌથી વિશેષ આનંદકર બનાવનારા અનેક કારણોમાંનું આ એક છે.”

[ચાલુ].

આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

મેં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કે આપણાં સંમક્ષ જણાતી દુનિયાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ ઉપરથી અનિવાર્ય રીતે આપણે આ પ્રમાણે સાર ઉપર આપણું પડે છે: વિશ્વમાં એક કરતાં વધારે ઉત્પાદક શક્તિઓ છે; તેમના આવિર્ભાવમાં અમુક પ્રકારનો ક્રમ પ્રવર્તે છે—માત્ર એક ખીલ પછી ક્રમમાંજ આ શક્તિયો કાર્ય પ્રદેશમાં આવી શકે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ જીવન અસ્તિત્વમાં આવતા પૂર્વે ખનિજ દશામાં જીવનનું અસ્તિત્વ હોવુંજ જોઈએ. પ્રાણી જીવન અસ્તિત્વમાં આવતા પૂર્વે વનસ્પતિ જીવન હોવુંજ જોઈએ. માનવિનો જન્મ થતા પૂર્વે પ્રાણી જીવન હોવુંજ જોઈએ. ઉર્મીઓના આવિર્ભાવ માટે રચ્ય જીવનની જરૂરીઆત છે. પ્રકૃતિમાં યુદ્ધિના પૂર્વે ઉર્મીનું સ્થાન હોય છે.

આવી વિવિધ દિશાઓની શોધમાંથી સાંખ્ય-યોગ તત્ત્વવેત્તા, વિશ્વમાં કાર્ય કરતાં, પચીસ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ સ્થાપવા તરફ દોરાય છે.

પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓથી પ્રાકૃતિક જૂતોના નામથી વ્યવહારતાં તત્ત્વો વિષે આ બાબતના સંબંધમાં પતંજલિને શું કહેવાનું છે, એ વિચારવું ઉપયોગી નિવડશે. આ પ્રમાણે:—

સ્થૂલ સ્વરૂપ સૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્ત્વ સંયમોઽ્ ભૂતજનયઃ ॥ ૩-૪૪.

રચ્ય, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અનન્ય અને અર્થવત્ત્વનો સંયમ સાધવાથી ભૂત ઉપર જય મેળવાય છે—૩-૪૪.

બાખ્યકાર કહે છે:—

“અને રચ્ય શબ્દથી, શબ્દ, સંપર્ક, રૂપ, રસ, ગંધ રૂપે જણાતાં, પૃથ્વી; અપ, તેજસ, વાયુ અને આકાશનાં વિશેષ સ્વરૂપો સૂચવાય છે; તેમનાંમાં સંઘકારિ કર્મના ઊંચોનો સમાવેશ થાય છે, આ જૂતોનું પ્રેયમે રૂપ છે.

“ખીનું રૂપ સ્વસામાન્ય છે;—પૃથ્વીની મૂર્તિ છે, જલમાં રનેદ છે, વર્ષિમાં ઉષ્ણતા છે, વાયુમાં પ્રણામીય છે, આકાશમાં સર્વેતો ગતિ છે. આ સ્વરૂપ શબ્દથી વ્યવહારાય છે. શબ્દો, સ્પર્શો, રસો, રૂપો, ગંધો આ સામાન્ય ધર્મોનાં વિશેષ સ્વરૂપો છે. કહેવાયું છે, કે:—આ સર્વે એક જાતિમાં સમન્વિત થતાં સ્વસ્વધર્મોને દર્શાવે છે. સામાન્ય અને વિશેષ ઊંચોનો સમુદાય એક દ્રવ્ય છે.”—

“સમૂહ એ પ્રકારનો હોય છે, (પ્રથમ) સમગ્રમાં વ્યક્તિઓનો એક લંચ પામે છે

જેવાં કે શરીર, વૃક્ષ, યુથ, વન (ખીજો). એકજ સમૂહની બિન્નબિન્ન વ્યક્તિયો વચ્ચે શબ્દવડે ભેદ જણાઈ આવે છે; દષ્ટાંત તરીકે દેવ મનુષ્ય ઉભયનો સમૂહ, આ સમૂહના દેવો એક વિભાગ છે, મનુષ્યો ખીજો વિભાગ છે. આ ઉભય મળીને એક સમૂહ સૂચવાય છે. આમાં વ્યક્તિઓનો ભેદ સૂચવવામાં આવે અથવા ના પણ આવે, દષ્ટાંત તરીકે આમ્રધટા, બ્રાહ્મણસંઘ.”

“આ પણ વળી ૧૬વિધ છે—જેમાં સમગ્રતા અવયવ અન્યોન્યથી બિન્ન છે એવો યુત સિદ્ધાવયવ અને જેમાં આમ નથી તે અયુત સિદ્ધાવયવ. વન અને સંઘ એ યુત સિદ્ધાવયવ સમૂહો છે. શરીર, વૃક્ષ, પરમાણુ એ અયુતસિદ્ધાવયવ સમૂહો છે. અયુત સિદ્ધાવયવ ભેદને અનુગત સમૂહને દ્રવ્ય એમ પતંજલિ કહે છે. આને સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.”—

“હવે આમનું સૂક્ષ્મ રૂપ શું? તે જૂતના કારણરૂપ તન્માત્ર છે. તેમાંનો એક વિભાગ પરમાણુ છે. સામાન્ય વિશેષાત્મરૂપ અયુતસિદ્ધાવયવ ભેદને અનુગત સમુદાય હોય છે. સર્વે તન્માત્રાઓ આને મળતી હોય છે. આ જૂતોનું તૃતીય રૂપ છે.”

“હવે જૂતોના ચતુર્થ રૂપ વિષે વિચારીએ. ખ્યાતિ, ક્રિયા, રિચિતિવાળા ગુણો હોય છે. કાર્યના સ્વભાવને અનુસરનારા હોય છે, આ અન્વય શબ્દવડે સૂચવાય છે.”

જૂતોનું પંચમ રૂપ અર્ચવત છે, ગુણોના સંયોગમાં સ્વર્ગ અને અપવર્ગનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાય છે. તન્માત્રાઓ, જૂતો અને ભૌતિક પદાર્થોમાં ગુણો મળી આવે છે. એથી આ સર્વે અર્ચવાળું છે. પંચ રૂપવાળા પંચજૂતોનો સંયમ સાધવાથી જ ન જ રૂપનો સંયમ સધાય છે તેની પ્રકૃતિ સ્પષ્ટ થાય છે, તેના ઉપર વિજય મળે છે. પાંચ જૂત સ્વરૂપોને છતીને તે ભૂતમયી થાય છે. વત્સાનુસારીણી ગાયોની પેડે, ભૂત પ્રકૃતિઓ તેના સંકલ્પને અનુસરે છે.”

પ્રાકૃતિક સત્ત્વો ઉપર આધિપત્ય મેળવવાની શક્તિને વિકસાવવી, એ દર્શાવવાનો મારો અત્રે ઉદ્દેશ નથી. વિશ્વમાં એક કરતાં વધારે ભુવનો છે. એકેકના ઉપર અથવા આસપાસ આવેલાં છે, એવા ભારતીય વારંવાર દર્શાવાયેલા સાર ઉપર ઈન્દ્રિય પદાર્થોની પ્રકૃતિની શોધ ઉપરથી કેવી રીતે આવી શકાય છે, માત્ર એટલું દર્શાવવાના ઉદ્દેશથીજ અત્રે આટલું અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે.

હિનયાના સર્વે પદાર્થો આપણને પાંચ પ્રકારે અસર કરે છે, તેથી તેમના પાંચ સાધારણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમનો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધમાં સમાવેશ થાય છે. આવા પંચ વિધ પદાર્થોને સ્પૃશ્વ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આપણને તેમનું સાધારણ રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે તથા આપણી ખાત સંજ્ઞિના પ્રથમ દેખાવનો સમાવેશ પણ તેમનામાં જ થાય છે. પરંતુ આ કહેવામાં પાંચ તરવોમાં દરેકની પ્રકૃતિમાં, અન્યને પણ સામાન્ય સુધ પડે એવા કેટલાક ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, શબ્દનાં વિવિધ રૂપો હોય છે, સ્પર્શ-

તા, ઉષ્ણતા, પ્રણમિત્વ રૂપ. તેમજ વળી સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, દરેકના મૂર્તિ, સ્તિગ્ધતા, ઉષ્ણતા, પ્રણમિત્વરૂપ સામાન્ય ગુણો હોય છે. આમાંના કેટલાક તો તેદન સ્પષ્ટ છે. થોડાક વિચાર ચલાવતાં અન્ય કેટલાક સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. દરેક પદાર્થમાં આવા બે ભિન્ન પ્રકારના ગુણો હોય છે, એટલે સાધારણ વિચારને આપણા વર્તમાન કાર્ય માટે સંપૂર્ણ છે. સર્વે તત્ત્વોમાં થોડા અથવા વધારે જણાઈ આવતા ગુણોના ઉભય વર્ગો વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે.

આપણા સર્વે ઈન્દ્રિય પદાર્થોમાં (શબ્દાદિ) આપણને શબ્દાદિ રૂપે અસર કરવાના વિશેષ ગુણ ઉપરાંત, તેમને પદાર્થાકાર અર્પનાર અમુક ઉપયોગી ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, એ હવે સ્પષ્ટ થશે. આમને મૂર્તિ, રોહ, ઉષ્ણતા, પ્રણમિત્વ, સર્વેતોગતિના નામથી જ્ઞાપકરવામાં આવે છે. એકનો એક પદાર્થ ઘટ, પ્રવાહિ, બાષ્પ, વાયુ, આકાશના રૂપમાં જણાવા માટે મૂર્તિ જવાબદાર છે. મૂર્તિનો અત્યંત સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો આકાર ઘટતા છે તેનું અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આકાશ છે. આજ પ્રમાણે ઢુંકામાં પતાવતાં આપણે કહી શકીએ કે ઉષ્ણતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અદૃશ્ય વાયુ અથવા અત્યુષ્ણતા છે; પ્રણમિત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વાયુ રૂપ જડ છે; રસનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પ્રવાહિ જડમાં છે; સર્વેતો ગતિનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આકાશિક જડમાં મળી આવે છે; આ સર્વે જડની દરેક દશામાં થોડાં અથવા વધારે અસ્તિત્વમાં હોય છે.

આપણા ગૃહનું જીવન, ઈન્દ્રિય પદાર્થોમાં સમાવેશ થતા આવા સારભૂત ગુણોના વધારા અથવા ઘટાડાના પરિણામ રૂપે છે, એમ આપણને માલૂમ પડે છે.

આ પ્રમાણે આપણે અમુક નક્કર પદાર્થમાં રસનો ગુણ વધારીએ તો તે પ્રવાહિ થાય છે; જો આપણે ઉષ્ણતાનો ગુણ વધારીએ તો તે પ્રભાવાન થાય છે; જો આપણે તેમાં પ્રણમિત્વનો ગુણ વધારીએ તો તે વાયુરૂપ થાય છે, ઇત્યાદિ. સર્વ પ્રકારના ગાણ ગુણોની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉચ્ચ શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે નક્કર પ્રવાહિ બનાવવામાં, પ્રવાહિને બાષ્પનું રૂપ આપવામાં, બાષ્પને વાયુનું રૂપ આપવામાં ઉષ્ણતાનો ઉપયોગ થઈ શકે.

પ્રવાહિને બાષ્પ રૂપે ઉરાડી દેવામાં વાયુનો ઉપયોગ થઈ શકે; શક્તિના આવા સ્વરૂપને એટલું બધું ઘટ બનાવી શકાય કે તેથી નક્કર પ્રવાહિ રૂપ આપી શકાય, એ સહજ સૂક્ષ્મમાં આવે એવું છે. આવી પરસ્પરાશ્રિત શક્તિઓના કાર્યની વિગતમાં ઉતરવું અત્રે અપ્રાસંગિક છે.

છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે, કે ગૃહના સમગ્ર જીવનનો સમાવેશ આ ગુણોના વધારા ઘટાડાથી થતા ફેરફારો દર્શાવવામાં થાય છે. આ ગુણો એટલે શું ?

વાયુ રૂપે જ્ઞાણેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલીએ તો તેઓ ગતિના બિંબ બિંબ પ્રકારે સમાન છે; તેજસ્વરૂપે જ્ઞાણેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલીએ તો બિંબ બિંબ પ્રકારની ઉચ્છ્વિત્તાઓ સમાન છે; પૃથ્વી રૂપે જ્ઞાણેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલીએ તો તેઓ બિંબ બિંબ પ્રકારની મૂર્તિઓ સમાન છે; આકાશ રૂપે જ્ઞાણેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલવા માગીએ તો તેઓ બિંબ બિંબ પ્રકારની સ્વરો સમાન છે; આપંચુનો નામથી જ્ઞાણેલી શક્તિના શબ્દોમાં બોલવા માગીએ તો તેઓ બિંબ બિંબ પ્રકારનાં વંદનો સમાન છે.

દરેક પદાર્થમાં આ સર્વે ગુણો વર્તમાન હોય છે. ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો દરેક પદાર્થ આવા સર્વે ગુણોનો અનેસો હોય છે. (વાયુના સક્ષમાં દરો કે પતંજલિ અનુસાર દરેક ગુણને આધાર સ્થાન હોય છે, તેને ને ધર્મનાં નામથી વ્યવહરે છે.) તેટલા માટે દરેક તત્ત્વ આ ગુણોના આધારરૂપ મિશ્રણોથી અનેક છે. આ પ્રમાણે સક્ષમાં આપંચુ દરો, કે દરેક પદાર્થના ઘણા મોટા ભાગનું હમેશાં આપંચુને ઈન્દ્રિયપ્રસક્ત યર્ષ સંકતુ નથી. આવાં આદોલેનોનો માત્ર અમુક જથ્થો આપંચી ઈન્દ્રિયોને મૂર્તિ આદિ રૂપે જ્ઞાણ છે. દરેક ઈન્દ્રિયમોક્ષ પદાર્થના તે આધાર રૂપ છે, તેને સ્વરૂપના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

આવા વિશેષ ગુણોના આધારને પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશનાં સ્થૂલ તત્ત્વોનાં નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. પતંજલિ પ્રમાણે એકેક મહાભૂતનો દરેક અણુ એક મિશ્રિત પદાર્થ સમાન છે, તેના વિભાગ સમગ્ર ના શકાય એવા તથા અન્યોન્યથી બિન્ન ના પડી શકે એવા હોય છે. [આણુ]

રામપ્રસાદ.

॥ વાલ્કોની કેવલણી. ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ગ-૫૯ ૨૪૩-મી.)

ખીજ વારના દાંત આવવાના અને પુખ્ત ઉમ્મરના મધ્યકાલમાં, આધ્યાત્મિક દષ્ટિ બિન્દુથી મિત્રમય સંવર્તનાઓ અથવા અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો રૂપક રૂપે ચિત્ર પ્રસંગોનો પણ અન્ય પ્રકારે વિચાર ચલાવવો જોઈએ. સુવર્કે જની શકે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો, જીવનના નિષ્કર્ષો, શુદ્ધ અને માનસિક ભાવનાઓનાં સાધન વડે નહિ પશ્ચિ જની શકે ત્યાં સુધી રૂપો દ્વારા ચિત્રવાતો પ્રવલ્ન કરવો જોઈએ. પદાર્થોની આધ્યત્મિકતા સંજ્ઞાનાં રૂપોની મન ઉપર એવી અસર થવી જોઈએ, કે તેમનું માનસિક ભાવનાઓ વડે મદજ થવાને બદલે

એ રૂપકોમાં સમાવેશ થતી યથાર્થતાજ તેમના જોવા, સમજવામાં આવે. “ સર્વે ક્ષણિક બાળતો માત્ર રૂપકો સમાન છે,” એ સૂત્રને સુખ્ય બનાવી તેજ પ્રમાણે આ સમયની કેલવણી દોરાવાની જરૂર છે. અમુક અભ્યાસ માટે, પ્રકૃતિનાં રહસ્યોનાં પ્રાકૃતિક નિયમો રૂપે અનુભવ થતા પૂર્વે તેમનો તેને રૂપકો રૂપે અનુભવ થવાની બાબત અતિ અગત્યની છે. એક દૃષ્ટાંતથી આ બાબત સ્પષ્ટ થશે. ધારો કે કોઈ યુવકને કોઈને જીવાત્માની અમરતા વિષે તેના દેહમાંથી જન્મ વિષે સમજાવવું છે, તો તે દૃષ્ટાંત તરીકે કોશીટામાંથી ઉડી જતા પતંગીયાની સરખામણી કરી શકે. કોશીટામાંથી જેમ પતંગીયું ઉડી જાય છે તેમ મરણ પછી શરીર રૂપી કોશીટામાંથી જીવાત્મા ઉડી જાય છે. આવી બાબતોને પ્રથમથી આવી મૂર્તિઓવડે ના સમજનાર કોઈ પણ એવા વીચારોની બાવવાચક બાવનાઓ ભાગ્યેજ ગ્રહણ કરી શકશે; કારણ કે આવા દૃષ્ટાંત વડે માત્ર બુદ્ધિનેજ અસર થાય છે એમ નહિ પરંતુ ઈન્દ્રિયો અને લાગણીઓને પણ અસર કરી શકાય છે, સમગ્ર જીવાત્માને પ્રભેદી શકાય છે. આવા સર્વ ક્રમનો અનુભવ કરનાર, આગળ ઉપર આવી બાબતોની માનસિક બાવનાઓ પ્રાપ્ત થતાં તદ્દન બિન્ન પ્રકારેજ તે તેને સમજી શકે છે. ખરેખર જે માનવિ જીવનના કાયદાનો આવી લાગણીથી અભ્યાસ ચલાવતો નથી તે ઘણો દયા પાત્ર છે. શિક્ષક પાસે સર્વ પ્રાકૃતિક બનાવોનાં, દુનિયાના રહસ્યોનાં દૃષ્ટાંતો હાજરા હજુર હોવાં જોઈએ, એ ઘણું જરૂરનું છે.

શુભ વિદ્યાની બાવહારિક જીવન ઉપર કેટલી બધી ઉચ્ચ અસર થાય છે, એ આ સંબંધમાં બીલકુલ સ્પષ્ટ છે. કોઈ પણ માનવિ પોતાના ઉપયોગ માટેનાં દૃષ્ટાંતો ચૂસ અને માનસિક પ્રદર્શન વિધિથી ઉભાં કરશે તો તેથી ઘણું કરીને તેમના ઉપર ચોડાજ સંસ્કાર પડી શકે શે; કારણ કે આવા માનવિને તો પોતાની સર્વ માનસિક સંપત્તિઓ સહિત આવાં દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ તેમનો યોજનાર પોતાને માટે કરી શકતો નથી, તે અન્યને સમજાવવામાં આવતાં તેથી તેમના ઉપર ખાત્રી લાયક અસર થઈ શકતી નથી. જ્યારે અમુક એક માનવિ અન્યને વાર્તાઓમાં ઉપદેશ આપે છે ત્યારે તે જે બોલતો વા દર્શાવતો હોય છે તેની તેના ઉપર અસર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ વક્તા તરફથી શ્રોતા તરફ એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક પ્રવાહ પણ વહતો હોય છે. વક્તાને પોતાને જ પોતાનાં દૃષ્ટાંતો વિષે તીવ્ર શ્રદ્ધાની લાગણી ના હોય તો, તેથી શ્રોતાઓ ઉપર જરા પણ સંસ્કાર પડી શકશે નહિ. યોગ્ય અસર ઉપજાવવા માટે વક્તાએ પોતાનાં દૃષ્ટાંતોમાં યથાર્થતા નેટલી શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. જે વક્તાનું સહજ આધ્યાત્મિકતા તરફનું વલન હોય, તથા દૃષ્ટાંતો પણ શુભ વિદ્યાનુસાર યોજવામાં આવતાં હોય તો આમ સહજમાં થઈ શકે છે. ખરેખરા શુભ વિદ્યા વાદીને તો ઉપર દર્શાવાયેલા દેહમાંથી ઉડી જતા જડ જીવાત્માના દૃષ્ટાંતની માયાદોડ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેને માટે તો તે સત્ય સિદ્ધાન્ત રૂપ છે. તેને તો કોશીટામાંથી વિકસતું પતંગીયું પ્રાકૃતિક જીવનની અધો ભૂમિકાએ પણ, ઉચ્ચ ભૂમિકાએ દેહમાંથી જીવના ઉડી જવા જેવોજ અનુભવ દર્શાવે છે. આ બાબતમાં તેની સર્વ પ્રકારે શ્રદ્ધા હોય

છે અને જાણે કે અદૃશ્ય પ્રવાહમાં વહતો હોય તેમ આશ્વદાનો પ્રવાહ વક્તા તરફથી શ્રોતા તરફ જાય છે તથા ખાત્રી કરી આપે છે. પછીથી ગુરૂમાંથી શિષ્ય તરફ સીધા જીવન-પ્રવાહોનું વહન ચાલે છે. પરંતુ આવા ઉદ્દેશથી ગુરૂએ ગુપ્ત વિદ્યાના મહાન ભંડારમાંથી ધણો સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. તેના શબ્દો, મુખમાંથી જે જે નીકળે તે જીવનના ગુપ્ત વિદ્યાના ખિંદુથી લાગણી, ઉષ્મા અને ઉર્મિ વડે રંગાવું જોઈએ. આથી કેળવણીના સમગ્ર વિષયનો વિશાલ વિસ્તાર ખુલ્લો થાય છે. એકવાર પણ જે આ પ્રદેશ ગુપ્ત વિદ્યાના મૂલ જીવનવડે સમૃદ્ધ બને તો તેના પોતામાં પણ એક પ્રકારની ગંભિર ઉપયોગિતાનો સમાવેશ થશે. વિચારના આ ખાસ પ્રદેશમાં આટલી બધી સાધારણ થઈ પડેલી અંધારામાં ખાચકા ભરવાની બાબતનો તે અંગિકાર કરતો નથી. કેળવણીની સર્વ પ્રકારની કલાઓ, સર્વ પ્રકારની કેળવણીની વિદ્યાઓ, જેમને આવાં મૂલ સ્થાનોમાંથી નવીન જીવનનો પ્રવાહ મળતો નથી તે સંકાંઈ જાય છે, મરણ શરણુ થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં સૃષ્ટિનાં રહસ્યો માટે ગુપ્ત વિદ્યામાં યોગ્ય દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે; માનવિના મનમાંથી ના નિષ્પન્નતાં, પરંતુ પદાર્થોના તત્વ ઉપરથી દોરા-ચલાં, દુનીયાની શક્તિઓએ સૃષ્ટિ સમયે તેમને આધાર રૂપે સ્વીકારેલાં આવાં દૃષ્ટાંતો હોય છે. તેટલા માટે કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણીની કળાના આધાર રૂપ ગુપ્ત વિદ્યા હોવી જોઈએ.

વિકાસના આ સમયે ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય જીવાત્માની રમૃતિની શક્તિ છે. રમૃતિની કેળવણીનો આધાર છાયા દેહના ફેરફાર સાથે સંબંધવાળો છે. બીજીવારના દાંત અને પુષ્પ ઉભરના મધ્યકાલમાં એ દેહ છૂટો બને છે, એ વાત ઉપર આથી અસર થાય છે, આ સમયમાંજ બાહ્ય પ્રદેશમાંથી પણ રમૃતિ શક્તિના વિકાસમાં લક્ષ આપવાનું છે. આ સમયે જે જરૂરનું છે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો એવી વ્યક્તિને રમૃતિ શક્તિનો પ્રશ્ન હમેશ માટે થોડો અથવા વધારે ઉપયોગનો થઈ પડે છે. જેનો આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તે પાછળથી સુધારી શકાતું નથી. [ચાલુ.]

ડૉ. સ્ટીનર.

वेदकाळ विचार.

(अनुसन्धानः—वर्तमान वर्षना ५८ ७८ थी.)

परिशिष्ट (१)

तैत्तिरीय संहितानां प्रश्न निरनिशानां वर्षारंभ अतावनारेऽनुवादः—

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षन्नेपावै संवत्सरस्य, पत्नी-
यदेकाष्टकैतस्यां वापपता २ रात्रिवसति साक्षादेव संवत्सर मारभ्य दीक्षन्तु
आर्तिं वाएते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते तन्नामावृत् भवतोव्यं
स्तं वाएते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते तन्नामावृत् भवतः फ-
ल्गुनी पूर्णमासे दीक्षेन्मुखं वाएतत् संवत्सरस्य यत्कल्गुनी पूर्णमासो मुखं त एव
संवत्सर मारभ्य दीक्षन्ते तस्यैकैव निर्यायत्साम्मध्ये विभूवान्तं पद्यते चित्रा पूर्ण
मासे दीक्षेन्मुखं वाएतत्संवत्सरस्य यच्चित्रा पूर्णमासो मुखं त एव संवत्सर मारभ्य
दीक्षन्ते तस्य नकाचन निर्यायं भवति चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेन्नेपांमेका-
ष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकान् छपद्कुर्वन्ति ते पां पूर्वक्षेमुत्या संपद्यते पूर्वपक्षं
मासां अभिसंपद्यते ते पूर्वपक्ष उचिष्ठन्ति तानुचिष्ठन्ति आपद्यो वनस्पतयो नुचिष्ठ-
न्ति तान्कल्गुणी कीर्तिरन्दतिष्ठत्परांत्पुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राधुवन्ति.

तै. सं. ७-४-८.

आय अर्थेना साभवेना तांश्च आसन्नोऽनुवादः—

एकाष्टकायां दीक्षेन् ॥ १ ॥

एपावै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वापता २ रात्रिवसति साक्षादेव-
तत्संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते ॥ २ ॥

तस्य सानिर्या यदपोऽनभिनन्दतोऽभ्यवयन्ति ॥ ३ ॥

विच्छिन्नं वाएते संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽतनामानां
इतु भवतः ॥ ४ ॥

આર્તવાપ્તે સંવત્સરસ્યાભિદીક્ષન્તે યેઽતનામાનાઘૃતૂ અભિદીક્ષન્તે ॥ ૬ ॥

તસ્માદકાષ્ટકાયાંન દીક્ષ્યમ્ ॥ ૬ ॥

ફાલ્ગુને દીક્ષેરન્ ॥ ૭ ॥

મુલ્લંબા એતત્સંવત્સરસ્ય યત્ફાલ્ગુની મુલ્લતપ્ચતત્સંવત્સરમારભ્ય દીક્ષન્તે ॥ ૮ ॥

તસ્યસાનિર્યાપિતસમ્મંધે વિષ્ણુવાન્સંપદ્યતે ॥ ૯ ॥

ચિત્રાપૂર્ણમાસે દીક્ષેરન્ ॥ ૧૦ ॥

ચક્ષુર્વાપ્તત્ સંવત્સરસ્ય યચ્ચિત્રાપૂર્ણમાસો મુલ્લતોવૈચક્ષુર્મુલ્લત એવતત્સંવત્સર
મારભ્યદીક્ષન્તે તસ્યનિર્યાસ્તિ ॥ ૧૧ ॥

ચતુરદ્ધે પુરસ્તાત્ પૌર્ણમાસ્યા દીક્ષેરન્ ॥ ૧૨ ॥

તેષામેકાષ્ટકાયાંક્રયઃ સંપદ્યતે તેનૈકાષ્ટકાંન સંવદ્કુર્વન્તિ ॥ ૧૩ ॥

તેષાં પૂર્વપક્ષેમૃત્યા સંપદ્યતે પૂર્વપક્ષેમાસાઃ સંતિષ્ઠમાનાયન્તિ પૂર્વપક્ષ ઉત્તિ-
ષ્ઠાતિ તાનુત્તિષ્ઠતઃ પશાવઃ ઓપપ્રયોઽનૂ તિષ્ઠન્તિતાન્ફલ્લવાળી વાગભિવદત્સરા-
ત્સુરિમેસત્રિણ ઇતિતેરાઘ્નુવાન્તિ ॥ ૧૪ ॥

તાંડયધ્યાસયુ ૫-૯.

ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાં શ્રુત્વાકપિ નુ સૂક્તઃ—

વિદિસોત્તોર મૃંસત નેદ્રંક્ષેવ ધમંસત । યન્નામંદદષ્ટાકંપિરુર્યઃ પુષ્પેપુમત્સંભ્રા
વિશ્વં સ્માદ્દિદુચત્તરઃ ॥ ૧ ॥

(આ સૂક્તમાં ઈન્દ્ર, ઈન્દ્રાણી, અને જુપાકપિનો સંવાદ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. પણ
કઈ કઈ ઋચા કેના મ્હોડામાંથી નીકળેલી એ વિષયે ટીકાકારોમાં મતભેદ છે. સાયણાચાર્ય
પહેલી ઋચા ઈન્દ્રના મ્હોડામાંથી નીકળેલી કહે છે. પરંતુ માધવમટ તે ઈન્દ્રાણીના મ્હોડા-
માંથી નીકળ્યાનું જણાવે છે; એમ સાયણાચાર્ય કહ્યું છે.)

ઈન્દ્રાણી ઈન્દ્રને કહે છે, કે સ્વામી । જુપાકપિ જે ઠેકાણે (સોમની) સમૃદ્ધિવાળા
યજ્ઞમાં દદ્ધ થાય (તે ઠેકાણે યજ્ઞમાન) સોમયકી. પરાશત યજ્ઞ ઈન્દ્ર દેવને માનતો નથી
(તોપણ) મારા સખા ઈન્દ્ર વિશ્વના ઉત્તર ભાગે જ છે.

પરાશંન્દ્ર ધાવાંસિ શ્રુપાકંપેરતિવ્યયિઃ । નોઋદ્રમવિન્દસ્યન્યત્ર સોમ પીતયે
વિશ્વં ॥ ૨ ॥

(ઇન્દ્ર માટે તયાર કરેલું હવિદ્રવ્ય વૃષાકપિ (ઇન્દ્ર પુત્ર) રૂપી કોઈ મૃગે દ્વિપિત કરવાથી તે ઇન્દ્રને કહે; છે, એવો આ સૂક્તનો સંદર્ભ માધવલદે કરેલો છે. પ્રથમ ઋચામાં કલા પ્રમાણે ઇન્દ્રાણીએ ઇન્દ્રને, કલા મુજબ વૃષાકપિ પાસે જવા લાગ્યો, ત્યારે ઇન્દ્રાણી પુનઃ તેને કહે છે:—હે ઇન્દ્ર ! વૃષાકપિ પાસે તું તરાથી ધાય છે, અને સોમપાન માટે અન્ય કોઈ પણ સ્થળે જતો નથી કેમ ? (અતઃ પરાં નો અર્થ જોઈએ ગયો તે પ્રદેશ એવો કરવામાં આવ્યો છે.)

કિમ્પતંવાં વૃષાકપિશ્ચકા રુદ્ધરિતો મૃગઃ । યસ્પાદુરસ્યસીદુન્વશ્ચ્યો વાં પુષ્ટિ
મદ્મુવિશ્વં ॥ ૩ ॥

(અનુક્રમણિકાને અનુસરી સાયણાચાર્ય આ ઋચા ઇન્દ્રાણીની સમજે છે, અને તેનો અર્થ તે આ પ્રમાણે કરે છે. (હે ઇન્દ્ર) આ (વૃષાકપિરૂપી) હરિત વર્ણ મૃગે તારે એવું શું (પ્રિય) કહ્યું છે, કે તેને તું ઉદાર મનુષ્ય પ્રમાણે પોપણુ યુક્ત ધન આપે છે ? પણ જર્મન પેરિત આ ઋચા ઇન્દ્રના મુખની હોય એમ કહે છે.

અર્થ:—(હે ઇન્દ્રાણી ?) આ હરિતવર્ણ મૃગે તારે એવું શું (તુકશાન) કહ્યું છે, કે તું તેના પર કોઈ ચયેલ છે ? તે શું પોપણુયુક્ત ધન છે કે શું ?

યમિપતંવૃષાકપિં પ્રિયમિન્દ્રાધિરક્ષંસિ । શાન્વંસ્યજંભિપ્રદાપિ કર્ણેવરાહ-
યુર્વિશ્વં ॥ ૪ ॥

પ્રિયાતુષ્ઠાનિમે કપિવ્યક્તાવ્યંદુપત્ । શિરોન્વંસ્યરાવિધંનમુંગંદુષ્કૃતે
મુર્વિશ્વં ॥ ૫ ॥

(બીજી ઋચામાં ઇન્દ્રનો વૃષાકપિ સાથે રનેહ સંબંધ હોવાને લીધે ઇન્દ્રાણી ઇન્દ્ર ઉપર ગુસ્સે યત્ન. પરંતુ એટલાથી તૃપ્તિ ન થતાં તે કહે છે, કે હે ઇન્દ્ર ! જે અર્થે તું તારા પ્રિય એવા વૃષાકપિનું રક્ષણ કરે છે, તે અર્થે વરાહની ઇચ્છા કરનારા કુતરા તેના કાનની ઇચ્છા કરે છે. (સળખ) આ કપિએ મારો આ જ્યવાળો પદાર્થ નષ્ટ કર્યો છે. તેથી ખરે-ખર હું તેનું શિર કાપી નાંખીશ. કારણ કૃષ્ટિ કરનારને મુખ ક્યાંથી મળે ?

(આ કુતરા તે મૃગાધીર્ષની પાસેના કેનિસ મેજર (શ્વાન) ઉદે વ્યાધ છે. એ પૂર્વના વિવેચનથી સમજવામાં આવ્યું છે.)

નમત્સ્ત્રી સુંમસત્તરાનમૃયા શૃતરાયુવત્ । નમત્પ્રતિચ્યં વીયમ્નિસકપ્યુદ્ય
મોયસીવિશ્વં ॥ ૬ ॥

અતઃ ઇન્દ્રાણી પોતાની ધન્યતા માની કહે છે, કે મારા જેવી બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી ભાગ્યશાલી કે મુખી નથી. તેમજ મારા કરતાં બીજી કોઈ પણ પતિને સર્વ પ્રકારે આનંદ આપનારી પણ નથી.

અર્થ:—આ પ્રમાણે દાસ અને આર્યમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. સોમરસ કાઢી હું તે પીતો, અને ધીમાન યજમાન તરફ લક્ષ પહોંચાડતો.

घन्वच्यत्कुंतत्रंच कतिस्त्रिन्तावियोनना । नेदीयसोवृषाकूपेस्त मेदिगृहो-
उपविश्व ॥ ૨૦ ॥

(આ ન્યામાં ઇન્દ્ર વૃષાકપિને ઘેર જઈ, પછી પોતાને ઘેર તેને આવવાનું કહે છે. સારે પ્રશ્ન એ છે, કે વૃષાકપિ અને ઇન્દ્રનું ઘર ક્યાં આવેલ છે? ઘન્વકૂંતત્રં અને નેદી-યસ્ નો સાયણુચાર્યે નિરૂદ્ધ અને અરણ્ય રહિત દેશ, કર્તનીય અરણ્ય—કે જ્યાં વૃક્ષ કાપવામાં આવે છે; તથા શત્રુ ગૃહ એવા અર્થ આપેલા છે. પણ વસ્તુ સ્થિતિ જોતાં એ અર્થ બંધ ખેસતા થતા નથી. વૃષાકપિએ સૂર્યનું કોઈ પણ સ્વરૂપ છે. તે અરણ્યમાં જઈને શું કરી શકે? અને એ અરણ્ય પણ કયું? ઋગ્વેદ (૧-૩૫-૮) માં ઘન્વ નો અર્થ પ્રકાશ એવો સાયણુચાર્યે આપેલો છે. તેજ અર્થ ગ્રહણ કરવા માટે કોઈ હરકત નથી. અને કૂંતત્રં નો અર્થ તોડેલ એવો આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી આકાશનો ભાગ અર્થાત દક્ષિણ ગોલાર્ધ ઉદ્દે પિતૃયાન છે. યજ્ઞાવરોધનંદિવઃ (ઋગ્વેદ ૯-૧૧૩-૮) માંનો અવરૂદ્ધ આકાશ અને ઘન્વકૂંતત્રં એ એક જ છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધની પૂર્ણ ખબર ન હોવાથી તે ઘન્વ કેટલાક યોજન છે એમ કહેવામાં આવેલ છે. આ ઉપરથી ઇન્દ્રે વૃષાકપિને પોતાને ઘેર અર્થાત દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

બીજા અરણ્યનો સરળ અર્થ નેદીયસથી પોતાને ઘેર આવે એવો છે. અત્ર નેદીયસ શબ્દ સંબંધે ગોરાજો થયેલો છે. અન્તિકલાલ્યોનેદસાઘૌ આ પાણિનીના સૂત્રાનુસાર (૫-૩-૬૩) અન્તિક શબ્દનો ઇયસૂં ઇષ્ટ પ્રસયની પહેલાં નેદ એવો આદેશ થતો હતો એમ કહેલું છે. પણ અન્તિકથી નેદ શબ્દ કોઈ પણ પ્રકારે મળી શકતો નથી. અર્થાત નેદીયસ શબ્દનું મૂળરૂપ જ નેદ તે પાણિનીના સમયે નહોતું. પરંતુ વ્યાકરણકાર આ પ્રમાણે પાણિનીના તમામ શબ્દોની વ્યવસ્થા કરવાને સમજે નેદીયસનો અન્તિક શબ્દની સાથે સંબંધ જોડવામાં આવ્યો છે એમ કહે છે. પણ એમ કરવાથી નેદીયસનો પાણિનીના સમયે પાસે સિવાય બીજો કોઈ અર્થ થતો નહિ એમ માનવાને કારણ નથી. પાણિનીના સમયે વિશેષ પ્રચલિત થયેલ અર્થ ખતાવેલો, અને તેનું મૂળરૂપ કોઈ નહિ હોય એમ માની તેણે તેવોજ અર્થ થયેલા અન્તિક શબ્દને તેનું મૂળરૂપ માનેલું હશે. કારણ તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો નહોતો પણ રૂપ સિદ્ધ કરવાનો હતો. ઈંગ્રેજીમાં Nether શબ્દનો અર્થ નિચે થાય છે. આ શબ્દને અર તારતમ્યદર્શક પ્રસય લગાડી યોજવામાં આવ્યો છે. તે લૌ-અર Lower શબ્દનો સમાનાર્થક છે. આ મૂળ શબ્દ ઉપરથી Biniath—નિચે Under-Neath અંડર-નીચ—વગેરે શબ્દ થયેલ છે. આ શબ્દ અને સંસ્કૃત નેદીયસ્ એ બન્ને નેદ નામક એક જ મૂળરૂપથી થયેલ છે. અને નેદીયસનો અર્થ નિચેનો એવો કરવો જોઈએ.

આવો અર્થ કરવાને બીજો પણ આધાર છે. ઋગ્વેદમાં ધીતર ટેકાણે આપેલ દીને-યસ અને નેદિષ શબ્દ ઉપરથી તેનો એવો અર્થ જ્યારે નક્કી કરવામાં આવતો નથી, સારે આલ્પ અંથના કેટલાક સ્થલ ઉપરથી તે નક્કી કરવામાં આવે છે. એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૧-૨૭) ઉપરિષ્ઠાન્નેદીયસિ તેમાં ઉપરિષ્ઠાત અને નેદીયસ્ વચ્ચે વિશેષ ખતાવવામાં આવ્યો છે. તેની જ રીતે કાઠક સંહિતામાં નેદિષ્ટાદેવ સ્વર્ગલોકે મા રોહતિ અર્થાત નેદિષ્ઠ લોકથી સ્વર્ગ લોકમાં આરોહણ કરવાનું વામ્ય છે. આ આરોહણ શબ્દ ઉપરથી

નેદિષ્ટ નો અર્થ નિચેનો લોક થાય છે. તાંડ્યબ્રાહ્મણમાં યથામહાવૃક્ષસ્યાગ્રં સૃષ્ટ્વા નેદીયઃ સંક્રમાત્ સંક્રામત્યેવમેતન્નેદીયઃ સંક્રમયાનેદીયઃ સંક્રમાત્સંક્રામીતિ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેનો અર્થ જે પ્રમાણે વૃક્ષના અગ્ર ભાગે ધીમે ધીમે જવા પછી (મનુષ્ય) ધીમેધીમે નિચે આવે છે, તે પ્રમાણે રંધર ધીમેધીમે ઉંચે ચઢાવી પછી ક્રમ પૂર્વક નિચે આવે છે. “ આ પ્રમાણે તમામ ઠેકાણે નેદીયમ્નો અર્થ “ પાસે એમ સાયણુચાર્યે પાણિનીને અનુસરી કરેલો છે. પણ આગળ કહ્યા પ્રમાણે પાણિનીનો ઉદ્દેશ અર્થ બતાવવાનો નહોતો પણ રૂપ સિદ્ધ કરવાનો હતો. નેદીયમ્ એધિયમ્ પ્રત્યયવાળા શબ્દનું મૂળરૂપ કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. એટલા ઉપરથી તેના સમાન અર્થવાળા અન્તિક શબ્દને તેનું મૂળરૂપ માની લીધું. એટલે નેદીયમ્નો અન્તિક અર્થ “ પાસેનો ” એમ પાણિનીના વખતે કરવામાં આવ્યાનું કહી શકાય નહિ. તેથી વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી નીકળનારો તેનો અર્થ “ નિચેનો ” માનવો યોગ્ય છે. આ વિના પણ એક બાબત વિચારવા જોવી એ છે, કે ઈન્દ્રનું ઘેર ઉત્તર તરફ છે, અને વૃષાકપિ નેદીયમ્ એટલે નિચે ચાલનાર છે, ઈન્દ્ર તેને પોતાને ઘેર પુનઃ જોલાવે છે. આ આ સૂક્તનો મહિતાર્થ છે. શરતસંપાત સમયે સૂર્ય નિચે આવવાની કલ્પના ઘણી પુરાતની છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૨૪—૧૮) અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૧-૫-૧૨-૧) માં સંવત્સર સત્રની વિધિ વિપુલદિવસે કરવાની બતાવવામાં આવી છે, ત્યાં તસ્યવેદેવા આદિતસ્ય સ્વર્ગાલ્લોકાદવપાતાદપિમયુસ્તંત્રિમઃ સ્વર્ગલોકેસ્વસ્તાત્પત્યુત્તનુવન્ ।.....તેપુ સ્તોમેપુ દિવાયપ યતદધ્યાહિ-તસ્તપતિ । સવાયપ ઉત્તરોઽસ્માત્સર્વસ્માદ્ભૂતાત્ ” કહેવામાં આવ્યું છે, કે સૂર્ય સ્વર્ગથી નિચે પડ્યો ત્યારે તેને દેવ મળ્યા, અને તેને નિચે સ્તોમે આધાર આપ્યો..... આ પ્રમાણે આધાર મળવાથી તે ઉત્તરનો થયો. ” આ સ્તોમ શરતસંપાત દિવસે અર્થાત્ વિપુલ દિવસે હોય છે. આ તમામ ખીના ઉપરથી પ્રસ્તુત ઋચામાં સૂર્યનું દક્ષિણ જોલાઈમાં ઉતરવાનું વર્ણન છે, અને ઈન્દ્ર વૃષાકપિને અર્થાત્ સૂર્યને પુનઃ ઉત્તર તરફ જોલાવે છે એ રૂપ છે.)

અર્થ:—“ વૃષાકપિ ! તું આકાશના કૃત્ત્રં (તોડેલા) ભાગોના ઘેર જા અને તે નિચેના ઘેરથી મારે ઘેર આવ. ”

પુનરોદિ વૃષાકપે સુહિતાકંલ્પયાવૈ । યંદેપઃ સ્વપ્નનેશનાસ્તમેપિ પ્રયા પુ-
ત્રવિંશ્વ ॥ ૨૨ ॥

(વૃષાકપિ નિચેના લોકમાં જઈ પુનઃ પરત આવવા પછી ઈન્દ્ર શું કરે છે, એ આ ઋચામાં કહેવામાં આવ્યું છે;

અર્થ:—હે વૃષાકપિ ! નિદ્રાનો નાશ કરનાર એવો જે તું, હવે ઘેર જાય છે, તો તે જ રસ્તેથી પુનઃ આવ અને તારા માટે કર્મ કરીએ છીએ.

(શરતસંપાતથી દક્ષિણાવાન શરૂ થવાને સમયે યજુકર્મ બંધ પડે છે, પણ પુનઃ સૂર્ય ત્યારે ઉત્તર જોલાઈમાં આવે, એટલે વસંત સંપાત થાય ત્યારે યજુ શરૂ થાય છે. એવો તાત્પર્ય આ ઋચાનો છે.)

યદુદેવો વૃષાકપે ગૃહમિન્દ્રાર્જનંતન । કમ્પસ્યર્ણુલ્લુપ્તઃ કર્પગન્જનયો
પન્નોવિશ્વં ॥ ૨૨ ॥

આ ઋચા મહત્વની છે. વૃષાકપિ પરત આવ્યા પછી તેની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે અત્ર વર્ણવી છે. ઈંદ્રાણી કહે છે કે “હે ઇન્દ્ર અને વૃષાકપિ ? તમે ઉત્તર તરફ ઘેર આવ્યા પછી તે અતિ પાપી અને લોકને થકવનારા મૃગ ક્યાં જાય છે ?

અત્ર મૃગનો “મૃગઃ માર્ઘેઃ ગતિકર્મણઃ” મૃગ—જવું. આ ઉપરથી મૃગ એટલે ગમનશીલ અથવા સૂર્ય એવો અર્થ ચાસકે આપેલો પરંતુ એ અર્થ ગ્રહણ કરવાથી ઋચાનો એકંદર અર્થ સમજાવતો નથી. કારણુ વૃષાકપિ ઉત્તર તરફ ગયા પછી તે મૃગ જોવામાં આવતો નથી એવું આ ઋચામાં સ્પષ્ટ છે. પણ મૃગ એટલે સૂર્ય સમજવાથી તે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવવા પછી અદૃશ્ય કેવી રીતે થઈ શકે ? આ શિવાય આ સંક્રાંતિમાં વૃષાકપિ અને મૃગ એ નિરાળા છે. એટલે મૃગનો મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર એવો અર્થ કરવો જોઈએ. એવો અર્થ કરવાથી તમામ ખીના યથાર્થિત પ્રતિપાદન થઈ શકે. શરત્સંપાતમાં સૂર્યારતની સાથે તે મૃગ ઉગે છે, એટલા કારણથી જોવામાં આવે છે. પણ વસંત સંપાતમાં સૂર્ય આવે ત્યારે બન્ને એક સાથે ઉગે છે. તેથી મૃગ સૂર્યના પ્રકાશને લીધે જોવામાં આવતું નથી. તાત્પર્ય મૃગશીર્ષમાં વસંત સંપાત થતો એમ માનવાને આ ઋચાનો સંતોષકારક અર્થ કરી શકાય તેમ છે. આ અર્થ ગ્રહણ કરવાથી આનન્દજૂ સંવત્સરને અતો જગા કરે છે.” આ ઋચા વચનનો તેને આધાર મળે છે.

વૈદિક ઋષિ સૂર્યનાં નક્ષત્રનાં સ્થાન જાણવા માટે તે ઉગતા પહેલાં થોડો સમય કયું નક્ષત્ર ઉગે છે એ જોતા હતા.* પ્રસ્તુત ઋચામાં વૃષાકપિ ઇન્દ્રને ઘેર ગયો, તેથી તેનો મૃગ ક્યાં જોવામાં આવ્યો નહિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે તે બન્ને તે દિવસે એક સાથે ઉગતાં હતાં. તેથી ઉદ્દેવ શબ્દ ધણો મહત્વનો છે. ઈંદ્રના ઘેર વૃષાકપિ ગયો એટલે તે ઉદ્દેવ હતા. અને ઈંદ્રનું ઘર આકાશમાં ઉત્તર ભાગે છે, એમ આ સંક્રાંતિની પ્રત્યેક ઋચામાં કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ આ ઋચામાં વસંત સંપાત ઉદ્દેવવાનું કિંવા “વસંત” શરૂમાં આવનારા સૂર્યની સ્થિતિ વર્ણવેલી છે.

તત્પ્ર પ્રચલિત થયેલ અર્થ બતાવેલ. મરુવર્ષિજાતિમ્ । મદ્રંભંલલ્પસ્યાં અમૂલસ્યાં ઉદ્દર
તેવોજ અર્થ થયેલા અનિતક શબ્દને તે.

કરવાનો નહોતો પણ ૩૫ સિદ્ધ કરવાનો ૬ ॥

શાય છે. આ શબ્દને અર તારતમ્યાર્થક પ્ર. વખતે વીસ પુત્ર પ્રસવે છે. જેનું ઉદર એટલું બધું
Lower શબ્દનો સમાનાર્થક છે. આ મૂળ

Nebat અંદરનીય—વગેરે શબ્દ થયેલ માણે વીસ તથા પંદર એવો અર્થ સંદર્ભ ઉપરથી
નેદ તામક એક જ મૂળરૂપથી થયેલ છે. અને નક્ષત્ર પ્રસરાવનારનું ઇન્દ્રે અન્તે કહ્યાણુ ઇચ્છ્યું છે.

આવો અર્થ કરવાને ખીન્ને પણ આધાર (આગળ આણુ.)
યસ અને નેદિશ શબ્દ ઉપરથી તેનો એવો અ
પ્રભાશકર રત્ન છ ઉપાધ્યાય.

આઠાણુ અંથના કેટલાક સ્થલ ઉપરથી તે નક્ષી
(૧-૨૭) ઉપરિષ્ઠાન્નેદીયસિ તેમાં ઉપરિષ્ઠાન્દ્રાવૈસૂર્ય ઉદેતિ । અથ નક્ષત્રનોતિ । યાવતિતત્ર
આવ્યો છે. તેથી જ રીતે કાઠક સહિતામાં જ્ઞાતિતત્કારી સ્વાત્ । પુણાદ દવ કુરુતે ।
નેદિશ સોદથી સ્વર્ગ લોકમાં આરોહણ કરવા

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*માલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

*આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધારને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નભુભાઈ દિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે.

પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, અથવા પંચિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી બુક્સેશનર
(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપ્પટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરે સરલ યોગમાર્ગ
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુદું.

આતંક નિગ્રહની ગોળીઓ,

આહુ જમાનાની તાકાત આપેનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્કિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તંત્રોને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી સ્વસ્થ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) શોષીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) અપચા પુરુષત્વને ખાંડું બહે છે.

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
ચહેરબાની કરી

“કામ શાસ્ત્ર.”

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોલત અને આજીવીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારું છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મફત** વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

સંસ્કૃત, મગદી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), અંગ્રાહી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેલુગુ બાષામાં છપ્પય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ સીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

આદ્યદશ,
જેક અગેદમગે પ્રવાસી
અભિનિધ મણિલાલ નહુભા
દિવેદી

સુદર્શન.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
જોમ. જો જોલ. જોલ. ખી.

મંત્રી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સળખ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

તત્ત્રી—માધવલાલ નહુભાઈ દિવેદી

પુસ્તક રૂપ, અંક ૫]

(માસિક)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
પિપાસુને નિમંત્રણ.	૧૨૯
મીરાંબાઈ.	૧૩૧
મીયાવાદ.	૧૩૨
બાલકોની કેલવણી.	૧૪૧
વેદકાલ વિચાર.	૧૪૪
ગુરુ મહિમ.	૧૪૮
રાજધિરાજ.	૧૫૩
પતિહાસનું શિલ્પ.	૧૫૬

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, નેવિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે.   ઠહેલો તે પહેલો.   તૈયાર છે

સ્વર્ગ. પ્રો. મણીલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતરે. અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જીવનચરિત્ર તથા ફોટો-ઝંકો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેલ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત. સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુદ્ધ. ગ્રાહક સંજ્ઞાઓએ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જામનગર

તથા “સુદર્શન ઓફીસ”—નડીઆદ.

તથા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ. કો—મુંબાઈ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકું પુકું.)
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦....૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળશોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

આવદશ.

એક અંગેકમાગે પ્રવાસી

અલ્પનિધિ મહુજાલ નંજુમાર.

દિવેલી.

સુદરનિ.

એમ. એ. એસ. એસ. બી.
ફર્સ્ટ આર્ટ્સ ડિગ્રી ધર્મશાસ્ત્રી
પદવી

ચા. ગો.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ”—માગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નંજુસાઈ દિવેલી.

પુસ્તક રપ, અંક ૫]

(ભાસિક)

[રેષ્ટ્રઆરી, ૧૯૧૦.]

પિપાસુને નિમંત્રણ.

(મળેલું.)

છૂપી આગે બૂજવવાને બહુ બહુ વેવલાં મારી.
અમે કાપર થયેલાઓ પધારો પાન્ય પિપાસુ !
વિસામા ના મળ્યા વહાલા ! ન પાયાં શીતળાં પાણી,
અરે તો ખેળવો તો કોઈ પયગમ્બર તો પિપાસુ !

ગણી મીઠા હજાદળ ઝેરના-પ્યાલા હરો પીધા,
અહિં કંઈ વિપ હતરશે પધારો પાન્ય પિપાસુ !
ખરીદવાને હરો રખડયા જમતમાં સ્નેહ લાણીઓ,
કબુલો દોસ્ત નીહાળ્યાં જળેલા છૂર્ણ કાણીઓ.

ન સોદો જમતો કતિ જમે તો ચાલનો નાહો
અરે એ કામના કાપર પધારો પાન્ય પિપાસુ !
હરો શોધી હૃદય ગરવાં ઠંડાવ્યાં નીર ઠંડાં જ્યાં,
બમ્બડી જવાળયી દાળ્યાં દાળડયાં પાન્ય પિપાસુ !

વિદ્વાનો, દેશ સુધારકો, શિક્ષકો, ને વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ લાભ છે.
તૈયાર છે.   ંહેલો તે પહેલો.   તૈયાર છે

સ્વર્ગ. પ્રો. માણીલાલ નભુભાઈ દિવેદી કૃત.

“સુદર્શન ગદ્યાવલિ”

“સુદર્શન” વર્ષ ૧૩ સુધીમાં આવેલા, હજુ અંતર્યાયે અપ્રસિદ્ધ રહેલા, તમામ ગદ્ય લેખોનો એકત્ર સંગ્રહ-જવનચરિત્ર તથા ફોટો-ઝંકો સાથે.

કદ રોયલ અષ્ટપેજ, પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપરાંત. સુંદર બાઇન્ડીંગ.

કી. રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુક્ટ. ગ્રાહક સંજ્ઞાઓ નીચેના સ્થળે પત્ર વ્યવહાર કરવો:—

પંડ્યા, હિમતલાલ છોટાલાલ, જાંબુસર

તથા “સુદર્શન ઓફીસ”—નડીઆદ.

તથા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ. કો.—મુંબાઈ.

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સારા કામળ પાકું પુકું.)

(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦....૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળશોધ ટાઇપમાં સારા કામળ

(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

ખીછાવ્યો સત્યનો છેલ્લો મળનો બિસ્તરો ભૂરો.
હપર ગુરંગ બિરાંગે નગર કર દોસ્ત પિપાસુ !
વિકાસી મુખડાં બેઠા ઝીલે મુધાસરો સોહે.
હૃદય સાગર જરૂર આંહિ આવ જો ને માત્ર પિપાસુ !

કહે છે કાઈ પદ્યગમ્યર અમે કહીએ વડો એલો.
પરંતુ એજ છે નામક ! પધારો રાજ ! પિપાસુ !

સદૃશ

મીરાંવાઈ.

(મળેલું)

શબ્દે શબ્દ રસાળ ભક્તિ રસના, કાવ્યાકૃતિ જુલણે,
શ્રેણાવી મળનાથ હર અમને, જુલાવવા કરશે;
નાખી અક્ષર દેહ કાર્ય કર્જીઆ, સૌ કંઠ કંઠી રૂપે,
વાસી વાસ રસાળ રાસ રમતી, મીરાં નમું વ્રજને.

‘ મહાઈ, આ નહિ મહાઈ ’ એહ જગને, જાડે કુવે ઊભતાં,
ત્યાગી મોહ વિમોહ સર્વ મથતા, આંજી સદા ઉરમાં;
જ્ઞેતે પ્રેમ પવિત્ર સત્ત્વ વહને, ઉત્તળતાં આત્મને,
ઉત્તળી અમ દેશ તેજ ચમકી, મીરાં નમું વ્રજને.

સાધુતા મુદ્દતા રતિ વિમળતા, મિષ્ટ ધ્વનિ સેચને,
ઉરોની કરી લ્હાણુ લ્હાણુ નવલે, કર્તવ્ય સંબોધોને;
બાપા ખાત્ર પવિત્ર જ્યોત પ્રગટી, પાપાંધતા ટાળવે,
દીપતી રસ દીપિકા સમ રહી, મીરાં નમું વ્રજને.

પંડિતો પદ પાદ લુઈ રસ બપો, વાંચી સદા રોહથી,
પીતા જે રસ તેજ સૌ રસ પોંચે દે’ ના બપુમાં સાંભળી;
બાપા એ મુદ્દ મુદ્દ રૂઢ રમતી, છેલાવતાં સૌ પદે,
મેધિરાં રતિભાવ ચિત્ર રસતી, મીરાં નમું વ્રજને.

કૃષ્ણસકત વૃષાક્ષ એહજ નમી. કૃષ્ણ પ્રસાદી રૂપે,
ગાંગી જીવન બાળ લાલ યજને, પિતા પ્રીતિ પાલને;

છોગાગા ધનસ્થાન પ્રાપ્ત ચરણું, આપી સદા ઉરને,
સ્વાર્મિની સમ શોધતી રસ વને, મોરં નમું તુજને.

હોઠાચાર વિચાર ત્યાગ કરતાં, ત્યાગી ન આ બાપતા,
ઉરેની રતિ ચીખ ઉર તુજને, બહાલી ન બહાલી છતાં;
વિવાહે ધરી અંગ નિત્ય હૃદયે, દૌભાર સંરક્ષીને,
રાચતી રતિ જેમ સ્થાન રમરતી, મોરં નમું તુજને.

હોમી અંગ નિસંગ સંગ વિરહે, ગોપી મૃદુ બાવનાં,
નિષ્કામી સત કામ સત્ત્વ બરિયાં, પ્રીતિ પ્રભા છોડનાં;
ખીલાવી રસ પુષ્પ ઉર રસિયા, રાધાપતિ પૂજને,
સોદતી સર્તી જેમ ઇચ મળતી, મોરં નમું તુજને.

દોષોને વિષુ દોષ બોધ કરતી, બોધે રમી સર્વથા,
આ સંસાર અસાર સાર મૃદુણે, પ્યાસા બરી ઝેરના;
માંડી છુપ વિમુખ કુળ તરણે, ધં નાવડુ દાંતને,
તારંતા તરી તેહ સૌમ્ય મુરતી, મોરં નમું તુજને.

x   x   x   +   +   +   +

મન વિદારી.

અનુભવ થાય છે.^{૨૧} જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રકાશ છે. તે ક્રિયા માત્રનો પ્રકાશ કરે છે. જે જે રૂપે ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે રૂપનો જ્ઞાન યથાયથ પ્રકટ કરે છે. તેથી ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરેની ક્રિયાઓ જે જે રૂપે ઉત્પન્ન થાય, તેનો પ્રકાશ તેવાજ રૂપમાં થઈ શકે છે.^{૨૨} એમ હોવાથી જ ક્રિયા જડ છતાં તેની સાથે રહેલ જ્ઞાન તે ક્રિયાથી અભિન્ન છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. એ પ્રમાણે ક્રિયા અને જ્ઞાનને અભિન્ન માની, સુખ દુઃખ શબ્દ સ્પર્શાદિ વિવિધ વિદ્યાનો જ્ઞાનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે, એમ સમજીએ છીએ.

જ્ઞાન અને જડીય ક્રિયાનો સંબંધ કારણ કાર્યરૂપે નથી. ઉપર્યુક્ત મીમાંસાનો ફલિતાર્થ એ છે કે- જ્ઞાન અને જડીય ક્રિયામાંથી કોઈ પણ એક બીજાનું કારણ નથી; અર્થાત્ તેઓની વચ્ચે કારણકાર્ય (Causal relation) નો સંબંધ નથી.^{૨૩} શંકરાચાર્ય કહે છે

૨૧. અન્તઃકરણદેહેન્દ્રિયોપાધિદ્વારણૈચ [તદ્વત્] વિજ્ઞાનાદિ શબ્દૈર્નિર્દિ-
શ્યતે, તદ્વત્કારિત્વાન્, ન સ્વતઃ ॥ કેનોપનિષદ્ બાષ્ય. ૨-૬ તથા ૧૦. (અંતઃકરણ,
દેહ અને ઇન્દ્રિયોની ઉપાધિમાં બ્રહ્મ અનુગત હોવાથી, તે ઉપાધિથી જ વિજ્ઞાનદિ શબ્દો
વડે તેને ઓળખાવવામાં આવે છે; સ્વરૂપથી તે વિજ્ઞાન પ નથી. ' જ્ઞેયાવમાસકસ્ય
જ્ઞાનસ્યા લોકવત્ જ્ઞેયામિવ્યવજ્ઞકત્વમ્ ॥ શંકર બાષ્ય, પ્રભોપનિષદ્ ૬-૮. ' જેમ દીપક
આધારમાં રહેલી વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ જ્ઞેયરૂપ સદગ્યા પદાર્થોનો જ્ઞાન પ્રકાશ કરે છે. '

૨૨. પ્રકાશ સ્વભાવેન યુગપત્ સ્વાધ્યસ્તસમસ્તાવમાસનમિતિ, ન
તસ્મિન્ [જ્ઞાને] પરિણામશંકા.....નિરવયવસ્ય વિશેષાસંમવાત્
ઉપદેશ સાદ્ભત્રી દીકા ૧૮-૧૫૮. (જ્ઞાનનો સ્વભાવ અથવા સ્વરૂપ જ પ્રકાશ રૂપ હોવાથી
પોતાને વિશે આરોગિત થયેલ સમસ્ત જગત્નો તેમજ તેનો પોતાનો એકી સાથેજ પ્રકાશ
થાય છે. એમ હોવાથી તે જ્ઞાનમાં પરિણામ પામવાની શંકા લાવવાનું કંઈ પ્રયોજન રહેતું
નથી; કેમકે જ્ઞાનને અવયવ નથી, ત્યારે તેની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય શી રીતે થઈ શકે ?

૨૩. જે જ્ઞાન અને જડીય ક્રિયા વચ્ચે કારણ કાર્યનો સંબંધ સ્વીકારીએ તો એક
મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. શક્તિનું અવિનાશપણું (Conservation of Energy)
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે પ્રકટ કરેલું છે. તે સિદ્ધાન્તથી સ્થાપિત થાય છે કે-જડીય ક્રિયાનું રૂપાન્તર થાય
છે, પરંતુ તેનો નાશ થતો નથી. બાહ્ય વિષયમાંથી ક્રિયા આત્મને કલુંન્દ્રિયને ઉત્તેજિત કરે
છે. તે ઉત્તેજન સ્નાયુના યોગથી મગજમાં પોહાયે છે. ત્યાં સુધીની જે ક્રિયાઓ થાય છે તે
જડીય ક્રિયાઓ છે. તે ક્રિયાઓને પરસ્પર કારણ કાર્યનો સંબંધ છે. પરંતુ જ્યારે શબ્દનું
' જ્ઞાન ' ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે શું થાય છે ? ' જ્ઞાન ' તો જડ અથવા જડીય ક્રિયા
નથી. તેને આકાર તેમ અવયવ નથી. તેથી જ્યારે શબ્દનું જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે
તે જ્ઞાન થયા પહેલાંની જડીય ક્રિયા મગજમાં પોહાયતાં સુધી કારણ કાર્યના સંબંધની
ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે ક્રિયાનો નાશ થાય છે, એમ કહેવું પડે. તેમજ તે પ્રમત્તે જ્યારે કંઈ
દુઃખાદિનું જ્ઞાન ઉદય પામીને હસ્ત પ્રસારણાદિ જડીય ક્રિયા સંગે સંગે ઉત્પન્ન થાય છે,
ત્યારે એમ પણ કહેવું પડે કે-વિના કારણે એટલે અસત્ત્વમાંથી તે હસ્ત પ્રસારણાદિની ક્રિયા

કે-જડીય ક્રિયા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ જડીય ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરતું નથી. જડીય ક્રિયા તે ક્રિયામાત્ર છે. તે બંને એક રથને એકત્રિત થાય છે, તે ખરું છે; પણ બંને એક ખીજથી સ્વતંત્ર છે.^{૨૪} તેમ છતાં તેઓને પરસ્પરાશ્રયી ધારીને આપણે પ્રત્યેક જડીય ક્રિયાની સાથે જ્ઞાનને અભિન્ન માની લઈએ છીએ. શંકરાચાર્ય કહે છે કે-તે અજ્ઞાનનું દુષ્ણ છે; સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી સમજવામાં આવે છે કે, જ્ઞાન નિત્ય છે, તેમજ જડીય ક્રિયાઓથી કેવળ સ્વતંત્ર છે, તે બંનેની વચ્ચે કંઈક સંબંધ છે ખરો; પરંતુ તે કારણકાર્યનો સંબંધ તો નહિ જ.

બંનેની વચ્ચે માત્ર કાળગત સંબંધ છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને એક સાથે ઉપરિધત થાય છે, તે ઉપરથી તેઓની વચ્ચે કાળગત સંબંધ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.^{૨૫} અજ્ઞાનને વશ થઈ જઈને આપણે એમ ધારીએ છીએ કે-જડીય ક્રિયાઓથી વિવિધ વિજ્ઞાન 'ઉત્પન્ન' થાય છે. જ્યારે તેવું અજ્ઞાન દૂર થાય છે, ત્યારે આપણા સમજવામાં આવે છે કે-જ્ઞાનનું અવરથાન્તર થતું નથી; તે અખંડ અને નિત્ય છે. શંકરાચાર્યનો પણ તેજ સિદ્ધાંત છે. તે સિદ્ધાન્ત દ્વારાએ જાણી શકાય છે કે- 'તેઓનો નિર્ગુણ પ્રભુ નિત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.' તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-શંકરાચાર્ય નિર્ગુણ પ્રભુને પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ કહેવું છે.

૨. નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્યશક્તિ સ્વરૂપ છે.

ગ. હવે અમે શંકરાચાર્યનો નિર્ગુણ બ્રહ્મ પૂર્ણ શક્તિ સ્વરૂપ છે કે નહિ, તે દર્શાવવાનો મત્ત કરીશું. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક નેટલા પદાર્થો છે, તે સંધના પદાર્થોનો પ્રયોજના તેમ જ પ્રેરક નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ છે, એમ ઉપનિષદોમાં સર્વ સ્થળે કહેલું છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે એ સર્વ સ્થળે જે ભાષ્ય કરેલું છે, તેમાં નિર્ગુણ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મને સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો પ્રેરક અથવા મૂળ કારણ છે, એમ નિશ્ચય પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું છે.^{૨૬} તે સર્વ સ્થળે સુસ્પષ્ટ વચનોથી સર્વાતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ મૂળ પ્રેરક છે, એવો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. વેદાન્ત દર્શનના અધ્યાય ૧ પાદ ૩ સૂત્ર ૩૯ નું ભાષ્ય દૃષ્ટાંતરૂપે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તે ભાષ્યમાં જગત્પત્તી સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ (ક્રિયા) નું મૂળ કારણ છે, તે સંબંધી મીમાંસા કરવામાં આવી છે. શંકરાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું છે કે, મૂળથી પરમાત્મામાંથી જ જગત્પત્તી સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થળે સર્વાતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ તે સર્વ પ્રવૃત્તિનો મૂળ પ્રેરક છે, એમ તેઓએ કોપનિપદગ્રંથોથી એક મંત્ર ઉલ્લેખીને દર્શાવ્યું છે. તે મંત્રમાં કારણકાર્યથી અતીત પરમાત્માની કથા કહેલી છે. શંકર પ્રણીત ઉપદેશ સાહસી નામના ગ્રંથમાં^{૨૭} કહ્યું છે કે-નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક સર્વ પદાર્થોનો ખરો પ્રવર્તક અથવા પ્રેરક છે. વેદાન્ત દર્શનમાં તે સંબંધી બે પ્રકારની યુક્તિ કરવામાં આવી છે. તે બે યુક્તિની સમાલોચના કરવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ પૂર્ણ શક્તિસ્વરૂપ તેમજ સર્વ પદાર્થોનો પ્રેરક છે, એમ કહેવામાં કંઈ સંદેહ રહેશે નહિ. ‘શંકરાચાર્યે તે બે યુક્તિઓનો વેદાન્ત દર્શનના તેમજ ઉપનિષદોના ભાષ્યોમાં વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે.

છુની વૃત્તિઓનો બ્રહ્મ જે પ્રકાશ કરે છે, તે પ્રકાશ અંતઃકરણમાં જે સમયે વિજ્ઞાન થાય છે, તે જ સમયે પ્રકટ થાય છે; એટલે માનસિક વિજ્ઞાન અને આત્મ ચૈતન્યનો પ્રકાશ એ બન્ને સમકાલીન હોય છે.’ પ્રત્યય પરિણામ મેદૈન વ્યજ્જકત્વાત્, વુદ્ધેરવક્રમ (Causal relation) ઉપયુક્તઃ, કૃત્સ્નાધ્યક્ષસ્ય સર્વ વિદ્યેષાસ્પદતયા સર્વ વ્રાનુગત (Concomitant) પ્રકાશ સ્વરૂપસ્યાપરિચ્છિન્નસ્વાત્મનો ન યુક્તઃસ ક્રમઃ ઉપદેશ સાહસી ટીકા ૧૯-૧૫૭. બાહ્ય વસ્તુની પ્રતિ અંતઃકરણનો અમુક વિકાર થાય છે, તે વિકારરૂપ ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓને લીધે તે વસ્તુનું વિજ્ઞાન થાય છે; અને તે કારણથી અંતઃકરણનો બાહ્ય વસ્તુ સાથે કારણકાર્ય સંબંધ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આત્મા જે સાક્ષી રૂપ છે, તેમાં બાહ્ય વસ્તુના વિદ્યેષથી તે સર્વ વસ્તુની સાથે રહે છે; અને તેમ હોવાથી કેવળ પ્રકાશ સ્વરૂપ તે આત્માનો બાહ્ય વસ્તુ સાથે કારણકાર્ય સંબંધ ઉપસ્થિત થતો નથી.’

૨૬ તે સર્વ સ્થળે ‘સગુણ બ્રહ્મ’ અથવા જગત્પત્તી ઉપાદાન કારણ ‘માયા શક્તિ’ નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું વિવેચન આ સ્થળે કરવાની જરૂર નથી.

૨૭. અધ્યાત્મ રાગાદયોઽધિદૈવમન્યાદ્યદ્યદ્ધ યસ્માદ્ગીતાઃ પ્રવર્તસ્તે ॥ ટીકા ૧૭-૧૩. (અધ્યાત્મ એટલે રાગ દેવાદિ અંતઃકરણની વૃત્તિઓ અને અધિદૈવ એટલે અમિત્ર્યાદિ દેવો જે બ્રહ્મથી ભય પામીને ક્રિયા કરે છે. ” આ સ્થળે બ્રહ્મને નામ રૂપથી અતીત અને શૂન્ય (પૂર્ણ) કહેલ છે. તેથીજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રેરક છે, એમ કહેલું છે,

(૧) ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના જડની ક્રિયા ગોચર થઈ શકતી નથી. શંકરાચાર્યની પ્રથમ યુક્તિ એ છે કે-ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના જડની ક્રિયા ગોચર થઈ શકતી નથી.^{૨૮} વેદાન્ત દર્શનના શારીરક બાહ્યમાં તેઓએ કહ્યું છે કે-અશ્વાદિ દ્વારાએ ચેતન અધિષ્ઠિત થવાથી રથાદિ જડ પદાર્થ ગતિવ્યવસ્થાને જવાને સમર્થ થાય છે. અશ્વાદિ દ્વારાએ જો ચેતન અધિષ્ઠિત ન થાય તો રથાદિ જડ પદાર્થ પોતાની મેળે ગતિમાન થઈ શકે નહિ. આનંદગિરિએ મુંડકો પનિષદ્ (૨-૨) ના બાહ્યની ટીકામાં એજ કથાનો પ્રતિધ્વનિ કરેલ છે. ચેતનના અધિષ્ઠાનથી જ પ્રાણાદિ જડ વર્ગની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. ચેતનનું અધિષ્ઠાન ન હોય તો અચેતન જડ પદાર્થ પોતાની મેળે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ.^{૨૯} આ ઉપરથી ૨૫૪ થશે કે જડ પદાર્થની પ્રવૃત્તિ જો ચેતનના અધિષ્ઠાન ઉપર જ આધાર રાખે છે, તો ચેતન પોતે શક્તિ સ્વરૂપ છે અથવા પ્રેરક છે, એમ માનવામાં શી શંકા રહી શકે છે?

(૨) જડ દ્રવ્યો એક ઉદ્દેશથી જ એકનિત થઇને કાર્ય કરે છે. તેમાં ચેતનનીજ પ્રેરણા રહેલી છે.

હવે અમે શંકરાચાર્યની બીજી યુક્તિનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તે યુક્તિ એ છે કે-કંઈ એક અમુક ઉદ્દેશ (કાર્ય) સાધવા માટે અમુક પદાર્થો સંઘત અથવા એકઠા (Aggregate) થાય છે, તે તેઓનું સંમિશ્રન તેઓનાથી કેવળ સ્વતંત્ર ચેતનને લીધે જ થઈ શકે છે. કેટલાક પદાર્થો એકાદ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે સંમિશ્રિત થાય છે, તે ઉપરથી જ કહી શકાય છે કે-તે પદાર્થોનો એકત્ર પ્રયોગ કરનાર ચેતનજ છે.^{૩૦} જડ પદાર્થોનું એ પ્રમાણે

તथा च पूर्णान्वमात्मनः, भूतानामन्तराणाञ्च तदनिरेकेण सत्ता स्फुरण विराहितत्वम् ॥
આનંદગિરિ, માંડુક ૪. તે જ પ્રમાણે આત્માનું પૂર્ણત્વ છે, અને આત્મા મિવાય પદાર્થોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોઈ શકતું નથી, તેમ જ તેઓ કંઈ પણ ક્રિયા કરી શકતાં નથી.

૨૮ નહિ મૃદાદયો રથાદયો વા સ્વયમચતનાઃ સન્ત ચેતનૈઃ કુલાલાદિમિરશ્વાદિમિર્વાજનાધિષ્ઠિતા વિદિષ્ટકાર્યામિમુક્ષ પ્રવૃત્તયો હ્રદયન્તે ॥ શારીરક બાહ્ય ૨-૨-૨. 'માટી અને રથ વગેરે પદાર્થો સ્વભાવથી જ અચેતન હોવાથી ચેતનવાળા કુંભાર અને અશ્વ વગેરેની સાદાથ વિના જુદાં જુદાં કાર્યો કરવાની ક્રિયા તેઓથી થઈ શકતી નથી.'

૨૯ પ્રાણદિ પ્રવૃત્તિચેતનાધિષ્ઠાન નિચયન્વતા જઙ્ઘ પ્રવૃત્તિત્વાત્ રથાદિ પ્રવૃત્તિચત્ ॥ 'પ્રાણાદિની ક્રિયા પણ રથાદિની ક્રિયા પેઠે જડીય હોવાથી ચેતનના અધિષ્ઠાનપણા ઉપર આધાર રાખે છે.'

૩૦ एकार्यं प्रवृत्तित्वेन संहननं नान्तरेण चेतन मसंहनं सम्भवति ॥
તેતિરીય બાહ્ય ૨-૭-૨ જડ પદાર્થો અમુક એક કાર્ય સાધવાને માટે એક બીજાની સાથે એકઠા થાય છે, તે ઉપરથી જ કહી શકાય કે-તેઓનું તે પ્રમાણે એકત્વ થવાપણું તદ્દપ નહિ થતા ચેતન મિવાય સંભવતું નથી. 'પ્રાણ મન વગેરે જડ વર્ગ પરસ્પર મળી જઈને જે ઘરીર ધારણ કરે છે, તે ચેતનનો જ અમુક ઉદ્દેશ પાર પાડવાને. માટે હોય છે; તેથી તે ચેતનથી પ્રેરિત થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. મંદાનસ્ય લોકેષ્વરપ્રયુક્તસ્યેવ જ્ઞાનાત્ સર્વિતસ્ય મન્થેન સંઘત પ્રયોજકેન ॥ આનંદગિરિ, ટંકબાહ્ય ૫-૫. આ જગત્માં

અમુક પરિણામ ઉપજાવવાને માટે એકદું યત્ન, તે જ્યારે ચેતનની પ્રેક્ષાતું ફળ હોય ત્યારે ચેતન પોતેજ શક્તિ સ્વરૂપ છે, એમ કહેવામાં કંઈ સંદેહ રહી શકના નથી. ખત એવ એ બે પ્રકારની યુક્તિઓથી પ્રવૃત્તિ માત્રનું તેમ જ સંમિશ્રિત ક્રિયા માત્રનું કારણ નિર્ણય ચેતન હોવાથી, તે નિર્ણય ચેતન સામર્થ્ય સ્વરૂપ છે, એવો ચંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત હોય, એમ સક્ષમાં આવે છે. તેટલા માટે તૈત્તિરીયોપનિષદના બ્રહ્મવલ્લભનામના પ્રકરણમાં શંકરાચાર્યે નિરિશેષ બ્રહ્મને જ સજ્જ પ્રવૃત્તિના બીજ રૂપે સ્થાપિત કરેલ છે.^{૨૧}

(૩) શરીરની સઘળી ક્રિયાઓનો મૂળ પ્રેરક આત્મા છે.

કેનોપનિષદમાખ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે-શરીરમાં રહેલ ચક્ષુઃશ્રૃંગિ ઇન્દ્રિયોની તેમજ મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ પ્રભૃતિ જડવર્ગની ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિ નિવિશેષ આત્મ ચૈતન્યમાંથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જીવચૈતન્ય તથા પરમાત્મ ચૈતન્યમાં સ્પર્શપથી કંઈ ભેદ નથી. જીવમાં જે જીવાત્મા રહેલ છે, તે વારતવિક રીતે પરમાત્મ ચૈતન્ય મિવાય અ- કંઈ નથી. તેથી ઇન્દ્રિયાદિ પ્રવૃત્તિનું મૂળ બીજ બ્રહ્મચૈતન્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ચક્ષુ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની સજ્જ પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયા આત્મ-ચૈતન્યમાંથી ઉદ્ભૂત થાય છે. આત્મચૈતન્ય ન હોય તો ઇન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિ યદ્ શકે નહિ. તેથી સિદ્ધ થય છે કે-આત્મચૈતન્ય જ ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રયોક્તા અથવા પ્રેરક છે.^{૨૨} ઉપ-રુક્ત સિદ્ધાન્ત ઉપરથી પણ નિર્ણય બ્રહ્મ સામર્થ્ય સ્વરૂપ છે, એમ આપણે સમજી અનુ-માન કરી શકીએ છીએ. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વર્ગ પોતાપોતાના વિષયો તરફ નિરંતર આકર્ષાય છે, તેટલા જ ઉપરથી નિત્ય અસંદત^{૨૩} ચૈતન્યનો સ્વીકાર કરવો પડે છે; તેમ ન

જુદા જુદા પદાર્થોનો સંધાત (અમુક દેશગણમાં એકદું યત્ન તે) થાય છે, તે બીજાની જ પ્રેરણાથી યદ્ શકે છે, એમ દેખાય છે; તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-એક સંધાતનો પ્રયોજક અથવા પ્રેરક બીજા સંધાતને પ્રયોજે છે અથવા પ્રેરે છે. 'યસ્યાસંહનસ્યાર્યે પ્રાણાપાનાદિઃ સ્વવ્યાપારં કુર્વન્વર્તતે સંહતઃ સન્ ॥' અસંદત વસ્તુના (જે બીજા પદાર્થ સાથે મળી જતી નથી તેના) પ્રયોજન માટે પ્રાણ અને અપાન વગેરે જે શક્તિઓ છે, તે સંદત હોવાથી, તે શક્તિઓજ ક્રિયા કરે છે. 'સ્વતંત્ર શબ્દનો અર્થ વેદાન્તદર્શન ઉપર શારીરક બાબની ટીકામાં એવો આપ્યો છે કે-સ્વાતન્ત્ર્યવત્ત્વાત સ્વેતંત્રકારક પ્રયોજકત્વે સતિ કારિકા પ્રેર્યત્વમ્ (૨-૩-૩૭) 'જે પોતાથી ભિન્ન કારકને પ્રેરે છે, પણ જેને પોતાને કોઈ કારક પ્રેરી શકતું નથી, તે 'સ્વતંત્ર' કહેવાય છે.'

૨૧ યત્સર્વધિકલ્પાસ્પદં સર્વપ્રવૃત્તિર્બીજં સર્વવિશેષપ્રત્યસ્તમિતમપ્યસ્તિતદ્-બ્રહ્મેતિ વેદં ચેત્ ॥ જે વિહૃત્પ્રમાત્રનું સ્થાન છે, જે સર્વ પ્રવૃત્તિનું બીજ છે, સર્વ ભિન્ન ભિન્નપણું તે કારણ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ નમણું.

૨૨ સર્વસ્યૈવ કરણકલાપસ્ય ચસ્યાર્થપ્રયુક્તા પ્રવૃત્તિસ્તદ્બ્રહ્મેતિ પ્રકરણાર્થઃ ॥ શંક-બાખ્ય, કેનોપનિષદ ૧-૨. 'જેનાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્વસ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે બ્રહ્મ છે, એવો આખા પ્રકરણનો આશય છે.'

૨૩ 'અસંદત' એટલે જે સંદત અથવા મિશિત (Aggregate) નથી તે અપાત્ત નિરવયવ.

કરીએ તો તેઓ કિયાથીય યદ્ય શકે નહિ. તે ઉપરથી જ શ્રુતિમાં આત્મચૈતન્યને 'શ્રોત્રનું શ્રેત્ર, પ્રાણનેા પ્રાણ, મનનું મન' વગેરે કહેલ છે ૩૪ શંકરાચાર્યે એાખા શબ્દોમાં તે સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે. તેઓએ કહ્યું છે કે-“કૂટસ્થ, અજર, અમર, અજ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાદિનું 'સામર્થ્ય સ્વરૂપ' છે. બ્રહ્મ પોતેજ સર્વ સામર્થ્યનું મૂળ સ્વરૂપ હોવાથી જ ઇન્દ્રિયાદિ પોતપોતાના વિષયો તરફ દોડી શકે છે ૩૫ એ પ્રમાણે વાણીની ઇન્દ્રિય બ્રહ્મના જ્યોતિષી પ્રેરિત યદ્યને 'મનોભાવનું' ઉચ્ચારણ કરવામાં સામર્થ્ય યામ છે ૩૬ આથી વધારે સ્પષ્ટ વચનો કેવા હોઈ શકે ? એવા જ ઉદ્દેશથી શંકરાચાર્યે એતરેયોપનિષદના બારમા અધ્યાયના બાખ્યમાં એક વિચાર દર્શાવ્યો છે. તે સ્થળે પણ તેઓએ એવો જ સિદ્ધાન્ત કર્યો છે કે-“અહુ આદિના દર્શનાદિ જે વિષયો છે, તે વિષયોની શક્તિ અનિશ્ચ હોય છે; પરંતુ આત્મચૈતન્યમાં જે દર્શનાદિ શક્તિ છે, તે નિત્ય અને અવિહારી છે.” ૩૭ તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-પરમાત્મચૈતન્ય નિત્યશક્તિસ્વરૂપ છે; તેમજ તે નિત્યશક્તિ અવિકૃત હોખને જડીય કિયાની પ્રવર્તક છે; તેજ શંકરસ્વામીનો સિદ્ધાન્ત છે. તેટલજ મારે બૃહદારણ્યકના ન હૃદે હૃદારં પદ્યેર્નશ્રુતેઃ શ્રોતારં શૃણુયાઃ (અ. ૪. બ્રા. ૪ મં. ૨) 'દૃષ્ટિના દૃષ્ટને તુ જ્ઞેષ્ય શરીશ નહિ, અણ્ણેન્દ્રિયના શ્રોતાને તુ સાંભળી શરીશ નહિ'- એ મંત્રની ઉપદેશ સાદસીમાં વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે-“ઇન્દ્રિયાદિની કિયાઓ અનિત્ય

૩૪ તથા સ્વવિષય વ્યજ્ઞન સામર્થ્ય શ્રોત્રસ્ય, ચૈતન્યેહ્યાત્મજ્યોતિષિ નિત્યેડ સંહતે સર્વાન્તરે સતિ ભવતિ, નાસતીતિ । અતઃ શ્રોત્રસ્યશ્રોત્રમિત્યાણુપપદ્યતે ॥ કેન બાખ્ય ૧-૨. “શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમાં પોતપોતાના વિષયો પ્રકટ થવાનું જે સામર્થ્ય છે, તે ચૈતન્ય રૂપ નિત્ય અસંહત આત્મજ્યોતિ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલ છે, તેને ક્ષીધે છે; તેમજન હોય તો તેઓમાં તેનું સામર્થ્ય હોઈ શકે નહિ. તેથી જ આત્મચૈતન્ય શ્રોત્રનું પણ શ્રોત્ર છે વગેરે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સિદ્ધ થાય છે.

૩૫ અસ્તિ કિમપિ વિદ્યુલુદ્ધિગમ્યં સર્વાન્તરતમં કૂટસ્થમજરમમૃતમમયમર્જં શ્રોત્રાદેરપિ શ્રોત્રાદિ તત્સામર્થ્યમ ॥ કેનબાખ્ય ૧-૨. સર્વ પદાર્થોમાં અસંત વ્યાપી રહેલ, કૂટસ્થ, અજર, અમૃત, અમય, અજ અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોતું પણ સામર્થ્યસ્વરૂપ કંઈક વસ્તુ છે, એમ વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં પ્રતીત યદ્ય શકે છે.

૩૬ યેન બ્રહ્મણા વિવિક્ષિતેડ્યે સફરણા યાગજ્યુષ્યતે, ચૈતન્યજ્યોતિષા પ્રકાશ્યતે પ્રયુજ્યતે ઇત્યેતદ્ ।.....યા યાચમન્તરો યમયતીતિ યાજસનેયકો.....તદે- યાત્મસ્વરૂપં બ્રહ્મ નિરતિશયં ભૂમાણ્યં વૃહત્યાદ્ બ્રહ્મેતિ ધિદ્ધિ ॥ 'જે બ્રહ્મથી વિરક્ષિત અર્થને વિશે ઇન્દ્રિયો સદિત વાણી તદ્ય પામે છે, એટલે જે બ્રહ્મચૈતન્યના જ્યોતિષી વાણી પ્રકાશિત થાય છે અથવા પ્રેરિત થાય છે, તે તે બ્રહ્મ છે.....બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે-“જે આત્મા વાણીની અંદર રહીને તેને નિયમમાં રાખે છે.....તેજ આત્માનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તે નિર્વિશેષ અને સંપૂર્ણ છે; અદ્ધુ વિસ્તૃત હોવાથી તે બ્રહ્મ કહેવાય છે.” એ સર્વ સ્થળે એાખા રીતે પૂરું અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મને સામર્થ્યસ્વરૂપ કહેલ છે.

૩૭ દ્રેષ્ટા, દ્રેષ્યમેય ચક્ષુષોડનિત્યા દૃષ્ટિર્નિત્યા ચાત્મનઃ ॥ તથા ચ દ્રે શ્રુતો, શ્રોત્રદ્યાનિત્યાનિત્યત્મસ્વરૂપસ્ય ।.....નિત્યાત્મનો દૃષ્ટિર્નિત્યાનિત્યદ્રેષ્ટે પ્રાદિકા ॥ 'જે દૃષ્ટિઓ છે; એક ચક્ષુની ને દૃષ્ટિ છે, તે અનિત્ય છે; અને બીજી આત્માની ને દૃષ્ટિ

અને વિકારી છે; પરંતુ તે ક્રિયાઓને પ્રેરનાર આત્મચૈતન્યની શક્તિ નિત્ય અને અવિકારી છે. તે નિર્વિકાર આત્મશક્તિની સત્તાથીજ ઇન્દ્રિયો ક્રિયાશીલ થઈ શકે છે. 'વેદાન્ત દર્શન (૧-૧-૩૧) માં કહ્યું છે કે- 'પ્રાણ અને અપાન, સર્વે બ્રહ્મચૈતન્યથી પ્રેરાય છે, એટલે બ્રહ્મચૈતન્ય એ સર્વને પ્રેરનાર છે.' આ સઘળી યુક્તિઓ અને વચનોથી 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્યશક્તિસ્વરૂપ છે' એમ સુસ્થાપિત થાય છે.

(૪) દેહમાં રહેલ પ્રાણશક્તિને પ્રેરનાર પણ આત્મચૈતન્ય છે.

તેજ સિદ્ધાન્તનો ખીણ રીતે પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદોમાં, પ્રાણશક્તિ દેહની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનું મૂલ છે, એમ કહીને તે પ્રાણશક્તિનું જોગબાજુ કરાવવામાં આવ્યું છે. ગર્ભસ્થાનમાં તે પ્રાણ શક્તિ ગર્ભરથ દેહમાં પ્રથમ પ્રકટ થાય છે. ૨૦ તે ગર્ભરથરથ પ્રાણશક્તિને સર્વ ક્રિયાઓનું મૂળ કહેલ છે. સુષુપ્તિમાં પ્રાણીની ઇન્દ્રિયો પ્રથમ બુદ્ધિમાં લીન થાય છે, તે બુદ્ધિ પોતાની શક્તિઓ સદિત પ્રાણશક્તિમાં લય પામે છે. દેહની સર્વપ્રકારની ક્રિયાઓની મૂળમૂળ તે પ્રાણશક્તિ બ્રહ્મ ચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થયેલી હોય છે, એમ શંકરાચાર્યે સિદ્ધ કર્યું છે. બ્રહ્મ પ્રાણને પ્રેરનાર છે, એમ કહીને બ્રહ્મને પ્રાણનો પણ પ્રાણ કહેલ છે. ૨૧ પ્રાણ શક્તિને સત્તા અને શુદ્ધિ આપનાર બ્રહ્મ છે. વેદાન્ત દર્શન (૧-૩-૪૯) ના બોધમાં શંકરાચાર્યે કારણ કારણથી અતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાણનું પ્રેરક કહીને મીમાંસા કરેલ છે. ૨૦ તેઓએ રચેલ સુપ્રસિદ્ધ વિવેક ચૂડામણિ નામના ગ્રંથમાં બ્રહ્મને અનંતગાન સ્વરૂપ તથા અનંતશક્તિ સ્વરૂપ રૂપે વર્ણવેલ છે તે ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૭ માં શ્લોકમાં આત્મ-ચૈતન્યને અનંતશક્તિ કહેલ છે. ૨૧ તેમજ ૪૧૭ માં શ્લોકમાં બ્રહ્મને 'સદૃશ' તથા

છે, તે નિત્ય છે. તેજ પ્રમાણે શ્રવણની પણ એ શક્તિઓ છે; એક શ્રાવની અનિત્ય અને ખીણ આત્માની નિત્ય છે. આત્માની નિત્ય દૃષ્ટિ ચક્ષુની બાજુ અને અનિત્ય દૃષ્ટીની બાજુ છે. 'આ રથે બ્રહ્મને એક અવિક્ષિપ અને નિત્ય સામર્થ્યસ્વરૂપ કહેલ છે. ઇન્દ્રિયાદિની વિશેષ વિશેષ ક્રિયાઓથી તે નિત્યશક્તિનું જુદું જુદું સ્વરૂપ દેખાય છે.

૩૮ જુઓ, ઉપનિષદનો ઉપદેશ નામની ગ્રંથમાળાના પેઢલા ભાગમાં 'ઇન્દ્રિય વર્ગનો કલહ' નામનું આખ્યાન

૩૯ પ્રાણને દેહની સઘળી ક્રિયાઓનું મૂળ કહીને 'આયુષ' રૂપ કહેલ છે. વૈદે ચ્ષેષાત્મકં જીવનહેતુત્વં પ્રાણસ્ય ॥ રત્નપ્રભા. 'પ્રાણ દેહમાં સધા ક્રિયાઓ કરે છે, તેથી તે જીવનના હેતુરૂપ છે.' (વેદાન્ત દર્શન ૧-૩-૩૧). અવ્યક્ત શક્તિ અથવા માયા પ્રથમ ન્યારે સ્પંદન (Vibration) રૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેજ પ્રાણ કહેવાય છે. દેહમાં પણ તેજ અવ્યક્તશક્તિનું સ્પંદનરૂપ પ્રથમ પ્રકટ થાય છે, અને તે 'સ્પંદન' રૂપ રૂપે રૂપે ઇન્દ્રિયાદિનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. (સંહિતસ્ત જુઓ.) બ્રહ્મ જ પ્રાણનું પ્રેરક છે. છે. રત્નપ્રભામાં પણ કહ્યું છે કે-જીવઃ પ્રાણેન સુષુપ્તૌ પર્કમિભવતિ, તસ્ય પ્રાણસ્ય પ્રેરકં સત્તાસ્ફુર્તિર્મદમાત્માનં 'યે વિદુસ્તે બ્રહ્મવિદઃ ॥ ૧-૧-૨૨. 'સુષુપ્તિમાં જીવ પ્રાણની સાથે એકત્ર થાય છે; તે પ્રાણના પ્રાણરૂપ તે પ્રાણને પ્રેરનાર અને તેને સત્તા તથા શુદ્ધિ આપનાર આત્માને જોયો જોયો છે, તેઓ બ્રહ્મવેત્તા છે."

૪૦ પ્રાણસ્ય પ્રાણમિતિ દર્શનાત્, પજયિતૃત્વમપિ પરમાત્મને પ્વોપપચતે ॥ શંકરાચાર્ય. 'શ્રુતિમાં પરમાત્માને પ્રાણનો પણ પ્રાણ કહેલ છે, તેથી જો કે સ્પંદનરૂપ

ચિદ્ધન' કહેલ છે. ચિદ્ધન શબ્દથી જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજાય છે.^{૪૨} આ સમગ્ર અર્થોનો હિસાબ તાર્ય એટલે જ છે કે- નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્ય શક્તિસ્વરૂપ અથવા નિત્ય સામર્થ્યસ્વરૂપ છે એમ કહેવામાં કંઈપણ સરેહનો અવકાશ રહી શકતો નથી.

(૫) જગતના ઉપાદાન કારણ માયાશક્તિનું મૂળ પ્રેરક બ્રહ્મચૈતન્ય છે.

ત્યારપછી, આ વિષયમાં એક ખીન્ને ઉલ્લેખ કરવો પણ યોગ્ય જણાય છે. કંઈકાં માથે તેમજ તેઓના દીકારોએ બ્રહ્મચૈતન્ય જન્મતા ખીજરૂપ, માયા શક્તિનું અધિષ્ઠાન છે, એમ કહેલ છે. તેઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે-બ્રહ્મની સત્તાથી માયાશક્તિની સત્તા છે, અને બ્રહ્મના રૂપરૂપથી માયાશક્તિનું રૂપરૂપ થાય છે. બ્રહ્મથી સ્વતંત્રરીતે માયાશક્તિનું અસ્તિત્વ પણ નથી, તેમ જ તેનું રૂપરૂપ પણ થતું નથી.^{૪૩} માય શક્તિ એટલે શું, તેનો આપણે હવે પછી વિચાર કરીશું. આ રથને તો એટલું જ દર્શાવવાનું આવશ્યક છે કે-બ્રહ્મની સત્તાથી જ માયાશક્તિની સત્તા છે, અને બ્રહ્મના રૂપરૂપથી જ માય શક્તિનું રૂપરૂપ થાય છે. એટલું જો સિદ્ધ કરવામાં આવે તો નિર્ગુણ બ્રહ્મ શૂન્ય નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થઈ શકશે. તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ સત્તા સ્વરૂપ પણ છે, એવી પ્રતીતિ પણ થઈ શકશે.^{૪૪}

(આધુ)

ભાવનગર-ઠાઠિયાવાડ.

માનસંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

(Motion) છે. તે તેજ પરમાત્માનું છે એમ નિર્દય થાય છે. 'સર્વવેદાદેતુત્ત્વં પ્રજ્ઞ-લિહ્નમસ્તિ ॥ (૨૧ પ્રમા) બ્રહ્મનું અનુમાન તે સર્વપ્રકારની ક્રિયાઓનું માત્ર દેવાથી થઈ શકે છે.

તે સ્વંભોગિ, અનંતશક્તિ આત્મા અપ્રમેય અને સર્વના અનુભવ રૂપ છે.

૪૨ સદ્ધનં ચિદ્ધનં નિરવમાનન્દધનમક્રિયમ્ ॥

પૂર્ણ સત્તાસ્વરૂપ, પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ અને નિર્નિહાર છે.

૪૩ અધિષ્ઠાનાતિરેકેણ સત્તાસ્ફુરત્યૌરમાયાત્ ॥ કેમકે અધિષ્ઠાન વિના સત્તા અને રૂપિતેનો અભાવ દોષ છે.

૪૪ બ્રહ્મનું રૂપરૂપ અપરિણામી અને અવિહારી દોષ છે. કેમકે તે રૂપરૂપ અથવા શક્તિ પૂર્ણ દોષ છે, તેથી તેમાં વિકાર થઈ શકતો નથી ન હિ સ્ફુરણ સક્રમંકં (વિકારિ), તથા સક્રમંકત્યપ્રાસિદ્ધમાયાત્ ॥ મીડુકય. આનંદમિત્રિ ૪-૨૧. બ્રહ્મનું રૂપરૂપ ક્રિયા મુક્ત (વિકારી) નથી; કેમકે બ્રહ્મના રૂપરૂપમાં ક્રિયાપણું છે, એમ કહી પણ જાણવામાં આવ્યું નથી, કમ્પનં સ્થલનં સ્થિરત્યમત્યૂતિ સ્તદ્ધર્જિતં સર્વવૈકરૂપમ્ ॥ કંઈક, પ્રજ્ઞાપ્ર ૪. સ્થિરતાથી ઉભરું જે કંપન અથવા ચલન છે, તેથી ચંદન બ્રહ્મ સર્વથા એક રૂપ છે All movements in in sinite time and space form but one single movement. (Paulsen) અનંતમાત્ર અને અનંત દેશમાં જે મનિઓ થાય છે, તે સમગ્ર મનિઓનું એકજ સ્વરૂપ દોષ છે. (પોલસન).

વાલકોની કેલવણી.

(અનુસંધાન ગંતાકથી.)

વિચાર ચલાવવાની માનસિક અને જડવાદ પરાયણ રીતમાતથી આ દિશામાં અનેક ખુશી થવાનો સંભવ છે. આ માર્ગે વિચાર ચલાવવામાંથી ઉપજી આવતી કેળવણીની એક ક્ષણ, માત્ર રમૂતિ શક્તિથી સંગ્રહવામાં આવતી વિધાકલા સામે બૂલ ભરેલા વિચારવાળા બની જાય છે. માત્ર રમૂતિ શક્તિની કેલવણી સામે આવી કલાપૂર જુરસાથી સંભરે સમય ખાચ બીડવામાં જરા પણ કટાણતી નથી; ખાલ યુવક જે ખરેખરી રીતે ના સમજતો હોય તે યંત્રવત ગમે ના ઉતારી જાય તે વિશેની તે ઘણી ખુદિભરી શુક્તિયો યોજી કાઢે છે. એકાદ માત્ર માનસિક અને જડવાદી મત એટલી રહેલથી ગમે ઉતારી શકાય છે, કે માત્ર વાચક વિચારો વિના યથાર્થ બાબતમાં ઉતરી શકવાનું કોઈ પણ સાધન સંભવતું નથી. અન્ય આંતર શક્તિયો પણ બાબતો બરાબર સમજવામાં વિરોધ નહિ તો ખુદિના જેટલી જ જરૂરી છે, એવા સાર ઉપર આવા પ્રકારના વિચારકો માત્ર મુસ્કેલિથી જ આવી શકે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ, ખુદિની પેઠે જ લાગણીઓ, ઉમિઓ, મનવડે સમજી શકે, એમ કહેવું એ કંઈ માત્ર ભાષાના અલંકાર સમાન નથી. આ દુનિયાના પદાર્થો સમજવામાં અનેક સાધનોમાંનું માત્ર એક સાધન વિચારો છે; કેટલા જડવાદીઓને જ તે એકલું જ સાધન હોય એમ લાગે છે. એવા અનેક લોક છે કે જેઓ જાતે જડવાદી હોય એમ માનતા નથી તોપણ તેઓ માનાસિક ભાવનાને જ સમજવાના એક સાધન રૂપ માને છે. આવા લોક કદાચ દુનિયા અને જીવન વિષે વિચારાત્મક, આધ્યાત્મિક ભાવનાવાળા હોય એમ પોતાને માને છે. પરંતુ એ ઉભય પ્રત્યે તેમનાં મનનું વલન તો જડવાદ પરાયણ હોય છે ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો જડ પદાર્થોના ગ્રહણ માટે જરા તમાના સાધન રૂપે ખુદિ છે.

અને આપણે પહેલાં વર્ણવેલા જીવનપાલના કેલવણી વિષેના ઉત્તમ મંથમાંથી ખુદિના ઉંડા આધારો સંબંધી ચોડાક ઉતારો કરીયું; એ મંથમાં સામાન્ય રીતે કેલવણી સંબંધી અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, વર્તમાનમાં તેના પ્રતિ જેટલું લક્ષ દોરાય છે તેના કરતાં પણ તે પ્રતિવશીલ લક્ષ દોરાવાની જરૂર છે. ઉચ્ચખ્યાતિ ભોગવતા અનેક મંથો કરતાં આ મંથ વાસિએને ઘણો જ ઉપયોગનો છે. આપણે વિચારવાનું અવતરણ આ પ્રમાણે છે:—

“ ગમે તો આખાંને આખાં વાક્યોના સંબંધમાં હોય તો પણ તમારે ના સમજવાની બાબતવિષે ગભરાવાની જરૂર નથી. તમારા મહેરા, તમારા દેખાવની રીતિમાં સમજવાની તીવ્ર ઇચ્છાને ઉમેરો. થતાં અર્ધ લાગનો ખુલાસો થઈ જાય છે, આટલા સહિત યોગ્ય સમયમાં અન્ય અર્ધનો પણ ખુલાસો થઈ

જાય છે; કારણ કે ચીનાઓ અને દુનિયાના લોકની પેઠે બાલકોના સંબંધમાં, ઉચ્ચાર કરવાની રીત એજ અર્ધભાષા બરોબર છે, જેમ આપણે ગ્રીક અથવા અન્ય વિદેશી ભાષા બોલતાં શિખતા પહેલાં સમજી શકીએ છીએ તેમ તેવી જ રીતે તેઓ તેમની ભાષા સમજી શકે છે, એટલું બરોબર લક્ષમાં રાખવાનું છે. સહવાસ અનેકાલથી શિખાતું જવાય છે, એ ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એક વર્ષનું બાલક “હા”, ના “પણ”, “ખરેખત” એવા શબ્દો સારી રીતે સમજી શકે છે; પરંતુ એ શબ્દોની વ્યાખ્યા બાલક પાસે નહિ પણ તેના બાપ પાસેથી માગવાની છે ! “ખરેખત” જેવા એક નાનાં શબ્દમાં સહજ તાત્ત્વિક વિચારનો સમાવેશ થાય છે. જો બોલવાની વધતી જતી શક્તિયોવાળાં બાલકને ત્રણ વર્ષનું બાલક સમજી શકે છે તો તમારે તેની બાલ ભાષા જેવી વાણી વાપરવાની શી જરૂર : હમેશાં અનેક વર્ષો આગળ વધીને જ વાણીનો વ્યાપાર ચલાવો, (કારણ કે ગ્રંથોમાં પ્રતિભા આપણને અનેક શતકો આગળ વધીને જ ઉપદેશ આપે છે.) એક વર્ષના બાલક સાથે જાણે તે બે વર્ષનું હોય તેમ વાતચીત કરો; બે વર્ષના બાલક સાથે જાણે તે છ વર્ષનું હોય તેમ બોલો, કારણ કે વૃદ્ધિનો દેરદાર વર્ષોના વિરૂદ્ધ પ્રમાણમાં ઝાઝો બનતો જાય. સામાન્ય રીતે બોલતાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યા શિક્ષકના લાલને જ ઘણી આભારી હોય, એમ માનવાનું અત્યંત વલન હોય છે-તેટલા માટે શિક્ષકે એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે, કે બાલકની પાસે તેની પોતાની અર્ધ સૃષ્ટિ હોય છે; દષ્ટાંત તરીકે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ (જેવી કે તેની નૌતક અને તાત્ત્વિક ભાવનાઓ રૂપી,) ઠ્યારની સંપૂર્ણ અને તેના આંતરમાં શિખવાયલી જ હોય છે, તેટલા માટે માત્ર પ્રતિભાઓની બનેલી ભાષાવડે તેને કોઈ કાલે પણ આધ્યાત્મિક ભાવના આપી શકાશે નહિ પરંતુ તેમને માત્ર સહજ તેજ કરી શકાશે. બાલકો સાથે બોલવામાં વપરાતો આનંદ અને નિશ્ચય, જાણે સ્વતઃ જ પેદા થતો હોય તેવો જોઈએ. જેમ આપણે તેમને વાણીના સાધનવડે શિખવીએ છીએ તેમ આપણે પણ તેમની પાસેથી વાણી શિખી શકીએ; હિંમત ભર્યા છતાં યથાર્થ શબ્દ-ચિત્રોવડે આમ થઈ શકે.”

એટલું ખરૂં છે, કે આ પેરેબ્રાફ આપણે વર્તમાનમાં જે વિચાર ચલાવીએ છીએ તેના કરતાં અન્ય પ્રદેશમાં વપરાતી (માનસિક ક્ષમજ્ઞતા પૂર્વેની) બુદ્ધિ સાથે સંબંધ ધગવે છે; પરંતુ આપણા વિચારના સંબંધમાં પણ જીવપોષણના શબ્દોમાં એક પ્રકારના ઉપ-યોગી અર્થનો સમાવેશ થાય છે, જેમ એક બાલક, માનસિક સમજણ સહિત વ્યાકરણ રચનાના નિષ્પ્રભોનો ઉપયોગ કર્યા વિના પોતાના જીવાત્માના બંધાણમાં ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તેમ બાલ યુગે પોતાની સ્મૃતિ શક્તિની કેલવણી માટે એવી એવી જાગતો પણ શિખવી જોઈએ, જે વિષે તે વર્ષોમાં આગળ વધ્યા વિના બરોબર સમજણ મેળવી

શકશે નહિ. આરંભમાં ગમે તો માત્ર યાત્રિક રીતે, જીવનના આ સમયે જે જે મેળવવામાં આવે છે, તે જેમ એકાદ વ્યક્તિ પ્રથમથી એક-બાપા બોલતાં શિખ્યા પછી તે બાપાના નિયમો સહેલથી શિખી શકે છે તેમ પછીથી જ સારી રીતે ભાવનાઓમાં ગોઠવવામાં આવે છે. સમજ્યા વિના ગોખી મારીને મેળવેલા શિક્ષણ વિશેની સર્વ પ્રકારની ચર્ચા એક પ્રકારની જડવાદીઓની બૂલ કરતાં જરા પણ વિશેષ નથી. દર્શાત તરીકે યુવકને, યોગાદ દાખલાઓ વડે શુદ્ધાકારના ધણા જરૂરી નિયમો માત્ર મેળવવાની જરૂર છે; આ માટે જાણેટા યંત્ર કરતાં આંગળીઓના વેદાજ બરાબર બંધ બેસતા યઈ પડે છે, પછીથી જ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધાકારનાં કોષ્ટકો (આક) ગોખીને મોટે કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કાર્ય ચલાવનાર વધતા જતા બાલકની પ્રકૃતિને પણ લક્ષમાં લે છે. પરંતુ આ સંબંધમાં પણ એક બૂલ થવાનો સંભવ છે; જે સમયે રમૂતિ શક્તિ સ્વતઃ ધડાતી ચાલતી હોય તે સમયે યુદ્ધિ શક્તિની પાસેથી ઘણાની આશા રાખવામાં આવે છે, યુદ્ધિ, જીવાત્માની એક શક્તિ હોવાથી તથા માત્ર પુખ્ત વયના સમયેજ જાગતી હોવાથી, એ સમય પહેલાં તેના ઉપર બાહ્ય પ્રદેશમાંથી અસર થવાની જરૂર નથી. પુખ્ત વયના કમય સુધી યુવકે રમૂતિ શક્તિમાં માનવજન જે ખજાનાઓનું મનન કર્યું કરે છે તે ભરી રાખવાના છે, તેમનું એકીકરણ કરવાનું છે; રમૂતિમાં જે સંસ્કાર પડ્યા હોય તેને ભાવનામય બનાવી દેવાનો સમય આગળ ઉપર આવે છે. તેથી ઉમરમાં વધતા જતા પુરૂષે જે જે તે સમજ્યો હોય તેની માત્ર નોંધ લેવી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ હવે તો તેણે જે જાણતો હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. એટલે જેમ બોલતાં શિખતાં બાલક કરે છે તેમ તેણે રમૂતિ શક્તિના સાધન વડે જેનો જેનો સંગ્રહ કર્યો 'હોય તે સમજવાની જરૂર છે. આની આ બાજત વિશાલ પ્રદેશને પણ લાગી શકે છે, પ્રથમ તે જોખણ-પટ્ટીથી જ ઐતિહાસિક જનાવેલું એકીકરણ કરવાનું છે, પછીથી ભાવનાઓના સાધનવડે તેમને સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો જુગોલનાં સાધનોનો રમૂતિ ઉપર-સારો સંસ્કાર થવો જોઈએ, પછીથી જ દરેક બાજતોના અન્યોન્ય સાથેના સંબંધની સમજણ આવવી જોઈએ. અચુક અચુક ખાખતોમાં તો ભાવનાઓ દ્વારાની સર્વ પ્રકારની સમજણ, રમૂતિ શક્તિમાં મંત્રદાયકા ખજાનાઓના સાધનવડે જ આવવી જોઈએ. બાલયુવક, બાવવચ્ચ સમજણમાં આવતાં પહેલાં રમૂતિદ્વારા જેટલું જેટલું પ્રથમથી વધારે જાણે તે પ્રમાણમાં તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આ સર્વ વિચારો આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ તેને જ માત્ર લાગુ પડે છે, પછીના કોઈ સમયને નહિ, એટલી અત્રે સૂચના આપવી બાગ્યેજ જરૂરની છે. જે કોઈ માનવિ આગળના જીવનમાં એકાદ વિષય ગમેતો તેનું પુનરાવર્તન કરીને અથવા કોઈ અન્ય-માર્ગે શિખે તો અત્રે વર્ણુચાલી વિધિ કરતાં 'વિરૂદ્ધ પ્રકારની વિધિજ યથાર્થ અને ઇચ્છા યોગ્ય છે; જે કે આવા દર્શાતમાં પણ અભ્યાસિની ખાસ આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ ઉપર ધણે ધણે આધાર રહે છે. પરંતુ આપણે પ્રથમ બોલી ચૂક્યા છીએ તેવા જીવનના સમયે માનસિક ભાવનાઓ ખીચોખીચ ભરી ઠાંતીને કોઈ પણ પ્રકારે આત્માને શુદ્ધ બનાવી દેવો જોઈએ નહિ.

માત્ર ઇન્દ્રિય-પાયાંવડે અપાતો ઉપદેશ જે હરપાર ખેંચી જવામાં આવે તો તે

જીવનના એક પ્રકારના જડવાદી દૃષ્ટિ બિંદુનું પરિણામ થઇ પડે છે, એ પણ મથાથી છે. આ ઉપરે તો દરેક ભાવવાને અધ્યાત્મમય બનાવવી જ જોઇએ. દહાત તરીકે જોકાદ રોપાનો, ખીજના એકાદ દાણાનો અથવા એકાદ પુષ્પનો માત્ર એક ઇન્દ્રિય સંસ્કાર ઉપ- જીવીને જ શિક્ષકને સંતોષ ગ્રહણ કરવાનો નથી. દરેક બાબત આધ્યાત્મિકના એક પ્રકારના રૂપક રૂપજ લાગવી જોઇએ. ખીજનો એક દાણો ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો માત્ર અક્ષિના જોવામાં આવે છે તેટલો જ નથી. અદૃશ્ય રીતે મમમ નવીન વૃક્ષનો તેમાં વાસ છે, ઇન્દ્રિયો જોઇ શકે તેના કરતાં આમાં કંઈક વિશેષનો સમાવેશ થાય છે, આવી બાબતનો દર્શન, કલ્પના અને લાગણીઓવડે સંપૂર્ણ અનુભવ થવો જોઇએ. ગ્રુમ અસ્તિત્વની ગૂઢ હાજરી યથાર્થ રીતે લક્ષમાં આવવી જોઇએ. આવા માર્ગે પળતાં શુદ્ધ ઇન્દ્રિયનાં દર્શનો નિર્બલ બની જશે, એવી પણ શંકા સંભવી શકતી નથી; આથી ઉલટી રીતે આવા એક દર્શનને દૃઢ વળગી રહેવાથી સક્ષનેજ સ્વતઃ ગુમાવવાનું થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુની સંપૂર્ણ યથાર્થતાનો સમાવેશ એતન અને જડમાં થાય છે, અને જો કોઈ આવી વસ્તુના અભ્યાસમાં માત્ર સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોનોજ નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક શક્તિયોનો પણ સાથે સાથે ઉપયોગ કરે તો તેને અભ્યાસ જોહો સંપૂર્ણ બનશે નહિ. માત્ર પદાર્થ પાકના શિક્ષણવડે દેહ અને જીવાત્મા ઉભયે કેવી રીતે ખરાબ થાય છે, એ જો ગુપ્ત વિદ્યાનુયાયીની પેઠે જો લોકો માત્ર જોઇ શકે તો પછીથી તેઓ આ બાબત ઉપર વધુ માર મૂકશે નહિ. યુવકોને ખનિજ, વનસ્પતિ અને પ્રાણી વર્ગના સર્વ પ્રકારના પ્રયોગો બતાવવામાં આવે, તથા આશ અભ્યાસમાંથી ઇન્દ્રિયોના રૂપકનો, આધ્યાત્મિક રહસ્યની લાગણી સાથેના સંબંધ ના સમજાય તો ઉચ્ચ દૃષ્ટિ બિંદુથી તેની શી કહારી છે? ખરેખર જોકાદ જડવાદપરાયણ માનવિ અને જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાંથી કંઈક સમજવાને અશક્ત છે, એ વિષે ગુપ્ત વિદ્યાવાદીને તો જોઇએ તેટલી સામીતીઓ તરીકે ચૂકેલી છે. વળી તેને જોટલું રૂપક હોય છે, કે ખરેખરી વ્યાવહારિક કેલવણીની જડવાદપરાયણ મનમાંથી કદાપિ ઉપજી આવશે નહિ, એવા વાદવાળા પોતાને જોટલનું વ્યાવહારિક ગણે છે, જીવનનો યોગ્ય દૃષ્ટિ બિંદુથી વિચાર ચલાવતાં તે ખીલકલ આ દારિક છે.

ખરી યથાર્થતાના વિરોધિરૂપે જડવાદપરાયણ અભિપ્રાય વિલક્ષણ જણાય છે; જડવાદીને મન ગુપ્તવિદ્યાના ખુલાસાઓ અવશ્ય કરીને સમાન રીતે તેવાજ લાગવા જોઇએ. જીવનના પોતાના સમય વિસ્તારમાંથી ઉપજી આવતા ગ્રુમ વિદ્યાના મૂળ સિદ્ધાન્તો કેલવણીની કલામાં વ્યાપક થતા પહેલાં નિઃશંકય અને કવિદ્યોમાંથી તરી પાર ઉતરવું પડશે. પરંતુ આવી આશા રાખવાની છે, કારણ કે વર્તમાનમાં આ સિદ્ધાન્તો ધણુને અજાણ્યા જ છે; છતાં જો તે ખરેખરી રીતે સત્ય જ હશે તો તેઓ સમગ્ર શિક્ષણમાં સ્વતઃ જ વ્યાપક બની જશે.

(ચાલુ).

ડૉ. સ્ટીનર.

વેદકાલ વિચાર.

(અનુસન્ધાન:—ગતાંક ૫૯ ૧૨૮ થી.)

પરિશીષ્ટ :—(૨)

શ્રીયુત બાલગંગાધર તિલકનો પ્રસ્તુત લેખ પ્રકટ થયા પછી દેલાસવાસી શંકર બાંગ-કૃષ્ણ દીક્ષિતે પોતાના “ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર ” ગ્રંથમાં, મનદૂર લેખ સંગ્રહ-ધે પોતાનો કેવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે વિષયે આ પરિશીષ્ટમાં વિચાર કરીએ.

વર્ષારંભ પહેલાં વસંતારંભ થતો એ ખીના બનેને એક સરખી કબૂલ છે. પરંતુ આગળ થોડો મતભેદ છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાં સંવત્સર સરના અનુવાકમાં જે ત્રણ વર્ષારંભ કહેવામાં આવ્યા છે, તે તિલકના વિચારે ઉદગમનારંભે થતા. પરંતુ તે વિષયે દીક્ષિત કહે છે કે (પા. ૧૩૫) “ ઋક્ સંહિતાકાળે મૃગમાં સંપાત થવાની ખીના સ્વતંત્રપણે સિદ્ધ છે. “ ક્ષાત્ર્યુનમાં ઉદગમન ” એવો અર્થ પૂર્વોક્તિ અનુવાકનો કરી તેનો આધાર મહાજરવાનું કારણ નથી. ” તેના વિચારે સદર ક્ષાત્ર્યુની પૂર્ણ માસનો સંગ્રહ વસંતની સાથે છે. એકંદરે “ મુનુવેદ સંહિતાકાળે અને તદ્દનુસાર આગળ સર્વ વૈદિકકાળે વર્ષ રંભ વસંતારંભે થતો હતો ” અને વેદમાં ઉદગમન સાથે વર્ષારંભ થતો હતો, એવું કંઈ પણ જાણવામાં આવ્યું નથી. ” (પા. ૧૩૨) એવો તેનો મત છે.

કૃતિકામાં વસંત સંપાત થતો એવો દીક્ષિતે (૧૨૭) એક પ્રત્યક્ષ આધાર બતાવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં (૨-૧-૨) યતાહ લૈ પ્રાચ્યૈ દિશો ન ચ્યવન્ને સર્વં પિ હવા અયા નિ નક્ષત્રાણિ પ્રાચ્ય દિશાશ્ચ વન્તે । કૃતિકા પુષ્કળ છે. અને તેના પર અગ્ન્યાધાન કરે તે પુષ્કળપણું મેળવે. અથવા કૃતિકાપર આધાન કરે. આ કૃતિકાજ કાંઈ પૂર્વ દિશામાંથી ગળે છે એમ કાંઈ નથી. અન્ય તમામ નક્ષત્ર પૂર્વ દિશામાંથી ગળે છે ” એવા અર્થનું વાક્ય છે. અત્રિ “ પૂર્વથી ગળતું નથી ” એમ કહેલ છે. આ ઉપરથી તે ઘણું કરી પૂર્વમાંજ ઉગે છે. અર્થાત્ તે વિપુલરૂપે છે, એમ સાબિત થાય છે. ત્રિપુલ પૃથ્વિ અને કાન્તિરૂપના સમાન ભાગે વસંતસંપાતખંડુ આવે. આમાં પૂર્વની કંઈ ? એ સમજતાં જે એક અંશનો તદ્દાવત પડે. તો ૨૦૦ વર્ષનો અંતર આવે જીવ. આ પ્રાપ્ત આધારથી કૃતિકાજ ગણના તમામ આક્ષેપ દૂર થાય છે.

કૃતિકાથી આગળ જતાં રોહિણીમાં વસંત સંપાત થતો એમ બતાવનારા પ્રજ્ઞપતિ અને રોહિણીની ખીનાનો થોડો આધાર મળે છે. તેની પછી આગળ જવાથી મૃગમાં જે સમયે વસંત સંપાત થતો તે કાળે આવી આપણે ઉભા રહેવું પડે છે. મૃગમાં વસંત સંપાત થતો એ બતાવવા માટે ક્ષાત્ર્યુની પૂર્ણ માસે ઉદગમનની સાથે વર્ષારંભ થતો એમ મા-

॥ ૐ ॥

॥ ગુરુ ભક્તિ અને આ કાલનો મહિમા ॥

દિવ્ય દૃષ્ટિવાળાઓ વર્ણન કરે છે, કે આ સમયમાં દયાળુ ઋષિ લોક આ ભૂલોકમાં આપણા લોકોની ઉત્થાપતિને વારતે પોતાના દિવ્ય તેજને બહેવરાવી રહ્યા છે; ગુરુ સ્વરૂપ મહા ત્મા લોક ત્યાં ત્યાં પૃથ્વી ઉપર અવતાર લેતા જાય છે; આથી આ જ્ઞાન દીપતી સહાય-વડે આપણે સર્વેએ આપણું જીવન એવા પ્રકારે વ્યતીત કરવું જોઈએ, કે આપણાથી નીતિ ધર્મથી કોઈ કાલે વિચલિત થવાય નહિ.

ગુરુ સ્વરૂપ:—

गुशब्द स्तब्धकारः स्याद् रु शब्द स्तब्धनिरोधकः ।

अन्धकार निरोधत्वाद् गुरु रित्यभिधीयते ॥ २ ॥

ગુરુ શબ્દનો અર્થ એમ છે, કે જે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરે છે તે ગુરુ; શિષ્યનું અજ્ઞાન દૂર થઇને તના હૃદયમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, ભક્તિદ્વારા મનનો મલ નાશ થાય છે. તેમજ વળી ગુરુઓ નાના પ્રકારના હોય છે, પરંતુ વિશેષ કરીને એ પ્રકારનાજ હોય છે; પ્રથમ પરિપૂર્ણ ગુરુ અથવા કારણ ગુરુ અને દ્વિતીય અપરિપૂર્ણ અથવા કાર્ય ગુરુ.

પરિપૂર્ણ ગુરુ-જગદ્ગુરુ-નું આગમન.

પરિપૂર્ણ ગુરુઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા સંપૂર્ણ ગુરુઓના પશુ ગુરુ, સર્વ ઉપદેશોના આદિ સ્થાન, નિત્ય, શુદ્ધ, યુદ્ધ, જ્ઞાન સ્વરૂપ, તેજોમય, દયા સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મથી પશુ અતિ સૂક્ષ્મ તેમજ મહાત્મી પશુ અતિ મહાત્મ શ્રી મહાદેવ સદાશય છે. આ પ્રથમ ગુરુ છે. આ મહાપુરુષનેજ કોઈ કોઈ મહા વિષ્ણુ પશુ કહે છે. પ્રકૃતિને સ્થાપિત કરેલા પરિપૂર્ણ આનન્દમય બગવાન શિવ, સર્વદા સર્વ જીવોનું અજ્ઞાન નાશ કરવામાં તથા પોતાનું આનન્દ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવાની ઇચ્છામાં આસક્ત રહે છે. સંસાર ઉપર કૃપા દૃષ્ટિ કરીને તેને શુદ્ધ તથા પરિપૂર્ણ બનાવે છે, તેટલા માટે એ મહાપુરુષ ગુરુમૂર્તિ અથવા મહાગુરુ કહેવાય છે.

જવ આ મહાતુલાવનાં પૂજા તથા ધ્યાન કરીને, તેમજ 'રાજયોગ' - જ્ઞાનાભ્યાસદ્વારા પોતાનાં કર્મોનો અનેક જન્મોમાં નાશ કરીને તથા ચિત્ત શુદ્ધિ પામીને શુદ્ધાતીત થાય છે. જીવન-મુક્તિ પામવાથી શુદ્ધ નારદાદિની પેઠે અષ્ટ-સિદ્ધિઓ તેના કરતક્રમત રહે છે. આવા જીવો બ્રહ્મનંદમાં મગ્ન રહે છે તથા શરીરને ત્યાગીને ઇશ્વરના સાન્નિધ્યને પામે છે, અર્થાત કૈલાસ અથવા વૈકુંઠમાં જાય છે. આવા જીવન-મુક્તોમાત્રા કેટલાક બ્રહ્માનંદને ભોગવતા ભો-

ગવતા કેલાસ અથવા વૈકુંઠમાં સ્થિત થાય છે, તેમજ અન્ય કેટલાક સંસારી જીવોપર કૃપા કરીને આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે. રાજયોગાભ્યાસદ્વારા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છું, ને સંસારી સ્ત્રી પુરુષ આવાગમનના ચક્રમાં પરેલાં હોવાથી પાપની વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં છે, અગ્નિરૂપ અંધ-કારમાં ફસીને સન્માર્ગને ભૂલી ગયાં છે, કુપથમાં ચાલી રહ્યાં છે, આ પ્રકારે નાના જીવ કંચે-શિત છે, તો શું હું અત્રે મોક્ષ સ્થાનમાં આનંદ કઈ ? ના, ના, હું ભૂલોકમાં જઈને જીવો-ને, જેથી મારો મોક્ષ થયો છે એવો આ રાજયોગ માર્ગ શિખરીશ; એ લોકોને અગ્નિ દશામાંથી કાઢીને મારા જેવી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરાવીશ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને મહા-કરુણાયુક્ત; દયાસિન્ધુ, મહાત્મા, જે કે તેમને તો સંસારની કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી, તો પણ આપણે માટે ભૂલોકમાં પધારે છે. આવા દયા સ્વરૂપ, જીવન્મુક્ત પુરુષને ઋષિ, પરિપૂર્ણ, તેમજ આરુઢ કહેવામાં આવે છે; એમને કારણે ગુરુ પણ કહેવાય છે.

કારણ ગુરુ મહાદેવના પ્રતિનિધિ બનીને જીવોને ભક્તિ, જ્ઞાન આપવાનો સર્વ કાલ પ્રયત્ન કરે છે. કારણ ગુરુ ઋષિ વર્તમાનમાં પણ ભૂલોકમાં વિદ્યમાન છે. વિશેષ કરીને દ્વિ-માસ્ય પર્વતમાં રહે છે. તેઓ સર્વજ્ઞ છે, પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરદ્વારા બધી જગોએ વિચરે છે તથા પોતાના શિષ્યોદ્વારા યોગ વિદ્યાદિક રહસ્યોનો પ્રચાર કરાવે છે. આવા મહાત્મા લોક ભૂલોકમાં જીવોની શુદ્ધિ કરવાને વાસ્તે સર્વદા પરિશ્રમ કરે છે. પૂર્વ યુગોમાં જીવનાં કર્મ શુદ્ધ હોવાના કારણે ઋષિલોક પ્રાપ્તિનું આપતા હતા. આજકાલ પાપની વૃદ્ધિ થવાથી મનુષ્ય લોકને એમનાં દર્શન થવાં અશક્ય છે, તો પણ આ મહાત્મા લોક અમને સદા દિવ્ય દૃષ્ટિ-થી દેખાય છે, અમારા જ્ઞાન અને શુદ્ધતા માટે કાર્ય કરે છે તથા પોતાના દિવ્ય તેજથી અમને વ્યાપ્ત કરી લે છે. સમ ઋષિ નારદ, શુક, ઉદ્ભવ ઇત્યાદિ મહાત્મા લોક કારણ ગુરુ કોટિમાં છે, એમનો એક ઉદ્દેશ મનુષ્ય લોકની શુદ્ધિ સાધવાનો છે. જેમ સૂર્ય ભગવાન સંપૂર્ણ પૃથિવી ઉપર પોતાનું તેજ કોઈ પ્રકારના પ્રત્યુપકારની આશા વિના વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ આવા મહાત્મા લોક પણ કેવળ સંસારને અનુગ્રહ કરવા વિના ક્રિયા સ્વાર્થથી પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે ? આપણે પ્રથમ ટક્કી ચુક્યા, કે સદાશિવ સર્વકારણ ગુરુઓના ગુરુ છે. વર્તમાનમાં એ શિવજીની પ્રેરણાથી એક મહર્ષિ જગદ્ગુરુ આ ભૂલોકમાં યોગ સમયમાં જ અવતરવાનાં છે.

પૃથ્વીમાં જે પ્રકારે પ્રજાપાલનને માટે એક રાજા હોય છે, તેના નીચે ગવર્નર, કમિ-શનર, ડાયેક્ટર ઇત્યાદિ હોય છે, તે પ્રકારે જ્ઞાન રાજ્ય પણ પ્રવર્તે છે. આવો ગુરુ વર્ગ અ-નાદિ કાલથી છે. જ્ઞાન રાજ્યમાં રાજા સદાશિવ છે, પ્રધાન તથા મંત્રી કારણ ગુરુ લોક છે, એ ઉભયે અદૃશ્ય કાર્ય કરે છે. કારણ ગુરુ લોક સો વર્ષમાં એક વાર પોતાના વિશેષ મૂખ્ય શિષ્યોને ભૂલોકમાં મોકલીને તેમના દ્વારા રાજયોગ જ્ઞાનાભ્યાસનો જીવોને બોધ કરાવે છે.

આ શિષ્ય લોક ગવર્નરના સમાન છે. આજકાલ એ સમય આવી લાગ્યો છે, કે ભગવા-ન આ મૂખ્ય શિષ્યો પૃથ્વી ઉપર આવશે. તેમના શિષ્ય તેમજ પ્રશિષ્યોને ડાયેક્ટર ઇત્યાદિ જેવા જાણુરા. આ કારણ ગુરુઓના મુખ્ય શિષ્ય પૃથિવી ઉપર મનુષ્ય લોકમાં વિચરે છે

તથા પોતે પોતાના શિષ્યો, પ્રશિષ્યોદ્ધાર રાજયોગના અભ્યાસ તથા જ્ઞાનનું બીજ વાવે છે, મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે ઘણાં પરિશ્રમ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે ધર્મરતી પ્રાર્થના કરવી તથા નિષ્કામ થઈને સર્વના હિતાર્થે કાર્ય કરવાં એનું જ નામ રાજયોગ છે. જે સજ્જન સ્વભાવનો વિચાર છોડીને, નિષ્કામ થઈને, પરાપકારમાં દટિબદ્ધ બનીને, બીજને માટે હમેશાં ભક્તિજ્ઞાનના પ્રચારનું કાર્ય કરે છે, તે કારણ શુરુઓની સેનાના એક સીપાઈ જેવો જ છે. જે કોઈ બીજને ભક્તિ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવવા તથા પરાપકાર માટે પ્રયત્ન કરવાનો આરંભ કરે છે, તેના તરફ કારણ શુરુઓની દૃષ્ટિ પડે છે, તે તેના કૃપાપાત્ર બનીને, તેમની સેનામાં જોડાઈને આવી જાય છે. આટલા માટે ભક્ત લોકોને ઉચિત છે, કે બીજના ઉપકાર માટે કાર્ય કરી કરે તથા ધર્મરતી પ્રાર્થના કર્યાં કરે.

કોઈ કોઈવાર એમ પણ થાય છે, કે કારણ શુરુ ઋષિ પૃથિવીપર અવતાર લઇને મનુષ્યોમાં વિચરે છે. કલિયુગના આરંભથી આજ સુધીમાં પાંચ હજાર વર્ષ વ્યતિત થયાં છે; પાંચ હજાર વર્ષનું એક કાલ ચક્ર થાય છે, એ ચક્રમાં ચાર યુગોના ધર્મ વ્યતિત થાય છે, જેમાં કલિયુગના ધર્મ પ્રધાન રહે છે. જેમ કોઈ મનુષ્યની જન્મ કુંડલીમાં શનીનો ગ્રહ ઓગણીશ વર્ષ સુધી રહે, પરંતુ એ ઓગણીશ વર્ષમાં અન્ય સર્વ ગ્રહોનો પ્રભાવ પણ ક્રમશઃ આવે છે ને જાય છે, તેમ કલિયુગનાં દિવેક પાંચ હજાર વર્ષમાં ચતુર્યુગના ધર્મ વ્યતિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કલિયુગના પ્રથમ પાંચ હજાર વર્ષના કાલચક્રના આરંભમાં ભવારંભ મહાભારત સમાપ્ત થયું તેવામાં મહારાજ યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, જન્મેજય ઇત્યાદિ ધર્માત્મા રાજાઓએ ધર્મનું સ્થાપન કરીને મનુષ્યોમાં ભક્તિ તથા જ્ઞાન ફેલાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે કૃતયુગના ધર્મ સ્થાપિત થયા, દ્વિતીય પાંચ હજાર વર્ષના પ્રથમ ચક્રના અંતમાં કલિ ધર્મ વધી ગયા, મનુષ્યો પાપ કરવા લાગ્યાં. હવે કલિયુગનું બીજું કાલ ચક્ર પાંચ હજાર વર્ષનું આરંભ થયું. આજકાલ કલિયુગના પ્રથમ તથા બીજા કાલચક્રનો સંધિ સમય છે. હવે વળી દ્વિતીય ધર્મની વૃદ્ધિનો સમય આવી લાગ્યો છે; હવે ભક્તિ, જપ, તપ, જ્ઞાનાભ્યાસનાં બીજ વાવવાનો સમય આગ્યો છે. દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા જેમને ઋષિ મહાત્માઓનાં દર્શન પ્રાપ્ત છે તેઓ કહે છે, કે આ સન્ધિકાલમાં ઋષિલોક પોતાની તપશક્તિ તથા તેજને પૃથિવીપર આપણા લોકની શુદ્ધતાને માટે મુક્તધાર વર્ષાવી રહ્યા છે. જે મનુષ્ય સત્ય સંકલ્પ તથા રાજ્યોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેશે તેમને આ તેજનો અધિક ભાગ મળશે. તેમજ હવે યોગજ્ઞ કાલમાં જગતસુર કારણ ઋષિ પોતાના શિષ્ય ગણો સહિત પૃથિવીપર અવતાર લેવાના છે. એટલા માટે આપણ લોકને ઉચિત છે, કે આ રહસ્ય સર્વને સંભળાવીને સત્ય, વૈરાગ્ય, તથા ભક્તિ, જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તથા જગત શુરુ મહાત્માના કૃપા પાત્ર બનીને વિશેષ દિવ્ય તેજ પ્રાપ્ત કરવું. કદાચ આપણે સત્ય ધર્મના પથપર ના ચાલીએ તો આપણને કંઈ પણ લાભ નહિ મળે તેમજ શુરુની કૃપા પણ નહિ મળે.

આથી આપણે નશાની મીઠાને ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ; કેવલ સાત્ત્વિક ભોજન કરવું જોઈએ. મમ કોષાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અન્તરંગ તે જ બાણ શાન્તિ, ભૂત-દયા, ચિત્તરત્તિનો નિર્વેધ કરવો જોઈએ. આખું એકાગ્ર ચિત્તથી પ્રશ્નનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જેને નિમ ને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે. જેમ કોઈ અન્ય

કાર્ય ગુરુ.

કાર્ય ગુરુ લોક અપરિપૂર્ણ હોય છે; કોઈ કોઈ કાર્ય ગુરુ કારણગુરુઓના મુખ્ય શિષ્ય હોય છે, તેમજ હજુ પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયા હોતા નથી; કાર્ય ગુરુઓમાં આવા પ્રકારના ઘણા હોય છે. કાર્ય ગુરુઓમાં કંઈ કંઈ પ્રકારના થાય છે. ઘણા કાર્યગુરુ એવા પણ હોય છે, કે જેઓ કારણ ગુરુની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપ પ્રેરણાથી મનુષ્યોમાં વિચરીને રાજયોગ માર્ગની શિક્ષા આપે છે. કેટલાક કાર્યગુરુ તો કારણ ગુરુઓની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે. તેમજ કેટલાકને કારણ ગુરુઓનાં દર્શન પણ થયાં નથી, પરંતુ તેમના જાણના વિના કારણ ગુરુઓ તેમના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ કારણગુરુઓ આમનાદારા પણ રાજયોગાભ્યાસનો પ્રચાર કરાવે છે.

કારણ ગુરુઓનો ઉપકાર.

કારણ ગુરુલોક અનેક પ્રકારે કરીને આપણી ઉન્નતિ સાધે છે. આમાંથી ત્રણ પ્રકારની ઉન્નતિ આપણે વર્ણવીશું (૧) જેમ આપણે પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ, કે પોતે જાતેજ અવતાર લઈને અથવા શિષ્યોને મોકલીને જીવેને રાજયોગ માર્ગ શિખવીને શુદ્ધ બનાવે છે. (૨) જેમ સૂર્યનાં કીર્ણો મર્મ મુકાનો અરુણાઓમાં પ્રવેશ કરવાને ઉચિત રહે છે તેમ કારણ-ગુરુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કારણ કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયરૂપી દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રતીક્ષા કરતા હતા રહ્યા છે; કદાચિત કોઈ મનુષ્ય પોતાના ગૃહનાં બારણાં બંધ કરીને સૂર્યનાં કિરણોને ના આવવા દે તો તે તેની મૂર્ખતા છે, સૂર્યનો કંઈ હોય નથી, જે યોગ્ય પણ કમાડ ઉઘાડવામાં આવે છે તો સૂર્યના કિર્ણો અંદર આવીને અધિકારને દૂર કરે છે; આવા પ્રકારે કારણ ગુરુનો હૃદયમાં પ્રવેશ થવાથી અવિદ્યા, કામ ક્રોધાદિત્રું વધુ રોકાણ થઈ જાય છે. જે પુરૂષ કામ ક્રોધનો ત્યાગ કરીને, જીવે ઉપર દયા કારણ કરીને રાજયોગાભ્યાસ કરે છે તેના હૃદયમાં કારણગુરુ અદૃશ્યરૂપે પ્રવેશ કરીને ભક્તિજ્ઞાનને ઉપજાવે છે. સમય પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે.

(૩) કારણગુરુ આપણા લોકને સર્વદા સર્વ પ્રકારે જોતાજ રહે છે; જેમ કોઈ મનુષ્ય પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને અન્ધારમાં નીચે કોઈ ઘરમાં અજવાળું જોઈને તે ઘરમાં જાય છે તેમ કારણગુરુ જે મનુષ્યના હૃદયમાં ભક્તિ, જ્ઞાન, જીવોપર દયારૂપી પ્રકાશ જુએ છે તે મનુષ્યને પોતાની દિવ્યદૃષ્ટિથી જાણી લે છે તથા તેની પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે. જેમ માતા કુખાપિરિત બાલકને દોડી જઈને ધવગરે છે તેમ ના બોલાવાયલા કારણગુરુ શ્રદ્ધાળુ શિષ્ય પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે. એટલી વાતની આવશ્યકતા નથી, કે કારણગુરુ સ્થિત છે તે શિષ્યના જાણવામાં આવે, શ્રદ્ધા, ભક્તિ તેમ શ્રદ્ધા હોવાની જરૂર છે. શું દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા, દયાસિન્ધુ, નારદશ્ર્વિ બોલાવ્યા વિના ધ્રુવજીની પાસે જંગલમાં તથા પ્રદ્ધાદજીની પાસે જ્યારે તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે પ્રાપ્ત થયા નહતા, તેમની પાસે ગયા નહોતા તથા તેમને

તથા પોતે પોતાના શિષ્યો, પ્રશિષ્યોદ્વારા રાજયોગના અભ્યાસ તથા જ્ઞાનનું ખીજ વાવે છે, મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે ધર્મોં પરિશ્રમ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે ધર્મરતી પ્રાર્થના કરવી તથા નિષ્કામ થઈને સર્વના હિતાર્થે કાર્ય કરવાં એતુંજ નામ રાજયોગ છે. જે સંજ્ઞન સ્વલાભનો વિચાર છોડીને, નિષ્કામ થઈને, પરોપકારમાં દૃઢિબદ્ધ બનીને, ખીજને માટે હમેશાં ભક્તિજ્ઞાનના પ્રચારનું કાર્ય કરે છે, તે કારણ શુરુઓની સેનાના એક સીપાઈ બેરોબર છે. જે કોઈ ખીજને ભક્તિ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવવા તથા પરોપકાર માટે પ્રયત્ન કરવાનો આરંભ કરે છે, તેના તરફ કારણ શુરુઓની દૃષ્ટિ પડે છે, તે તેનો કૃપાપાત્ર બનીને, તેમની સેનામાં ખેંચાઈને આવી જાય છે. આટલા માટે ભક્ત લોકોને ઉચિત છે, કે ખીજના ઉપકાર માટે કાર્ય કર્યું કરે તથા ધર્મરતી પ્રાર્થના કર્યાં કરે.

કોઈ કોઈવાર એમ પણ થાય છે, કે કારણ શુરુ ઋષિ પૃથિવીપર અવતાર લઈને મનુષ્યોમાં વિચરે છે. કલિયુગના આરંભથી આજ સુધીમાં પાંચ હજાર વર્ષ વ્યતિત થયાં છે; પાંચ હજાર વર્ષનું એક કાલ ચક્ર થાય છે, એ ચક્રમાં ચાર યુગોના ધર્મ વ્યતિત થાય છે, જેમાં કલિયુગના ધર્મ પ્રધાન રહે છે. જેમ કોઈ મનુષ્યની જન્મ કુંડલીમાં શનીનો ગ્રહ ઓગણીશ વર્ષ સુધી રહે, પરંતુ એ ઓગણીશ વર્ષમાં અન્ય સર્વ ગ્રહોનો પ્રભાવ પણ ક્રમશઃ આવે છે તે જાય છે, તેમ કલિયુગનાં દરેક પાંચ હજાર વર્ષમાં ચતુર્યુગના ધર્મ વ્યતિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કલિયુગના પ્રથમ પાંચ હજાર વર્ષના કાલચક્રના આરંભમાં જ્યારે મહાભારત સમાપ્ત થયું તેવામાં મહારાજા યુધિષ્ઠિર, પરીક્ષિત, જન્મેજય ઇત્યાદિ ધર્માત્મા રાજાઓએ ધર્મનું સ્થાપન કરીને મનુષ્યોમાં ભક્તિ તથા જ્ઞાન ફેલાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે કૃતયુગના ધર્મ સ્થાપિત થયા, દ્વિતીય પાંચ હજાર વર્ષના પ્રથમ ચક્રના અંતમાં કલિ ધર્મ વધી ગઈ, મનુષ્યો પાપ કરવા લાગ્યાં. હવે કલિયુગનું ખીજું કાલ ચક્ર પાંચ હજાર વર્ષનું આરંભ થયું. આજકાલ કલિયુગના પ્રથમ તથા ખીજ કાલચક્રનો સંધિ સમય છે. હવે વળી દ્વિતીય ધર્મની વૃદ્ધિનો સમય આવી લાગ્યો છે; હવે ભક્તિ, જપ, તપ, જ્ઞાનાભ્યાસનાં ખીજ વાવવાનો સમય આવ્યો છે. દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા જેમને ઋષિ મહાત્માઓનાં દર્શન પ્રાપ્ત છે તેઓ કહે છે, કે આ સન્ધિકાલમાં ઋષિલોક પોતાની તપશક્તિ તથા તેજને પૃથિવીપર આપણા લોકની શુદ્ધતાને માટે મૂસલધાર વર્ષાવી રહ્યા છે. જે મનુષ્ય સત્ય સંકલ્પ તથા રાજયોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેશે તેમને આ તેજનો અધિક ભાગ મળશે. તેમજ હવે યોગજ કાલમાં જગતચુર કારણ ઋષિ પોતાના શિષ્ય ગણો સહિત પૃથિવીપર અવતાર લેવાના છે. એટલા માટે આપણુ લોકને ઉચિત છે, કે આ રહસ્ય સર્વને સંભળાવીને સત્ય, વૈરાગ્ય, તથા ભક્તિ, જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તથા જગત ચુર મહાત્માના કૃપા પાત્ર બનીને વિશેષ દિવ્ય તેજ પ્રાપ્ત કરવું. કહાય આપણે સત્ય ધર્મના પથપર ના ચાલીએ તો આપણને કંઈ પણ લાભ નહિ મળે તેમજ શુરુની કૃપા પણ નહિ મળે.

આથી આપણે નશાની સીજનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ; કેવલ સાત્ત્વિક ભોજન કરવું જોઈએ. મમ ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અન્તરંગ તેજ બાહ્ય શાન્તિ, ભૂત-દેવા, ચિત્તરતિનો નિપેધ કરવો જોઈએ. આપણે એકાગ્ર ચિત્તથી મધ્યસ્થ ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જે.

કાર્ય ગુરુ.

કાર્ય ગુરુ સૌક અપરિપૂર્ણ હોય છે; કોઈ-કોઈ કાર્ય ગુરુ કારણગુરુઓના મુખ્ય સિધ્ધ હોય છે, તેમજ હજુ પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયા હોતા નથી; કાર્ય ગુરુઓનાં આવા પ્રકારના મેષ હોય છે. કાર્ય ગુરુઓમાં કંઈ કંઈ પ્રકારના થાય છે. ઘણા કાર્યગુરુ એવાં પણ હોય છે, કે જેઓ કારણ ગુરુની પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષરૂપ પ્રેરણાથી મનુષ્યોમાં વિચરતી રાજયોગ માર્ગની શિક્ષા આપે છે. કેટલાક કાર્યગુરુ તો કારણ ગુરુઓની પ્રત્યક્ષ પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે. તેમજ કેટલાકને કારણ ગુરુઓનાં દર્શન પણ થયાં નથી, પરંતુ તેમના જાણના વિના કારણ ગુરુઓ તેમના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાની અભિલાષા હતી રહે છે. તેમજ કારણગુરુઓ આમનાદારા પણ રાજયોગાભ્યાસનો પ્રચાર કરાવે છે.

કારણ ગુરુઓના ઉપકાર.

કારણ ગુરુસૌક અનેક પ્રકારે કરી આપણી ઉન્નતિ સાધે છે. આમાંથી ત્રણ પ્રકારની ઉન્નતિ આપણે વર્ણવીશું. (૧) જેમ નાપણે પ્રથમ ક્લી સૂચ્યા છીએ, કે પોતે જાતેજ અવતાર લઈને અથવા સિધ્ધોને નક્કીને જીવને રાજયોગ માર્ગ શિખરીને શુદ્ધ બનાવે છે. (૨) જેમ સૂર્યનાં કીરણો સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરવાને ઉચિત રહે છે તેમ કારણ ગુરુ મુદત સ્વરૂપ કારણ કરી મનુષ્ય પોતાના ગૃહનાં બારણાં ખંધ કરીને સૂર્યનાં કીરણો ના ઉભા રહ્યા છે; કદાચિદ્રૂપિત છે, સૂર્યનો કંઈ દોષ નથી, જે થોડુંક પણ કમાડ ઉધારવા આવવા દે તો તેના કીરણો અંદર આવીને અધકારને દૂર કરે છે; આવા પ્રકારે કારણ ગુરુમાં આવે છે તેથી યથાથી અવિદ્યા, કામ ક્રોધાદિનું પણ રોકાણ થઈ જાય છે. જે પુરુષ ગુરુનો હૃદયમાં કરીને, જીવો ઉપર દયા ધારણ કરીને રાજયોગાભ્યાસ કરે છે તેના હૃદયમાં કામ ક્રોધનેશ્વરરૂપે પ્રવેશ કરીને ભક્તિમાનને ઉપજાવે છે. સમય પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યક્ષ કારણગુરુ પણ થાય.

કારણગુરુ આપણા સૌકને સર્વદા સર્વ પ્રકારે જોતાજ રહે છે; જેમ કોઈ મનુષ્ય ભર ઉપર ચઢીને અન્ધારામાં નીચે કોઈ ધરમાં અજ્ઞાણ જોઈને તે ધરમાં પવેતલ કારણગુરુ જે મનુષ્યના હૃદયમાં ભક્તિ, માન, જીવોપર દયાશી પ્રદાશ જુએ જાય એને પોતાની દિવ્યદક્ષિણી જાણી લે છે તથા તેની પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે તાતા શુધાપિદિત જાલકને દોડી જઈને ધવરાવે છે તેમ ના બોલવાયાકા કારણગુરુ છેત્ર્ય પાસે જઈને ઉપદેશ આપે છે. એટલી વાતની આવશ્યકતા નથી, કે કારણગુરુ અ તે સિધ્ધના જાણવામાં આવે, તદા, ભક્તિ તેમ પ્રદા હોવાની નહીં રહે. શું દિવ્ય દિ, દયાસિન્ધુ નાદનાપિ બોલાવ્યા વિના મુવજની પાસે જંગલમાં ત્યા પ્રવેશાદિની સારે તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે આશ્ચર્ય નહતા તેમની પાસે ગયા નહોતા તથા તેમને

ઉપદેશ નહોતો આપ્યો? શું મહર્ષિ કુરુક્ષેત્રમાં કરીને પરિક્ષિતની પાસે જઈને શ્રીમદ્ભગવત નથી સંભળાવ્યું? જો આ પ્રકારે શુદ્ધ હૃદયના બની જઈએ તો કારણગુરુ આપણા ઉપદેશ માટે અત્યારે આવવાને તૈયાર છે. હાલમાં પણ શ્રદ્ધાભક્તિ સંયુક્ત કોઈ કોઈ મનુષ્યોની પાસે આવીને કારણગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો છે.

શિષ્ય:

દરેક શિષ્યે કારણ ગુરુની મરિયણીતા પર્વત પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ ગુરુ પરિપૂર્ણ. દયા સ્વરૂપ, પરિશુદ્ધ છે. શિષ્યે પણ મોતાના હૃદયમાં પ્રેમ અને શુદ્ધતા કલ્પન કરવી જોઈએ. આ-કાર્ય પૂરું પાડતા આટલે શિષ્યે મનના મલનો નાશ કરવો જોઈએ; સર્વ ભૂતપ્રતિ દયા રાખવાનો અભ્યાસ સાંધવો જોઈએ; કામ, ક્રોધ, ભેદ બુદ્ધિ તથા અહંકારનો ત્યાગ કરવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કામ ક્રોધાદિના નાશનું મુખ્ય કારણ ધ્યાન છે.

ધ્યાનનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—મનને કારણ ગુરુ અથવા ઇશ્વરમાં જોડવું, તેની મનથી પૂજા કરવી તથા તેના પર પ્રેમ બાવ વધારવો. આવા ધ્યાનમાં પ્રતાપથી પરિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેત વસ્ત્ર લાલ અથવા પીળા રંગના જળમાં બેળતાં લાલ અથવા પીળું થઈ જાય છે, આર્થાત્ જે રંગવાળા પાણીમાં બેળવામાં આવે છે તે રંગનું થઈ જાય છે તેમ મન જે વસ્તુ પર લાગી જાય છે તેના ગુણને શ્રદ્ધાથી કરે છે, અર્થાત્ જીવ એ ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જે જીવ મોરનું ધ્યાન ધરે છે તે મોરનો ગુણ પ્રાપ્ત કરીને મોર બની જાય છે, જે સુરાપાન, ભાંગ, અપીણું ધ્યાન ધરે છે તે શરાબ, ભાંગ, અપીણું ખાવા મંડી જાય છે, આ વાર્તા સારા સિદ્ધાન્ત તેમજ અનુભવ સિદ્ધાન્ત છે. દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા વર્ણન કરે છે, કે નીચાની ઓજામાં પીશાય લોક પસે છે, તથા જે નીચાની ઓજા ખાય છે, પીએ છે તેનામાં પ્રવેશ કરી બેસે છે.

જે મનુષ્ય શાન્ત તથા હિન્દીઓનો નિમ્મલ કરવાવાળા ગુરુ ધ્યાન ધરે છે તે તે ગુરુના સમાન થઈ જાય છે: આવી રીતે જો આમે ઇશ્વર અથવા કારણ ગુરુ ધ્યાન ધરીશું તો પરિપૂર્ણ ગુરુનું તેજ અમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને અમારી પરિશુદ્ધિ કરશે. આપણે આપણે સર્વદા તથા સર્વ સ્થાને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવા ચોક્કસ છે. ધ્યાનમાં મલનો નાશ કરવાની સદ્ગત સુક્તિ આમ છે—જેમ લીમડાનો પાનનો ડવાડ સાદરથી દૂર થાય છે, અન્ધકાર તેજથી દૂર થાય છે તેમ કામ ક્રોધાદિ દયાસ્વરૂપ ગુરુ અથવા ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવાથી દૂર થાય છે. જે કાંઈ પ્રાણી કોની હોય તેને આટલે ઉચિત છે, જે તેણે “શાન્ત સ્વરૂપ ગુરુ” અથવા ઇશ્વરનું શાંત સ્વરૂપ બાવથી ધ્યાન ધરવું જોઈએ, આથી તેનો ક્રોધ દરવાનો સ્વભાવ અવસ્થા દૂર થઈ જશે. જે કાંઈ મનુષ્ય કામને વશ હોય તેણે ઇશ્વર અથવા ગુરુનું ધ્યાન કામદાહક બાવથી કરવાથી અવસ્થા સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આથીજ શિવજી શાન્ત સ્વરૂપ તેમજ કામદાહક કહેવાય છે. આ પ્રકારે સમ્પૂર્ણ અવસ્થાના મોતમોતાના પ્રતિફલન ધ્યાનવટે દૂર થઈ જશે. લોભના પ્રતિફલન ત્યાગ છે; મોહના પ્રતિફલન વિવેક છે; નિર્દયતાના પ્રતિફલન દયા છે.

આપણા ભક્ત અથવા જુગ વિચારની અમર અન્ય સ્ત્રી પુરુષોને અવસ્ય કરીને થાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય તત્કાલ અથવા મરેવરમાં પથ્થર ફેંકે તો લહેરો ચારે તરફ ફોડે છે તેમ આપણો પ્રત્યેક ભક્તો વા જુરો વિચાર ખીખાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં અસર કરે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાના મનમાં ચોરી કરવાનો વિચાર કરે, ગમે તો પોતાનો સંકલ્પ અન્યને ના કહે, કેવલ પોતાના મનમાં જ રાખે, તો પણ એ ખોટા વિચારની અમર તેની આસપાસનાં મનુષ્યોમાં પ્લેગની માફક અહસ્ય રીતે થાય છે તથા દૂર પણ પહોંચે છે, તેમજ તે ખોટા વિચાર ફેલાવવાનો ભાગી તે મનુષ્ય થાય છે, તેણે જ પોતાના મનમાં સંકલ્પ ક્યોં હતો. આ પ્રકારે જે મનુષ્ય સારો વિચાર કરે કે મર્વ પ્રાણી શુદ્ધ યદ્દ જાણ અર્થાત્ પ્રાણી માત્રના કલ્યાણાર્થે ધ્યાન ધરે તે પોતાના વિચારદ્વારા કરોડો માનવોને પવિત્ર બનાવે છે તથા પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે: આ પ્રમાણે હિમાલયાદિક ગુપ્તસ્થાનોમાં રહેતા પરિપૂર્ણ ઋષિઓએ પોતાના શુદ્ધ, પવિત્ર, તથા કલ્યાણકારક વિચારોને સંપૂર્ણ ભૂલોકમાં ફેલાવે છે એજ એ મહાત્માઓના જીવનનું પ્રયોજન છે. આથી શિષ્યે સર્વ મનુષ્યોની ઉત્તતિ માટે ધ્યાન અને પ્રાર્થના કરવાં જોઈએ.

આથી આપણે નશાની સીજોનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ:

આથી આપણે નશાની સીજોનો ઉપયોગ ના કરવો જોઈએ: કેવલ માર્ત્તિક ભોજન કરવું જોઈએ. કામ ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અન્તરંગ તેમ જ બાહ્ય શાન્તિ, ભૂતદયા, ચિત્તવૃત્તિનો નિર્બંધ કરવો જોઈએ. આપણે એકાગ્ર ચિત્તથી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જેથી સર્વ લોક પવિત્ર તેમ જ શુદ્ધ થાય તથા શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે. જેમ કોઈ અન્ય મનુષ્યને અકસ્માત નેત્ર પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે ચારે તરફ તે જ જોઈને આનન્દ પામે છે, તેમ જે મનુષ્ય ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ગુણોનો અર્થાત્ શ્રદ્ધા, ભક્તિ, શુદ્ધતાનો અભ્યાસ કરે છે તેનું અગાન રૂપી અધકાર દૂર થઈ જાય છે, કાંચુ ગુરુ મનુષ્યના સમીપ હોવા છતાં તેના અગાન રૂપી અન્ધકારના કારણથી દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, પરંતુ અગાનનો નાશ થતાં જ કારણ ગુરુ તત્કાલ પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કરીને, શિષ્યનો કર પકડીને, મહાદેવ જે ગુરુઓના પણ ગુરુ છે તેમની લઈ જઈને જ્ઞાનનન્દ ગુપ્તના સ્થાપનો અનુભવ કરાવે છે, હે જગદીશ્વર અમને સત્, વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા, ભૂતદયા આદિ આપ જે તે જેથી અમે ઉપર દર્શાવેલા ધર્મ પ્રમાણે ચાલીએ. । રતિ ।

૯-૨-૧૯૧૦

કલ્યા.

એ. એન. બીએ. બી. એલ.

॥ રાજાધિરાજ ॥

મમમ ઍડવર્ટ મરણુ શરણુ થયા છે. આવા મરણુ સમાચાર સમગ્ર સામ્રાજ્યમાં એક વજ્રપાત સમાન થઈ પડ્યાં છે. છઠ્ઠી મેનાં સાંજનાં પંચે આપણને દર્શાવતાં હતાં, કે નામગર રાહનશાહ બીયારીઝમાં થયેલી શરદીમાંથી થઈ આવેલા કંઈ નળીના સોજાથી પીડતા

હતા તથા “ ચિંતા રાખવાને કેટલુંક કારણ હતું. ” ખીજા પ્રભાતનાં પત્રોએજ તેમના મરણ સમાચાર આપ્યા. લંડનમાં પાંચમી મેએ લોકના જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ માંદા પડ્યા છે, પરંતુ માત્ર છઠ્ઠીએજ ગંભિર ચિંતા ઉપસ્થિત થઈ; છઠ્ઠી પૂરી થતામાં તો તેઓ આલી નીકળ્યા. આવા આકસ્મિક મરણથી કંવચિતજ—શિરચ્છેદ વિના—એકાદ મહારાજ પડકાર પડ્યા છે, આવા પ્રહોભનો વેગ લગભગ ખુદરા બનાવી દે એવો છે. સર્વે ચમુઓ મહારાજ પ્રત્યે દોરાયલાં હતાં: વર્તમાન કટાકટીના પ્રસંગમાં તેઓ કેવી રીતે વર્તશે, ઉપસ્થિત થઈ આવેલી બંધારણ સંબંધી ગંભિર મુશ્કેલીનો તેઓ કેવી રીતે નિવેડો લાવશે ? તેમના રા'પણમાં એટલો બધો વિશ્વાસ હતો, કે જરા પણ વિશેષ ચિંતા વિના બંધારણ સંબંધી ખટપટને લોક સહન કરી રહ્યા હતા. તેમના હાથ તળે સર્વે બાબતો સહિસલામત હતી. ઇંગ્લેન્ડની ખરેખરી અણીની આ ઠણે પ્રજાના ઘણામાં ઘણા, શાંતમાં શાંત રાજ્ય-હારી પુરુષનો પાત થયો છે.

* * *

અને યુરપની સલાહ શાંતિ ? તેઓ જાતે “ અંડવર્ડ સલાહ સ્થાપક ” હતા. પોતાના વય, પોતાના જ્ઞાન અને પોતાની સત્તા માટે માનનીય થઈ પડેલા તેમની મહારાજ-ઓની રાજસભાઓમાં અનુપમેય અસર પ્રવર્તતી હતી. તેમણે સમગ્ર યુરપ ઉપર સલાહ સંપન્ન જાણું પાથરીને પ્રજાઓને તેમાં શુચી લીધી હતી. એક એક રાજ્ય-દરબારથી અન્ય રાજ્ય દરબારમાં ધરીને, શાંત પાડવામાં, મન મેળવી લેવામાં, બંધન દૂર કરવામાં પોતાની યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હતા. ફ્રાન્સ, સ્પેઇન, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, સર્વેને તેમના રાજકાર્ય કૌશલની મોહિની લાગી હતી. તેમની પોપક ઉખાના પ્રતાપમાં રૂશિયા પણ પાણી પાણી થઈ ગયું; તેમનો જર્મનીનો ગર્વિષ્ઠ ભત્રિજો પણ તેમની યુદ્ધિ ભરેલી અને વજનદાર સલાહના સામે થવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો. જો કે તેમના સર્વ રીતે અતિ અદ્ય રાજ્યકાસના સમગ્ર સમયમાં ક્ષિતિજમાં બંધકર વિચરના કાટકાઓ સર્વ ખાસા થયાં કરતા હતા, છતાં તેમણે પોતાના સામ્રાજ્યને શાંતિમાં જાળવ્યું છે તથા શાંતિમાં હોયું છે. યુરપની સલાહ શાંતિનો રક્ષક જતાં હવે “ વિચ્છેદ દેવતા ” એક પ્રકારના વિશેષ અચિટ સચક બન્યા હેતુ રૂપ બન્યો છે.

* * *

વિશ્વ વિસ્તૃત સામ્રાજ્યમાં સયલો આટલા બધા પ્રેમારપદ થઈ પડેલા તથા પૂજનયજ્ઞ તેમને માટે તેમના લોક શું ઈચ્છી શકે ? તેમને તો જીવન કસક ચલાવવા રહેવા દેખે તેઓ શાંતિમાં બળી ગયા છે. લાખો કરોડો મૂખમાંથી માત્ર આટલી પ્રાચીન પ્રાર્થના જ ઉભરાઈ આવશે :—

Grant him O Lord, the Peace Eternal.
And let Light perpetual shine on him.

* * *

સામ્રાજ્યનો ભારે ભાર માથે આવી પડેલા તેમના પુત્ર માટે તો, બીટનનો રિસ્તો અને માનવ જાતના બલવાન રક્ષકો તેમનું એવા પ્રકારે રક્ષણ કરીને નિયમન કરે કે

જેથી તેઓ સામ્રાજ્યના વહાણને તેની આસપાસ ફરી વળેલી ઉછળતી અંધાધુંધીમાંથી સહિસક્રામત હંકારી જાય તથા વયના વિજ્ઞાન વડે પોતાની પુખ્ત માનુષતા બલનું નિયમન કરે તથા પોતાના અનુભવની ખોટ ઉડી દટિ વડે પૂરી પાડે, એ વિના આપણે શું ઇચ્છવાનું છે. તેમના રાજ્યપિતાનું જેમના ઉપર શાશન ચાલતું હતું તે સર્વ તરફથી આવી ખરા છગરની પ્રાર્થના થશે, કે—God Save the king !

* * *

આઠમી મેને દિને આડિયરમાં “ વાઈટ કોટસ ડે ” ની સમામાં આ સળધે મીસીસ. બેસન્ટ નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં હતાં:—

એક મહાન સંકટની છાયામાં આજે આપણે અત્રે એકઠાં થયાં છીએ. એક આખું સામ્રાજ્ય, જે પોતાનો રાજ્ય હતો તેના સળની આસપાસ શોકથી છવાઈ ને ખંડુ રહ્યું છે. લોકમત પ્રમાણે, દુનિયાની શાંતિ અને શાશન માટે રાજધિરાજની ધણીજ જરૂર હતાં તેવા સમયે, આટલો બધો અણધાર્યો, આટલો બધો એકાએક આ ફટકો પડ્યો છે. “ એડવર્ડ સલાહ સ્થાપક ” ના નામથી તેમને વ્યવહારમાં આવતા હતા, ઇતિહાસમાં પણ એ નામથી જ તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામશે. જેમના પ્રબળ હાથે યુરપને સલાહશાંતિમાં જળવી રાખ્યું હોય એવા અન્ય કોઈ પણ કરતાં તેઓ આગળ પડી આવતા હતા. યુરપના મહારાજાઓમાં પોતાના સાર્વત્રિક સહભાવ માટે, અનેક લોક સાથે પોતાના મૈત્રી ભાવ બંધાવવા માટે તેઓ આગળ પડી આવતા હતા; યુરપના તાજ ધારીઓમાં તેમનું વય, તેમનું જ્ઞાન, અને તેમના અનુભવને લીધે તેમને અપૂર્વપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમનાં સમર્થ માતૃશ્રી શાશન સલાહતાં હતાં ત્યારે રાજ્યાસનનાં પગથીઆ ઉપર ઉભા રહીને તેઓ તેમના દષ્ટાંત વડે રાજ્ય કાર્યભાર વહનના માર્ગો શિખ્યા હતા તથા તેમનું દુનિયાનું અને માનવિઓનું વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમની સેવોપરી સત્તાને લીધે તેમનાં વિશાલ અનુભવ અને અનુપમ બુદ્ધિને લીધે યુરપમાં તેઓ એક દેન્દ્રસ્થાનીય આકૃતિ રૂપ બન્યા હતા; આ આકૃતિ નવાઈ પમાડે એવી તીવ્રતાથી અદસ્ય થઈ ગઈ છે—તેમના મરણ સમાચાર આપતા પૂર્વે પત્રોમાં તેમની માંદગી વિશે બાગ્યેજ ધશિરો કરવામાં આવ્યો હતો. આ સર્વનું ફલ શું થશે ? પરિણામ શાં આવશે ? કોણ કહી શકે ?

તેમના આઠમિક મરણથી વર્તમાન ક્ષણે દુનિયાના સામ્રાજ્યક હવનમાં કેટલી અસર થશે—એક એટલી બધી મહિન કાણુ પ્રાપ્ત થઈ છે કે બેશકત કરતાં વધારે સમયથી પણ ઇંગ્લેન્ડના જોવામાં તેવી આવી નથી—એ કહેવું પ્રજાઓનાં બાવિને નિયમનારા સમર્થ પુરોષો વિના અન્ય માટે અસંભવિત જ છે. સર્વે મહાન ફેરફારો એકાદ મહાન, યોજનામાં યોજાય છે, એ ભાવના સાથે આપણે સારી રીતે પરિચિત છીએ. જે ક્ષણે આટલી બધી સારી રીતે ધારણ કરનાર શિર ઉપરથી તાજ ગગડી પડ્યું છે, જે ક્ષણે આટલી બધી પ્રબલતાથી ઉપયોગમાં લેવાયેલા રાજ્યદંડ, ખાસ કરીને યોગ્ય અનુભવશાળા સુવાન દરેનોમાં આવી પડ્યો છે, તે સમયે આવી ભાવના વડે આપણે શાંત, સંતોષી અને બીતિ રહિત બનવું જોગ્યું, કારણ કે : હવનનું તરવ શાસ્ત્ર આવા ગંભિર પ્રસંગોમાં હવનને ના લગાડવામાં આવે તો ખીલકૂલ નિરૂપયોગી છે. સામ્રાજ્યમાંથી આવી ક્ષણે સર્વનાં ચક્ષુ જેના

પ્રત્યે દોરામાં હતાં તેવી નિમ્નસ્થ પ્રતિમા પડકારી પેલીપાર ચાલી ગઈ છે, આવી આવી પડેલા કટોકટીના પ્રસંગ કરતાં અન્ય પ્રસંગ બાગ્યેજ મહાન હશે. છતાં સર્વે સાફ થવું જોઈએ, સાફ જ થશે. હિજુગીતમાં ગવાયું છે તેમ " The Lord sitteth above the waterfloods; the Lord remaineth a king for ever." ઐહિક રાજાઓ આ જીવનમાંથી દુનિયાપારના જીવનમાં પસાર થાય છે, પરંતુ અનંતકાલનો રાજા બદલાતો નથી તેમજ જતો રહેતો નથી. વિગ્રહો ભલે થાઓ, ભલે વિધો મેળુ આવી પડે, સત્તાના કાંઠામાં ભલે ફેરફાર થાઓ પરંતુ એ સર્વે માનવ જાતના નિત્ય કલ્યાણ માટે જ કાર્ય કરશે, કારણ કે એ સર્વે મહાન યોજનાના વિભાગ રૂપ છે. આપણે જેઓ સત્યને જાણવાને, નિયમમાં ચઢા રાખવાને બાગ્યશાળી બન્યા છીએ તેઓ તો શાંતિમાં વસીશું. સાંત્રાંજ્યને ખમવી પડેલી મહાન ખોટ માટે શોક દર્શાવવાના સમયમાં પણ આપણે એટલું કહી શકીશું, કે " સર્વે સાફ છે."

* *

મિસિસ. બેસન્ટે મદ્રાસના ના. ગવર્નર ઉપર શોકનો પેગામ મોકલાવ્યો હતો.

૧. ઇતિહાસનું શિક્ષણ ।

(મળેલું.)

ઇતિહાસનું શિક્ષણ એટલે વિદ્યાલયોમાં ઇતિહાસ કૃત્રી રીતે શીખવવો જોઈએ તે સંબંધીનું વિવેચન હોઈ શકે. શાળાઓમાં ઇતિહાસ શીખવવાની જે પદ્ધતિ છે તે યોગ્ય છે કે નહિ તે સંબંધી ઘણો વિવાદ છે. પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે તે જે રીતે શીખવાય છે તે રીતમાં અનેક ખામીઓ છે એવું તો સર્વ કબુલ કરે છે જ. ઇતિહાસ જેવા પરમ ઉપયોગી વિષયમાં આવી અપૂર્ણતા ચલાવી લેવાય એમ નથી. મૂળે તો આપણો ઇતિહાસ જ. એક દ્રષ્ટિથી લખાયેલો છે. આપણો ઇતિહાસ ક્રમબદ્ધ ગોઠવવાનો પ્રયાસ મુશ્કેલીયોએ કરેલો છે અને તે જ શાળાઓમાં શીખવાય છે. આર્થ જાતિ ધણી પ્રાચીન છે અને તે જાતિનો ખરો અને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હજી કમ બદ્ધ ગોઠવાયેલો નથી. જે કંઈ કમ બદ્ધ ઇતિહાસ આપણી નજરે પડે છે તે મુસલમાનોના આ દેશ પરના આક્રમણથી લઈને બ્રિટિશ રાજ્યપર્યંતનો છે, પણ આદિથી લઈ પૃથ્વીરાજ સંધીનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ કોઈ પણ ઇતિહાસના પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યો નથી. આથી આપણે હાલના ઇતિહાસોમાંથી કોઈને પણ ભારત વર્ષનો પ્રમાણુક ઇતિહાસ માની શકીશું નહિ. ભારત વર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અભાવ જોઈને તેને પૂર્ણ કરવા ઘણાઓએ દ્વિપાતાની કલમ ઉઠાવી છે પરંતુ શોકની વાત છે કે પ્રાચીન ઇતિહાસનું સત્ય વૃત્તાંત કોઈ પણ દર્શાવી શક્યું નથી, માત્ર તેમાં ઘણો ભાગ કલ્પનાઓના કિલ્લા બાંધેલા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

વિદેશીઓએ લખેલા ઇતિહાસની વાત જવા દઈએ પણ આપણા સ્વદેશી ઇતિહાસ લેખક મી. રોમેશચંદ્ર દત્તે આ ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરવા માટે 'પ્રાચીન ભારત વર્ષની ઉત્પત્તિ'

નો ઇતિહાસ લખેલો છે, તે પુસ્તક કેટલે સ્થળે પાઠશાળાઓમાં ચલાવવામાં પણ આવે છે અને તેનાં વખાણ પણ પુસ્તક થાય છે પરંતુ મથાર્થ રીતે જોતાં તેને ભારત વર્ષનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ કહી શકાય નહિ. આ સંબંધી અથવા તે વાત સિદ્ધ કરી આપવા માટે વધુ પ્રયાસ નહિ કરે કારણ કે મારો આજનો વિષય ઇતિહાસના શિક્ષણનો છે, આપણા ઇતિહાસ સંબંધી હું કોઈ અન્ય પ્રસંગે લખવા માગું છું. આ સ્થળે તો માત્ર સંક્ષિપ્ત સિંહાવશેકન જ બસ થશે. મી. રેમેશચંદ્ર દત્તાના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે દોષ મુખ્ય છે.

૧. તેઓ રામચંદ્રજીને અર્જુનના પછી થયા એમ માને છે અને આર્યોએ લંકાનો વિજય કર્યો તે મહાભારતના યુદ્ધ પછી ઘણા સમયે માને છે. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે મહારાજ રામચંદ્રજી અર્જુનના પહેલા ઘણા કાળ પર થઈ ગયા હતા અને લંકાનો વિજય પણ પહેલેજા થયો હતો.

૨. મેક્સમ્યુલર આદિ વિદેશીઓએ ડાર્વિન જેવાના કલ્પનાત્મક સિદ્ધાંતની પુષ્ટીમાં લખ્યું છે કે રંગેદનાં અગ્નિ આદિ ભૌતિક પદાર્થોનું વર્ણન પ્રથમ છે અને આત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધના ગહન વિષયોનું વર્ણન છેવટે આવે છે. આવી રીતે મનુષ્ય પ્રથમ જગતી હતા અને ક્રમશઃ સભ્ય થયાં એમ મનાવી ઉત્ક્રાન્તિવાદ (ઇવોલ્યુશન થીયરી) ને સ્વીકારી લીધો છે અને તે વાતને મી. દત્તે સ્વીકારી સ્વદેશી સાક્ષી આપી છે. આપણામાંનું એક નાનું બાળક પણ જાણે છે આદિ સૃષ્ટિમાં મોટા રૂપીઓ ઉત્પન્ન થયા હતા તેમજ મનુષ્ય માત્રને તેના કર્મ પ્રમાણે રૂળ મળે છે અને તે પ્રમાણે તે પુનર્જન્મ ઉચ્ચ નીચ યોનીમાં માને છે. ' ભારતવર્ષ આપણને શું શીખવે છે ? ' એ નામના મેક્સ મ્યુલરના પુસ્તકમાં મેક્સમ્યુલરે જ લખ્યું છે કે રંગેદના પહેલા મંડળના સૂક્ત ૧૬૪ ના ૪૬ મા મંત્રમાં અદિતિય પરમાત્માનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. ' આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મેક્સમ્યુલરના લખાણમાં જ પરસ્પર વિરોધ છે.

૩. ભારત વર્ષનું નાનું બાલક પણ જાણે છે કે ચારે વેદ એક છે પરંતુ મી. દત્તે કે રંગેદને વાસ્તવિક વેદ માને છે અને યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વ વેદ એમ નવા વેદ બતાવે છે.

૪. નળી નવાઇની વાત એ છે કે મી. દત્ત વિદેશીય કપોળ કલ્પનાને અનુસરી રામચંદ્ર અને અર્જુન આદિને કલ્પીત પુરૂષ સમજે છે. કોઈ કહે કે ' એલકેટ ધી ગ્રેટ ' કોઈ કલ્પીત પુરૂષ હતો તો તેનું કહેનારને કેવો માનવામાં આવે ?

આવા દોષ ઘણા છે તે સંબંધી વિવેચન કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી, પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ ઉપરથી કોઈ એમ ધારે કે ભારત વર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે કાંઈ સામગ્રી નથી તો તે મથાર્થ નથી. આપણો ઇતિહાસ રચવા માટે સામગ્રી તૈયાર છે અને તે સામગ્રીનો બંડાર આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથો છે. મેક્સમ્યુલર આદિ વિદ્વાનોએ આ સંસ્કૃત બંડારમાંથી જ આપણા ઇતિહાસની કંઈક શોધ કરી છે પરંતુ તેમાં અપૂર્ણતા અને કપોળ કલ્પના રહેવાનું કારણ પક્ષપાત રહીત થઇને તે સામગ્રીનો ઉપયોગ ન કર્યો એજ છે.

એમ ના ધારણા કે આપણો ઇતિહાસ નમાનો છે અથવા એમાં કાંઈ પણ નથી આપણે આપણા સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી એ ઘણી સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકીએ એમ છે કે મનુષ્ય ઉત્પત્તિ ટીએટ જોને સંસ્કૃતમાં ત્રિવિધ કહે છે ત્યાં થઈ હતી. પૃથ્વીના સર્વ મનુષ્યોના આદિ પિતૃઓનું આદિ મૃદ ટીએટજ હતું. આ સ્થળેથી જાતિઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વહેવાઈ ગયલી આ પ્રમાણે વહેવાતાં આર્ય સંતાન ભારત વર્ષ અપમાન સ્થાન (અ-

ફોર્મોસિયાન) આર્યસ્થાન (ઇરાન) ચીન, હરિવર્ષ (યુરોપ) પાતાલ (અમેરિકા) અન્-
પત દેશ (ઇજિપ્ત) પાલીસ્થાન (પલેસ્ટાઈન) આર્યવોહા (અરબ) યવન (યુનાન)
શર્મન દેશ (જર્મની) પવિત્ર ખંડ (સ્વીટઝરલેન્ડ) ધન માર્ગ (હેનમાર્ક) સુયોધન
(સ્વીડન) નારાવજ (નોર્વે) આર્યખંડ (આયલેન્ડ) આદિ રથળો પર વસી હતી.
સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં મળતાં નામ આ પ્રમાણે અપભ્રંશ રૂપે મળતાં જ છે. આ વાતને ગ્રી.
ઓકન પોતાના ' હારમોનીયા ' નામના પુસ્તકમાં યુક્તિ આપે છે.

આ પ્રમાણે લખાયેલો પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ ને વાંધા પડતો છે, તેવીજ
રીતે યવનોના આ ક્રમણ પછી ક્રમ બદલ મળતો ઇતિહાસ પણ તેવોજ વાંધા પડતો છે.
વિદેશી લેખકો એ તેને અવળો જ ચીતર્યો છે ! શિવાજીને લૂંટારો લખનાર એજ યુરોપી-
યનો છત્રપતિ શિવાજી જેવા ગો બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ વીરનરને લૂંટારો કહેવો એ અન્યાય જ
છે અને ભારત વર્ષનાં બાહ્યક્રોને પોતાના પૂર્વજો માટે ખોટા ખ્યાલ લાવનાર છે. મરાઠા
ઇતિહાસ જ લગભગ એવો લખાયો છે. મહુમ રાનારે આદિ બદ્ધ પુરૂષોએ જુના સલ
હસ્તાવેજોની શોધ કરી આ વાતને ખોટી પાડી આપી છે. આપણા ગુજરાતના ઇતિહાસ
સંબંધી જે કંઈ શોધો થઈ ચોડું થઈ લખાયું છે તે પણ અપૂર્ણ છે. ગુજરાતનો ખરો
ઇતિહાસ કોણે જાણે છે ? ભગવાન કૃષ્ણથી લઈ અત્યાર સુધીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ખો-
ળવાનો પ્રયાસ થયોજ થયો છે અને થયો છે તે પણ એક દ્રષ્ટીથીજ. ગુજરાતમાં
અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું અને અંગ્રેજોએ જે રીતે સ્થાપ્યું તે હકીકત હજી ખરા સ્વરૂપમાં
બહાર આવી નથી. આવી રીતે ક્રાંતિ સમયની ઘણી સત્ય વાતો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર લ-
ખાઈ જ નથી. અને બાકીની તો શોધવાનીજ રહી છે. પંજબનો સિખ ઇતિહાસ તપાસો
તો તે પણ એવા જ પ્રકારનો અપૂર્ણ મળશે. જો કે તેનો બાહ્ય ઇતિહાસ લખાયો છે પણ
તેમાં ઘણું છૂપાવવામાં આવ્યું છે. સિખ સુદ્ધતા પ્રસંગની હકીકત યુરોપીયન ઇતિહાસકા-
રોએ અવગણીજ લખી છે. ધર્મ અને જાતિના ગૌરવ માટે ત્રાસજનક રીતે પ્રાણપંથ
કરનાર વીર સિંધોનાં ચરિત્ર આપ પુત્રોમાં નવું જ ચેતન ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. મહમદ
કાસીમ, મહમદ ગીઝની, શહાબુદ્દીન ગોરી, જલાલુદ્દીન ખીલજી, શીરાજશાહ આદિની વ્હા-
મજો સમયના ત્રાસનું વર્ણન સંપૂર્ણ લખાયું નથી.

ઇતિહાસ પુનરાવર્તન શીઝ છે. ' હીસ્ટરી રીપીટ્સ ઇટસેલ્ફ ' ઇતિહાસ પો-
તાના ક્રમને અનુસાર વારંવાર એકજ કારણ કાર્ય સંઘાતના રૂપમાં આવે છે તથા પોતાની
અવધી પૂરી કરીને જતો રહે છે. આ નિયમ સાંભળતાં વચ્ચેના શંકા યરો કે એ સમયમાં
સર્વથા એક જ કાર્ય કારણ બાવનું હોવું એ જતા અસંભવીત લાગે છે. એક વિદ્વાન તો
એમ કહે છે કે તે તો એક પોપ્યુલર ફેલ્સી (Popular fallacy) જન પ્રસિદ્ધ હેત્વા
ભાસ છે. જો, ઇતિહાસને ગંભિર દ્રષ્ટીથી જોવામાં આવે તો આ કથનની સત્યતા
સ્પષ્ટ રીતે જણાશે. ઇતિહાસ પુનરાવર્તનશીઝ છે એનો અભિપ્રાય એવો નથી કે સંસાર
ચક્રમાં એજ નામ એજ સુરત તથા એજ રહેણી કરણીથી મનુષ્ય પુનઃ એજ કાર્ય કરતો
રહે. એતો એક ભ્રમ છે. તુર્કીની આજ જે દશા થઈ છે તે પ્રથમ તેવી કદિ પણ નહોતી.
તેમજ કોઈ પણ દેશમાં સુલતાન અબ્દુલ હમીદ નામના રાજાને પોતાની પ્રજાને પાલોમેન્ટ
આપવી પડી નહોતી. આ સર્વ ખરૂં પણ એ કથનમાં હેત્વા ભાસ આવી શકતો નથી.

જો કે આજકાલના જેવી તર્કની દશા પ્રથમ કદિ થઈ નહોતી, પણ તર્કની પ્રજા-
એ આજ પોતાના અધીશને પાલોમેન્ટ આપવામાં બાવિત કરી રાખ્યા છે તેવી રીતે ક્રાં-

સતી પ્રગ્ન પણ દ્યુર્ધનાથી પીડિત યદુને રાગને સ્વાધીનતા આપવામાં વિરોધ કર્તા થઈ હતી. ઈન્દ્રેડમાં પણ લોકોએ પોતાની ગયેલી સત્તા મેળવવા તેમ કહ્યું છે.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઇતિહાસ પુનરાવર્તનશીલ છે અને તેથી ઇતિહાસ મનુષ્યને ભવિષ્યનાં પરિણામથી જાનવાન બનાવે છે. વર્તમાન સમયમાં જે કારણો ઉપસ્થિત થઈ રહ્યાં છે, તેવાં જે પહેલાંના ઇતિહાસમાં બન્યાં હોય અને તે સમયમાં તેનું જે પરીણામ થયું હોય તેનું આ વખતે પણ થાય. આવી રીતે ભવિષ્યની વાતને ઇતિહાસને આધારે જાણી શકાય છે. આ તેની ઓછી ઉપયોગીતા નથી. આ ઇતિહાસ કેવી રીતે શીખવે એ બદલ તે સંબંધી હવે વિચારીએ.

મી. ખી. ફ્લોરેન્સ લો કહે છે કે “ જે ઇતિહાસ બુદ્ધિપૂર્વક બણાવવામાં આવે તો કદાચ તે સર્વ વિષયો કરતાં વધારે લાભ આપી શકે છે, કેમકે એમાં એ સર્વ વાતોનો સમાવેશ થાય છે, કે જે માનવીય જીવન પર પોતાનો પ્રભાવ નાંખે છે; અને આજ કાલ વિદ્યાલયોમાં સદાચાર શાસ્ત્રને સાક્ષાત રીતે બણાવવામાં નહિ આવતું હોવાથી એની લાભ-દાયકતા એથી પણ વધારે થાય છે, કેમકે સદાચાર સંબંધી સર્વ સાધારણ અને વિશાળ સિદ્ધાંતોને શીખવવા માટે એ સર્વોત્તમ સાધન બની ગય છે. તે કદિ અન્યથા અને કદિ વ્યતિરેકથી, દેશભક્તિ, બ્રાતૃભાવ, સ્વાધીનતા, સમાનતા, અને એવી રીતે જીવનને ઉદાર બનાવનાર અન્ય સર્વ ગુણોને શીખવે છે. ”

ગૃહસ્થો આ શબ્દોએ આજના વિષયનો સાર છે. એક સમય એવો હતો કે રાજા, રાજાનો દરબાર અને તેના યુદ્ધોના જ્ઞાતાંને જ ઇતિહાસ સમજવામાં આવતો હતો; પરંતુ આ અવસ્થા હવે બદલાતી ગઈ છે. આજકાલના વિદ્વાનો બતાવે છે કે કેઈ પણ રાષ્ટ્ર (નેશન) ની ઉત્તતિ અને અવનતિના ઇતિહાસમાં રાજા તો એક અંગ માત્ર છે. આજ કાલ ઇતિહાસનો પુરો જ્ઞાતા એને કહેવામાં આવે છે કે જે એક રાષ્ટ્રની સામાજિક, માનસિક, નૈતિક તથા આર્થિક દશાઓની ઉત્તતિ અને અવનતિનો પરસ્પર સંબંધ, અને એનાં મુખ્ય કારણોને બતાવી શકે. આથી ઇતિહાસ શીખવવામાં પણ આજ હેતુને સામે રાખવો જોઈએ.

ઇતિહાસ બણાવવાની રીતિ પર વિચાર કરતા પૂર્વે તેના લાભ પર જે શબ્દ કહેવા એ અનુચિત નહિ ગણાય. એમ કહેવાય છે કે ઇતિહાસ શીખવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશ ભક્તિના બાવને ઉત્તેજિત કરવો એ છે. જે ઇતિહાસ શીખવવાનો આજ એક ઉદ્દેશ હોય તો વિદ્યાલયોમાં ઇતિહાસ બણાવવામાં જટિલો સમય લેવામાં આવે છે તે નિરર્થકજ છે. કેમકે દેશભક્તિના બાવને ઉત્પન્ન કરવા માટે, ઇતિહાસ શીખવવા કરતાં પણ વધારે સહેલી રીત નીકળી શકે એમ છે. વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં દેશભક્તિનો ભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટે વિદ્યાલયોમાં નિયમ બદલ તથા શૃંગારી બદલ ઇતિહાસ શીખવવાની કંઈ પણ જરૂર નથી; પણ માત્ર મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનું વીર રસ યુક્ત ગીતોમાં વર્ણન કરવાથી, વિશેષ પ્રકારનાં ઐતિહાસીક નાટકોના અભિનયથી, અને મેન્ડેલસ્ટેન દ્વારા વિશેષ ચિત્રો બતાવવાથી એ પ્રયોજન સુગમતાથી અને સાર સિદ્ધ થઈ શકે છે. સુધરેલા દેશોમાં એ પ્રમાણે થાય છે પણ ખરૂં કાણુ કહી શકશે કે વીર રાજપુત્રોમાં દેશભક્તિનો ભાવ નહોતો; શું જેમણે અને ક્ષત્રીઓએ બારન વર્ષ અથવા રાજસ્થાનનો પદ્ધતિસર ઇતિહાસ વાંચ્યો હતો ? કદિ નહિ. કેવલ બાટોના ગીતો સાંભળવાથી જ એના હૃદયમાં દેશ ભક્તિની જ્વાલા એટલી પ્રગ્ન ભભકી રહી હતી કે શત્રુઓના પ્રાણ લેતાં- એ જ્વાલામાં એણે પોતાની આહુતી આપી હતી. શું

કોઈ દહી શકે કે મહારાજ અશોકના શીલા લેખો વાંચવાથી દેશભક્તિનો ભાવ એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે જેટલો હલદી ઘાટના યુદ્ધનું વર્ણન વાંચવાથી અથવા મહારાજ સમુદ્ર ગુપ્ત અને ચિત્રાણનો વૃતાંત વાંચવાથી થાય છે. આવી રીતે જે વિશેષ બનાવોને યુદ્ધી કારોને તેને કવિતા બદ્ધ કરીને અથવા, વ્યાખ્યાન રૂપથી સંભળાવવામાં આવે, તો એ પ્રયોજન વધારે સારી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે, અને શાળાઓમાં ઇતિહાસને નિયમપૂર્વક શીખવવામાં જેટલો સમય વ્યતીત કરવામાં આવે છે તે પણ બચી શકે. આથી નિયમપૂર્વક ઇતિહાસ ભણાવવા માટે આથી પ્રબળ કારણોની જરૂર છે. હવે તે તપાસીએ.

મારા વિચાર પ્રમાણે દેશભક્તિને ઉત્પન્ન કરવી એટલો જ માત્ર ઇતિહાસનો ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ ઇતિહાસ ભણાવવાના એથી પણ અધિક સુંદર હેતુ છે, અને તે હેતુ ખીખ કથાથી પણ પૂર્ણ થઈ શકે એમ નથી. જે ઇતિહાસ ઉચિત રીતે ભણાવવામાં આવે તો અન્ય ઘણા આવશ્યક લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ સમાજની ઉચ્ચતિ તથા તેના સુપ્રબન્ધની આ લેખનાનું નામ ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસનું અધ્યયન, પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રમાણોનો તોલ કરવા તથા જાણવા, માનવીના આચારને સમજાવવા અને તેની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓને દૂર કરવા યોગ્ય બનાવે છે. કાર્યોને પોતાના કારણો તથા પરિણામોની સાથે જોડવામાં ઇતિહાસ ઘણી સહાય આપે છે. ઇતિહાસમાં એક નિપુણ માણસ, કોઈ વિષયમાં અભિપ્રાય આપતાં પ્રથમ સાવધ થઈ જાય છે. એક ઇતિહાસ જાણનાર જાણી શકે છે કે દેશની અંદર થનાર ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ઘટનાઓનો જૂનકાળ સાથે શો સંબંધ છે, તે ભવિષ્યમાં શું પરિણામ ઉત્પન્ન કરશે. ઇતિહાસનું અધ્યયન કરનાર આવેશને આધીન થઈ કોઈ પણ કામ નહિ કરે; તે તરતજ ઉત્પન્ન થનાર પરિણામો તથા લાભોને પોતાની દૃષ્ટી આગળથી દૂર કરીને તેથી દૂરસ્થ લાભો અને હાનિઓની તરફ જુકે છે. આજ કારણ છે કે હુનિયાના પ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ; ઇતિહાસના મદાન વિદ્વાન હોય છે. ઇંગ્લેન્ડનો પ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ મેકેઈન, ઇતિહાસ વાંચવાનો અત્યંત શોખ રાખતો હતો. મેકેઈને યુરોપીયન ઇતિહાસનો મહાન પંડીત હતો અને તેને જ આધારે તેણે ભારત વર્ષની ચિત્રણ પ્રજાણીને પ્રચલિત કરી છે. તે જાણતો હતો કે જ્યાં સુધી ભારત પુત્રોની સમ્બતાને આધીન કરવામાં ન આવે, અને શિક્ષણના વિષયમાં એમને અંગ્રેજોના આધીન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ સંપૂર્ણ રીતે આપણને વશ થશે નહિ. આ યુક્તિનું જ્ઞાન એણે રામન જાતિના ઇતિહાસમાંથી મેળવ્યું હતું. રામનોની એજ રીત હતી કે તેઓ જે જે દેશમાં જતા ત્યાં તે દેશની સમ્બતાનો નાશ કરીને પોતાની સમ્બતાનો પ્રસાર કરતા, જેથી જતાવધુ રીતે સર્વથા તેમને આધીન થઈ જતું. આજ કારણ છે કે જેથી આપણા પૂર્વજે ઇતિહાસ તરફ માનની દ્રષ્ટીથી જોતા હતા આપણા સંસ્કૃત યંત્રોમાં નારદ અને સનત્ કુમારનો સંવાદ આવે છે તેમાં જે વિદ્યાઓનું નામ આવે છે તેમાં ઇતિહાસ પણ એક છે. એક કવી તો કહે છે કે કવી થવા માટે તો ઇતિહાસનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. મહાભારતમાં શું છે ? તેમાં ઇતિહાસનો જ મહિમા દ્રષ્ટી ગ્રેયર થાય છે. કાદંબરીમાં ગુરુકુલનું વર્ણન આપે છે તેમાં ઇતિહાસ ભણાવવાનો પ્રથમ દેખાવામાં આવ્યો છે. રાજ મંદ્રાપીઃ જાતે સર્વ દેશ દેશાંતરનો ઇતિહાસ સાંભળતો હતો.

[આ. જ.]

કુલચંદ આણંદ શાહ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શરિર છે.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*માલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

*આ પુસ્તક પણ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

બંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) તથા

ઉત્તર રામચારત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

મણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુભાઈ દિવેદી,

*ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

* આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા
જેન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંઠેવી રોડ, અથવા પંચિત ન્યેશામ મુકેન્દ્રજી બુકસેલર
(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈથી મળી શકશે.)

એક આત્માની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો.

ચાણવલકચ સહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ માગી
દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથોમાં કહેનારને સમજાવે ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના ગ્રાહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ બુક.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શરિર જે.

મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*આલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

*આ પુસ્તક પણ મે. કાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીમાં મંજુર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિં. ૦-૮-૦

અંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચારત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નલુભાઈ દિવેદી,

*ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

તમે. કાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે.

પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીયાદ. અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંદેવી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી ધ્રુવસેનર.

(નં. ૩૫૩ જવેરખામ મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીરા સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી યોજત પુસ્તકો.

ચાણવદકથ સંહિતા.

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવા ખરે સરલ યોગ માગે દર્શાવતા ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથોમાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુદર્શના આલોકને આ ખંડે ૦-૧૦-૦ માં મળશે. ટપાલ જુદું.

આચાર્ય
જીવનના આશ્રય
પ્રાણીય
સાહિત્ય
સંસ્થા

સુદર્શન.

મંત્રી.
પ્રાણીય
સાહિત્ય
સંસ્થા
જીવનના આશ્રય
પ્રાણીય

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—માગધતપ્.

તત્ત્વ—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૬]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૧૦.]

ફીકર છાંડો હવે ફરીયે.

ગજલ.

(મજલુ.)

પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડો હવે ફરીયે.

ભરસો ભક્તને બારી બની તવદામ શુ ફરીયે ?

જર ન્યા ન્યાં જે તણી, ત્યા ત્યાં તેજ જણાય

મુઠ મમત મિથ્યા કરે, 'હુંજ કંઈ તે થાય

અખિન જગ આપ આભારી હમે પણ એ વિષે બળાયે

પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી, શીકર છાંડો હવે ફરીયે ૧

જનમ્યા પહેલાં જગપતિ બધું ભાવથી દધ

માતાના સ્તનને વિષે મિથ્ય અને વળી શુદ્ધ

નહિ પહેલે મતી મારી શુભોના ગાન શાં કરીયે

પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડો હવે ફરીયે. ૨

શું ખાશું ખવડાવશું વડવાં વ્યર્થ વચન
 દંત દીધા દામોદરે શું નવ દેશે અન્ન?
 લીધો જગતાત સંભાળી નહિ સંતાપ એ ધરીયે
 પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૩

જગત તણી આ વાડીમાં વનમાળી વનરાય
 તન તેના નિર્ભય ફરે, મન માને ત્યાં જાય
 હરિ સૌ કંટના હારી ગ્રહી તે હસ્ત સંચરીયે
 પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૪

શાસ્ત્ર પૂરાણ ન પ્રીછીએ નહીં જાણીએ વેદ
 જાણું છું જગના પતિ, અગર અમર અભેદ
 વડી એ વાત વીચારી સદા સન્માર્ગમાં વળીયે
 પ્રભુ પ્રીતિ પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૫

રાજ્ય હોડે રંકહો બળ હીણા બળવાન
 હરિ હીરાને પામવા, સધળાં એક સમાન
 રીતિ સૌ સ્થાન એ ધારી સદા ન્યાળી હંદય ફરીયે
 પ્રભુ પ્રીતિ પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૬

તું મમમાં હું તમ વિષે એમજ માતું તાત
 કાળ ચક્ર છોને શરે હોય નહીં ઉત્પાત
 પિતાને જો કૃતિ પ્યારી અહરનિશ એજ આચરીયે
 પ્રભુ પ્રીતી પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૭

પ્રભુ પાલવ તારે પડ્યા એમ કપ્રેમે પાળ
 રૂપ કે બૂઝાં હમે તોપણ તારાં બાળ
 કરોડો જીવ જ્યો પાળી સદુ ભેગાં અમે પળીયે
 પ્રભુ પ્રીતિ પૂરી તારી શીકર છાંડી હવે ફરીયે. ૮

એક હાસ્ય જોઈને.

(મજેલું.)

ખડખડ ખડ આતું હાસ્ય દીડું હતું ના,
મલકતી મુખ કાન્તિ ચે બહુ જોઈતી ના !
તહીં દૂરથી સુણાતો હાસ્યનો સાદ મિથ,
ઉધડતું ઉર છે ને હાર ખુલાંજ સ્પષ્ટ !

મુજ હૃદય હસેના દેખી આ હાસ્ય કિન્તુ,
ઉર મુજ અકળાતું ! હાસ્ય તો કે' કળાતું !
વિકટ હૃદય ગ્રન્થી ! એ ન છે સ્હેલી પ્રાપ્તિ,
સુભગ હૃદય પામે ઉરની લ્હાણુ મીઠી !

હૃદય સહ કદાપિ યોગ સ્હેજે બનેના,
ચહતું હૃદય તો ચે આહતો પામતું ના !
વદન હસતું દેખું, હાસ્ય એ કિન્તુ જુદું,
નિરખી રૂદન થાતું ઉરતું આ ય જુદું !

હૃદયગતિ અજાણી હાસ્ય આજે જાણાવે,
ઉધડતું ઉર કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે !
ગતિ હૃદયની કિન્તુ યત્નથીના થતી છે,
હૃદય વિષુ પ્રયાને માર્ગ પામે જ પોતે !

૨૩-૫-૧૦.

કુલ્લ.

પ્રેમીની દુનિયા.

(મજેલું.)

અમે મસ્તાન દિવાના અમારી પ્રેમની દુનિયાં;
નહિ આલમ તણી પરવા અમારી જુદી એ દુનિયાં.
અમારી જુદી એ દુનિયાં અમે એ દિવ્ય સૃષ્ટિમાં;
વિચરતા કંઈ પ્રભુતામાં અમારી ખીજ એ દુનિયાં.

મધુરી ચંદ્રિકા કંઠે અમે બેઠાં. ગગન રેખતા;

અમી પાતા અને પીતા અમારી પ્રેમની દુનિયાં.

રસિકી ચંદ્રિકા કેરા મધુરા આપ્તની લાલી;

બન્યા પીપી બહુ ઘેલા અમારી પ્રેમની દુનિયાં.

રગરગ લહેર જમીને ખૂંમાંની ખૂબ બેઠાં પી ગઈ;

બન્યા ઈન્કે દિવાના હા ! અમારી ઓર એ દુનિયાં.

હમકતિ દામિનિ સાથે અમે વોતો જઈ કરતા;

ચપલ ચમકારમાં તેના મંધુર શંગારને ભેરતા.

અમે એ તેજમાં નહાતા ચંદ્ર નાગા અહા નાગા !

લવો લોકો ગમે તે છો અમારી પ્રેમની દુનિયાં,

ગિરિ શંગો ગગન ચુમ્મે તહાં જઈએ અમે ધૂમવા;

વળી ધન મંડલો સાથે રમી રસ લહાણ કંઈ દેતા.

નીચોવી પ્રીતિ વાદળીઓ જગત રસ બસ કરી દેતા;

અને રસબસ અમે થોતા અમારી પ્રેમની દુનિયાં.

મધુરાં નિર્મળાં ઝરણાં અલૌકિક ગાન બ્યાંદ્રવતાં;

અમે તહાં તાન જઈ દેતા અમારી ઓર છે દુનિયાં.

અમે સુલતાન એ ગાને થયા પૂરેપૂરા મસ્તાન;

બલે આલમ રહો જાઓ અમારી પ્રેમી એ દુનિયાં.

વિલાસિ.

ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાની વર્તમાન કુણ્ઠનદશા.

(વિદુષિબાઈ વસંતે ૧૯૦૯ માં ઇંગ્લેન્ડમાં આપેલાં બાપણો.)

(૧)

બંધુઓ: તમે ભરતિ ચક્રવાનો સંમમે સમુદ્ર તેટ ઉભાં રહોં અને એક પછી એક આવતા તરંગોવાળાં મોજાંને અવલોકો, દરેક પોતાનાં પૂર્વગામિનાં કરતાં જરાક વધારે

કાંઈ તરફ ધસતી ભરતિથી તંમારી આગળ. માનવ જાતેનાં વિકાસે ધામતાં કુલોતું એક ચિત્ર ખંડુ થાય છે. જે તમે આવી ભરતિનાં ચઢવાના માર્ગનું અવલોકન કરશો તો તમારા લક્ષમાં આવશે, કે તે ક્ષણે જે મોજું બહુજ આગળ પડતું હોય છે તે રેતિમાં ઘણું દૂર સુધી જે સંકેત નથી. પરકાંઈને શીર્ષમાં બંદલાઈ જતું, પથરામાં ખળખળ અવાજ કરતું, છૂટા પડેલાં પાણીને ઉપર ફેંકતું, જમીન ઉપર ફરીથી પછાંછને, પછાંછતાં સંગીત, ધ્વનિ, માધુર્ય ઉપજાવતું મોજું—એ એક લગભગ ખલોસ થઈ ગયલું મોજું છે; જેનો માર્ગ સંપૂર્ણ થઈ ગયો છે, એવું તે એક મોજું છે. પરંતુ જે તમે બરાબર અવલોકન ચલાવશો તો તંમારા લક્ષમાં આવશે, કે જે સમયે તમારું લક્ષ પરકાંઈ પૂરા થતા મોજાનાં ધ્વનિમાં, લગભગ પૂરા થયેલા મોજાનાં શીર્ષમાં લાગેલું હોતું તે સમયે શાંતિથી, લગભગ અદસ્ય રીતે, માત્ર ઝીણી નજરથી જોનાર નજરને જણાતું એક બીજું મોજું તેની પાછળ ચૂપકીથી, ભંગ વિના, ગરબડ વિના, ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ચઢી આવતુંજ હોય છે. પરંતુ ભંગ થતા મોજાની પાછળ ઉછળી આવતું મોજું—એ મોજુંજ ભંગ થયેલા મોજાને અનુસરનાર છે, તથા ભંગ થયેલું મોજું જેટલે પહોંચ્યું હતું તેના કરતાં પણ રેતિમાં તે આગળ પહોંચશે.

દરિયા કીનારે જનાર દરેક બાલક સારી રીતે જાણે છે તેવા આ જાણીતા ચિત્રમાં, વિકાસ ક્રમની મહાન ભરતિનું એક ચિત્ર મળી આવે છે, જેમાં મોજાને સ્થાને કુલો છે, સમુદ્રને સ્થાને માનવજાત છે. દરેક મહાન મોજું—સમયોસમય આવતું મહાન મોજું એક કુલ સમાન છે, મધ્યમાં આવતાં નાનાં મોજાં કુલને લાગેલાં ઉપકુલો સમાન છે. જેમ પાણીના સંબંધમાં તેમ માનવજાતના સંબંધમાં જેમ એક નાનું મોજું પોતાનું બેઠકસ્થાન પ્રાપ્ત કરીને પાર થઈ જાય છે તેની પાછળ શાંતિથી બીજું મોજું ચડતું હોય છે, તે પાર થયેલા મોજાએ પોતાની શક્તિ ખલાસ કર્યા પછી દુનિયામાં રાજ્ય ચલાવશે. જેમને જોવાનાં ચક્ષુઓ હોય છે તેમને સમયો સમય વિનાશ પામતા મોજાને મથાળે એક સમર્થ દેવદૂતનાં દર્શન થાય છે, જેને આપણે ઝમાનાના આત્માના નામથી અવહરીએ છીએ, તેના પાદ મોજા ઉપર હોય છે, તેના વાળના ગુચ્છા સૂર્યનાં કીર્ણો સાથે બળી જાય છે, તે ગગણ્ય કરતા અવાજથી ગર્જના કરી ઉડે છે: “જુઓ ! હું એક નવીન સ્વર્ગ અને નવીન દુનિયા બનાવું છું, તેમાં સદાચાર પ્રવર્તશે.”

વર્તમાન ઝમાનાના આપણે આવા એક દિનમાં, આવા એક સમયમાં વસીએ છીએ. આપણે બધા અંધવા-લગભગ આપણાંમાંના બંધાએ જે ઉપ-કુલના છીએ તેનું મોજું કાલોદયિના કીનારા ઉપર ભાગવાની તૈયારીમાં છે; હવે પછી થનાર કુલની પાછળનું મોજું જેને એક નવીન સ્વર્ગ અને એક નવીન દુનિયા એક નિવાસ સ્થાનરૂપ બનશે; તે કુલનો જન્મ થવાની તૈયારી છે; ક્રમવાર તેજ આ બદલાતી દુનિયા ઉપર રાજ્ય ચલાવશે. અનંકાનેક શતક થયાં, અરે હજારો વર્ષ થયા છતાં વિકાસક્રમનો ધીમે માર્ગ વિશેષ અવલોકન વિના શાંતિથી આગળ વધ્યાં જાય છે; પછીથી એકાએક એકાદ ફેરફાર આવી પડે છે—એક મરણ શરણું થતા અને એક જન્મતા કુલનો એક ફેરફાર, એક સંક્રાંતિકાલ, સર્વ પ્રકારની શીઘ્રગામિ પ્રવૃત્તિઓવાળો, સ્વતઃઅનુભવાતો એકાએકતા ફેરફારોવાળો, પ્રપિતાઓ

કદાચ એકાદ શતકમાંએ નહિ વધ્યા હોય, તેના કરતાં એકાદ વર્ષમાં વિશેષ વૃદ્ધિ સાધનારો, એક પ્રકારનો સંક્રાંતિકાલ પ્રવર્તે છે. વર્તમાન કાલે આવા સંક્રાંતિકાલમાં દુનિયા ફરીથી આવી પડી છે. આપણી પાછળના કાલમાં અનેક સૈકાં વિસ્તરે છે, જેમાં મહાન આર્થિકલે ક્રમવાર મોન્ડરેપે માનવ-જાતનાં મોન્ડ ઉપર મોન્ડ મોકલાયાં છે, એશિયા અને યુરોપ ઉપર ફરી વળ્યાં છે, એક પછી એક ચઢ્યાં છે, વધ્યાં છે અને પછીથી વિનાશમાં પસાર થયાં છે. એકાદ ઉપ-કુલના બધા સમયમાં દુનિયા, કહેવાતા ફેરફારના ચીલાઓમાં દટતાથી, શાંતિથી, વિશેષ-આચકા અથવા મુશીબત વિના ગમડ્યાં જાય છે; ચક્રો સહેજસાજ આચકા સહિત હમેશાં સારી રીતે ફર્યાં જાય છે. પછીથી વળી એક નવેન ઉપ-કુલને જન્મવાનો સમય ફરીથી આવી લાગે છે; તે સમયે અન્ય તેનું સ્થાન રોકશે અને પ્રાચીન પસાર થઇ જશે.

જે તમે વર્તમાનકાલે તમારી આસપાસનું અવલોકન કરો તો દરેક પાસા એક બીજા થતા ઝમાનાનાં ચિન્હો તમારા લક્ષમાં આવશે; વિચારો જે અમુક બિન્દુએ પહોંચ્યા તેની પાર પ્રાચીન માર્ગોએ અને પ્રાચીન વિધિઓ અનુસાર તેમનાથી વધી શકાતું તેને મેં વર્તમાન કુંદિત દશાનું નામ આપ્યું છે; માનવ વિચાર અને માનવ પ્રવૃત્તિના અગલના સર્વે વિભાગોમાં શીઘ્ર, નવાઈ પમાડે એવી શીઘ્ર વૃદ્ધિ ચાલી રહી છે. આ માંના વૃદ્ધ પુરુષોએ જે જે ફેરફારો જોયા છે તે બહુજ નવાઈ પમાડે એવા છે, ઉપર ફેરફાર અનુક્રમે થયાં ગયા છે, પૂર્વ ગામિના કરતાં દરેક અનુગામિ ફેરફાર સ્વરૂપમાં થયો છે, આખરે સમગ્ર સમાજ જરા પણ અટક્યા વિના બહુ ઝડપથી વધતો જણાય છે; હવે પછીનો વિચાર કેવું વલન લેશે, હવે પછીની વૃદ્ધિ કેવા બિવિધ્ય સ્તર થાય છે, એ વિષે માનવિઓ નવાઈમાં ગરક થયાં છે.

અસખત દુનિયામાં આવા એક પ્રકારના યુગનો ઉદય થવાનો છે, એ કંઈ માનવ હાસમાં પ્રથમવારજ બનતું નથી. યુરોપિનિકના પહેલાં થયલા ઉપ-કુલની જાહેજલા યુગનું અવલોકન કરો, લોકનાં મન કેટલાં બધા ચક્રોળે ચઢેલાં હતાં તે તપાસો. પાશ્ચાત્યોમાં ક્રાઈસ્ટના નામથી વિખ્યાત થયલા મહાપુરૂષના જન્મથી પવિત્ર અનેલો આ હું હતો—આપણા જેવી શીઘ્ર સંક્રાન્તિનો, ખાસ લક્ષમાં લેવાં યોગ્ય, એકાએક બનતા ફેરફારોવાળો એ એક યુગ હતો. જે તમે તે યુગના લોકને, અત્યારે હું તમારા આગળજેવા વિચારો જણાવું છું તેવા વિચાર જણાવ્યા હોત કે—“તમે દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક મહાન સંક્રાન્તિકાળમાં આવી પડ્યા છો; પ્રજા અને ચક્રવર્તિ કુલ ખરેખર જાહેજલાલીના સમયમાં આવી પહોંચ્યું છે; પરાકાષ્ટાએ, શિરો, બિન્દુએ પહોંચ્યા પછી ધીમે ધીમે અવપાત, અનિવાર્ય, ખાત્રી ભયો થાય છે. ૧૧ જે તમે તે ઝમાનાના લોકને એમ કહ્યું હોત કે તમારામાં એક મહા સમર્થ ગુરુનો જન્મ થવાનો છે, જે ભાવિની દુનિયામાં હથલપાયલ ફરી નાખશે, શિશ્યાચારના પાયાઓનેજ ફેરવી નાખશે, દુનિયાનાં ઘણાંજ આગળ પડતાં કુલોને બધ બેસતો થઇ પડે એવો; ધર્મમાં ફેરફાર કરશે, જે એક ભિન્ન પ્રકારનું નીતિશાસ્ત્ર ચોજશે, જે પૂર્વ તિરસ્કારની નજરથી જોવામાં આવતું હતું, સંતપુરુષોના શ્રેષ્ઠ દષ્ટિબંદને અધમ ગણવામાં આવતું હતું તેને સદાચારી બનાવશે—જે તમે

તે યુગના લોકના આગળ આવા પ્રકારના શબ્દો જોવા હોત તો તેઓએ તમને એક કંપના સદ્ધિમાં વિહરનારરૂપે ગણી કાઢ્યા હોત અથવા એક ગાંડ તરીકે ગણીને સતાવ્યા હોત. દુનિયાએ પોતાના નિયંત્રિત થયેલા માર્ગોમાંથી શા માટે ચલિત થવું જોઈએ, શા માટે દુનિયાએ નવીન અને અજાણ્યા માર્ગોએ જવું જોઈએ? છતાંએ એવા ઘણાક લોકો હતા કે જેમને એક ફેરફાર થશે એમ લાગતું હતું; છતાંએ ભાવિના સામ્રાજ્યવિષે, ચંવાનાં ગુરુ વિષે, દુનિયાના પટને ફેરવી નાખનાર ફેરફારો વિષે કહેનારા તે યુગના મહા-પુરુષો અને દૃષ્ટાઓ હતા. તમારા પોતાના વર્તમાન દિનોમાં તે સમયના લોકના જેવી અજ્ઞાનતા ફરીથી દર્શાવવાની હોય તો એ દૂર દૂરના યુગોનું અવલોકન ચલાવવું જરૂરપણ ઉપયોગનું નથી, કારણ કે આ બે હજાર વર્ષોમાં માનવિએ ખાત્રીથી પ્રજા વિષે વિશેષ અનુભવ મેળવેલો હોવો જોઈએ, તેમનાં ચક્ષુઓની અંતરદષ્ટિ કંઈક વિશેષ કેળવાયેલી હોવી જોઈએ, તથા રોમની સમાપ્તિ કાલના તેમના પૂર્વગામિઓના દિનો કરતાં પૂરા પાતા ઝમાનાનાં ચિન્હો તેમના વિશેષ લક્ષમાં આવવાં જોઈએ.

રેતિ: તે સમયે પણ ફરીથી થવાના ફેરફારોનું, ફરીથી એકાદ મહાગુરુનો જન્મ થવાનું, નવીન ઝમાનાનો આરંભ થવાનું, એક નવીન સ્વર્ગ અને નવીન પૃથ્વી બનવાનું વિદ્યારૂપ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. અસારે તો તમે અને હું આવા એક સંક્રાંતિકાળમાં સમુદાય પડ્યા છીએ; તમે પ્રાચીન યુગમાં કહ્યું હોત તેમ તમારામાંના ઘણાક કદાચ કહેશે, એક સ્વર્ગનગરમાં મહાકાલનાર હું અથવા ગાંડી બની ગઈ છું; છતાં એ આજે રાત્રે પાછીની પછીના રવિવારોએ હું તમને એવાં કેટલાંક ચિન્હો દર્શાવીશ જેવડે, દુનિયા ઉપર પ્રાપ્ત ફેરફાર થશે કે નહિ, એક નવીન સામ્રાજ્ય અને એક મહા સમર્થ ગુરુ થશે થયેલ છે, ભૂતકાલના દિનોની પેઠે આપણા વર્તમાન દિનોમાં દુનિયા એકાદ નવીન સ્વરૂપ વાનાં કરશે કે નહિ, માનવ ભતનો એકાદ ઉત્તમ વર્ગ દુનિયામાં વસિને રાજ્ય કરશે કે જેવડું એ સર્વ વિષેનું તમે તમારી જાતેજ નિરાકરણ કરી શકશો. સમાપ્ત થતા યુગનાં તેમાંક ચિન્હો જોવામાં આવે છે, તેમજ દુનિયામાં ઉગતા દિનનાં પણ અનેક ચિન્હો જોવામાં આવે છે. આ અને હવે પછીના ભાષણોમાં નવીન જન્મનાર કુલવિષે નહિ પરંતુ અંત આવતા કુલવિષે આપણે ચર્ચા ચલાવીશું; જે તેટલા માટે કેટલીક રીતે આ બે ભાષણો તમને રહેજ રહાજ શોકભાવભર્યા અથવા સહજ શીકાશવાળાં લાગે તો મારે તમને એટલું સ્મરણ કરાવવું જોઈએ, કે ઉપકાલ થતા પૂર્વે રાત્રિ આવવીજ જોઈએ. સૂર્યોદય પૂર્વે આકાશની ધુસરતા થવીજ જોઈએ. જે આપણાથી આ ધુસરતાની પાછળ ઉપકાલની શુભાંબી ટેરવાંવાળા અચુંચિઓ રૂપી પ્રથમ ઝાંખાં કીર્ણો જોઈ શકાય તો આપણા મધ્યમાં હજુ એ રાત્રિ પ્રવર્તે છે તેની આપણે દરકાર કરવાની નથી; કારણ કે રાત્રિનો અંત આવતો જાય છે, આપણે ઉપકાલનાં બાકેકો સૂર્યને ઉગતો નિહાળી શકીશું.

આજે રાત્રિએ મેં માનવ જ્ઞાનના ત્રણ મોટા વિભાગ-ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, કલાને-પસંદ કર્યા છે; ધર્મની, પદાર્થ વિજ્ઞાનની, કલાની, બધી સદ્ધિમાં તપાસતાં, આપણે જ્યાં સુધી વધી શકીએ ત્યાં સુધી વધી શકેલાં છીએ કે નહિ, એ વિધિઓના આપણા હાથમાં

ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે કે નહિ, હવે તેમનાથી માનવ જ્ઞાન અને આશાના નવીન માર્ગો વિશેષવાર ખુલા થઇ શકતા નથી, આ સર્વ વિષે હવે ચર્ચા ચલાવવાનું આપણું કાર્ય છે. સર્વ પાસા એક પ્રકારની અનિશ્ચયની લાગણી બાપી રહી છે, હું મોટે ભાગે કહી શકું કે એક પ્રકારની સંતાપની લાગણી ફેલાઈ રહી છે. સત્ય શું છે, વિશ્વાસ યોગ્ય શું છે ? એવી પ્રશ્નપરપરા સર્વપાસા થવા લાગી છે. શંકાના, અરે, નાસ્તિકતા અને અશ્રદ્ધાના બિન્ન બિન્ન મતમતાંતરોના સર્વ પ્રકારના પ્રહારોના મધ્યમાં આપણા પાદ ઠરાવીને મૂકી શકાય એવો એકાદ ખડક આપણને ક્યાં મળી શકશે ?

(આગળ ચાલુ.)

કાલના પહદામાં ચીરા.

(પુનર્જન્મ વિષે બે બોલ.)

માનવિઓના અનેક બિન્ન બિન્ન પ્રકારના વર્ગો છે: આવા વર્ગોના પુનર્જન્મ માટે કરેલી ગોઠવણોમાં પણ ઘણો મોટો ભેદ પડી આવે છે; આવો ભેદ હોવાનું એટલું જ કારણ છે, કે તેમના વિકાસની પ્રગતિમાં વૃદ્ધિ કરવાનો એક શ્રેષ્ઠ ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે. (આટલો બધો ભેદ હોવાથી) એ સર્વ સાથે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના વ્યવહારની જરૂર ઉભી થાય છે. સર. એવીન. આનોંદે કહ્યું છે:—

Who toils a slave may come anew a prince
For gentle worthiness and merit won;
Who ruled a King may wander earth in rags
For things done and undone.

કવીએ સચબ્યા જેવા દશાના આવા એકએકના ફેરફારોનાં દર્શાવો મળી આવે છે, એ ત્રિવિધવૃદ્ધિ રીતે સત્ય છે, છતાં આવાં દર્શાવો સરખામણીમાં જવલ્લેજ મળી આવે છે; આવાં દર્શાવોને જીવનોના એક ક્રમના સાધારણ ભાગદશીકરણે સ્વીકારવાનાં નથી. અનેકાનેક દર્શાવોમાં શિક્ષિત કુટુંબોમાં જન્મેલો એક માનવ, મોટે ભાગે પોતાના ખીજા જન્મમાં પોતાની જાતને સમાન દશામાં આવી પડેલી જુએ છે. આનું કારણ બે પ્રકારનું છે. પ્રથમ તો એકે આવી પરિસ્થિતિમાંથી લાભ મેળવી શકે એવા પ્રકારનો એ એક જીવાત્મા છે, નહિ તો તેને એવા સ્થાનમાં જન્મજ આપવામાં આવે નહિ. ખીજું એ છે, કે આ સ્થિતિમાં તેણે ઉપજાવેલું કર્મ, ગરિબીના આવાસોમાં અથવા મૂલની જગલી જાતિ.

ઓમાં માર પાડવાની ખાખત ઘણીજ સૂચવાઈ બરેલી યઈ પડે છે. તેટલા માટે ઉચ્ચ વર્ગના જીવાત્માઓ ઘણું કરીને શિક્ષિત લોકમાંજ જન્મ લે છે; આ નિયમમાં પણ વાર-વાર લક્ષમાં લેવા જેવો ખાધ જોવામાં આવે છે.

આવા ઉચ્ચ પ્રકારના જીવાત્માઓના અનેકાનેક નમુનાઓ હોય છે. અમારી શોધોને લીધે અમે જેની સાથે ઘણાંજ પરિચિત બન્યા છીએ એવો આવા નમુનાનો એક જીવાત્મા ઘણું કરીને ખરોખર કમવાર વિવિધ ઉપ-કુલોમાં જન્મ લે છે, દરેકમાં એકવાર જન્મે છે; બે જન્મ વચ્ચે આશરે ૧૨૦૦ વર્ષનો ગાળો જવા દે છે. અમુક શુણો વિકસાવવાને, અમુકે ઉપદેશો ઉપદેશવાને દરેક ઉપ-કુલ તેને માટે નિર્માણ થયેલું જણાય છે; આ જીવાત્મા કમવાર આ સર્વમાંથી પસાર થાય છે, જેથી ક્રમે ક્રમે તેમનું ચારિત્ર ધડાડું ચાલે છે, છેલ્લી સંપૂર્ણ દશા પમાય છે. અમુક ઉપ-કુલની દશાઓમાં કેળવવા ધારેલા શુણો પ્રથમથીજ એક જીવાત્મામાં હોય તો તે એ ઉપ-કુલને ખીલકુલ વટાવી જાય છે, પછીના ઉપ-કુલમાંજ આવા શુણની ખામીવાળા એક જીવાત્માને ખીજા ઉપ-કુલમાં આગળ જવાને તૈયાર થતા પહેલાં તેના તેજ ઉપ-કુલમાં અનુક્રમે બે ત્રણ વાર જન્મ લેવો પડે છે.

પુનર્જન્મેના ક્રમે સંબંધી વર્તમાન શોધોમાંથી અત્યંત ઉપયોગની યઈ પડે એવી કેટલીક સાત્ત્વ બાળતો પ્રકાશમાં આવી છે, એટલું આ વિષે કહી લેવું ઠીક યઈ પડશે; આવી શોધોથી જે જે સૂચવાય છે તે સર્વ સમજતા પૂર્વે તેમાં વિશેષ આગળ શોધ ચલાવવાની તથા સંબાળથી વર્ગીકરણ કરવાની જરૂર છે. એટલું તો ક્યારનુંએ સ્પષ્ટ થયું છે, કે એક અન્ય પ્રકારના ઉચ્ચ-વર્ગના જીવાત્માઓ છે, જે પોતાનાં ઉપ-કુલોમાં દેખીતી રીતે હમેશાં કમવાર જન્મતા નથી, પરંતુ એકના એક ઉપ-કુલમાં વારંવાર આવવાનો વલન વાળા હોય છે. આવા જીવાત્માઓ એ ઉપ-કુલદારાજ મુખ્યત્વે કરીને પોતાનો વિકાસ સાધવામાં જોડાયેલા લાગે છે, ખાસ શુણોની શોધમાંજ અન્ય ઉપ-કુલોમાં માત્ર પ્રાસંગિક મુસાફરીએ જાય છે. આવા નમુનાના વર્ગનો બે જન્મ વચ્ચેનો ગાળો સરખામણીમાં ઘણોજ ટુંકો હોય છે-૧૨૦૦ વર્ષને બદલે આશરે ૭૦૦ વર્ષની સરાસરી આવે છે. આથી આ વર્ગના સભ્યો ઓછામાં ઓછી અધ્યાત્મિક શક્તિ ઉપજવી શકે છે, એમ લેશ પણ સૂચવાતું નથી, પરંતુ તેઓ તે કાર્યને અતિ-તીવ્રતા પૂર્વક માર પાડે છે, એટલુંજ સૂચવાય છે. ઘણાજલ-દીથી થતા જન્મો વડે, તથા તેના તેજ ઉપ-કુલમાં થતા પુનરાગમનવડે કદાચ એટલું સૂચવાય, કે તેઓ અમુક રીતે પ્રથમ અને ખીજા વર્ગના નમુનાઓના મધ્યના હોય એમ લાગે છે, કારણ કે, આ કેટલીક રીતે ખીજા વર્ગનાં લક્ષણો છે; સ્પષ્ટ રીતે તેઓ મધ્યમ પ્રકારના નથી પરંતુ આપણે જોતાં જીવનો પ્રથમ તપાસ્યાં છે તેવા પ્રથમ વર્ગનાં ઉત્તમોત્તમ જીવાત્માઓની સાધારણ વૃદ્ધિ સાથે તેઓ દરેક રીતે સમાન પ્રકારે મળતા આવે છે. તેઓ અનેક પ્રકારે બિન્ન પડી આવે છે; મસ્તકનો નમુનો સદજ બિન્ન પડી આવે છે; તેઓ સ્થૂલભુવન ઉપર યોગ્ય જીવન ગાળતા હોય છે, ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં વિશેષ વિકાસ પામેલા હોય છે.

એટલું સ્પષ્ટ છે, કે આંદ્ર-પરંપરા-લોકમાંથી આ લોકમાં આવતા જીવાત્માઓ ટાંચે

ટોળાં થઇને આવે છે;—જેમ અમેરિકાથી સ્ટીમરમાં મુમાદરો આવે છે તેમ જલો કેન્દ્રાણો બરાબર આવે છે;—તેમના મધ્યના ગાગાનો વિશાલ અંતર હોય છે. આવા દરેક ટોળાના સંખ્યોનાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો હોય છે, આ સંબંધમાં ઘણું કરીને તેઓ અન્ય સર્વ ટોળાંમાંથી ભિન્ન પડી આવે છે. પ્રથમ એમ ધારવામાં આવ્યું હતું, કે આવા લોક ભિન્ન ભિન્ન કીર્ણોના અથવા ગુહોના નમુનારૂપ નિવડશે, પરંતુ આ આમ' હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે દરેક ટોળામાં લગભગ સર્વ નમુનાના લોક મળી આવે છે; વર્તમાનકાલે, આરં-બની દશામાં આ સર્વ અસંખ્ય જોવા લાગે છે, પરંતુ એટલું અગે પ્રથમથી કહી શકીએ છીએ. કે આથી કેટલાક ઘણા આનંદજનક શોધના પ્રદેશો ખુલ્લા થાય છે; શોધોને ઘણી જ આગળ ચલાવવામાં આવતાં વિકાસક્રમ વિષેની વિવિધ રીતિઓના અમારા જ્ઞાનમાં ઘણું કરીને તેથી ઘણીજ વૃદ્ધિ થશે. વળી સ્પેટ રીતે, શોધનાં આટલાં વર્ષો પછી પણ એક તદ્દન નવા પ્રકારનોજ નમુનો અમારા અવલોકનમાં આવ્યો છે; તેના અસ્તિત્વની અમને પ્રથમ શંકા નહોતી; અન્ય કેટલાક નહિ શોધાયલા નમુનાઓ હોવાનો ઘણો ખરો સંભવ જણાય છે. એટલું પ્રથમથી જણાયલું છે, કે સામાન્ય નિયમમાં જીવલોક એક અપવાદ રૂપ છે—અન્યનાથી ભિન્ન એક કુલમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે, તેના સંખ્યો દોષકિવાદજ તેની બહાર જન્મ લે છે. જે ચીના અને જાપાની લોકોથી, તેજ પ્રકારના અપવાદનું વર્તમાનકાલે એક અન્ય અને વિશાલ દૃષ્ટાંત પૂરું પડતું હોય તો તેમાં નવાઈ પમાવાની નથી. વિશેષ સસ બાબતોની એક વિશાલ સંખ્યા એકઠી કર્યા પછીજ આવી શોધને ખરી અથવા ખોટી કરાવી શકાય.

ખુલ્લી રીતે અધમ-વર્ગના જીવાત્માઓ દરેક કુલમાં અનેકવાર જન્મે છે, કારણ કે તેના ઉપદેશો ગ્રહણ કરવામાં તેઓ ઘણાજ ધીમા હોય છે, તેમનો આધ્યાત્મિક વિકાસ એટલો બધો વધેલો નહિ હોવાથી તેઓ ઘણીજ યોગી શક્તિ ઉપજાવી શકે છે, તેથી તેમના બે જન્મ વચ્ચેના ગાળા ઘણાજ ટુંકા હોય છે. બીજા વર્ગના અનેક જીવાત્માઓ જન્મની પારના પ્રદેશમાં આશરે ત્રણસેં વર્ષ વસે છે; તેમનામાંના કેટલાક વળી તેથી પણ યોગ સમય માટે વાસ કરે છે. એક ખરેખરો જંગલી માનવિ ગમે તો મધ્ય આફ્રિકામાં અથવા લંડનના એકાદ બીખારખાનામાં વસે, તેને જીવલોકમાં યોગ્ય વર્ષ ગાળવાં પડે છે, પછીથી લગભગ તૂર્તજ તે દુનિયામાં જન્મે છે. એટલું શક્તિ થાય છે, કે વિકાસ પામેલા, શિક્ષિત લોક અને અવિકસિત વિશાલ સમૂહો વચ્ચેનું વિષમ પ્રમાણ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જણાય છે તેટલું તદ્દન નિરાશા બરેલું નથી, કારણ કે ઉચ્ચજીવનો ઉપર યોગ સમય ગાળવામાં આવતો હોવાથી અન્ય વર્ગનું વારંવાર પુનરાવરણ પોતાની સંપૂર્ણ સંખ્યાનું બલ હોય છે; પ્રથમ વર્ગના લોક, તેમના સમયના નેવુથી પંચાલું ટકા સુધી રચૂલજીવન, જૂલોકની પારના પ્રદેશમાં વસે છે.

જન્મનું ખરેખરું સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં ત્રણ અવયવો લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. વિકાસ ક્રમના નિયમની અસર એ સર્વથી મહાન અને પ્રથમ અવયવ છે. ઈશ્વર, માનવિની શક્તિની કામના કરે છે, એ ઈચ્છા-કામનાવડે તેના ઉપર દૃઢ અને સતત દબાણ થાય છે. આ નિયમનું હમેશાં વલન માનવિને તેનામાં જે જે ગુણો ખુલતા હોય તે વિકસાવવાને સારી

રીતે બંધ બેસતી થઈ પડે એવી પરિસ્થિતિઓમાં ગોઠવવાનું હોય છે, તેને ગમે અથવા ના ગમે તેને અથવા તેની યોગ્યતાને બીજાકુલ લક્ષમાં લેવામાં આવતી નથી. હુંકી દૃષ્ટિને લીધે માનવિ આવા કાર્યને વારંવાર અપ્રિયરૂપે, તથા પોતાની 'વૃદ્ધીના વિરોધિરૂપે' પણ ધારી લે છે; કારણ કે પ્રથમથી જોઈતું સાઈ કરી શકે એવો તે હોય છે તેટલું સાઈ કરવાના લાગ મળે એવી પરિસ્થિતિઓ તે સ્વાભાવિક રીતે પસંદ કરે છે, પરંતુ નિયમનું વલન તો અત્યાર સુધી તે જે કરી શકતો નથી એવી બાબતો કરતાં શિખવાની તેને શરૂ પડે એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકવાનું હોય છે—વર્તમાનમાં તેનામાં જેવા શુભો નથી હોતા તેવા વિકસાવવાનું હોય છે.

અમુક માનવિ ક્યાં જન્મશે એ નિશ્ચિત કરવામાં ભાગ ભજવતો બીજો અવયવ તેનું પોતાનું કર્મ છે—જૂતકાલનાં તેનાં કાર્યોનું પરિણામ છે. જે કોઈ પ્રકારનું શાશન ચલાવવામાં ના આવે તો વિકાસ કર્મનો નિયમ તેને માટે વૃદ્ધિ પામવાના સંભવિ શકે તેવા ઉત્તમોત્તમ લાભ પૂરા પાડે છે; પરંતુ તેનાં જૂતકાલનાં જીવનો આવા લાભનો લાભ લઈ શકે એવાં હોવાં જોઈએ નહિ. આવા કારણથી તેને અત્યંત બંધ બેસતું થઈ પડે એવું સ્થાન આપવું અસંભવિત બનતું હશે, તેથી તેને ગૌણ રીતે નિયમ હોય તેથી સંતોષ માનવો પડે છે. મળેલી પરિસ્થિતિઓમાં-કર્મનું કોઈપણ સંભવિત મિશ્રણ જે પ્રકારની અચૂકતાથી જણાઈ આવે છે, એ અદ્ભૂત છે. વારંવાર એટલું સ્પષ્ટ હોય છે, કે માનવિ પોતાને જે દશામાં આવી પડેશે જુએ છે તેના જોઈતી બંધ બેસતી આખી દુનિયામાં પણ તેને માટે અન્યદશા નથી. પૂન્ય યુદ્ધિ વિનાજ કોઈ આ આમ સ્વીકારે તોપણ બીજાકુલ અવિકસિત માનવિ માટે સ્થલ નિશ્ચિત કરવાના પ્રશ્નથી દર્મદેવતાઓને જગપણ કડાકૂટ પડતી નથી. જે તેનો જન્મ એકાદ જગલી જાતિમાં થવાનો હોય છે તો તે મધ્ય આફ્રિકામાં, દક્ષિણ અમેરિકામાં, અથવા આસ્ટ્રેલિયાના મૂળવતનીઓમાં ગમે ત્યાં થાઓ તેનો કંઈ હિસાબ નથી. જે તેનો બીખારખાનામાં જ જન્મ થવાનો હોય તો તે મુખાર્ધ, મદ્રાસ અથવા કલકત્તા ગમે ત્યાં થાઓ, એ બાગ્યેજ અગત્યનું હોઈ શકે. સ્થલ મંસર્ગો, જોના વરોજ લગ્નજો તેના ઉપર કોઈ પ્રકારના સંસ્કાર થઈ શકે એમ છે, તે આવાં સર્વ સ્થલોમાં સમાન રીતે મળી આવે છે. વિકાસ પામેલા માનવિ માટે તો વિશેષ મૂકેલિ બધો પ્રત્યે ખડો થવોજ જોઈએ, કારણ કે પૂર્વે તેણે સર્વ પ્રકારની સુદૃઢ શક્તિઓનાં ટોળે ટોળાંને ગતિવાળાં બનાવ્યાં છે, તેથી તેમનાં પરિણામ તેના ઉપર અસર કરી શકે એવી પરિસ્થિતિની તેના માટે જરૂર પડે છે. બાલ જીવાત્મા માટે તો સો સ્થલોમાંનું ગમે તે એક ધણુ કરીને સમાન રીતેજ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેને એટલા બધા ઉપદેશ શિખવાના હોય છે, કે, તેમાંથી તે પ્રથમ કયો ગ્રહણ કરે છે, અથવા મૂલ ઉપદેશ તેને કયે સ્થલે મળે છે તેનો ધણો હિસાબ નથી. પરંતુ વૃદ્ધ જીવાત્માના સંબંધમાં ખાસ વ્યવહારની જરૂર પડે છે, તેને માટે ખાસ પૂર્વ પાડવામાં આવેલું સ્થલ, ધણું કરીને આખી દુનિયામાં તેને ખરેખર બંધ બેસતું થઈ પડે એવું ફક્ત એટલુંજ હોય છે. આ સંબંધમાં સ્વાભાવિક રીતે તે બાગ્યેજ આ પ્રમાણે ધારે છે, કારણ કે આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી ત્યારે તેનાં પ્રિયાપ્રિયને નહિ પરંતુ તેના ખરા લાભને લક્ષમાં લેવામાં આવ્યા હતા. છતાં એ આવો વિચાર એક સત્ય બાબતને દર્શાવે છે.

એકાદ માનવિનો જન્મ નિશ્ચિત કરવામાં અસરકારક નિવડતો ત્રીજો અવયવ. તેના કર્મના એક અન્ય વિભાગરૂપ છે—પૂર્વના જન્મોમાં અન્ય જીવાત્માઓ સાથે તેણે ઉપગમેલા સંબંધો. આપણાથી થતું સર્વ પ્રકારનું ગૌણ શુભ અને અશુભ એક સામાન્ય જન્મે ઉપારના ખાતામાં દાખલ થાય છે તથા વ્યક્તિના સંબંધ વિનાજ પૂરું થાય છે; પરંતુ જો આપણે અન્યતા જીવન ઉપર તેના વિકાસમાં સદાયક અથવા બાધક નીવડે એટલી બધી અસર કરીએ તો તેની સાથે એક પ્રકારની આપણી પોતાની ગાંઠ બંધાય છે, જેથી આ-આગળ ઉપર (બીજા જન્મમાં) તેને ફરીથી મળવાની જરૂર ઉભી થાય છે—કેટલીક વખત અન્ય અનેકવાર મળવું પડે છે. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, એ એક દુનિયામાંની બલવાનમાં બલવાન શક્તિ છે, તેનાથી જીવાત્માઓ વારંવાર સાથે જોડાય છે, તે વડે તેટલો સમય વિકાસક્રમ અને કર્મની શક્તિયોના કાર્યમાં વિશાલ ફેરફાર કરી શકે છે. કોઈ પણ માનવિ તેણે જે કંઈ કર્યું હોય તેનાં પરિણામમાંથી બચી જશે એમ નથી; દેવું તો અચૂક વાળવુંજ પડશે, પરંતુ પ્રબલ પ્રેમની આવી અદ્ભૂત શક્તિના પ્રભાવને લીધે સમય અને દશાઓમાં વારંવાર ધણો જ ફેરફાર થઈ જાય છે. આપણા અભ્યાસ માટે જે જીવનોના ક્રમ પ્રસિદ્ધ થવાના છે તેમાં આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવશે.

એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે, કે આપણાં જીવનોના લાંબા નદના પ્રવાહમાં આપણે રોજાં બંધ એકઠાં થઈએ છીએ—અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે મૂળથીજ આપણે આવાં રોજાંમાં આવીએ છીએ—ધણું કરીને તેમના મધ્યબિંદુ રૂપ આગળ પડી આવતો એકાદ પ્રબલ જીવાત્મા હોય છે.

કીર્તિક્રમારના જન્મોના ઇતિહાસમાં આવું એક રોજું આપણી નજરે આવે છે, (અથવા કદાચ આવાં બે રોજાનાં ચિહ્નો જણાય છે) વર્તમાનમાં જીવન-મુક્તિના પદને પામી શકેલા બે મહાપુરુષોની સમર્થ વ્યક્તિઓની આસપાસ એ વિદાયકું છે. દરેક જીવનકાળના પ્રવૃત્તિ-સમાં આગળને આગળ અમારી શોધ ચલાવતાં અમને માર્ગમ પડ્યું છે, કે જીવાત્માઓ આનાનું મંડળ દરેકમાં વધારે ને વધારે નિકટના સંબંધવાળું બનતું જાય છે. દમણનાં પુણ્ય-જામાં આમની વચ્ચેના સંબંધો સિધ્ધિ બન્યા છે, એવું આથી ભેદપણ સૂચવાતું નથી; ઉલ્ટાં તેમની વચ્ચેના સંબંધ કોઈ પણ સમય કરતાં વિશેષ બલવાળા જણાય છે. આથી તો ઉલટી એવી સૂચના મળે છે, કે આવા સંબંધો વર્તમાનમાં સંબંધોને ગૂમાવ્યા વિના અમુક સમય માટે જુદા પડવા જેટલા બળવાન બન્યા છે;—એ દરેક, ખૂબતા યુગોને ખીલવવા માટે જ્યાં જવું જરૂરું હોય ત્યાં જવા, અથવા ખાસ ઉપદેશો અદ્ય કરવા સમર્થ છે; આમ કરવામાં પોતાના સાથીઓને વિસરી જવાની અથવા તેમના માટેના પોતાનો પ્રેમ એટલો થવાની તેમને માટે કોઈ પ્રકારની ભીતિ નથી. તેથી ગત યોગીક દળર વર્ષમાં તેઓ પ્રાચીન સમયના કરતાં કેટલી યોગીવાર સાથે એકઠા થયા છે, આવા સમયમાં એ દરેક એકલા ઉભા રહેવાનું શિખતા હોય છે; પરંતુ આ વર્તમાન જન્મમાં આ આપણું રોજું ફરીથી વળી એકવાર એકઠું થયું છે—આ મમ્મે માત્ર કુટુંબના સંબંધથીજ નહિ પરંતુ એક સામાન્ય કાર્યમાં એક પ્રકારના સામાન્ય લાભતા વિશેષ બલવાળા બંધનથી જોડાયેલું છે; તેમની પાસે જે જે છે તે જન્મની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે એવા સર્ગ નેતાઓને

હમેશની માફક તે અનુસરે છે. જેમના હાથમાં થવાના કુલનું ભાવિ છે એવા તેઓ પ્રમા-
ગુરુઓ છે. વર્તમાનમાં એ સર્વે થી ૧૫૦૦૦૦૦૦ મંડળના નિર્મકદલાલ સમાસદો છે,
તથા તેમની પાછળ યર્ધ ગયલા અનેક જન્મેનાં સુખ અને દુઃખો, શાંતિ અને અશાંતિ
દ્વારા મળેલી સર્વ શક્તિઓને તેઓ તેના માગ્રને માનવજાતની સેવામાં અર્પણ કરે છે.
ઓછામાં ઓછું તેમનામાંના કેટલાક માટે, તેઓ હવે વધારે વખત જુદા નહિ પડે એવું
વચન આપવામાં આવ્યું છે—તેમનું મમત્ર ભાવિ, તેમને જે કાર્યમાં આટલો બધો પ્રેમ
છે તેમાં, જે મહાન નાયકોની સાથે તેમના જન્મો આટલા બધા નિકટના સંબંધથી જોડા-
યલા છે તેમની દેખરેખમાં અર્પણ થશે.

આપણા વાયકો સમક્ષ મૂકવાના જન્મેના પ્રથમ ક્રમનો નાયક, જેને અમે કીર્તિ
કુમારનું નામ આપ્યું છે તે એક એવા નમુના અથવા ટોળામાંનો છે કે જેનો એ જન્મો
વચ્ચેનો સરાસરી ગાળો આશરે સાતમે વર્ષનો હોય છે. તે નિયમિત ક્રમવાર ઉપ-કુલોમાં
જન્મતો નથી, પરંતુ પંચમ મૂલ-કુલના પ્રથમ ઉપ-કુલમાંજ સુખ્યત્વે કરીને પોતે રોકાય
છે—પ્રથમ તો મધ્ય એશિયામાંથી હિંદનાં મેદાનોમાં જતાં તેનાં અનેક દેશાંતરગમનોમાં તે
ભાગ ભજવે છે, પછીથી જ્યારે જ્યારે સંભવી શકે છે ત્યારે મૌર્દવ્ય અને રહસ્યની તે અદ્-
ભૂત પ્રાચીન જૂમિમાં જન્મ લે છે. અત્યાર સુધીના અમે તપાસેલા તેના ત્રીય જન્મોમાંથી
ત્રીય જન્મો તો હિંદની ઐતિહાસિક જૂમિમાં થયા છે; જે કે આ સર્વથી હજુએ તે વિશુ-
દ્ધિ માંગતા દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યો છે તોપણ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે એક પૂજ્ય માતૃ-
જૂમિ પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે તેના વિકાસમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિલંબ થયો નથી. તેના
જન્મેનો અભ્યાસ ચલાવવો, જેથી તેના માર્ગનું અનુસરણ થઈ શકે; વિશુદ્ધિ-માર્ગની
પ્રાપ્તિ માટે કયા કયા ગુણો જરૂરના છે, એ વાયકે આમાંથી સમજવાનું છે; તેમની
પ્રાપ્તિપરે તેને પણ પોતાની વારી આવતાં કીર્તિકુમાર પેડે “સોતાપતિ” ની દીક્ષા
લેવાની છે; જેઓ હમેશાં સુરક્ષિત ગણાય છે, જેમનું ભાવિ પોતાની જાતને માનવવર્ગની
સેવામાં અર્પણ કરવાનું છે, તેમની સંખ્યામાંના એક તેને જનવાનું છે.

આવા જૂતકાલના જન્મેનો તપાસવામાં વપરાયેલી શોધની વિધિયો વિષે કદાચ એ
શબ્દ કહેવા ઉચિત લાગે છે. સાધારણ વિધિ તો, માતૃસિક અથવા કારણ દેહની શક્તિઓને
ઉપયોગ કરીને, સાદી રીતે આકાશ-લેખે ઉકેલવાનો છે. આ માર્ગે પરિક્ષા કરાતા સમગ્ર
જન્મને જેમ સમગ્ર બરેલું થઈ પડે તેમ અવલોકનમાંથી ઉતાવળે અથવા ધીમે પસાર
કરી શકાય છે. સાધારણ રીતે જન્મના વર્તમાનમાં અપાટાબધ પસાર થઈ જવું ઠીક પડે છે,
તેમાંથી અત્યંત અસરકારક પરિણામો ઉપજાવે એવા પ્રસંગો પસંદ કરીને, તેમના પ્રત્યે
ફરીથી દષ્ટિ દેવાની તેમનું કેટલીક વીગતવાર દુઃખ આપવામાં આવે છે. જૂતકાલની આવી
વાર્તાઓમાંની અનેકમાં શોધકોએ જાતેજ ભાગ ભજવેલા હોવાથી, શોધની એક અન્ય વિધિ
તેમને માટે વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે—તેઓ તેમની જાતનો જૂતકાલના ઘણા સમય
પૂર્વેના તે આકારોમાં ફરીથી અનુભવ મેળવે છે, તે ખળભળાટ મચાવતાં જીવનોને ખરેખરી
રીતે ફરીથી ગાળે છે—હજારો વર્ષ પૂર્વ તેમને લાગતું હતું તેવું એક વધારેવાર અનુભવે છે,
એકાદ હિંદુ યોગીનાં, એકાદ આટલાટિસતા અમીરનાં અથવા એકાદ આર્ય દુમલાખોરનાં

વિચિત્ર પ્રકારનાં બિન્ન બિન્ન દષ્ટિ બિંદુઓથી દુનિયાનું અવલોકન ચલાવે છે. આ પ્રમાણે લેખકોને તો આ વાર્તાઓ અત્યંત રજૂ અને નાટકરૂપ છે, તેથી તેઓ વાર્તાના મહાન લેખકોની વર્ણનાત્મક શક્તિની ઈચ્છા રાખે છે, જેથી આવા અસરકારક બનાવોને યોગ્ય રીતે ચિત્રિત કરી શકાય.

ન્યારે ગત જન્મોવિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે ત્યારે આટલા બધા દુરના સમયે ખરાબર તારીખો નક્કી કરવાનું શી રીતે સંભવિ શકે, એવો પ્રશ્ન ઘણાં માનવિઓ વારંવાર કરે છે. સખત મહેનતથી તથા કંટાળો આપે એવી ઘણી ગણતરીઓ વડે, ઘણું કરીને પ્રયત્નથી નિશ્ચિત કરેલા એકાદ બિંદુથી આરંભીને આમ કરવામાં આવે છે; ત્યાં ત્યાં સંભવિ શકે ત્યાં આવાં પરિણામોનું, અમુક પ્રકારનાં અવતરણો સાથે મેળવીને અથવા ખજો-ળનાં અવલોકન વડે, ખરાખોટાપણું નક્કી કરવામાં આવે છે. અબજત ગણતરીમાં જૂલો થઈ હશે, પરંતુ આવી જૂલો માટેનો પ્રદેશ પણો થોડો છે, યથાર્થતા મેળવવા માટે કોઈ પ્રકારની મહેનત બાકી રાખી નથી. અત્રેથી હવે વાર્તાઓનો આરંભ થાય છે; આનંદજનક બનવામાં તેઓ બાગેજ નિષ્ફલ નિવડશે; તેઓ તેટલીજ લાભકારક પણ નિવડે.

સી. ડબ્લ્યુ. લેડબીટર.

વાર્તાઓ વિષે બે વોલ.

ઉપરના મથાળા નીચે જૂતકાલની જે વાર્તાઓ આપવામાં આવશે તે માત્ર આ વાર્તાઓ હોવાથીજ છાપવામાં આવી નથી—જે કે ઘણીવાર તેઓ તેવી પણ હોય છે, જે જન્મે જન્મે કર્મનો નિયમ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેના ઉપદેશો રૂપે આપવામાં આવી શકે. આ વાર્તાઓ અભ્યાસિને માટે દૃષ્ટાંતોથી ઉત્તરાર્થ જાય છે, માનવ જીવન ચાલુ રહેવાનું અનુભવમાં મદદગાર નિવડે એમ છે. છતાં પણ એટલું સ્મરણ રાખવા યોગ્ય છે, કે તેમની આલેખનમાં વારંવાર ઘણાં ઉદાં કારણો દષ્ટિ મર્યાદાની બહાર રહી જાય છે, એકાદ જન્મનું જીવન આલેખવામાં, અનિવાર્ય રીતે કર્મનું તત્ત્વ વિશેષપ્રમાણમાં અને વિચાર અને લાગણીનું તત્ત્વ ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં મિશ્રિત બની જાય છે. છતાંએ વિચાર અને લાગણીઓ, કર્મ કરતાં કારણો ઉપજાવનાર રૂપે અત્યંત બલવાન છે; કારણ કે કર્મો, બાવિનાં ઉત્પાદકો હોય તેના કરતાં જૂતકાલના નિર્માણ અને લાગણીઓની વિશેષ મર્તિમંત પ્રતિ-ભાઓ રૂપ છે. કર્મ કરતાં, કર્મનો હેતુ અત્યંત બલવાન અસરકારક નિવડે છે, તોપણ વારંવાર તે ઘણો ઉડો છૂપાયેલો હોય છે, કર્મ તો આ દુનિયાના જીવન ઉપર વર્તતું હોય છે. આગ હોવા છતાં જન્મોની એક પરંપરાના અભ્યાસ વડે કર્મના અનેક મૂલ્યવાન બરેલા પ્રત્યેનો નિકાલ થઈ જાય છે; જન્મે જન્મે વ્યક્તિઓના પરસ્પર સંબંધો, લાભ-સામનનાં પરિણામો, જીવાત્માઓને એકાદ જોડતી સાંકળો, તેમને બિન્ન પાડતી વિરોધિ બાવનાઓ,

આપણા સમજવામાં આવે છે. સંબંધવાળા જીવાત્માઓને એકલા થવાના યુગો, અનેક સૈકાં, હજારો વર્ષો સુધી તેમની વિખનાઈ જવાની બાબત, તેમના પુનઃમેળાપ અને પુનઃ વિખ-રાતું, એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવે છે. આત્મી સમગ્ર વિચારપરંપરામાંથી, એક લપરિ-શાયક નિયામક વિષે યોજના કરનાર પ્રજ્ઞાન વિષે, નિર્વાહ ચલાવનાર સત્ત. વિષે એકાદ મહાત્મ હેતુને નિશ્ચિત રીતે પાર પાડવા વિષે, પસંદ થયેલા, કસોટીએ ચઢાવાયેલા, સ્વીકૃત પ્રતિનિધિઓ વિષે અપાયેલા, ઉપયોગમાં લેવાયેલા, નિશ્ચયોગી રખાયેલા પ્રસંગો વિષે ભર-તિઓટના ગૂંચવાડના મધ્યમાં ખાત્રીથી આગળ વધતા વિકાસ ક્રમવિષે એક પ્રકારની અભયની ભાવનાનો આપણામાં ઉદય થાય છે. એકાદ જન્મનું, આગળ અને પાછળના અન્ય અનેક જન્મો સહિત યોગ્ય પ્રમાણમાં અવસોદન થાય છે. “મારે પણ મારી પાછળ વિસ્તરતો વિશાલ ભૂતકાલ આવેલો છે; મારે એક વિશાલ ભાવિ પણ મારા આગળ વિસ્તરી રહ્યું છે.” આવો વિચાર ચલાવનાર વાચકના અંતરમાં બસ અને ગારવની એક પ્રકારની લાગ-ણીનો ઉદય થાય છે. અમરતાના પ્રકાશમાં અવસોદતાં વર્તમાનકાલની મૂશીબતોનું ગંભિર દર પળાય છે; એક લાંબી વિશ્વ ઘટનામાં જ્ય અને વિજ્ય એક ક્ષણિક અકસ્માત રૂપ બની જાય છે; જન્મ અને મરણ—તે પણ ફેટલી બધીવાર અનુભવવામાં આવ્યાં છે! દેહી હમેશાં જીર્ણ દેહો રૂપ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરતો હોવાથી તથા હમેશાં પોતાની જાતે નવીન દેહરૂપ વસ્ત્ર ધારણ કરતો હોવાથી, “તેટલા માટે હું કંઈતેય તારે શોચ કરવા યોગ્ય નથી.” એવા શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશો આગળ સત્યનો તેને અનુભવ, સાક્ષાત્કાર થાય છે.

જન્મોની બિન્ન બિન્ન પરંપરાઓ પ્રસિદ્ધ કરીને, અમારા વાચકોના માર્ગમાં અમે આવા પ્રકારની સહાય આપવાની ખાત્રી આપીએ છીએ. એ સર્વ તેમને વિપત્તિના દિનોમાં એક બસવાન ટેકારૂપ, જીવનના ખડખડા માર્ગમાં પ્રકાશ ફેંકતી એક દીવાદાંડી સમાન થઈ પડે.

જન્મોની આ પરંપરામાં મૂખ્ય ભાગ ભજવનાર પાત્રોને મૂખ્યત્વે કરીને ગૃહોનાં, કાલ્પનિક, પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, એવાં વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યાં છે; વાચકોને આ વાર્તાઓનાં પાત્રોથી, તથા ફરી ફરી દેખાવાની તેમની દિશાઓના સંબંધથી, ભોમિયા બનવાની બક્ષામણ કરવામાં આવે છે. નીચે જણાવેલાં નામધારી વ્યક્તિઓ અત્યારે જીવનમુકતની ભૂમિકામાં વર્તે છે:—

સોમદેવ.

મગળદેવ.

વિરાજ.

રાનીદેવ;

શુકદેવ.

બુધદેવ.

બૃહસ્પતિ.

વૈશ્ણતારા.

વિશ્વકર્મા.

ચિદંબર.

૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે બુદ્ધપદ પામનારને માટે મહાશુરનું નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. પ્રભુમેત્રેય, વર્તમાન બોધિસત્ત્વને માટે સૂર્યનું નામ યોજવામાં આવ્યું છે. મનુના નામને એ પદના વર્તમાનધારક વૈવસ્વતને સચવનાર રૂપે એમને એમ રાખવામાં આવ્યું છે.

(ચાલુ.)

એમિએસન્ટ તથા સી. ડબલ્યુ. લેડ બીટર.

વાલકોનો કેલવળી.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

યુવાનોના અધારણ ઉપર કાર્ય કરવાનાં આટલાંજ કેલવણીનાં સાધનો છે, એવા સ્પષ્ટ બાન વડેજ, શિક્ષક દરેક દૃષ્ટાંતમાં વર્તવા યોગ્ય માર્ગ શોધી શકે. આ પ્રમાણે, વિચાર, લાગણી, ઇચ્છા જેવી જીવાત્માની વ્યક્તિમાં સમાવેશ થતી શક્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી, તથા તેમની વૃદ્ધિની છાયાદેહ ઉપર કેવી અસર થાય છે, તે તેણે જાણવું જોઈએ; છાયા દેહને તો બીજીવારના દાંતે આવવાના અને પુખ્ત ઉત્થરના મધ્યના સમયમાં, બાહ્ય પ્રદેશ-માંની અસરો વડે જેવો જોઈએ તેવો ઘડી શકાય છે.

પ્રથમનાં સાત વર્ષમાં, અત્યાર સુધીમાં દર્શાયલા કેલવણીના મૂળસિદ્ધાંતોની મધ્યાર્થ યોજના વડે નિરોગી અને બલવાન ઇચ્છા શક્તિની વૃદ્ધિ સાધી શકાય છે. આવા પ્રકારની ઇચ્છા શક્તિને આધાર માટે સ્થૂલ દેહના સંપૂર્ણ વિકસેલા આકારની જરૂર છે. બીજીવારના દાંત આવવાના સમયથી, તે સમયે વિકાસ પામતા છાયાદેહ દ્વારા સ્થૂલશરીરને આવી શક્તિઓ પૂરી પાડવાનો આરંભ કરવાનો છે; આથી સ્થૂલદેહનો આકાર ઘટ અને દૃઢ બને છે. જે વડે છાયા દેહ ઉપર પ્રબલ સંસ્કાર પડે છે તે અત્યંત જલ સહિત સ્થૂલ શરીરને બલવાન બનાવવામાં મદદ કરે છે. જે વિચારો અને બાવનાઓ દ્વારા એકાદ માનવિ વિશ્વના નિત્યપ્રભવસ્થાન સાથેના પોતાના સંબંધનો અનુભવ, સાક્ષાત્કાર મેળવે છે તે દ્વારા, એટલે ધાર્મિક અનુભવો દ્વારા છાયાદેહમાં અતિપ્રબલ ગ્રેરજાઓ ગ્રેરી શકાય છે. જે જીવનના આ સમયે ગંભીર ધાર્મિકબાવનાઓનો અનુભવ ના થાય તો એકાદ માનવિનાં ઇચ્છા શક્તિ અને સાથે સાથેજ ચારિત્ર પણ કદાપિ વિકાસ પામી શકતાં નથી. ઇચ્છા શક્તિના સમાન અધારણનું પરિણામ એ થાય છે, કે માનવિ પોતાની જાતને સમગ્ર વિશ્વના એક સચેતન અંશરૂપે જુએ છે. જે એકાદ માનવિ પોતાની જાતને એક શ્રેષ્ઠ ચેતન્ય સત્તા સાથે અભેદ રીતે જોડાયેલી ના માને, ના અનુભવે તો તેનાં ઇચ્છા શક્તિ અને ચારિત્ર, અનિશ્ચિત, વિરોધિ, અધમ પ્રકારનાં જ રહેવાં જોઈએ.

પ્રથમ સુચવાયલાં રૂપો અને બાવના ચિત્રોનાં સાધન વડે ઉર્મિ વિગેની પ્રકૃતિ યોગ્ય દિશામાં સ્વતઃ વિકાસ પામતી જાય છે; દત્તિહાસમાંથી અથવા અન્ય દિશાઓમાંથી આપણા સમક્ષ ચારિત્ર વાળા પુરુષોની પ્રતિમાઓ ખડી કરનાર સર્વ સાધનો વડે આવી પ્રકૃતિ આસ કરીને કેળવાય છે. ઉર્મિ સંહિની વૃદ્ધિ સાધવામાં પ્રકૃતિનાં રહસ્યો અને સૌંદર્યોના અવલોકનમાં એકતોર જની જવું, એ પણ અગત્યનું છે. સૌંદર્યની ઇન્દ્રિયની કેલવણી વિગે તથા જે જે કલા વિગે હોય તે વિગેની લાગણી જમત બનાવવા વિગે, અગ્રેજ વિચારકરવો આસ કરીને બંધ બેસતો ચર્ચ પડશે. સંગીત વડે છાયાદેહને એક એવો સમતાલ પૂરો પડવો જોઈએ કે જે વડે તે પૃથ્વીથી સર્વમાં સમતાલ જોઈ શકવાને સમર્થ થાય; આમ ના થાય તો આવો સમતાલ છૂપાયેલો રહે છે. આ સમયે સંગીતની દૃષ્ટિ કેળવવાનો લાભ નહિ લેનાર મુવડને બાકીની આખી જીવનમાં ઘણું ગૂમાવવું પડે છે. જેનામાં આ દૃષ્ટિ

બીલકુલ કેળવાયા વિનાની રહે છે તેને માટે વિશ્વનો અમુક દેખાવ-દુષ્પાયભોજ રહેવો જોઈએ. તેમજ અન્ય કલાઓ પ્રત્યે પણ કોઈ રીતે તિરસ્કાર દર્શાવવાનો નથી. શિષ્ય શાસ્ત્રના આકારો વિષેની ઇન્દ્રિયની જાગૃતિ, વાળી શકાય એવા આકારો, સીધી લીટી, રંગનું સમ-પ્રમાણ—કેલવણીની ધટનામાં આમાંના એકને પણ વિસારી મૂકવા જેવું નથી. ખાસ પ્રસંગોમાં કદાચ આ સર્વ એટલું બધું સાદી રીતે થઈ શકે એમ છે, કે આ દિશામાં પ્રસંગો વડે કોઈ પ્રકારની વૃદ્ધિ સાધી શકાતી નથી, એવો વિરોધ જરા પણ ટકી શકતો નથી. જો આ દિશા વિષેની યોગ્ય બુદ્ધિનો પ્રભાવ શિક્ષકમાં આગળ પડી આવે તો સાદામાં સાદાં સાધનો વડે ઘણું ઘણું થઈ શકે એમ છે. જીંદગીનો આનંદ, જીવનનો પ્રેમ, કાર્ય કરવાનું બળ—આ સર્વ સૌંદર્ય અને કળાની બુદ્ધિની કેલવણીમાંથી રોજરોગમાં વ્યાપી રહે છે. માનવિતા માનવિ સાથેના સંબંધો પણ—આવી બુદ્ધિના વિકાસવડે કેટલા બધા શ્રેષ્ઠ, કેટલા બધા સૌંદર્ય ભર્યા બની જાય છે! આ સમયે જીવનચરિત્રોના આધાર રૂપ વ્યક્તિઓ વડે કેળવાતી નૈતિક બુદ્ધિ પણ, જો સૌંદર્યની બુદ્ધિદ્વારા શુભને સૌંદર્ય રૂપે અને અશુભને કુરૂપ રૂપે સ્વીકારવાનું ઉપદેશાતું હશે તો કેટલીક દૃઢતા ધારણ કરશે.

વિશુદ્ધ મનોવ્યાપારના આંતરજીવનરૂપે વિચારને પોતાને તો ચર્ચાના આ સમયે ગૌ-ણજ, દૂરજ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સમમર્ષ અતિ પુષ્પઉમરના મધ્યકાલિન સમયમાં જીવાત્માના અન્ય અનુભવોની સાથે સાથેજ, વિચારની વૃદ્ધિ થતી જશે, નિરાકરણ બુદ્ધિ પોષાતી જશે, જેથી વિજયી નિવડેલી પુષ્પ ઉમર પછી એ માનવિ જીવન અને જાનની બાબતો વિષે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સહિત પોતાના અભિપ્રાયો બાંધવાને શક્તિવાન બનશે. જો કોઈ શિક્ષક ટિકા તદ્દિકાની શક્તિ ઉપર સીધી અસર થાય એવી રીતે બહુ જોડાઈ કાર્ય કરે અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓના વિકાસદ્વારા આડકતરી રીતે વિશેષ કાર્ય કરે તો ખરેખર તે શિષ્યના પછીના બધા જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે.

આધ્યાત્મવિદ્યા કેળવણી વિષેના માત્ર આધ્યાત્મિક પક્ષના સિદ્ધાંતોજ પૂરા પાડે છે, એમ નથી પરંતુ બીલકુલ સ્થૂળપક્ષના સિદ્ધાંતો પણ પૂરા પાડે છે. આ બાબતના એકલા દૃષ્ટિક દર્શાવ રૂપે આપણે વ્યાયામકલા ને બાહ્યરમતગમતોવિષે વિચાર ચલાવીએ. જોમ બાલપણનાં પ્રથમનાં વર્ષમાં આસપાસના પ્રદેશ પ્રેમ અને આનંદથી ઉભરાઈ જતા જ હોવા જોઈએ તેમ વધતો જતા હાથ દેહને પણ શરીરના વ્યાયામોમાંથી, તેના પોતાના વિસ્તારની, તેના હમેશાં વધતો જતા બલની લાગણીનો એકદમ અનુભવ લેતાં શિખવો. દર્શાવ તરીકે વ્યાયામ શાલાની કસંતો એવા પ્રકારે કરાવવી જોઈએ કે દરેક પ્રકારની ગતિથી, દરેક ડગલે બાલકબાલકીના અંતરાત્મામાં, “ મને મારા અંતરમાં વધતો જતા બલનો અનુભવ થાય છે, ” એવી લાગણીનો ઉદય થાય. એક પ્રકારના આરોગી આનંદરૂપે, એક પ્રકારની સુખની ભાવના રૂપે આવી લાગણીનો અંતરમાં ઉદય થવો જોઈએ. આવા ભાવથી દસરતો થોડા કાઠવા માટે માનવદેહના એક પ્રકારના માત્ર માનસિક જ્ઞાન કરતાં વિશેષમાં શરીર છેદનવિદ્યા અને પ્રાણીચલુવિદ્યા જાણવાની આવશ્યકતા છે. માનવદેહની જુદી જુદી સ્થિતિયો અને ગતિયો સાથે આનંદ અને સુખના સંબંધનું ઉંડું અંતરજ્ઞાન ધરાવવું અવશ્યનું છે. અવમર્ષોની એક પ્રકારની સ્થિતિ અથવા ગતિથી આનંદી અથવા સુખકર ભાવ

નાનો કેવી રીતે ઉદય થાય છે, અન્ય પ્રકારથી બલનો ક્ષય થાય છે, ઈત્યાદિ આવી કસર-
તોના યોજનારે જાતે અનુભવવું જોઈએ. વ્યાયામો અને શારીરિક કસરતો, આ દિશાએ
કેળવી શકાય છે, એવી ભાવના માત્ર અધ્યાત્મવિદ્યાજ્ઞ સિદ્ધકને પૂરી પાડે છે; આવા
વિચારો પ્રત્યે સદ્ભાવવાળો માનવિ પણ આ કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે. આવું કાર્ય
સાધવા માટે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિયોની દૃષ્ટિની પણ જરૂર પડતી નથી, પરંતુ અધ્યાત્મ વિ-
દ્યાએ જે જે આપ્યું છે તેને જીવનના વ્યવહારમાં લેવાના માત્ર પ્રયત્નની જરૂર છે. જે
કેલવણીના આવા પ્રકારના વ્યાવહારિક વિભાગોમાં ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો આવા જ્ઞાનને હજુ શી રીતે સાખીત કરવું, એ વિષેની સર્વ નિરૂપણગી
બાબતો એકદમ બંધ પડી જાય. જે કોઈ આની યોગ્ય યોજના કરશે તેને આ જ્ઞાન આરોગ્ય
અને ઇક્ષવાન બનાવીને બધી જીવંતીમાં પોતે જાતેજ એક સાખીતી રૂપ બનશે. આવાં
સાધનો વડે તેના વિશેષને વિશેષ જોવામાં આવશે, કે આવું જ્ઞાન ખરા વ્યવહારમાં પણ
સત્ય છે તથા સર્વ પ્રકારનાં “ નૈયાયિક ” અને કહેવાતાં “ વૈજ્ઞાનિક ” દૃષ્ટિ બિંદુઓથી
મળી રહે તેના કરતાં પણ ઉત્તમ સાખીતી તેને આ પ્રકારે મળી રહે છે. કોઈ પણ માનવિ
શ્લોકોદારા આધ્યાત્મિક સત્યોને ઉત્તમ પ્રકારે જાણી શકે છે; ગમે તેવી વૈજ્ઞાનિક હોવા છતાં
એકાદ પ્રકારની ઢોંગી સાખીતીથી આમ યર્ષ શકતું નથી, કારણ કે આમાં નૈયાયિક તર્ક
પરંપરાની ગડમથલ કરતાં ભાગ્યેજ કંઈ પણ વિશેષનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

પુખ્ત વયના સમયે કામનાદેહનો પ્રથમવાર જન્મ થાય છે. પછીથી યતા તેના બાહ્ય
વિકાસ સાથે, બાહ્ય અવલોકનની સૃષ્ટિમાં પોતાની નિરાકરણ અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી જે જે
ખુદ્ધુ થયું હોય છે, તે સર્વ પ્રથમ વારજ અંતરાત્મામાં ધસી જાય છે. એટલું આપણે
પ્રથમ દર્શાવી આવ્યા, કે અત્યાર સુધી અંતરપ્રદેશમાંથી અસર થયા વિનાની જીવાત્માની
આવી શક્તિયોને, જેમ ગર્ભાશયમાં ચક્રોઓ અને કણો બાન વિના સ્વતંત્ર વિકાસ પામે
છે, તેમ કેલવણીનાં સાધનોના યોગ્ય ઉપયોગ વડે વિકસાવવાની છે. પુખ્ત ઉમર યતાં એવો
સમય આવે છે, કે જ્યારે માનવિ અત્યારસુધી શિખેલી બાબતો વિષે પોતાનો અભિપ્રાય
બાંધવાને તૈયાર થાય છે. કોઈ પણ માનવિમાં, તેની નિરાકરણ બુદ્ધિ ધણી જલદી જાગૃત
બનાવવો કરતાં, કોઈથી પણ તેનું બીજું વધારે મોટું નુકસાન થઈ શકતું નથી. નિરાકરણ
અને સરખામણી કરવા માટે જરૂરના ગુણો પ્રથમથી પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ કોઈ પણ પોતાના
સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ઉપજાવી શકે છે તો, એવા અભિપ્રાયના ખાત્રી ભયાંઆધાર હોતા નથી.
જીવનમાં સર્વ પ્રકારની એક પક્ષની પૂજનો માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા જ્ઞાનના ટુકડાઓ ઉપર આ-
ધાર રાખતાં સર્વ પ્રકારનાં શોકકારક “ ધાર્મિક પાપ-પ્રાચ્છિનો ” નો, કાલના અનેક જ્ઞા-
નાઓની સ્વીકારાયેલી માનવ બાંધનાઓને આટલા ટુકડા જ્ઞાનના આધારે તપાસી નિરાકરણ
કરવાની ઈચ્છાનો આધાર કેલવણીની આવા પ્રકારની ખામીઓ અને ભૂલો ઉપર હોય છે.
એકાદ માનવિને, વિચાર અધારવા માટે યોગ્ય યતા પૂર્વ બીજાઓએ જે જે વિચાર્યું હોય
તે પોતાની નજર સમક્ષ રાખવાની જરૂર છે. સ્પષ્ટ પ્રમાણના આધારવાળા સત્યનું પ્રથમથી
ઉંડું જ્ઞાન થયા વિના કોઈ પણ પ્રકારની દૃઢ વિચાર પરંપરા ચાલી શકતી નથી. જે કોઈને
કેલવણીના આવા સિદ્ધાંતોને અનુસરવાની મરજી હોય તો, મોકમાં પછી નાની ઉંમરે, તેઓ

જાતે નિરાકરણ કરી શકે એવા હોવાની બાબતાનો તેણે ઉદય થવા દેવો જોઈએ નહિ; કારણ કે આ પ્રમાણે આ બાબતને દૂર રાખવાથી તેમના ઉપર સર્વ પાસાથી અનેક બુલ્લ બરેલા વિચાર વિના જીવનની અસર થવાનો સંભવ રહી શકે છે. આધ્યાત્મિક બાબતાઓના શ્રેષ્ઠ આધાર રૂપ ટેકા વિનાના અભિપ્રાયથી, તે દર્શાવનાર પોતાના જીવનના માર્ગમાં એક પ્રકારનું વિધન ખડું કરે છે. જે કોઈ માનવિ એકાદ વિષય વિષેનું નિરાકરણ આપે છે તો તેમ કરવાથી હમેશાં અસર થયા વિના રહેતી નથી. જે ચર્ચાના પ્રશ્ન સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રથમથી એક અભિપ્રાય બંધાયેલો ના હોય તો, એક અનુભવનો જેવી રીતે વિચાર ચલાવવો જોઈએ તે ચલાવી શકતો નથી. યુવકોમાં તો પ્રથમ શિખવાનું અને પછીથી અભિપ્રાય બાંધવાનું વલન ધડાવું જોઈએ. અમુક વિષય વિષે યુદ્ધિને જે કહેવાનું હોય તે જીવાત્માની અન્ય સર્વ શક્તિયો બોલી રહ્યા પછી જ બોલાવું જોઈએ; એ પૂર્વે યુદ્ધિને તો મધ્યસ્થનું કાર્ય બજાવવાનું છે. અપકંવ નિરાકરણ યુદ્ધિનો રંગ લાગ્યા વિના તેને તો જે જે જોવામાં અથવા અનુભવવામાં આવે તેનું મહણ કરવાનું, જેવું હોય તેવું જ સ્વીકારવાનું છે. તેટલા માટે યુવાન પુરુષને ઉપર સચવાયેલી ઉમર પહેલાં અમુક બાબત વિષેના સર્વ પ્રકારના વાદવિવાદોથી સુરક્ષિત રાખવાનો છે, પોતાના અંતરાત્મામાં કાબલ કરવા માટે તેને જીવનના અનુભવો સામે ચલાવું છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. એકાદ વધતી જતી વ્યક્તિને, આ અથવા તે બાબત વિષેના લોકવિચારથી ભોમીયા બનાવવામાં જરા પણ બાધ નથી, માત્ર અપકંવ નિરાકરણયુદ્ધિથી ઉપજતા અભિપ્રાયો બાંધતાં તેને અટકાવવાની છે. એક અથવા અન્ય દૃષ્ટિબિંદુ માટે એકદમ નિશ્ચય કરી નાખ્યા વિના તેણે માત્ર ઉમિએ વડે જ અભિપ્રાયોનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ; તેણે એકાદ પક્ષ સાથે બંધાઈ પડવું જોઈએ નહિ, પરંતુ ધ્યાનસહિત સંભળતાં તેણે આમ વિચારવું જોઈએ—“ એક પક્ષ આમ કહે છે, બીજો તેમ કહે છે. ” શિક્ષકો અને રક્ષકોને સર્વ બાબતે, પહેલાં આ ઇન્દ્રિયની કેલવણી માટે ધણાજ યુદ્ધિ ચાતુર્યની જરૂર છે; “આધ્યાત્મિક માનવિ” આવું ચાતુર્ય પૂરું પાડવાની સ્થિતિમાં છે.

અત્રે અધ્યાત્મ વિદ્યાના પ્રકાશમાં કેલવણીનાં ચોડાંક દૃષ્ટિ બિંદુઓ વિષેજ વિચાર ચલાવી શકાયો છે, આ તત્ત્વશાસ્ત્રને શિક્ષાચારના કયા સિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ કરવું પડશે, તેની માત્ર સચ્ચતા આપવી ધારી છે. આવા પ્રકારના વિચારનું વલન હવે પછીથી હમેશાં વધતા જતા વિસ્તારવાળાં મંડળોમાં વિસ્તાર પામેનું જશે કે નહિ તેના ઉપર તેના વિનયનો આધાર છે. આમ થવા માટે બે વાનાં જરૂરનાં છે; પ્રથમ, લોકોએ અધ્યાત્મ વિદ્યા વિષેના પોતાનાં બુલ્લ બરેલા વિચારોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે કોઈ ખરા જગરથી આવી વિદ્યામાં જોડાશે તેના એકદમ સમજવામાં આવશે, કે વર્તમાનકાલે તેને ઘણાંક ધારે છે તેવી તે કાલ્પનિક ગંધાની પરપરા નથી. આવા લોક પ્રત્યે તિરસ્કાર વૃત્તિથી આમ કહેવામાં આવતું નથી, કારણ કે કેલવણીના એક સોધન રૂપે આપણો જમાનો જે જે પૂરું પાડે છે તે સર્વને પ્રથમ તો, અધ્યાત્મવાદીઓ ગાંડા, કાલ્પનિક સંદિગ્ધાં વિહરનારા છે, એના જેવા આરોપના ભોગ ચંવું પડે છે. ઉપર ઉપરથી તો અન્ય પ્રકારના વિચારે ભાગ્યેજ સંભવિ શકે છે, કારણ કે અધ્યાત્મ વિદ્યા અથવા શ્રદ્ધાવિદ્યાના નામથી વ્યવહારતા કંઈક અને વર્તમાનકાલનું

શિક્ષણ જીવનના શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિ બિંદુ રૂપે જે જે સિદ્ધાન્તો સૂચવે છે તે સર્વ વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રકારનો વિરોધ સંપદ જણાઈ આવે છે. માત્ર સદજ ઉડા વિચારથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે, કે અધ્યાત્મવિધાના આવા સિદ્ધાન્તો વિના વર્તમાનકાલની બોવનાઓ કેટલા બધા વિરોધ બાવથી ઉભરાઈ જતીજ રહેશે—કેવી રીતે આવી બોવનાઓને સીધેજ આવા સિદ્ધાન્તોની જરૂર સ્વતઃ ઉભી થાય છે, સમય વીતતાં તેમને આમનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલવાનું નથી. જરૂરની બીજી બાબતનો સંબંધ બ્રહ્મવિધાની સ્વતઃ પ્રવર્તતી દૃઢશક્તિ ઉપર છે. જે બ્રહ્મવિધાનાં મંડલોમાં સર્વે બાબતોમાં જ્ઞાનને વ્યાપક બનાવવામાં આવશે, જીવનની સર્વે દશાઓમાં વિશાલતાથી આવા સિદ્ધાંતોને ફલવંત બનાવવાનું અગત્યનું માનવામાં આવશે તોજ માત્ર બ્રહ્મવિધાને સમાજ આવકાર આપશે, નહિ તો સોડા બ્રહ્મ વિધાને એક પ્રકારની ધાર્મિક મતાંધતા રૂપે, હૃદયપરના આવેશવાળાઓ માટેજ યોગ્ય રૂપે માનવાનું ચાલુ રાખશે. જે તે વ્યાવહારિક, ઉપયોગી આધ્યાત્મિક કાર્ય કરી બતાવશે તો બ્રહ્મવિધાની ફીલચાલને બુદ્ધિમાતોનો ટેકો મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

(સમાપ્ત.)

ડૉ. સ્ટીનર.

॥ ઇતિહાસનું શિક્ષણ. ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

હું ધારૂં છું કે મેં જે ઇતિહાસના લાભ બતાવ્યા તેને આપ સંમત હશે. એમાં મત ભેદ જેવું કશું પણ નથી.

હવે આપણે ઇતિહાસ બજાવવાની રીતિ સંબંધી વિચાર કરીએ. સર્વથી પહેલું એ જાણવું જોઈએ કે ઇતિહાસ બજાવનાર એક શિક્ષકમાં કયા ગુણો હોવા જોઈએ ? ઇતિહાસની કથાઓ કદપના શક્તિપર બાર મૂકે છે, અને કદપના શક્તિને ઉત્તેજિત કરવા માટે બાળા સુંદર, લલિત અને કાવ્ય રસ યુક્ત હોવી જોઈએ. ઇતિહાસ બજાવનારમાં એક પ્રબાવશાળી વક્તામાં જેટલા ગુણ હોય છે, તે સર્વ હોવા જોઈએ. સમજા હારા કોઈ પણ દયાનું ચિત્ર ખેંચીને સામે લાવી ગમવાની શક્તિની ઇતિહાસ શિક્ષકમાં ધણી જરૂર છે. આખ્યાન અગર કથાને મનોહર નક બનાવવાની ચોખ્ખતા પણ એનામાં હોવી જોઈએ. અર્થાત એના દષ્ટા જોનેનો કોય મદાન વિસ્તૃત હોવો જોઈએ, જેથી જે દુષ્ટાન્ત આપે જોઈએ

ત્યારે નીચળા શેકે. શિક્ષકની તર્ક શક્તિ પણ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી પ્રશ્ના કારાજ વિદ્યાર્થીઓથી પરિણામ કઢાવી શકે. શિક્ષાચાત્રીની પ્રસિદ્ધ રહમત એ છે કે “ગ્રાનથી અગ્રાનની તરફ વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવા એ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે.” એમ કારણ કે શિવાજી પર વ્યાખ્યાન આપવું છે તો વિદ્યાર્થીઓને પુછવું જોઈએ કે ભારત વર્ષમાં પારસીઓ હિંદુઓ કરતાં અધિક એકત્ર કેમ છે ? વિદ્યાર્થી તરત ઉત્તર આપશે કે પારસીઓનો ધર્મ એક છે, બાબા એક છે, અને સાહિબ પણ એક છે; પરંતુ હિંદુઓમાં તો એ સર્વ બિન્ન બિન્ન છે, આથી પારસીઓ એકત્ર છે. આ જવાબ મળતાં પુનઃ પુછો કે મરાઠા રાષ્ટ્રમાં શિવાજીએ હિંદુ ધર્મમાં વિદ્યુત જેવી શક્તિ કેવી રીતે પેદા કરી ? વર્તમાનમાં વિદ્યાર્થીઓની તરફથી ઉત્તર મળવાનો સંભવ છે કે મહારાષ્ટ્રમાં એક ધર્મ હોવો જોઈએ, અને તેને લીધે પરસ્પરનો આંતરિક પ્રેમ અધિક હશે. આવી રીતે પ્રશ્ના પુછતાં પુછતાં શિવાજીના પૂર્વ મનારે સર્વ ધાર્મિક તથા સામાજિક ઘટનાઓ સંબંધ મરાઠા રાજ્યની સાથે જોડેા જ્યારે શિવાજીના આચરણો અને ભાવોની તરફ આવેા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને પૂછો કે હિંદુઓના કરતાં મુસલમાનો વધારે કદા ધર્મ ચુસ્ત કેમ હોય છે ? વિદ્યાર્થીમાંથી ઘણા ઉત્તર આપશે કે મુસલમાનોને નાની અવસ્થામાંથીજ એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને નાનપણના સંસ્કારોને લીધે તેઓ છેવટ સુધી ચુસ્ત રહે છે. હવે વિદ્યાર્થીઓને કહો કે શિવાજી નાની ઉમરમાંથીજ રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓ સાંભળતો હતો અને તે પ્રમાણે તેની માતા પણ ધાર્મિક વાતો કહ્યાં કરતી હતી. આ સાંભળીને વિદ્યાર્થીઓ શિવાજીની ધર્મ પ્રીયતા અને રાષ્ટ્ર પ્રીયતાનું કારણ તરતજ સમજી જશે. આવીજ રીતે જસવંતસિંહની મહારાજીની કથા વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવેા; આ સાંભળતાં વિદ્યાર્થીઓ તરતજ ખોલી ઉઠશે કે શિવાજીનું હૃદય ઉદાર અને તેનો આચાર ઘણો પવિત્ર હતો, અને તેનામાં સ્ત્રી જાતિની પૂજનો ભાવ વિદ્યમાન હતો. શિક્ષકોએ આવી રીતે જુદી જુદી કથાઓ અને બતાવેા સંભળાવીને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથીજ તેના ગુણ અગર દોષ કઢાવવા જોઈએ. મનો વિગ્રાનનો એ સિદ્ધાંત છે કે બાલકો સ્વૃક્ષ્મ વિષયોના કરતાં સ્થૂલ દ્રશ્યોતોને જલદી સમજી શકે છે. આ પ્રકારે શિક્ષણ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓની વિચાર શક્તિ વધે છે, અને શીખેલો પાઠ તરતજ જૂલો જતા નથી. આ નીયમોને લક્ષમાં રાખીને પાઠમાં આવેલા મુદ્દાનું વર્ણન રસ યુક્ત ભાષામાં વિસ્તાર પૂર્વક સંભળાવવું જોઈએ.

જ્યારે ઇતિહાસનો પાઠ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે તે વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછવા જોઈએ. પ્રશ્ન પૂછવા એ પાઠનો એક આવશ્યક ભાગ છે. જે વિદ્યાર્થીઓને એ વાતની ખાતરી હોય કે શીખવાડેલા પાઠ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે તો તેઓ પાઠ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. પ્રશ્ન પૂછવાની રીતથી જ બીજો લાભ થાય છે તે પાઠની પુનરાવૃત્તિનો છે. આની સાથે સાથે શીખવાડેલા પાઠનો સાર ખોઈ પર લખવામાં આવે, અથવા વિદ્યાર્થીઓને લખાવવામાં આવે તો તે ભવિષ્યમાં ઘણું સહાયક થઈ શકે છે.

ઘણાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ઇતિહાસ શીખવવામાં સર્વથા પુસ્તકોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહિ, અર્થાત વિદ્યાર્થીઓને સર્વથા પુસ્તકો આપવાં ન જોઈએ અને સઘળો પાઠ મૌખિક થવો જોઈએ, જરા વધારે વિચાર કરતાં આ અભિપ્રાય યથાર્થ લાગતો નથી કાર-

જુ કે જો ગૌણ રીતે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન નિશ્ચિત બને છે. જો કદિ કદિ વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન લખાવીને, તેના ઉત્તર પુસ્તકમાંથી શોધીને લખી લાવવાનું કહેવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક વાંચવાનો પ્રેમ પશુ વધે છે, અને ખરી રીતે જોતાં શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ પણ એ છે.

આ એક ધણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે કે ભૂગોળના ઇતિહાસની સાથે કેટલો સંબંધ છે? હોર્ડ ચેમ્બર ડીલ્ડ ખરૂં જ કહે છે કે ભૂગોળ અને સમય નિર્ણય કરવાની વિદ્યા—એ બે ઇતિહાસની આંખો છે. જે વિદ્યાર્થીને ભૂગોળનું જ્ઞાન નથી, તે કદિ પણ ઇતિહાસનો જ્ઞાતા થઈ શકે નહિ. જે વિદ્યાર્થી જાપાનના પ્રાકૃતિક અને ભૌગોલિક લક્ષણોને જાણતો નથી, તે કેવી રીતે સમગ્રી શકે કે રૂશિયા અને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધમાં જાપાનને પ્રાકૃતિક લાભ શા હતા? ભૂગોળ નહિ જાણનાર કેવી રીતે સમગ્રી શકે કે, ભારતવર્ષમાં ઉત્તર દિશામાંથી જ શત્રુઓનાં કેમ આક્રમણ થતાં રહ્યાં? મરાઠા અને આરંગજેબની બાદશાહી સેનાઓનો મુકાબલો કરવામાં ભૂગોળથી અગ્રત તથાજ કેવી રીતે સમર્થ થાય? આવી રીતે બોયરોની નાનકડી સેનાએ, બે વર્ષ સુધી અંગ્રેજોને કેવી રીતે અક્કરમાં નાંખ્યા? આટલા બધા દેશોને છતનાર નેપોલીયન નાનકડી ઇંગ્લેન્ડને કેમ ન છૂટી શક્યો? અંગ્રેજોને પોતાના રક્ષણાર્થ જમીન પરની સેનાની કેમ આવશ્યકતા નથી? અંગ્રેજોને હિંદમાં નિવાસ સ્થાન કેમ નથી કરતા? આફ્રીકાખંડ, સમ્યતા અને વાણીજ્ય વ્યાપારનું કેન્દ્ર કેમ નથી બની શકતું? ભારત વર્ષની પછાત જાતિઓ પર રાજનૈતિક પરિવર્તનોનો વધુ પ્રભાવ કેમ નથી પડ્યો? આ સર્વ પ્રશ્નોનો ખુલાસો ભૂગોળના જ્ઞાન સિવાય ન જ મળી શકે. જ્યાં સુધી ભૂગોળનું સારી રીતે જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી, યુદ્ધનાં સ્થળો, અને સેનાના પ્રયાણના માર્ગોનો પત્તો લાગતો નથી. અને તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી કેટલાક અંશે ઇતિહાસની મનોરંજકતા જતી રહે છે, આથી ઇતિહાસ શીખવતી વખતે પણ ભૌગોલિક ચિત્ર સામે રાખવું જોઈએ. શીખવવા પહેલાંજ સર્વ ઐતિહાસિક સ્થળો અને અન્ય આવશ્યક સ્થળોને દેખાડવાં જોઈએ. આવી રીતે શિક્ષક ઐતિહાસિક ચિત્રોથી પણ ધણો લાભ લઈ શકે. ઉત્તરતા વર્ગ માટે તો આ પ્રમાણે હોવું અત્યંત જરૂરનું છે. જો શિક્ષક પોતે જ રૂઝગ જાણતો હોય તો તે બોર્ડ પર વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્ર દોરીને બતાવી શકે છે. એક વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહે છે કે ઇતિહાસ ચિત્રોદ્ધારાજ શીખવેા જોઈએ. તેના મત પ્રમાણે જો કોઈ વિશેષ વ્યક્તિના ગુણ બતાવવા હોય તો તે પણ ચિત્રોદ્ધારાજ બતાવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જો આરંગજેબની દુરતા અથવા હુદહદયનો છોકરાઓને પરિચય આપવો હોય તો બચબીત પંડિતેનું ચિત્ર દોરવું કે જે કંપતા કંપતા પોતાનાં પુસ્તક બોંબમાં દાટતા હોય. આ પ્રમાણે ચિત્ર દોરી જોડારને પૂછવું કે કોઈ વસ્તુને છૂપાવવાની તથા દાટવાની ક્યારે જરૂર પડે છે? તો ઉત્તર આપશે કે ‘તે સમયે કે જ્યારે ખુશી રીતે કોઈ વસ્તુનો પ્રયોગ કરવા દેવામાં આવતો નથી.’ આવી રીતે એમની પાસેજ કહેવાવું જોઈએ કે આરંગજેબ ધણો અત્યાચારી હતો. ખરી રીતે જોતાં આ રીત છે તો સારી અને વ્યવહારીક પણ છે, પરંતુ તે અધીક સમય લેશે, અને તે નાનાં બચ્ચાને મારેજ લાભદારી છે.

હવે એક અન્ય પ્રશ્ન એ છે કે જોના પર આજ કાલ ધણો વાદવિવાદ ચાલી રહ્યા

છે, તે તિથિઓ મંચાઈતો છે. ઇતિહાસના પાઠની માથે તિથિઓને ગોખાવવી એ ક્યાં સુધી જરૂરનું છે ? તિથિઓ પર બહુબળ રાખવું એ અને પણ આવશ્યક લાગતું નથી. પણ મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓની તિથિઓથી પણ અજ્ઞાન રહેવાથી જન દંદિ પણ નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી. તિથિઓને યાદ કરાવવા માટે એટલાઓનો ઉપયોગ કરવામા આવે તો તે ઘણી જલદીથી મોટે થઈ જાય છે. તિથિઓને મોટે કરાવવામા સાહચર્યના નિયમોમાંથી એ નિયમની સહાયતા લેવી જોઈએ કે જેનું નામ મનોવિજ્ઞાનકારોએ સામીપ્ય તત્વ રાખ્યું છે. દાખલા તરીકે ૧૭૨૬, ૧૫૨૬. ૧૭૨૬ તથા ૧૮૨૬ માં બનેલા બનાવો એક સાથે યાદ કરાવવામાં આવે છે. આ માર્ગનું અવલંબન કરવાથી આ પ્રશ્નનું ઘણું અંશે સમાધાન થઈ શકે છે.

જો શિક્ષક પોતાના પાઠને મનોરંજક અને અધિક લાભદાયક બનાવવા યાદતા હોય તો તેમણે એક અન્ય વાત પણ પોતાની દ્રષ્ટી સમીપ રાખવી જોઈએ. જ્ઞાતથી અજ્ઞાતની તરફ લઈ જવું એ શિક્ષાનું મૂલ સૂત્ર છે એ હું પ્રથમ કહી ગયો છું. એથી વર્તમાનકાલની ઘટનાઓ અને સંસ્થાઓના પ્રભાવ તથા એના પશ્ચાત્તોને સમજાવવાને માટે, જો એના પોતાના સમાન ભૂતકાલની ઘટનાઓ માથે સરખાવવામાં આવે તો તેથી ઘણો લાભ થવાનો સભવ છે. તે ઉપરાંત તેથી વિદ્યાર્થીઓની માનસિક શક્તિઓ પણ ઉત્તર થાય છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારના ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતોને સમજવાને પણ યોગ્ય બને છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લેન્ડના રોમન શાસનની સાથે ભારત વર્ષનું વર્તમાન અંગ્રેજી શાસન સરખાવી શકાય છે. જેવી રીતે પ્રાચીન ઇટીનોએ પોતાની સભ્યતા તથા રીતિ વ્યવહારને છોડીને રોમની સભ્યતા અને રીત રીવાજો અદલ કરી લીધા હતા, એવી રીતે ભારત વર્ષના ઘણા શિક્ષિતોએ પણ પોતાની પુરાની સભ્યતાને સલામ આલેકુમ કરીને અંગ્રેજી સભ્યતા અને રીત રીવાજનું અનુકરણ સ્વીકાર્યું છે. રોમન શાસનના વખતમાં જેવી રીતે લેટીનમાં બોલવું એ માનભરેલું ગણાતું હતું તેવી રીતે આપણા દેશમાં પણ અંગ્રેજી બોલેલા અંગ્રેજી ભાષામાળ પોતાના વિચારોને પ્રકાશિત કરવામાં પોતાને મોટાઈ સમજે છે. જેવી રીતે રોમનોએ ઇંગ્લેન્ડમાં સડક આદિ બનાવીને તે લોકને પોતાના દાસ બનાવ્યા હતા, એવી રીતે અંગ્રેજોએ પણ રેલ, તાગ આદિ ચલાવીને ભારત વર્ષને પોતાનો આધિન બનાવ્યો છે. આવી રીતે પોતાના દેશની ઐતિહાસિક ઘટનાઓની વિદેશી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સાથે સરખામણી કરી શકાય છે. જેમભાષા ધર્મના ઇસાઈ મતની સાથે, અકબરની ઇલિ-જાબેદની સાથે વિગેરે.

આવા શિક્ષણ ક્રમની આવી સામાન્ય સૂચનાઓ છે. આ સિવાય નાનાં બોક્ષકો અને મહાવિદ્યાલયો માટેની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ઘણો ફેરફાર થઈ શકે એમ છે.

કુલચંદ બાપુલ શાહ.

॥ નજીકનું ભાવિ. ॥

(આડીઆરમાં મીસિસ. બેસન્ટે ૨૨ મેએ આપેલું એક ભાષણ.)

ગત કેટલાંક વર્ષોથી આપણામાંના ઘણાંના મનમાં ભાવિવિષેનો પ્રશ્ન ઘણો ધોળાયાં કરે છે તેથી તથા ગત વર્ષથી માંડીને કેટલીક બાબતો આપણામાંના ઘણા ખરા ગતિમાન થવાની ધારતા હતા તેના કરતાં પણ ઘણી ઝડપથી આગળ વધવા માંડી છે તેથી આજે પ્રભાતમાં “ નજીકના ભાવિ ” વિષેનો વિષય મેં પસંદ કર્યો છે. આજથી બરોબર એક વર્ષ પૂર્વે ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૯૦૯ ના મે માસમાં બ્યારે મારો “ The Changing World ” “ પલટાઈ જતી દુનિયા ” વિષેનો વ્યખ્યાન ક્રમ ચાલતો હતો ત્યારે મેં જમાનાનાં અનેક ચિહ્નો દર્શાવી આપ્યાં હતાં, તથા કેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક, કલા વિષયક, સામાજિક અને નાગરિક જીવનો અમુક એક બિંદુ તરફ ખેંચાય છે કે બ્યાંથી જે ખાસ દિશાઓમાં ચલાર મુખી એ સર્વ પ્રવર્ત્યાં છે તે ખાસ દિશાઓમાં વિશેષ વૃદ્ધિ ખીલકુલ અસંભવિત છે, એ વિષે ભાર મૂકીને સૂચના કરી હતી; એના એજ ક્રમનાં પછીનાં વ્યાખ્યાનોમાં, મૂખ્યત્વે કરીને માનવજાત સ્વીકારી લેશે એવી કેટલીક ઉન્નતિ માર્ગની દિશાઓ મેં સૂચવી હતી; તથા આવી બાબતોને એક બદલાતા જતાં જમાનાનાં લક્ષણો રૂપે દર્શાવી હતી; સાથે સાથે મેં આપણે જેને એક નવીન ઉપ-કુલના નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેના ક્રમવાર ચાલતા બધારણું પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું.

તમે સર્વે અભ્યાસિયોના જાણવામાં છે તેમ એક ઉપ-કુલ એ એક મૂલ-કુલના એક વિભાગ અથવા શાખા સમાન છે; મૂલ-કુલ એક મહાન આદર્શરૂપ છે, જેને અનુસરીને દુનિયાનાં અગ્રગણ્ય માનવિજ્ઞો વિકાસક્રમમાં આગળ વધ્યાં જાય છે; વળી તેમાં સંખ્યાબંધ ઉપ-વિભાગો, સમ ઉપ-વિભાગો હોય છે, આમાંનો દરેક તેને મળતા આવતા મૂલ-કુલનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો અપૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે. “ મળતા આવતા ” એટલા શબ્દોથી સાધારણ ગણતરી પ્રમાણે સમાન “ સંખ્યા ” વાળા કુલને સૂચવવા માગું છું; અથવા સમન તત્ત્વવાળું કુલ સૂચવવા માગું છું; આ એક તેની તે વાતને અન્ય પ્રકારે કહેવાનો માર્ગ છે. જેમ કલ્પનાતત્ત્વ વિશેષ વિકસેલું આટલાંટીઅન મૂલ-કુલ થઈ ગયું, જેમ આપણે માનસિક તત્ત્વ વિકસેલું પંચમ અથવા આર્થિકલ જોઈએ છીએ તેમ મળતાં આવતાં ઉપ-કુલો સમાન ગુણો, લક્ષણો દર્શાવી આપે છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે. તમે જાણો છો તેમ ચોથું અથવા કેલ્કિટક ઉપ-કુલ અત્યંત પ્રબલ રીતે કામના અને હર્મિના ગુણોને દર્શાવી આપે છે; તેવી રીતે પંચમ અથવા ટ્યુટોનિક ઉપ-કુલ ઘણીજ આગળ પડતી રીતે સૂક્ષ્મ મનને દર્શાવી આપે છે. બાહ્ય સંજ્ઞાના ફેરફારોને ઉપજાવતાં તથા તેમાં સમાવેશ થતાં આવાં તત્ત્વોના ક્રમવાર અનુસરણુ વડે આપણે ભૂત અને વર્તમાનને સમજવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ એટલુંજ નહિ પરંતુ અમુક સંકલિત હદ સુધી ભાવિનું પણ આગળથી સૂચન કરી શકીએ છીએ. પંચમકુલ અને પંચમ ઉપ-કુલ જે માર્ગે ચાલ્યાં જાય છે તે દિશાને અનુસરતાં સાદૃશ્યવડે આપણે એટલું જોઈ શકીએ કે હવે પછીના ઉપ-કુલમાં જે તત્ત્વ વિકાસ પામશે

તે બુદ્ધિ, શુદ્ધ વિવેકયુક્ત બુદ્ધિનું હશે; આવી બુદ્ધિ, સ્થૂલ, નૈયાયિક, વાદવિવાદ મરત મનની પારતી, છે, તકને બદલે આંતરજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે; એકાદ મહાન ભાવના નજર આગળ ખડી કરતાં, ઉર્મિથી ઉભરાઈ જતા લોકના એક લક્ષણરૂપ તાત્કાલિક ઉત્તર, આવી બુદ્ધિ એકાદ ઉચ્ચ ભૂવનના દૃષ્ટિ બિંદુથી આપે છે. કેટલેક શ્રેતાઓ સમક્ષ એકાદ-આધ-રીશ શ્રાત્તમંડળ—ઉર્મિ અથવા નીતિ વિષેની કોઈક મહાન ભાવના ખડી કરે; તમને માલૂમ પડી આવશે કે આપું સભાગૃહ ભાવનામાં તથાઈ જાય છે, જોતજોતામાં તેના સૌંદર્યનો સ્વીકાર કરે છે, તેને શુભરૂપે સમજી શકે છે. વિકાસ પામેલી તાર્કિક શક્તિઓના પ્રબલ પાયા સહિત, એકાદ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ માનવિમાં બુદ્ધિનો ગુણુ આપોઆપ વિકાસ પામતો જાય છે; પછીથી તે અત્યાર સુધી વાદવિવાદ વડે બાહ્યપ્રદેશમાંથી મેળવેલા સત્યની અંતરમાં ઝાંખી પામવાને શક્તિવાન થાય છે. એક સમયે (Dogmatism and Mysticism) “ મતવાદ અને અપરોક્ષજ્ઞાનવાદ ” ના ભાષણમાં મેં તમને બતાવી આપ્યું હતું. તેમ આ એક મહાન ભેદની બાબત છે; “ મતવાદ ” માં તમને બાહ્ય પ્રદેશમાંથી ઠોકી બેસાડવામાં આવેલી એકાદ સલની એકાદ માનસિક વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, એકાદ સત્તારૂપ મનાતી વ્યક્તિની તે હોય તેમ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આવો સ્વીકાર કરનાર માનવિ, આવી વ્યક્તિ પ્રત્યે પોતાને ભક્તિ હોય એમ ધારે છે. “ અપરોક્ષ જ્ઞાનવાદમાં ” તમને સલની આંતર પ્રતિતિ થાય છે; માનવિ અંતરમાંથીજ પદાર્થને સત્ય રૂપે પીછાને છે. આવીજ રીતે બુદ્ધિના વિકાસ, ઉત્તરિવડે—છઠ્ઠા ઉપ—કુલમાં જોટલાં સંકૃષ્ટિત પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થશે તે લક્ષમાં લેતાં પણ—સમગ્ર શિષ્યાચાર કેલવણી રંગારો, માત્ર પ્રજ્ઞાઓની અંતર ઘટનાઓમાં ફેરફાર થશે એટલુંજ નહિ પરંતુ એક પ્રજ્ઞાની અન્ય પ્રજ્ઞા પ્રત્યેની રાજ્યની-તિમાં પણ ફેરફાર થશે. અલબત્ત આવા સર્વ ફેરફારોમાં ગૌણપક્ષ માર્ગનો દોરનાર યર્ધ પડે છે. પ્રકૃતિ હમેશાં, પ્રજ્ઞાસત્તાક રાજ્યવ્યવહારના માર્ગથી વિરુદ્ધ રીતે ગૌણ પક્ષ વડેજ નિયમનું કાર્ય થવા ક્રમે ક્રમે વધતી જતી સંખ્યાથી અનુસરાતી એકતાની ગૌણસંખ્યાને પસંદ કરે છે. તેથી સર્વ પ્રકારની મહાન હીલચાલોનો એકનાથી આરંભ થાય છે, પછીથી એ એકની આસપાસ એકાદ થયલા મંડલ સહિત આગળ વધે છે, પછીથી વિશાળ લોક સંખ્યાથી સ્વીકારાતા સુધી આગળને આગળ વધતી જાય છે; કારણ કે વિકાસ ક્રમમાં અરેખરી ઉપયોગની બાબત ગુણુ સંબંધી છે, સંખ્યા સંબંધી નથી. પ્રાણીના કંઈયે નહિ પરંતુ મરતકના ગુણુ વડેજ સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં નિયામક પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. હાથીના કદ કરતાં સિંહની ચપલતા કરતાં, બળદના બળ કરતાં આટલી બધી અધમ કાઠિનો માનવિ પોતાના મગજમાં કાર્ય કરતા અંતરાત્માના એક પ્રકારના ઉચ્ચ ગુણુવડે એ સર્વેના ઉમર રાજ્ય ચલાવી શકે છે; પ્રકૃતિમાં પણ હમેશાં આમજ હોય છે; ગુણુવડેજ સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આવા છઠ્ઠા ઉપ-કુલની તૈયારીઓ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અદ્ભૂત ત્વરાથી આગળ ચાલ્યાં જાય છે. તેમાંથી પસંદ થવાના છઠ્ઠા મૂલ-કુલના નમૂનાને તે અપૂર્ણ રીતે દર્શાવશે, તેમાં બુદ્ધિનો ગુણુ ધણજન ઉચ્ચ પ્રકારે આધિભાવ પામશે. મૂલ-કુલમાં ભાગ બજવનારા જીવાત્માઓની કસરત કરવાની ભૂમિરૂપ તે બનશે; તેઓ આ પ્રમાણે લાખ્ખો કરોડો વર્ષ પછી થવાના મૂલ-કુલના ગુણુનો (બુદ્ધિ) સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાને સંપન્ન તથા શક્તિવાન બનશે.

ગયે વર્ષે લંડનમાં આ વિષય વિષે આપેલાં બાંધણુ પછીથી આજ સુધીમાં બે મોટા ફેરફારો બન્યા છે, એ ઉભયે અર્થ સૂચક છે. પ્રથમ તો, ઇંગ્લેન્ડને બંધારણ સંબંધી મહાન પ્રશ્નના સામે ખડું કરનાર રાજકીય ખળભળાટ; આ પ્રશ્નના નિરાકરણ ઉપરજી બાવિનો ધણે મોટે ભાગે આધાર છે. આ પ્રશ્ન અસારની પેટે આગળ તરીઆવવાનાં મેં ગયે વર્ષે બાંધણુ આપ્યાં સારે કોઈ પ્રકારનાં ખાસ ચિહ્ન નહોતાં. જૂતકાલ તરર દૃષ્ટિ ફેંકતાં મને યોગ આવે છે, કે અનેક વર્ષો પૂર્વે ત્યારે હું રેડીકલ હીલચાલના પૂર જોમમાં ધૂમતી હતી ત્યારે હાઉસ ઓફ લોર્ડસ વિરુદ્ધની લાગણી તે સમયે હતી અથવા અસારે છે તેના કરતાં પણ ધણીજ તીવ્ર પ્રકારની હતી, તે સમયે વારસાના તત્વનો સંપૂર્ણ રીતે વિનાશ કરવાની, હકની બાવનાનો નાશ કરવાની ઇલાદિ વાર્તાઓ લોકમાં પૂર જોસથી ચાલતી હતી; પછીથી આવી સર્વ વાર્તાઓ અસ્ત થતી ચાલી; વર્તમાનમાં એકાએક આ પ્રશ્ન નિશ્ચયાત્મક અદ્ભૂત પરિણામ સાથે શરીથી આગળ તરી આવ્યો છે. શાંતિથી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં વર્તમાન રાજ્યનીતિ, જેમાં રાજ્યો, લોર્ડ્સ અને કેમન્સ લોકો રાજ્ય કર્મો સત્તારૂપ હોય છે એવા દેશના પ્રાચીન રાજ્ય બંધારણ ઉપર એક પ્રકારના સીધા હુમલા સમાન છે; જે વડે ઇંગ્લેન્ડ વૃદ્ધિ પામ્યું છે, જે વડે તે જૂતકાલમાં વિશાલ અને બલવાન બન્યું છે, જે વડે તેનું વિશાલ સામ્રાજ્ય બંધાયું છે, એવા એક રાજ્ય બંધારણ સામે શંકા સમાન છે. બે એમ્પરોવાળા દેશો પ્રત્યે નજર ફેરવતાં ઇંગ્લેન્ડે હમેશાં દુનિયાની અન્ય કોઈ પણ પ્રજાની પોતાના જેવી ખીજ એમ્પર નહિ હોવાની મગરૂરી લીધી છે, અને તેમનાં બે જુદાં પડી આવતાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે,—એક તો વારસાના તત્વનો સ્વીકાર, બીજું પ્રજાના મહાન પુરુષોને પીઅરોની ઉચી પદી આપવાનું વિધાન.

જો વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર લેશ પણ સત્ય હોય તો, તમારાથી જન્મના પ્રશ્ન વિષે, “ ઉછેરની કીમત ” વિષે દુર્લક્ષ કરી શકાશે નહિ. વર્તમાન પ્રજાસત્તાકલનવાળાં માન-વિચ્છોનો મોટો વિરોધ ઉભો થાય છે, એ મારા લક્ષમાં છે; તેઓ પૂછે છે;—“ અમુક માનવિને તેના જન્મને લીધેજ અમુક ખાસ પદી અને મહાન હકો શા માટે મળવા જોઈએ? ” આનો ઉત્તર એટલેજ છે, કે પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તતા વારસાના નિયમવડે સ્થૂલ દેહનો ધણે ભાગે આધાર વંશપરંપરા ઉપર હોય છે. અનેક શતકો થયાં તેમના પૂર્વજોની આસપાસ વિંટાઈ રહેલા શિક્ષણ વડે, તેમના પૂર્વજો પ્રવૃત્તિની અમુક ખાસ દિશાઓમાં જોડાયલા હોવાને લીધે, આવાં સર્વ કારણોને લઈને મોટે ભાગે તેમના દેહો ધડાય છે તથા અમુક ખાસ પદ પ્રાપ્ત કરવાની તેમની શક્તિયો યોજાય છે. એક ક્ષણવાર મારી સાથે લેકેશાયરમાં ચાલો—“ કુલિ-નતા ” નાં લાભનો અથવા વિરુદ્ધનો તમારો પક્ષપાત દૂર કરવા માટે—ત્યાં મજૂરોની એક નતા ” નાં લાભનો અથવા વિરુદ્ધનો તમારો પક્ષપાત દૂર કરવા માટે—ત્યાં મજૂરોની એક ઉપજાતિ વધવા માંડી છે, એક વણકર અથવા લૂગડું બનાવનાર જાતિ ઉભી થઈ છે. આવા ખાસ વર્ગના વણકરોના દેહો ઉપર અસર કરતા વારસાના નિયમનું પરિણામ લડવિગ યુક-નેરના કહેવા પ્રમાણે એવું થયું છે, કે તેમનાં બાલકો, વણકરવિનાના વર્ગોમાં નાં મળી આવે એવી આંગણીઓની કુશળતા તથા બાપદાદાનો ધંધો શિખવાની સરલતા સહિત જન્મે છે. પગારનો પ્રશ્ન નિકળી આવતાં ઉછેરનો સ્થૂલલાભ આપોઆપ જણાઈ આવે છે, એટલું લેકેશાયરમાં સારી રીતે જણાઈ છે, કે ત્યાં લાંબા સમયથી કુબાર કામ ચલાવવામાં

આવે છે એવા રૂઝેડાંશાયરમાંથી એકાદ કુટુંબ ત્યાં વસવા આવે અને આ કુટુંબનાં બાલકોને લેકેશાયરની મીસોમાં નોકરી મળે તો આવા ઉમેદવારોને આપવામાં આવતા પગાર, વણકર કુટુંબનાં લેકેશાયરનાં છોકરાં છોકરીઓને આપવામાં આવતા પગાર કરતાં ઓછો હોય છે. શા માટે ? આનો ઉત્તર એટલો છે, કે વણકરનો છોકરો પોતાના બાપનો ધંધો, એકાદ કુંભારનું બાલક વણકરનો ધંધો શિખે તેના કરતાં ઘણી ઝડપથી શિખી શકશે. કુંભાર કામવાળા પરગણામાં ઉછરેલાં બાલકો કરતાં વિશેષ ચાલાકી અને ખાત્રીથી ધંત્રોને ચલાવી શકે એવા ખાસ પ્રકારની આંગળીઓ તેમને વારસામાં મળેલી હોય છે. વર્ગો વિષેની સર્વ પ્રકારની ભૂલ ભરેલી ભાવનાઓ દૂર રાખતાં પણ વંશપરંપરા જાળી આવે છે; જો કે નિયત રીતે નહિ પરંતુ સામાન્ય રીતે મજૂરવર્ગના યુવકને, ઉચ્ચકક્ષણના યુવક કરતાં બિનરૂપે દટિપાતથીજ જોઈ શકાય છે. સ્થૂણવારસાને લીધે તે એકબિજા પ્રકારના સ્થૂણ નમૂના રૂપ હોય છે.

અનેક દશાંતોમાં કુલિનકુટુંબોએ પૂરા પાડેલા દેહોમાં અવતરતા જીવાત્માઓ, આવા ખાસ નમુનાના દેહોમાં આવવાના કારણથીજ અવરૂપ કરીને કુલિન અથવા શ્રેષ્ઠ નિવડતા નથી, એ વિચાર સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે. વર્તમાનમાં સમગ્ર દુનિયામાં ઉપજી આવેલા ગૂંચવાડામાં, અશુરશઃ ગાતિઓના એક પ્રકારના ગૂંચવાડામાં, જોડેલા અત્રે હિંદમાં તેટલોજ ધૂરપમાં પણ બધી દુનિયામાં સઘળે પથરાઈ ગયેલો એક પ્રકારનો ગૂંચવાડો તમારી આસપાસ જોવામાં આવે છે, તેમાંથી પ્રગ્નસત્તાની ભાવનાનો ઉદય થયો છે; વારંવાર એકાદ અમીરના દેહમાં વસવાને બીલકુલ ના લાયક એકાદ જીવાત્મા તમારા જોવામાં આવે છે, તે “અમીરાઈ” વિનાનો હોય છે, એટલે તે પ્રગ્નના કલ્યાણને માટે પોતાની જાતનો ભોગ આપવાને તૈયાર હોતો નથી; પ્રાચીન દિનોમાં તો રાજ્યવાદકવર્ગનું આ એક મહાન લક્ષણ ગણાતું હતું. ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રાચીન અમીર કુટુંબોના નામથી ઝોળખાતાં બધાં કુટુંબોને તેમની અમીરી પોતાના દેશની સેવા કરવામાંથીજ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એક યથાર્થ દશાંતથી જણાઈ આવે છે તેમજ હું અત્રે જણાવીશ, રાજા અને અમીરો વડે જ બધા લશ્કરનું પોપણ થતું હતું; વર્તમાનની પેઢે તે સમયે કોઈ પ્રકારનો લઠાઈ-વેરો નહોતો; લશ્કરને નિભાવી રાખવા માટે સામાન્ય જન સમૂહ ઉપર કોઈ પ્રકારનો કર નાખવામાં આવ્યો નહોતો; અત્રેના ક્ષત્રિય વર્ગની પેઢેજ, દેશનું રક્ષણ કરવાની ફરજ અમીર વર્ગની વંશપરંપરાના ધર્મ રૂપે ગણાતી હતી. પશ્ચિમની ક્રૃષ્ણકલ સીંઠમમાં અમીરોની ક્ષત્રિયોના જોવીજ ફરજ હતી; દેશના રક્ષણ માટે જન અને માલ આપવાની તેમની ફરજ હતી. લશ્કરી ભોગવટાની શરતે, લશ્કરી સેવા વડે જ તેમને તેમની જમીનોની માલિકી મળતી હતી. જ્યાં સુધી આંતર અને બાહ્ય સાથે સાથે આગળ વધ્યાં જાય છે ત્યાં સુધી સર્વ બાબતો સારી રીતે આગળ વધ્યાં જાય છે; પરંતુ એ ઉભયમાં વિરોધ થતાં વિપત્તિ આવી પડે છે. આંતર ધર્મ અને બાહ્ય પદ્ધિ વચ્ચે સર્વ દેશોમાં વિરોધ ચાલુ થયો છે, વંશપરંપરાની સત્તા બધામાં આવી પડી છે; પરંતુ હાઉસ ઓફ લોર્ડસના અન્ય લક્ષણને લીધે ઇંગ્લેન્ડમાં આ બાબતનો થોડો ઘણો અટકાવ થયો છે; પ્રગ્નકીય જીવનના વિવિધ માર્ગોમાં પોતાનીજીતે વિખ્યાતિ પામેલા લોકોને વારંવાર હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. હાઉસ ઓફ લોર્ડસની અપૂર્વતાનો આમાંજ

આવા ફેરફારો આવતાં ઘોઠાંક વર્ષમાંજ થવાના છે; ઘોઠાંક વર્ષ પૂર્વે થવા અસંભવિત લાગતા આવા મહાન ફેરફારો વર્તમાન કાલના વિચાર અને પ્રવૃત્તિની ઝડપથી થવાના છે, એમાં માની લેતાં પ્રથમ પગલું અધમ મનસવડે નહિ પરંતુ બુદ્ધિની દિશાઓમાં દોરાતા એક રાજ્યત્ર તરફ બરવાનું છે; પ્રજાતંત્રનો વિનાશ થશે નહિ. પરંતુ દિવ્ય હકથી સાબીત થતા નેતાઓનેજ તે પસંદ કરશે; તેની પસંદગી રાજ્યદારી પુરૂષોથી દોરાયલી નહિ પરંતુ સ્વાભાવિકજ બનશે, તે એક પક્ષની નહિ પરંતુ સમગ્ર પ્રજાની બનશે. એક વિભાગજ નહિ પરંતુ બધો પ્રજા સમૂહ તેમાં ભાગ લેશે. આ પ્રકારે ભાવિ રાજ્યતંત્રનું આપણને આંખુ દિગ્દર્શન થાય છે, જેમાં યહા પુરૂષો રાજ્ય શાશન ચલાવશે, ખરેખર મહાપુરૂષોનેજ સત્તા આપવામાં આવશે. માનસિક વિકાસ પામેલા લોકવાણી એક પ્રજામાં બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, એજ માત્ર સંભવિ શકે એવી એક સત્તા છે,—પ્રજ્ઞા, ચાતુર્ય: આ બે જ સત્તાનાં ખરેખરાં મૂલ છે. જ્ઞાન અતે પ્રજ્ઞાનું રાજ્ય ના પ્રવર્તતા મુખી વિકટ પ્રસંગો અનિવાર્ય છે.

(આગળ આપુ.)

સત્તમ એડવર્ડે હજુએ સાથમાં રહી સ્થાય કરે છે.

મી. સ્ટેડની એક સાથી મિસ. ઇ. કે. બેટસે લાઇટ પત્રમાં લખેલા એક આનંદકારક પત્રને અમૃત બગ્ગર પત્રિકાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ગત :રાજધિરાજના મરણથી મિસ. બેટસને ઘણુંજ લાગી આવ્યું હતું, પરંતુ દુનિયાની પેલીપારના એક મિત્ર તરફથી એક સંદેશો મળવાથી આનંદ થયો હતો; એ સંદેશ નીચે પ્રમાણે હતો:—

તેમના પદવીના ગેરલાલોમાંથી છૂટા બનતાં તેમનો પ્રભાવ હથથણે વધી ગયો છે. તેમની પ્રજાઓનાં અન્યોન્ય સાથે સંબંધ ધરાવતાં કાર્યોમાં ગમે તેટલી ઝગઝગતી કારકીર્દી હોવા છતાં, તેમના પોતાના દેશનેજ કટાકટીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેઓ રાજધિરાજ હોવાની સત્ય બાબતને લીધેજ તેમના હાથ બાંધી લીધેલા હતા.....ઇંગ્લેન્ડના એક ઉત્કૃષ્ટ રાજ્યદારી પુરૂષના આદ્યા જવાથી, તેમના હાથ દુનિયાદારીના જીવનમાં કોઈ કાલે જોટલા છૂટા ના થઈ શકે તેના કરતાં વિશેષ છૂટા થાય છે.....છૂપા વેશમાં આ એક આશિર્વાદ સમાન છે—તમે આ સર્વ ટુંકામાંજ જોશો.

આ ઉપર અર્થો ચલાવતાં વિદુષિ વસંત લખે છે:—

મરી ગયલી ખરેખરી રીતે જીવતાં હોય છે, તેઓ જીવંતોમાં ગયા પછી પણ દુનિયાની બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતા તેમના લાભપ્રવર્તતા હોય છે, એટલી મત્ત બાબતનું પ્રજાને

પુનઃસ્મરણ કરાવતું એ ઉત્તમ છે. જ્યારે એક રાજા, એક ખરેખરા કટાકટીના પ્રસંગે, જેમાં પોતે ધણોજ આનંદ લેતો હોય એવું કાર્ય અધુરું રહ્યું હોય તેવામાં પોતાનું રાજ્ય છોડી જાય તો તે નજીકમાંજ વસે છે, તથા હબ્બુએ કોષના ઉપર અસર કરવાનું, કોષને દોરવાનું શોધતો હોય છે; આગળ ઉપર આવી પડવાનાવિકટ પ્રસંગોના સમયમાં, સલાહકાર આત્રીથી પોતાના સામ્રાજ્યને તજી જશે નહિ. પિતાનું કંઈ કંઈક પુત્રદારા પ્રકટ થતું ચાલશે: આ ઉપરાંત રાજાધિરાજ એડવર્ડ, ઈંગ્લેન્ડમાં કમભાગ્યે બાદશાહી સત્તાને બંધન કરતા સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી બંધાયલા હોય અને કરી શકે તેના કરતાં સત્તાના લગભગ-ધારીઓ ઉપર વિશેષ બલવાન અસર ઉપજાવવાને શક્તિવંત બનશે. તેમણે—કદાચ પોતાના પુત્રના લાભાર્થે—એક એસ્કેવીથના હાથમાં સત્તા આપનાર તથા એક સક્ષમ એડવર્ડના હાથમાં તેને જતી અટકાવનાર રાજ્ય બંધારણના વર્તમાન ફારસની અસંગતતા તરફ વિશેષ નહિ તો ઈંગ્લેન્ડના લોકનું લક્ષ્ય તો દોરુંજ છે. ઈંગ્લેન્ડના કોઈ પણ પ્રકારના કાયદા વડે, પ્રધાનોની કાઉન્સિલ ઉપર પ્રમુખપદ ભોગવવામાંથી રાજાને દૂર કરવામાં આવતા નથી, પરંતુ પ્રથમ જ્યોર્જ રાજાને ખ્યાત બતાવનાર અગ્રેજ ભાષાના શક્તિ અગ્રાનને લઈને આમ થયું હતું. જે પંચમ જ્યોર્જ પોતાના પૂર્વજની અયોગ્યતાનાં પરિણામને દૂર કરશે તથા ઈંગ્લેન્ડની રાજગાદીને એકાદ મદ્દાન આત્માને સ્વીકારવા યોગ્ય બનાવશે તો વફાદાર પ્રજા આનંદમાં મહાલશે.

॥ કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનાં કેટલાંક મનનો ॥

વિચાર: સોયમોદશ: ॥ શંકર.

ટૉલ્સ્ટૉયને “કય ?” “કસ્માત ?” “કિમય ?” નો ઉત્તર, ખુલાસો મળી શકતો નથી તેઓ કહે છે:—

“હમેશાં જેમાં માફ જીવન આશ્રય શોધતું હતું તેવું કંઈક મારામાંથી જતું રહ્યું હોય, આગળ ઉપર આધાર લેવાનું મારામાં કંઈ પણ ના રહ્યું હોય, નૈતિક દૃષ્ટિથી મારા જીવનનો અંત આગ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. મારી જીંદગીને એક અથવા અન્ય પ્રકારે અંત લાવવાની, એક સમર્થ સત્તા મને ફરજ પાડતી જણાઈ. મારા જીવનનો અંત લાવવાનીજ મારી મરજી હતી એમ મારાં રીતે કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવનના આનંદોમાંથી મને દૂર ધસડી જનાર સત્તા એક સાધારણ વાસના અથ-

વા તૃષ્ણા કરતાં વિશેષ સંપૂર્ણ, વિશેષ બલવાન, વિશેષ સામાન્ય હતી. મારી પ્રાચીન દીનેની જીવવાની કામનાના બેવીજ આ એક શક્તિ હતી, માત્ર તે મને વિરૂદ્ધ દિશામાં દોરતી હતી. મારા સમગ્ર સ્વરૂપે જીવનમાંથી છૂટા પડી જવાની આ એક કામના હતી. “ત્યારે તો મને, એક સુખી અને સારા આરોગ્યવાળા માનવિરૂપે, દરરોજ રાત્રે જે ઓરડીમાં હું સુવા જતો હતો તેના બારવટિયા સાથે મારી જાતને ના લટકાવી દેવા માટે દોરડીને સંતાડતો જુઓ; કદાચ મારી ખંડુક વડે મારી જાતને અત લાવવાની સહેલી લાલચને તાળે ના થઈ જવાય માટે હવે વધારે વાર હું શીકારે જતો નથી.

“મારે શું જોઈએ છીએ તે મને સમજાતું નથી; મને જીવનનો બધા લાગવા માંડ્યો; તેને ત્યજી જવા તરફ હું દોરાયો; આ સર્વ છતાં તેમાંથી મને કશાકની આશા રહેતી હતી.

“મારા સર્વ પ્રકારના બાહ્ય પ્રસંગો જેમાં મારે મારી જાતને સંપૂર્ણ રીતે સુખી ગણવીજ જોઈએ, તેવા સમયે આ સર્વ બન્યું. મારે એક ભલી પત્ની હતી, તેનો મારા ઉપર અને મારો તેના ઉપર પ્રેમ હતો. મારે બેલાં બાલકો પણ હતાં તથા મારે જરા પણ મહેનત લીધા વિના વધતી જતી વિશાલ સમૃદ્ધિ હતી. મારાં સગાં અને ઓળખીતાં તરફથી કોઈ સમયે મળ્યું હોય તેના કરતાં વિશેષ માન મને મળતું હતું: અજાણ્યાં માનવિ-ઓનાં વખાણના બાર તળે હું દબાઈ ગયો હતો; જરા પણ અતિશયોક્તિ વિના મને માફ નામ ધ્યાનમાં આવતું પામેલું લાગતું હતું. આ ઉપરાંત હું ગાંડો અથવા માંદો ન હતો. આથી ઉલટી રીતે મારી ઉમરનાં માનવિઓમાં ભાગ્યેજ મળ્યા આવે એવું માફ શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્ય હતું. ખેડુતોની પેઠે જ હું લણી શકતો હતો; હું મારી મગજ શક્તિ પાસે અટક્યા વિના સતત આઠ કલાક કામ કરાવી શકતો હતો, તેનાં કંઈ પણ અશુભ પરિણામ અનુભવાતાં નહિ.

“છતાં એ મારા જીવનના કોઈ પણ કાર્યનો હું યુદ્ધિ ભર્યો અર્થ કરી શકતો નહિ. આરંભથીજ મારાથી આ ના સમજાવા માટે મને નવાઈ લાગતી. જાણે કે કોઈક મારી નિર્દયતા અને મૂર્ખાઈ ભરેલી મસ્કરી કરતું હોય તેવી મારા મનની દશાહતી. જીવનનો નશો ચડ્યો હોય, તેમાં રમીપત્ની રહેવાયું હોય ત્યાં સુધીજ માત્ર કોઈ પણ જીવનવહન કરી શકે છે; પરંતુ કોઈને પણ વિચારશીલ બનતાં આ સર્વ મૈષ્ટ્ય ભરેલી છેતરપીંડી જેવું લાગે વિના રહેતું નથી. આ વિષે જે ખરેખર સત્ય છે તે એટલું, કે આમાં કંઈ પણ જરાએ હાસ્યજનક અથવા મૂઠતા ભરેલું નથી; શુદ્ધ અને સાદી રીતે એ સર્વ નિર્દય અને કમઅક્ષલવાળું લાગે છે.

“એક જંગલી પશુએ મુસાફરને ભડકાવ્યા બાબતી પૂર્વ દેશની વાર્તા ધણીજ પ્રાચીન છે.”

“ઘાતકી પશુથી પોતાની જાતને બચાવ શોધતાં મુસાફર જરા પણ પાણી વિનાના કુવામાં કંઈ પડે છે; પરંતુ કુવાના તળાએ જીવનનો તુરંત અંત લાવે એવો એક મદા ઝેરી નાગ તેના જોવામાં આવે છે; અભાગી માનવિ, જંગલી પશુનો ભોગ થઈ પડવાની બહીકથી બહાર નીકળવાની હિંમત કરી શકતો નથી, ઝેરી નાગના ડંશના ડરથી તળાએ

કુદી પડવાની હિંમત ધરી શકતો નથી, તેથી કુવાની એકાદ કાટમાંથી ઉગેલા વેલાની ડાંખળીઓને વળગી પડે છે. તેના હાથનું જોર કમી થતું જાય છે; અચૂક ભાવિને અધિન થવું જ પડશે, એમ તેને લાગી આવે છે; છતાં હજીએ તે વળગી રહે છે; એક કાળો અને ખીજો ધોળો એવા બે ઉદરો, જે વેલાએ તે લટકી રહ્યા છે તેની આસપાસ સમાન રીતે ફરતા, તેનાં મૂળીઓને કાપતા તેના જોવામાં આવે છે.

“ મુસાફર આ સર્વ જુએ છે, પોતાના અચૂક વિનાશની તેની ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે લટકતાં લટકતાં, આસપાસ જોતાં જોતાં, વેલાનાં પાંદડાં ઉપર કેટલાંક મધનાં જિંદુ તેના જોવામાં આવે છે. તે તરફ પોતાની જામ લાંબાવીને તેમને તે અતિ આનંદથી ચાટી જાય છે.

“ આ પ્રમાણે હું જીવનની ડાળીઓએ લટકેલો છું; મૃત્યુ રૂપી ઝેરી નાગ કંઈ દેવાને તૈયાર થઈને રાહ જોઈ રહ્યો છે, એ મારા જાણવામાં છે; આ પ્રમાણે મારે શા માટે ધર્મ-વીર બનવું પડે છે, એ મારાથી સમજાતું નથી; પૂર્વે મને જેથી દિવાસો મળતો હતો તેવું મધ ચાટવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ મધથી મને હવે વધારે વાર આનંદ મળતો નથી; દિવસ અને રાત્રી રૂપી ધોળા અને કાળા ઉદરો, હું જે ડાળીએ લટકું છું તેને કરડવા લાગ્યા છે. હું માત્ર એક જ ચીજ જોઈ શકું છું—અનિવાર્ય ઝેરી નાગ અને ઉદરો—તેમના તરફથી હું મારી દષ્ટિ દૂર ખેંચી શકતો નથી.

“ આ કંઈ એક જોડી કાઢેલી, કાષ્ઠનિક વાર્તા નથી, પરંતુ દરેક જણ સમજી શકે એવું અક્ષરે અક્ષર બીનતકરારી સત્ય છે. હું આજે જે કંઈ છું તેનું પરિણામ શું થશે ? હું કાલે જે કરીશ તેનું કેવું પરિણામ આવશે ? મારા સમગ્ર જીવનનું કેવા પ્રકારનું પરિણામ આવશે ? મારે શા માટે જીવવું જોઈએ ? મારે શા માટે કંઈ પણ કરવું જોઈએ ? જીવનનો એવો કોઈ પણ હેતુ હશે કે જેને મારી વાઠ જોઈ રહેલું અનિવાર્ય મૃત્યુ ઊભા બિન કરી નાંખતું નથી, વિનાશ શરૂ કરતું નથી ?

“ દુનિયામાં આવા પ્રશ્નો ઘણા જ સાદામાં સાદા ગણાય છે. બુદ્ધિહિન બાલકથી તે ઠાણામાં ઠાણા જુદા માનવ સુદ્ધાંતમાં દરેક માનવના અંતરાત્મામાં આવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વેના ઉત્તર વિના, મારા અનુભવ પ્રમાણે જીવનને લાંબાવવાની બાબત અસંભવિત થઈ પડે છે.

“ વારંવાર હું મારા મનમાં વિચાર કરતો, કે કદાચ એવું કંઈક હશે કે જે લક્ષમાં લેવાને અથવા સમજવાને હું નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. નિરાશાની આવી દશા માનવ જાત માટે સાહજિક હોય, એમ સંભવતું નથી. માનવિએ પ્રાપ્ત કરેલી જ્ઞાનની સર્વ દિશાઓમાં ખુલાસો મેળવવા માટે મેં શોધ ચલાવી. મેં દુઃખસહિત, વિલંબપૂર્વક પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી, આમ કર્યું તે પણ આલસુ જીવસાથી પ્રેરાઈને નહિજ. મેં આલસુની પેઠે શોધ ચલાવી નહિ, પરંતુ અનેક દિનરાત્રીઓ સુધી સખ્ત મહેનત સહિત, હડીલાઈથી ચલાવી. મરવાની અણી ઉપર આવેલા, પોતાની જાતનો બચાવ શોધતા એક માનવિની પેઠે મેં શોધ

ચલાવી—મને કંઈ પણ જરૂર નહિ. આ ઉપરાંત મારી ખાત્રી થઈ, કે મારા પહેલાં જે મેં વિદ્યાઓમાંથી આવેલાં ખુલાસા શોધવાની આશા રાખી હતી તે સર્વને કંઈ પણ જડી આવ્યું નથી. આટલું જ નહિ પરંતુ તેમણે સ્વીકાર્યું છે, કે મને નિરાશામાં દોરી જતાર ખાખત જ—જીવનની અર્થ વિનાની એવકુશી વિષે—માનવિને મળ્યા શકે એવું, ફક્ત ખીન તકરારી જ્ઞાન છે.”

આ સાબીત કરવા માટે ટોલ્સ્ટોય, જુદા, સૌલોમન, રૅપનહોરમાંથી ઉતારા આપે છે. તેમના જેવા વર્ગમાં માનવિઓ આવી ખાખતનો આર પ્રકારે નિર્વાહ કરે છે. એરી નાગ અથવા ઉદ્ધરને જેવા વિના મધ આટમાં કરવાની પ્રાશવ અધતા; “આવાકામો” તેઓ કહે છે; “હવે હું જે જાણું છું તે ઉપરથી હું કંઈ પણ શીખી શકતો નથી.” ન્યાં સુધી દિન પહોંચતો હોય ત્યાં સુધી બને એટલું ઝુંટવી લેવું. પ્રથમના કરતાં આ વિશેષ વિચાર પૂર્વક સ્વીકારેલી અધિનતાની દશા છે; અથવા વીરને છાજતો આત્મધાત; અથવા એરી નાગ અને ઉદ્ધરને જેવા છતાં નિર્બંધ અને ઇચ્છાનક રીતે જીંદગીના વેલાનો આશ્રય આ વિષે તેમની વિચારપરંપરા નીચે પ્રમાણે ચાલી:—

“છતાંએ ન્યારે મારી બુદ્ધિ કાર્ય કરતી હતી ત્યારે અન્ય કંઈક પણ મારામાં કાર્ય કરતું હતું; તથા મારા ધારેલાં કાર્યમાંથી મને દૂર રાખતું;—હું કહાય એમ કહી શકું કે જીવનનું એવા પ્રકારનું બાન કે જેથી મારા મનને અન્ય દિશામાં વળવાની ફરજ પડતી હતી, તથા નિરાશાની દશામાંથી મારો ઉદ્ધાર થતો હતો....આ વર્ષનાં બધાં સમયમાં ન્યારે હું લગભગ અટક્યા વિના મારી જાતને, દોરીથી અથવા ગોળાથી કાર્યનો અંત લાવવાનો પ્રશ્ન પૂછ્યાં કરતો હતો તે બધા સમયમાં, મારા વિચારો અને બાવનાઓની આવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓના મધ્યમાં માફ હૃદય એક અન્ય ઉત્કંઠા ભરેલી ઉર્મિથી નિર્બંધ બનતું જતું હતું. ઇશ્વર માટેની તૃપ્તિ વિના મારાથી આને અન્ય નામ આપી શકતું નથી. ઇશ્વર માટેની આવી તૃપ્તિને મારા વિચારોની પ્રવૃત્તિ સાથે કંઈ પણ લેવા દેવા ન હતી—ખરેખરી રીતે આવી પ્રવૃત્તિના એ સીધી સીધી વિરુદ્ધ હતી—પરંતુ તેનો મારા હૃદયમાંથી ઉદય થયો હતો. તે એક પ્રકારના બયની બાવના સમાન હતી, જેથી હું એક બાલક જેવો તથા આ સર્વ અજાણી ખાખતોના મધ્યમાં એકલા જેવો બની જતો હતો. કાઈકની મદદ મળવાની આશામાં આવા બયની લાગણી ઓછી થતી હતી.”

આ સર્વ ગમે તેમ હો તો પણ ટોલ્સ્ટોયને આવી અંત વિનાની પ્રશ્ન પરંપરાની શોધમાંથી એક પછી એક ખુલાસા મળતા ગયા. માત્ર એક અંતરાળા જીવનને લક્ષમાં લેવાથી, જીવન અર્થ વિનાનું છે, એવી ખાત્રી થઈ હતી, એમ તેને જણાઈ આવ્યું. અંતે તેઓ એવા સાર ઉપર આવ્યા, કે સાધારણ લોકની પેટે અતલદ ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી જીવન જીવવા યોગ્ય બની જાય છે, તેઓ કહે છે:—

“માનવજાતના આરંભથી જ્યાં જ્યાં જીવન ઉદ્ભવ્યું છે ત્યાં ત્યાં જીવાને સંભવિત બનાવતી શ્રદ્ધા પણ વર્તેલી જેવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા, જીવનના એક અનુભવ સમાન છે,

જે વડે માનવિ પોતાનો વિનાય સાધવું નથી પરંતુ જાણી લખાવવાનું ઇચ્છે છે. આપણે જે વડે જીવીએ છીએ તેવી એ એક ક્ષતિ છે. જે માનવિ એમ ના માને, કે તેને કંઈકને માટે જીવવાનું છે તો તે કોઈ પણ પ્રકારે જીવવાનું પસંદ કરશે નહિ. એક અનંત ઇશ્વરની ભાવના, જીવાત્માની દિવ્યતા, માનવ કાર્યોનો ઇશ્વર સાથેનો સંબંધ—આવા સર્વ વિચારો માનવ તર્કપરંપરાના અનહદ ગૂઢ ઉદાહરણોથી શ્રમવડે સાધ્ય થાય છે. આ ભાવનાઓ એવી છે, કે તેમના વિના કોઈ પ્રકારનું જીવન સંભવતું નથી, તેમના વિના હું મારી જાતે પણ જીવવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ. મારી જાતની તર્કપરંપરા ઉપર આધાર રાખવાનો તથા શ્રદ્ધાવડે પૂરાપડતા આવા ઉત્તરોની ઉપેક્ષા કરવાનો મારો કોઈ પ્રકારનો હક નથી, એમ મને સમજાવાનો આરંભ થયો; આવા ઉત્તરો એજ કદાચ આવી પ્રશ્નપરંપરાને બંધ બેસતા છે.”

છતાંએ સ્થૂલમાં સ્થૂલ વહેમોમાં કુબેલા, સાધારણ લોક શ્રદ્ધા રાખે છે તેવી રીતે કેમ કરીને શ્રદ્ધા રાખવી? આતો અસંભવિત—પરંતુ તેમનું જીવન! તેમનું જીવન! એક સાધારણ પ્રકારનું હોય છે. તે સુખી હોય છે. તેજ પ્રશ્નનો એક ઉત્તર છે. /

ધીમે ધીમે ટાઉન્ટોપની નિશ્ચિત ખાતી ચતી ચાલી—તેઓ કહે છે કે આમ ચવા-માં તેમને બે વર્ષ લાગ્યાં—કે તેમની મુશ્કેલી સામાન્યરૂપે જીવન વિષેની નહિ, સાધારણ માનવિના સાધારણ જીવન વિષેની નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ, બુદ્ધિમાન, કલાવાળા વર્ગોના જીવન વિષેની, તેમણે જાતે હમેશાં માગેલા જીવન વિષેની, માનસિક જીવનની, વ્યવહાર કુશલતા, કૃત્રિમતા, અને સ્વાત્મ લેખના જીવન વિષેની હતી. તેઓ ખોટી રીતે જીવન માગતા હતા, તેમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. પાશ્વર જરૂરીઆતો માટે કાર્ય કરવું, જુદાજુદા અને કુલજીવેડોનો સપયર્વર્તક ત્યાગ, સામાન્ય તંગીઓને દૂર કરવી, સાદા બનવું. ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવી, આ સર્વમાન્ય પુનઃ સુખનો, સમાસ ગ્રાપ છે. તેઓ કહે છે:—

“મને યાદ આવે છે, કે વસંતે રતુના આરંભમાં એકદિને હું જંગલમાં એકલો હતો, તેના અદ્ભૂત સ્વરોનું શ્રવણ કરતો હતો. મેં ધ્યાનઆપ્યું, મારૂં મન આજ ત્રણ વર્ષથી દરરોજ જે શોધમાં લાગ્યું હતું તે તરફ વળ્યું—ઇશ્વરની શોધ. પરંતુ તેના વિષેની ભાવના, મેં વિચાર્યું, મારામાં એ ભાવનાનો કોઈ કાલે પણ શી રીતે ઉદય થયો?”

“આવી ભાવના સાથે મારામાં ફરીથી જીવન પ્રત્યેની આનંદી લાલસાઓનો ઉદય થયો. મારામાં દરેક બાબત જાગૃત બનીને એક પ્રકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવા લાગી..... મારે આથી આગળ અવલોકન કરવાની શી જરૂર છે? મારા અંતરાત્મામાંથી એક પ્રશ્ન થયો. તેના ત્યાગ નિવાસ છે, તેના વિના કોઈથી પણ જીવી શકાય એમ નથી. ઇશ્વરના અસ્તિત્વને માનવું અને જીવન માગવું એ બંને એકજ અને સમાન બાબતો છે. જે જીવન છે તેજ ઇશ્વર છે. (માત્ર પ્રભુમય જીવનજ સંભવે છે.) તો ભલે! જીવો, ઇશ્વરની શોધ કરો અને કોઈ પણ જીવન તેના વિનાનું રહેશે નહિ.....

“આ પછી મારા અંતરમાં અને મારી આસપાસ સર્વે બાબતો કોઈ પણ કાલે

હોય તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારે સ્પષ્ટ બની ગઈ અને આવો પ્રકાશ કોઈ કાલે સંપૂર્ણ રીતે ખુલાઈ ગયો નથી. હું આત્મઘાત કરવામાંથી બચી ગયો. ક્યારે અથવા કેવી રીતે આવો ફેરફાર થયો એ મારાથી કહી શકાતું નથી. પરંતુ મારામાં જેવી રીતે જ્ઞાન વિના અને ધીમે ધીમે જીવનની શક્તિનો વિનાશ થયો હતો, તથા હું મારી નૈતિક મરણ પથારીએ પડ્યો હતો, તેવીજ રીતે ધીમે ધીમે, લક્ષમાં પણ નો આવે તેમ જીવનની શક્તિનો પુનઃ ઉદય થયો. આમાં જે નવાઈ પમાડતું હતું તે એટલું જ હતું, કે મારામાં પુનઃ ઉદય થયેલી આ શક્તિ કોઈ પણ પ્રકારે નવીન ન હતી. તે મારી જીવંતીની શ્રદ્ધાની પ્રાચીન શક્તિ હતી; મારા જીવનનો હેતુ ઉત્તમ બનવાનો હતો, એવા પ્રકારની તે માન્યતા હતી. બપવદાર કુશલ દુનિયાના જીવનનો મેં ત્યાગ કર્યો. તેને મેં કોઈ પ્રકારના જીવન રૂપે નહિ પરંતુ જીવનના એક હાર્મનજનક દ્વારસ રૂપે સ્વીકાર્યું; આવા જીવનની ઉપરચોટીયા બાબતોજ આપણને તેને ખરી રીતે સમજવામાંથી અટકાવે છે. ” આ પછી ટોલ્સ્ટોયે ખેડતું સાદું જીવન ગાળવા માંડ્યું તથા ત્યારથી માંડીને પોતાની જાતને સત્ય અને સુખી માનવા લાગ્યા, વિશેષ નહિ તો સાપેક્ષ રીતે તેમજ બન્યું.

મૃત, વર્તમાન ને ભવિકાલ.

વર્તમાનકાલ, ભૂતકાલનું બચ્યું છે; ભવિકાલ, વર્તમાનકાલની પેઢાશ છે, છતાંજે હે વર્તમાન ક્ષણ! શું એટલું એ તારા બાણવામાં નથી કે તારે કોઈ પ્રકારનો વર્તમાનકાલ નથી, તેમજ તને એકાદ બાલક જન્મી શકે એમ નથી; ત્યારે તો તું હમેશાં તારી જાતનેજ જન્માબ્યાં જાય છે, “ હું જાત ક્ષણનું વંશજ, ભૂતકાલનું બાલક છું ” એટલું કહેવાનો તું આરંભ કરે તે પહેલાં તો તું તારી જાતેજ તે ભૂતકાલ રૂપ બની જાય છે. તું છેલ્લા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે તે પહેલાં તો જો ! તારાથી જરાપણ વર્તમાનકાલના સ્વરૂપે રહી શકાતું નથી, પરંતુ ખરેખરી રીતે ભવિકાલનું સ્વરૂપ ધારણ કરતું પડે છે. આ પ્રમાણે, ભૂતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભવિકાલ, એક સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થતી હમેશાં વર્તતી ત્રિપુટી સમાન છે—પરિપૂર્ણ “ સત્ ”ની મહામાયા.

એક મહર્ષિ.

આનું નામ તે કદરદાની!!!

વર્ષોથી પોપણ આપતી ધરની ગેરીબડી ગાય કે બેંસ છેક ધરડી યઈ, અને દૂધ દેતી હમેશને માટે બંધ યઈ. તેનાથી હવે સ્વાર્થ સરવા જેવું રહ્યું નથી. પાધરી પધરાવી દો તેને પાંજરા પોળમાં ગાયને વાછડો આળ્યો, બધી બેંસે પાડો જણ્યો, તે દૂધ નાહક ધાવી જશે, અને ધરમાં તેથી ઉણું પડશે; તેને વધારે મુદત ઘેર ગોધી ન રાખતાં મુંગે મોઢે પાંજરા પોળનો રસ્તો પેઢાવે। ઘોડા કે ઘોડીએ લાંબી મુદત નોકરી આપી, આખરે તે તદ્દન નોકૌવત યઈ પડી, સ્વારી લાયક ખીલકુલ રહ્યાં નથી, તે ફોકટનું ખડ ખાય છે. અને નકામી જગો રોકે છે. તેને પાંજરા પોળમાં પરમાર્થે અર્પણ કરી દો। બેલમાં ખેતી કરવાનું કે ગાકું ખેંચવાનું બળ ખીલકુલ રહ્યું નહીં, તેથી નિરર્થક ઘેર બાંધી રાખી ખોટનો ધ ધો કાણુ કરે ? તેથી તેને તરતજ પાંજરા પોળમાં મોકલી આપો। બકરીઓએ લવારા જણ્યા, તે છાને ન્યાં ત્યાં જંગલમાં પડ્યા। તે જીવે કે જીવગીથી જાય, અગર કસાઈને કામ આવી જાય, તેનું માલિકને આનસૂતકે શાનું ? પ્રાણુ ખચાવવાની જેને પરવા હશે, તે પોતે પાંજરાપોળમાં પહોંચતા કરી દેશે। આપણે તેમાં કાંઈ લેવા દેવા નહીં। એવાં અનાથ અબોલ, લૂલાં લંગડા અને આંધળાં પાગળાં, અવદસામાં આવી પડેલાં પામર પશુ-ઓ જેઓ આપણી દિલસોજી માટે મજબૂત હક્ક ધરાવે છે, તેના નિભાવને માટે કાઢેલી જીનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી ભાગ ચોધાની ટિકેટો હાલ વેચાય છે, તે ખરીદ કરીને સૌએ પોત પોતનો બનતો હિસ્સો અવશ્યમેવ આપવો જોઈએજ. દર ટિકેટની કિંમત રૂપિયા એક છે. ટિકેટ ટપાલ દ્વારા “વેલ્યુપેયેબલ” રીતે પણ મોકલાય છે. કુલ પ્રિનામની સંખ્યા એક હજાર છે. તેમાં પહેલું ધનામ રૂપિયા ચાર હજારનું છે. ટિકેટ વગર વિલંબે ખરીદીને સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ સાધો। તમેજ નશીબ અજમાવો, આવી તકે ખોશો નહીં બાગ્ય દેવી પ્રસન્ન થશે તો એકદમ પૈસાદાર યઈ પડશે।

પુરૂષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લીંબડીવાળા.

જીનાગઢ (કાઠિયાવાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

(ખીજી આવૃત્તિ.)

મોટા ટાઇપ સાદા કાગળ પાકું પુઠું.
(કીંમત રૂપીઆ ૩....૦....૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(ખીજી આવૃત્તિ.)

બાળભોધ ટાઇપમાં સારા કાગળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦....૮....૦)

શાંગાલવાદ સૂત્ર.

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિ સિદ્ધાંતો.

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટોન ગોઠવવી.)

અમુદ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની દીકીટ મોકલવી.

અલ્પચર્ચ—અલ્પચર્ચનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો હાખલા દલીલો સાધનો ઉત્તમ નિબંધ.

સ્રીસમાગમ—દીર્ઘાંશુ તથા આરોગ્યની જાલવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યમામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પતિવત્સલ વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

સી ફેન્થુકમોકર્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિહાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ છુક મોકર્સ મંગાવવા.

માલિની—પણી બાળતોતું માન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—હિંદુસ્તી વયના અચાન બાળકોથી યતી બુદ્ધિપર લક્ષ્યેચનારો અપૂર્વ વિષય.

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મપસંદ દ્રુષ્ટની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાળગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દૈવજ્ઞવિદ્યા—ભવિષ્ય પ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુતલક અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

સ્વાયુષંદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી બાપાનું વૈધક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.

જે-સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સરોમિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી ઇતિ તેવું ફળ ફૂટનાં પણ, પ્રથરનો અનુચ્છ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલો ફેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાન ખીજર અને મહેતર અલીયાસના અમકારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાજોગ રમુજી વાર્તા.

અલંકાર મણિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૪ અલંકારોના દર્શાવ તથા સમજ સાધનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બોધાના અભ્યાસીઓને જ ભેટ અપાય છે.

સ્વાયુષંદ માર્ગપદેશિકા—જુદાં જુદાં ગ્રેસક દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું પણ સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા માહકોને જ ટપાલ ખચેનો અરધો આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.

મુવાવડ—સીઓને પ્રસવ ચવાના નાજુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગે.વિદ્ય,

આતંકનિમહ ઔપધાલય,

જામનગર-ઠાણીઆવાડ.

આવૃત્તિ ૧૭૩૧

પ્રેમજીભાઈ સામલ, જાનકીજી સિંઘ
અમદાવાદ

સુદર્શન.

પ્રેમજીભાઈ સામલ, જાનકીજી સિંઘ
અમદાવાદ

૩૦૧

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સુખ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં વોમહિ” — ભાગવતમ્

તંત્રી — માધવલાલ નથુભાઈ દ્વિવેદી

પ્રસ્તુતક રૂપ, અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
ના જૂલાનો પ્રેમ.	૧૬૭
પ્રવાસિ પંખીડું.	૧૬૮
માયાવાદ.	૧૬૯
ધર્મ પદાર્થવિજ્ઞાન અને ઠાણની વર્તમાન કુલિકત દશા.	૨૦૫
ઠાણના પડદામાં ચીરા.	૨૧૨
નજીકનું ભાવિ	૨૧૯

જોના હું અધિકારી ના તુંય અરે આંસુ ઉનાં લૂછનાં,
 સકાયાં નયનેથી વહાલી વહતાં એ દેશ બૂલી જવા;
 દષ્ટિપાત ન ગ્રેમીને શરી હવે તોએ રલાં ગ્રેમીએ,
 કહે શું બૂલી શકાય માનવ થકી સાચો જડયો ગ્રેમ જો.

બૂલાતો નહિ ગ્રેમ તુમ ન થતો રે'તો ન છૂપો કરી,
 જ્વાલા અમિ તણી બબૂકી મહોંથી રે'તી સદા બાળતી;
 જો પહેલાં સુરખી હતી મુખ પરે તેને સ્થળે સ્થામતા,
 બાકી જો ટકતી જશે રહી સહિ નિશ્વાસ નાંખી અહીં.

આ આખી દુનિયા ભરી વસતિથી લેણે પડ્યાં એકીલાં,
 છૂંતું આપણું દુઃખ વહાલિ કળવા પાસે ન કોએ જરા;
 કોને છે પરવા ગણાય નિજનાં સંબંધથી સ્વાર્થના,
 કે આશ્વાસન દેઈ શાન્ત વચને કાંકે ઘટાડે પીડા.

આંસુડાં વહતી બળી જળી રહી ચિતા મહિં શ્રવતાં,
 ચાશે આખર નહ દુઃખી જગતે જ્વાલાની તુમિ થતાં;
 જો શું મરતો દઈ પ્રણયીને ગ્રેમાંજલિ આંસુની,
 અંતે હું હતભાગ્ય શાન્ત થઈને દિશા મહું તાલારી.

રે આશા ભરતી મજો હૃદયમાં કેવી ઠગારી કરી,
 આ વહાલી જળ આશ ધારી મળવા દુર્ભાગ્યને જો મળી;
 લેશે ધાર્યું હતું પ્રીયે મન કહે મોહેથી ઘેલાં બન્યાં,
 દેશે ગ્રેમ પ્રસાદિ આવી દીનને અન્તે રલાં શંકમાં.

પીડાતાં અહીં આમ દૈવ નિરખી રહ્યું શું આનંદનું,
 હા હા એ નિષ્કુર અન્ય દુઃખથી ના આઈ કાંઈ થતું;
 જાન્યેથી મળશું હવે મરણ જો વ્યાધીથી વહાલું થયું,
 જો હું એ નહિ જોલું જોલીશ તું ના એ દુષ્ટ સાથે કશું.

“ કવિજન નાગર શાલ.

સુદર્શન.

જોડેસર આનંદનાં કરખાસુભાવિ મુખ.
જેમ. એ એક. એક. બી.

૩૦૧.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — માગવતમ્.

તત્ત્વી-માધવલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૯૧૦.]

॥ ના ભૂલાતો પ્રેમ ॥

(મળેલું.)

આર્યો એ વહીકાત આમ જ વહી કાં એ ન બહાલી દરેકો,
મુકું માત્ર સતાવવા ઉભયને રે દેશતું બાન જો;
ગૂંથી પ્રેમની અંધિ શી પ્રીત સમે ગૂંથી ન ગૂંથી યર્ષ,
ધારેલી સુખ આશ સર્વ મનમાં ધારી ન ધારી યર્ષ.
તું તારે રહી ત્યાં અને અહીં હું આ દૂર્ભાગ્ય કેમે જીવ્યાં,
નિષાસે બરપૂર દગ્ધ હૃદયે શાને ન ફાટી જતાં;
ધેણાં જો કહિ રાખી આશ હરવા બેટી કરી પ્રેમીને,
નાના અંતર ભાગશે જીવનના રે અંત સુધી હવે.
બહાસે આવી દોષાં પ્રિયે વચન જો સંગી પ્રવાસે યર્ષ,
આનંદે પયને કરી સુગમને સિદ્ધિ ખરી સાધવી;
તું ત્હારું પ્રીય પાંખી મારું તું બની એકમ વાસિ રહી,
લેવા લ્હાવ ખીલી પરસ્પર એ આશા બરી વ્યાસની.
બોળાં બેઠું ઠગાઈ મુગ્ધ વયમાં અંધિ ગૂંથી પ્રેમની,
ગૂંથી તે ન ગૂંથી થતાં રહી કરી વ્યાધી કહે વીતવી;
આંસુમાં વહી થાકી તું તમ હું એ તોએ ન સિદ્ધિ ફળા,
મૂકાપાં યર્ષ મ્હાન દીન નયને તેજઃ થી છાંડી ગઈ.

નેના હું અધિકારી ના તુંય અરે આંસુ ઉનાં લૂછનાં,
 સૂઝાયાં નયનેથી વહાલી વહતાં એ દેશ બૂલી જવા;
 દષ્ટિપાત ન પ્રેમીને શરી હવે તોએ રણાં પ્રેમીએ,
 રહે શું બૂલી શકાય માનવ થકી સાચો જડયો પ્રેમ જે.

બૂલાતો નહિ પ્રેમ તૃપ્ત ન થતો રે'તો ન છૂપો કરી,
 જવાલા અસિ તણી બબૂકી મદીથી રે'તી સદા બાળતી;
 જે પેલાં સુરખી હતી મુખ પરે તેને રચળે સ્થામતા,
 બાકી જે ટકતી જશે રહી સહિ નિશ્વાસ નાંખી અહીં.

આ આખી દુનિયા ભરી વસતિથી ત્હોયે પડ્યાં એકીલાં,
 છૂપું આપણું દુઃખ વહાલિ કળવા પાસે ન કોએ જરા;
 કોને છે પરવા ગણાય નિજનાં સંબંધથી સ્વાર્થના,
 કે આશ્વાસન દેઈ શાન્ત વચને કોકે ઘટાડે પીડા.

આંસુડાં વહતી બગી જળી રહી ચિતા મહિં શ્રવતાં,
 થાશે આખર નહ દુઃખી જગતે જવાલાની તૃપ્તિ થતાં;
 જે શબું મરતો દઈ પ્રણયીને પ્રેમાંજલિ આંસુની,
 અંતે હું હતભાગ્ય શાન્ત થઈને દિશા ચહું તાલારી.

રે આશા ભરતી મળો હૃદયમાં કેવી દુઘારી કરી,
 આ વહાલી શળ આશ ધારી મળવા દુર્ભાગ્યને જે મળી;
 લેશે ધાયું હતું પ્રીયે મન કહે મોહિયા ઘેલાં બન્યાં,
 દેશે પ્રેમ પ્રસાદિ આવી દીનને અન્તે રણાં સંક્રમાં.

પીડાતાં અહીં આમ દૈવ નિરખી રહ્યું શું આનંદનું,
 હા હા એ નિષ્કુર અન્ય દુઃખથી ના આઈ કાંઈ થતું;
 માન્યેથી મળશું હવે મરણ જે વ્યાધીથી વહાલું થયું,
 જે હું એ નહિ બોલું બોલીશ તું ના એ દુષ્ટ સાથે કથું.

“ કાવિજન નાગર બાલ.

પ્રવાસી પંખીડું.

(મજેલું.)

મઝા મુસાફિરિની છે : પ્રવાસી બાલ પંખી છે ।
 અઝાણા રાહમાં ઉડે : અનુભવ પામતું હોંશી ।
 પ્રવાસે દૂર કેં વાધે ઉડતાં કેં નવું લાધે,
 ઉડે પંખો હૃદય સાથે, ઉડે એ ઉડતાં નાચે ।
 સુરભિ અનિલો કંઈ ભેટે, હૃદય ક્લાન્તિ સુખે મારો;
 બધી એ લડતો લાગે, ઉડા કેં ભેદ ત્યાં ભાગે ।
 પ્રવાસીનું હૃદય ડોલે, મીઠું એ ગાન ઉચ્ચારે,
 મદદ એ માર્ગમાં પામે, સરસમાં તાન કેં જામે ।
 જુદી જુદી મઝાઓમાં હૃદયના રંગ બદલાયે,
 જુદા સૌ બાવ એ તોયે ન કેં તાકાત ગાવા છે ।
 પ્રવાસે પામતું એવું હૃદય કેં બાલ પંખીનું,
 મુસાફિરિમાં બધું એવું હૃદય આપે અને લેતું ।
 પ્રવાસે એકલું જાતું, મગર કો સોજતી યાતું;
 ઉડે થોડે મુધી સાથે, જુદું યાતું પછી જાતે ।
 પ્રવાસી પંખીડું પોતે બિમારી વેદતું 'તું ને—
 મુસાફિરિમાં સશ યધ તે । જુએ ઉર આર આનન્દે ।

૨૨ : ૫ : ૧૦.

કુઝ.

॥ માયાવાદ ॥

(અનુસંધાન-૫૪-૧૪૦ થી.)

નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞ માયાશક્તિનું અધિષ્ઠાન છે.

જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહેવાય છે, તેજ માયા શક્તિનું અધિષ્ઠાન છે, એમ શંકરાચાર્યે કહેલું છે. ચૈતરેયોપનિષદ (૫-૩) ના બાલ્યમાં શંકરે કહ્યું છે કે—“ નિષ્ક્રિય, સર્વપ્રકારની ઉત્પત્તિથી રહિત એવો બ્રહ્મ જ જગત બીજા સ્વરૂપ અવ્યક્ત શક્તિ અથવા માયા

શક્તિનો પ્રવર્તક છે. ૪૫ " ઈશોપનિષદ (મંત્ર ૪) નાં બાહ્યમાં પણ તેઓએ તેજ પ્રભાવે કહેલ છે. તે બાહ્યમાં કહેવાયું છે કે—“ બ્રહ્મ પોતે તો નિર્વિકાર છે. જગતમાં પ્રકાશિત કરનાર સર્વ પ્રકારના કાર્યની અને કરણની શક્તિનું ખીજ ‘ માતરિશ્વા ’ એટલે પ્રાણશક્તિ અથવા માયાશક્તિ છે. ૪૬ તે શક્તિ એટલે પ્રોત રહેલ છે. તે પ્રાણ શક્તિ (માયા શક્તિ) ક્રિયા રહિત બ્રહ્મમાં રહીને, જગતની જેટલી ક્રિયા શક્તિઓ છે, તે સધળાનો નિર્વાહ કરે છે. તેજ શક્તિને લીધે અગ્નિ અને સૂર્યાદિ દેવો જ્વલન દહન તથા વર્ષણાદિ ક્રિયા કરે છે; તેમજ પ્રાણી વર્ગમાં ચલનવલનનાદિ જે ક્રિયાઓ રહી છે, તે સધળી ક્રિયાઓ પણ તેજ શક્તિને લીધે થાય છે ” ૪૭ તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—જગતની ખીજભૂત માયા શક્તિમાં જે કાર્ય નિર્વાહ કરવાનું વિવિધ પ્રકારનું સામર્થ્ય રહેલું છે, તે સામર્થ્ય અધિષ્ઠાન ભૂત બ્રહ્મ ચૈતન્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતા (અ. ૧૩ શ્લો. ૧૩) નાં બાહ્યમાં પણ આનંદગિરિએ બ્રહ્મ ચૈતન્યને સત્પ્રકાર અને શૂર્તિપ્રકાર કહેલ છે. તેઓએ તે સ્થળે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—“ બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય અને સર્વોપાધિ રહિત છે. બ્રહ્મ વાણી અને મનથી અગોચર છે. તેમ હોવાથી કદિ કોઈ તેને ગ્રન્થ રૂપ માનવાનો ભ્રમ કરે, તેવી આશંકાથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ બ્રહ્મ ગ્રન્થ નથી; બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. અને તેમ હોવાથી તે માયાશક્તિને સત્તા અને શૂર્તિ આપનાર છે. ૪૮ બ્રહ્મ જ માયાનું અધિષ્ઠાન

૪૫ પ્રત્યસ્તમિત સર્વોપાધિ વિશેષં નિષ્ક્રિયં શાન્તં.....સર્વસાધારણા-
વ્યાકૃત જગદ્દેવ પ્રવર્તકં નિયન્તૃત્વાદન્તર્યામિ સંસં ભવતિ ॥ ‘ સર્વ પ્રકારની ઉપાધિથી થતા વિશેષપણથી જે રહિત છે, નિષ્ક્રિય છે, શાંત છે, તે બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ એવા જગતના વિકાર નહિ પામેલ ખીજ રૂપ (માયા શક્તિ) ને પ્રવર્તાવનાર છે; તેમજ ‘ તે સર્વને તે બ્રહ્મ નિયમમાં રાખે છે, તેથી તેને અંતર્યામિ કહેવામાં આવે છે. ’ આ સ્થળે માયા શક્તિને પ્રજા કહેવામાં આવેલ છે, તેનું કારણ હવે પછી કહેવામાં આવશે.

૪૬ કાર્યશક્તિ=દેહ અને દેહનાં અવયવો; કરણ શક્તિ=ઈન્દ્રિયાદિ.

૪૭ સ્વયમવિક્રિયમેય સત્. તસ્મિન્નાત્મતત્ત્વે સતિ નિત્યચૈતન્યસ્યમાયે માતરિશ્વા.....ક્રિયાત્મકો યદાશ્રયાણિ કાર્યકરણજાતાનિ ॥ ‘ બ્રહ્મ પોતે તો અવિક્રિયજ છે. તે આત્મ રૂપ અને નિત્ય ચૈતન્ય રૂપ હોવાથી, માતરિશ્વા ક્રિયાશીલ થાય છે; જે માતરિશ્વાનો આશ્રય લઇને કાર્ય અને કરણ ઉત્પન્ન થાય છે. ’ અપઃ કર્માણિ પ્રાણિનાં ચેષ્ટા લક્ષણાનિ અગ્ન્યાદિત્યાદીનાં જ્વલનદહનાદિ લક્ષણાનિ દ્ઘાતિ ॥ ‘ પ્રાણીઓનાં અપઃરૂપ કહેવામાં આવેલ એટલે કૌમો, તેમ જ અગ્નિ સૂર્યાદિ દેવોનાં જ્વલન દહનાદિ કૌમો તે માતરિશ્વા ઉત્પન્ન કરે છે. ’

૪૮ સર્વ વિશેષ રહિતસ્ય અવાક્રાન્તસંગોચરસ્ય ગ્રન્થત્વે પ્રાપ્તે ઇન્દ્રિયાદિ પ્ર-
વૃત્તિં હેતુત્વેન કલ્પિત દૈત સપ્તસ્ફૂર્તિદત્તેન ચ સત્યં દર્શયન્.....દેહાદીનાં ચેતનાધિષ્ઠિતત્વમ્ ॥ ‘ બ્રહ્મ કંઈ પણ પ્રકારના વિશેષ વિનાનો અને મનવાણીથી પણ અગોચર હોવાથી તેમાં ગ્રન્થની ભાંતિ થવાનો સંભવ છે; તેથી ચંકર સ્વામીએ, તે બ્રહ્મને ઈન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે તથા તે સર્વ કલ્પિત દૈતને સત્તા અને શૂર્તિ આપનાર છે, એમ કહીને, તેનું સત્પણું દર્શાવ્યું છે, તેમજ દેહાદિને ચૈતન્ય આપનાર અધિષ્ઠાન રૂપ કહેલ છે. ’

છે, તે જ માયા-શક્તિ જગદાકારે પ્રકટ થયેલ છે. તે કારણથી જગતની સત્તા અને સ્ફૂર્તિ બ્રહ્માંથી આવેલ છે.^{૪૯} તેથી આ આલોચનાથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે—જગતના ઉપાદાન રૂપ માયાશક્તિની પ્રવૃત્તિ બ્યારે બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે શંકરના મત પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ નિત્યશક્તિ સ્વરૂપ છે, તે સિદ્ધાન્તમાં શંકા લાવવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી. અમે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, શંકરે પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મને પૂર્ણ અને અનન્ત-સ્વરૂપ કહેલ છે. આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે—નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અને શક્તિ સ્વરૂપ છે. તે ઉપરથી એ સર્વ વચનેના સમન્વય કરતાં એજ સિદ્ધાન્ત ઉપરિચિત થાય છે કે—શંકરના મત પ્રમાણે તેઓનો નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ પૂર્ણજ્ઞાન સ્વરૂપ અને પૂર્ણશક્તિ સ્વરૂપ છે.

સાક્ષાત્ સ્વરૂપથી બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. લક્ષણાવડે જ બ્રહ્મસ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

૩ બ્રહ્મ અનન્ત સ્વરૂપ અને અનન્ત શક્તિ સ્વરૂપ છે, તે સિદ્ધાન્ત શંકરાચાર્યે અન્ય પ્રકારે પણ સ્થાપિત કર્યો છે. તેઓના તે સિદ્ધાન્તમાં ઘણો ચમત્કાર અને અત્યંત પ્રયોજન રહેલું છે. તેટલા માટે અમે આ સ્થળે તે સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો સર્વ પ્રકારના વિશેષત્વથી રહિત છે, એમ શ્રુતિઓએ નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, નિષ્ક્રિય છે; બ્રહ્મ સ્થૂલ પણ નથી તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી; તે હ્રસ્વ પણ નથી તેમ દીર્ઘ પણ નથી.^{૫૦} તે સત્ તેમ અસત્, કારણ તેમ કાર્ય પણ નથી.^{૫૧} બ્રહ્મ-ઈન્દ્રિયાતીત એટલે વાણી તેમ મનથી અગ્રગચર છે. તેને અક્ષુ પોહોચી શકતી નથી, મન પામી શકતું નથી અને વાણી પણ તેને પોતાની સત્તામાં લાવી શકતી નથી.^{૫૨} સર્વ પ્રકાર

૪૯ God is the being, the one universal being, whose power and essence penetrates and fills all spaces and times.—Paulsen's Introduction to Philosophy.

‘ ઈશ્વર સદૃપ છે, તે વિશ્વનો આત્મા છે; જેની શક્તિ અને સત્ત્વ સર્વ દિશાઓમાં અને કાળમાં વ્યાપી રહેલાં છે; સર્વ દિશાઓ અને કાળ તેનાથી પૂરાઈ ગયેલ છે. ’ પોલસનની દર્શનશાસ્ત્રની ભૂમિકા.

૫૦ एतद्वैतदक्षरं गार्गी.....अस्थूलमनणु अहस्त्वमदीर्घमलोहितमस्नेहम् । इत्यादि ॥ (બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૫-૮-૮) :

‘ હે ગાર્ગિ તેજ બ્રહ્મ અક્ષર છે, અસ્થૂલ છે, અનણુ છે, અહ્રસ્વ છે, અદીર્ઘ છે, અવિક્રિય છે અને અસ્નેહ છે. ’

૫૧ अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नास्तबुध्यते ॥ (ગીતા ૧૩-૨૨.)

‘ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે, તે સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી. ’

अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ (ક્ર. ૧-૩) ‘ તે કાર્ય કારણથી પર છે. ’

૫૨ न तत्र चक्षुर्गच्छति न चागच्छति नो मनो न चित्तो न विजानीमः ॥

બહાર આવે છે. તે શક્તિ કાર્યની ' સત્તા ' કહેવાય છે. તેજ સત્તા અથવા શક્તિ કાર્યોના સમૂહમાં વ્યાપી રહેલ છે. જે કારણ હોય અથવા ઉપાદાન (Material cause) હોય, તે કાર્યમાં વ્યાપેલું હોય છે; જે કારણ અથવા ઉપાદાન ન હોય તે કાર્યમાં હોતું નથી.^{૫૮} તેજ કારણથી શંકરના મત પ્રમાણે ' શક્તિ તેજ સત્તા છે । કાર્યોના સમૂહમાં વ્યાપી રહેલ તે સત્તા અથવા શક્તિદ્વારાએ બ્રહ્મની સત્તા જે અનંત છે, તે લક્ષણાવડે જાણી શકાય છે.^{૫૯} તે અનંત બ્રહ્મ સત્તાજ જગતની વિવિધ ક્રિયાઓના સંસર્ગમાં આવીને ખંડે ખંડ થઈને વિશેષ વિશેષ સત્તા રૂપે બાસ્ત્યમાન થાય છે. બ્રહ્મની સત્તા નિર્વિશેષ છતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે જગતમાં વિશેષ વિશેષ રૂપે જણાય છે, તે ઉપરથીજ તે વિશેષ વિશેષ સત્તા અથવા શક્તિદ્વારા (Energy) એ, બ્રહ્મસત્તા અથવા બ્રહ્મ શક્તિ જે અનંત છે, તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.^{૬૦} તૈત્તિરીય બ્રાહ્મમાં શંકરે તે વિશે સારી પેઠે વિવેચન

આકાશાદિ કારણત્વાત્ પ્રહ્મણો ન નાસ્તિતા ॥

“ બ્રહ્મ આકાશાદિનું કારણ હોવાથી ' તે નથી ' એમ કહી શકાય નહિ. ”

૫૮—પ્રલીયમાનમપિ ચેદ્ જગદ્દુષ્કયયશોષમેવ પ્રલીયતે, શક્તિ મૂલમેવ ચ પ્રમયતિ ॥ શારીરિક બ્રાહ્મ ૧-૩-૩૦.

“ પ્રલય પામતું આ જગત માત્ર શક્તિરૂપ થઈ જાય છે; અને શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ”

इदमेव व्याकृतं जगत्प्रागवस्थायां धीजशक्तयवस्थं, अव्यक्त शब्दयोग्यम् ॥
તે જ ૧-૪-૨

“ પ્રકટ થયેલું આ જગત પૂર્વાવસ્થામાં એટલે પ્રકટ થયા પૂર્વે ખીજ રૂપ શક્તિમાં રહેલું હોય છે, તેથી તે અવસ્થામાં તેને ' અવ્યક્ત ' કહેવામાં આવે છે, તે યોગ્ય જ છે. ”

उपादानमपि शक्तिः । इत्युक्तं । २८ પ્રમા. “ જગદૂપ કાર્યના ઉપાદાન કારણ શક્તિ છે. ”

सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्युद्यन्नुगम्यात् ॥ શંકર. ગીતા ૧-૩-૧૬.

“ જે સદૃશ્ય છે, તે આ સદૃશું છે, અને તે સર્વત્ર છે; કેમકે તે સદૃશ બુદ્ધિથી અનુમાન થવાને યોગ્ય છે. ”

૫૯ કાર્યસ્ય ઉપાદાન નિયમાત્ ॥ આનંદગિરિ-ગીતા ૧૩-૨.

“ કાર્ય રૂપ જગતનું તે, ઉપાદાન કારણ છે, એવો નિયમ હોવાથી ”

नहि अकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते सामर्थ्यात् ॥

પ્રભોપનિષદ્ ૬-૧.

“ કારણ સિવાય કાર્યની રિયતિ હોઈ શકે નહિ; કેમકે કારણમાં જ કાર્યનું સામર્થ્ય રહેલું છે. ”

૬૦ સ્વાદિદ્વચ્ચ અન્યઽજ્ઞેયસ્ય (બ્રહ્મણઃ) સત્તાધિગમદ્વારમ્ ॥

ગીતા બ્રાહ્મ ૧૩-૧૪.

“ એવ રૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન સત્તાથી થઈ શકે છે, ”

અર્થાત્ ઈન્દ્રિયાદિની વિકારી ક્રિયાઓ દ્વારાએ એવ અને નિરૂપાધિક બ્રહ્મની સત્તાનો પરિચય થઈ શકે છે.

કર્તુ છે. તેજ પ્રમાણે ગીતા (૧૩-૧૨) ના બાપ્યમાં પણ તેઓએ કહ્યું છે કે—ઈન્દ્રિયોની બિન્ન બિન્ન ક્રિયાઓ દ્વારાએ બ્રહ્મની નિત્ય શક્તિના અસ્તિત્વનો પરિચય થઈ શકે છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં જે નિત્ય શક્તિનું અસ્તિત્વ છે, તે ઈન્દ્રિયોની વિશેષ વિશેષ ક્રિયાઓ ઉપરથી અનુભિત થઈ શકે છે. ૧૧

(આહુ)

માનસાંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

॥ ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાની વર્તમાન કુણ્ઠિત દશા.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

૧-ધર્મ.

વર્તમાન કાલે ધાર્મિક સૃષ્ટિની કેવી દશા છે ? પ્રથમ તો, અનેક વર્ષ થયાં સમયના ધર્મને કચરી નાખવાને પ્રયત્ન થયેલી અમુક શક્તિઓ, એ પ્રદેશમાં વર્તમાનમાં ધર્મગ્રસ્તારી રહી છે. હાલ હું ધર્મ વિષે બોલું તે, પશ્ચિમમાં બોલતી હોવાથી પશ્ચિમના ધર્મ વિષે સમજવાનું છે; દુનિયાના અન્ય વિભાગોમાં પણ આવીને આવીજ શક્તિઓ આટલી બધી આગળ પડતી પ્રબલતાથી નહિ તો પણ પ્રવર્તમાન થઈ છે, ત્યાં પણ તેમનાથી કેટલીક હદ સુધી તેવાં તેવાં જ પરિણામ આપ્યાં છે. વર્તમાન કાલે ધાર્મિક દુનિયા પોતાની જાતને જે ગચવાડાઓમાં ગુંચાયેલી જુએ છે તેનો પૂરાવો આ પ્રસંગે હું તમને મારા જેવી એક બ્રહ્મવાદિનીના મુખથી સ્વીકારવાનું કહીશ નહિ; ધર્મનો વિનાશ કરનાર ઉચ્છેદક કારણો પ્રત્યે તમારું લક્ષ દોર્યો પછી, એ વિષયની ધણીજ અગત્યની બાજતો વિષે હું ચર્ચા ચલાવીશ.

૧૧ પાણિપાદાદયો જ્ઞેય શક્તિ સદ્માવ નિમિત્ત સ્વકાર્યાદાતિ જ્ઞેય સદ્માવે લિંગાનિ ॥ સર્વેન્દ્રિયોપાધિ ગુણાનુગુણ્ય મજ્જનશક્તિમત્ તદ્મલ્લ, ન સાક્ષાદેવ જવનાદિ ક્રિયાવત્ત્વંપ્રદર્શનાર્યઃ ॥ ગીતા બાપ્ય ૧૩-૧૪.

“ (જેમ અમિતું લિંગ ધૂમ છે તેમ) જ્ઞેય રૂપ બ્રહ્મનાં લિંગો તે જ્ઞેયની શક્તિના અસ્તિત્વનાં નિમિત્ત થયેલ તેનાં કાર્યો રૂપ હાય પગાદિ ઈન્દ્રિયો વગેરે છે. તે બ્રહ્મ સર્વ ઈન્દ્રિયોની ઉપાધિના ગુણોને અનુરૂપ થતી શક્તિવાળો છે. વેગાદિ ક્રિયાઓનો તે સાક્ષાત્કાર કરાવનારો નથી. ”

હિંમી થાય છે; આ મહાન સત્ય પૂર્વ દેશના રાજામાં દર્શાવ્યું છે. “મારા એક અંશરે આ જગતની રચના કરીને હું વસું છું.” આપણે જે વિચાર પરંપરા ચલાવી છે તેની વિનાશ કારક શક્તિઓમાંથી બચવાનો આવી ભાવનાનો એક નવીન પ્રકાર છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મની કેટલીક ખીજ મહાન ભાવનાઓ વિષે વર્તમાનકાલે ધણોજ વિરોધ, તકરાર ચાલે છે. ગયા જાનેવારીના ટિપ્પરજર્નલમાં પ્રસિદ્ધ ચપડી એક અપૂર્વ લેખ માલા વિષે આપણે થોડીકવાર વિચાર ચલાવીશું; વર્તમાન સમયના આવા પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ચલાવતો આ અંક સર્વ કરતાં અતિ ઉત્તમ છે. આમાંના એક લેખનું, વર્તમાન સમયનાં માનવિજ્ઞાનાં મનના ખરા ગૂચવાડાને દર્શાવતું નામ રાખવામાં આવ્યું છે; લેખનું નામ: “જસસ કાઈરિટ” “જસસ અને કાઈરિટ” એમ નથી પરંતુ “જસસ અથવા કાઈરિટ ?” એમ છે. જે કોઈ અજ્ઞવાદીએ આવો લેખ લખ્યો હોત તો આનું નામ તદન સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ આ લેખ એક ક્રિશ્ચિયન દેવલના એક અધિકારીએ લખ્યો છે; એક પક્ષે એક આધ્યાત્મિક ભાવનાની અને અન્ય પક્ષે એક માનવિ વિષે ચર્ચા ચલાવનારના સમિપમાં ખડી થતી મુશ્કેલીઓનો તે નવાઈ પમાડ એવી સરલતા અને હિંમત પૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. જે જે અધિકારો દર્શાવવામાં આવે છે તે જોને અસ્પષ્ટતા માટે “કાઈરિટ” શબ્દ થોજી શકાય એવી એક આધ્યાત્મિક ભાવના વિષે હોય છે અથવા “જસસના” વર્ણન રૂપે હોય છે, એ વિષે તે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. પછીથી આવી અનેક મુશ્કેલીઓનું વર્ણન આપે છે; (અવકાશના સમયે તમારામાંના ધણાને આ લેખ વાંચવાથી આનંદ મળશે.) ન્યુટરમેન્ટમાં (નવીન કરાર) કેટલાં બધાં દાદાંતોમાં, બંધનો, કાલની ભાવનાનો સ્વીકાર, અન્ય અનેક ગૂચવાડામાં તમે આવી પડો છો, જે આ તો પ્રશ્નનો પશુ પ્રશ્ન હતો એવી ભાવના સાથે વિરોધમાં અથડાઈ પડે છે, એ તેજો દર્શાવી આપ્યું છે. તે સુચવે છે. “સર્મન ઓન ધ માઉન્ટના ઉપદેશમાં દેવાદાર અને શાહુકારના કડોર અને નિર્દય કાયદા વિષે કોઈ પ્રકારની દંડાગા કરવામાં આવી નથી, તેમજ આ સ્થલે ગુરુના બોલોમાંથી ન્યાયના સુધાદાને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. અપ્રતિકાર અને શપથ લેવા વિષેનો જસસનો કાયદો સંપૂર્ણ છે. છતાં, એ સમય રૂપે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સામ્રાજ્યના સમય દતિદાસમાં તેનો ખુલ્લે ખુલ્લો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. પછીથી, સ્ત્રીના સંબંધમાં પુરુષનો જે દરિયોદુષ્ટી વિચાર ચલાવવામાં આવે છે તેની તે ચર્ચા કરે છે; “સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ચાલતા જાતિ-અધમતાના નિર્દય સિધ્ધાન્ત” વિષે ઉદાપોદ કરવામાં આવ્યો છે; “માનવ જાતના અર્થ વિભાગ ઉપર દર પારનું દુઃખ દેનાર” આ એક સિદ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક બાબતો દર્શાવતો લેખ આગળ ચાલ્યાં જાય છે; આવા સાર ઉપર આવ્યા વિના હવે ચાલતું નથી, એમ દર્શાવી આપે છે:—જસસ અને કાઈરિટને એક ગણવાની બાબત, “પ્રશ્નને સર્વ સમર્થ છતાં જાનમાં અપૂર્ણ જનાવવા જેવું છે; અનંત દસ્તાવજ હોવા છતાં, “પ્રશ્ન રૂપી તેના જાનના કોઈ પણ વિભાગને માનવ માટે વિધાના રૂપમાં પડતાવી નાખવાની” ના પાડનાર જનાવવા સમાન છે. આ એક રહસ્ય છે, એમ કહેવું બાંધાનો દરપયોગ કર્યા બરોબર ગણાશે. આ તો ખુલ્લે ખુલ્લો વિરોધજ ઉભો થાય છે. લગભગ માત્ર સાક્ષર વર્ગોમાં જતા એક મત્સિકમાં હવે ત્યારે એક પાદરી આવો લેખ લખે ત્યારે જસસનાં વ્યક્તિત્વ વિષે

પ્રકારની ટીકા વા ચર્ચાનો પણ જન્મ હોય છે; પરંતુ વર્તમાનકાલે ચર્ચાના હુકડે હુકડા કરી વિખેરી નાખીને ઝમાનાના ધર્મ ઉપર એક મોટો ધસારો કરવામાં આવ્યો છે.

પછી તમને લોકમાન્ય ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનાર અન્ય શક્તિ પુરા-તત્ત્વશાસ્ત્રના શોધમાં મળી આવશે; આવી શોધનાં પરિણામોને આધારે બંધાયેલા તુલનાત્મક-તત્ત્વશાસ્ત્રના નામ-ધી વ્યવહારતા શાસ્ત્રમાં પણ તમને તે મળી આવશે; ખોલી કાઢેલાં શહેરો, ભૂમિમાંથી જડી આવેલ અંચ ભંડારો, ઉઘાડેલી કબરો—આ સર્વમાંથી ધણી સમયથી છૂપાઈ રહેલી છૂપી બાબતો પ્રાપ્ત થઈ છે, આવી બાબતોનો પશ્ચિમના ધર્મ સામે હથિયારો રૂપે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તારિખોમાં ઉથલપાથલ કરી નાખવામાં આવે છે, હજારો વર્ષને લાખખો વર્ષોમાં લખાવવામાં આવે છે. પુરા-તત્ત્વશાસ્ત્ર, જીવનરવિદ્યા, સર્વપ્રકારના પુરાતન કાલ સંબંધી શોધ, ધણી સમય ઉપર થઈ ગયેલાં કુત્રો વિષે ચલાવાતી શોધો, આ સર્વનાથી સમાન પરિણામ આવ્યાં છે, ગમે તો ખોટી રીતે તો પણ જે આધારો ઉપર ધર્મની રચના કરવાની ધારણા રાખવામાં આવી હતી તેમને કુળવી નાખવામાં આવ્યા છે. આવા સર્વ પ્રકારના ઉચ્છેદ, વિનાશ, માનવિના હમેશના ટીકા વા ચર્ચાના જીરસામાંથી, શંકા અને પ્રશ્નો, અર્ધ-નાશિતકતાનો, જ્ઞાનને બદલે એક પ્રકારની આશાનો, એક પ્રકારના જીવતા જગતા ધર્મને બદલે માત્ર એકાદ જાતની કામનાનો ઉદય થાય છે. આવા પ્રકારની ઉચ્છેદક ચર્ચાથી અસર થઈ શકે એવા ધર્મના આવા ગૌણ પ્રશ્નો ઉપરાંત, આ સર્વથીએ વિશેષમાં ધર્મની મધ્યસ્થ ભાવનાઓને તકની ભૂમીમાં નાખવામાં આવી છે. ઇશ્વર સંબંધી ભાવના જાને જ વાદવિ-વાદનો વિષય થઈ પડી છે; તે વિષે ચર્ચા ચલાવવામાં, તર્ક કરવામાં આવે છે; ઇશ્વર સંબંધી ભાવનામાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. બગલરની એનેલો ઝના અંચ સાથે હવે વધારે માથા દોડ કરવાના કોણ મનોરથ બાંધે છે ? પેસીના એવીડન્સ સના અંચનું અધ્ય-યન કરવામાં હવે કોણ સમય ગાળવાનું પસંદ કરશે ? આવા અંચો હવે પુરાણ કાલના બન્યા છે, તેમાં વર્તમાન ઝમાનાના પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા મળી આવતી નથી; કારણ કે વિકાસ ક્રમની ભાવનાએ ધર્મમાં અમર ઉપજાવી છે. તથા ઇશ્વર વિષેની મધ્યસ્થ ભાવના પણ આવા વિચારના વાતાવરણની ક્રમનાશક અસરમાંથી બચવા પામી નથી. અત્રે પણ બાહ્ય પ્રદેશમાંથી આપવામાં આવતી સાખીતીઓ નકામી નિવરતી જાય છે, બાહ્ય પ્રદેશના દૃષ્ટિ બિંદુથી ચલાવવામાં આવેલા તર્કો પણ સંતોષ આપવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે. જ્યાં સુધી તમે ઇશ્વર વિષે માત્ર બાહ્ય સૃષ્ટિમાં શોધ ચલાવો છો ત્યાં સુધી તર્ક ઉપર તર્ક ખડકવામાં આવે તેથી એક પ્રકારના તર્કબાહ્ય સંભવ કરતાં કંઈ પણ વિશેષ મળી શકતું નથી, તમારા અંતરમાં વસતા પુરુષના એક આવિર્ભાવમાં તમારાથી તેને સમજી શકાતો નથી. યંત્રના એક વિભાગરૂપે વિશ્વને બતાવનાર, ચક્રો દ્વારા કરે અને પાટાઓ કાર્ય કર્યાં કરે ત્યારે તેની બહાર ઉભા રહેનાર એક ઇશ્વરની ભાવના—આવી એક ભાવના મોટે ભાગે દૂર થઈ ગઈ છે. આને બદલે સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપક એક ઇશ્વરની, યંત્ર રૂપ નહિ પરંતુ જીવન રૂપ એક ઇશ્વરની, એક તટસ્થ કર્તા રૂપે નહિ પરંતુ પ્રબોધક પુરુષ રૂપ એક ઇશ્વરની—વધારે એક, વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારની ભાવનાનો વર્તમાનકાલની ધાર્મિક સૃષ્ટિમાં ઉદય થતો જાય છે. હજીએ ઇશ્વરને વિશ્વમાં માત્ર વ્યાપક રૂપે જોવો, એ કંઈ ધર્મનો અંતિમ ઉત્તર નથી; વિશ્વના અંતરમાં તથા માનવિના અંતરમાં મળી આવતા ઇશ્વર કરતાં કંઈક વિશેષની જરૂર.

ઉભી થાય છે; આ મંદાન સત્ય પૂર્વ દેશનાં શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યું છે. “મારા એક અંશવડે આ જગતની રચના કરીને હું વસું છું.” આપણે જે વિચાર પરંપરા ચલાવી છે તેની વિનાશ કરકે શક્તિઓમાંથી બચવાનો આવી ભાવનાનો એક નવીન પ્રકાર છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મની કેટલીક ખીજ મહાન ભાવનાઓ વિષે વર્તમાનકાલે ધણોજ વિરોધ, તકરાર ચાલે છે. ગયા જાનેવારીના હિંબર્ડજર્નલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એક અપૂર્વ લેખ માંલા વિષે આપણે થોડીકવાર વિચાર ચલાવીશું; વર્તમાન સમયના આવા પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ચલાવતો આ અંક સર્વ કરતાં અતિ ઉત્તમ છે. આમાંના એક લેખનું, વર્તમાન સમયનાં માનવિજ્ઞાનાં મનના ખરા ગૂચવાડાને દર્શાવતું નામ રાખવામાં આવ્યું છે; લેખનું નામ: “જસસકાઈરિટ” “જસસ અને કાઈરિટ” એમ નથી પરંતુ “જસસ અથવા કાઈરિટ ?” એમ છે. જે કોઈ બ્રહ્મવાદીએ આવો લેખ લખ્યો હોત તો આવું નામ તદન સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ આ રાખ એક ક્રિશ્ચિયન દેવલના એક અધિકારીએ લખ્યો છે; એક પક્ષે એક આધ્યાત્મિક ભાવનાની અને અન્ય પક્ષે એક માનવિ વિષે ચર્ચા ચલાવનારના સમિપમાં ખડી થતી મુશ્કેલીઓનો તે નવાઈ પમાડ એવી સરલતા અને હિંમત પૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. જે જે અધિકારો દર્શાવવામાં આવે છે તે જોને અલ્પકાલ માટે “કાઈરિટ” શબ્દ થોડો સકાય એવી એક આધ્યાત્મિક ભાવના વિષે હોય છે અથવા “જસસના” વર્ણન રૂપે હોય છે, એ વિષે તે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. પછીથી આવી અનેક મુશ્કેલીઓનું વર્ણન આપે છે; (અવકાશના સમયે તમારામાંના ધણાને આ લેખ વાંચવાથી આનંદ મળશે.) ન્યુટરમેન્ટમાં (નવીન કરાર) કેટલાં બધાં દૃષ્ટાંતોમાં, બંધનો, કાલની ભાવનાનો સ્વીકાર, અન્ય અનેક ગૂચવાડામાં તમે આવી પડો છો, જે આ તો પ્રભુનો પણ પ્રભુ હતો એવી ભાવના સાથે વિરોધમાં અથડાઈ પડે છે, એ તેણે દર્શાવી આપ્યું છે. તે સુચવે છે. “સર્મન જ્ઞાન ધ માઉન્ટના ઉપદેશમાં દેવાદાર અને શાહુકારના કડોર અને નિર્દય કાયદા વિષે કોઈ પ્રકારની દંડણા કરવામાં આવી નથી, તેમજ આ રથલે ગુરુના બોલોમાંથી ન્યાયના સુધારાને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. અપ્રતિકાર અને શપથ લેવા વિષેનો જસસનો કાયદો સંપૂર્ણ છે. છતાં, એ સમગ્ર રૂપે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સામાજ્યના સમગ્ર ઇતિહાસમાં તેનો ખુલ્લો ખુલ્લો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. પછીથી, સ્ત્રીના સંબંધમાં પુરૂષનો જે દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર ચલાવવામાં આવે છે તેની તે ચર્ચા કરે છે; “સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ચાલતા જાતિ-અધમતાના નિર્દય સિદ્ધાન્ત” વિષે ઉદાહરણ કરવામાં આવ્યો છે; “માનવ જાતના અર્ધ વિભાગ ઉપર દદ-પારનું દુઃખ દેનાર” આ એક સિદ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે એક પછી એક બાબતો દર્શાવતા લેખ આગળ ચાલ્યાં જાય છે; આવા સાર ઉપર આવ્યા વિના હવે ચાલતું નથી, એમ દર્શાવી આપે છે:—જસસ અને કાઈરિટને એક ગણવાની બાબત, “પ્રભુને સર્વ સમર્થ છતાં જ્ઞાનમાં અપૂર્ણ બતાવવા જેવું છે; અનંત કલ્યાણકર હોવા છતાં, “પ્રભુ રૂપે તેના જ્ઞાનના કોઈ પણ વિભાગને માનવિ માટે વિદ્યાના રૂપમાં પલટાવી નાખવાની” ના પાડનાર બતાવવા સમાન છે. આ એક રહસ્ય છે, એમ કહેવું બાપાનો દુરપયોગ કર્યા બરાબર ગણાશે. આ તો ખુલ્લે ખુલ્લો વિરોધજન ઉભો થાય છે. લગભગ માત્ર સાક્ષર વર્ગમાં જતા એક માસિકમાં હવે ન્યારે એક પાઠરી આવો લેખ લખે ત્યારે જસસની વ્યક્તિત્વ વિષે

તથા ક્રાઇસ્ટ રૂપે વિશાલ પ્રક્ટી કરણુ વિષે વર્તમાનકાલના વિચારકો સામે કેવી ગંભિર મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, એ તમારાથી સમજી શકાશે.

આવા પ્રકારના પ્રશ્નો હમેશાં અનુતરિતજ રહે તથા તેઓ હમેશાં પૂછાયાં જાય અને તેમના ઉત્તર ના જડી શકે, એમ બનવું અસંભવિત છે; ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સામ્રાજ્યે અનિવાર્ય રીતે આ બાબતના કોષ્ઠક બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસાનો માર્ગ શોધવાની જરૂર છે; એ અદ્વિતીય વ્યક્તિમાં માનવિઓ આશા રાખતાં અને માનતાં હતાં તેવું એક દિવ્ય પ્રકટિકરણ કેવી રીતે થયું હતું તથા જો કે મતાધિતા તો હતીએ આપવાને તૈયાર નથી તેવા એક ઉત્તરનો કેથી રીતે તેમાં સમાવેશ થાય છે, એ ખોળી કાઢવાની જરૂર છે.

હવે જો તમે, આપણાથી એમ કહી શકાય તો યથાર્થ ધર્મના પ્રદેશમાંથી, તેની સાથે આટલા બધા નિકટના સંબંધથી જોડાયેલા નીતિ સિદ્ધાંતોના વિશાલ પ્રદેશમાં પસાર થાઓ તો તેમાં પણ વર્તમાન કાલે કેટલી બધી વિકટ દશા આવી પડી છે, એ તમારા જેવામાં આવશે. મારા ગયે વર્ષે લંડનમાં આવી ગયા પછી તમારે ત્યાં મૅરલ ઍજ્યુકેશનલ કૉન્ગ્રેસ ભરાઇ હતી, તેમાં લગભગ ચુરપનાં બાવીશ રાજ્યોએ પોતાના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. આવી કેલવણીના પ્રશ્નને ધર્મના એક વિભાગ રૂપે અથવા તેથી બિન્ન રૂપે ગણવો એ વિષે રસાકસી બર્થો બાવ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન સમયના સામાજિક પ્રશ્નોમાંનો આ એક અતિ ગંભિર છે, સમાજને જ આનો ઉત્તર આપવાનો છે; નૈતિક આચારો, ધર્મના આધારવાળા, ધર્મની અનુસારવાળા હોવા જોઇએ અથવા તેનાથી બિન્ન ભૂમિના આધારવાળા, અલગ હોવા જોઇએ? નૈતિક આચારોનો ધર્મના પ્રમાણુ વિના અલગ સ્વતંત્ર આધાર હોવો જોઇએ-એવા બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરના લાભમાં આજ કાલ સામાન્ય લોક વસન છે. આ કંઈ અસ્વાભાવિક નથી, કારણ કે ધાર્મિક સંસ્થાઓની તકરારોથી, કેલવણીના પ્રશ્ન વિષેના તેમના વાદ વિવાદોથી, બવહાર દૃષ્ટિએ જેતાં ઇંગ્લેન્ડના માનવિઓનાં મન કંટાળી ગયાં છે; જ્યાં હજારો અને લાખો બાલ બાલાઓ, દેશનાં ભાવિ પૌરજનોની નૈતિક કેલવણી વિષેનો પ્રશ્ન છે ત્યાં નકામી બાબતોનાં વાગ્યુધ્ધોથી સ્ત્રીપુરૂષો અધીરાં બની ગયાં છે. જો તમે મૅરલ ઍજ્યુકેશન કૉન્ગ્રેસનું જ દૃષ્ટાંત જોશો તો આ બાબતની અતિ સમર્થ, અત્યંત સ્પષ્ટ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી. આમાં પણ આપણે ઉપર દર્શાવી આવેલા હિબર્ટ જર્નલના અંકમાં આ વિષેની તથા આવી કેલવણીના ધર્મ સાથેના સંબંધ વિષેની ચર્ચા ચલાવતો એક લઘુ લેખ મળી આવે છે. લેખક, ઍજ્યુકેશન કૉન્ગ્રેસમાં અપાયેલા એક વખાણુવા યોગ્ય બાપણુ વિષે ધરારો કરે છે, તેમાં દર્શાવાયું હતું, કે બાલકોને “ ધર્મની ભાવના પ્રત્યે ઘટતું માન આપતાં ” શિખવવું જોઇએ તેમજ સાથે સાથે “ એમ પણ શિખવવું જોઇએ, કે પોતાના અંતરાત્મા અને પોતાની “બુદ્ધિ પ્રમાણુ દરેકે પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં પણ પ્રભુપૂજના સુખ્યમાર્ગનો સમાવેશ થાય છે. ” વર્તમાન કાલે વિશાલતાથી સ્વીકારવામાં આવે એવો આ એક વિચાર છે, છતાંએ તેની ઓછી અથવા વધતી કીમતનો આધાર “ ચિત્ત ” અને “ બુદ્ધિ ” એ બે શબ્દો ઉપર રહે છે. જો અંતઃકરણ, જ્ઞાનથી વિકસિત બન્યા વિનાનું રહ્યું હશે તો એ ચિત્તને સ્ત્રી અને પુરૂષો રૂપે અનુસરનાર બાલબાલાથી માનવિની ઘણી થોડીજ ઉપયોગી સેવા

બળવી શકશે, જ્ઞાનદીપવાળી ચિત્તશક્તિ એક રાજ્યના ખરેખરા આધાર રૂપ છે, પરંતુ જ્ઞાન દીપરહિત ચિત્તશક્તિ માનવિએને દરેક પ્રકારના શુનાહ કરવા તરફ દોરી જાય છે. ધર્મ વિરોધિને ત્રીવ વેદના ભોગવાવીને દહન સ્તંભે મોકલનાર ધર્માધિકારી પણ પોતાના અંતરાત્માનેજ અતુસરતો હતો. પોતાના આગળ ના નમનાર મ્યુરિટન લોકને સતાવનાર, અસહ્ય વેદના દેનાર, અંગ હેદ કરનાર લોક પણ પોતાના ચિત્તને અતુસરતો હતો પ્રજાઓ સામે, વ્યક્તિઓ સામે, ચિત્તશક્તિએ મોટા મોટા અપરાધ કર્યા છે; એક સુરક્ષિત રીતે દોરી જનાર નેતા થતા પૂર્વે ચિત્તમાં જ્ઞાન દીપ પ્રકટાવેજ નોંધએ. બુદ્ધિ, તર્ક શક્તિનું પણ આમજ છે. જો તર્કબુદ્ધિ વિકાસવાળી, જ્ઞાનવાળી, શિક્ષિત, કેળવાયેલી બની હોય તો જીવનના માર્ગમાં એ તર્કબુદ્ધિને ખાતરીથી અતુસરી શકાય. પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રને યોગ્ય વિચારપરપરા ચલાવવાના નિયમાનુસાર ના કેળવાયેલી તર્કબુદ્ધિ કદાચ એટલી બધી બુદ્ધિ-વિહિન બની જાય છે, કે તેને તર્કબુદ્ધિનું નામજ ના આપવામાં આવ્યું હોય તો ઠીક. તમે તર્કબુદ્ધિને કેળવો નહિ તથા ચિત્તમાં જ્ઞાનદીપ પ્રકટાવો નહિ ત્યાં સુધી માનવિએને ચિત્તશક્તિ અને તર્કબુદ્ધિને અતુસરવાનો ઉપદેશ આપવો બીલકુલ પૂરતો થઈ પડશે નહિ.

હવે આમ શી રીતે કરવું જોઈએ ? જૂતકાલમાં તો આ કાર્ય ઘણું મોટું બાજે ધર્મ બળવ્યું છે, સમાજને ધર્મથી બિજ રૂપે નીતિ આચારો ઉપદેશવાનો પ્રયત્ન કરવાનું પાલવશે ? સ્વાભાવિક રીતે આવેજ ઘણા વિરોધ ઉભા થાય છે; ધાર્મિકશિક્ષણની સામે ઉભા થતા વિરોધ પ્રત્યે તાસમાનિયાના બિરાધે ઘણીજ દિ'મતપૂર્વક સામ્રાજ્યનું લક્ષ દોર્ણ છે. તેઓ દર્શાવે છે, કે સમય રૂપે ક્રિશ્ચિયન બાલકોના નૈતિક શિક્ષણમાં વાપરી શકાય એવો ગ્રંથ ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ (પ્રાચીન કરાર) નથી. તેઓ પુછે છે, ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટનો આ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે ? આનો ઉત્તર તે નકારમાં આપે છે. તે સચવે છે, કે ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટના ગ્રંથમાં તમને મનદર નૈતિક વાક્યો તેમજ આકર્ષક નૈતિક પ્રેરણાઓ મળી આવશે, પરંતુ આતો એક પ્રકારની પસંદ કરવાની રીતિથી થાય છે, જેમાં તમે નૈતિક અંતરાત્મા પાસે પ્રાચીન લેખોનો વિવેક કરાવો છો. તેઓ બિરાધ દોવા છતાં, સમય રૂપે ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટના અન્યને બાલકની કેલવણીમાં સ્થાન નાજ મળવું જોઈએ, એમ દર્શાવવામાં તેમની જોઈએ તેટલી દિ'મત જણાઈ આવે છે. તમારે સંભાળથી એકનું કરવું, પસંદ કરવું જોઈએ—એટલું ધારો કે આપણે કણુલ કરીએ—ઘણા વિદ્યાર્થી લોક કણુલ કરે—તો પણ આ કંઈ પ્રશ્નનો જોઈએ તેવો પૂરતો ઉત્તર કહેવાય નહિ. ધર્મનો આધાર લીધા વિના તમે બાલકને નૈતિક સિદ્ધિઓનો ઉપદેશ અસરકારક રીતે આપી શકશો ? આપણે કહી લઈએ, કે વર્તમાનકાલે માનિતા થઈ પડેલા દરિદ્રાર્થ અને તકરારના સદાચારો નહિ, પરંતુ ધર્મના આધાર વિના અમુક નિશ્ચિત વર્તના સદાચાર તમે શિખવી શકો, એમ માનવાને તૈયાર છો ? તમે એક બાલકને યાજું, કરકસરીયું, સાવધ થવાનું શિખવી શકો; તમે તેને પ્રામ કરવાની ઈચ્છાની તથા બર્વિ માટે સંમત કરવાની ફરજની કીમત કરવાનું શીખવી શકો. આવા સર્વ પ્રકારના સદાચાર, કહેવાતા શુદ્ધ પ્રકારના જનનિતવાદના આધારે તમે શીખવી શકો. પરંતુ “બાવિનો સામાજિક અંતરાત્મા” નામના અદ્ભૂત પ્રકારે સમર્થ લેખમાં વળી દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ એક સમયે સદાચારી રૂપે મનાતાં અમુક પ્રાચીન રીતિનાં

વલ્લભને, હવે માનવિદ્યા સામાન્ય રીતે દુરાચાર રૂપે ગણી કાઢે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે અપ્રતિષ્ઠાને " પાપલાપણા રૂપે ગણવામાં આવે છે, § નમ્રતાને વર્તમાનમાં 'ધણું' કરીને નિર્બળતા માનવામાં આવે છે; આવતી કાલને કંઈ વિચાર ના કરવાના વલ્લભને લાંબી નજરવાળું ગણવામાં આવતું નથી; દુનિયાદારીના વલ્લભવિનાનાને સામાન્ય રીતે કલ્પનામાં વિહરના રૂપે માનવામાં આવે છે. " આ સર્વ જરેજર સત્ય છે. પરંતુ અત્યાર સુધી ધર્મમાં મૂલ ધાલીને રહેલા સદાચારોને—જે સદાચારો વિના કોઈ પણ રાજ્ય ટકી શકતું નથી—તમે શી રીતે શિખવી શકશો ? જ્ઞાનથી પ્રકાશિત સ્વાર્થના આધારે તમારાથી પૌરુષના સદાચાર શિખવી શકાશે નહિ. આ એક બાબત યુવકોના શિક્ષકોએ સ્મરી રાખવીજ જોઈએ. આત્માર્પણ, દયા, અન્યને માટે સહન કરવાની ઇચ્છા, બલવાન ખાંધ ઉપર નિર્બલના બોજને ઉપારી લેવાની બાબત, હક કરતાં ધર્મ, ફરજ મહાન હોવાનો અનુભવ, સ્વસરેકાણુ કરતાં વિશેષ અગત્યની જવાબદારી—સ્વાર્થના આધારે તમે આવા સદાચારોનો શી રીતે ઉપદેશ કરી શકશો ? મેં પ્રાચીન દિનેમાં આ વિષે દલીલ ચલાવી છે, તથા હું બ્યારે નાસ્તિક હતી ત્યારે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કે તમે લોકને તેમનામાં રહેલી માનુષના પ્રત્યે તથા જ્ઞાતિ તરફની ઈરજના બાન પ્રત્યે પ્રાર્થના કરશો તો તેમનામાં આત્મભોગ, આત્માર્પણનો ગુણ કેળવાશે; પરંતુ બ્યાં સદાચારોની અત્યંત જરૂર હોય છે ત્યાં આવા પ્રાર્થના એકદમ નિષ્ફલ નિવડે છે.

તે અમીર વર્ગને વિચારવાની પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ મોટો ભાગ અમીરાર્થ બરેલો નથી; તે નિઃસ્વાર્થ અને વીર પુરુષોના આગળ અરજ યુગ્મરે છે, પરંતુ મોટો ભાગ મધ્ય પ્રકારની વીરનાવાળો તથા ઘણી થોડીજ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિવાળો છે; જેમને તેની જરૂર નથી તેમને તે પ્રાપ્ત છે; જેમને તેની અત્યંત જરૂર છે, તેમને તે ઉદાસીન, ગતિ વિનાના રહેવાં દે છે. હજારો કુટુંબોને પાપમાલ કરીને પોતાની મદા સમૃદ્ધિએકડી કરનાર કરોડાધિપતિ પાસે જઈને તમે તેને આત્મભોગના સૌંદર્ય વિષે, આત્માર્પણના પ્રતાપ વિષે સમજાવી શકશો ? સ્વાર્થ નમુનાના લોકનો ઉત્તર આવો હોય છે:—ભાવિ માટે મારે મારી જતનો શામાટે ભોગ આપવો જોઈએ ? અથવા મરકરો ક્રેન્ચમેન કહે છે તેમ, " સંતતિએ મારે માટે એવું શું કર્યું છે, કે મારે સંતતિ માટે મારી જતનો ભોગ આપવો જોઈએ ? " તમે કદાચ એમ કહેશો, કે આ એક અતિ અજમ, ધણો સ્વાર્થો વિચાર છે. હા, તે તેમજ છે; પરંતુ આવા પ્રકારના લોકનેજ નૈતિક સામર્થ્યનું ફરજિયાત બલ લગાડવાની જરૂર ઉભી થાય છે. એ તમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થવાનું છે ? આત્માર્પણ વિના કોઈ પણ સમાજ રક્ષિત નથી; ન્દાનાના મોટાને ચતા, બ્યક્તિના સામાજિક આત્માને ચતા આત્મ સમર્પણવિના પ્રજાકીય જીવનનો કોઈ પ્રકારનો સંભવ નથી, સામાજિક સંસ્થામાં કોઈ પ્રકારની દૃઢતા આવતી નથી; આજ સદાચારનો ઉદય ધર્મમાંથી થાય છે; અસત્ય રીતે ઉપયોગિતાના, જન હિતવાદના નામથી બ્યવહારતા કંઈકમાંથી તેમનો ઉદય ચતો નથી. પ્રજા માટે તો તેજ અત્યંત ઉપયોગિતાનું છે, કે જે એક વિભાગ અને સમગ્ર વચ્ચેના સંબંધને સમજે છે; પરમાત્માને પીછાનતાર,

કીર્તિકુમારના ગત ત્રીસ જન્મ.

સંખ્યા	જન્મનું વર્ષ.	મરણનું વર્ષ.	જાતિ	સ્થાન.	એક જન્મ નાં વર્ષ.	બે જન્મ વચ્ચેનાં ગાળાનાં વર્ષ.	મૂલ-કુલ.	ઉપ-કુલ.
૧	ખ.સ. ૫૨૨૬૧૨	૨૨૫૭૮	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૮૪	૮૧૯	૪	૨
૨	—૨૧૭૫૯	૨૧૭૪૨	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૧૭	૨૭૫	૪	૬
૩	૨૧૪૬૭	૨૧૩૮૨	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૮૫	૮૦૮	૪	૨
૪	૨૦૫૭૪	૨૦૪૬૫	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૧૦૯	૯૧૨	૪	૩
૫	૧૯૫૫૪	૧૯૪૮૫	પુરુષ	ચીન	૬૯	૬૦૦	૪	૪
૬	૧૮૮૮૫	૧૮૮૦૬	પુરુષ	મધ્ય એશિયા.	૭૯	૫૯૭	૫	૧
૭	૧૮૨૦૯	૧૮૧૩૮	પુરુષ	ઉત્તર આફ્રિકા	૭૧	૬૭૪	૪	૫
૮	૧૭૪૬૪	૧૭૪૦૪	પુરુષ	મધ્ય એશિયા	૬૦	૫૨૮	૫	૧
૯	૧૬૮૭૬	૧૬૭૯૨	પુરુષ	સુડાનીસ બેટ	૮૪	૭૯૭	૪	૬
૧૦	૧૫૯૯૫	૧૫૯૩૭	સ્ત્રી	મધ્ય એશિયા	૫૮	૫૩૫	૫	૧
૧૧	૧૫૪૦૨	૧૫૩૨૩	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૭૯	૭૭૨	૫	૧
૧૨	૧૪૫૫૧	૧૪૪૬૦	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૯૧	૮૦૯	૫	૧
૧૩	૧૩૧૫૧	૧૩૫૬૯	સ્ત્રી	સુડાનીસ બેટ	૮૨	૬૯૨	૪	૨
૧૪	૧૨૮૭૭	૧૨૭૯૫	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૮૨	૭૦૨	૫	૧
૧૫	૧૨૦૯૩	૧૨૦૦૩	પુરુષ	પેરુ.	૯૦	૮૨૧	૪	૩
૧૬	૧૧૧૮૨	૧૧૧૧૧	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૭૧	૬૮૨	૫	૧
૧૭	૧૦૪૨૯	૧૦૨૫૬	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૭૩	૬૮૪	૫	૧
૧૮	૯૬૭૨	૯૫૮૬	પુરુષ	સુડાનીસ બેટ	૮૬	૮૧૧	૪	૫
૧૯	૮૭૭૫	૮૬૯૨	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૮૩	૮૪૦	૫	૧
૨૦	૭૮૫૨	૭૭૭૪	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૭૮	૭૮૮	૫	૧
૨૧	૬૯૮૬	૬૯૦૯	સ્ત્રી	ઇજિપ્ત	૭૭	૯૪૫	૫	૧
૨૨	૫૯૬૪	૫૯૪૭	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૧૭	૩૧૨	૫	૧
૨૩	૫૬૩૫	૫૫૮૮	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૪૭	૬૧૮	૫	૧
૨૪	૪૯૭૦	૪૯૦૧	સ્ત્રી	હિન્દુસ્તાન	૬૯	૮૬૬	૫	૧
૨૫	૪૦૩૫	૩૯૬૦	સ્ત્રી	ઇજિપ્ત	૭૫	૯૦૧	૫	૧
૨૬	૩૦૫૯	૨૯૭૮	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૮૧	૭૬૮	૫	૧
૨૭	૨૧૮૦	૨૧૨૪	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૫૯	૫૯૬	૫	૧
૨૮	૧૫૨૮	૧૪૪૧	પુરુષ	ઇરાન	૮૭	૮૧૧	૫	૩
૨૯	૧૩૦	૫૫૯	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૭૧	૧૧૮૩	૫	૧
૩૦	ખ. સ. ૬૨૪	૬૬૪	પુરુષ	હિન્દુસ્તાન	૭૦	૧૨૦૨	૫	૧

પ્રથમજન્મ.

આપણી વાર્તાના આરંભના જન્મમાં કીર્તિકુમારે ઉત્તર-અમેરિકાના ઉપસાગર ઉપર આવેલાં એક રાજ્યમાં એક બાળાના દેહમાં કીર્તિકુમારીના નામથી જન્મ ધર્યો હતો; તે સમયે આ રાજ્યનું નામ ટૌપાકસિ હતું. આ સમયે મંગલદેવ રાજનું રાજ્ય ચાલતું હતું. અત્યંત માયાળુ, નરમ સ્વભાવવાળાં, હેતાળ માતપિતા, કૌમુદિ અને પૂર્ણચંદ્રની કીર્તિકુમારી મોટી દીકરી હતી. પિતા પૂર્ણચંદ્ર એક અતિ સમૃદ્ધિવાળા પુરુષ હતા; તેમની પાસે પશુનાં ટોળે ટોળાં હતાં એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમની જંગલમાં કોઈક ટેકરીઓવાળા પ્રદેશમાં ઝડપથી બેઠેલી નદિના તટો ઉપરના ઇંકરામાંથી ધોવાઈ આવેલા રેતિમાં બેળવા-યલા સોનાનો એક મોટો જથ્થો પણ જામેલો હતો. આ ટોળામાં આપણે વર્તમાનમાં જોઈએ છીએ તેવાં બકરાં ઘેટાં નહતાં પરંતુ વર્તમાનમાં આફ્રિકામાં જોવામાં આવતાં થોડાં મળતાં આવતાં કાળીએરોના આકારનાં પ્રાણીઓ હતાં. એક નાના બળદને મળતાં આવતાં માથું, ગરદન અને શીંગડાંવાળો, એક પ્રકારે બારે શરીરવાળો, લાંબા વાળવાળો બોદડો, વારંવાર જોવામાં આવતું પ્રાણી હતું; તે દિનોમાં ઉપસાગરની આસપાસ આવેલા ટેકરી પ્રદેશનો વિસ્તાર પણ ભિન્ન આકારનો હતો. વર્તમાનકાલે મિસિસીપીના નામથી જાણીતી નદિ હાલની પેઠે એ રાજ્ય અને હયુસીયાનીયાની વચ્ચે વહાકારે આસપાસ વહેવાને બદલે, હાલના તે નામના રાજ્યના મધ્યમાંથી વહેતી હતી. વર્તમાનના કરતાં મેક્સિકોના ઉપસાગરનો વિસ્તાર પણ ઓછો હતો તથા તેનો આકાર પણ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો હતો.

કીર્તિકુમારીના ઘરથી થોડેક છેટે જુહોની એક મંદિર ઘટામાં પંચ-બિંદુ-તારકના આકારમાં બાંધેલું એક બંધ્ય મંદિર આવ્યું હતું; તેના ખૂણાઓમાં મધ્યમાં આવેલા સરકાર-ખંડમાં લઈ જતી નિઃસરણિઓ આવેલી હતી. આ ખંડના ઉપર એક વિશાલ ઘૂમટ આવેલો હતો; તેને અંદરથી ભુરો રંગ લગાવેલો હતો. ઘૂમટની બરોબર નીચે અંદરની બીંત ઉપર રૂપાના જેવી જણાતી કોઈક ધાતુનું, ત્રણ ફુટ લાંબુ, રૂપકો અને ચિત્ર બાયાનાં ચિત્રોથી બરેલું એક પ્રકારનું પટ આવેલું હતું. સ્પષ્ટ, પેશ, પ્રતિધ્વનિ કરતા, મધુર અવાજ વાળા સાત રૂપાના ઘંટ, ઘૂમટના ઉપરના ભાગમાં લટકતા હતા. મંદિરની તળેના વિભાગમાં ભોંયરાં આવેલાં હતાં, તે ખાસ અને ગુપ્તસંગોએ ક્રિયા કાંડમાં વાપરવામાં આવતાં, તેમાં કીમતિ નંગોથી જડેલાં સોનારૂપાનાં પાત્રો વિગેરે રાખવામાં આવતું. ઘૂમટ નીચેનો મધ્ય ખંડ ગોળાકાર હતો, તેની બીંતોને રૂપકોના આકારો કોતરેલાં બહુ મૂલ્યવાળાં જ્વાહરોથી સજ્જારવામાં આવી હતી, સમગ્ર મંદિરનો આકાર બાઈબેન્ટાઇન શિલ્પકલાનો નમુનો દર્શાવતો હતો. તેમાં સરકારોની અને ત્રાંગલિક પ્રસંગોની ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી-મંદિરને બીજે માળે તારકના ખૂણાઓમાં સાધુ-પૂજારીની કોઠડીઓ આવેલી હતી; દરેક કોઠડીની એક બારી મધ્ય ખંડમાં પડતી હતી; કોઈ કોઈવાર સાધુઓ પોતાની કોઠડીઓમાંથી આવી મોટી બારીઓએથી ગોણુંક્રિયાઓ અથવા આચારો કરાવતા હતા.

અને કીર્તિકુમારીના જન્મનો અગત્યનો પ્રથમ પ્રવેશ આપણા જોવામાં આવે છે,

છ માસની ઉંમરે થયેલા તેના અર્પણ અથવા ઉપનયન સંસ્કારનો પ્રસંગ છે. આ ક્રિયામાં બુધદેવે આચાર્યપદ લીધું હતું, અન્ય ચાર સાધુઓ અને મહાગુરુ સહાયમાં હતા, માત્ર તેઓ દિવ્ય દષ્ટિવાળાને જણાતા સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં વેદિની આસપાસ ફરતા હતા. અન્ય સાધુઓની ત્રિપુટિ શુક્રદેવ, ચિદંબરદેવ અને બૃહસ્પતિ હતા. આ યોગ વિચાર ચલાવતાં બહુજ આનંદ જનક નિવડે એવું છે; આગળ ઉપર મહારહસ્યોને ચાર ભિન્ન પ્રકારે દર્શાવનારી વ્યક્તિઓ આ સમયે ત્યાં આગળ એકઠી થાય એ માત્ર એક અકસ્માત રૂપે ભાગ્યેજ ગણી શકાય. કીર્તિકુમારિની અર્પણ ક્રિયા મોટે ભાગે જ્યોતિષ સંબંધિ હોય એમ લાગે છે. વેદિ ઉપર વાપરવામાં આવેલો વર્ણ, બાલકના જન્મ સમયે ઉદયસ્થાનમાં આવેલા વારુણી ગૃહનાવર્ણ સમાન વિજળીના જેવો ભુરો હતો. તેના જીવનમાં આગળ ઉપર આ-વિર્ભાવ પામતી સૂક્ષ્મશક્તિયોના સુમદશામાં રહેલા સંભવો પણ કેટલીક રીતે આગૃહની અસરનેજ આભારી છે. અર્પણવિધિના સમયે એક દેવનાં દર્શન થયાં હતાં; મહાગુરુની સંમતિ સહિત બાલકને તેમના રક્ષણમાં સોંપવામાં આવ્યું; ઉપર કહી આવ્યા તેમ મહાગુરુ આવા ખાસ પ્રસંગે હાજર રહીને, સૂક્ષ્મ લોકમાંથી બુધદેવના કાર્યને દોરતા હતા. મહાગુરુ આ લોકના ધર્મના સ્થાપક હતા; છાછ લેતા દેવ અને બાલક વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ યોજવાને તેઓ હાજર રહ્યા હોય એમ લાગે છે. કુટુંબના આ પ્રથમ જન્મેલા બાલકને તેમણે સ્વાધિનમાં લીધેલું જણાયું તથા આ પ્રમાણે શબ્દો બોલીને પોતાના હાથ તેના ઉપર આશિર્વાદ દેતા હોય તેમ લખાવ્યા. “આ એક વખત માટેજ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભાવિ માટે હું આ જીવાત્માને સંભાળમાં લઉં.”

આ ક્રિયાનો જ્યોતિષ ભાગ સ્પષ્ટ રીતે શુક્રદેવને સોંપવામાં આવ્યો હતો; જોકે વિધિના ખરા આચારો બુધદેવ આચરતા હતા તોપણ બાલકની જન્મપત્રિકા તેમણે બનાવી હતી તથા તેમાંના ગૃહોની દશાઓ અનુસાર તેમણેજ જરૂરનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં. ધાતુની બનાવેલી, બહુજ પ્રાણબદ્ધ ભરાયેલી એક નાની વેદિ ઉપર બાલકને મૂકવામાં આવ્યું હતું; આ વેદિ, મુખ્ય વેદિના અગ્ર ભાગમાં હતી, બાલક, દેવ અને મહાગુરુ વચ્ચે એક પ્રકારનો પ્રાણત્વનો સંબંધ સાંધવાના તથા કોઈ પણ પ્રકારનાં વિરોધકારક અધમ સત્ત્વોને દૂર રાખવાના ઉદ્દેશથી તે યોજવામાં આવી હતી. ક્રિયાના સમયમાં ધૃમટમાંના સાત રૂપાના ઘંટમાંથી ત્રણ ટુંકાં સંગીતમય વાંકેયેનું સંગીત ચાલ્યું, મોટી ચોરસ વેદિની દરેક બાજુના મધ્યમાં તેના સામે મુખ કરીને ઉભા રહેલા પૂજારીઓએ તેની સાથે સમતાલમાં મંત્રોચ્ચાર ચલાવ્યો. ક્રિયાના પ્રસંગે બાલા કીર્તિકુમારીએ તેની માતા કૌમુદિએ બનાવેલું બપકાદાર રીતે ભરેલું ઝમકું પહેર્યું હતું; મંદિરના કેટલાક શજાગાર અને સાધુપૂજારીઓના ઝબ્બા ભરવામાં તે વારંવાર આનંદ લેતી. બાલકના ઝબ્બામાં અધ્યાકૃતિને રથાને એક મોટા હંસ (કહાય કાલિહંસ) ભરવામાં આવ્યો હતો, વક્ર સ્વરિતકોની આકૃતિઓથી તેની કીનારી ભરવામાં આવી હતી. આ મંદિર પણ ધણે દૂર આટલાંટિસ ખંડમાં (કુશદ્વિપ ?) આવેલા એક મહાનું મધ્યસ્થમંદિર સાથે સંબંધ વાળું હતું. તેના ઉપર મહાંત રૂપે સૂર્યનું આચાર્યપદ હતું; સોમદેવ અને શનીદેવ તેમના સહાયકો હતા.

લોકો સહજ જુરાશ પડતા રંગની જાતિના હતા, ચોથા મૂલ-કુલના ટલાવટલી

ઉપ-વિભાગના હતા. વર્ણવાયલી ક્રિયાને એક વર્ષ થયા પછી, કીર્તિકુમારિ એક નાની ડગલાં પગલાં કરતી, ઘોળાસ પડતા ભુરા વર્ણુની, અરેખરાં તેની માતાનાં કંકણોને સ્વર્ણુનાં ઝાંઝરાને સ્થાને પહેરેલી બાલા રૂપે આપણા જોવામાં આવે છે; માતાના ખોળામાં હોય ત્યારે એમની સાથે રમવામાં બાલક આનંદ લેતું હોવાથી તેણે તેમને નાની ધુંટણીઓ ઉપર પહેરાવ્યાં હતાં; બાલક ડગલાં પગલાં કરતું ત્યારે તેઓ વારંવાર નિકળી પડતાં હતાં.

આવી જન્મેની વાર્તાઓનાં પાત્રોમાંના એક મુધન્વાની સાથે આપણું વારંવાર મળવું થશે, તેની અને આપણી નાયક કીર્તિકુમારીની વચ્ચે પ્રબલ પ્રેમભાવ વર્તેલો હમેશાં આપણા જોવામાં આવશે. આ સમયે મુધન્વા સાધુબૃહસ્પતિનો પુત્ર હતો, ઉપર દર્શાવાયેલા અર્પણ વિધિની ક્રિયાના પ્રસંગે કીર્તિકુમારી તેની પ્રથમવાર દષ્ટિએ ચઢી. તે માત્ર ત્રણ વર્ષની ઉમરનો હતો તોપણ તેનાં માતૃપિતા તેને આ અર્પણ ક્રિયા જોવાને લાભ્યાં હતાં; માતૃપિતા સમૃદ્ધિવાન હોવાથી શાળુગારમાં અને જનવાત્રામાં ઘણોજ પૈસો ખર્ચવાને લીધે આ ક્રિયા અપૂર્વ પ્રકારે ભભકાભરેલી બની હતી. આ સર્વ હાઠમાઠથી તેના ઉપર ઉડી અસર થઈ, તેનું એકદમ બાળા સાથે પ્રેમનું સંધાન થયું. મોટા થતાં તેણે પોતાનો તેની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર દર્શાવ્યો. જ્યારે તે થોડાંક વર્ષ મોટા થયો અને ફરીથી આવાને આવા વિચાર તેણે જણાવ્યા ત્યારે તેનાં માતૃપિતાએ તેને મનમાંથી આવો વિચાર દૂર કરવાની સલાહ આપી, કારણ કે તેઓ ગરિબ હતાં અને કીર્તિકુમારિનાં માતૃપિતા સમૃદ્ધિવાન હતાં. આ ઉભય કુટુંબો નહિના સામસામેના કિનારાઓ ઉપર વસતાં હતાં, આ સ્થલે તેની ખોળાપાંખો વિસ્તાર આશરે એક માઈલ હતો. મુધન્વાના વિચારો પોતાનાં માતૃપિતાનાં જોવા નહતા કે પોતાના પ્રેમના સંબંધમાં દારિદ્ર એક પ્રકારના વિલેપ રૂપ ગણાય; તેથી તે બારેક વર્ષનો થતાં અને કીર્તિકુમારિની ઉમર નવેક વર્ષની થતાં, પોતાની હૃદયહારિણીને એકાદ મુલાકાત આપવા માટે તે વારંવાર આ નદિને તરી પાર ઉતરતો આપણા જોવામાં આવતો. એક પ્રસંગે તે શેરડીના સાંકાનો એક ટુકડો લેતો આવ્યો હતો તે તેણે એકલાં ખાવાની ના પાડી, તેથી તેમણે જે દિવાલની છાયામાં બેઠાં હતાં ત્યાં તેને વારા ફરતી બચકાં ભરીને ખાવાનો નિર્ણય કરીને આ બાબતનો સલાહ બચો અંત આણ્યો. મુધન્વા, કીર્તિકુમારીને વિસારે પાડી શકતો નહિ તેથી તેનો વારંવાર ભેટો કરવાની યુક્તિઓ રચતો. નદિનો પ્રવાહ ઘણો ઝડપવાળો હોવા છતાં, તેની પાર જવામાં ઘણી હિંમતની જરૂર હોવા છતાં હવે તો તેણે તેમાંથી દરરોજ તરી પાર જવા માંડ્યું. આવા પ્રસંગે એ તે ક્યાં જતો હતો તે કોઈના જાણવામાં ના હોવાથી એકલાજ લાંબે લાંબે બટકતા વિહરતા એક વિચિત્ર યુવક રૂપે તેની ખ્યાતિ પસરી. આવા એક પ્રસંગે નદિને તરી જતો હતો તેવામાં એક મગરે તેના ઉપર હુમલો કર્યો પરંતુ થોડાક સમય પહેલાં એક મગર જોયલો હોવાથી ઘણા દિવસ મુંઘી સાથે લઈ જવાતા એક છરાં વડે તેના આગલા પગનીચે યુક્તિવડે ધા કરીને તેને મારી નાખ્યો. ભાલચંદ્ર, મુધન્વાનો એક ગાદ મિત્ર બન્યો, બદ્ધે કેટલાંક વર્ષ ઉમરે નાનો હોવાથીમે 171 ઉમરના યુવકને પૂજવા લાગ્યો; ખુશીથી તે તેની પત્નિકાઓ કીર્તિકુમારિ પાસે લઈ જતો, આ પ્રમાણે આ યુવકોના પ્રેમતત્ત્વમાં મોટે ભાગે સદાયકારક બનતો.

અનેક વર્ષવીત્યાં, બાલકો યુવા અને કુમારિકા દશામાં ખીલ્યાં, પરંતુ હજીએ તેઓ અન્યોન્ય પ્રત્યે દૃઢ ભક્તિવાળાં રહ્યાં. યુવાન કુમારિકાનાં માતૃપિતા આ સમયે ખાત્રીથી આ સર્વ બાબતથી ભોમીયાં બન્યાં હતાં, પરંતુ પાસે પાછું વિનાના સહચારિ, ઉપર તેમને વિશેષ રોહ ન હતો, કારણ કે રાજ્ય મંગલદેવના પુત્ર, ગાદીના વારસ વજ્રદેવની પરિણિતા બનવાનો કીર્તિકુમારિ માટે એક ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. કીર્તિકુમારિ પણ કોઈક દિને રાણી બનવાનું આનંદકર નિવડે, એટલું કલ્પલ કરતી છતાંએ સુધન્વા માટેના પોતાના પ્રેમનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર ન હતી, તેની સાથે પરિણિત થવાની ઈચ્છા દર્શાવતી. લગ્નનાં સંબંધમાં છેલ્લો નિશ્ચય કરવાના સમયે, તેનાં માતૃપિતાએ વજ્રનું પાણિમહણ કરવાનો આમ્રહ કર્યાથી, તે હુસકે હુસકે રોવા લાગી, અત્યંત વ્યાકુલ થઈને નિરાશ બની ગઈ. તેની માતાના કોમળ હૃદયથી આ ખમ યું નહિ, તેનાં પિતાને પણ ધણું લાગી આવ્યું તેથી આખરે તેની ઈચ્છા પ્રમાણેનો માર્ગ લેવા દઈને તેને સુધન્વાનું પાણિમહણ કરવાની રજા આપવામાં આવી. સર્વે નક્કિ થયા પછી કૌમુદિએ આ નવીન યુગલને પૈસાની એક મોટી રકમ પક્ષામાં આપવાની તથા વિવાહ કાર્યને શોભા ભરી રીતે ઉદારતાથી પાર ઉતારવાની ઈચ્છા દર્શાવી. સુધન્વા અને તેના પિતા અહંતાવાળા હોવાથી આ બાબતનો સ્વીકાર કરવો બારે થઈ પડ્યો, પરંતુ આખરે એ વિષે સમગ્રતિ કરવામાં આવી. કૌમુદિ અને પૂણ્યચંદ્રે જેટલું જેટલું યાચ તેટલું કર્યું, મંદિરમાં આટલી બધી ખ્યાતિ પામેલા બ્રહ્મરૂપિતાના પુત્રને તેમની પુત્રીએ પસંદ કરવા માટે પોતાની જાતનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યાં.

ઉભય પક્ષનાં માતૃપિતાએ છેવટની ગોઠણો કર્યા પછી, સુખી, યુવાન પ્રેમી યુગલનો લગ્નોત્સવ મંદિરમાં પૂર્ણ કાકમાઝથી ઉજવવામાં આવ્યો, મહંત બ્રુધદેવે સુધન્વાના પિતા બ્રહ્મરૂપિતાની સહાયથી ક્રિયા કરાવી હતી. શ્રેતવસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી કીર્તિકુમારિ અતિ મનોહર લાગતી હતી, સ્વર્ણ અને જ્વાહિરોથી પોશાક ખીચોખીચ ભરેલો હોવાથી આમાં પણ વળી કૌમુદિનું કલા આતુર્ય ફરિથી જણાઈ આવતું હતું. શ્રીસના એક દેવ જેવા સુંદર બ્રુધદેવ અત્યંત અસંસ્કારક અને ગંભિર પ્રકારે લગ્નવિધિના મંત્રોચ્ચાર ચલાવતા હતા, પોતે વરવધુને બાલ્યકાલથી ઝોળખતા અને ચ્હાતા હોવાથી પોતાના મંત્રોના વર્ણોચ્ચારમાં પોતાની વિશેષ પોષક લાગણીને વ્યંજીત કરતા હતા. આ લગ્ન ક્રિયામાં કરવામાં આવેલો એક ખાસ સંસ્કાર લક્ષ્ય ખેંચે એવો હતો. આચાર્યે મહાશુરુતું આમંત્રણ કરીને પછીથી સંસ્કારિત કઠોરા સુધન્વાને આપ્યો, તેણે તે કીર્તિકુમારિના હાથમાં મૂક્યો. તેણે તેમાંથી થોડુંક પાન કરીને, તેને પાછો તેના હાથમાં આપ્યો, તેણે પણ અનુક્રમે તેમાંથી પાન કર્યું. કઠોરામાં અને તેમાંના પ્રવાહિ પદાર્થમાં બહુ પ્રજલ પ્રાણુતત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, તેથી તેમાંથી સર્વ પ્રકારનો આ લોકનો પ્રભાવ દૂર થઈને માત્ર મહાશુરનો પ્રભાવજ પ્રબલ વર્તેલો હતો. મહાશુરનો આશિર્વાદ બન્યા પછી વર વધુને શુભાખ્યા કુલની માળાઓથી વિટી લેવામાં આવ્યાં; તેઓ ક્રિયામાં ભાગ લેનારા દરેક સાધુ પૂજારીને વારા ફરતી નમસ્કાર કરતાં, હાથો હાથ મેળવીને વેદિની આસપાસ ફર્યાં. આ પ્રમાણે ફેરા ફરી રહ્યા પછી તેમને સાથે સાથે એક જાતની પાલખીમાં બેસાડ્યાં; એ પાલખીને દોરડાં વતે

ઉચે ખેંચીને લોકનાં માથાં ઉપર ઉપરિ ભાગમાં હિંચકા ખાતી રાખવામાં આવી, આ સમયે વિશેષમાં આશિર્વાદાત્મક મંત્રોચ્ચાર કરવામાં આવ્યા. આથી, તેમનો અન્યોન્ય પ્રત્યેનો નવીન સંબંધ, અન્ય સર્વ દુનિયાથી અલગ હવેનો તેમનો એકાંત સહવાસ, ઉભયમાંનું એકાદ જણ શક્તિવાન થાય તેના કરતાં સાથમાં રહીને વધારે વધારે સૂક્ષ્મલોકોમાં જવાનો સંભવ, એક પ્રકારના ત્રિયરકર કલ્યાણ માટે સાથમાં રહીને કાર્ય કરવાની યોગતા, વિગેરે વિગેરેનું સ્થન થાય છે. પછીથી વળી તેમને જમીન ઉપર ઉતારવામાં આવ્યાં, મંદિરમાંથી જવાની પૂર્વ તૈયારી રૂપે સાધુ પૂજારીઓએ છેવટના આશિર્વાદ ઉચ્ચાર્યા. તેમને અનેક મનોહર ભેટો આપવામાં આવી, એ સર્વને પ્રાણતત્ત્વથી ભરપૂર બનાવવા માટે મંદિરમાં સાધુઓ પાસે પ્રથમથી લાવવામાં આવી હતી, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. આ સર્વમાં કમળાકારે બનાવેલું કૌમુદિએ આપેલું એક સૂવર્ણ પાત્ર હતું. પૂણ્યદ્રે આપેલા કેટલાક સુંદર કોતરકામવાળા લટકાવવાના રૂપાના દિવાઓ મધુર સુગંધિત તેલથી ભરવામાં આવ્યા હતા, તેમનાથી આખું મંદિર મધમધાટ બની રહ્યું.

કર્મદેવોએ અધ્યાત્મમંડલના એક વિશાલસંધને એકઠો કરવા માટે આ જન્મનો ઉપયોગ કરવો ધાર્યો હોય એમ લાગે છે, કારણ કે કૌમુદિનાં નવ બાલકો ઉપરાંત સુધન્વા અને કીર્તિકુમારિનાં સોળ જન્મમાં હતાં. આ સર્વે આગળ ઉપરના જન્મોમાં ફરી ફરી જણાનાર જીવાત્માઓ હતા. જે રાજાનાં, વજ્રનાં અને ભાલચંદ્રનાં બાલકોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવે તો એક મોટી સંખ્યા થવા જાય છે, તેમાં કીર્તિકુમાર અને આદિકુમારના જન્મોમાં સમાવેશ થતાં સર્વે પાત્રો આપણા જોવામાં આવે છે. મંદિરના મહત્તો, સાધુપૂજારીઓ પણ મહાત્માઓ હોય છે; આપણી વાર્તા આગળ ચાલતાં આપણને તેમનો વારંવાર ભેટો થશે. આ કુટુંબોનાં ઘણાંખરાં બાલકોને મંદિરના સાધુઓ શિક્ષણ આપતા તથા કેટલાક પુત્રો તેમના અતેવાસિઓ બનતા. કીર્તિકુમારિ અને સુધન્વાએ સોલ છોકરાં ઉપરાંત એક માત્ર પિતા વિનાના બાલકને દત્તક લીધું, કારણ કે સુધન્વનો તેના ઉપર અત્યંત અનુરાગ હતો.

(ચાલુ).

નજીકનું ભાવિ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

જેમ પ્રગતિતંત્રની રાજ્યભાવના છૂટા ઉપ-કુલના સિદ્ધાંતો સાથે જરાપણ બંધ બેસતી આવતી નથી, તેમ વર્તમાનકાલની અપરિમિત લશ્કરીતૈયારીઓ, એક પ્રકારના સલાહપરાયણ અને પરસ્પર સહાયક શિશ્યાર સાથે જરાપણ બંધબેસતી થઈ શકતી નથી. હેંગ કૉન્ફ્રન્સની સ્થાપના વડે યોગ્ય દિશામાં પ્રથમ પગલું ભરાયું હતું, તેના ફેસલાવડે ક્યારનાં એ બે ત્રણ નાનાં સુદો અટકાવી શકાય છે. અમેરિકાથી હમણાંજ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે અમેરિકન કૉન્ગ્રેસમાં થોડા સમયમાંજ એક નીચે પ્રમાણે દરખાસ્ત મૂકવામાં આવનાર છે:—કૉન્ગ્રેસે એક કમિશન નિમણું, જે અમેરિકાથી દુનિયાનાં વિવિધ રાજ્યોમાં ફરી વળે, સર્વ પ્રકારના તકરારી પ્રશ્નો જેને નિરાકરણ માટે સોંપી શકાય એવી એક ઇન્ટરનેશનલ ટ્રીબ્યુનલ સ્થાપવાની દરખાસ્ત કરે. મને નથી લાગતું કે આવું કાર્ય સફલ થાય એવું નિવડે; ઝમાનાના એક ચિર્ણુ તરીકેજ આ બાબત પ્રત્યે હું માત્ર લક્ષ દોડાતું છું. હમણાં હમણાંજ આવી એક દરખાસ્ત થઈ છે, તે માત્ર ખાનગી મંડલો તરફથી નહિ, માત્ર પરોપકારી પુરૂષો તરફથી નહિ, પરંતુ અમેરિકાની પ્રગતી કૉન્ગ્રેસેજ દુનિયાની સલાહ જાળવી રાખવાનું પગલું ભરવું જોઈએ એવી છે. આવા પ્રકારના એક સંબંધમાં લક્ષ બહાર ના રાખી શકાય એવી એક અન્ય બાબત છે, અને તે થીઆડોર રૂઝવેલ્ટની વ્યક્તિ વિષે છે; દુનિયાની સામાજિક રંગભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવનાર અત્યંત પ્યારિત્વ પામેલા માનવિઓમાંના તે એક છે, તેઓ બે વાર પ્રિસિડેન્ટ થયા હતા તથા તેમનું સ્થાન અન્ય પુરૂષે લીધું છે, તેથી કંઈ તેમનું કાર્ય પૂર્ણ થયું નથી. યૂરપમાં સઘળે ફરતાં માત્ર તાજ ધારીઓને જ મળે એવું માન મેળવનાર એક માનવિ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકાય એમ નથી. માત્ર ગઈ કાલેજ પારિસમાં સોર્બોર્નના સ્થલમાં પારિસનાં અગ્રગણ્ય ત્રણ હજાર માનવિઓ, એક પ્રગ્લસત્તાક રાજ્યના પૌરજનો માટે જરૂરના શુણોના તેમજ આપેલા વર્ણનને એકીટસે સાંભળી રહ્યાં હતાં. ફ્રાન્સના તે સુવાન અને તોશાની પ્રગ્લસત્તાકરાજ્યમાં તેમજ પૌરજનના ધર્મ સમજાવ્યા, તેમને તીવ્ર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામાં આવ્યા, તેમનું બાપણ બધાં પત્રોમાં ઉતારવામાં આવ્યું. જે એજ માનવિ અમેરિકામાં ફરીથી પ્રિસિડેન્ટ તરીકે પસંદ થાય—આ બાબત વ્યાહારિક રાજ્યનીતિના પ્રદેશની પારની જરા પણ નથી—અને કદાચ તેમને એક ડીક્ટેટરના હક આપવામાં આવે તો સલાહસ્થાપક મંડલને એક પ્રગ્લકીય પક્ષરૂપે દુનિયામાં બહાર આવવાનો સંભવ ખાત્રીથી ઉભો થાય; સલાહ સ્થાપવાના ઉદ્દેશ પાછળ લાગેલી એક પ્રગ્લ આપણા જોવામાં આવે; યૂરપની કોઈ પણ પ્રગ્લો કરતાં આ ભાગ ભજવવાને ખરેખરી રીતે અમેરિકાજ વધારે લાયક છે, કારણ કે મોટે ભાગે તે દૂમલાથી સુરક્ષિત છે.

પરંતુ અનિવાર્ય રીતે અત્રેજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; પ્રાથમિક સુદ્ધ વિના સલાહની સ્થાપના થઈ શકશે ? યૂરપમાંથી નવાઈ પમાડે એટલી બધી ઝડપથી, યૂરપને

સલાહશાંતિમાં જાળવનાર એક વ્યક્તિ ચાલી ગઈ છે; તે વ્યક્તિ આપણા મૂર્ખ મહારાજાધિરાજની છે; તેમને સલાહસ્થાપકના નામથી વ્યવહારવામાં આવતા હતા તે કંઈ જુદા નહોતું. કેટલાક યુદ્ધને વધારે સ્થાનારા રાજાઓના સર્વ પ્રકારના ધૂધવાટ છતાં તેમણે સમગ્ર યુરપને સલાહશાંતિમાં જાળવી રાખ્યું હતું. યુરપની રાજ્ય નીતિ ઉપર આથી કેવી અસર થશે એ કહેવું ઘણું ઉતાવળાઉં ગણાય, પરંતુ હવે માહો-રાજા એડવર્ડ અદસ્ય થતાં જર્મન મહારાજાધિરાજની અતિ વિખ્યાત આકૃતિ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ એકદમ નજર દોરાય છે; યુરપની સલાહના રક્ષક તરીકે તેમના મામાનું નામ જેટલું ખ્યાત બન્યું હતું તેટલું તેમનું નામ ખ્યાત હોવાનો બાગ્યેજ સંભવ છે. તેઓ એક અદ્ભૂત શક્તિ અને આકાંક્ષાવાળા છે—ગમે તો તેઓ પોતાની પ્રજાની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા યુદ્ધ અથવા સલાહ સ્થાપવા વડે થયેલી માનતા હશે, એ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી. આટલું તો નક્કીજ છે, કે એ મહારાજાધિરાજના ચાલી જવાથી યુરપમાં મહાન ફેરફારો સરવાય છે. અત્યાર સુધી દબાવી રાખેલાં અનેક કારણો હવે સપૂર્ણ રીતે પ્રવૃત્તિમાન બનશે; વર્તમાનમાં અનેક ફેરફારો થવાનો સંભવ છે; આપણે વિશેષ નહિ તો એટલી તો આશા રાખીએ, કે જેમના હાથમાં રાજાઓ માત્ર પૂતળાં સમાન છે એવી સમર્થ સત્તાઓ વડે આવા ફેરફારો નિયંત્રિત; જેથી દુનિયાની રંગભૂમિ, પ્રથમ તો પરસ્પર સહાયક અને સલાહપ્રિય છૂટા ઉપ-કુલની સ્થાપના અને આવાગમન માટે, તથા પછીથી જેના તે પ્રથમ-સૂચક રૂપ છે તેવા, હજારો લાખો વર્ષમાં બુદ્ધિનો વિકાસ સાધનારા છૂટા મૂલ-કુલના જન્મ માટે તૈયાર બનાવી શકાય. અહાલિધાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરેલા તથા તેમને દરરોજના જીવનમાં, સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવનમાં ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રયત્ન ચલાવનારા આપણે માટે તો પરિણામ સ્પષ્ટ અને અનિવાર્ય છે. ગમે તો વાહવિવાદ્ધારા અથવા યુદ્ધદારા એક પ્રકારે દુનિયામાં સઘળે ફેલાયેલી સલાહની સ્થાપના થશે.

ત્યારે તો, આપણે આશા રાખી હતી તેના કરતાં ઘણીજ ઝડપથી આપણા ઉપર આવી પડતા એક બાવિને લક્ષમાં લેતાં, જેમાં બનાવેા દુનિયાની રંગભૂમિ ઉપર ધસતાં ધસતાં, નવાઈ બરેલી તાકીદથી બાજતોના બલનને ફેરવી નાખતા, જાણે કે એક બીજા ઉપર ગમગી પડવાનો સંભવ જણાય છે, તેવામાં અધ્યાત્મમંડલનું કર્તવ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ ? આપણું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ રીતે, ગત પાંચીસ વર્ષથી આપણે જે સિદ્ધાંતો ચર્ચાએ છીએ તે બાર સુકીને દર્શાવવાનું છે; નજીકના બાવિમાં થવાના અનિવાર્ય ફેરફારો, વર્ષો વર્ષ વધતા જતા વિશ્વહખાતાના અસહ્ય ભોજને લીધે વર્તમાન માર્ગોએ પ્રજાઓને આજેના વધવાના અસંભવ પ્રત્યે શોક લક્ષ દોરવાનું છે. અત્યંત બલવાન બની જવાની ગાંડી શરંતનો, અન્ય પ્રજાઓને હાલવવાની હરિદ્વાદનો, સર્વ પ્રકારના ઉત્પાદક ઉદ્યોગને કચેરી નાખતા મૂઢળ અને જળદળને બલવાન બનાવવાના જળરા અને જીવતોડ પ્રયત્નોનો—આ સર્વનો, વિશ્વ પરિણુતાના હમેશાં વધતા જતા ભોજનો, ગમે તો પ્રથમથી એક મંત થઈને મૂઢળ જળદળોને વિખેરી નાખીને અથવા સમગ્ર દુનિયામાં ફેલાયેલા વિમહ વડે અંત લાવવાની જરૂર છે. નજીકના બાવિમાં આમાંનું એક અથવા અન્ય નિશ્ચિત થયેલું છે. આપણું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ છે: સલાહશાંતિમય જીવન ગાળવું, તેનોજ ઉપદેશ આપવો. વ્યક્તિઓની

પેટે પ્રજ્ઞાઓના સંબંધમાં પણ કર્મ એક પૂરી થયલી બાબત સમાન નથી. વર્તમાનમાં વિ-
ગ્રહ માટે અનેક કારણો પ્રવૃત થયાં છે. ઉપર ચોટીયા અવલોકનકારને પણ આતો સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે. સલાહ માટે પ્રવૃત થયેલાં કારણો આટલાં બધાં સ્પષ્ટ નથી, જે કે તેઓ
પણ અતિ બલવાન છે. લોક સમૂહોમાં, પોતાના રાજ્યકર્તાઓને ખાતર, તેમને જરા પણ
આનંદ ના પડે એવા યુદ્ધમાં અંધારાવા પ્રત્યે, દુનિયાનાં બહારના માટે પાશવ વિગ્રહમાં પો-
તાનાં જીવનો હોમવા પ્રત્યે, એક પ્રકારનો અણુગમો વધતો જાય છે; આવો વધતો જતો
અણુગમો, એજ સલાહશાંતિ માટે એક મહાસમર્થ સત્તા સમાન છે; આવી એક સત્તા
પ્રત્યે દુર્લભ કરવાની કોઈ રાજધિરાજની હિમત ચાલી શકશે નહિ. વળી અનેક મંડલોવડે,
દરેક પ્રજામાં ઘણા લોકોવડે સલાહશાંતિ માટે ચલાવાતી મહાન હીલચાલો, એ પણ એક
અસરકારક સત્તા સમાન છે; આપણે પણ આપણા પ્રયત્નો આવા માર્ગોએ દોરવાની
જરૂર છે. ત્યારે તો એક બાજુએ આ સર્વ છે, અને અન્ય બાજુએ પ્રજા-
કીય વૃદ્ધિ માટે પ્રવર્તતાં લોભ અને તૃષ્ણા છે; દુનિયાના એકઠા કર્મમાં આ
શક્તિયો એટલી બધી સમાન થવા આવી છે, કે ગયાં ત્રીશવર્ષમાં અનેકવાર કોનો
જય થશે, એ સંશયવાળું ચર્ચ પડ્યું છે; પ્રબલ પ્રયત્નવડે, સલાહ તરફ દોરતી સર્વ
શક્તિઓની સહાય લઇને, દુનિયાની સલાહશાંતિ જાળવી રાખવાને મહાન ધવલસંઘ
શક્તિવાન બન્યો છે. વિગ્રહની અણી ઉપર વાત આવી પહોંચતામાંજ, દૃષ્ટાંત તરીકે દક્ષિણ
આફ્રિકામાં વિગ્રહ થવા દઇને, અનેકવાર યુરપમાં જાગી ઉઠે એવા વિગ્રહને દૂર રાખવામાં
આવ્યો છે. ફરીથી વળી દુનિયા એક વિગ્રહની અણી ઉપર આવી પડી છે, તેને ઉપજાવે
એવી શક્તિયોને નિર્બલ બનાવવાને ધવલસંઘ પોતાનાથી બની શકે તેટલું કરી રહ્યો છે;
પરંતુ આવો પ્રશ્ન એટલો બધો ચર્ચાઈ રહ્યો છે, કે ત્રાજવાનાં પક્ષોને સમતોલ બનાવવામાં
સલાહ શાંતિ માટેની દરેક વધારાની શક્તિ અમૂલ્ય ચર્ચ પડે એમ છે. તમારામાંના કેટલા-
કને એમ લાગતું હશે, કે ધવલસંઘ કઈ પણ કરવાને સમર્થ હોવો જોઈએ. આમ નથી.
તેતો સમાધાની કરે છે. તે થોડું ઘણું ઉબાણ ચલાવી શકે. તેતો એક પક્ષને સહજ નિર્બલ
બનાવે, અન્યને સહજ પ્રબલ બનાવી શકે. તે કઈ દુનિયાના કર્મના મહાભારને ઉઠાવી શકે
નહિ. તેતો માત્ર જ્યાં ત્રાજવું લગભગ સમાન હોય ત્યાં એક અન્ય પક્ષોને બારે બનાવી
શકે. તેથી આપણા મંડલની મૂખ્ય ધરજ સળે સલાહ શાંતિનો ઉપદેશ કરવાની છે,
આપણો ખાસ લાભ એ છે, કે દુનિયાની દરેક શિષ્ટ પ્રજામાં આપણે વેરાયલા છીએ, છતાં
એ આપણે એક સમૂહ છીએ. બંધારણની ઉપયોગીતાની ઓછી કીમત આંકશે નહિ.
બંધારણમાં બંધાયેલા, સાધમાં રહી કાર્ય કરતા લોકોનો એક એક સમૂહ માત્ર તેમની
સંખ્યાથી સૂચવાય તેના કરતાં વિશેષ બલવાન છે; દરેક પ્રજામાં પથરાયેલું આપણું આ
મંડલ જેમાં વિચારવંત અભ્યાસીઓ, ઉત્સુકલોક એકઠા થયેલા છે-આપણું એક મંડલ
દરેક પ્રજામાં ઓધિયુરુઓ માટે એક માર્ગ સમાન થઈ શકે; આપણે એક સમૂહ રૂપે
ઉપજાવી રાષ્ટ્રીયે તેના કરતાં સલાહરારક હીલચાલોનો વિશેષ બલવાન પ્રવાહ આપણા દ્વારા
દરેક પ્રજામાં વહેવરાવવાને તેઓ સમર્થ થઈ શકે. ત્યારે તો તમારાં દરેકજાનાં પ્રાર્થના
અથવા ધ્યાનમાં સલાહ શાંતિના વિચાર ચલાવો; ગમે તો કુટુંબમાં, કલબમાં, નાની મીટીંગ-
ગોમાં અથવા વિશાલ સભાગૃહોમાં સઘળે સલાહ શાંતિનીજ વાર્તા ચલાવો. હમેશાં વિગ્રહનાં

ધટાડે” એવાં હોય તેમના વચ્ચે પરસ્પર-સમજૂતિ કરાવવાનો છે. એવી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી છે, કે અમેરીકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કૉંગ્રેસ, એસિડેન્ટને પાંચ મેમ્બરોનું એક કમિશન નિમવાની સૂચના કરીને, આમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવશે; આવું કમિશન એક ઈન્ટરનેશનલ-ફ્રેડરેશન સ્થાપવાની દરખાસ્ત લઇને વિવિધ રાજ્યોની સરકારો પાસે જશે; આવું ફ્રેડરેશન, “પ્રજાઓ વચ્ચે ઉઠતી સર્વ પ્રકારની તકરારોનો છેવટના ફેસલા આપીને નિર્ણય કરનારી એક કોર્ટની સ્થાપના કરીને, તે દ્વારા સલાહ શાંતિ જળવી રાખવાની હકમાં બંધાયલું રહેશે.” આ કોર્ટના અધિકારમાં “ છેવટના ફેસલા પાર ઉતારવા માટે ” એક હથિયારબંધ ફોજ રહેશે. આવા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો યોગ્ય દશાએ પ્રવર્તે છે; પ્રજાઓની પરસ્પરની તકરારોનો નિર્ણય લાવવા માટેના યુદ્ધને, જે માનવિઓ વચ્ચેની તકરારનો નિર્ણય લાવવાને કરવામાં આવતા હૃદય યુદ્ધ અથવા મુકાબાજીના નેટવર્ક ધાતકી અને જંગલી માનવામાં આવશે, એવા એક દિનનો ઉદય નજીકમાં આવતો જાય છે. જે આ બાબતમાં એક પ્રજાકીય પાર્લામેન્ટ આગળ પડતો ભાગ ભજવે—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની કૉંગ્રેસ (પાર્લામેન્ટ) કરતાં અન્ય કોઇ પણ આ ભાગ ઉત્તમ પ્રકારે ભજવી શકશે નહિ—તો એક આગળ પડતું મહા પગલું ભરવામાં આવે.

*
**

વર્તમાનપત્રોમાં અર્થસૂચક જે બાબતો ચર્ચાતી જોવામાં આવે છે. અમેરિકાના ટેક્સ પ્રાંતમાં આવેલા ગેલ્વેસ્ટનમાં લોકો પોતાની મ્યુનીસીપાલિટીથી એટલા બધા કંટાળી ગયા, કે તેમણે તેનો નાશ કરીને ચાર અથવા પાંચ માણસની એક ડીક્ટેટરશીપની પસંદગી કરી છે, તેને વ્યાવહારિક રીતે પ્રતિબંધ વિનાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ બાબત એટલી બધી ઉત્તમ પ્રકારે ચાલી છે, કે બીજાં શહેરોએ ગેલ્વેસ્ટનનો દાખલો લીધો છે, મ્યુનિસીપાલિટીઓ ધસડાઈ જવા માંડી છે અને તેનું સ્થાન “ શિષ્ટ પુરુષોએ ” લેવા માંડ્યું છે. કલકત્તાનું રેટસેમેન લખે છે:—

નવીન માર્ગનો લાભ એટલી યથાર્થ બાબતમાં સમાય છે, કે નાગરિક રાજ્ય કર્તાઓની સંખ્યાની ચાર અથવા પાંચની હદ બાંધીને, પોતાના સાથીઓમાં આગળ તરી આવતા તથા નાગરિકોના સામાન્ય સમૂહથી વિશ્વાસ રાખી શકાશે એવા, સામાજિક ઉત્સાહવાળા તથા સત્ય માટે જાણીતા થયેલા પુરુષોને પસંદ કરવાનું સંભવિત થઇ શકે છે.

હોક; પ્રજા તંત્રની ભાવના, કંઈ પણ હિસાબ વિનાના એક અગાંવી ટાળાને પસંદ કરવાને બદલે શિષ્ટ પુરુષોમાંના ચોઝાકને પસંદ કરીને તથા તેમને સત્તા આપીને મ્યુનીસીપલ કારભારના એક પ્રકારના ઉત્તમ નમુના તરફ પોતાનો માર્ગ લેતી જાય છે. આ માર્ગ કંઈક આશાનો સમાવેશ થાય છે. એટલું સ્મરી રાખવું આનંદકારક છે, કે પ્રજાસત્તાક રોમના પ્રજાતંત્રને કંઈ કાર્ય કરવાનું આવતું ત્યારે તે એકદમ એક ડીક્ટેટરને પસંદ કરતું.

એક ખીજી અર્થ સૂચક બાબત એ છે, કે લંડનમાં એમ. પીકેન સાથે જર્મન રામ્પિરાજી એક યુરોપીઅન કોન્ફીડરેન્સ સ્થાપવાની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે વાદવિવાદ ચલાવ્યો હતો, એવી એક વાર્તા પ્રચલિત બની છે. સ્વાભાવિક રીતે આવી વાર્તાનો “ઓ-પ્રીથીઅલ રીતે નકાર બંધુવામાં આવે છે,” પરંતુ આવી એક વાર્તાફલાય એ પણ એક ઝમાનાનું ચિહ્ન છે. આ સંબંધમાં એટલું લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, કે ક્રિશ્ચિયાનીયામાં મી. રૂઝવેલ્ટે બાપલુ કર્તા-બાવન મ્યુનીસીપાલિટીઓએ પૂરા પાડેલા ગાંઠ ઓફ ઓનરના રક્ષણમાં નોવેનાં રાજ રાણી સાથે તેમને નેશનલ થીએટરમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા- એવી દલીલ કરી હતી કે, હેમમાં સ્થપાયેલી કોર્ટો મારફતે પ્રજાઓની પરસ્પરની સલાહ શાંતિ અને ન્યાય માટે એક વર્લ્ડ-ફેડરેશનની સ્થાપના કરી શકાય, તથા મોટાં રાજ્યોએ “માત્ર પાત પોતાના મધ્યમાં સલાહ શાંતિ જાળવી રાખવા માટે નહિ, પરંતુ ખીજી તેમાં બંગ કરે તે બલવડે અટકાવવા માટે એક લીગ-ઓફ-પીસની સ્થાપના કરવી જોઈએ.” આનો સંયોગ સાધનાર એક રાજ્ય ક્રોધે અથવા રાજ્યદારી પુરૂષ સર્વ સમય માટે ધૃતિ-હાસમાં પોતાનું નામ અમર કરી જશે તથા તે બધી માનવ જાતના આભારને પાત્ર થશે.” શામાટે મી. રૂઝવેલ્ટ જ આવા એક રાજ્ય ક્રોધે ના નિવડે ? અમેરિકાના રિપબ્લીકના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે તેઓ ફરીથી ચૂંટી કઠાવાની ચર્ચા ચાલે છે. અમેરિકાના એક વર્તમાન પત્રમાં યોગ સમય પૂર્વેજ લખવામાં આવ્યું હતું, કે જો તેમની ફરીથી ચૂંટણી થશે તો, એક ડીક્ટેટરનો અધિકાર તેમને અર્પવા માટે જ તેમ કરવામાં આવશે. એક ખીજી વર્તમાનપત્રમાં દર્શાવ્યું છે, કે જ્યારે તેઓ હેમ્પ્સબર્ગની ઘોરોની મૂલાકાત લેવા ગયા ત્યારે ત્યાં એક વાવાઝોડું થયું હતું; વળી “એવી દંત કથા ચાલે છે, કે જ્યારે જ્યારે ‘એકસીઝર’ આ અંતિહાસિકવિશ્રામસ્થલોની મૂલાકાત લે છે ત્યારે ત્યાં વાવાઝોડું થાય છે.” એક ખીજી વર્તમાનપત્રમાં એક ચોપાનીયા વિષે ચર્ચા કરે છે, તે બાવિ સૂચન કરે છે, કે આ-જથી દશ વર્ષ પછી હુંગમાં દુનિયાની એક સંપમાં જોડાયેલી પ્રજાઓના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે શીઓર્ગોર-રૂઝવેલ્ટને નીમવામાં આવશે. ધમદ્રાસ મેઈલના લેખ પ્રમાણે “લંડનનું એક વર્તમાનપત્ર” જણાવે છે, કે એ ખંડનું ફેડરેશન સિદ્ધ થાય તો યુરપનું પ્રેસિડેન્ટપદ સ્વીકારાવવા માટે મી. રૂઝવેલ્ટ પાસે જવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેમના સુપ્રસિદ્ધ બ્યાવહારિક જ્ઞાન સહિત તેમણે કોઈ પ્રકારનો નિશિત ઉત્તર આપ્યો નથી.” શું પ્રવાહના બેલુને દર્શાવતાં આ બધાં તજ્જુબમાં જ દશે ? માર્ય માસના થીઓસોફિસ્ટમાં મી. લેડમીટરે (હૂઝા મૂલ-કુલ વિષે) દોરેલા ચિત્રનો જલદીથી અનુભવ થાય, એવા પ્રકારની એક લાગણી આ સર્વથી સૂચવાય છે.

*

* *

ઓગસ્ટ માસના થીઓસોફીસ્ટમાં વિદુષિ વસંત નિચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

ગયા માસના આપણા પ્રથમ પેરેગ્રાફમાં સલાહ જાળવવા જુદાં જુદાં રાજ્યો પાસે જનાર પાંચ મેમ્બરોનું એક કમિશન નીમવાની કોન્ફ્રેસને બલામણુ કરવા વિષે લખવામાં

આબ્જું હતું. હમણું એવું વાંચવામાં આવે છે, કે પ્રતિનિધિઓના બનેલા હાઉસમાં એક દરખાસ્ત પસાર થઈ છે; પ્રેસિડેન્ટ ટેફ્ટને “વિશ્વવિસ્તૃત સલાહ સ્થાપવાના ધરાશયી વિદેશી સરકારો સાથે મસલત ચલાવવા જનાર સુવિધ્યાત પાંચ અમેરિકનોનું એક કમિશન” નિમવાની બહોમણ કરવામાં આવી છે. આ દિનોમાં બનાવો ઝડપથી બન્યાં જાય છે. એમ સૂચવાય છે, કે મી. રૂઝવેલ્ટે આ કમિશનનું મુખીપદ લેવું જોઈએ, સ્પષ્ટ રીતે તેઓ જ આ કાર્ય કરી શકે એવા પુરૂષ છે. ક્રિશ્ચિયાનિયામાં તેમણે આપેલું બાપણ—જે વિષે પહેલાં આપણે સૂચના કરી હતી—અમેરિકામાં ઘણું વખાણ પાત્ર બન્યું છે; “પહેલાંના પ્રેસિડેન્ટ યુક્લેને અસંભવિત બનાવતી એક હીલચાલનું મુખીપદ લેશે, એવી કેટલાક અમેરિકાવાસિ-ઓની દૃઢ ખ્યાતીને” તેથી ટેફ્ટ મળી રહે છે. એમ પણ સૂચવવામાં આવે છે, કે “ફિનિ-યાની સલાહ શાંતિનો આધાર આઠ પુરૂષોના હાથમાં રહ્યા છે.....જોહામાં જોહા આ આડમાંના ૭ પુરૂષો તો સલાહના ઉપદેશકો છે.” હાઉસને સ્વાધીન કરવામાં આવેલા દરબો નીચે પ્રમાણે હતા:—

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેસિડેન્ટ પાંચમેમ્બરોનું એક કમિશન નિમવું, આવા કમિશનનાં કામો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

પહેલું—ખીજાં રાજ્યોના લક્ષમાં એટલી સત્યવાત ઠસાવવી, કે એક ઇન્ટરનેશનલ ફ્રેન્ડશનની સ્થાપના વડે, લક્ષરી ખર્ચના ભારે જોગમાંથી તથા વિગ્રહનાં સંકટોમાંથી ઉત્તમ પ્રકારે છૂટકા થઈ શકે એમ છે.

ખીજું—એક ઇન્ટરનેશનલ કોર્ટેની સ્થાપના વડે સલાહ જાળવી રાખવાની હદમાં બંધાયેલા એક ફ્રેન્ડશનની કલમોનો મુસદ્દો બનતી તાકીદથી કોંગ્રેસને પૂરો પાડવો; આવી એક કોર્ટેને પ્રજાઓ વચ્ચેની તકરારોનો ફેસલો આપીને નિર્ણય કરવાની, તથા ફ્રેન્ડશનના લક્ષર વડે આવા ફેસલા પ્રમાણે વર્તાવવાની સત્તા હોવી જોઈએ; આનું એક લક્ષર ફ્રેન્ડશનના હવાલેહોવું જોઈએ, તે સંપૂર્ણ રીતે તેની આજ્ઞામાં રહે.

ત્રીજું—લક્ષરી બાબતો માટેનાં રાજ્યનાં ખર્ચોને એકઠાં કરવાનાં તથા વિગ્રહના સંભવ જોહા કરે એવાં અન્ય કોઈ પણ સાધનોનો વિચાર કરીને રીપોર્ટ કરવો.
આ પ્રમાણે પ્રથમ મહા પગલું ભરવામાં આવ્યું છે.

આનું નામ તે કદરદાની!!!

વર્ષોથી પોપણુ આપતી ઘરની ગરીબડી ગાય કે બેંસ છેક ઘરડી યઈ, અને દૂધ દેતી હમેશને માટે બંધ થઈ. તેનાથી હવે સ્વાચ્છ સરવા જેવું રહ્યું નથી. પાધરી પધરાવી દો તેને પાંજરા પોળમાં ગાયને વાછડો આળ્યો, શક્તી બેસે પાડો જપ્પ્યો, તે દૂધ નાહક ધાવી જશે, અને ઘરમાં તેથી ઉલ્લું પડશે; તેને વધારે મુદત ઘેર ગોંધી ન રાખતાં મુંગે મોઢે પાંજરા પોળનો રસ્તો પકડાવે। ઘોડા કે ઘોડીએ લાંબી મુદત નોકરી આપી. આખરે તે તદ્દન નાકોવત યઈ પડી, સ્વારી લાયક ખીલકુલ રહ્યાં નથી, તે ફેકટનું ખડ ખામ છે. અને નકામી જગો રાફે છે. તેને પાંજરા પોળમાં પરમાર્થ અર્પણ કરી દો। એવાં ખેતી કરવાનું કે ગાડું ખેંચવાનું બળ ખીલકુલ રહ્યું નહીં, તેથી નિરર્થક ઘેર બાંધી રાખી જોડનો ધંધો દોણુ કરે ? તેથી તેને તરતજ પાંજરા પોળમાં મોકલી આપો। ખકરીઓએ લવારા જપ્પ્યા, તે છોને ન્યાં ત્યાં જંગલમાં પડ્યા। તે જીવે કે જીવેગીથી જાય, અગર કસાધને કામ આવી જાય, તેવું માલિકને સ્નાનસતક ચાનું ? પ્રાણુ બચાવવાની જેને પરવા હશે, તે પોતે પાંજરાપોળમાં પડેલ્યતા કરી દેશે। આપણે તેમાં કાંઈ લેવા દેવા નહીં। એવાં અનાથ અખોલ, લૂલાં લંગડાં અને આંધળાં પાંગળાં, અવદશામાં આવી પડેલાં પામર પશુ-ઓ જેઓ આપણી દિલસોજી માટે મજબૂત હક ધરાવે છે, તેના નિભાવને માટે કાદેલી લુનાગઢ પાંજરા પોળ લોટરી લાગ ચોધાની ટિકેટો હાલ વેચાય છે, તે ખરીદ કરીને રોએ પોત પોતના બનતો હિસ્સો અવશ્યમેવ આપવો જોઈએજ. દર ટિકેટની કિંમત રૂપિયા એક છે. ટિકેટો ટપાલ દ્વારા “ વેલ્યુગેયેબલ ” રીતે પણ મોકલાય છે. કુલ ધનામની સંખ્યા એક હજાર છે. તેમાં પહેલું ધનામ રૂપિયા ચાર હજારનું છે. ટિકેટો વગર વિલંબે ખરીદીને સ્વાચ્છની સાથે પરમાર્થ સાધો। તમારું નક્કીજ અજમાવો, આવી તક ખોશો નહીં બાઅ દેવી પ્રસન્ન થશે તો એકદમ પૈસાદાર થઈ પડશો।

પુરૂષોત્તમ કહાનજી ગાંધી લીંબડીવાળા.

લુનાગઢ (કાકિયાવાડ.)

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

મોટાછપ સારા કામળ પાકું પુકું.
(કીંમત રૂપીઆ ૩.....૦...૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.

બાળમોઢ ટાઇપમાં સારા કામળ
(કીંમત રૂપીઆ ૦.....૮.....૦)

અમુલ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલે અરધા અરધા આનાની દીકરી મોકલવી.

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.

સ્ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાલવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય

વિધે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફ્રેન્સી બુકમાર્કેસ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન.

માત્ર અગ્રેજ જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્કેસ મંગાવવા.

માલિની—વ્રજી બાળતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી બુલોપર લક્ષ્ય ખેંચનારો અપૂર્વ વિષય.

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટળની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાજીગર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવશાવિદ્યા—ભવિષ્યપ્રજ્ઞના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લેખ અને પચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અગ્રેજ ભાષાનું વેદ્ય ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.

ફ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉંચી જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુશોભિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લંદેશી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેવું ફળ ફલિત.

પણ, હથરનો અનુગ્રહ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા ફેસલો; એ પ્રમાણે બાવીશ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની ચોષ—એરિસ્ટોટલ, ખ્વાજા ખીજર અને મહેતર અલીબાસના ચમત્કારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાએ જ રસુજ વાર્તા.

અલંકાર મણિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોનાં દર્શાવ તથા સમજ સાથેનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને જ ભેટ આપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગોપદેશિકા—જુદાં જુદાં ત્રેસડ દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું ઘણું સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા આહકોને જ ટપાલ ખર્ચેનો અરધો આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—શ્રીઓને પ્રસવ થવાના નાજુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિમજ્જ ઔપધાતય,

ભાનુગર-દાહીઆવાડ.

આદ્યદશા.
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી
અર્ધાનંદિ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

સુકીર્તિ

જોમ. જો જોમ. જોમ. બી.
કર્મ સમાજીયોન્નદેશ પ્રકાશન સંસ્થા
ચંદ્રેશ્વર

('વર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સળ'વ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ઘોમહિ ”—ભાગવતમ

તત્ત્વો—આદ્યદશાલ નભુભાઈ દિવેદી

[પુરતક ૨૫, એક ૯]

(માસિક)

[જુન, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રારંભિક-સંબંધ.	૨૫૭
સામાજિક હાલોની વર્તમાન કુદિત સ્થિતિ.	૨૫૮
કાલના પદ્ધતિમાં ચીત્ર. (વાર્તા-૨-૩).....	૨૬૬
ચોરકાનો જીવનો વૃત્તાંત.	૨૭૬
સ્વામિ શ્રી વિષેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ. ૧-૨	૨૮૩

ત્રી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મત્રાવનારને રૂ. ૨.

મ ન દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો

*માલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

* આ પુસ્તક પછુ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે સાળામાં ઈનામ તથા લાયબેરી માટે મંજુર કર્યું છે. કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલ દાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી,

સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ.

ઉત્તર રામચારન

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

*ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

* મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક સાળાઓમાં ઈનામ તથા લાયબેરી માટે પસંદ કરેલું છે. આ શિષ્યાનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ. અથવા એમ એમ ત્રોપાકી એન્ડ કંપની કાલામરેવી રોડ, અથવા પંચિત બેજારામ મુકેન્દ્રજી પુસ્તક (નં. ૩૫૩ જવેરખામ-મુગધથી મળી શકશે.

એક આનાની રીટી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લોચ સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદથી મોકલવામાં આવશે.

તત્રી ચોજીત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા.

હક અને સ્વયંચાલને મારી રીતે મમજની ખરો મરખ યોગ માર્ગ દર્શાવેલો ગ્રંથ. મુલ્ય સદ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુનઃગો ગ્રંથો કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦

સુન્દીનતા આદરેને આ બંને ૦-૨૦-૦ મળશે. ટપાલ જુદું.

શીગાલચાદ સૂત.*

અથવા

સા. ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના મોગ, મરખ, નીતિમિદ્ધાને.

કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૦ ની ટીકીટીજન મોકલવી)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના ફેલોશીખાતા તરફથી ' યાજ્ઞ લાયક ' એરીખાતે ' તથા ' સાળાઓમાં ઈનામ ખાતે ' મંજુર થયું છે. શીક્ષકોને માફ કમીશન મળશે.

સુદર્શન.

શ્રી ૨૨૨ આને દર્શક રાખાણાઈ પ્ર. ૫.
એ. એ. એ. એ. એ. એ.

૩૦.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંખ્યા અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૫, એક ૯]

(માસિક)

[જુન, ૧૯૧૦.]

પ્રાસ્તાવિક-સંગ્રહ.

(મહેલ.)

વાર વાર બહાલી ઓ એ વારી વારી રાખી પશુ,
વાતમાં ને વાતમાં વીતી ગઈ વિભાવરી;
વાર વાર પ્રેમના પયોધિરૂપ પ્રાણનાથ,
પાય પડ્યો તોય મતિ રહી ગઈ બહાવરી;
શુંથી શુંથી હાર વારી સખીમાં તૈયાર ગયો,
વાર કરમાય છે શુદ્ધાણ શુદ્ધાવરી;
રસિક રસાલ કયો બાલને બેહાલ તને,
ધીકરે હાલિલી જેને મદા મોહમાં વરી.

* *

ચક્રોરીઆ મતિ મારી નયન ન્યારાં વિકાસિ રહી,
પીયુ ફરોન સુધા સુની જનમ જન્મોત્તી ખાસી રહી;

ગયો કો દેશમાં પ્યારો જગત અંધારૂં મૂકીને,
ભલે પ્યારે ઉગે બાતું મને મ્હારે ઉદાસી રહી.

*

* *

કહો કોઈ નહીં કોઈ મદીરા મસ્ત મ્હારાને;
નજર બદ ના કદિ લાગો વિરહના પ્રાણ પ્યારાને.

*

* *

રહે રહેરે દીપતી શિખા હવે જો નિશા રહી યોડી છે;
મગજે મદિરા મસ્તની હવે જો નિશા રહી યોડી છે.

*

* *

અરે દીલ યઈ રહે તૈયાર સગન ભર પ્યાર આવે છે;
સુગંધી હાર ગજરાની ભભકત મહેક આવે છે;
સુરાહી એક કર બીજો પચાસો પૂર મદીરાથી;
બગલમાં પ્રેમની પોથી કંઈ તુખરાં બતાવે છે.

*

* *

ઉઠ ઉઠ મનડારે ધર કોઈ ધીરજ ખાસી;
મળશે અધર રસ થા તો પીયુનો ઉપાસી.

*

* *

અલક બંધ ખોલતાં બલ્લા મીઠજી યાર;
હજર લાખ માણિકનાં ખુટે ખુત ના બઝાર.

*

* *

કોઈ પ્રીતમને પ્રણામ જઈ લળી લળી કહો;
સુજ ખબર જે અરેખરી વળા વળા કહો.

*

* *

સખી કોણુ એહવી તાહરી હડીલી ઘુને કરી;
બદમાસાસને કંઈ સખ સખ ને મળે. ૨૨.

*

* *

અલી એ ખૂની જઈ તાહરી ફરીયાદ ક્યાં કરીએ;
કઈ કાઠે કે અઘાલતે પુકાર જઈ કરીએ ?

“કવિજન નાગર ઘાલ.”

સામાજીક દશાઓની વર્તમાન કુંઠિત સ્થિતિ.

(૨).

રહામ રહામે આવી રહેલાં સમૃદ્ધિ અને દારિદ્ર્ય.

બંધુઓ: આજે રાત્રે, સાધારણ રીતે આપણાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં બાપણોના મહત્ત્વ બહારના પ્રદેશના એક વિષયવિષે મારે બોલવાનો ઈન્કાર છે. એક નિયમ રૂપે અજ્ઞાવાદી પરિણામો કરતાં કારણો વિષે વિશેષ અભ્યાસ અને ચર્ચા ચલાવે છે; આવાં કારણોમાંથી ઉપજી આવતાં તથા દુઃખનાં અમુક ખાસ સ્વરૂપોમાં જણાઈ આવતાં પરિણામો સાથે માથા ફેડ કરવા કરતાં દુઃખનાં કારણોનેજ દૂર કરવાનું તે વધારે પસંદ કરે છે. આવા કારણથીજ કોઈક કોઈકવાર તેને વ્યાવહારિક અનુભવ વિનાનો ગણવામાં આવે છે; પરંતુ આ તો માત્ર શબ્દોનોજ ગેરઉપયોગ છે, કારણ કે રોપાના મથાળાનાં ડાંખળાં કાપી નાંખીને, નીચેનાં મૂળીયાંને કાલપ્રભાતમાં નવીન ડાંખળાં રૂપે ઉગી નિકળવાને રહેવા દેવા કરતાં દુઃખનાં કારણોને સમજીને દૂર કરવાની બાબત હજારવાર વધારે વ્યાવહારિક છે. આમાંથી ઉપજી આવતી ચર્ચાને અભ્યાસ વ્યાવહારિક અનુભવવિનાનો છે, એમ કહેવું એ લગભગ, એક રણસેત્રમાં ધાત્રીઓ અને ડોકતરોને તૂટેલાં અવયવો કાપી નાંખીને અવયવ હીનોને આરોગ્યમાં લાવવા માટે મોકલવાની બાબત વ્યાવહારિક છે, તથા લઠાઈનાં કારણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની બાબત અવ્યાવહારિક છે, એમ કહેવા બરાબર છે. હું એટલું દૃઢપણે કહું, ધાત્રીઓ અને ડોકતરો મોકલવાની બાબત એક પ્રકારની વ્યાવહારિક વાત છે, પરંતુ હું એટલું પણ સચવવા મારુંકું કે લઠાઈને બદલે લવાદીથી નિકાલ કાઢવાની સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાની બાબત અનેક રીતે ધણીજ વ્યાવહારિક છે. કેટલીક ખાસ બાબતો વિષે આજે રાત્રે મારે બોલવાનું છે, તે વિષે પણ આમનું આમજ છે. હું પરિણામો વિષે ચર્ચા ચલાવીશ, પરંતુ તે માત્ર તમને કારણોના અભ્યાસ તરફ, એક પ્રકારના મહાન, સલાચારી સિદ્ધાંતરના બંધારણ માટે કરવા જેવા મૂલ દેરકારો તરફ દોરી જવાના હેતુથીજ ચલાવામાં

આવશે. આ દિશામાં માનવિઓનાં મનને યોગે ધણું માર્ગ પાડવા, ઉચ્ચ, વિશાલ પ્રકારની ભાવના માટે જરૂરનો ઉત્સાહ તેમને પૂરો પાડવો, એ તેમને વર્તમાન દિનેમાં આપણે જેવી દશાઓમાં વસીએ છીએ તેની અસહ્ય પ્રકૃતિ દર્શાવવા સમાન છે. તે મહાન અને ગેરસમ-જનું પાત્ર થઈ પડેલી સ્ત્રી કે જેને મારા જીવનમાંનું જે જે અસંત મુખ્ય ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું હોય તે સર્વ આભારી છે તેના સિદ્ધાંત અને દર્શાંતથી, આમ કરવામાં હું કોઈ પણ પ્રકારે વિદૂર ખથી જતી નથી; એ સ્ત્રી તે અન્ય કોઈન નહિ પરંતુ એચ. પી. બ્રહ્મવાદસ્કી છે. તમારામાંના કેટલાક બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસિઓના સ્મરણમાં દશે, કે તેમણે પોતાના કી-ટુ-ધીઓસોશી નામના ગ્રંથમાં લખેલના છરટ એન્ડના સ્થલનાં દુઃખો વિષે ચર્ચા ચલાવી છે, તેમાં ફેરફાર કરનારા પ્રયાસો માટે તેમણે ધન્યવાદના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે. સ્તુતિના શબ્દો ઉચ્ચારવા કરતાં પણ તેમણે ધણુ ધણું વિશેષ કહ્યું છે; છરટ એન્ડ એચ લખેલ સ્ક્રુલ ઓર્ડના એક સભાસદ તરીકે ફરોજ મારા જોવામાં આવતા કેટલાક દયાજનક દેખાવેનું એક દિને તેમને વર્ણન આપ્યા પછી, ખીન્ને દિને પ્રભાતમાં મને તેમના તરફથી એક ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવી નાની ચીઠ્ઠી મળી, તેમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે લખીને બેસાવેલે મોકલાવ્યા હતા; “હું માત્ર એક બીખારી જેવી છું, એ તમારા જનજીવનમાં છે, પરંતુ માર્ગ કાઢે જે નાનાં બાલકોએ તમારી પાસે એકાદ કૂલ માથું દત્તું, તેમને તે આપજો.” તેમનો માનવ દુઃખ માટેનો આવો એકદમ ઉચ્ચ પામતો દયાભાવ આવાજ એક અન્ય દર્શાંતમાં એટલો ખધો જણાઈ આવે છે, કે આપણામાંના કોઈકને એ દર્શાંતનું અનુકરણ કરવાને તૈયાર થાય. તેઓ અમેરિકા જવાની તૈયારીમાં હતાં; તેમની પાસે ટીકીટ ખરીદવા જેટલાજ પૈસા હતા; તેમણે તે ખરીદ કરી, પરંતુ બંદર ઉપર કેટલાંક બાલકો સાથે એક સ્ત્રી રહતી તેમના જોવામાં આવી, તેમણે તેને બપોરું કારણ પૂછ્યું; કોઈ બટકદા દલાલ પાસેથી કેવી રીતે ખોટી ટીકીટો ખરીદવામાં આવી હતી, તેથી સમુદ્રપાર પહોંચે મળવા જઈ શકશે નહિ, એમ તે રહતી સ્ત્રીએ ખુલાસો કર્યો. એચ. પી. બી એક મ ટીકીટ ઓફિસ તરફ પાછાં ફર્યા, પોતાની ફરટકલાસ ટીકીટને બદલે, તે નિરભાગી સ્ત્રી, તેનાં બાલકો અને પોતાને માટે ટીકીટો ખરીદ કરી, એકાદ ઍટલાંટિક સ્ટીમરના પાછલા ભાગમાં આવેલી નીચવર્ગના ઉતારોઓની ઓરડીમાં મુસાફરી કરી; તેમનાથી ઉપદેશાતા બધું ભાવનું આમાં એક ખરેખરું વ્યાવહારિક દર્શાંત મળી આવે છે. તેથી સર્વ રીતે વીચાર કરીને માનવ દુઃખનો, માનવ વિપત્તિનો આવો ખાસ વિષય પસંદ કરવામાં હું ધણી દૂર પળતી નથી; હું ખાત્રીથી કહું છું, કે તમે સર્વે મારી રીતે જાગો છો તેવાં, કાર્ય કરવાના ઉત્સાહમાં ગ્રેરે એવાં કેટલાંક દર્શાંત હું તમારા સમક્ષ દર્શાવવા માગું છું. જે તમે એમ કહેશો, કે આ તો તમે અમને જુનીને જુની વાતજ કહો છો, તો તમને મારો એટલેજ ઉત્તર છે, કે આવા દોષો દર યના મુખી આવી વાર્તા વારંવાર કહેવાની જરૂર છે.

દરે આવા મહાન સિદ્ધાંતનું અવલોકન કરીને, હું જેને “સામાજિક દશાઓની વર્તમાન ક્ષિતિ રિયલિટી” કહું છું, તે વિષે વિચાર ચલાવીએ, આરંભની ભૂમિકા રૂપે આપણે એટલું વાદ સંભવાનું છે, કે સમૃદ્ધિ અને શાંતિપૂર્ણતા આવા અદ્ભૂત વિરોધને સીધે જૂઠા-તના મહાન સિદ્ધાંતો વિનાશ કરેજી યથા છે, જૂઠાણમાં જે વારંવાર બન્યું છે, તે વર્તમાન દિનેમાં આપણા મધ્યમાં કાચ પરીથી સારી રીતે બને; કારણ કે રોમ, આસિરિયા

અને ઇશ્વરના શિક્ષાચારો કરતાં આપણા શિક્ષાચારમાં આપણે કોઈ પણ પ્રકારે વધારે બલવાન નથી. ઇશ્વરના શિક્ષાચારમાં, જાણે કે દુનિયા આ બાબતમાં આગળ ના વધી હોય તેમ, વર્તમાનકાલે ઉમા થઈ આવે છે તેવાજ પ્રશ્નો તે સમયે આપણને મળી આવે છે. મજ્જુરોની મજૂરી વિષે, તેમને અસંતોષી ના બનાવવાનો ઉપદેશ આપવા વિષે, તેમને મળતી મજૂરીથી અસંતોષી બનીને કામ કરવાનો નકાર ના બધાવા વિષે એક આગ્રહ-લાક નહિ દટાવલા શિક્ષા લેખ અને કોતર કામોમાં આપણને મળી આવે છે; એક ખીજ લેખની આગ્રામાં, આપણા દિનોમાં આપણે જેને મજ્જુરોની હડતાલ કહીએ છીએ તેવું થાય સારે તેવી મુશ્કેલીઓને શી રીતે પહોંચી વળવું તે વિષેની સૂચનાઓ મળી આવે છે. આવા વિકટ પ્રસંગો ધણા પ્રાચીન સમયના છે, હજુએ પણ દુનિયા તેનો ખુલાસો કરી શકી નથી. ભાવિ શિક્ષાચાર આમનો ખુલાસો કરશે એવી આશાથી હું આજે રાત્રે તમારું ધ્યાન તે તરફ ફરીથી દોરવા માગું છું. હવે અત્રે પણ આપણે જેમને હુબતા વર્ગોના નામથી ઓળખીએ છીએ તેવા વર્ગો છે, તેઓ વસતિના એક દર્શાવ જોટલા છે-જે તમે આ વિષે વિચાર કરો તો આ વિભાગ બચંકર છે. કોઈ કોઈ વાર એકાદ લક્ષકરમાં બળવો થઈ આવે છે સારે એક આખી દુકાનીને હારબંધ હારમાં ઉભી રાખવામાં આવે છે, દરેક દશમા પુરૂષને ગોળીબાર કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. ખીજ બચી જાય છે. વર્તમાન-કાલે આપણા શિક્ષાચારની આંખી દશા છે-દરેક દશમે પુરૂષ સંકેતો સહન કરવાને નિર્મોલો હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં વળી આ પ્રમાણ ઘણું મોટું મળી આવે છે. ત્યાં આગળના હુબતા વર્ગો બધી વસતિના એક પદાંશ જોટલા છે, પરંતુ ઉલટું તેઓ તેમની સાથે મળતા આવતા અત્રેના તેવા વર્ગો જોટલા દુઃખી નથી. તેઓ વધારે તિરસ્કારના પાત્ર બન્યા છે, પરંતુ તેઓ વધારે સુખી છે; આનું થોડે ભાગે કારણ એટલુંજ છે, કે એકાદ માનવિની વર્તમાન-કાલની દશા જૂતકાલમાં તેણે જાતે ઉભાં કરેલાં કારણોને આભારી હોય છે, એવી માન્યતામાં તેઓ તેમના શિક્ષાચારનાં જૂતકાલનાં હજારો વર્ષો થયાં ઘડાયાં જાય છે. તેથી એ લોકો પોતાના પાડોશીઓને ઠપકો આપવાને બદલે પોતાની દશાના દુઃખને માટે પોતાની જાતનેજ જવાબદાર ગણે છે; કોઈ કોઈવાર તો તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે, કે વર્તમાન જન્મનો બને તેટલો સારો ઉપયોગ કરવાથી તેમનો ખીજો જન્મ વધારે સુખી બનશે. આ ઉપરાંત, વળી એ દેશનું દારિદ્ર્ય ખરેખરી રીતે અહિંયાંના જોટલું બચંકર નથી; લાખો કરોડો લોકોને ધસડી જનાર દુકાળો વિષે તમારા વાચવામાં આવે છે, પરંતુ આપણા હુબતા વર્ગો હમેશાં એણું ખાવાની જે દશામાં વસે છે તેના કરતાં શું આ ખરેખર વધારે બચંકર છે? રેજીસ્ટ્રાર જનરલ તેમને “લુખથી ભરી ગયલાં” ના કોલમમાં દાખલ કરતો નથી-કારણ કે તેથી સામાજિક રૂચિને આચકો લાગે. આ બાબતમાં ઉડા ઉતરતાં તમારા સમજવામાં આવશે, કે કામ લઈને ઘેર જતી લુખી દરજ્જાને પાતળાં કપડામાં સૂસવાટ કરતો આવતો પૂર્વ દિશાનો પવન માંદો બનાવે છે, તેના જૂખમરો વેડતા દેહનો પાત કરે છે, તેને રીપોર્ટમાં “મુઝારો, છાતીનું દરદ અથવા ક્ષયથી મરણ પામી” એમ દાખલ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કર્મના મોપડામાં તો “લુખમરણથી મરણ પામી” એમ નોંધાય છે, કારણ કે હમેશાના જુખમરણને લીધેજ ગરીબ વર્ગમાં મરણ પ્રમાણ મોટું આવે છે. આવા દારિદ્ર્યથી શું સૂચવાય છે, એ દર્શાવા માટે મારે માત્ર થોડાક બનાવો દર્શાવે આપવાની

જરૂર છે. ગયા આઠવાડીઆમાં આંદરિમક હાથમાં આવી પહેલાં પત્રામાંથી મેં તે પસંદ કર્યા છે. મારા ભૂતકાલના અનુભવ ઉપરથી હું જાણું છું કે તેમના વિષે જરા પણ અતિશયોક્તિ કરવામાં આવી નથી, પરંતુ આ ખાસ દૃષ્ટાંતો તો વર્તમાનકાલે પણ પ્રચલિત છે. આમાંનું એક તો દુકાનોમાંથી આપણે સસ્તી કીમતે ખરીદીએ છીએ તેવા આંકડા અને નાકાં કાઢે ઉપર સીવનારી સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટાંત છે. આવી એક સ્ત્રીને એક શીર્સાંગ અઢી પેન્સ માટે આશરે ૪૭૦૦૦ આંકડાને નાકાં સીવવાં પડે છે—એક કાર્ધીંગનાં લગભગ એક દળર લેખે પડવા જાય છે. આથી શું સચવાય છે, એ વિચારો; સ્વાભાવિક રીતે તે પોતાનાં ખાસ કોને સહાયમાં લે છે, આપણે અહિંયા ફરજિયાત કેલવણી હોવાથી શાલામાં જવાની ફરજ વાળાં બાલકોને આથી શાલામાં પાઠ શીખીને ઘેર પાછા આવતાં, માતાનો ચોડાક સમય ખચાવવા માટે આંકડા અને નાકાંને એકઠાં સીવવા માટે બેસવું પડે છે; રમતમાં લાગવાં જોઈએ એવાં, બલવાન, આરોગ્ય દેહવાળાં બનવાં જોઈએ એવાં બાલકોને આવી રીતે કલાકના કલાક સુધી આંકડા અને નાકાં એકઠાં સાંધવાના કામમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે, જે માટે માતાને મેં ઉપર જણાવી તેવી બાદશાહી રકમ લવાજમમાં મળવાની છે. દરેકના જાણવામાં છે એવું અન્ય દૃષ્ટાંત હ્યો—ખમીસ બનાવવાનો ધંધો: પુરૂષનાં ખમીસ એક શીર્સાંગે એક ડઝન, આમાં પણ સાધારણ રીતે ઘણી મહેનત કરવાની હોય છે; હજી આ પણ અધમમાં અધમ દશા નથી, કારણ કે એક શીર્સાંગનાં ડઝન લેખે આવાં બદન તૈયાર કરવાનું માથે રાખનાર સ્ત્રી, પોતાના કરેતાં પણ વધારે કંગાસ સ્ત્રીને આઠ પેન્સે ડઝન લેખે તૈયાર કરવા સોંપે છે. આ પ્રમાણે આ બાબત એક ઘેરથી બીજા ઘેર, એક વ્યક્તિથી બીજા વ્યક્તિ તરફ ફર્યા જાય છે. આ અને એના પહેલાંનું દૃષ્ટાંત મેં ધ ક્રીશ્ચિયન કોમન્વેલ્થ નામના પત્રના ગત સ્પષ્ટમાંથી પસંદ કર્યું છે. તેમાં એક અન્ય સ્ત્રીનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે, જે આવી દિશાઓમાંજ કાર્ય કરતી હતી; મારા ધારવા પ્રમાણે તેનું કાર્ય પાંચ પેન્સના ડઝન લેખે કોલરો તૈયાર કરવાનું હતું, આ પછીની વિચાર પરંપરા તમારી મેજેજ પૂરી કરી હ્યો. દૈાવલ ક્રમિશન આગળ તેને એક મુચક દૃષ્ટાંતરૂપે લાવવામાં આવી હતી. આપણે હમેશાં દૈાવલ ક્રમિશનો નિમવાને તૈયાર હોઈએ છીએ, પરંતુ તેમણે શાહેદી એકડી કર્યા પછી તેમાંથી કંઈ પણ ઘણું ઘણું બની આવતું નથી. પાર્લામેન્ટના એક મેમ્બરે તેને પૂછ્યું, તું અને તારાં બાલકો આ પ્રમાણે તું જે મેજાવે છે તે ઉપર શી રીતે રહી શકાછો? ” “ અમે રહેતાં—જીવતાં નથી, ” તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો, તે સાચે સાચું જ બોલી હતી. પોતાનું અને બાલકોનું પૂરું પેટ ભરવા માટે કોઈ કોઈવાર તેને સવારના છ વાગ્યાથી ચાતના બે વાગ્યા સુધી દરરોજ વીસ કલાક કામ કરવું પડતું હતું. આવાં દૃષ્ટાંતો હું તમને કલાકના “કલાક સુધી આપ્યાં કરું, પરંતુ મારે તો માત્ર કેટલાંક સચક દૃષ્ટાંતોની જ જરૂર છે, કે જેથી આપણે જ્યારે સુખ અને આનંદમાં મદાલીએ છીએ ત્યારે આટલાં બધાં માનવિઓ કેવી દશામાં વસે છે, એ બાબતનો તમને સાક્ષાત્કાર થઈ આવે.

દેખીતી રીતે કસાથી પણ સ્પષ્ટ ના થઈ શકે એવા દરિદ્રપના આવા બપંકર વિભાગમાંથી દરે આપણે, હું જે કહું છું તેની સાથે સદજ સંબંધવાળા અન્ય પ્રશ્ન તરફ વળીએ; સામાન્ય રીતે સ્ત્રી મરુરીનો, ખાસ કરીને અનેક દુખરનાં કારખાનાંની મજુરી વિષેનો આ પ્રશ્ન છે. મીસો વીગેરેમાં સ્ત્રીઓએ કામ કરવા માંડ્યું ત્યારે સ્ત્રી માટે ચંદના સુખમાં

કંઈક વધારે કરનાર ઉત્તમ માર્ગ રૂપે તે ગણવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય કેવી રીતે આવ્યું છે? આની અસર એવી થઈ છે, કે પુરૂષની મજુરી ઓછી થઈ ગઈ છે, પહેલાંના કરતાં પૈસાની બાબતમાં પણ ગૃહમાં વધારે સંકટ ઉભું થયું છે. પછીથી ગૃહે પોતાના ગૃહ રૂપનો ત્યાગ કર્યો છે, કારણ કે જ્યાં આગળ માતાને બાલકોને પાછળ રહેવા દઈને તેમને પોષવાના પેન્સ અથવા શીર્શાંગ કમાવા માટે મીલ વીગેરેમાં જવું પડે છે ત્યાં આગળ કોઈ પ્રકારના ગૃહની ભાવના સંભવતી નથી. એક કારખાનાના માલિકે એક બીજા રૉયલ કમિશન આગળ ધણીજ પ્રમાણિક અને સ્પષ્ટ રીતે આનું કારણ આપ્યું છે તેવી રીતે આ બાબતને ઉત્તેજન મળે છે. “ અહો, ” તેણે કહ્યું, “ હું પરણેલી સ્ત્રીઓને કામમાં રાખવાનું પસંદ કરું છું કારણ કે તેઓ વધારે સાલસ સ્વભાવની હોય છે. ” આ વાત સત્ય છે. પરણેલી સ્ત્રી ધણીજ નમ્ર સ્વભાવની હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધનો પ્રશ્ન ઉભો થતાં ઘરમાં ખોરાકની જરૂરવાળાં બાલકોનો તેને વિચાર કરવાનો હોય છે. બાલકોના હસ્તોજ તેમને નમ્ર બનાવનાર હસત છે; ના આવતા દુધ માટે સ્તનોને દબાવનાર બાલકની અંગુલિઓજ માતાના હૃદયને નમ્ર બનાવે છે, નાના બાલક માટે તે દરેક બાબતને આધિન થાય છે; આથી તો માત્ર પુરૂષોને મહોદ્ધાઓમાં નિરૂપી ભટકવા માટે બહાર હાડી કાઢવામાં આવ્યા છે; ગૃહમાં માતાની શરૂ પૂરી પાડવા સરળપટ્ટી સ્ત્રીઓ તેમને બદલે કારખાનામાં મજુરી કરવા લાગી છે, આથી તો માત્ર મજુરીનું બજાર વધારે ગૂંગળાતું જાય છે, મજુરીના દર પણ વધારે કંગાલ બનતા જાય છે, જે કે પુરૂષોથી ગૃહમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન લઈ શકતું નથી, છોકરાંની સંભાળ રાખીને, નાનાં બાલકોને સાચવી શકતાં નથી; માત્ર એક માતાજી આ કાર્ય બજાવી સકે, કારણ કે કુદરતે માતાઓને એ કાર્ય માટે સરજી છે; ગમે તેટલા નરમ સ્વભાવનો અને સ્નેહી હૃદયવાળો હોવા છતાં એક પિતાથી તેમનું સ્થાન લઈ શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે તમારા સામે એક અન્ય પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; તેનું નિરાકરણ મુશ્કેલ છે; તેને સીધે માર્ગે દોરવાનું કાર્ય વિકટ છે; આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાની હમેશાં વધારેને વધારે જરૂર ઉભી થતી જાય છે; આથી જ મજુર વર્ગની વિશાલ સંખ્યાના લોકોનાં સંકટો હમેશાં વધતાં જાય છે.

વળી આ પ્રશ્નને રહેવા દઈને—હું દરેક બાબતની માત્ર સૂચનાજ આપું છું, એ તમારા લક્ષમાં હશે—પ્રજાકીય ઉપયોગિતાના, આપણાં વિશાલ શહેરોમાં વસતા લોકોના બાંધાના ઘટાડા વિષેના પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ચલાવીએ. વર્તમાનમાં આ બાબત અનેક જમાના થયાં ચાલ્યાં જાય છે, લસ્કરમાં દાખલ થવાની ઉચ્ચાઈમાં કરવામાં આવતો ઘટાડો, આ બાબત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે. આથી ઉદ્ધતી રીતે શ્રીમંત વર્ગો તરફ જોશો તો તેમનામાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં બલ અને કદમાં વધારો થયેલો તમારા જોવામાં આવશે, કારણ કે જૂતકાલના કરતાં તેઓ ઘર ખંદારના જીવનમાં વધારે ભાગ લે છે તેથી તેઓ ઉચ્ચ કદનાં અને બલવાન તમારા જોવામાં આવે છે, પરંતુ વસતિનો વિશાલ લોકસમૂહ તો ઢીંગણો અને નિર્બલ બનતો જાય છે. આ લોકસમૂહની સંખ્યાની વૃદ્ધિ પણ જલદી થતી જાય છે, રેલુક્ટન્ટ જનરલનાં રીટર્નોમાં ઉભરાઈ જતી સંખ્યા આવા લોકોનીજ હોય છે. આવા વર્ગમાંથીજ મોટે ભાગે ભાવિની પ્રજા ઉપજી આવે છે; જે તમારી લોક સંખ્યાનો વિશાલ સમૂહ બલ અને ઉત્સાહમાં અધમ બનતો જતો હોય તો ઉચ્ચવર્ગને બલવાન, ઉત્સાહી અને સારી રીતે પોષાતા બનાવવાની બાબત જરા પણ સારા ઉપયોગની નથી. અત્રે પણ

વળી એક ઘણાજ અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપજી આવે છે, તેનો ઉત્તર આપવાની જરૂર છે; કારણ કે આવા પ્રશ્નો સ્પીન્ડલ પક્ષિના પ્રશ્નોના જેવા છે; એ પક્ષી પ્રશ્ન પૂછતું, જો માનવિ તેનો ઉત્તર ના આપી શકતું તો તે તેનો બક્ષ કરી જતું. સામાજિક બંધારણના આવા પ્રશ્નોનું પણ આમજ છે; ઉત્તર નહિ આપવાની શિક્ષા, બક્ષ થઈ જવા રૂપે, શિક્ષાચાર અદસ્ય થઈ જવા રૂપે થાય છે.

ડોક્ટરો અને સમાજશાસ્ત્રીઓ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો આગળ ધરે છે; વર્તમાન દિનોના ઉદવૈદના ઉપાયોમાંનો એક અયોગ્યને સંતાનોત્પત્તિ રહિત બનાવવાનો છે. પરંતુ આવા ઉપાયો રોગના કરતાં પણ અતિ ભયંકર છે, કારણ કે તેઓ ઘાતકી પ્રકારના હોય છે, કદ અને વર્તનની બાબમાં બીમાડ કરનારા હોય છે. આમને અયોગ્ય બનાવતાં કારણોના ઉદાહરણમાં તમારે તપાસ ચલાવી જોઈએ; સામાજિક બંધારણમાંથી તેમને માત્ર વિશાલ સંખ્યામાં બહાર લાવીને, તેમની સંખ્યા ઘટાડવાનાં સાધનો શોધી કાઢીને તમારાથી દંઈ બનવાનું નથી. આ પ્રમાણે આ પક્ષમાં પણ નિરાકરણ ના થઈ શકે એવી મુશ્કેલી આપણા રહામે ખડી થાય છે.

નિરાકરણ માટે આપણા સ્પીન્ડલે આપણને પૂછેલા આટલા પ્રશ્નોમાં બધાનો સમાવેશ થતો નથી. ભયંકર દારિદ્ર્ય વિષે આપણે વિચાર કર્યો; સ્ત્રી મજૂરીના પ્રશ્નની પણ આપણે ચર્ચા ચલાવી; કદના ઘટાડા અને અયોગ્યની શીઘ્ર વૃદ્ધિ વિષેના પ્રશ્નોના આપણે ઉદાહરણ કર્યો; ગુન્હેગાર વસતિ વિષે શું વિચાર્યું ? અતિત્વરાથી વધતા જતા ક્રમ પ્રમાણે આપણે ટેવાયલા ગુન્હેગારો ઉપજીવીએ છીએ, આપણે યુવાન પુરૂષો અને યુવાન સ્ત્રીઓને પકડીને, એકઅઠવાડિય, એકમાસ, એકવર્ષ, પાંચવર્ષ, દશવર્ષ માટે કેદખાને મોકલીએ છીએ. આ આમનેઆમ વધ્યાંજ નય છે, આખરે ટેવાયલા ગુન્હેગારને એટલી બધી સજાઓ થાયછે કે તે તેની આ દુનિયાની જીંદગીપર્યંત પહેાંચ્યાં જાયછે. પરંતુ આવા માનવિને સુધારવા માટે આથી કંઈપણ કરવામાં આવતું નથી; તેને એક ભલો અને ઉપયોગી પૌરજન બનાવે એવું આથી કંઈપણ કરવામાં આવતું નથી. કાયદો તેને સપડાવેછે ત્યારે તેને તેણે એક સારા પ્રકારનો માનવિ બને એમ કરવુંજ જોઈએ. આને બદલે તે વારંવાર ફરીફરી આવેછે, આખરે મોટે ભાગે કાયદાએ બનાવેલી ઘણી ટેવાઈ ગયલી ગુન્હેગારીની દશાનેજ કારણરૂપે ગણીને માજીસ્ટ્રેટ તેને વિશેષ સખ્ત પ્રકારની સજા કરેછે. પરંતુ આનું નામ જુદી કહેવાય નહિ; આતો મુખાઈજ છે. વારંવાર એકાદ ઉત્સાહી, ચાલાક યુવક ગુન્હો કરી બેસે છે. જો તેને બચાવવામાં આવે તથા ધીમે ધીમે ટેવાયલા ગુન્હેગારની સંખ્યામાં તે ના ઉમેરાઇ જાય તો હજીરોમાં માત્ર એ એક ભાવિરૂપજ ગણવાનું છે. શિક્ષા ચારની વર્તમાન ભૂમિકાએ ખરેખરીરીતે કોઈ ઉત્તમ પ્રકારનો માર્ગ યોગ્યવોજ જોઈએ; સામાજિક જીવનમાં બંધુત્વની ભાવના વિષે હું એલીશ ત્યારે તમને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેમ એક પ્રકારનો ઉત્તમ માર્ગ સંભવી શકે છે.

આવાં હલ્લાકારનાં દણતોનીપાર જઈને, આમદાની અને ખપત, ઉત્પાદન અને વહેંચણીના સામાન્ય પ્રશ્નો વિષે હવે ચર્ચા ચલાવીએ; ધીમે ધીમે સમાજ કેવી રીતે એક એવી દશામાં આવતો જાયછે, કે જ્યાં આગળ બાબતો જેવી છે તેવી આગળ વધી શકતી નથી, છતાંએ તેમાં ફેરફાર કરવો એ આપણી સમગ્ર ઉત્પાદક અને વહેંચણીની સંરચાઓમાં ઉચલ

પાયલ કરવા સમાન છે, એ લક્ષમાં લેવાનું છે, કદાચ ને આપણે અમેરિકા જઈએ તો આ બાબત ઉત્તમ પ્રકારે જોવામાં આવે છે, કારણ કે અમેરિકામાં હજુએ થોડી ઘણી હદમાં અત્રે પ્રવર્તતી નરમ બનાવનારી અસરો જોવામાં આવતી નથી, ત્યાં આગળ માત્ર વિત્તના પ્રશ્નના આધારને બદલે વિશેષ માનુષ્યતા ભરેલા આધાર ઉપર એક સમયે સમાજનું બંધારણ બાંધવામાં આવ્યું હતું. દરિઆપાર અમેરિકામાં જઈએ તો આપણી સંસ્થાઓ કેવી છે તે આપણા સમજવામાં આવે, ત્યાં આગળ તેઓ સંપૂર્ણરીતે પ્રવર્તે છે, તેમની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિમાં કંઈપણ બાધ કરે એવું હોતું નથી. વિશેષ નવાઈ ભરેલા વલનવાળી એકઠે બાબતો આપણને અમેરિકામાં મળી આવે છે. બીજીની નાની સમૃદ્ધિનો વિચાર પૂર્વક વિનાશ કરીને પોતાની વિશાલ સમૃદ્ધિ એકઠી કરનાર માનવિની વૃદ્ધિનો પ્રથમ બાબતમાં સમાવેશ થાય છે. હું તમને એક દષ્ટત આપીશ. મોટે ભાગે ગરીબ લોકની એક મોટી સંખ્યા ન્યાં તેઓ વસતા હોય છે તે દેશવિભાગની વૃદ્ધિ કરવા માટે જરૂરી રેલ્વે બાંધવા સારૂ એક કંપની કાઢીને તેમાં એકઠી થાય છે. તેમને ઉતાવળા વ્યવહારની જરૂર ઉભી થાય છે, તેમને દાણા માલ લઈ જવાનાં ઉત્તમ પ્રકારનાં સાધનો જોઈએ છીએ, તેથી તેઓ રેલ્વે બાંધે છે. તે સાધારણ છે. તે સાધારણ રીતે સારી આવે છે, જેકે વિશાલતાથી નહિ તોપણ સાધારણ રીતે સારી સંતોષકારક પેદાશ થાય છે. આ લોકના કરતાં વિશેષ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય આગળ નીકળી આવે છે, એનો એ પ્રદેશ વિભાગ વિશેષ વિસ્તારથી ખુદ્દો થઈ શકે એવો તેના જોવાનાં આવે છે—ન્યાં આગળ રેલ્વેઓ અત્યંત કીમતિ મિલકતરૂપ થઈ પડે એમ તેના સમજવામાં આવે છે. પ્રથમની જમીન ઉપર થઇને જનારી બીજી રેલ્વે બાંધવાનું તે માથે ઉઠાવે છે; તેને પૈસાદાર બનાવવા વિના આની કંઈપણ જરૂર હોતી નથી. થોડાં બાડાં લઇને, માલનું બાકું ઓછું કરીને બીજી રેલ્વેને ખરાબ કરવાનો તે આરંભ કરે છે; આ પ્રમાણે તે વર્ત્યાજ નય છે, પોતાની મૂડી તેમાં રોકવાં નય છે કારણ કે તેણે ઠેરવેલા દરેક ઉપજ થતી નથી, આખરે બીજી રેલ્વે અસંભવિત દશામાં આવી પડે છે, તેણે ઠેરવેલા દર તેને પાલવતા નથી. એ બીજી રેલ્વે કંપનીના શેર ખજારમાં કંઈપણ કીમત વિનાના બની જતાં તે આગળ આવીને તે બધાને ખરીદી લે છે. બધા શેરો ખરીદી લીધા પછી તે પોતાની ડોંગી રેલ્વેનો વિનાશ કરે છે. બધો જીલ્લો તેના હાથમાં આવી પડે છે, તે અગણિત દોલત એકઠી કરે છે. પોતાને વસવાના સ્થાનનાં વ્યવહારનાં સાધનો સુધારવા માટે બીજી રેલ્વેમાં પૈસા રોકનાર બધા શેર હોલ્ડરોની ખોટ એ તેની સમૃદ્ધિની અન્ય પાસા હોય છે. એ જાતે વિશાલ સમૃદ્ધિ એકઠી કરે એટલા માટે એ સર્વનો ભોગ આપવામાં આવ્યો હોય છે. આવા લોકને અમેરિકામાં “ઉચ્છેદકોનું” નામ આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમને સમાજમાં માન મળે છે; તેઓ હોસ્પિટાલો અને દેવલો પણ બંધાવે છે; તેમણે લઈ લીધેલા વિનાના ટુકડાઓ વડે તેઓ સર્વ પ્રકારની બાબતો કરે છે પરંતુ મારે તમને એટલું દર્શાવું છે, કે દેશના કાયદા વડે નહિ પરંતુ સદાચારના કાયદા વડે આવા લોકો, એકાદ સ્ત્રીનાં જવાહીર ચોરનાર અથવા એકાદ લક્ષાધિપતિની એકાદ સ્વર્ણની ચીજ લઈ જનાર ચોરના કરતાં ઘણા અધમ પ્રકારના, અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર છે. ચોર પકડાય છે ત્યારે તેને સખ્ત સજા થાય છે, તે સજાને પણ પાત્ર છે; ચોરીના ધંધો સ્પષ્ટ રીતે ખોટો જ છે; પરંતુ કાયદાથી શિક્ષા થાય એવી આવી ખુદી ચોરી કરતાં, ખૂબ માનવિ સામે બુદ્ધિશાળી માનવિથી યતી છૂપી ચોરી અત્યંત નિંધ પ્રકારની છે; ઉચ્છેદકના સંગ્રહમાં એકઠું કરવા માટે લોકની મહેનતનાં પરિણામોની આ વડે લૂંટ ચલાવવામાં આવે છે.

કાલના પડદામાં ચોરા.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

ખીજે જન્મ.

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૭૫૯ માં વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ ચિતાગોંગ આવ્યું છે ત્યાં આગ-ગળથી થોડેક દૂરના એકાદ શહેરમાં ફરીથી વળી સ્ત્રી દેહમાં કીર્તિકુમારનો કીર્તિકુમારીરૂપે જન્મ થયો. તે બૃહસ્પતિ અને વરુણતારાની પુત્રી હતી; આર માનવિઓના બનેલા કુટુંબમાંની તે એક હતી. તેનો મોટો ભાઈ વારુણી હતો, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) તેની નાની બહેન હતી. પરંતુ એ બંને યુવાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યાં; વારુણી અરાધ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો; પૂર્ણચંદ્રનું (સ્ત્રી) પંદર વર્ષની ઉંમરે સુવાવડમાં મરણ થયું. આ ઉપરાંત એક નાનો ભાઈ હતો, તેને નાનપણથીજ મંદિરના સાધુ પૂજારીઓ શીક્ષણ આપતા. પિતા બૃહસ્પતિ એક નાની સરખી જ્વલિતા અથવા એક નાના સરખા રાજ્યના રાજા અને સાધુ ઉભયે હતા. તે સમયની ધાર્મિક ભાવનાઓમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર એક મૂખ્ય અવયવ હતું; કીર્તિકુમારીની જન્મ પત્રિકા બહુજ વિસ્તારથી બતાવવામાં આવી હતી. તેમાં એક દૂરના સગા શનિદેવ સાથે તેનું લગ્ન થવાનું નિર્માણ થયું હતું; તેમાંથી વળી એટલું વધારે ભવિષ્ય સચન મળી આવતું, કે તેને એક અદ્ભુત શક્તિ અને પવિત્રતા વાળું બાલક જન્મશે; તેથી તેની આરંભની બધી છંદગી આ આવતા બતાવતી તૈયારી રૂપેજ ગળાવી જોઈએ. આવી સર્વ સચનાઓ, માન્ય કરવામાં આવી; આવા ઉદ્દેશથીજ સાધુ પૂજારીઓએ તેને ખાસ શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

તેનો બાલ્યકાલ બહુજ સુખમાં વ્યતીત થયો; લાંબા ઉડતા કાળા વાળવાળી, નાની મનોહર, મંદિર બાલિકારૂપે તે આપણા જીવમાં આવે છે. માથું હોળવાનો એકનો એક રીવાજ, આગળના વાળને પાછળ લઈ જઈને સોનાના ચાપડાઓ વડે બાંધી લેવાનો હતો; આવા ચાપડાઓમાં બહુજ કીર્તિ નંગ જડવામાં આવતાં; તે એટલાં બધાં મોટાં રાખવામાં આવતાં, કે તેના કાળા વાળના ગુચ્છોઓમાં તેઓ ચક્રચક્રીત તારકો જેવાં જણાતાં હતાં. માથું ફરેજ આગળમાં આવતું; પ્રાણતત્ત્વ દાખલ કરેલું તૈલ ખાલીને તેને ધણુંજ સ્વચ્છ રાખવામાં આવતું; આવા તૈલવડે બુદ્ધિ શક્તિને પ્રોત્સાહન મળતું માનવામાં આવતું. સર્વ પ્રકારનાં સંભવિ શકે એવાં સંકટ અને વિધ્નોથી તેને સંભાળથી દૂર રાખવામાં આવી હતી. પોતાના અત્યંત સ્નેહનું પાત્ર, મોટા ભાઈ વારુણીનું મરણના માત્ર તેને શોક કરાવતું હતું.

પંદર વર્ષની ઉંમરે ખૂબ ઠાઠાક સહિત શનિદેવ સાથે તેનાં યથાવિધિ લગ્ન કરવામાં આવ્યાં; આ પછી એક વર્ષે એક મહાનુભાવ પૂત્રનો (સર્વ) જન્મ થયો. આ બનાવથી સર્વ પાસા બહુજ ખુશાલી પથરાઈ; મહાન નિવડનાર બાલકની સર્વ પ્રકારે સંભાળ લેવામાં આવતી. કીર્તિકુમારી બહુજ મૃદુ પ્રકૃતિની અને સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હતી, તેનામાં બાલકનો પ્રવેશ થવાના અરસામાં તેને એક નવાઈ બરેલું સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં તેણે એક પ્રકાશિત તારકને આકાશ છોડીને પોતામાં પ્રવેશ પામતો જોયો. આવા પ્રકારના સ્વપ્નને

લીધે તેને એક અત્યંત ધ્વનિ પ્રકારની વ્યક્તિ ગણવામાં આવતી. વળી તેને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે તેની સાથે આપોઆપ જોડાતા જીવાંતમાની હાજરીનું પણ જ્ઞાન હતું.

અત્યંત લાભકારક દશાઓમાં તેને દરેક બાબત એક લાંબા અને ખ્યાત જીવનની આગાહી કરતી લાગતી; પરંતુ આવી સર્વ પ્રકારની આશાઓ નિરાશમાં પૂલટાઈ ગઈ, કારણ કે એક અકસ્માતથી સત્તર વર્ષની ઉંમરેજ તેના જીવનનો અણધાર્યો અંત આવ્યો; આ અકસ્માતમાં પોતાના બાલકને બચાવવા માટે ગાજી ખુશીથી તેણે પોતાની જાતનો ભોગ આપ્યો. આ બનાવ નીચે પ્રમાણે બન્યો:—

ગાજી જીવનની અંદર આવેલા એક પ્રકારના ચોકની આસપાસ બાંધવામાં આવેલી એક વિશાલ ગૃહ પરંપરાના એક વિભાગમાં કીર્તિકુમારીનું નિવાસ સ્થાન હતું. એક દાસી સ્વર્ણ-મલ્લયોવાળી એક કાચની બરછીમાંનું પાણી કાઢી લઈને નવું નાખતી હતી તેવામાં તેને એકાદ બીજા કામ માટે બોલાવવામાં આવી; સૂર્યનાં ભરપૂર કીર્ણો પડે તેવા એક ટેબલ ઉપર બરછીને રહેવા દઈને તે ચાલી ગઈ. કાચ એક પ્રકારના તાલ (Lens) સમાન થઈ પડ્યો, તેના મારફતે સૂર્યનાં કીર્ણોના પ્રવાહ ચાલ્યો, પાસેના લક્ષ્મી કામ ઉપર કીર્ણો એક કેન્દ્રમાં જામ્યાં, તેમાં અગ્નિ પ્રદિપ્ત કર્યો. આ ગૃહ ભપકાદાર સ્વર્ણનાં પતરાં મટેલાં. તદ્દન લાકડાનુંજ બાંધવામાં આવ્યું હતું, તેથી દરેક દિશામાં અગ્નિની જ્વાલાઓ વિજળીની પેઠે ફરી વળી, એક બફીની પેઠે ધીકવા લાગી. આ સમયે કીર્તિકુમારી થોડે દૂર ગઈ હતી, પરંતુ ચાકર નોકરો ખુબ બરાડા પાડતા ચારે તરફ દોડવા લાગ્યા તેથી તેનું લક્ષ્ય દોરાયું, હરિણીના જેટલી ઝડપથી તે બળતા ધર તરફ દોડી ગઈ. ઉપરના ઓરડામાં ધાત્રીની, સંભાળમાં બાલકને રહેવા દઈને, તેને તેના કેટલાક સાથી સેવકોને સોંપીને તે બહાર ચાલી ગઈ હતી. આ સર્વે આગની ખુબ સાંભળતાં, બાલકને વીસરી જઈને નીચે દોડી ગયા હતા; બચાકલ ધાત્રી, બાલકને લેવાને હાંફળી હાંફળી દોડી ગઈ, પરંતુ ધાત્રીજીવનમાં જવાના માત્ર એક માર્ગરૂપ ધીગધીગતી નિઃસંરક્ષિતો દેખાવ જોઈને તે પાછી હડી ગઈ. હાથ પછાડતી તે ખુબ પાડી હડી: “અરે બાલક! અરે બાલક!” પરંતુ માર્ગમાં અટકાવરૂપ ઉછળી રહેલી અગ્નિની જ્વાલાઓ સામે થવાની તેની દિમત ચાલી ચકી નહિ. કીર્તિકુમારી ગળગળી થઈને બોલી, “મારો લાકડો?” જેવી દાસીએ રૂંસાં ભરતાં ઉપરના ભાગ તરફ નિશાની કરી કે તૂટતી તેણે પોતાનો માર્ગ આગળ કાઢીને, અગ્નિના સમુદ્રમાં અંપલાવ્યું. ક્યારનીએ ઘણીખરી નિઃસંરક્ષિતો બળીને તૂટી પડી હતી, માત્ર કેટલાંક સ્થલોમાં ધગધગતા પરંતુ બધાએ બળી ગયલા નહિ એવા કેટલાક લાકડાના આધારરૂપ ટેકાઓ બાકી રહ્યા હતા. સાહસિક બનીને તે આગળ ધસી, હાથ પગ વડે ટેકો ટેકીને ચઢતી ગઈ, ગાળાઓની આરપાર કુદતી ગઈ, તેમના મધ્યમાં આવેલા ઉચ્ચ શિખા ઉડતા બડકાઓમાં તેનાં લૂગડાં ઝડપાયાં, તેનો દેહ દાઝી ગયો. ખરેખર તેને ઉપર લઈ જવામાં કોઈ પ્રકારનું માનુષિબલ તેને પુરતું કામ આવે એવું નહતું. પરંતુ માતાનો પ્રેમ સર્વ શક્તિમાન છે; આ વર્ણન આપતાં લાગે છે તેના કરતાં પણ ઘણા થોડા સમયમાં બાલક બ્યાં હતું તે ઓરડામાં તે પહોંચી ગઈ. તેમાં ચારે પાસા ધુમાડો છવાઈ ગયો હતો, તેથી પોતાના મુખની આસપાસ બળ્યા વિનાનો લૂગડાનો એક ટુકડો વીંટીને તેણે પાટીયાંની જમીન ઉપર પેટે ચાલવા માંડ્યું. નાચતી અગ્નિ શિખા-

ઓને જોઇને ખંડખંડ હસતા બાલકે, પોતાની માતા તરફ હુંકા હાથ લાંબાવ્યા; તેને એક-
દમ પકડીને, તેનું મુખ છાતી સરમું દબાવીને, પોતાના હાથમાં સારી રીતે સંભાળથી
વટિલા બાલકને લઇને તે નીચે દોડી ગઇ. અમિના વર્ષાદમાંથી તે જરીથી પસાર થઇ,
તેનો દેહ નમ્ર બન્યો હતો, તેના વાળ સળગતા હતા, તેમાંના હીરા ગળડી પડીને અમિ
શિખાઓના ચળકાટને પાછો હકાવતા હતા. કોઇક પ્રકારે તે નીચે પહોંચી, ખુફી હવામાં
ગઇ, બહાર લાંબી થઇને પડી, પડતાં પડતાં પણ બાલકનું દાહરૂપે રક્ષણ કરતી ગળડી.
બાલકને કંઈ પણ નુકશાન થયું નહતું, પરંતુ તે તો મરવા પડી, એક કલાક કરતાં પણ
ઓછા મમયમાં તેણે પ્રાણ છોડ્યો. લાગણી ના લાગી શકે એટલી બધી બચકર રીતે નુક-
શાન પામેલા દેહમાં તે હતી તેના કરતાં તેમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેને દુઃખનું ભાગ્યેજ
ભાન હતું; બચાવેલા બાલક ઉપર નમી રહેલા તેના કામના દેહમાં તેનું છેલ્લું ધડીનું હાસ્ય
પ્રતિબિંબ પામેલું જણાતું હતું. તે સમયે સૂર્ય માટે પોતાના પ્રાણનું અર્પણ કરીને કરેલા
કર્મનો બદલો, કીર્તિકુમારીને વર્તમાનમાં પૂજ્ય પુરુષાની સેવા કરવાનો લાભ મળવાથી
વળી રહેતો નથી ?

માતાના મરણ પછી બાલકની સંભાળ તેની કાંઈ વિરાજે (સી) (શનિદેવી બહેન)
લેવા માંડી; તે પણ તે સમયે એક આગળ વધેલો જીવાત્મા હતી, સ્વાસ્થી માંડીને તે ગુપ્ત
મંડલની એક અગત્યની સભ્ય બની છે. તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળી હતી, તેની મારફતે દૃશ્ય
કીર્તિકુમારી પોતાના બાલકની સંભાળ લઇ શકતી, સહાય કરતી. કાંઈ કાંઈ પણ નોકરને
બાલકને અડકવાની રજા આપતી નહિ; બાગમાં બે ઝાડ વચ્ચે બાંધવામાં આવેલી એક
પ્રકારની ઝોળીમાં તે જાતેજ તેને જૂલાવતી. આ સ્થલે આવી શાંત ઘટામાં કીર્તિકુમારી
સૂક્ષ્મ રીતે તેની સાથે બાલક વિશે વાતચીત ચલાવતી; બાલકને આ પ્રમાણે બીલકુલ પવિત્ર
વાતાવરણમાંજ ઉછેરવામાં આવ્યું; સાત વર્ષની ઉંમરે મંદિરમાં ઉપદેશ આપીને તે એકદમ
એક નવાઇનું પાત્ર બન્યું, તેથી સર્વ દિશાઓથી લોકો તેને સાંભળવા આવવા લાગ્યા.

જીવનસુતોના વર્તમાન મંડલના સભ્યો, એકાદ નવીન ધર્મની અથવા પ્રાણ તત્ત્વથી
ઉભરાઇ જતા કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં સહાય કરવા માટે સમયોસમય જાણે કે જુદા જુદા
દેશોમાં એકાદ જન્મતા હોય એમ લાગે છે. તેઓ ધર્મનો પ્રચાર કરતા તથા બીજાં દુરનાં
સ્થલોમાં સંધને યાત્રાએ મોકલતા આપણા જોવામાં આવે છે; ગયા જન્મમાં ઉત્તર અમેરી-
કાના રીકામાં યુક્ટનમાં એક યાત્રાળુ સંપ્રમોકલવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન જન્મમાં કીર્તિકુમા-
રીના મરણ પછી આશરે પચીસ વર્ષ, સાત્ત્વન શબ્દના ઉત્તરમાં એક સંધ મોકલતો સૂર્ય આપણા
જોવામાં આવે છે. આ સંધમાંના કેટલાકે સદન કરવાં પડેલાં સંકેતોને લીધે પોતાની જાંઘી
ગૂમાવી. આમાં આશરે પાંચીસ વર્ષની ઉંમરનો કીર્તિકુમારીનો નાનો બાપ હતો.

બોજી વાર્તાનાં પાત્રો.

કીર્તિકુમારી.....પિતા-બૃહસ્પતિ. માતા-વશિષ્ઠી. ઘંધુઓ-વારૂણી, (પુ).
સુખવર્મા. દ્યેન-પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી). પતિ-શનિદેવ. પુત્ર-સૂર્ય. જનંદ-
વિરાજ (સ્ત્રી).

(પ્રથમ જન્મમાં આપેલાં નામ તેનાં તેજ બધા જન્મોમાં આવવાનાં હોવાથી જ્યાં પ્રથમ જન્મમાં પુરુષપાત્ર હશે અને બીજા જન્મમાં તેનોજ સ્ત્રી પાત્ર રૂપે જન્મ થયો હશે ત્યાં તેનું તેજ પુરુષ નામ વાપરવામાં આવશે પરંતુ તે અમુક જન્મની જાતિ બતાવવા માટે કૌંસમાં (સ્ત્રી) આવી સૂચના આપવામાં આવશે. આવીજ રીતે એક જન્મના સ્ત્રી પાત્રનો બીજા જન્મમાં પુરુષ પાત્ર રૂપે જન્મ થતાં, તેનું તેજ નામ રાખવામાં આવશે પરંતુ કૌંસમાં પુરુષ સૂચક (પુ) આવી સંજ્ઞા નામ સાથે આપવામાં આવશે.—ત્રી.

ત્રીજો જન્મ.

મહાલીપદ્મણી થોડે દૂર જ્યાં આગળ વર્તમાનમાં તૈલંગણુ દેશ આવેલો છે ત્યાં આગળ રાજાના (મુલા) (પુ) પુત્ર રૂપે પુરુષ દેહમાં ઈ. સ. પૂ. ૨૧૧૬૭ માં કીર્તિકુમારનો જન્મ થયો. તેની માતા આદિત્ય કુમારી હતી, તેણે તેના જન્મોના વૃત્તાંતમાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવશે તેવી વામ માર્ગની એક વિચિત્ર તાંત્રિક દિવાને લીધે પોતાની પુત્રીના (ગંગા) દેહમાં તે દશ વર્ષનો થતાં નિવાસ કર્યો; આ સમયે કીર્તિકુમાર અગીઆર વર્ષનો હતો તેથી અત્યાર સુધી જે તેની માતા હતી તેજ તેની ખેન થઈ. તેને એક શાન્તિ (પુ) નામનો નાનો બાપ, અને ઇન્દિરા નામની એક નાની ખેન હતાં. તે સમયની રાજ્યદારી બાબતો ગૂંચવાડામયેલી અને સંકટકારક હતી; પોતાની ધરજ પાર પાડવાને ઉત્સુક હોવા છતાં યુવકને રાજ્યદારી બાબતો કરતાં પોતાના અભ્યાસમાં વિશેષ રસ આવવા લાગ્યો. તેના જેવી સ્થિતિના અને તે ઝમાનાના યુવકો માટે જે જે જરૂરનું હતું તે સર્વ તે શીખ્યો, થોડેસ્વારીમાં, નિશાન તાકવામાં, તરવામાં, એ જાતિની વિવિધ પ્રકારની રમતોમાં તે નિપુણ બન્યો. ઉમરે આવતાં તે પાડોશના રાજાની પુત્રી ભાલચંદ્ર (સ્ત્રી) સાથે પરણ્યો; ધાર્મિક અભ્યાસમાં એ ઉભયે અત્યંત આનંદ લેવા લાગ્યાં. તેને નવ બાલકો થયાં; વજ્ર, તેજપાલ, વારૂણી અને મહાપાલ તેના પુત્રો હતા; અન્નબસિંદ (સ્ત્રી), રંભા, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી), હમીર (સ્ત્રી) અને સુમદ્રા તેની પુત્રીઓ હતી. સાધુપૂજારી છુધદેવ એક પાડોશી અને નિકટના સાથી હતા.

એક સંપ થયલાં પાડોશી રાજ્યોને હાથે ખમવી પડતી અમુક પ્રકારની હારમાંથી રાજા મુદ્દાને (પુ) બચાવવા માટે કીર્તિકુમારની માતા આદિત્યકુમારીએ રાજ્યને આટલાંટીસના મહારાજા સોમ દેવની સત્તામાં સોંપવાની રાજાને સલાહ આપી; આ બાબત વિષે લોકમાં ધ્રોણ અસંતોષ ફેલાયો; થોડાંક વર્ષોપછી આદિત્યકુમારીને દેહનો અલ્લો બદલો કરી

લેવો પડ્યો, તેથી મુદ્દના (પુ) રાજ્યકારભારને વધારેવાર દોરી શકી નહિ ત્યારે અંસ'તોપ ખૂણા બળવા રૂપે શાદી નિકળ્યો, રાજને હરાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો. રાજ સોમદેવે આટલાંટીસ ખંડથી સુધન્વાને આ રાજ્યનો સુખો નીમીને મોકલ્યો; આવી રીતે આ રાજ્ય વિશાલ આટલાંટીસના સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત રૂપ બન્યું. સુધન્વાને, કીર્તિકુમાર અને આદિત્યકુમારી સાથે મૈત્રી બંધાઈ; પ્રથમ તો કદાચ રાજ્યકારભારના ઉદ્દેશથી આવે બન્યું, પરંતુ આવી મૈત્રી થોડાક સમયમાં જ રહેઈ રૂપે પરિપાક પામી. આદિત્યકુમારી માટે તેનામાં પ્રેમનો દ્રષ્ટાંતો દ્રષ્ટ્યો, કીર્તિકુમાર પાસે તેના હાથની માગણી કરી, તેણે તે ખુશીથી મંજૂર કરી, બંને કુટુંબો નિકટના સંબંધથી જોડાયાં, સાધુ પૂજારી બુધદેવનું કુટુંબ પણ આમાં સામેલ થયું. ઉભય પક્ષના અધિકારી મુખીઓ હવે આટલા બધા સંપૂર્ણ નિકટના સંબંધમાં જોડાવાથી આ પ્રાંતનો રાજ્યકારભાર ધણોજ રહેલો થઈ પડ્યો. ખરું કહેવા માગીએ તો આ ત્રણે કુટુંબો લગભગ એક જેવાંજ બની ગયાં; તેમણે તેમનું પોતાનુંજ એક પ્રકારનું નાતું મંડલ ઉભું કર્યું, તેમાં સર્વ પ્રકારના આનંદકર પ્રશોનીચર્યા ચલાવવામાં આવતી. હિંદમાં આર્યોના આવતા પહેલાંના સમયના ધર્મવિધેની ચર્યા કદાચ આનંદ-જનક નિવડશે.

આપણને માલૂમ પડી આવે છે, કે સામાન્ય રીતે વાપરવામાં આવતી ભાષા સંસ્કૃત નહતી; ધણું કરીને ધાર્મિક ક્રીયાઓનો આરંભ “ૐ” થી નહિ પરંતુ “ટા” થી થતો હતો. પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય રીતે લોકના જાણવામાં હતા. કોઈક કોઈક-વાર મદદ કરનાર પડદા પાછળ રહેલા મહંતલોકને શુરુદેવ (બુધદેવ) ઓળખતા હતા. વર્તમાનકાલનાં આપણા પરિચયવાળાં વાક્યો તે સમયે પણ ઉપયોગમાં આવતાં હતાં; દર્શન તરીકે “ સોઽહમસિમ ” બુધદેવ લોકને ઉપદેશતા, કે તમારાથી કેળવી શકાય એવા સર્વ સદ્ગુણો કરતાં, તમે સિદ્ધ કરી શકા એવાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનો કરતાં, આ સર્વ તત્ત્વ સ્વરૂપ હોવાનો અનુભવ મેળવવો, એ ધણુંજ ઉપયોગનું છે.

“ તમે એક જક્ષને પાડી નાંખો છો, ” તેઓ કહેતા, “ એ જક્ષનું જીવન તત્ત્વ છે; એકાદ પથરને ખોદી કાઢો, તેના પરમાણુઓને એકઠા સંગ્રહી રાખનાર તત્ત્વ છે; સર્વનું જીવનપણુ તત્ત્વ છે; વાદળાંમાં, ઘૂંઘવતા સમુદ્રમાં, ઈન્દ્રધનુષ્યમાં, પર્વતશ્રીમાં પણ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે, ” ઇત્યાદિ આટલા શબ્દો બુધદેવના મૃત્યુવિધેના વ્યાખ્યાનમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. તેઓ લોક સમક્ષ જે પુસ્તક વાચતા હતા તેમાં નીચેના જેવાં સારી રીતે જાણીતાં વાક્યો મળી આવતાં:—“ શ્રેય (મોક્ષ) અન્ય છે, પ્રેય (પ્રિયતર ભોગ્ય) અન્ય છે; આ શ્રેયસ અને પ્રેયસ ઉભયે પુરૂષને (જીવ) સ્વ સ્વપ્રયોજનમાં ખાંધી લે છે; પરંતુ એ ઉભયના મધ્યમાંથી શ્રેયસનું ગ્રહણ કરનારનું કલ્યાણ થાય છે; જે પ્રેયસનો અગિકાર કરે છે તે પરમાર્થથી મ્યુત થાય છે. મનુષ્યને શ્રેયસ અને પ્રેયસ ઉભયે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ધીર વિવેકી પ્રાપ્ત સ્પદાયોના સમ્યક્ વિચાર કરીને, ફલ-સાધન સ્વરૂપથી પ્રયત્ન કરીને સમજે છે; પ્રાપ્ત પુરૂષ પ્રેયસનો ત્યાગ કરીને શ્રેયસનો અગિકાર કરે છે; અવિરેકી મંદ પુરૂષ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તના પરિપાલનરૂપ યોગ હોમને માટે પ્રેયસનો અગિકાર કરે છે. ” (કોટપનિષદ-બીજવલ્લી-૧-૨) બુધદેવના ગ્રંથમાં આ શબ્દો આવ્યાને આવા જ મળી આવતા ન હતા, પરંતુ તે સ્પષ્ટ રીતે આવા પ્રકારનાજ શ્લોક હતા.

એક બીજું આવું વાક્ય મળ્યા આવતું:—“ જો કોઈને હણવામાં આવે તો, તે હણનાર હું છું, છતાં એ હણનારની તકવાર પણ હું જ છું; કોઈ હણતુંએ નથી ને હણાતું એ નથી, કારણ કે સર્વે એક રૂપ જ છે. કોઈ પ્રકારનો આરંભ નથી તેમજ અંત નથી, કોઈ પ્રકારનું જીવન નથી તેમજ મરણ પણ નથી, કારણ કે સર્વે તત્ત્વમાં એક સ્વરૂપ જ છે. ”*

બુદ્ધદેવ જો ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરતા હતા તે આર્યો પાસેથી આવેલા નહોતા. જો ગ્રંથમાંથી (સ્પષ્ટ રીતે કડોપનિપદનું મૂલ) તેઓ વાચતા હતા તે બુદ્ધમંડલના એક સભ્યે સ્વર્ણના દરવાજાવાળાશદરમાં લખ્યો હતો. એક મોટા સંગ્રહમાંનો તે એક હતો, સૈકાનાં સૈકાં થયાં પદપરાથી ચાલ્યો આવતો હતો. હજુ સુધી નચિકેતસનું આખ્યાન આની સાથે જોડાયું નહતું.

અમે તપાસેલા એક મંદિરમાં કોઈ પ્રકારની મૂર્તિઓ બીલકુલ જોવામાં આવી નહિ. સૂર્ય પૂજનો ધર્મ પ્રવર્તતો હોય એમ લાગતું નથી—વિશેષ નહિ તો કેવલ તેજ પ્રવર્તતો હોય એમ લાગતું નથી—વિશેષ નહિ તો કેવલ તેજ પ્રવર્તતો નથી; આને બદલે કુદરતની શક્તિઓની પૂજા થતી જોવામાં આવે છે. મંદિરની બહાર, તેના સામે આવેલો, અંદર જોઈ રહેલો પથરોનો એક મોટો નંદિ આવેલો હતો. અંદરના ભાગમાં એક વિચિત્ર પ્રકારની ગોઠવણ હતી—એક પ્રકારની ઉંચી વેદીને બદલે એક ખાડો જોવામાં આવતો હતો. બે ત્રણ પગથીઆં ઉતરીને એક મોટી, નીચી, ચતુષ્કોણ બૂમિમાં જવાતું, તેમાં સુંદર લાદી જડી લેવામાં આવી હતી, તેના મધ્યમાં એક પોલો ખાડો હતો, તેની આસપાસ કંઠેરા આવેલી રહ્યો હતો, આ પોલાણમાં લોકો પુષ્પો નાંખતા, તેના મધ્યમાં ખાસ પવિત્ર મહાત્મી એક પથ્થર ચીલા હતી, તેના ઉપર કેટલીક નીસાનીઓ હતી, અમારાથી તેનો કોઈ પ્રકારનો અર્થ સમજી શકાતો નથી.

એક બીજા મંદિરમાં અસંખ્ય મૂર્તિઓ જોવામાં આવી; તેમને મંદિરની પાછળના ભાગમાં આવેલી ભીંતમાં ગોખણાઓમાં બેસારવામાં આવી હતી. પ્રથમ મંદિરના કરતાં આ મંદિરના લોકોએ બિન પ્રકારનો પોશાક પહેર્યો હતો; અત્રે એવાં પણ કેટલાંક માનવિઓ હતાં જેઓ પૂજારી તરીકે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં; પ્રથમ મંદિરમાં આવું કંઈ જોવામાં ના આવતું. મૂર્તિઓને અર્ધ પદ્માસનવાળીને બેસારવામાં આવી હતી, તેમના હાથ કુદરતી સંખ્યા કરતાં વધારે નહતા. અનુમાનાનુસાર યથાર્થ રીતે આ જૈન ધર્મનું પ્રાચીન સ્વરૂપ હતું; મૂર્તિઓ તિર્થંકરોની હતી. કેટલીક મૂર્તિઓ ત્રણ દશામાં હતી; બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ ઉપર બહુ છિદ્રોવાળું લૂગડું ચોરાડવામાં આવ્યું હતું, તેમને ઘણું કરીને વજ્ર ધારેલી માનવામાં આવતી; અથવા આથી કદાચ એકાદ રૂઢ યથેલું ચિહ્ન દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો હોય.

* સરખાવો:— હતાચ્છેન્મેન્યતે હંતું હતાચ્છેન્મેન્યતે હતામ

उभौ तौ न विजानितो नायं हन्ति न हन्यते ॥

फड. उ. घ. २. श्लो. १६

ઉત્તર દિશામાં ધણે દૂર એક ખીજા મંદિરમાં પહેલાંનું એક લિંગમ જોવામાં આવતું હતું. આ સ્થલે ત્રિમૂર્તિનો સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો, જે કે તેને માટે વર્તમાનમાં જેવાં નામ વાપરવામાં આવે છે તેવાં નામ વાપરવામાં આવતાં નહોતાં. એક ગુફા-મંદિરમાં ખડકમાંથી એકમાં ત્રણ મુખાકૃતિઓનો સમાવેશ કરતી એક રાક્ષસી મુખાકૃતિ કોતરી કાઢવામાં આવી હતી; આની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, કે એક સમયે એકજ મુખાકૃતિ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવતી. દક્ષિણ દિશામાં એક મોટું દેવાલય આવ્યું હતું તેમાં પણ ત્રિમૂર્તિ જોવામાં આવતી. તેને આપવામાં આવેલા નામનો અર્થ શોધી કાઢવાનો અમે પ્રયત્ન ચલાવ્યો; પૂજારીઓના મનમાં એ નામથી કેવા પ્રકારની ભાવનાનો ઉદય થતો હશે તે તપાસ્યું; એક પૂજારીના મનમાં એ વિષે, “જેનું જીવન સર્વમાં વહી રહ્યું છે,” એવી ભાવના અમારા જોવામાં આવી; ખીજા પૂજારીના મનમાં ત્રણ પુરૂષો વિષે એવી ભાવના જોવામાં આવી, કે “જે દારને ઉઘાડે છે, જે જ્ઞાતનું નિયમન કરે છે, તથા જે દારને બંધ કરે છે.” વર્તમાનકાલે આટલી બધી ઉભરાઈ જતી ઘણા હાથવાળી મૂર્તિઓના કોઈ પ્રકારના નમુના તે સમયે અમારા જોવામાં આવ્યા નહિ.

પૂજારીઓમાં “જ્યોતિ સરોવર” વિષે ઘણી બલવાન ભાવનાઓ પ્રવર્તતી હતી; તેને વળી મરણ, જીવન અને પ્રેમ સમાન ગણવામાં આવતું હતું; ગમે તે સ્થલેથી આરંભ થતા જણાવા છતાં બધાએ ઝરાઓ જ્યોતિ સરોવરમાંજ લઈ જતા હતા. આપણે જે જે જોઈએ છીએ તે માયા જલ સમાન છે, પરંતુ ખરેખરી સત્યવાત તો જ્યોતિ સરવર છે, એવા વાદનાં ચિહ્નો પણ આ સમયે મળ્યા આવતાં. “આપણે જ્યોતિ સરવરમાં વસીએ છીએ છતાં તેને જાણતા નથી; આપણી જાતનો એક ભિન્ન વ્યક્તિરૂપે વિચાર ચલાવીએ છીએ, પરંતુ આપણે દરેક એ સરોવરનાં બિંદુઓ સમાન છીએ.” સાધુ પૂજારીઓ નિરંતર લોકને, ઇન્દ્રિયોની માયા જળ પાછળ જઈને સર્વની પાછળ રહેલી સત્ત્વ રૂપ યથાર્થ સત્તાનો અનુભવ કરવાનો આગ્રહ કરતા; વળી તેઓ એમ પણ ઉપદેશતા, કે ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન બિંદુઓ સમાન છે. જ્યારે એ સર્વે એકઠાં થાય છે ત્યારે સર્વે એકરૂપજ હોય છે,” તેઓ કહેતા “સર્વ પ્રકારનાં શોક સંતાપ આપણે આપણી જાતેજ ઉપજાવીએ છીએ.”

“જ્યોતિર્મય, જ્યોતિના અધિપો” ને કરવાની એક પ્રાર્થના પણ તેમનામાં પ્રચલિત બની હતી.

ઉપર જે લખવામાં આવ્યું છે તેથી લોકને કેવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો તેનું થોડું ધણું સ્પષ્ટ મળી રહે છે; પરંતુ આ નાના અને તદ્દન ખાનગી કુટુંબમંડલમાં, બુધદેવ ખુશીથી થોડાક આગળ વધતા, રૂપકો, ચિહ્નો, સંત્રાઓના ખરા અર્થ સમજાવતા, જ્યોતિસરવર વિષે તથા જ્યોતિર્મય અધિપોવિષે ઘણું ધણું જણાવા જેવું કહેતા. તેમણે તેમને એક મહાચુરુ વિષે ઉપદેશ આપ્યો; અમુક પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓવડે તેમનું આવાહન કરી શકાય છે, એમ તેમણે જણાવ્યું; આત્સુક્ય અને શુદ્ધ હૃદયથી ભાગવામાં આવે તો તેમનો આશિર્વાદ મળી શકે. તેઓ તેમની સભાઓમાં તેમનું આવાહન કરતા, હમેશાં પ્રતિઉત્તર મળતો, જે ખાસ પ્રસંગોએ તો તેમણે જાતે પણ દર્શન આપ્યાં હતાં.

આપણે જમને મહાગુરુના નામથી ઝોળખીએ છીએ તેજ આ મહાપુરુષ હતા; આ મંડલ સાથેનો તેમનો ખાસ સંબંધ એવો હતો, કે એકાદ પૂર્વજન્મમાં તેમણે આ મંડલના ધર્મની સ્થાપના કરી હતી: તેમણે એવી ગોઠવણ કરી હતી, કે તેના ખરા અનુયાયીઓ યોગ્ય વિધિઓ અનુસાર અમુક આવાહનમંત્રો બ્રહ્મશે તો તેઓ સ્થાપક તરીકે તેનો પ્રતિ ઉત્તર આપશે. છુદ્ધદેવના મનમાં, તેમના સિદ્ધાંતોના ખુલાસાઓ તથા ધાર્મિક બાબતો વિષેના તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તેઓજ સચવતા હતા; એકાદ બે પ્રસંગે તો તેમને કેટલીક સચનાઓ: જ્ઞાતોજ્ઞાત આપવામાં આવી હતી, જે કે આવો બનાવ કોઈક વારજ બનતો.

સાધુપૂજારી છુદ્ધદેવનાં લગ્ન માલતિ સાથે થયાં હતાં. સ્વંજ્ય, ઉર્મિલા (પુ) અને રમણ તેમના પુત્રો હતા; નવીનચંદ્ર (સ્ત્રી) શારદા અને કાંતિકુમારી તેમની પુત્રીઓ હતી. આ કુટુંબો વચ્ચેનો પરસ્પરનો આનંદી સંબંધ, તથા તેમને ઉંડો આનંદ આપતા પ્રશ્નોનો તેમનો અભ્યાસ ઘણાંક વર્ષ સુધી એક સરખો ચાલ્યો; ઈ. સ. પૂ. ૨૧૪૨૩ ના વર્ષમાં આદિત્યકુમારીએ છુદ્ધદેવ અને સુધન્વા પાસે પોતાના વામાચારની કબજાત કરીને યોગીનું જીવન ગાળવાને નિશ્ચિત નિવાસ અંગિકાર કર્યો ત્યારે આ મંડલમાં પ્રથમ ભંગાણું પડ્યું. તેણે પોતાની સખી કૌમુદિની સંભાળમાં પોતાનાં બાલકો સોંપ્યાં; ચાર વર્ષ પછી કૌમુદિ, કીર્તિકુમારના નાના બાઈ શાંતિ (પુ) સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાઈ.

આ કુટુંબોનાં બાલકો, બધાંએ સાથેજ મોટાં થયાં; સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ અન્યોન્ય માટે પ્રેમ-ગાંઠમાં આકર્ષાયાં, તેથી તેઓ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ રૂપે મોટાં થતાં તેમનામાં પરસ્પરના ઘણા લગ્ન સંબંધ બંધાયા. અજીતસિંહે, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) સાથે લગ્ન કર્યું, વાસ્ણી (પુ) એ, રાજપાલ (સ્ત્રી) નું પાણિ મહણ કર્યું; મહીપાલ, જ્ઞાનચંદ્ર (સ્ત્રી) સાથે પરણ્યો. પરંતુ કર્મપાલે એક ખરાબ વર્તણૂકની સ્ત્રી (યમુના) સાથે રસાઈને લગ્ન કરીને કુટુંબમાં ક્લેશ કરાવ્યો; તેણે તેનું જીવન ખરાબ કર્યું તથા આખરે તે એક પૈસાદાર પરંતુ વ્યભિચારી વેપારી સાથે તેને છોડીને નાસી ગઈ ત્યારે તેને કમનસીબ દુઃખી દશામાં રવડો મૂકી ગઈ. વજ્રપણ તેની ગાંડી ઘેલી થઈ જતી માતા લાલચંદ્રને (સ્ત્રી) ચિંતાનું કારણ થઈ પડ્યો, કારણ કે તેને ભટકવાની ટેવ પડી હતી, જ્ઞાન અને અનુભવની શોધમાં એક મોટા મુસાફર થઈ પડ્યો હતો. છતાં એ તેણે પોતાની મુસાફરીઓનું સુરસ વણેન આલેખ્યું, કુટુંબ મંડલ તે વારંવાર વાચતું, યુવકોને તો તેનો ખરેખરો મુખ પાઠ થઈ ગયો હતો, તેમાંનાં કેટલાંક આજેહુબ વર્ણનોમાં કીર્તિકુમારને એટલો બધો રસ પડ્યો હતો, કે પોતાના પુત્રે આટલું બધું આકર્ષક જ્ઞાતાંત આપેલાં સ્થલો જોવા માટે તેણે ખરેખરી રીતે ત્રણ ત્રણવાર વિકટ અને ભયંકર મુસાફરીઓ કરી. માર્ગમાં તેને કેટલાક વિકટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયા. એકવાર તેને ચોરોએ પકડીને છૂટકારાનો દંડ મેળવવા માટે કેદ કર્યો, જે કે સ્ત્રીનો વેપ ધારણ કરીને નાસી જવાની તેણે યુક્તિ કરી; આ પ્રસંગ તેને માટે અત્યંત ગંભિર પ્રકારનો હતો. અન્ય પ્રસંગે પૂર આવેલી નદીનીપાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરવા જતાં તેના પગ તણાયા, એક માછલ કરતાં વધારે દૂર ધસડાઈ ગયો, લગભગ રૂબવાની અણી ઉપર આવ્યો. પ્રાંતમાં જતી સુધન્વાની અનેક ઓશિશીઅલ સ્વારીઓમાં પણ તે સાથે જતો. ખરેખર સુધન્વા, આટલાંડીસની

સત્તા અને પ્રાચીન રાજ્ય કુટુંબ વચ્ચે કેવો સંપૂર્ણ પ્રકારનો સંબંધ વર્તેતો હતો તે લોકને દર્શાવવાની ઇચ્છાથી તેને પોતાની સત્તાઓનો પ્રતિનિધિ નિમતો. આ ઉભય માનવિઓ વચ્ચેનો સંબંધ અદ્ભૂત પ્રકારે નિકટનો બનતો ગયો; ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના હોવા છતાં, તેઓ હમેશાં અન્યોન્યને સારી રીતે સમજતા હોય એમ જણાતું. અત્યંત દેશાભિમાની સુધન્વાએ કીર્તિકુમારને સુડોનીસબેટના મહિમા વિષે ઘણું ઘણું કહ્યું, તેના વિષે તેનામાં પ્રબલ ઉત્સાહ પ્રકટાવ્યો, તેનામાં તે જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રકટીનીકળી.

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૩૯૫ માં પૂર્ણચંદ્રનું (સ્ત્રી) સીતેર વર્ષની ઉમરે મૃત્યુ થયું. ખાસ નિકટની સાથી હોવાથી સુધન્વાને પણ કીર્તિકુમારના જટલોજ શોક થયો; તેની મરણ ક્રિયા ઘણીજ ભપકાબધ કરવામાં આવી. આ બનાવથી કીર્તિકુમાર ઘણોજ એકલો પડી ગયો, પ્રથમના કરતાં વિશેષ નિકટતાથી તે પોતાના મિત્ર સુધન્વા સાથે જોડાતો ગયો, તે પણ તેના પ્રેમનો સંપૂર્ણ બદલો વાળતો હતો, તેથી આ ઉભય વૃદ્ધ પુરૂષો બ્રાતાઓ જેવા બન્યા, સુધન્વા, યોગીનું જીવન ગાળતી પોતાની પત્ની આદિત્યકુમારીની ત્રીશ વર્ષ સુધી નિયમિત મુલાકાત લેતો. ઈ. સ. પૂ. ૨૧૩૯૨ માં જ્યારે તેનું મરણ થયું ત્યારે તેને હિંદમાં વધારે વાર રહેવાનું થોડું લાગ્યું નહિ, તેથી સુબાગીરીનું રાજીનામું આપીને સુડોનીસ પાછા જવા માટે અરજ કરી. કીર્તિકુમારે પણ પચોતેર વર્ષનો હોવા છતાં તેની સાથે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી તથા ખરેખર તે પ્રમાણે વર્ત્યો.

આ ઉભય સીતેર વર્ષ ઉપરના વૃદ્ધ પુરૂષોની મુસાદરી આનંદી નિવડી; કીર્તિકુમારને તો રાજધાનીની જાહેજલાલી આશા રાખવા કરતાં પણ વધારે જણાઈ. ચુંવાળીસ વર્ષ ઉપર સુધન્વા જેમને ઝોળખતો હતો તેમાંના ઘણા થોડાજ તેને ભેટવાને હજીએ જીવતા હતા. રાજધિરાજ સોમદેવ ઘણા સમયથી મરણ પામ્યા હતા, તેમને બદલે તેમનો પુત્ર મંગલદેવ રાજ્ય ચલાવતો હતો; તેણે આ ઉભય વૃદ્ધ પુરૂષોને ઘણા માનસહિત આવકાર આપ્યો, તેમને પોતાની દરબારમાં માનવંત અધિકાર આપ્યા, અનેક કૃપાના પાત્ર બનાવીને તેમને ખ્યાત કર્યા. તેને તેમને માટે આકર્ષક લાગણી થયલી હોવી જોઈએ, કારણ કે તેણે દરબારી જ્યોતિષિઓને તેમની સાથેના તેના સંબંધ વિષેની ખાસ બાજબાજી ગણતરી કરવા બેસાડ્યા; તેમણે જણાવ્યું કે એ બંને જણે ભૂતકાલમાં એક કરતાં વધારેવાર આપની સાથે રહીને કાર્ય કર્યું છે, તથા સમયની ગણતરીમાં આશરે પાંચ લાખ વર્ષ ઉમેરાયા પછી દૂરના ભાવિ કાલમાં અમુક મહાકાર્યમાં આપને સહાય કરવાને એ ઉભયનું નિર્માણ થયું છે. એ મનામાંનો કોઈ પણ આ ભવિષ્યવાણી સમજ્યો હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે આશરે ઈ. સ. ૨૭૫૦ માં કેલિફોર્નિયામાં સ્થપાવાની જાતિમાં એ વાણી પાર પડશે. પોતાના પિતાના સાથમાં આવેલા વઢૂર રાજધિરાજના હાથ તળે એક અગત્યનું સ્થાન રોક્યું, તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર બન્યો. આશરે દસ વર્ષ સુધી એકજ ગૃહમાં સુધન્વા અને કીર્તિકુમારે નિવાસ કર્યો. સાળતાજ અને અન્યોન્ય માટે સહબાવવાળા ઉભયે ઈ. સ. પૂ. ૨૧૩૮૨ માં મરણ પામ્યા. આ દસ વર્ષમાં એમણે ઉભયે સાથે રહીને દક્ષિણ હિંદ વિષે એક ગ્રંથ તૈયાર કર્યો; અનેક સૈકાં સુધી સુડોનીસમાં તેને આ વિષયના એક

શિષ્યેય રૂપે માનવામાં આવતો. તેના બે ભાગ હતા, પ્રથમ ભાગમાં વિવિધ ધર્મોની ચર્ચા ચલાવવામાં આવી હતી—આ ભાગમાં ધણા સમય પૂર્વે શરૂ થયું હોય તેમને આપેલા ઉપ-દેશોના મોટા ભાગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્રીજા તોળનાં પાત્રો.

મહાશ્વર:—.....અદૃશ્ય શરૂ.

બુધદેવ:—.....સાધુ પૂજારી. પત્ની—ભાલતિ. પુત્રો—સંજય, ઉર્નિલા (પુ), રમણ.

પુત્રીઓ—નવીનચંદ્ર, (સ્ત્રી), શારદા, કાંતિકુમારી.

સોમદેવ }
મંગળદેવ. } રાજધિરાજો.

કીર્તિકુમાર...—પિતા—મુદા (પુ.) માતા—આદિત્યકુમારી. વંધુ—શાન્તિ (પુ). દુહનો—ગંગા, ધન્દિરા. પત્ની—ભાલચંદ્ર (સ્ત્રી). પુત્રો—વજ્ર, તેજપાલ, વારૂણી. મહીપાલ. પુત્રીઓ—અન્નસિંહ (સ્ત્રી.) રંભા, પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી), હમીર (સ્ત્રી), સુભદ્રા.

સુધન્વા...—સુખો પત્ની—ગંગાના દેહમાં આદિત્યકુમારી. પુત્રો—અજીતસિંહ. કર્મપાલ, રણસિંહ. પુત્રીઓ—રાજપાલ (સ્ત્રી), જ્ઞાનચંદ્ર (સ્ત્રી).

કૌમુદિ...—આદિત્યકુમારીની સખી. પતિ—શાન્તિ (પુ.)

પ્રમિલા (પુ.)...એક વેપારી.

વારૂણી (પુ.)...પત્ની—રાજપાલ (સ્ત્રી.) પુત્રો—કાંતિ (પુ), બૃહસ્પતિ શુકદેવ. પુત્રીઓ ઉમા, વરૂણતારા.

પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી)...પતિ—અજીતસિંહ.

મહીપાલ...—પત્ની—જ્ઞાનચંદ્ર (સ્ત્રી).

કર્મપાલ...—પત્ની—યમુના.

વજ્ર...—પત્ની—સુલોચના.

કર્મપાલ...—પત્ની—નર્મદા, પુત્રીઓ—દુર્ગા, ત્રિવિક્રમ (સ્ત્રી).

પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી.)...પતિ—અજીતસિંહ. પુત્રો—કીર્તિવર્મા, રાજસિંહ.

મહીપાલ...—પત્ની—જ્ઞાનચંદ્ર (સ્ત્રી). પુત્રો—વિજ્ઞાનચંદ્ર, યશપાલ, જયવંતસિંહ. પુત્રીઓ—સાવિત્રી, મણિ.

હમીર (સ્ત્રી.)...પતિ—ઉપપાલ. પુત્રો—શાંતિકુમાર, પૃથ્વીપાલ.

સુભદ્રા...—પતિ—વિક્રમ. પુત્રો—ભદ્રાણુ, વિકાસવર્મા. પુત્રી—તારા.

રણસિંહ...—પત્ની—કાલિકા. પુત્રી—દીપસિંહ, વિવેકાનંદ.

ગ્યોરડાનો જુનોનો વૃત્તાંત.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

એકાદ કલાક સુધી ગ્યોરડાનો છુનો, તેનો શુભેચ્છક તેને ન્યાં આગળ રહેવા દધને આદ્યો ગયો હતો ત્યાં આગળ બેસી રહ્યો; હજુએ તે ઉપર ઉપરથી ચાલસુની પેઠે સમુદ્રની પાર તાકી રહ્યો હતો. પોતાની બધું કર દશાનો ખ્યાલ લાવવાની માથા ફેડ કરતાં, વૃત્તના બચાવનો માર્ગ શોધી કાઢતાં તેનું હૃદય ગડમચલ કરતા, ઉછળી રહેલા વિચારોથી ઉભરાઈ જતું હતું. વૃત્તજ તેનાં ચક્ષુઓમાં તેજનો ચમકાટ થયો, તેના મુખ ઉપર હાસ્ય છવાઈ રહ્યું તે એકદમ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. “હે બધાએ બલા પાદરીઓ,”-તે આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો, “હું આજે રાત્રે નોઆહની આઈને (મઠ) છોડી જઈશ; કારણ કે આઈ હવે માફ રક્ષણ કરી શકે એવી રહી નથી, એવી મને ધારતી છે.”

તેથી તે રાત્રે, પોતાની આસપાસના બધાએ નિદ્રાવશ હતા ત્યારે ગ્યોરડાનો છુનો પોતાની ઓરડીમાં છાનોખાનો ઉઠ્યો, પોતાના વિના કોઈ પણ હાલતું ચાલતું નથી એ તપાસવાને થોડીકવાર લક્ષ્ય આપ્યા પછી, પોતાના સાધુના ઝબ્બા તળે કેડે વીંટળી રાખેલા દોરડાને છોડ્યું, તેનો એક છેડો પોતાની ઓરડીની બારીના સળીયા સાથે મજબુત બાંધીને, સાંકડા ગાળામાંથી તે બહાર નીકળ્યો, ઝડપથી જમીન ઉપર સરકી ગયો, દેશની ઉત્તર દિશા તરફ પૂરજોસથી દોડ્યો: નવીન પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યથી તેનું હૃદય ઉછળા મારી રહ્યું હતું; ઝડપથી દોડી જવાના શ્રમમાં તેનાં યુવાન અવયવો આનંદતાં હતાં. તે નાશી છૂટ્યો એજ સાઈ થયું; કારણ કે હોલી ઓફિસ તરફ મોકલેલો. દૃત એવા સમાચાર લઈ આવ્યો, કે પ્રભાત થતા પહેલાં તો પરિચિત પુરૂષો મઠમાં આવી પહોંચશે, તેઓ યુવાન બળવાખોરને પકડીને એકદમ નેપથ્ય લઈ જશે, હોલી ઓફિસના હોલમાંજ સવાલ જવાબ કરવામાં આવશે. પરંતુ ધર્મ પરિક્ષણ મંડલના શીકારી કુતરાઓ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને ખાલી કોટડી જણાઈ, તેમાંથી બક્ષ નાશી છૂટ્યું હતું. તેમણે તેને જાતિ બહાર મૂકીને-તેના દેહ અને આત્માને સેતાનના હવાલે સોંપી દધને આનંદથી સંતોષ માન્યો: જ્યારે તેણે તો પોતાના બલમાં આનંદ માનીને એપીનાઈન પર્વતો તરફ ઉત્તર દિશામાં પોતાનું મુખ ફેરવ્યું.

નાશી છૂટેલો સાધુ હમેશાં ઉત્તરમાં ને ઉત્તરમાં આગળ ધસ્યાં ગયો; મોટે ભાગે તો પગે ચાલ્યું પડતું, પરંતુ કોઈ કોઈવાર એકાદ બલા સુસાઈર તરથી બેસવાનું મળતું; તેની તેજ દિશામાં તે પોતાનો માર્ગ કાપ્યાં જતો. એકાદ શહર પાસે આવી પહોંચતાં, પછપરછ થવાની બ્લીક લાગવાથી, ધણું કરીને તે સાંજ પડતા સુધી છૂપાઈ રહ્યો, જાણે કે કંઈ ગુન્હો કર્યો હોય અને ન્યાયના પંજામાંથી સટકી જવા માગતો હોય તેમ, પછીથી તે તેની પાસે યઈને કોઈના લક્ષમાં ના આવે તેમ આગળ પસાર થઈ ગયો. વહેમનાં અશુભ પરિણામોમાંનું એક એવું હોય છે, કે જે દેશોમાં એ પ્રબલ વર્તેલો હોય છે ત્યાં પ્રમાણિક પુરુષોને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવે છે અને ગુન્હેગારોને પ્રમાણિક પુરુષો માનવામાં આવે છે,

આમાં માત્ર શરત એટલીજ હોય છે, કે ગુન્હેગારોને ભક્તિવાળા, પાદરીને આધિન અને દેવલમાં વારંવાર જનારા બનવું પડે છે. ક્રિશ્ચિયનધર્મ સ્વતંત્રવિચારવડે નરમ અને ઉદાર વૃત્તિનો બનતા સુધી, એ ધર્મસામ્રાજ્યવાળા દરેક દેશમાં એક પાખંડી બનવા કરતાં, ખુની અથવા ચોર બનવું, વધારે સહીસલામતી ભરેલું હતું; કારણ કે ખુની અને ચોર, સુવર્ણ અને પ્રાર્થના વડે માણી અને સહીસલામતી મેળવી શકતા, પરંતુ પાખંડીને તો શુદ્ધ જીવન અને પ્રમાણિક વાણીની સમરૂપે દેહપિડકથન અને દહન સતંબના ભોગ બનવું પડતું.

મનોહર સ્વીસ ભૂમિથી ઇટાલિને જુદા પાડતા પર્વતોનાં ધવલ શિખરો આખરે ગ્યેરડાનોની દૃષ્ટિએ પડ્યાં; સ્વીટઝરલેન્ડે મોટે ભાગે પોપની સત્તામય રોમની તાબેદારીની ઝુંસરી દૂર ફેંકી દીધી છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકો ત્યાં આગળ સલામતી અને માન સહિત રહી શકે છે, એવું જાણતો હોવાથી તેણે એવી કદપના ચલાવી, કે એ પવર્તોની હદ ઝાળંગી જતાં ધર્મ પરિક્ષણ મંડલના બળંકર પંજામાંથી ધણે દૂર તે સલામતીનો છૂટથી શ્વાસ લઇ શકશે. હે ખુનો! હજુ તારે એટલું શીખવાનું છે, કે વિધાનો દેપ અને સત્તાવણીની ઉલટ, એ કંઈ ક્રિશ્ચિયનપંથોમાં, ખીજા પંથો કરતાં કંઈ એક ખાસ પંથનાંજ ચિહ્ન નથી, પરંતુ ક્રિશ્ચિયન ધર્મના ખરા અંતર તત્ત્વરૂપ છે.

સેઇન્ટ બર્નાર્ડ પર્વતની ઉભા ઢોળાવવાળી બાજુએ ઉપર તે ચઢી ગયો, સૂર્યાસ્તના સંભવે તે તેની ટોચ ઉપર પહોંચ્યો; ત્યાં ઉભા રહીને તેણે પોતાના પાદ નીચે ઉડાણ પ્રદેશમાં આવેલાં ઝૂકી રહેલાં ઇટાલિનાં મેદાનો તરફ પોતાની નજર ફેરવી; આ દેખાવ જ્ઞેતા-માંજ તેનું ઇટાલિયન હૃદય ખીગળી ગયું, અસ્ત પામતા સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકી રહેલા દૃષ્ટિ-મર્યાદાના પ્રદેશ તરફ પોતાના બંને હાથ લાંબા કરીને, તે ઘુંટણીએ પડ્યો.

“ ઇટાલિ ! ઇટાલિ ! ” તેણે તાણીને જૂમ પાડી; હમણાં દુઃખથી કરમાઇ ગયેલા શુરવીર યુવાન સ્વેરા ઉપર ચલ્લુઓમાંથી ઉપ્પુ અથ્રુ ગરવા લાગ્યાં; “ હે ઇટાલિ, મારાંસૌંદર્યનાં સ્વપ્નોની, મ્હારી વ્હાલી ભૂમિ ! પર્વતના શિખર ઉપર પ્રેમીથીઅસની પેડે બંધાઇને પણ, પ્રકૃતિના બળતા હૃદયમાંથી ચોરીને માનવિઓને જવલંતજ્વાલા પૂરીપાડનાર, દિવ્ય, સ્વાત્મસંતોષિ, સર્વની માજીરૂપ ભૂમિ ! ગીધોની ચાંચથી ચૂંચાતા પ્રેમીથીઅસના જેવી, પાદરીઓ અને પોપવડે ચીરાયેલી, છતાંએ પ્રેમીથીઅસના જેવી અમર, બાપિના ઉદ્ધારને જ્ઞેનારી ભૂમિ તુંજ છે ! ઇટાલિ ! ક્રિશ્ચિયન ધર્મે માનવિઓમાંથી બનાવેલાં અવતારી પિશાચોના મુખમાંથી હું નાથી છૂટુંછું; તારી ભૂમિમાં જીવવાને અને મરવાને શું હું ફરી કોઇ કાલે તારે ત્યાં આવીશ ? શું તું મ્હને એકાદ ગૃહ, એકાદ આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડશે ? અથવા હે મારા વ્હાલા ઇટાલિ ! શું તું મારે માટે માત્ર ધોરજ પૂરી પાડશે ? ”

અધોપાત પામેલા ઇટાલિના કુલિન યુવ, હે ગ્યેરડાનો ખુનો ! તારું ઇટાલિ તને કોઈ પ્રકારનો આશ્રય અથવા ગૃહ પૂરું પાડશે નહિ; તારું ઇટાલિ તારે માટે એકાદ ધોર પણ પૂરી પડવાનું નથી, તારી ભરમને ઇટાલિનોપવન ઇટાલિયન ભૂમિની દશે દિશાઓમાં ઉરાડશે; આવી ભરમનાં ખીજકામાંથી બે શતકો પછી તારે માટે સમરણ અને આબારરૂપી પુષ્પો ખીલી નીકળશે !

ગ્યોરડાનો બુનોનો વૃત્તાંત.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

એકાદ કલાક સુધી ગ્યોરડાનો છુનો, તેનો શુભેચ્છક તેને ન્યાં આગળ રહેવા દધને આદ્યો ગયો હતો ત્યાં આગળ બેસી રહ્યો; હજુએ તે ઉપર ઉપરથી આલમુની પેડે સમુદની પાર તાકી રહ્યો હતો. પોતાની બચકર દશાને ખ્યાલ લાવવાની માયા ફાડ કરતાં, વૃત્તના બચાવને માર્ગ શોધી કાઢતાં તેનું હૃદય ગડમથલ કરતા, ઉછળી રહેલા વિચારોથી ઉભરાઈ જતું હતું. વૃત્તને તેનાં ચક્ષુઓમાં તેજનો ચમકાટ થયો, તેના મુખ ઉપર હાસ્ય છવાઈ રહ્યું તે એકદમ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. “હે અધાએ બલા પાદરીઓ.” તે આનંદમાં આવી જઈને બોલ્યો, “હું આજે રાત્રે નોઆહની આઈને (મઠ) છોડી જઈશ; કારણ કે આઈ હવે માફ રક્ષણ કરી શકે એવી રહી નથી, એવી મને ધાસ્તી છે.”

તેથી તે રાત્રે, પોતાની આસપાસના બધાએ નિદ્રાવશ હતા ત્યારે ગ્યોરડાનો છુનો પોતાની ઝોરડીમાં ઊભેભાને ઉઠ્યો, પોતાના વિના કોઈ પણ હાલતું ચાલતું નથી એ તપાસવાને થોડીકવાર લક્ષ્ય આપ્યા પછી, પોતાના સાધુના ઝબ્બા તળે કંડે વીંટળી રાખેલા ઘોરડાને છોડ્યું, તેનો એક છેડો પોતાની ઝોરડીની બારીના સળીયા સાથે મજબુત બાંધીને, સાંકડા ગાળામાંથી તે બહાર નીકળ્યો, ઝડપથી જમીન ઉપર સરકી ગયો, દેશની ઉત્તર દિશા તરફ પૂરજોસથી દોડ્યો: નવીન પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યથી તેનું હૃદય ઉછળા મારી રહ્યું હતું; ઝડપથી દોડી જવાના શ્રમમાં તેનાં યુવાન અવમયો આનંદતાં હતાં. તે નાશી છૂટ્યો એજ સાફ થયું; કારણ કે હોલી ઓફિસ તરફ મોકલેલો. દૃત એવા સમાચાર લઈ આવ્યો, કે પ્રભાત થતા પહેલાં તો પરિચિત પુરો મઠમાં આવી પહોંચશે, તેઓ યુવાન બળવાબોરને પકડીને એકદમ નેપથ્સ લઈ જશે, હોલી ઓફિસના હોલમાંજ સવાલ જવાબ કરવામાં આવશે. પરંતુ ધર્મ પરિક્ષણ મંડલના શીકારી કુતરાઓ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને ખાલી કાટડી જણાઈ, તેમાંથી બક્ષ નાશી છૂટ્યું હતું. તેમણે તેને જાતિ બહાર મૂકીને-તેના દેહ અને આત્માને સેતાનના હવાલે સોંપી દધને આનંદથી સંતોષ માન્યો: ન્યારે તેણે તો પોતાના બલમાં આનંદ માનીને એપીનાઈન પર્વતો તરફ ઉત્તર દિશામાં પોતાનું મુખ ફેરવ્યું.

નાશી છૂટેલો સાધુ હમેશાં ઉત્તરમાં ને ઉત્તરમાં આગળ ધસ્યાં ગયો: મોટે ભાગે તો પગેજ ચાલતું પડતું, પરંતુ કોઈ કોઈવાર એકાદ બલા મુસાફર તરથી બેસવાનું મળતું; તેની તેજ દિશામાં તે પોતાનો માર્ગ કાપ્યાં જતો. એકાદ શહેર પાસે આવી પહોંચતાં, પૂછપરછ થવાની બીક લાગવાથી, ધણું કરીને તે સાંજ પડતા સુધી છૂપાઈ રહ્યો, જાણે કે કંઈ ગુન્હો કર્યો હોય અને ન્યાયના પંજામાંથી સટકી જવા માગતો હોય તેમ, પછીથી તે તેની પાસે ધધને કોઇના લક્ષમાં ના આવે તેમ આગળ પસાર થઈ ગયો. બેઠમનાં અશુભ પરિણામોમાંનું એક એવું હોય છે, કે જે દેશોમાં એ પ્રબલ વર્તેલો હોય છે ત્યાં પ્રમાણિક પુરોવાને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવે છે અને ગુન્હેગારોને પ્રમાણિક પુરો માનવામાં આવે છે,

આમાં માત્ર સરત એટલીજ હોય કુંધારકો તરફથી ધુનોને આવકાર મળ્યો કારણ કે તેઓ દેવલમાં વારંવાર જનારા બનતોપરરૂપે માનતા હતા; આ સમયે માત્ર ત્રીશ વર્ષની ઉમરના આ વૃત્તિનો બનતા કુપી, એ ૧૧ માત્ર રોમનાંજ બંધતોતોડી નાંખ્યાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ક્રિશ્ચિયન અથવા ચોર બનવું, વધુ તોડી નાંખ્યાં છે, રોમનો બાદશાહી પંથ તેને આકર્ષી શકે તેના કરતાં અને પ્રાર્થના વડે માનવશાસ્ત્ર તેને જરા પણ આકર્ષી શકે એમ નથી, આ સર્વતું તેમને સ્વપ્નુએ અને પ્રમાણિક વાં હમેશાં પોતાના બરોબરીઆઓ સાથે વાગ્યુદમાં ઉતરવાનો તેનો વિરોધિ અને ટોટલના તત્ત્વશાસ્ત્ર વિષેના પ્રાચીન વિવાદની ગરમાગરમ તકરારમાં આપોઆપ મનોહર રૂા સુધી યોગ્ય સમય માટે તો તેને વિચારિત મળી. સત્ય કહેવા માગીએ તો ડાનોની દૃષ્ટિપોરજનોએ એક હંદેરા પસાર કર્યો હતો, “ એકવાર અને હમેશાં માટે ન્યાય-દર દેંકી તેમજ વિદ્યાની અન્ય કોઈ પણ શાખામાં તેમનામનો કોઈ પણ એરિરટોટલના છે, એવાંથી વિરુદ્ધ વર્તશે નહિ. ”

ધર્મ

હે ! આતું લોહાના બીબામાં ઘડાયલું વિચારતું વલન કોઈ પણ પ્રકારે ધુનોની શોધક અને ક્રિમિશાં વૃદ્ધિ પામતી બુદ્ધિને જરા પણ બંધ બેસતું થઈ પડ્યું નહિ; તેને તૂતે માલુમ પડી પચ્ચાબું, કે પહેલાં મઠમાં બન્યું હતું તેમ તેના તરફ શંકાની નજરથી જોવામાં આવતું, તેને માટે સખ શબ્દો ભોલાવા માંડ્યા. પ્રથમ તો નવાઈ તરીકે અને પછીથી તદ્દન તિરસ્કાર પૂર્વક તેના સમજવામાં આવ્યું, કે છુનોવાના ઓટરંટો રોમથી જુદા પડવાના હકનો દાવો કરતા હતા તથા તેમનાથી જોએ બિજા મતના હોય તેમને શિક્ષા કરવાનો હક ધરાવતા હતા; આખરે તેના સાંભળવામાં આવ્યું, કે સહરના રાજ્યકાર્યવાહકોએ એજ શહરમાં કેલ્વિને બાળી નાખેલા સર્વોટ્સના દર્શાતું સ્મરણ કરવા માંડ્યું હતું; સત્તાવીશ વર્ષ પૂર્વે ધુનોને, ઇટાલિમાંથી જ કેદખાનામાંથી નાસી છૂટ્યો હતો તેજ પાછું સ્વીટઝરલેન્ડમાં શિક્ષારૂપે સામું આવી ખંડુ થાય એવા બયથી ફરીથી વળી નાસી જવાતું કાર્યજ ડા'પણુ બર્થુ લાગ્યું.

બીજવાર વળી ગ્યેરડાનો નાસ ભાગના જીવનમાં પડ્યો. બીજવાર વળી પૃથ્વી ઉપર રાત્રીની સુંદિર સ્યામતા પથરાતાં ગ્યેરડાનો નાસવાનો લાગ તપાસતો એક ઉધારી બારી આગળ ઉભો રહ્યો. તેના મિત્રે તેને શહરના કીલ્લાની એક દિવાલ ઉપર આવેલા ગૃહમાં આશ્રય આપ્યો હતો; આજે રાત્રે સર્વે શાંત ચતાં, રાત્રીની શાંતિમાં ચોકીદારનાં દૂરથી સંભળાતાં પગલાંનો અવાસુ આવતો હતો ત્યારે ગ્યેરડાનો ધુનોએ બારીમાંથી એક દોરડું નીચે લટકાવ્યું, સ-હીસલામત ભોંય ઉપર પહોંચ્યો, ઉપરના ભાગમાં વસતા નિમકહલાલ મિત્રને ચૂપકીથી છેલ્લી સલામ કરીને તેણે પોતાના પાદ ક્રાન્સ તરફ વાળ્યા; ફરીથી વળી તે નાસ ભાંગ કરનારો, જાતિ બહારનો થઇ પડ્યો; તેણે ધીમે ધીમે લાયોન્સ તરફનો માર્ગ લીધો.

ગ્યેરડાનો ધુનોના લાયોન્સમાં વસવાટ વિષે કંઈ પણ આપણા જાણવામાં નથી. આ સમયે લાયોન્સ છાપવાના ઉદ્યોગના કેન્દ્ર સમાન બન્યું હતું; લાયોન્સનાં છાપખાનામાંથી પ્રકાશ ફેલાવતો, યુરપમાં સઘળે વિસ્તાર પામતો પુસ્તકોનો વર્ષાદ વર્ષા રહ્યો હતો. તે સમયે આટલા બધાં નવાઈ બરેલાં લાગતાં છાપખાનાંને નજરે નજર જોવાની ધુનોની મરજી થઈ

દશે ? આ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી. પરંતુ લાચોન્સમાં તે હુંક સમય રહ્યો, પછીથી હુલુઝ તરફ આવી નિકળ્યો, એટલું આપણા બધાવામાં છે. હુલુઝમાં જુનોને માટે કોઈ પ્રકારનું સુરક્ષિત વિશ્રામ સ્થલ નહતું. સુધારક પૂરની વિશ્વની શ્રદ્ધાના એક કીક્ષા સમાન હુલુઝ બન્યું હતું; પાખંડી મુસાફર માટે ચારે પાસાથી ધમકી ભરેલી વાણીનો ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો, કેલ્વિનના શહરમાંથી આવનારને કેલ્વિનના પોતાના કરતાં પણ વધારે ખરાબ પ્રકારનો પાખંડી માનવામાં આવ્યો. છત્રીશ વર્ષ પછી જુનોના સાથીદેશવાસી નેપરસવાસી વાણીનીને પાખંડ મત માનવા માટે આજ હુલુઝ શહરમાં બાળી નાખવામાં આવ્યો હતો; તેનો ત્યાગ કરીને વિશેષ ઉદાર દિલના પારિસમાં વિશ્રામ શોધવામાં જુનોએ હાપણ વાપર્યું હતું. આપણા ઈટાલિયન યુવકની ક્રાન્સ દેશની મુસાફરી ઉરફેરનારી થઈ પડી હતી; તે જાતે તેને “લાંબા સમયના, વિશાલ પ્રદેશમાં વિસ્તરેલા ખળભળાટનું” નામ આપતો. પોપ પક્ષવાળાઓ અને જુજેનોટ લોકો, સમાન ધાર્મિક ફરતાથી, સરખા પ્રકારની ધાર્મિક મતાંધનાથી અન્યોન્ય સામે યુદ્ધ ચલાવતા હતા. “પોપ પક્ષવાળાઓ જુજેનોટ લોકનાં દેવલોનો નાશ કરતા હતા; જુજેનોટ પક્ષવાળાઓ પોપપક્ષનાં દેવલોમાં આવેલી પૂજનાં પાત્રોની ઓરડીઓની લૂંટ ચલાવતા; શહરો અને દેશમાં લોહીની નીકા વહવા લાગી; ધેંજળને લીધે, કૌટુમ્બિક પ્રેમ અને નાગરિક મૈત્રીગુણગાવા લાગ્યાં; ઘંટો વગાડતાં વગાડતાં, મશાલો જુજની નાંખીને પાદરીઓનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો; મૂખ્ય ધર્માધિકારીઓએ ખમધ્યાન અને મૂર્તિપૂજનો શ્રાપ દહને તિરસ્કાર કર્યો; આવા ડગમગતા પંથોના ગૂંચવાડમાં થઇને આપણો પાખંડી પોતાને માર્ગે આગળ પજ્યો; ક્રિશ્ચિયન જૂમિને ધર્મ કેવી રીતે પાપમાંડ કરી રહ્યો હતો, કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓ તેમના કેવોના મહિમાની ખાતર સમાન રીતે લૂંટ અને ખૂન ચલાવી રહ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં જુનોની નજર સગીપ ધણા સમયથી જ ખાતું પારિસનગર વિસ્તરી રહ્યું—પારિસમાં તેને વિશ્રામ સ્થાન મળવાની, આવકાર પામવાની આશા હતી. એકત્ર મતાંધતાના નમુનારૂપ, સર્વ પ્રકારના નવીન વિચાર સામે વિરોધરૂપ સોર્બોન ત્યાં આગળ આવેલું હતું; શાસ્ત્રીય જુરસાને આવકાર આપતી, નવીન પ્રકારને ધન્યવાદ દેતી, ક્રાન્સની ફાપલ કૉલેજ તેના બરોબર સામા સ્થલમાંજ આવી હતી. અત્રે ખરેખર સ્વતંત્ર વિચારના વિસ્તાર માટે મનોહર ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું; સોર્બોન નેતા પ્રતિમા સમાન, પરંતુ પોતાના પ્રાચીન શત્રુ એરિસ્ટોટલ સામે વીરશ્રી પૂર્વક ધસી જવા માટે તેણે પોતાનો બાલો બલ સહિત પકડ્યો. સમાજમાં તરવશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવાની તેણે પરવાનગી માગી, તે તેને આપવામાં આવી; ઇટાલિયન યુવકની આસપાસ પૂજ્ય બુદ્ધિવાળા શિષ્યોનાં ટોળે ટોળાં ઉભરાવા લાગ્યાં; “તેની હાજરજવાથી ભરેલી બુદ્ધિ, તેના બાણ્યમાં ઉભરાઇ જતા નેપરસ દેશના પ્રેમને જોધને,” તેઓ આશ્ચર્યમાં હતાં. શુષ્કમાં શુષ્ક વિષયને રસિક બનાવનાર, સખમાં સખ વિષયને સ્થેશે બનાવનાર એક શિક્ષા શુરુ અત્રે મળી આવ્યો હતો. ત્રીજા હેનરી રાજાએ યુવક સાક્ષરને કોટેમાં હાજરી આપવાની આજ્ઞા કરી; સાધુની કાટડીને બદલે તેને રાજબવનનો બપકો મળ્યો; કંટાળો ભરેલા એકાંત ક્ષાકોને બદલે તેને સાક્ષર યુદ્ધના આનંદનો, પારિસ શહરના સંચળ ઝવનનો લાભ મળ્યો. “ચોરડાનો,” એક દિવસે પોતાના માનીતા

આશ્રિતના ખંડમાં પેસતાં હેનરીએ મધુરતાથી કહ્યું, “ ગ્યોરડાનો, મારે તને ખુશ ખબર આપવાની છે, યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું એક આસન ખાલી પડ્યું છે: તેમણે મને કહ્યું છે, કે શહેરને અયંબામાં ગરકાવ કરી નાખનાર જીનો નામના, છટાચી ભાપણ કરનાર ઈટાલિયન વિના, અન્ય કોઈ પણ એ આસન ઉત્તમ પ્રકારે પૂરી શકે એમ નથી. ”

રાજા પ્રવેશતાં ઉભા થયલા જીનોના મુખ ઉપર સઘળે એક પ્રકારની સુરખી છવાઈ ગઈ. “ મહારાજા ! શું એક ખાલી આસન ! ” તે કટકે કટકે બોલ્યો. “ પારિસની યુનિવર્સિટીમાં મારે માટે એક ખાલી આસન ! કોઈક ભાવિના દિને આ સ્થાન મળવાનાં મેં સ્વપ્ન બાંધ્યાં છે, પરંતુ હજી તો હું ઘણાજ યુવાન, ઘણાજ અખ્યાત- ” “ છટ, છટ ! ” રાજા વચમાં બોલી ઉઠ્યો. “ તારા કરતાં ઉત્તમ રીતે પારિસના યુવકોને કોણ આકર્ષી શકે છે અથવા એવા ખજાનખાટ મચાવતા યૌવનને કોણ ખીલું કબ્જે રાખી શકે છે ? હું તને ખાત્રીથી કહું છું, કે આવું કાંઈ કંઈ સહેલુંસટ નથી; મારા ગ્યોરડાનો ! કોઈ પણ પ્રકારની આનાકાનીની જરૂર નથી; મારી માતાના દેશનો એક માનવિ આટલી બધી યોગ્યતા સહિત આ ખાલી આસનને પૂરશેજ, એવી મારી મરજી છે. ” “ મહારાજા ! હું આપની મરજીને આધિન થાઉં છું. ” જીનોએ આભાર પૂર્વક કહ્યું. “ મારી લાંબી મુસાફરીઓ પછી ખરેખર મને અત્રે વિશ્રાંતિ અને શાંતિ મળશેજ. મારા રાજવંશી ઉદાર મિત્ર ! મારા કાર્યનો આરંભ ક્યારથી કરવાનો છે ? ”

“ આરંભ કરવાનો ? અરે એકદમજ, ” રાજાએ ઉત્તર વાળ્યો. “ કેટલીક જરૂરી વિધિઓ આચરવાની છે, કેટલાંક કાગળીયામાં સહીઓ કરવાની છે, વિગેરે. માંભથી માંભ ગ્યોરડાનો, મારે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે તું તારી ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે બેદરકાર છે. આપણા ધર્મની પ્રાર્થના, ભક્તિના સમયમાં તને જોયો હોય એમ મને યાદ નથી. મારા બહાલા પ્રોફેસર એટલું જુલો જવાની જરૂર નથી, કે તમારી જગ્યાનાં કર્તવ્યોમાંનું એક પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવાનું છે. ”

જીનો ચમક્યો, તેનો મનોહર ઉત્સુક્યહેરો પલટાઈ ગયો, સ્થામ અને ચક્રમકના જેવો દૃઢ બન્યો.

“ મારાથી આપ મહારાજાનું કહેવું બરોબર સમજાયું છે ? ” તેણે ગભિરતાથી કહ્યું “ પ્રોફેસર તરીકે મારે પ્રાર્થનામાં હાજર થવું જોઈએ ? ”

“ હા, ખાત્રીથી તેમજ છે, ” પોતાના સાથીના અવાજ અને મુખના ફેરફારને લક્ષમાં ના લેતાં રાજાએ કહ્યું. “ એકાદ પ્રોફેસર યુનિવર્સિટીને અધ્યાર્મિકતાનું દૃષ્ટાંત નો બેસાડે એવીજ તારી મરજી હશે: હું તને ખાત્રીથી કહું છું, કે એકાર્થમાં બહુ સમયજતો નથી. સર્વ માનવિઓમાં અતિ પ્રવૃત્તિવાળા અભ્યાસિ ! તારે આવા ચોક્કસ સમયનો નુકશાન માટે બહુજાગ્ર કરવાનો નથી. ”

શ્રુતો ફરીને બારી તરફ ચાલી ગયો, તેના હૃદયમાં તુચ્છ યુદ્ધ મચી રહ્યું. પ્રૌદે-
સરની પદ્મીથી એક દરી હામ બેસવાનું ટેકાણું મળતું હતું, ઘટતી આવક પણ થતી હતી.
આ બંધું તો ફીક, પરંતુ પ્રાર્થનામાં હાજર થવું, એટલે શું ? મુખર્ધિ બરેલા શબ્દો અને
અર્થ વિનાનાં વાક્યો, કે કંઈ વિશેષ. એ સર્વમાં તેણે માત્ર શ્રદ્ધા હોવાનો ટોંગ કરવો
જોઈએ, તો તે સહી સલામત રહી શકે, તથા શાંતિથી પોતાનો તત્ત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ
આગળ વધારી શકે. જો તે ના કહે તો તેને પ્રૌદેસરની પદ્મીનો ત્યાગ કરવો પડે એટલું
જ નહિ, પરંતુ નબળા મનનો મતાંધ રાજ તેના સામે ફરી બેસે તથા ઇટાલિ, સ્વીટ-
ઝરલેન્ડ અને ટુલુઝની માફક તેને કદાચ પારિસમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે. માત્ર એક
પ્રાર્થના મંડલમાં હાજરી આપવાની બાબત ? “ માત્ર એકજ જુદાણું, ” શ્રુતોએ પોતાના
દાંત વચ્ચે આત્મભાષણ ચલાવ્યું; પદ્મીથી તેનાં બવાં સીધાં બન્યાં, પ્રકાશ અને સત્યવડે
તેનાં અક્ષુઓ પુનઃ ઝગઝગાટ કરવા લાગ્યાં; તેના તરફ નવાઈથી જોઈ રહેલા રાજ તરફ તે ફર્યો:-

“ મહારાજ, ” તે નરમાશથી બોલ્યો, “ એક દેશનિકાલ થયલા ઇટાલિયન પ્રત્યે
આપ સાક્ષાત શ્રેયસના અવતારરૂપ છો; તમે જે બહિસનું માન મને આપવા માગો છો તે
સાથે જોડાયેલી શરતનો હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી માટે ગુરૂસે યશો નહિ. ”

“ શરત ? ” રાજાએ કહ્યું, “ કંઈ શરત ? ”

“ મહારાજ ! પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા વિશેની. ”

“ શ્રુતો ! એ તો મુખર્ધિ કહેવાય. મેં તને જણાવ્યું છે, કે આ ક્રિયા ટુંકી હોય છે;
ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રત્યે તું ગમે તેટલો બેદરકાર હોય તો એ કોઈ પણ કૃષોલિક પંથના સારા
માનવિએ પ્રાર્થના ક્રિયામાં હાજર થવામાં બાધ લેવો જોઈએ નહિ. ”

“ પરંતુ, મહારાજ ! ” યુવકે ધીમેથી, ગંભીરતાથી કહ્યું, “ હું કૃષોલીક પંથનો નથી, ”
પ્રામાણિકતાથી રાજા પાછો હતાં તેણે આજીજીથી કહ્યું, “ મેં આપને ઇરાદાપૂર્વક છેતર્યા
નથી; મારાં બાપજો તત્ત્વશાસ્ત્ર વિષે હોય છે, પુરાણવાદ વિષે હોતાં નથી, તેથી મારા પોતાના
ધર્મ વિષે કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉભો થયો નથી. ધણા લાંબા સમયથી મારામાં ચંકાનો ઉદય
થયો છે; ૧૫૭૨ માં હું સાધુ થયો પરંતુ અભ્યાસે મારી શ્રદ્ધાને ઝગમગાવી ”—

તે અટક્યો, કારણ કે તેની આજીજી સાંભળવામાં આવતી નહતી. હેનરી ખંડમાં
આમ તેમ ફેરા ફરતો હતો, તેનો સ્થેરો નિશાના જોવો સ્થામ બન્યો હતો. આખરે તે અટક્યો,
ઈટાલિયન યુવકના સામે ઉભો રહ્યો.

“ હું તારૂં કહેવું બરોબર સમજીશું ? ” તેણે કરગારીમાં કહ્યું. “ શું તું કૃષોલીક
પંથનો નથી, એ હું બરોબર સમજીશું ? તું હોલી અર્ચની સત્તાનો તિરસ્કાર કરે છે; તું

અન્ય સર્વને સ્તુતિ અને નિંદા સમાન બનશે. આપણું તો અત્રે માત્ર કર્તવ્યપરાયણ થવા માટે આવવું થયું છે; છેલ્લો સંદેશો આવી પહોંચતાં બધુંએ છોડી જવું પડે છે.

સુરેન્દ્ર—આપણે કેટલા બધા તુચ્છ પ્રકારના છીએ.

સ્વામીજી—યથાર્થ છે! તમે ઠીક કહ્યું! લાખો, કરોડો સૂર્ય મંડળોવાળા અનંત બ્રહ્માંડનો વિચાર કરો, કેટલી બધી અનહદ સૂક્ષ્મશક્તિવડે આ સર્વનું નિયમન થાય છે, જાણે કે એ સર્વ અજ્ઞાતાના પાદને સ્પર્શવા જતું હોય એમ લાગે છે, એ સર્વનો વિચાર ચલાવો—અને જુઓ આપણે કેટલા બધા અદ્ય છીએ! ત્યારે તો આપણી જાતે નીચ મનના બનીને દુટતામાં મહાલવાનો અત્રે અવકાશજ ક્યાં રહેશે? પરસ્પરના દેવભાવનો, પક્ષાપક્ષીના ભાવનો પ્રચાર કરીને આપણે અત્રે શું મેળવવાનું છે? આટલી મારી સલાહમાનજો: તમારી કંઈ જોમાંથી બહાર પાર ઉતરી બહાર આવ્યા પછી તમારી જાતને સંપૂર્ણ રીતે સત્યની સેવામાં અર્પણ કરી દેજો. પૈસાથી છલકાઈ જતી એક મોટી તીજોરી, અને બીજા કેટલાક કીમતિ પદાર્થો તમારા તાબામાં હોય અને વર્તો તેના કરતાં ઉપર પ્રમાણે વર્તશો તો તમે ઘણામાં ઘણા સુખી બનશો, એટલું માઈ કહેવું માનજો. જેમ જેમ અન્યની સેવા કરતા કરતા તમે તમારે માગે આગળ ચાલ્યા જશો તેમ તેમ તમે સમપ્રમાણમાં જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ આગળ વધતા જશો.

સુરેન્દ્ર—પરંતુ સ્વામીજી! અમે તો અત્યંત ગરીબ દશામાં વસીએ છીએ.

સ્વામીજી—તમારા દારિદ્ર વિષેના વિચારો દૂર કરો! તમે કંઈ બાબતમાં ગરીબ છો? તમારી પાસે બે થોડાની ફેડીન નથી અથવા તમારી પાસે બોલાવતાં વારજ હાથ હા કરે એવા સેવકોનો એક સંઘ નથી તેથી તમે દીવંગીર થાઓછો? તમારા હૃદયના ખરા ભાવથી દિન રાત તમે અન્યને માટે કર્મપરાયણ બનો તો તમારા જીવનમાં કેવી રીતે કંઈ પણ ક્યાં વિનાનું રહેતું નથી, એ તમારાથી થોડું સમજી શકાય એમ છે. જુઓ, અવલોકન કરો! પૂજ્ય જીવન નદની અન્ય પાસા તમારા ચક્ષુ સમક્ષ ખુલ્લી બની જાય છે—મરણનો પડદો દૂર ખસી જાય છે, અદ્ભુત અમર દેશના તમે, વારસો, વાસિઓ બનો છો.

સુરેન્દ્ર—અહો સ્વામીજી! આપની પાસે એસીને આપના સચેતન વાણીપ્રવાહમાં અવગાહન કરતાં કેટલો બધો આનંદ થાય છે!

સ્વામીજી—આટલાં બધાં વર્ષો થયાં દિંદમાં મારી યાત્રાઓના પ્રસંગે, અનેક મહાત્માઓનાં, પ્રેમમય દ્વાથી ઉભરાઈ જતાં હૃદયવાળા અનેક સંતપુરુષોનાં અને દર્શન થયાં છે, એટલું તમારા લક્ષમાં રહેશે; આવા મહા પુરુષોના પાદ આગળ બેસવાથી તે સમયે જાણે કે મારા હૃદયમાં બસનો મહાપ્રવાહ વહતો હોય એમ લાગતું; આવા પુરુષોના સંસર્ગમાં આવવાથી મનેલા પ્રવાહની શક્તિવડેજ હું તમારા આગળ આટલા બે શબ્દો બેલી શકું છું! હું મારી જાતે મહત્તાવાળો છું, એમ તમે ધારશો નહિ!

મુદ્રેન્દ્ર—પરંતુ અમે તો સ્વામીજી તમને પરમાત્માનો અનુભવ મેળવેલા એક પુરૂષ જેવા જોઈએ છીએ !

આટલા શબ્દો બોલતામાં તો તેમનાં મોહક ચક્ષુઓમાં ધાણી બરાઈ આવ્યાં, (આત્મારે પણ આ દેખાવ કેવો મારી નજર સમીપ તરે છે,) ગ્રેમથી બરપૂર હૃદયે, ધીમે, નરમાશથી તેઓ બોલ્યા, “ગાનીઓથી શોધાતા ગાનની સંપૂર્ણતાનો એ વંદનીય પાદમાં સમાવેશ થાય છે બકતોથી શોધાતા ગ્રેમની પરિપૂર્ણતા પણ એ પૂજનીય પાદ વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે ! એ પૂજ્યપાદ વિના માનવિઓ અને સ્ત્રીઓ અહા ! અન્ય કોનો આશ્રય લેશે !”

થોડીવાર રહીને તેમણે ફરીથી કહ્યું, “અરે ! આ દુનિયાનાં માનવિઓ વર્તમાનમાં વર્તે છે તેમ એક બીજા સાથે વડવાડ, તકરાર કરવામાં પોતાના દિનો ગૂમાવે છે, એ કેટલું બધું મૂર્ખાઈ બરેલું છે ? પરંતુ આમને આમ તેઓ આ મારે ક્યાં સુધી જઈ શકશે જીવનની સંધ્યા સમયે માણના આશ્રયમાં બધાએ ગૃહમાં આવવાનું જોઈએ.”

—XXXX—

(૨).

હિંદમાં શ્રદ્ધાનો નાશ, તેના ઉદ્ધારની જરૂર—આપણે ખરા પુરુષોની જરૂર છે—ખરો સામાજિક મુદ્દારો.

શનીવાર, તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૮૮૮.

કલકત્તામાં, ૫૭-રમાકાન્ત બોઝની સ્ટ્રીટમાં બલરામ બાપુના ગૃહમાં સ્વામીજી વસતા હતા ત્યારે હું તેમની પાસે એકવાર સવારમાં જોડાઈ ગયો. શ્રોતાઓથી ખંડ બરાઈ મળેા હતા સ્વામીજી બોલતા હતા.

આપણે શ્રદ્ધાની જરૂર છે; આપણી પોતાની જાત માટેની શ્રદ્ધાની જરૂર છે. સામર્થ્ય જીવન સમાન, નિર્બલતા મરણ સમાન છે ‘આપણે અમર, સ્વતંત્ર, શુદ્ધ, પ્રકૃતિથી શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ છીએ. આપણે કોઈ કાંઈ કંઈ પાપ કરી શકીએ ? તદ્દન અસંભવિત !’—આવા પ્રકારની શ્રદ્ધાની જરૂર છે; આવી શ્રદ્ધાજન આપણને માનુષ્યતામાં લાવે છે, આપણને કેવ સમાન બનાવે છે. શ્રદ્ધાની આવા પ્રકારની આવનાનો નાશ યવાથીજ દેશ વિનાશકારક દશામાં આવી પડેો છે.”

પ્રશ્ન—આપણામાંથી આવી શ્રદ્ધાનો કેવા પ્રકારે નાશ થયો ?

સ્વામીજી—આપણને બધા બાહ્યકાલમાં એક પ્રકારની નિષેધાત્મક કેલવણી આપવામાં આવે છે. આપણે કંઈ પણ વિસાત વિનાના છીએ, એટલુંજ આપણે શીખ્યા છીએ.

* એકાદ બાકિતની અપરિમિત જન્મ પદંપરાના અંતે.

મહાપુરો આપણા દેશમાં પણ જન્મ્યા હતા એવું આપણને ભાગ્યેજ સમજવવામાં આવે છે. આપણને કંઈ પણ ભાવાત્મક શીખવવામાં આવતું નથી. આપણા હાથ પગનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ આપણે જાણતા નથી : અંગ્રેજોના પૂર્વજો વિષેનાં વૃત્તાંતો અને સાહવારીઓ આપણે ગોખી મારીએ છીએ, પરંતુ આપણા પોતાના પૂર્વજોની બાબતમાં આપણે દીક્ષગીરી કરાવે એટલા બધા બેદરકાર બનીએ છીએ ! આપણે માત્ર નિર્બળ બાળ-તોનો અભ્યાસ કર્યો છે. એક જીતાવણી જાતિ હોવાથી આપણે આપણી જાતને એવું માનતી બનાવી છે, કે આપણે નબળા છીએ. કોઈ વાતમાં કોઈ પણ પ્રકારનું આપણું સ્વાતંત્ર્ય નથી. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાના નાશ વિના ખીજું શું થવું જોઈએ ? ખરી શ્રદ્ધાની બાવનાનો આપણામાં વળી રહીથી ઉદય થવો જોઈએ, આપણી જાત માટેની શ્રદ્ધા પણ પુનઃ જાગૃત બનવી જોઈએ; માત્ર આમ થયા પછીજ આપણા દેશ સમક્ષ ખડ થતા બધાએ પ્રજોનો ધીમે ધીમે આપણે જાતેજ ખુલાસો કરી રાકીશું.

પ્રશ્ન—આવું કોઈ કાલે પણ શી રીતે બનશે ? આપણા સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલા અસંખ્ય અશુભ આચારોમાં એકલી શ્રદ્ધા વડે શી રીતે સુધારો થઈ શકશે ? આ ઉપરાંત પણ દેશમાં અનેક અશુભ બાબતો ઉભા રાખી જાય છે, તેમને દૂર કરવાને ને કૉંગ્રેસ અને ખીજાં દેશાભિમાની મંડલો, મહેનતથી લોકમત કેળવવાની, અંગ્રેજ સરકારને અરજીઓ કરવાની હીલચાલ ચલાવી રહ્યાં છે. તેમની જરૂરીઆતો આથી ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે જણાવી શકાય ? આ બાબતમાં શ્રદ્ધા વડે શું થવાનું છે ?

સ્વામીજી—મને કહે, આ બધી જરૂરીઆતો કોની છે—તમારી કે રાજકર્તાઓની ? જો તે તમારી જાતનીજ હોય તો શું તેઓ તે તમારે માટે પૂરી પાડશે અથવા તે તમારે જાતેજ પૂરી પાડવી પડશે ?

પ્રશ્ન—પરંતુ તાજાની પ્રજાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી એ રાજકર્તાઓનો ધર્મ છે. જો રાજ પાસેથી નહિ તો અમારે દરેક બાબતની કોની પાસેથી આશા રાખવી જોઈએ ?

સ્વામીજી—એકાદ બીકુકની જરૂરીઆતો કોઈ દિવસ પૂરી પાડી શકાતી નથી. ધારો કે સરકાર તમને જે જે માગે છે તે સર્વ આપે, પરંતુ માગેલી બાબતોને બરોબર જાળવી શકે એવાં માનવિઓ ક્યાં છે ? તેથી પ્રથમ તો જોઈએ તેવાં ચોખ્ખા માનવિઓ બનાવો; આપણે મથાર્ય માનવિઓની જરૂર છે; આમાં શ્રદ્ધાને સ્થાન ના હોય તો આવી માનવિઓ શી રીતે ઉપજવી શકાશે ?

પ્રશ્ન—પરંતુ સાહેબજી ! ધણી મોટા ભાગનો આવો અભિપ્રાય તથા.

સ્વામીજી—તમે જોને ધણી મોટા ભાગ માનોછો તે મુખ્યત્વે કરીને મૂર્ખાઓનો અને સાધારણ સમજનાં માનવિઓનો બનેલો હોય છે. પોતે પોતાનો વિચાર ચક્ષુથી સકે એવા

મસ્તકવાળાં માનવિ સધળે ગણ્યાં ગાંઠ્યાંજ હોય છે. બક્ષવાન મસ્તકવાળાં આવાં મૂઠીબર માનવિઓજ દરેક બાબતમાં, કાર્યના દરેક વિભાગમાં ખરેખરાં નેતાઓ હોય છે. એક દોરી વડે હોય તેમ મોટા વિભાગ આમનાવડેજ દોરાય છે; એજ સાડ છે, કારણ કે તેઓ આવા નિયામકોના માર્ગને અનુસરે છે ત્યારે બધી બાબતો સારી રીતે ચાલે છે. અન્ય આગળ પોતાનું માથું નમાવવાની બાબતમાં પોતાની જાતને અતિમહત્વની માનનારાઓ ખરેખરા મૂર્ખાઓજ હોય છે, પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વર્તીને આવાં માનવિઓ પોતાનો વિનાશ પોતાને હાથેજ સાધે છે. તમે સામાજિક સુધારાની ચર્ચા ચલાવો છો ? પરંતુ તમે શું કરો છો ? તમારા સંસાર સુધારા વડે તમે જે સર્વ સચવવા માગો છો તેમાં ગમે તો વિધવાના પુનર્લગ્નનો અથવા સ્ત્રી સમાનતાનો અથવા કોઈક એવા પ્રકારની બાબતનો સમાવેશ થાય છે. શું તમે આમ સચવવા માગતા નથી ? આમનો પણ વળી માત્ર ગણી ગાંડી નાતોના પ્રદેશમાંજ પ્રચાર કરવામાં આવે છે. સુધારાનો આવો ક્રમ નિઃસંશય રીતે યોગ્યકંતું બહું કરી શકે, પરંતુ સમમ પ્રયત્નનો એથી શો લાભ થવાનો છે ? ગમે તે પ્રકારે પોતાની કોટડીને સાર રાખીને શોભીતી બનાવવી, અન્યનીને તો ખરાબ દશામાંથી વિશેષ ખરાબ દશામાં જવા દેવી—શું આને તે સુધારો માનવો કે સ્વાર્થનું એક પ્રકારું રૂપાંતર માનવું ?

પ્રશ્ન—ત્યારે તો તમે એમ કહેવા માગો છો, કે સામાજિક સુધારાની કોઈ પ્રકારની જરૂર નથી ?

સ્વામીજી—એવું કોણ કહ્યું ? અલબત્ત તેની જરૂર છે. તમે સામાજિક સુધારાએ જે ચર્ચા ચલાવો છો તેનો ગરિબ વર્ગોને સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. તમે જે માટે જૂઓ પાડો છો તે—વિધવા-પુનર્લગ્ન, સ્ત્રી સમાનતા ઇત્યાદિ—બાબતો તેમનામાં ક્યારનીએ પ્રચલિત છે. આવા કારણથી તેઓ આવી બાબતોને જરાપણ સુધારાએ જોશે નહિ. મારે જે સચવવાનું છે તે એટલુંજ, કે આપણા મધ્યમાંની બધી અશુભ બાબતો ત્રદાન અભાવને લીધે ઉપજી આવી છે, તેથીજ આવી બાબતો દૃષ્ટિએ વધારે ને વધારે વધતી જાય છે; મારી રોગો પચારની વિધિ, રોગનાં કારણોનાં મૂળોમાંને ઉખાડી નાખવાની છે, તેમને માત્ર દબાવણમાં રાખવાની નથી. આપણે અનેક પ્રકારના સુધારાઓની જરૂર છે; તેમનો સ્વીકાર ના કરવા જેટલો કોણ મૂર્ખ બનશે ? દૃષ્ટાંત તરીકે હિંદમાં એક વિભાગનાં અન્ય વિભાગ સાથે માંહે માંહે લગ્ન થવાની ઘણી જરૂર છે; આના અભાવમાં દિને દિને જાતિ શ્યૂલરીતે નિર્બંધ બનતી જાય છે.

સૂર્યગ્રહણનો દિવસ હોવાથી ઉપરના પ્રશ્નો પૂછનાર ગૃહસ્થ સ્વામીજીને પ્રજ્ઞામ કરીને નીચે પ્રમાણે કહીને આપ્યા—

“તમે મારે ગંગાજીમાં સ્નાનાર્થે જતુંજ જોઈએ; છતાં એ હું કોઈક અન્યદિને જરૂર આવીશ.”

જલદી નામ નોંધાવો અંશાય છે.

વણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

૨૫. મણિલાલ નવુભાઈ દિવેદી સચિન પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા નામના કંપર અંશાય છે ને આ વખતે મણિલાલ આગળથી ક્રીમત મદારી ૩૪—૨—૦ ચાર રાખતામાં આવી છે. કર્તાની જાણી પણ મુશ્કેલીમાં આવી છે, ટપાલ વિ. ગુરુ. પ્રથમથી મુશ્કેલી આગળથી છે. કારણે આ મોકલવા માટે ખજાર આપવી.

મેનેજર.

સુચન આદિસ-નડીયાદ

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટાઈય સારા કામગી પાકું પૂરું.) આજ મોટા ટાઇપમાં સારા કામગી
ક્રીમત ૩૫૫૫ ૩.....૦...૦) (ક્રીમત ૩૫૫૫ ૩.....૦...૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

અમૃત્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કદાં પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ અલગ અલગ અરંખા આનાની ટીકીટ મોકલવી.

અભ્યર્ચ—અભ્યર્ચનો અંગ્રિકિ પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાચનો ઉત્તમ નિબંધ.
ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાણવણી માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફોનોના નિરૂપણની ચોપંડી.
સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પદ્માત્માનાં પત્ની સત્યબામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય વિધે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

દે-સી યુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ યુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માસિની—પણી બાળતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીકી વાર્તા.
કામશાસ્ત્ર—ઉદ્ધરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી ચતી જૂઓપર લેક્ચરોનારો અપૂર્વ વિષય-સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટપની અસરકારક કવિતાઓમાં આનું કામશાસ્ત્ર.
બાહ્યગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.
દેવગુરુવિદ્યા—અવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.
પુનર્લેખ અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—દિ'દી અને અંગ્રેજી બાંધાનું વૈદક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.
દે-સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુરોભિત કાર્ડો.
બાવીસ રસીકી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેનું ફળ ફૂટખ-પાણું, કશ્વરનો અનુગ્રહ. વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા દે'સલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહ કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્રવાળ પીન્ડર અને અદેતર અલીયાસના અમરકારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાને જ રચીત વાર્તા.
અલંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૧૩ અલંકારોની દૃષ્ટાંત તથા સમજ સાચનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાળાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગપદ્ધતિકા—જુદાં જુદાં ગ્રંથો દરેકનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું ચતુર્ન સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા ગ્રાહકોને જ ટપાલ ખર્ચનો અરંખા આનો લખ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવક—સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાના નાજુક અને ગંભીર મામલા વખતે આદર્શમાં રાખવાની જરૂરની સચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,
આતંકનિમગ્ન આપવાલય,
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આવૃદ્ધિ
ઐક અભેદભાગે પ્રવાસી,
અક્ષનિધિ અધિસાક્ષ નજીભાષ દ્વિવેદી

સુદર્શન.

જોમ. જો જોમ. જોમ. બી
પદ્મસિંહાચાર્ય

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવત્તમ્.

તત્ત્વ-માધવલાલ નજીભાષ દ્વિવેદી

[પુસ્તક રૂપ, અંક ૧૦]

(માસિક)

[જુલાઈ, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
દેવી જીવન.	૨૮૬
ભાવિ.	૨૯૩
માયાવાદ.	૨૯૫
કાવ્યાર્થ-પ્રતીપ.	૩૦૩
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીસ સાધનો.	૩૦૬
આત્મશુદ્ધિનો મગ્લ માર્ગ.	૩૧૩
માનવિજ્ઞા. નીચાની ભૂતમાં શાધી પડે છે.	૩૧૮

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે.

ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ આટલિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિશે લખાણ ગયાં ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મળીશાસ્ત્ર નબુમાર્ષ દ્વિવેદી રમિન પ્રથમ આટલિ કરતાં સારા નામગ કપર બપાર્ષ
તેઓ આજખતે ધણાઓના આમંદથી દિ'મત ધટાડી રૂ.૪—૦—૦ ચર રાખવામાં આવી
છે. કોનીની બી પછી મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું. પ્રથમથી ચલાવતા આદેશોએ
એક શરૂથી યુદ્ધ મોક્ષવા મારે ખબર આપવી.

એનેચર.

ગુરુદેવ ઓરિસિ-નરીવાદ

સિદ્ધાન્તસાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

મોટાકાપ સારા કાગળ પાકું પુદું.)
દીમત રૂપીઆ ૩.....૦....૦.)

નારામીતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

બાળમોધ ટાકપમાં સારા કાગળ
(દીમતરૂપીઆ ૦.....૮....૦.)

આવિરોધ.

એક ગાંધીજીનાં પ્રવાસી,
અક્ષતરંગિ અધિવાસી નણુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

જોડેશ્વર ગાંધીજીનાં પ્રવાસીનાં પ્રવાસી,
જોડેશ્વર ગાંધીજીનાં પ્રવાસીનાં પ્રવાસી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સખાં અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં વોમહિ” — માગવતમ

તન્ત્રી — માધવલાલ નણુભાઈ દિવેદી.

[પ્રસ્તક ૨૫, અંક ૧૦]

(માસિક)

[જુલાઈ. ૧૯૧૦.]

દેવી જિવન.

ધૂળતી કમ્પતી કાયા, હૃદયે ધૂળતું હૃદય,
લેખિની હરતથી છૂટે, છતાં ધૂળ લખાવતી.

x x x x

અનુભવે બધ ગાંધીને, અધતી હૃદયે ભરું,
સંકેલી ગાત સર્વેને, બેઠો તો ખડ ચુતમાં.

ગાત્રો હતાં ન્યમ પડ્યાં સમ તે રણાં સૌ,

ને બાન દેહ તણુયે ગયું કંઠાંય આણું;

નિદ્રા કહો નહિ હવે કશું બાન તેથી,

મૃત્યુ હતી કદી કરો વળા કલ્પના એ.

રિયતિ દેહે એવી કંઈ મહન બાવે ધરી હતી,

હતી શાન્તાવરયા હૃદય રિયતિયે અન્ધ સરખી;

વિચારોનાં ઝુંડો હૃદય ફરતાં સૌ શરી વળ્યાં,

અને એ પમ્પાણે ઉભટ ચુલું કે હૃદય ને.

દેહને ચિત્તું બાન અચિન્ત્ય કે જતું રહ્યું,

મૃત્યુ ના દાખ નીચે આ સ્વખાવરયા અનુભવું.

x x x x

ખેડો તો લઈ મૂક એ હૃદયને સાથે હતી અન્ધતા,
ચતુષ્પન્ધ હતાં અને શિથિલ આ ગાત્રો સહુ દેહનાં;
એવી મૂઢ સ્થિતિ લઈ સ્થિત હતો હું ગુપ્ત કો સ્થાનકે,
આવી ત્યાં દ્વય દેવીઓ, ઉચ્છ્રીને ચાલી મ્હને જંગલે. ૬

લાવી વિશાળ વનમાં નહિ કોઈ વસ્તી,
ના પક્ષીકો, નહિ પશુ, નહિ કાંઈ બીજું;
વેરાનમાં ઉભું હતું તરૂં એક નીલું,
ખીલેલ દીસતું કંઈ સહ ડાળીઓએ. ૭

મ્હને ત્યાં લાવીને મૂક્યો ધીરેથી 'વૃક્ષ' છાંયડે,
લખ્યા'તા અક્ષરો લેના થડે 'ભાગ્યનું વૃક્ષ' આ. ૮

ખીસ્યું હતું તરૂં વિશાળ ખડુ રૂપાણું,
શાન્તિ વળે હૃદયમાં હતી છાંય એવી;
વિસ્તીર્ણુ એ હતું ખડુ વળી દીર્ઘ શાખા,
પુષ્પો અને ફળ વળી કંઈ છે લએલાં. ૯

ભાગ્યનું ખીસતું વૃક્ષ શાન્તિ ચિત્ત કંઈ ભરે,
શાન્ત એ ભાવથી ચિત્ત વિરામે વૃક્ષ આશ્રયે. ૧૦

ત્યાં કંઈને રવિ તપે સિર ઉમ તાપે,
તેમાં વળી પ્રસરતાં કિરણો તપેલાં;
છાયા વિકાસ મહાંથી કરીને પ્રવેશ,
ખાળે ત્યાં હૃદયને ખડુ ઉજ્જ્વલ રીતે. ૧૧

વૃક્ષની થીત છાયા એ હૃદયે શાન્તિને ભરે,
રવિનાં ઉજ્જ્વલ બિમ્બોતું ચાલે ના કાંઈ તે સ્થલે. ૧૨

એવી હતી ઉલટી ને મુલટી સ્થિતિ જ્યાં,
સંસાર વાયુ વહતો વળી પૂર્ણ જોસે;
તે જ્વાલ કાંઈ અધૂરું પૂરતું કરે છે,
શેકે રહી હૃદય ફેરવી ફેરવીને. ૧૩

એવામાં વળી વામ શાખ તરની શાટી ચિરાઈ પડી
તેમાંથી નીકળી પ્રદીપ પ્રતિમા ચમ્પેડો 'નિગ્રથા' લખ્યા;
વસ્ત્રો સ્થાપ ધરેલ સર્વ સરીરે, ને સ્થાપ છે મુખએ,
દેખાતી વિકરાલ આમ ડુંકની, જ્વાલા મુખે અમિની. ૧૪

આવી સમીપ ઉભી ને, કૂર દૃષ્ટિ ફેંકે,
જાણે હું છું સખલ શેષ તમે ગયેશો; ૧
ધૂણાવતી ચિર કંઈ વળી ખ્હીવરાવે,
પ્રારમ્ભતી મુખથી કુંકવી ઉખ્યુ જવાલા. ૧૫

ધારીને ધૈર્ય હું ઉભો રહામે વીર ચરા સમે;
" કરી લે કરવું દોષે તારાથી ન જરી ડકું. " ૧૬

એ ભાગ્ય વૃક્ષ ઉર શાન્તિ પ્રસારવું 'તું,
તેથી હતી ધીરજ એટલી બોલવાની;
ત્હાં અન્ય શાખ તરૂની કંઈ ફાટતી ને
આશા ઉભી સમીપમાં પ્રસરે મુશાન્તિ. ૧૭

નિરાશા જવાલ ફૂટે જે પ્રસરતી મર્વત્ર તે,
આશાનું બિમ્બ તેજસ્વી, શાન્તિ શાન્તિ અમે કરે. ૧૮

નિરાશાએ આશા પ્રબલ સમજ, રૂપ બદલ્યું,
કરી પાખો પ્હોળી, નયન વિકસ્યાં દન્ત કચતાં
કર્મા બને હયા કર, વળી મુખે ચીસ કરતાં,
ઉભી આવી ત્હેની સમીપ સખીઓ દુષ્ટ સખળી. ૧૯

ચિન્તા, અવિદ્યા, દુઃખદા દુરાશા,
આધિ વળી વ્યાધિ, કુસંગતિ ત્હાં
અશાન્તિ આદિ સહ એ નિરાશા,
ધાગે જૂઠાં રૂપ ખ્હીલામણા ખ્હો. ૨૦

મૈત્રુ જોરજાએક કે હૃદયને બાળી કરે ભરમસાત,
જાણે કે જન તેથી સર્વ બનશે દુઃખી-અતિશે દુઃખી.
બાળે છે હૃદયો નિરાશ જનતાં, ચિન્તાજન તેથી વધે,
માનુષી સ્થિતિ તેથી સર્વ કરતા મૂંઝાય સૌએ ખર્ડ. ૨૧

સર્વ એ આસુરી વ્યક્તિ ધારી રૂપ બયાનક,
મૃદને કે" ખ્હીવરાવે છે જાણે દોષિત એમનો. ૨૨

હું તો ગ્લો નિડર, લક્ષ ન કાંઈ દીધું,
તેથી વિશેષ બનતી સહ કુદ્દ એતો;
ડાળા વિક્રમતી, પ્રસારતી ઉખ્યુ જવાલા,
દેખાડતી પ્રબળતા મહુ ત્હા રહેલી. ૨૩

આશા છે એક બાજુ આ એકલી દેવી પ્રકૃતિ,
આસુરી વ્યક્તિ પ્રાબલ્ય, બીજી બાજુ. વધી પડયું. ૨૪

વ્યક્તિઓ આસુરી સર્વ એક રૂપે ફરી ગઈ,
છવાયું ગાદ અન્ધારું ' ઉપાધિ ' અક્ષરો પડ્યા. ૨૫

પ્રાબલ્ય પૂણું ધરીને, વળી ધૈર્ય પૂર્ણ,
ઉભો થયો વચન કાંઈ શુણાવવાને:
શું એ વળી સમજતી કંઈ કાલથી કે
બાજે રહી હૃદયને બ્હીવરાવવાને ૨૬

" જા જા દુહા કરે અદિ પ્રકટતું પ્રાબલ્ય આલું કરું;
જ્વાલાઓ મુખથી ટુંકી હૃદયને બાળી કરે બરખવત;
શું તેથી વગશે ? નહિ કંઈ સરે તું સ્વાર્થાં જો સ્વાર્થ તો,
મિથ્યા ગર્વ ધરે, બધો કિતરશે એ ગર્વ તારો અદિ. ૨૭

આરે તો સદુ દીક તેથી બનશે જો દાદ તે લાગશે,
એ દાદે બગશે દુઃખી હૃદયને અન્તે યશે બરખ તો;
મિથ્યા આ જગતી બધી ખટપટો વેદારવી જો પડે.
જાશે એમ યતાં બને હૃદય આ જો લાગણી ફીન તો. ૨૮

આશા રહી તદ્દપિ પૂર્ણ પ્રકાશતીને,
ફેલાવતી મમ હિતાર્થજ તેજ ત્હેનું;
ચાન્તિ થતી આસર તેજની રીત યાતાં,
તોયે પછી પ્રબલતા વધી એ આસુરી ૨૯

(ચાલુ.)

વિશ્વાશ્રમ.
ડીસેમ્બર-૧૯૦૫

}

સ્વામિ. રનેહુજ્યોતિ,

ભાવિ.*

હરિજી.

સમય-નદી વહે જન્મે માનવી કંઈ નાવમાં,
અટન કરતો તે જન્મો ઉઠુપ મહી. રહી.
મુખ વિકસતું આશ્ચર્યાનંદમાં, પ્રસરાવતો
સ્વભુજ, પ્રતિ જ્યોતિઃ, ચક્ષુ તાકતો ફૂલ સ્રોતને. ૧

ગરૂડરવ ધોખો કારી ઉચ્ચ જે હિમ પર્વતો
સલિલ જંહિ અચ્છાં શાં આન્તર્ગુહા મહિ ઉદ્ભવે;
વમળ ચળકતાં મેદાને નદી રમતી વહે;
રસળતી સરે વારિધીમાં ઉડા ધ્વનિ ગર્જતા. ૨

સમય નદી કેરો તે ને ઉદ્ભવે, વહને, મુખે,
જંહિ તંહિ અને જાગૃતિ માનવી તર્ણી નાવમાં,
હૃદય મહિ રકુરે ભાવો દૃષ્ટિગામ્ય વસ્તુનાઃ
ફલ ઉપર દોસતું જે વિશ્વ ને નરના મને. ૩

જનમ ધરતાં પહેલાં વહે સરિતની કાલની,
મરણ પળમાં વા,—ભૂમિ જ્યાંથી પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
ભૂમિ વિરમવાની,—તેનાં તો વૃથા સ્વપનાં અરે,
પરિચિત, પ્રદેશો ભાવો ને વહે જ્યંહિ નાવકું. ૪

ભૂમિ લોલો યું પેખે નરો કાલ ઉદ્ભવને વિશે ?
રવિયો તપતાં ક્ષેત્રો અમુણ્ય માનવ કદપશે ?
સૈનુ જનની વીરા વહે કાલની ચરો જે ગયા,
તદનુરૂપ ક્યાં છે આચારે વિચારમહિ નર ? ૫

x

x

x

* મેથુઆનોલનાં એક કાવ્યનો અનુવાદઃ વિવરણઃ કાલ-સરિતા ઉપર પુરુષ નાવકું વહે છે. જે સ્થળે (ઉદ્ભવે (જૂત), મેદાને (વર્તમાન), મુખે (ભવિષ્ય) તે તરતું હોય છે તે સ્થળ પરથીજ સરિતાના કાંઠા ઉપર દૃષ્ટી પડે છે. કાંઠા ઉપર જે કંઈ દેખાય છે, યા અનુભવાય છે તેજ અહીં જોતાં માનવી જાણે છે. જૂત અને ભવિષ્યનાં તો માત્ર સ્વપનાં છે. x x x x જૂતકાલની પ્રશાંતિ ચાલી ગયેલી છે; વર્તમાનકાળમાં પ્રવૃત્તિ વ્યાપી રહી છે અને તેને અંગે હૃદય વૈદૃશ્ય પણ અમુક અંશે વધવા પામ્યું છે; કોણ જાણે છે કે ભવિષ્ય કેવું થશે ?...પરંતુ ખીજ રીતે જોતાં કાલસરિત ઉપર બુદ્ધિજ્યોતિઃ વધારે વધારે પ્રકાશતું જાય છે; અને જેમ જેમ કાલ-સરિતને અનન્ત અર્થુવમાં (Ocean of Eternity) પ્રવેશતાં નજીક આવતું જાય છે તેમ તેમ પુરુષના આત્મામાં કંઈક દેવી પ્રશાંતિ ફરૂરી આવે છે.

શિખરિણી.

વહેતાં નાવો આ પથ્થુ સમય મેદાન સરિતે,
પુગણી શાંતિ તો ગઈ સરિતના ઉદ્ભવ તથી.
ફૂલે શે'રે જામ્યાં, અતિ ધુધવતી કંઈય સરિત,
શુણી પેખી આ સૌ અમ હૃદય કે' ક્ષોભ ઉછળે । ૬

ગઈ વિશ્રાન્તિ સૌ સમય સરિતા બ્હેન તુજની ।
તહારે કાઠે નિર્મિત પુર થશે હો પ્રતિદિને;
ફૂલે ઘોંઘાટો, ઓત અધિક કંઈ વ્યાપાર મચશે,
વહેશે મેદાને સરળ સવિને ચંડ તપશે. ૭

નહિ બેશો પાંચો કંઈ સુખદ આનંદપ્રદકે,
નહિ પીશો પાંચો અમૃત જળ શાંતિ અનુપનાં ।
પરંતુ જાણુંના ભૂત સમય કેવો થઈ ગયો ।
ન જાણું ભાવિમાં જગત પર શું શું શું બનશે । ૮

વસંતલક્ષા.

ઓતે વિશાળ પુર બન્ધ તથાં, સુભાગ્યે,
જ્યોતિ: પ્રતિદિન સ્ફુરત કંઈ પ્રકાશે;
પામે ન શાંતિ ગિરિ ઉદ્ભવની કદાચ,
આન્તર્તુ ગંભીર અતિ કંઈ શાંતિ મ્હાલે. ૯

વિસ્તાર રાત નજરે જપમ કે' પડે છે,
ફૂલોની ઝાંખી નજરેથી કંઈ સરે છે,
તારા દિમે, રજની વાયુ કંઈ ભણે છે,
મંત્રો અગમ્ય ઉદ્ધીની અનન્તતાના, ૧૦

વારિધીની સર્મોપ ઓત વિશાળ બેતો,
જૂરાં જલે પુરપ નાવડું તે રમંતું,
સંયોગમાં જલ પ્રવાહ બને હસંતો,
ને માનવી હૃદયમાં સ્ફુરતી પ્રશાંતિ । ૧૧

પ્રશ્ન વિલાસ. }
મુરત.

વૈકુણ્ઠ.

માયાવાદ.

(અનુસંધાન-૫૯-૨૦૫ થી.)

એ પ્રમાણે શંકરાચાર્યની આ મીમાંસાથી ' બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને અનંત સ્વરૂપ છે, ' તે આપણે પ્રકારાન્તરે જાણી શકીએ છીએ. તેમ જ તે ઉપરથી આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ કે—નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગત્થી અતીત છતાં તેનાથી તે કેવળ નિઃસંગ છે નહિ. ગીતાના બાખ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—ઈન્દ્રિયોની વિવિધ ક્રિયાઓ વિકારવાળી અને પરિણામ પામનારી હોય છે, પરંતુ તે ક્રિયાઓનું મૂળ જે નિર્વિકાર શક્તિ છે, તે નિર્વિકાર શક્તિનું જ્ઞાન આપણને લક્ષણ વડે યદ્ય શકે છે. એ પ્રમાણે તે નિર્વિશેષ શક્તિ વિકાર નહિ પામતાં છતાં તે સઘળી વિકાર પામનારી ક્રિયાઓમાં વ્યાપી રહે છે. તેટલા જ માટે શંકરે કહ્યું છે કે સર્વેન્દ્રિયોપાધિ ગુણાનુગુણ્ય મજન શક્તિમત્ તદ્બ્રહ્મ । (સઘળી ઈન્દ્રિયોના ઉપાધિના ગુણ પ્રમાણે અનેક રૂપો ધારણ કરનારી શક્તિવાળો બ્રહ્મ છે.) ' અર્થાત્ બ્રહ્મની નિર્વિકાર શક્તિ સઘળા પદાર્થોમાં અનુગત રહેલી છે. માત્ર આંતિથી જ આપણે તે સઘળી વિકારી ક્રિયાઓમાં વ્યાપી રહેલી નિર્વિકાર શક્તિ વિકારી છે, એમ જાણીએ છીએ. તેવો જ આશય રજૂ કરવાને માટે શંકરે અનેક સ્થળોએ કહ્યું છે કે—' કેવળ સન્નિધિ રહેવાથી જ બ્રહ્મ ઈન્દ્રિયોનો પ્રેરક થાય છે. ' તાત્પર્ય એ જ છે કે, બ્રહ્મ નિર્વિકાર છતાં પદાર્થ માત્રનો પ્રેરક છે. ' કદાચ શંકરાચાર્યનો આશય તેવો ન હોત તો તેઓ એવો સિદ્ધાન્ત કેમ કરે કે—' જડને પોતાની સ્વતંત્ર ક્રિયા નથી; ચેતનના અધિષ્ઠાનથી જ જડ ક્રિયાવાનુ યદ્ય શકે છે ? ' ચેતાશ્ચતંત્રના બાખ્ય (૧-૩) માં કહ્યું છે કે—' જુદા જુદા વિકાર પામનારા પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેવાથી બ્રહ્મની સ્વરૂપભૂત શક્તિનું જ્ઞાન થતું નથી. "૧૨ પ્રિય પાદક ! ઉપર કહેલ વિવેચન ઉપરથી સારી રીતે જાણવામાં આવ્યું હશે કે—શંકરાચાર્ય કેવી રીતે બ્રહ્મને લક્ષણાધારાએ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા શક્તિસ્વરૂપ કહીને નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. ગીતા બાખ્યમાં તેઓએ જ તે નિર્વિકાર અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મશક્તિને ' બળશક્તિ ' રૂપે ઓળખાવેલ છે. ૧૩ તે શ્લોકના પેહેલાંના શ્લોકના બાખ્યમાં માયા શક્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. તે સ્વરૂપભૂત ' બળશક્તિ ' માયા શક્તિથી ભિન્ન છે, એમ

૧૨ તત્ત્વદ્વિશેષરૂપેનાવસ્થિતત્વાત્ સ્વરૂપેણ શક્તિમાત્રેણ અનુલક્ષ્યમાનત્વં
બ્રહ્મણઃ ॥ તે સ્વરૂપ શક્તિથી જ સઘળા વિકારોમાં અનુગત રહેલ છે.

૧૩ નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવઃ.....અનગત વિલક્ષણ આમ્યાં (ક્ષરાક્ષ-
રામ્યાં) સ્વકીયયા ચૈતન્યશક્ત્યા આવિદ્ય.....સ્વરૂપસદ્માય માત્રેણ ચિમર્તિ ॥
ગીતા બાખ્ય: ૧૬-૧૭.

" તે આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત સ્વરૂપ તેમજ ક્ષર (જગત્) અક્ષર (માયા શક્તિ) થી અત્યંત વિલક્ષણ છતાં પોતાની ચૈતન્ય બળશક્તિથી તેમાં પ્રવેશ કરીને અને પોતે તે સત્તા માત્ર સ્વરૂપે રહીને તે સર્વને ધારણ કરે છે. "

તેજ રથને તેઓએ સ્પષ્ટ કયું છે. ૧૨ કઠ (૫-૪) બાખ્યની ટીકામાં આનંદગિરિએ પણ કહ્યું છે કે—, અસત્ અથવા શૂન્યમાંથી કોઈ પદાર્થ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ રીતે ‘ શૂન્ય ’ જગત્ના પદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. તેથી જગત્નું મૂળરૂપ એક ‘ સત્તા ’ છે; તે સત્તાનું નામ ‘ શક્તિ ’ અથવા ‘ પ્રાણ, ’ તે પ્રાણની પ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયાનું એક મૂળ કારણ છે. તે મૂળ કારણ નિર્વિકાર બ્રહ્મ સત્તા અથવા બ્રહ્મશક્તિ કહેવાય છે. ૧૬૫ તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે—નિર્વિશેષ બ્રહ્મશક્તિથી પ્રેરિત થઈને માયા-શક્તિ (પ્રાણ) જગદાકારે વિકસિત થાય છે.

ઉપરની સઘળી આશોચના ઉપરથી શંકરનો નિર્ણય બ્રહ્મ પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ અને પૂર્ણ શક્તિ સ્વરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે.
:૪ માયાશક્તિ એટલે શું ?

હવે આપણે શંકરાચાર્ય માયાશક્તિ કોને કહે છે, તે વિશે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીશું. તેમ કરવાથી તેઓનો નિર્ણય બ્રહ્મ પૂર્ણ શક્તિ સ્વરૂપ છે, એમ પ્રકારાન્તરે પણ સ્થાપિત કરી શકીશું.

સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિકાસ થાય છે, તે સમયે
બ્રહ્મશક્તિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને પરિણામ પામે છે.

પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ કે—બ્રહ્મ અનંતજ્ઞાન સ્વરૂપ અને અનંતશક્તિ સ્વરૂપ છે. સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિકાસ થતી વેળાએ તે અનંત શક્તિ જગદાકારે પ્રકટ થવાનો આગ્રહ કરે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં તે નિત્ય શક્તિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને પરિણામ અથવા અવસ્થાન્તર પામે છે. ૧૬ શક્તિના તે પરિણામને અથવા આગન્ટુક (ઉપાધિ) અવસ્થાન્તરને

૬૪ ક્ષરઞ્ચ વિનાશી ઈકો રાશિઃ । અપરઃ અક્ષરઃ તદ્વિપરીતઃ મગધતો મ્હાવા શક્તિઃ ॥ ગીતા બાખ્ય ૧૫-૧૬.

“ નાશ પામનારો પદાર્થોનો એક સમૂહ ક્ષર કહેવાય છે; તેથી વિપરીત સ્વભાવવાળો ને અક્ષર કહેવાય છે, તે માયાશક્તિ કહેવાય છે. ”

૬૬ શશિવિપાળદિરસતઃ સમુત્પત્ત્યવર્ધનાત્ આસ્તિ સદ્રૂપં ઘસ્તુ, જગતો મૂલં । તથા પ્રાણપદ્મલક્ષ્યં, પ્રાણપ્રજ્વલિરપિ હેતુત્વાત્ ॥

“ સસંધાનું શીંગડું અત્યંત અસત્ હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી; તેથી જગત્નું મૂળ કંઈ સદ્રૂપ વસ્તુ છે, એમ માનવાની જરૂર પડે છે. તે જગત્નું મૂળ પ્રાણ છે, એમ લક્ષમાં આવી શકે છે; કેમકે પ્રાણથી જ પદાર્થો પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. ” અર્થાત્ માયાશક્તિ પરિણામી નિત્ય અને બ્રહ્મશક્તિ અપરિણામી નિત્ય કહેવાય છે. તે માયાશક્તિ ‘ સ્વિશેષ સત્તા ’ અને બ્રહ્મશક્તિ ‘ નિર્વિશેષ સત્તા ’ છે. તે વિશે આપણે હવે પછી વિવેચન કરીશું.

૬૬ માયેષાયતિયવિધેયસૃષ્ટિસંસ્કારાયાઃ પ્રલયાવસાનેન ડુદ્ધ સંસ્કારાયાઃ સર્ગોમુક્તઃ કાશિરપરિણામઃ ॥ વેદાન્ત બાખ્ય, ૨૯ પ્રમા ટીકા (૧-૧-૫).

ધ્યાનમાં રાખીને તે આગતુક અવસ્થાનું એક જુદું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી તે શક્તિને ‘ અવ્યક્ત શક્તિ ’ અથવા ‘ પ્રાણ શક્તિ ’ કહે છે. તે માયાશક્તિમાંથી ક્રમવિકાસ (Evolution) થી જન્મત પ્રકટ થાય છે. તેથી તે માયા-શક્તિ જન્મતનું ઉપાદાન કારણ (Material cause) છે. પૂર્ણ શક્તિ અને પૂર્ણ માન સ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ્યારે તે આગતુક (ઉપાધિ) માયાશક્તિ દ્વારાએ સૃષ્ટિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેને શંકરાચાર્યે ‘ કારણ બ્રહ્મ ’ અથવા ‘ સદ્બ્રહ્મ ’ રૂપે ઓળખાવેલ છે. ૧૭

“ જેમાં સૃષ્ટિના વિવિધ સંસ્કારો રહ્યા છે, તેવી અવિધામાં પ્રલયનો જ્યારે અંત આવે છે, ત્યારે તે સુષુપ્તા સંસ્કારો જન્યત થાય છે, અને તે જન્યત સંસ્કારો સહિત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને તે અવિધા પરિણામ પામે છે. ” શંકરાચાર્યે પોતે જ તેવે પ્રસંગે ‘ જાય માન ’ અને ‘ વ્યાચિકીર્ણિન ’ શબ્દો વાપરીને સર્ગોન્મુખ પરિણામ પદનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. વ્યાચિકીર્ણિન એટલે પ્રકટ થવાને માટે ઉન્મુખ; તેથી તે પૂર્ણ શક્તિ એક અવસ્થા વિશેષ અથવા રૂપાન્તર માત્ર છે. સર્ગોન્મુખ એટલે પ્રકટ થવાને માટે તત્પર.

૧૭ કાર્યેન હિ લિંગેન કારણ બ્રહ્મ મહદમપિ સદિત્યવગમ્યતે ॥ આનંદગિરિ.
“ કાર્ય રૂપ હેતુથી કાણુ બ્રહ્મ અદૃષ્ટ છતાં તે સત છે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ” (અન્યથા) બ્રહ્મદ્વારામાવાત્ બ્રહ્મણઃ અસત્ત્વ પ્રસંગઃ (શંકર), “ જો તેમ ન હોય તો કાર્યનું અદૃષ્ટ નહિ થઈ શકવાથી, બ્રહ્મ અસત્ છે, એમ માનવાની જરૂર પડે.

માંડુક્યોપનિષદ ઉપર ગૌડપાદચાર્યેની કારિકા (૧-૫) ના ભાષ્યમાં શંકરે કહ્યું છે કે-
સર્વં વીજત્વાભ્યુપગમેનૈવ સતઃ પ્રાણત્વવ્યવદેશઃ સર્વશ્રુતિષુ ચ કારણત્વવ્યવદેશઃ ॥

“ શક્તિ જન્મતનું બીજ છે; તેથી તે માયાશક્તિ રૂપ બીજના યોગથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ ‘ સદ્બ્રહ્મ ’ અથવા ‘ કારણ બ્રહ્મ ’ કહેવાય છે. ” રત્ન પ્રભાની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે-

एतदव्यक्तं कूटस्थं ब्रह्मणः सृष्टिर्न सिद्ध्यर्थं स्वीकार्यम् । अर्पयती हि सा;
अन्यथा जगत्सृष्टित्वं न सिद्ध्यति ॥ શંકર, વેદાન્ત દશેન ૧-૪-૩.

“ કૂટસ્થ બ્રહ્મની તે અવ્યક્ત શક્તિને સૃષ્ટિની પ્રસિદ્ધિ માટે સ્વીકારવાની જરૂર છે. તે અવ્યક્ત શક્તિ પ્રયોજનવાળી છે. જો તેમ ન હોય તો જન્મત ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ”

શારીરિક ભાષ્ય (૧-૨-૨૧) માં શંકરે કહ્યું છે કે-જાયમાન પ્રકૃતિત્વેન નિર્દિષ્ય, અનન્તરમપિ જાયમાન પ્રકૃતિત્વેનૈવ ‘ સર્વદ ’ નિર્દિશતિ । “ જાયમાન ” એટલે પ્રકટ થવાને ઉન્મુખ થયેલ પ્રકૃતિ દ્વારાએ બ્રહ્મને ‘ સર્વદ ’ અને ‘ શૂતયોનિ ’ (કારણ બ્રહ્મ) કહેવામાં આવે છે. ”

जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं सत्-शब्दाच्चं ब्रह्म ॥ ઉપદેશ સાદશી ટીકા, ૧૮-૭૮. જે જન્મતનું કારણ છે, એમ ઉપલક્ષણથી કહેવામાં આવે છે, તેમ જ જે ‘ સત ’ શબ્દથી ઓળખાવાય છે, તે બ્રહ્મ છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મની શક્તિના યોગથી જ

કારણ બ્રહ્મ અથવા સદ્બ્રહ્મ કહી શકાય છે.

તે જ સગુણ બ્રહ્મ છે.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ આગન્ટુક (ઉપાધિ ૩૫) માયાશક્તિથી જગતને સરજે છે,^{૧૮} તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની અવસ્થાને ' સગુણ બ્રહ્મ ' અથવા સદ્બ્રહ્મ નામ આપેલું છે. સદિ ઉત્પન્ન થયા પેહેલાં પ્રલયકાળમાં તે અવસ્થા એક રૂપે હોઇને બ્રહ્મ રૂપે રહેલી હતી; તેમ જ તે સમયમાં (પ્રલયકાળમાં) તે શક્તિનું કંઈ અવસ્થાન્તર થયેલું ન હતું. તે જ અભિપ્રાયથી માયાશક્તિ આગન્ટુક કહેવાય છે.^{૧૯} સૃષ્ટિના આરંભમાં એક અવસ્થાન્તર થાય છે; તે અવસ્થાન્તરને ધ્યાનમાં રાખીને, તેનું માયાશક્તિ એવું સ્વતંત્ર નામ આપેલું છે. વસ્તુતઃ તે માયાશક્તિ પૂર્ણ શક્તિથી ભિન્નકૃત સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી. નિર્ગુણ બ્રહ્મ આગન્ટુક શક્તિનું અધિષ્ઠાન હોવાથી,^{૨૦} તેને જ સગુણ બ્રહ્મ તરીકે જોળખાવવામાં આવે છે. ખરી રીતે સગુણ બ્રહ્મ પણ પૂર્ણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મથી કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

માયાશક્તિનાં જુદાં જુદાં નામો.

શંકરાચાર્યે તે આગન્ટુક શક્તિને અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, અક્ષર, નામરૂપનું ઘાજ, આકાશ, પ્રાણ, માયા, અવિદ્યા તેમજ મજ્જાન—એ સઘળાં નામોથી જોળખાવેલ છે. તે સઘળાં નામોનો એક જ અર્થમાં તેઓએ પ્રયોગ કરેલો છે.

૧૮ ઉપનિષદમાં માયાશક્તિને પ્રજ્ઞા પણ કહેલ છે. જગતમાં વિવિધ ક્રિયાઓ અને વિવિધ વિજ્ઞાનો પ્રકટ થાય છે. તે સઘળી ક્રિયાઓ અને વિજ્ઞાનોના સમુદાયનું બીજ માયા છે. તે માયા જગતની સઘળી ક્રિયાઓના બીજ રૂપે શક્તિ કહેવાય છે, અને વિજ્ઞાનોના બીજ રૂપે પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. તેટલા જ માટે તેનામાં વિરુદ્ધ સત્ત્વ ગુણ પ્રધાન છે, એમ કહેલું છે. તે શક્તિ નિત્ય છતાં પરિણામ પામે છે; તેથી તે શક્તિ જગત્કારે પરિણામ પામે છે. પરંતુ તે શક્તિના અધિષ્ઠાનશૂન્ય નિત્ય ચૈતન્ય (નિત્ય જ્ઞાન) નું કંઈ પણ પરિણામ અથવા વિકાર થતો નથી. પરંતુ પરિણામ પમનારી શક્તિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની સાથે ચૈતન્યની પણ જુદી જુદી અવસ્થાઓનાં આભાસ થાય છે; તેથી તે રીતે જુદે જુદે રૂપે ભાસ્યમાન ચૈતન્ય ત્રિજ્ઞાન (શબ્દ જ્ઞાન, સુખ જ્ઞાન, રૂપ જ્ઞાન વગેરે) કહેવાય છે. તેથી માયાશક્તિમાં સર્વ પ્રકારનું વિજ્ઞાન પ્રકટ કરવાની શક્તિ હોવાથી, તે પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

૧૯ આગન્ટુક એટલે બ્રહ્મશક્તિની ઉપાધિ. આગન્ટુક કહેવાથી બ્રહ્મ માયા શક્તિથી સ્વતંત્ર છે, એમ બોધ થાય છે.

૭૦ માયાયાં રિધતં તદ્વ્યક્તય ॥ ગીતા ભાષ્ય ૧૨-૩.

" માયામાં રહેલ બ્રહ્મ તે માયાનો અધ્યક્ષ હોવાથી " નગેર.

માયા શક્તિ કેવળ માત્ર વિજ્ઞાન (Idea) નથી.

ક. કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ વળી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે—શંકરાચાર્યની માયાશક્તિ અથવા પ્રાણશક્તિ જીવના અંતઃકરણનો એકાદ સંસ્કાર (અથવા Idea) માત્ર છે. એવા વિચારને વશ થઈને ઘણાઓ શંકરાચાર્યને ‘ પ્રચ્છન્ન બોધ ’ અને ‘ માયાવાદી ’ કહીને, તેઓનો ઉપદ્રાસ કરે છે. પરંતુ અમારો તો એ જ નિશ્ચય છે કે, તેઓનો વિચાર કેવળ ભૂલભરેલો જ છે. આ વિષય ઘણો સૂક્ષ્મ અને ગંભીર હોવાથી તેના ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન આપવાનું પાઠકગણને વિનંતીએ છીએ. આરંભમાં જ અમે કહી દઈએ છીએ કે—શંકરાચાર્ય પોતે અથવા તેઓના ટીકાકારોમાંના કોઈએ પણ માયાનો તેવો અર્થ કદિ પણ કયો નથી. શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ રીતે માયાને જડજગતનું ઉપાદાન કારણ (Material cause) કહ્યું છે, તેમ જ તેને ‘ શક્તિ ’ રૂપે ઓળખાવેલ છે.

જગતમાં પશુ, પક્ષી, તર, લતા, મનુષ્યાદિ વિવિધ નામ રૂપાત્મક પદાર્થો પ્રકટ થયેલ છે. પ્રલયકાળમાં તે સઘળા પદાર્થો અવ્યક્ત (અપ્રકટ) સ્થિતિમાં હતા. તેનું નામ જ જગત્ની ‘ પૂર્વાવસ્થા. ’ જગત્ની એ ‘ પૂર્વાવસ્થા ’ ‘ અવ્યક્ત, ’ ‘ અવ્યાકૃત ’ અવસ્થા ના નામથી શ્રુતિમાં કહેલ છે.^{૭૧} જેટલાં જેટલાં નામ રૂપો છે, તે સઘળાં પ્રલયકાળમાં અવ્યક્તરૂપે બ્રહ્માં જ લીન થાય છે.

માયારાકિત જડ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે.

શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—તે ‘ પૂર્વાવસ્થા ’ અથવા ‘ અવ્યક્તાવસ્થા ’ જ જગતનું કારણ છે.^{૭૨} કાર્ય ઉપરથી, તેનું કારણ પણ છે, એમ બોધ થઈ શકે છે. કાર્ય ન હોય તો કારણ છે કે નહિ, તે જાણવામાં આવી શકે નહિ. કાર્યની સત્તાથી કારણની સત્તાનું અનુમાન થઈ શકે છે. તેટલા માટે જગતનાં વિવિધ કાર્યો ઉપરથી તે કાર્યોનાં કારણો પણ છે, તેથી જાણી શકાય છે.^{૭૩} શંકરાચાર્યે તે કારણ (એટલે અવ્યક્તાવસ્થા) ને કાર્યની ધોજ

૭૧ જગદિદ્મનભિવ્યક્તનામરૂપં.....પ્રાગવસ્થ્યં અવ્યક્તશબ્દાર્હન્વં અણુપગમ્યતે ॥ વેદાન્ત દર્શનનું શાંકર ભાષ્ય (૧-૩-૪) ૧. પ્રાગવસ્થાયાં જગદિદ્મવ્યાકૃત માસીત્ ॥ ૨૯૫બ્રહ્મ.

“ હણુ પ્રકટ થયું નથી, તેનું નામ રૂપાત્મક જગત ‘ પૂર્વાવસ્થા ’ અથવા ‘ અવ્યક્ત ’ શબ્દથી જાણવાને યોગ્ય છે. ” “ પૂર્વાવસ્થામાં આ જગત અવ્યાકૃત હતું. ”

૭૨ યદિ વયં સ્વતંત્રાં કાશ્ચિત્ પ્રાગવસ્થ્યાં જગતઃ કારણત્વેનાભ્યુપગચ્છેમ ન સ્વતંત્રા ॥ વેદાન્ત ભાષ્ય ૧-૪-૩.

“ જો આપણે કોઈ “ સ્વતંત્ર પૂર્વાવસ્થા ” જ “ જગતું કારણ છે એમ અનુમાન કરીએ તો વસ્તુતઃ તે પૂર્વાવસ્થા સ્વતંત્ર નથી. ”

૭૩ કાર્યેન હિ લિંગેન કારણં (બ્રહ્મ) અદૃષ્ટમપિ સદિત્યવગમ્યતે । તચ્ચે-વસન્મયેત્.....અસદેવ કારણમપિત્યાત્ ॥ ગૌડ પાદશરિકા ૧-૬, આનંદગિરિ. ” કારણ (એટલે બ્રહ્મ) અદૃષ્ટ છે, છતાં કાર્ય રૂપ હોતુથી, તે સત્ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે;

શક્તિ અથવા દૈવીશક્તિ કહે છે. ૭૪ તેઓ કહે છે કે—જગતનાં જોડલાં કાર્યો (પદાર્થો) પ્રલયકાળમાં બીજા શક્તિરૂપે લીન હતાં, તેજ બીજાશક્તિ પ્રકટિત નામરૂપોની ‘પૂર્વાવસ્થા’ છે. ” વળી તેઓએ વિશેષતઃ કહ્યું છે કે—“ જ્યારે જગતનો લય થાય છે, ત્યારે તે શક્તિ રૂપ જ થઈ જાય છે; અને તેજ શક્તિમાંથી ફરીથી તે પ્રકટ થાય છે; ૭૫ શંકરાચાર્યે પોતેજ એ પ્રમાણે કાર્યની અવ્યક્તાવસ્થાને શક્તિ શબ્દથી ઓળખાવેલ છે. રત્ન પ્રભામાં પણ શક્તિનું વ્યાખ્યાન પણ તેજ પ્રમાણે કરેલું છે. તેમાં પણ કહ્યું છે કે—જ્યારે સકલ કાર્ય કારણમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે તે કારણ બીજને ‘શક્તિ’ કહી શકાય છે. ૭૬

ઉપાદાનજ શક્તિ કહેવાય છે.

તે કારણશક્તિ કર્મમાત્રનું ઉપાદાન કારણ છે. પ્રલયકાળમાં કાર્યની સ્થિતિ ઉપાદાન સિવાય બીજામાં રહી શકતી નથી. ૭૭ રત્ન પ્રભામાં પણ એમ કહ્યું છે કે—જે રીતે એક જો એવું અનુમાન ન ઉપજાવીએ તો સદ્રૂપ કાર્યનું કારણ અસત્ થઈ જાય. ” કાર્યનું જ કારણ છે, તે તેની શક્તિ જ છે, તે વિશે પણ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—

કારણસ્યાત્મભૂતા શક્તિઃ, શક્તેષ્ચ આત્મભૂતં કાર્યમ્ ॥ વેદાન્ત બાષ્પ ૨-૧-૧૮.
“ કારણનું અવસ્થાન્તર, તે શક્તિ છે, અને શક્તિનું અવસ્થાન્તર કાર્ય છે.. ”

૭૮ इदमेव व्याकृतं नारूपावभिन्नं जगत् प्रागवस्थायां....वीजशक्त्यवस्थं
अवर्तक शब्दयोग्यं दर्शयति ॥ શારીરિક બાષ્પ, ૧-૪૨.

તેજ દૈવીશક્તિ રવ્યાકૃત નામરૂપા નામરૂપયોઃ પ્રાગવસ્થા ॥૧-૬-૪.

(દૈવી શક્તિઃ પરમેશ્વરાધીના, અસ્વતંત્રા)

“ આ દૃશ્યમાન વ્યાકૃત (વિરતાર પામેલું) તેમજ નામ રૂપથી વિભિન્ન થયેલું જગત્ જો પૂર્વાવસ્થામાં બીજા રહેલું હતું, તે સમયે તે ‘અવ્યક્ત’ સંજ્ઞાને યોગ્ય હોય છે. ”

“ નામ અને રૂપનો જોમાં ભેદ પડ્યો નથી, તેમ જ નામ રૂપની જો પૂર્વાવસ્થા છે, તેજ દૈવી શક્તિ છે. ” [દૈવી શક્તિ પરમેશ્વરને અધીન અને અસ્વતંત્ર હોય છે.]

૭૯ प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शक्त्यवशेषमेव प्रलीयते, शक्ति मूलमेव
च प्रभवति । इतरथा आकास्मिकत्वं प्रसंगात् ॥ શારીરબાષ્પ ૧-૩-૧૦

“ આ જગત્ જ્યારે પ્રલય પામે છે, ત્યારે શક્તિ સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે; અને સદિ કાળમાં તેજ જગત્ શક્તિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો એમ ન હોય તો આખું જગત્ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે. ”

૭૬. कारणआत्मना लीनं कार्यमेव अभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिः॥ ૨-૧-૧૮.

“ કારણ રૂપે લીન થયેલ કાર્યજ શક્તિ છે; કેમકે તે શક્તિ જ કાર્યના પ્રકટીકરણમાં નિયામક હોય છે. ”

૭૭ न हि अकारणे कार्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यतेऽसामर्थ्यात् ॥ પ્રમા-
પનિપદ-બાષ્પ ૧-૧.

મોટું વાનું વૃક્ષ બીજ શક્તિ રૂપે રહેલું હોય છે, તે રીતે પ્રલયકાળમાં કાર્યમાન પોતાના ઉપાદાનમાં શક્તિ રૂપે રહે છે.^{૭૮}

તે (પૂર્વાવસ્થા અથવા બીજ શક્તિ અથવા અવ્યાકૃત)

વસ્તુતઃ અલ્પથી સ્વતંત્ર નથી.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્યે આપણને કહી દીધું છે કે—જગત્માં સઘળાં કાર્યો, ઉત્પત્તિ યથા પેહેલી, અલયતન્મયાં પ્રાણશક્તિરૂપે રહેલાં હતાં. પ્રાણ બીજ શક્તિદ્વારાએ અલ્પ ચૈતન્ય જગત્નું કારણ છે, એમ પણ તેઓએ કહેલું છે.^{૭૯} વસ્તુતઃ તે બીજ શક્તિ અલ્પથી મિલકુલ મિલકતી નથી. અલ્પની સત્તાથીજ તે બીજ શક્તિની સત્તા રહેલી છે; કેમકે તે બીજશક્તિ અલ્પસત્તાની એક વિશેષ અવસ્થા જ છે; અને તે પ્રમાણે જ વિશેષ અવસ્થા હોયતે કેવળ સ્વતંત્ર શી રીતે હોઈ શકે ? તેટલા માટે જ અલ્પને બીજશક્તિના યોગથી જગત્નું કારણ

કારણ વિના કાર્યની સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી; કારણ કે તે કારણ વિના કાર્યને રહેવાનું પોતાનામાં કંઈ સામર્થ્ય નથી. "

૭૮ સ્વોપાદાને લીનકાર્યરૂપા શક્તિસ્તુ યીજે મહાન્નયોગ્રધ સ્થિત્યતિ ૧-૩-૩.

પરતન્ત્રત્વાત્ ઉપાદાનમપિ શક્તિઃ ॥ ૧-૨-૨૨.

" પોતાના ઉપાદાન રૂપ બીજમાં લીન થયેલી છે કાર્યરૂપ જેની શક્તિ, તેનું વટ વૃક્ષ તે બીજમાં જ રહેલું હોય છે. " " ઉપાદાન પરતંત્ર હોવાથી તે શક્તિ રૂપ જ છે. "

૭૯ સર્વાજત્વાકુટુપગમેનૈવ સતઃ પ્રાણત્વવ્યવદેશઃ સર્વથુતિષ્ઠિ ચ કારણત્વવ્યવદેશઃ ॥ શંકર, ગૌડપાદશરિકા ૧-૨.

યીજાત્મકત્વમ પરિત્યજ્યૈવ.....સત્ત્વ=શબ્દ વાચ્યતા ॥ શંકર.

" પદાર્થ માત્રનું બીજ સત્ત્વ છે, એમ અનુમાન થવાથી, સઘળી શ્રુતિઓએ તેનો પ્રાણરૂપે તેમ જ કારણ રૂપે બોધ કર્યો છે. " " પદાર્થ માત્રના બીજપ્રાણનો સંબંધ સત્તામાં... સત્ત્વનું સત્પણું સાર્થક થાય છે. "

સર્વમાવાનામુત્પત્તેઃ પ્રાક્ પ્રાણ યીજાત્મનૈવ સત્ત્વમ્.....સર્વમાવાન્ પ્રાણ યીજાત્મા જનયાતિ ॥ શંકર ૧-૬.

સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રાણ બીજરૂપે જ સત્પણું હોય છે. પ્રાણ બીજ શક્તિ સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. "

૮૦ તથા ચ સત્ત્વઃ આત્મનઃ.....અવિદ્યમાનતા ન વિચિત્તે, સર્વપ્રાણ્યભિ-ચારાત્ ॥ શ્યાદિ ॥ ગીતા ભાષ્ય ૨-૧૬.

" તેજ પ્રમાણે આત્મા રૂપ સત્ત્વનું અનસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કેમકે તે સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલ છે. "

અથવા સદ્બ્રહ્મ કહેલ છે; અને તેજ પ્રમાણે તે સદ્બ્રહ્મજ નગતમાં અનુગત રહેલ છે, એમ પણ શંકર સ્વામીએ કહેલું છે.^{૮૦} જો તેમ ન હોય તો, એટલે બ્રહ્મને શક્તિનો યોગ ન હોય તો શુદ્ધ ચિન્માત્ર બ્રહ્મ ચૈતન્ય જડ નગતનું ' ઉપાદાન ' થઈ શકે નહિ. તેટલા જ માટે તેઓએ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે—“ બીજસહિત બ્રહ્મ નગતનું ઉપદાન કારણ છે, એમ શ્રુતિએ વર્ણવેલું છે.”^{૮૧}

પ્રિય પાઠક ! આ સઘળા વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે--શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે માયાશક્તિ કંઈ પણ વિજ્ઞાન (Idea) માત્ર નથી. તેઓના અભિપ્રાય મુજબ માયાશક્તિ તો જગત્ની ઉપાદાન શક્તિ છે. શંકરાચાર્યનો આશય મ.પાને વિજ્ઞાનમાત્ર કહેવાનો હેતુ તો, તેઓએ શામાટે ' શૂન્યવાદ ' અને ' વિજ્ઞાનવાદ ' ની સામે બીપણુ સંગ્રામ મચાવેલ છે ? વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કરીને, શા માટે તેઓએ જગત્નું પરિણામ પામનારી ઉપાદાન સત્તા સિદ્ધ કરેલી છે ?^{૮૨}

(અપૂર્ણ.)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા.

૮૧ इतरान् सर्वं भावान् प्राण बीजात्मा जनयति ॥ भांडूक्योपनिषद् उपरनी
गौडपादाचार्यनी કારિકા ઉપર શાંકરબાળ્ય. ૧-૬.

“ બીજ સઘળા પદાર્થોને પ્રાણ બીજ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ” કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય-માંથી જગત્ના પદાર્થોને પ્રાણબીજ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ” કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યમાંથી જગત્ના પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. ”

૮૨ वेदान्तदर्शन (૨-૨-૨૮ તથા ૩૦) ના સૂત્રના બાળ્યમાં વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કરેલું છે, બુદ્ધાદરપદ્યમાં પણ વિજ્ઞાનવાદનું કરેલું છે.

કાવ્યાર્થ-પ્રદીપ.

इदंकविभ्यःपूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देमदेवतांवाचं अमृतामात्मनः कलाम् ॥ भवभूति ॥

સર્વ સાહિત્યમાં કવિતાનું સ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે અને કવિ એ દેશની કેળવણીનું અને તે કાળની પ્રજાના આત્મોદ્ધારનું વ્યક્તિરૂપ ફળ છે. કવિ એ તત્ત્વવેત્તા ન્યાયદક્ષ, રાજ્યસત્તાઅધિકારી અને અન્ય મહાન વ્યક્તિઓમાં પણ અનુચ્ચપદ ધરાવનાર આત્માનો આર્થિભાવ છે અને તેથી એ સર્વ વિદ્વાન અને સંસાર વ્યવહારમાં કુશળ પુરુષોના પણ માનને પાત્ર છે. અન્ય સર્વ લેખકો અને વિદ્વાનોના જ્ઞાનનો આધાર તેમના પોતાના સ્વરૂપ કાળના પરિસ્થિતિ અનુભવના ઉપર હોય છે અને તેથી સ્વભાવેજ પ્રમાદસ્પર્શ હોય ત્યારે કવિનું જ્ઞાન તેના ઉચ્ચ આત્માના વિદ્યાસમાં સ્વતઃસિદ્ધ હોઈ પ્રસંગાનુસાર રૂઝૂરિ નીકળે છે તેથી તે સંત્યરૂપ હોઈ પ્રમાણુ બનવા યોગ્ય થાય છે. કદિ સર્વકાળને માટે તે પ્રમાણુ ન થાય તો પણ જે કાળમાં એ મહાન કવિ જન્મ્યોહોયછે તે કાળને માટે તો પ્રમાણુરૂપ સ્વ-કારવા યોગ્ય છે. આવાંજ કેટલાંક કારણુને લીધે લોકમાં એકાદ તત્ત્વવેત્તાનો અભિપ્રાય ટાંકી સત્સનિરૂપણ કરવા કરતાં એકાદ ઉત્તમ કવિની બે કડીઓ ટાંકી સત્સને સમજાવી તેને તેમના મન ઉપર કસાવવાની પ્રણાલિકા સર્વ દેશમાં પ્રચલિત છે તત્ત્વવેત્તાના અભિપ્રાય કરતાં લોકને ઉત્તમ કવિના એક નાના વાક્યમાં વિશેષ શ્રદ્ધા રહે છે. કવિનું વાક્ય તેમના અંતઃકરણમાં ઊંડું અને સંજ્ઞાદ યોડી જાય છે અને તે ત્યાં યથેષ્ટ અસર ઉત્પન્ન કરે છે. વિચારક શુષ્ક વિચારનુંજ પરિણામ પ્રકટ કરે છે ત્યારે કવિ જે સત્સ પોતે પ્રકટ કરે છે તે સત્સને અર્થિમાન પોતા સમક્ષ ખડુ થયેલું જીવે છે. સત્સની સાથે તદુપખની જાણે સત્સ જાતેજ પોતાનો બોધ કરતું હોય તેમ સર્વ જોસમાં કવિ પોતાના લેખદ્વારા તેનું દર્શન કરાવે છે. લેખકને જે કંઈ કહેવાનું હોય તેની સાથે તદુપ ખની જે લેખ લખવામાં આવેતો તે પણ એટલોજ ઉચ્ચ થાય પણ કવિને એથી પણ એક વિશેષતા હોય છે અને તે વિશેષતાને લીધેજ તે સર્વ સાક્ષરોનું ચિરામરણુ છે. કવિની સરસ્વતિના સંસારમાં આ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા સંબંધે કવિતાનું રહસ્ય સમજનાર વિદ્વાનમાં ભાગ્યેજ વિરહ મત હશે પરંતુ આ કવિ કયો અને એની આ કવિતા કઈ એ અનેક વિવાદનું સ્થાન છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો એક વખત લોપ થઇ ગયો ત્યાર પછી લાંબો કાળ આપણા દેશમાં સર્વત્ર અંધકારજ પ્રસરી રહ્યો હતો. તે કાળમાં જે સાહિત્ય વિરલ વિરલ લખાતું તેનો લોકમાં યથેષ્ટ પ્રચાર થતો નહીં અને કવિતા અને તેનું ધોરણ માત્ર જે બે ચાર વિદ્વાન હોય તેમના મત ઉપરજ રહેતું, અને એમનો અભિપ્રાય તેજ પ્રમાણુ ગણાતો. એવા સમયમાં આ સ્થિતિ અનિવાર્ય હતી, પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે પછીથી વિદ્વાનો પ્રચાર થતાં પણ આપણામાં આવા અભિપ્રાયમાત્રને અવસંખી ચાલવાની ટેવ પડી ગઈ અને તેનો શાસ્ત્રીય વિચાર થતાં અટક્યો. એ સાહિત્યનો પુનરોદ્ધાર શરૂ થયો તેની સાથેજ અંગ્રેજી અભ્યાસના સાહિત્યે આપણા જનમંડળમાં દેખાવ દીધો અને આ રાજ્ય આપણું સાહિત્ય શિખતાં પણ પ્રૌદ્ગંધોના અભિપ્રાયને માન આપતાં નાત્ર એવા અભિપ્રાય ઉપરજ

તેમની કવિતાનું પણ ધોરણ બાંધતાં. શિખ્યા. દુઃખ એ થયું કે ધણેક વખત તો પારકાના અભિપ્રાય ઉપરજ આપણા વિચારનું જીવન બાંધાયું અને અમુક અંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃત કવિને આપણા શિક્ષકોએ મહાન કવિ કહ્યો, માટે આપણે પણ તેને મહાન કવિ સ્વીકારી લીધો અને આવા વિચારનું બળ વધતાં આપણે એવા વિચારને આપણને સૂઝ્યું તેમ અનેક યુક્તિદ્વારા સમર્થન કરવા મંડ્યા. કોઈ સ્વતંત્ર વિચારવાળો આવા પ્રચલિત મતથી વિરુદ્ધ પડ્યો તો તે અશિક્ષિત લેખાવા લાગ્યો અને બહુલા વર્ગમાં એમ પણ કહેવાવા લાગ્યું કે એને તો કવિતાનો કાંઈ રસજ નથી, એતો કવિતાનું રહસ્ય સમજીજ ન શકે. કેટલેક અંશે આવા અપવાદની ખ્હીકથી કવિતાના વિષય ઉપર સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય વિચાર થતાં અટક્યા હશે.

એક તરફ સંસ્કૃતનો ભંડાર ધીમે ધીમે ખુલ્લો થવા લાગ્યો તો બીજી તરફથી સાંપ્રત-કાળના અંગ્રેજી કવિઓની કવિતામાં આપણી પ્રવૃત્તિ ધણી વેગથી ધસી ચાલી. સંસ્કૃત કવિતાની એકધારી ચાલી આવતી પદ્ધતિ પ્રાચીન વિચારોથી કેટલેક અંશે વિમુખ થયેલાં આપણાં અંતઃકરણને કંટાળો આપવા લાગી અને કેટલીકવાર રસરાજ શૃંગારના ઉપર પણ આપણને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. શૃંગારરસનો અર્થ આપણી બુદ્ધિમાં કાંઈક વિપરીત બાવનાની સાથે જોડાયો, અને આધુનિક સંસારની તરીબાતના ફેરફારમાં કેટલીક ઉત્તમ સંસ્કૃત કવિતા ઉપર આપણને અનાદર થયો. તેથી કવિનું હાર્દ સમજી કવિતાનું સ્વરૂપ સંમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિનાજ દૂરથી તેનો તિરસ્કાર કરતાં શિખ્યા. અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત કે ગુજરાતીના અભ્યાસ કરતાં વધારે સારો થવાથી અંગ્રેજી કવિતા સરળ અને તેનો શબ્દાર્થ સર્વને સહજ સમજાય તેવો થતાં આપણે તેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા અને આપણા શિક્ષકના અભિપ્રાય ઉપર બંધાયેલા આપણા વિચારમાં કવિતાનું હાર્દ સમજ્યાજ વગર અમુક પદ વર્ણવર્થનું છે કે અમુક ફકરો શેક્ષપીયરનો છે એટલુંજ જાણતાં “ અહા શી ઉત્તમ કવિતા, ” એમ બોલી બોલી પ્રસંશા કરવા લગ્યા. મારો ઉદ્દેશ એમ નથી કે આ કવિઓની કવિતા સારી નથી. કહેવાનું માત્ર એટલુંજ કે રહસ્ય સમજ્યા વિના પારકાના અભિપ્રાયના ઉપરજ કવિતાનું ધોરણ આપણે બાંધવા માંડ્યું. આને પરિણામે એક અમુક પક્ષી, વૃક્ષ, બાળક અથવા સંસારના અમુક અનુભવ ઉપર લખેલા અંગ્રેજી કવિતા વિચારોનું તેજ રૂપમાં અને તેવાજ ગુજરાતી શબ્દમાં નીચ અનુકરણ શરૂ થયું. કવિનું હાર્દ નહીં હોવાથી કાગળએ ધોરણ કરેલાં પીંછાના જેવો આ કાવ્યનો વેશ દેખાતા લાગ્યો, છતાં એના જેવા વિચાર વર્ણવર્થ કે શેલીએ અંગ્રેજી કાવ્યમાં બતાવ્યા છે માટે આ ગુજરાતી કાવ્ય પણ એટલુંજ ઉચ્ચ છે અને તેનો લેખક વર્ણવર્થ કે બાયરનના જેટલોજ ઉચ્ચ કવિ છે એમ કેટલાકમાં મનાવા લાગ્યું. આવી રીતે એક તરફથી સંસ્કૃત કવિતાનો અનાદર, અને બીજી તરફથી કવિનું હાર્દ સમજ્યા વિના માત્ર તેનું અનુકરણ કરવાની નીચ હુલુભાએ તેમના જેવા શબ્દો થવામાં કાવ્ય રચનાની ઉતાવળી પ્રવૃત્તિ, એ ઉભય દોષે કવિ અને કવિતાના યાચાર્ય સ્વરૂપના અભ્યાસ ઉપર આપણામાં ઉદ્દાસીનતા આણી. કવિ એટલે બસ મસ્ત, કવિતા એનો એક ઉર્મિનો ઉછાળોજ, કવિ અને કવિતા એ વિદ્વાનની ઉચ્છૃંખસતાજ, જે વિચાર કાંઈનાથી ન સમજાય તેવો અવ્યવસ્થિત વિચાર ગમે તે રૂપમાં મૂકવો એજ નૈસર્ગિક ઉત્તમ કવિત. આવા માંડા વિચારે આપણા સાહિત્યમાં ધણીક હાની કરી. કવિની સાહિત્યમાં જે અતિ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા હતી તેને હીજુપદ લગાડી, કવિ એ માત્ર એક ઉપહાસનું સ્થાન થયો

અને ચારે તરફથી એમ ભુમ આવવા લાગી કે ગુજરાતમાં કોઈ કવિજ નથી. અનેક કવિ નામ ધારી લેખકો ચારે તરફથી ઉછળી નીકળ્યા પણ યથાર્થ કવિત્વના અભાવે નીકળ્યા તેવાજ ધીમે ધીમે શમાવા લાગ્યા. હવે એવા નીકળશે અને શમશે અને એવા કોકમાંજ યથાર્થ કવિતાનું જ્યાં સ્ફુરણ થયું હશે તેવી કોક કોક વિરલ પંક્તિયોજ એમની પાછળ રહેશે.

ગુજરાતી કવિતાની આવી નીચ કૃત્રિમતામાં ત્રીજું એક કારણ બહુ હવે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના યુદ્ધમાં મૂળ ગુર્જર કવિઓ તો કેવળ વિસારેજ પડી ગયા યથાર્થ કવિત્વનો જોનામાં અંશ હતો એવા ગુર્જર કવિઓએ સ્વભાવેજ આપણા દેશને અને અહીંની વસ્તુને કેવી દૃષ્ટિથી જોઈ છે તે જાણવા આપણે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નહીં. સંસારની કઈક વસ્તુઓમાં એમના ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન થયું અને કેવી રીતે તે વસ્તુઓએ એમનામાં આત્મ વિલાસ સ્ફુરવ્યો એ જાણવું આવશ્યક હતું તેમ નહીં કરતાં પારકા દેશની દૃષ્ટિને એક અગ્નિ કારીગરની પેઠે આપણે આપણા દેશકાળને અનુકૂળ કરવા મથાંજ ગયા. આનું પરિણામ આપણું, નિષ્ફળ આવે તે સ્વાભાવિક છે. કવિતા જો આત્માનો નિસર્ગ આલિભાવજ હોય તો અન્ય દેશની કવિતાનું આપણા દેશમાં અનુકરણ થઈ શકેજ નહીં. અનુકરણ એ કવિત્વના વિચારનીજ વિરુદ્ધ છે. આત્મવિકાસનું ધોરણ પ્રત્યેક દેશમાં જુદું હોય છે અને તેનું દર્શન પણ એવા જુદાજ રૂપમાં થાય છે.

આવીરીતે પ્રત્યેક દેશમાં ત્યાંની કેળવણીના ધોરણને અનુસરી દેશકાળાનુસાર કવિતા ભિન્ન ભિન્નરૂપ ધરે છે પરંતુ એ સર્વ ભિન્નતામાં કવિતા અને તેના કારણભૂત આત્મવિકાસનો સંબંધ મારા કવિઓમાં સર્વત્ર એકજરૂપે દર્શન દે છે. અને તેથી જ્યાં જ્યાં કેળવણીનું ધોરણ ઉચ્ચ હોય છે ત્યાં દરેક દેશના કવિની-કવિતા વિદ્વાનનું મન હરણ કરવા શક્તિમાન નીવડે છે. ઉપર દર્શાવે ગયા તે ક્ષુદ્ર અનુકરણમાં તો માત્ર પરદેશની કવિનારૂપી ત્યાંની સર્વ અવસ્થાના જળને તેના કારણ ભૂત ત્યાં આત્મવિકાસની કેવળ અવગણના કરી આપણા દેશની ભિન્ન અવસ્થામાં પણ અને અહીંનાં આત્મવિકાસરૂપ કારણની સાથે કેવળ અસંબંધ છતાં એમને એમ નાણી લાવી આપણી ભાષાનું વસ્ત્ર પહેરાવવામાં આવે છે. આમ કરતાં તેનું સ્વરૂપ કેવળ કદંશુ બને છે અને આવા પ્રયત્નમાં કવિતા એ કાંઈ કારણના નિયમને અનુસરી વર્તનાર પ્રત્યેક દેશનું અને તેના વિવિધ જીવનવ્યવહારનું નિસર્ગ જ જ છે તે કેવળ વિસરાર્થ જાય છે. કવિતાનો ઉદ્દેશ્ય તે પ્રત્યેક દેશના જે વિવિધ વ્યવહારો ત્ય ના મનુષ્ય જીવન ઉપર અસર કરે છે તે તમામ વિવિધ વ્યવહાર ઉપર આડકતરાતી રીતે આધાર રાખે છે અને જ્યાં સુધી અહીંના આ સર્વ વ્યવહાર બદલી નાખીએ નહીં એને તેથી આપણા જીવનનો પ્રવાહ પણ જુદીજ દિશામાં વહેવારીયે નહીં ત્યાં સુધી પરદેશની કવિતા પણ આપણા દેશમાં અને આપણી ભાષામાં લાવી શકીએ નહીં અને આવા પ્રસંગમાં આપણી ભાષાજ આપણે ફેરવરી પડે. આ પ્રસંગે આટલું ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે કે કવિતાનું ભાષાન્તર એ કવિતાથી કેવળ ભિન્નજ છે. આપણે અંગ્રેજી કવિતાનું ભાષાન્તર કરીએ પણ અંગ્રેજી કવિતાના અનુકરણવાળી ગુજરાતી કવિતાતો નજ લખી શકીએ. અંગ્રેજીનાજ જીવન પ્રવાહમાં જેનું જીવન બાંધ્યું હોય તેજ તેવી કવિતા લખી શકે. જ્યાં

જીવન પ્રવાહ અને તેને અંગે વિચાર શ્રેણીજ જુદી હોય ત્યાં આત્મવિદ્યાસનું સ્કરણ પણ તેથી જુદીજ રીતે થાય છે. એક વિચાર માત્રની સામ્યતાથી કવિતાનું સામ્ય આવતું નથી કારણ કે કવિતા એ માત્ર વિચાર નથી પણ વિચારનું જીવન છે. કેવળ વિચાર તે માત્ર જીવન વિનાનું ખોખું છે અને એવા નિર્જીવ ખોખામાં પારિભાષિક સાહિત્યનો એક પણ અંશ રહેતો નથી.

પ્રત્યેક દેશની કવિતા સર્વાંશે તેજ દેશના પ્રતિબિમ્બવાળી હોઈ ખીજ દેશની બની શકતી નથી છતાં કવિતાના લક્ષણની સામ્યતા તો ઘણેક અંશે સર્વ દેશમાં સ્વીકારાય છે. આ લક્ષણનો વિચાર સ્પષ્ટ થવાની અત્યારે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અતિ અગત્ય છે કારણ કે એના અભાવે ગમે તેવો લેખ કવિતાનું નામ ધારણ કરે છે અને તેનો લેખક કવિપદનો હક પ્રાપ્ત કરવાની લુલુપ્તાએ સાહિત્યને 'દિનપ્રતિદિન કેવળ નિર્માલ્ય કરી નાખે છે. આ લક્ષણનો વિચાર સ્પષ્ટ કરવામાં સર્વાનુમતે સ્વીકારાયેલી સરસ્વતીની સૃષ્ટિમાં કવિની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા આપણને ઘણી સહાયક બનશે. કવિની આ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાનો આપણે સ્વીકાર કર્યો એટલે આપણા આગળનો પ્રશ્ન કોઈક જૂદાજ રૂપમાં ઉભો થાય છે. આપણે સહજ પૂછીશું કે કયો લેખક આવી ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા વાળો હોઈ શકે? અને તેનું લખાણ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે? આવા ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાવાળા લેખકનેજ આપણે કવિ કહીશું, અને તેવો કવિનું જે લખાણ તેજ યથાર્થ કવિતા કહેવાશે. એજ લખાણ સર્વાનુમતે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાના માનને પામશે અને એજ કવિતાના કંઠમાં સર્વે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અરખલિત ચોટશે. એજ કવિતામાં સહૃદયનાં હૃદય લુપ્ત થશે અને ખીજ લખાણને એ દિવ્ય કોટીમાં પેસવાનો કદિ હક પ્રાપ્ત થશે નહીં. આ લેખક અને તેના લખાણનું પ્રયત્ન કરણ કરી તેમને તપાસતાં આપણે કવિતાનું શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ લક્ષણ બાંધવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

કવિનાની પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તો આપણને એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે કવિતા એ લેખકનું આકસ્માતિક લખાણ હોઈ શકેજ નહીં. કારણ કે એવા અકસ્માતનો અર્થજ વિચારશૂન્યતા છે, અને વિચારશૂન્ય લખાણ અથવા જે લખાણનો ઉદ્ભવ પૂર્વ વિચારમાં થયો નથી તે લખાણ શરૂઆતમાં વર્ણવેલી પ્રતિષ્ઠાને પામી શકતું નથી. એવા વિચારના ઉપર જે પ્રજનનું વર્તન થાય તો તેના નાશ થતાં કેટલીવાર લાગે? અને આવા આકસ્માતિક કવિયો જે પ્રજાના માનને પાત્ર થાય અને તેમને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળે તો અવશ્ય તે પ્રજાની અધમતા તેજ દિવસથી અંકાઈ જાય કદિ એમ કહેવામાં આવે કે ખારા કુવામાંથી મીઠા પાણીનો એક સોટો બરાબ આવ્યો તો શું તે વાતમાનવામાં આવશે? અને કદિ કોઈક માણસ એવું સિદ્ધ કરે તો પણ શું સમગ્ર જનમંડળ તેના ઉપર વિશ્વાસ પણ રાખશે? એમ બની શકે કે ધીમે ધીમે ખારા કુવાની સેરબંધ થઈ જઈ મીઠા પાણીનાં ઝરણ છૂટે પણ જે આ પ્રમાણે મીઠા ઝરણનો પ્રવાહ અરખલિત થતો જાય અને એવા ઝરણમાંથીજ મીઠું પાણી આવે તો આકસ્માતિક દોષ જતો રહે અને કુવોજ મીઠો ગણાય. એકાદ વખત એવું મીઠું પાણી આવ્યું એમ કોઈ કહે તેટલા ઉપરથી લોક તેનું પાણી કદિ વાપરવા માંડશે નહીં. આવું આકસ્માતિક કવિતાનું ઝરણ કદિ જે દેખાવ દે તો એવા આકસ્માતિક લખાણને પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી પણ એવા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત કવિતાના સામ્યને લીધેજ

આકરમાતિક લખાણની કિંમત થાય છે. પણ તેટલાજ ઉપરથી એને કવિતા કહેવાતી નથી; અને તેવે પ્રસંગે એ લેખકને આપણે કવિ પણ કહી શકાએ નહીં. કવિતા જ્યારે તેના લેખક કવિનું સતત વહેતું લેખ ઝરણુ છે ત્યારે કવિતાની પ્રતિષ્ઠા તપાસવા કરતાં કવિનીજ પ્રતિષ્ઠા તપાસવી એજ યોગ્ય છે કારણ કે કવિનું સર્વ લખાણ કવિતા રૂપેજ દર્શન દે છે અને કવિનુંજ લક્ષણ બાંધતાં કવિતાનું લક્ષણ બંધાઈ રહેશે.

અત્યાર મુધીના તમામ નામાંકિત તત્વતાઓએ એક વાતનો ગર્ભિત રીતે સ્વીકાર કરેલો છે કે અનેક વસ્તુને એક વસ્તુમાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન મનુષ્ય બુદ્ધિને સ્વાભાવિક છે, અને આવા મનુષ્ય સ્વભાવમાંજ તત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો છે મનુષ્ય બુદ્ધિનો આ સ્વભાવ હોવાનું ઉકું કારણ શું છે એની તપાસ અહીં આવશ્યક નથી પરંતુ સર્વે આ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરી એવી એક વસ્તુને ખોળવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે કે જેમાં યુક્તિ સદૃશ સર્વ વસ્તુનો ઘટાવ થઈ શકે. જૂઠા જૂઠા સમયના અને દેશના તત્વવેત્તાઓ જૂઠા નિર્ણયો ઉપર આગ્રહા છે પણ આમાં એમના પોતાના નિર્ણયો સત્યને ફેરવી શકતા નથી અને આવા ભિન્ન ભિન્ન નિર્ણય છતાં મનુષ્ય જાતી જાણે આજાણે તે એક વસ્તુની ખોળમાં સદા મચીજ રહી છે. દુનિયાની આર્થિક ધાંધલમાંથી નિરાંતના વખતમાં દરેક સુઘ મનુષ્યનું હૃદય એની એજ સ્વાભાવિક વૃત્તિના આંદોલનમાં ચડે છે અને જ્યાં જ્યાં સર્વ વસ્તુનો એક વસ્તુમાં સમાવેશ થતો એ જુલે છે ત્યાં આનંદ પામે છે, અને પોતાના તપેલા જીવને ટાકક વળે છે. કદિ એવો સંતોષ વળવાનું કારણ તેને સર્વાંશે સમજાતુ નથી પરંતુ એ સ્વાભાવિક બુદ્ધિની હુલુભા વાળી શોધને શાન્ત કરનાર યજ નગર આગળ આવતાં તેના ઉપર તે દરી રહે છે. તેને સત્સરૂપ સ્વીકારી લઈ તેની તેજ દજ પ્રાપ્તિની ઘણી વખત ઈચ્છા રૂપ્યા કરે છે અને આવી ઈચ્છા પ્રયત્ન થતાં તે ઈચ્છાનુસાર જગતના વ્યવહારમાં તેનું વર્તન થાય છે. ઘણી વખત માધારણ કેળવાયલી બુદ્ધિવાળા પુરૂષો મુંઢર ચિત્રના ઉપર પોતાની નગર કેન્વી પોતાના આત્માને શાન્ત કરે છે કે મધુર સંગીતના મુરની ધૂનમાં તથાપ છે, જ્યારે કેટલાક કવિતા વાંચતાં કવિના ઉત્તમ આત્માના દર્શનમાંજ મગ્ન રહે છે, અને ચિત્ર, સંગીત કે કવિતામાં એમને કાંઈક એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે કે જે વસ્તુમાં એના જીવન સ્વાભાવિક આપદ્ય અદસ્ય થાય છે અને એને કાંઈક અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ર, સંગીત અને કવિતા એ ત્રણ કળાનાં દશાન્ત આપવાનું કારણ એટલુંજ કે કેળવણીથી સાધારણ આત્મોદ્ધાટન થએલી પ્રજાઓમાં સામાન્યતઃ આ ત્રણ કળાઓ તો સર્વ મનુષ્યને આનંદ આપે છે, અને એના ચિત્તને સ્થિર કરે છે.

આ ચિત્ર, સંગીત કે કવિતા એ શું છે? ચિત્રકાર, ગાયક અને કવિની સાથે એમનો કાંઈ સંબંધ છે? મનુષ્યનું વ્યવહારમાં જજાતું દરેક કર્મ તે વાસ્તવિક રીતે તેના અંતર આત્માનુંજ પ્રતિબિંબ છે. મનુષ્ય જે કાંઈ કરે છે તે કર્મમાં તે પોતાના આત્માને જ ચિતરે છે. એનું કર્મ એજ એનો આત્મા છે. વ્યવહાર સદિમાં આત્મા કર્મ રૂપેજ પોતાનું દર્શન કરાવે છે અને મનુષ્ય કાંઈ બોલે છે, લખે છે વા કાંઈ કરે છે તે સર્વમાં પોતાનાજ આત્માને કાંઈક કાંઈક અંશમાં ચિત્રિત કરે છે; પોતે કાણ છે તે બતાવે છે. સંસારમાં આત્માનો આવિર્ભાવ તેજ મનુષ્યનું કર્મ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં ચિત્ર એ કાગળ ઉપર પાટલી અનેક

રંગવાળી છાંયી નથી, સંગીત તે આપણા કંઈમાં આવતો કેવળ શબ્દજ નથી તેમ કવિતા એ માત્ર શબ્દ અને તેના અર્થનો આડંબર નથી પણ ચિત્તમાં ચિત્રકારનો, સંગીતમાં ગાય-કનો અને કવિતામાં કવિનો આત્મા ચિત્રિત થાય છે. એ સર્વના આત્માનો આવિર્ભાવ એમની કળા દારજ થાય છે, અને જ્યારે કવિતાનો વાંચનાર, કવિતા વાંચી આનંદમાં મગ્ન થતો ચિત્ત શાન્તિ અનુભવે છે ત્યારે ને કવિતાના શબ્દાર્થ આડંબરનું દર્શન કરતો નથી પરંતુ કવિના આત્માનાં દર્શનથી એનો આનંદ ઉભા ઈશ્ય છે અને એની સ્વભાવિક વાંચનાની પરિવર્તિ થાય છે. જે કવિતા વિગેરેમાં સામાન્ય રીતે સર્વ મનુષ્ય ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે હુષ્ક થઈ ચિત્ત શાન્તિ ભોગવે છે તેના દષ્ટા કવિમાં જે વસ્તુની સતત શોધમાં માનવ બુદ્ધિ સ્વભાવેજ મગ્ન રહી છે તે વસ્તુનો ભાસ તેને જણાતો હોવો જોઈએ. એમ જો ન હોય તો કવિના એ આત્મ દર્શનમાં મનુષ્યને શાન્તિ વળવાનું ખડું કારણ સમજાતું નથી. વળી જેનાથી આપણું ચિત્ત શાન્ત થઈ આપણી વૃત્તિઓ આનંદિત થાય છે તે વસ્તુના પ્રતિ આપણો પુણ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પુણ્યના શબ્દ ઉપર સ્વભાવેજ આપણી શ્રદ્ધા બંધાય છે. જેના તરફ આપણે માનની લાગણીથી જોઈએ છીએ અગર અન્ય રીતે જેને આપણું હૃદય પોતાના સર્વ ઉન્નત ભાવથી સ્વીકારે છે તેના શબ્દમાં ન્યાયના પરામર્શ કરતાં આપણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવવાની વધારે શક્તિ છે. શબ્દ અને વાક્યાનુર્થથી આપણે ક્ષણભર આશ્ચર્ય પામી નિર્વાકિ થઈ સ્તબ્ધ બની ઉભા રહીશું પણ હૃદયને સ્વીકારેલા શબ્દને માથે ચઢાવતાં તેની આગળ વશ થઈ આપણું સર્વસ્વ ત્યાગવા પણ તૈયાર થઈ જઈશું. આ મનુષ્ય સ્વભાવનું મહાત્મ્ય છે અને એનું ઉડું કારણ ઉપરદર્શી ગયા તેમ કહેવું એવી વિલક્ષણ વસ્તુની શોધમાં ગુથાયલી આપણી બુદ્ધિના બંધારણમાં છે. આવા કારણ લઈ કવિતા મનુષ્યમાં પુણ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરી પોતાના શબ્દની છાપ વાચકના હૃદય ઉપર પાડે છે અને વાચક તેના સામે એક ઉચ્ચાર પણ કર્યા વિના સ્વીકારી લઈ તેનો ભક્ત બને છે. આવી રીતે કવિતાની ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે પણ આ પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે પણ આ પ્રતિષ્ઠાનો આધાર આપણે વિચાર્યું તેમ વાચકને કવિ આત્માના યએલા દર્શન ઉપરજ આશ્રિત છે. કવિતાના પ્રથમાંગનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પૂર્વે એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી સમજવામાં આપણો માર્ગ વધારે સરળ થશે. જે વસ્તુના ઉપર આપણી અત્યંત પ્રીતિ હોય તે વસ્તુ જેની પાસે જણાય :તેના ઉપર પણ આપણી એટલીજ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને નૈતિક તત્વોના સંબંધમાં તો આ નિયમ ધણોજ દૃઢ રીતે પ્રવર્તેલો જોવામાં આવે છે. એકાદ દૃષ્ટાન્ત લઈ આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરીશું. એક માણસને સત્યના ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે તો તે પુરૂષની સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રના ઉપર તેટલીજ ગાઢ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે. પ્રેમને માટે જેનું મન સદા જાગ્રત કરે છે તે પ્રેમી પુરૂષને જોતાંજ તેને પૂજશે અને ઈશ્વરના ઉપર પ્રીતિવાળો પુરૂષ ઈશ્વરના ભક્તને ઈશ્વર તુલ્ય ગણી તેની સેવાકરશે. તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુના ઉપર સમાન દૃષ્ટિથી જોનાર અહમ્મિયાને જોતાં બિન્ન ભાવથી સંતોષ આત્મા ઐશ્વર્યાવાન દર્શન જોતોજ આનંદ પામશે. એની દૃષ્ટિએ ગુણ અને ગુણનો ધારક એકજ છે અને તત્વ-દૃષ્ટિએ પણ આ ભાવ યથાર્થ છે. આ નિયમાનુસાર સર્વ વસ્તુમાં એક વસ્તુની ઘટના થતી જોવાની સ્વાભાવિક બુદ્ધિવાળો વાચક જે કવિતામાં એકાકાર વૃત્તિવાળા કવિઆત્માનું દર્શન કરે તે કવિતાને એટલાજ માનથી સ્વીકારી પોતાના હૃદયને તેને સ્વાધીન કરે તેમાં શું

આશ્ચર્ય ! પણ કવિ આત્માની આ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના દર્શનના પ્રમાણુમાંજ એની કવિતાની પ્રતિષ્ઠા અને એની સર્વ માન્યતા.

આટલા વિચાર ઉપરથી કવિતાના લક્ષણના પ્રથમાંશનો આપણે વિચાર સ્પષ્ટ રીતે મૂકી શકીશું, અને કહીશું કે કવિતા એ લેખનમાં એક એવા આત્માનો આવિર્ભાવ છે કે જેના દર્શનથી મનુષ્ય તેની સ્વાભાવિક ચંચળતા અદૃશ્ય થતાં શાન્તિ અનુભવે છે. આવા વિશેષણવાળો આત્મા તેજ ઉચ્ચ આત્મા કહિ શકાય. આપણી ઉચ્ચતાનું ધોગણ આના કરતાં વધારે હોઈ શકે નહીં અને તેથી કવિતાને લેખનમાં ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ કહીશું તો અત્યાર સુધીના આપણા વિચારનું સારી રીતે તારતમ્ય જળવાઈ રહેશે. આ લક્ષણ આપણે જોઈ ગયા તેમ મુખ્ય ત્રણ વિચાર ઉપર બંધાયું છે, કવિતાની પ્રતિષ્ઠા, મનુષ્યની એક વસ્તુમાં અનેક વસ્તુની ઘટના કરવાવાળી બુદ્ધિનો સ્વભાવ, અને આ સ્વાભાવિક બુદ્ધિની પતિવૃત્તિ એ આ પ્રતિષ્ઠાનું કારણભૂત મૂળ, આ ત્રણે સિદ્ધાન્ત કેળાવણા દેશમાં સર્વ માન્ય છે અને તેથી એ ત્રણે ધોરણ ઉપર બાંધેલું કવિતાનું આટલું લક્ષણ પણ સર્વ માન્ય થવુંજ જોઈએ. ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ એ કવિતાનો આત્મા છે. હવે પછી આપણે જોઈશું તેવા ખીજા સર્વ અંશ છતાંય જે આ પ્રથમાંશ ન હોય તો એને આપણે કવિતા કહી શકીશું નહીં કારણ કે ત્યારે ખીજા સર્વ અંશ કવિતાની પુષ્ટીમાં સહાયભૂત બને છે ત્યારે આ કવિની ઉચ્ચતા એ તો કવિતાનો આત્માજ છે.

આત્માની ઉચ્ચતાના દર્શનનો વિચાર આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. આપણે એ ઉચ્ચતાને અગ્રે આટલું તો જોઈએ કે જેના દર્શનથી મનુષ્યને સ્વભાવેજ શાન્તિ વળતી જોઈએ એટલે કવિનો આત્મા અનેક વસ્તુનો એક વસ્તુમાં ઘટાવ કરતો જણાવો હોવો જોઈએ. જો એ આત્માની આટલી સ્થિતિ ન હોય તો એની ઉચ્ચતા બની શકતી નથી.

(આગળ.)

મગનભાષ્ય ચતુરભાષ્ય પદેલ.

આત્મજ્ઞાનનો પ્રાપ્તિનાં વીશ સાધનો.

૧. અમાનિત્ય

જે ગુણો આપણે વિશે વિવેચમાન હોય, તથા જે ગુણો આપણે વિશે વિવેચમાન નહોય એવા વિવેચમાન તથા અવિવેચમાન ગુણોએ કરી આપણી જે સ્તુતિ તે માનિપદ્ય કહેવાય છે, અને તે સ્થિતિથી રહિતપણાને અમાનિત્ય કહે છે.

૨. અદ્ભિત્વ.

લાભ, પુજા અને ખ્યાતિ માટે લોકો આગળ પોતાના ધર્મ પ્રકાર કરવા તે દંભિપણું કહેવાય છે, અને તેનાથી રહિતપણાને અદ્ભિત્વ કહે છે.

૩. અહિંસા.

શરીર, મન અને વાણીએ કરી બીજા પ્રાણીઓને પીડા કરવી તે હિંસા કહેવાય છે, અને તેનાથી રહિત થવું તે અહિંસા કહેવાય છે.

૪. ક્ષાન્તિ.

ચિત્તા ક્રોધાદિક વિકારોના કારણરૂપ દુષ્ટપુરોધાકૃત અપરાધને નિર્વિકાર ચિત્તવડે સહન કરવાને ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) કહેવાય છે.

૫. આર્જવ.

જેવું આપણા હૃદય વિષે હોય તેવો બાહ્ય વ્યવહાર કરવો, એ પ્રકારનું જે અકુરીય પણું તે. અર્થાત્ અન્ય પ્રાણીઓની વંચના કરવાથી રહિતપણું તે આર્જવ (સરલતા) કહેવાય છે.

૬. આચાર્યોપાસન.

બ્રહ્મ વિધાનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્યનું શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પૂજન નમસ્કારાદિવડે સેવન કરવું તે આચાર્યોપાસન (આચાર્યની સેવા) કહેવાય છે.

૭. શૌચ

શુદ્ધિનું નામ શૌચ (પવિત્રતા) કહેવાય છે, તે શૌચ બે પ્રકારનું છે ૧ બાહ્ય શૌચ ૨ અંતર શૌચ.

(૧) બાહ્ય શૌચ:—જ્યાં અને, મુત્તિકાવડે શરીરના મલનું પ્રક્ષાલન કરવું તે.

(૨) અંતરશૌચ:—વિષયો વિષે દોષ દર્શન રૂપ વિરોધી વાસનાઓથી મનના રાગ-દોષાદિક મલોની નિવૃત્તિ કરવી તે.

૮. સ્થૈર્ય

મેક્ષના સાધન વિષે પ્રવૃત્ત થનાર પુરુષને અનેક પ્રકારનાં વિગ્ર થાય તો પણ તે કલ્પ-મનો ત્યાગ કરતાં પુનઃ પુનઃ તેના પ્રયત્નની અધિકતા રાખવી તે સ્થૈર્ય (સન્માર્ગમાં રિયતિ) કહેવાય છે.

૯. આત્મ વિનિગ્રહ.

દેહ ઇન્દ્રિયોના સંઘાતરૂપ આત્માને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી મોક્ષથી પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરીને મોક્ષના સાધન વિષે વ્યવસ્થાપન કરવું તેને આત્મ વિનિગ્રહ (શરીરાદિને વશ રાખવાં) કહે છે.

૧૦. વૈરાગ્ય.

શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિક વિષય વિષે અથવા આ લોક તથા પરલોકના વિષય ભોગ વિષે થતા રાગની વિરોધિ અસ્પૃહા રૂપ-ચિત્તની વૃત્તિ વિશેષ તેનું નામ વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

૧૧. અનહંકાર.

લોકોમાં પોતાની સ્તુતિનો અભાવ છતાં પણ મનમાં હું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છું એ, પ્રકારના ગર્વનું નામ અહંકાર કહેવાય છે, અને તેનાથી રહિતપણાને અનહંકાર (અનહંકાર રહિત) કહે છે.

૧૨.

જન્મ, જરા, મૃત્યુ અને વ્યાધિનાં દુઃખોને દોષોને પુનઃ પુનઃ જોવા. માતાના ઉદર વિષે નવું માસ પર્વત નિવાસ કરી યોની બહાર નીકળવું તેનું નામ જન્મ, પ્રાણના ઉત્ક્રમણ કાલ વિષે સર્વ ગર્ભસ્થાનોનું જે છેદન થાય છે તેનું નામ મૃત્યુ. જે અવસ્થા વિષે બુદ્ધિની મંદતા તથા સર્વ અંગોની શિથિલતા તથા સ્વજનો તરફથી પરિભવ ઇલાદિક દોષપ્રાપ્ત થાય તે અવસ્થાને જરા કહે છે. જર, અતિસાર રોગાદિને વ્યાધિ કહે છે. અધ્યાત્મ, અધિ-ભૂત, અધિ દૈવ એ ત્રણ ઉપદ્રવે કરી ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગજન્ય તથા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ-જન્ય ચિત્રનાં પરિતાપ રૂપ પરિણામ વિશેષને દુઃખ કહે છે. વાન, પિત, સ્તેષ્મ, મલ, મુત્ર, ઇલાદિ વડે આ શરીર પરિપૂર્ણ હોવાથી તેના વિષે જે નિર્દિતપણું તેનું નામ દોષ આ સર્વનું અનુદર્શન અર્થાત્ તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને જોવાં, અથવા જન્મ, મૃત્યુ જરા, વ્યાધિ, દુઃખ એ પાંચ વિષે વારંવાર દોષનું દર્શન કરવું, અથવા જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ એ ચાર વિષે દુઃખરૂપ દોષનું પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું, અથવા જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ એ ચાર વિષે દુઃખ તથા દોષનું પુનઃ પુનઃ દર્શન કરવું તે. આ પ્રકારની કર્તવ્યતા વિષયોપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાના સાધનરૂપ હોવાથી આત્મજ્ઞાન વિષે ઉપયોગી છે. (અધિકારી પુર-પોએ ઉપર જણાવેલા વિષયો વિષે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ અર્થે દુઃખ અને દોષોને જોવા એજ હિતાવહ છે.)

૧૩. અસંકિત.

આ પદાર્થ મારો છે, એવા અભિમાને કરી તે પદાર્થ પર પ્રીતિ કરવી તેનું નામ સંકિત કહેવાય છે, અને તે સ્થિતિથી રહિત તે અસંકિત (દ્રશ્ય પદાર્થોમાં મમતા રહિત સ્થિતિ) કહે છે,

૧૪. અનભિવ્યંગ:

આ પદાર્થ હું હું એવા પ્રકારની અમેદ બાવનાએ કરી તે પદાર્થો વિષે પ્રીતિની અતિ-શયતા અર્થાત્ કે તે પદાર્થોના સુખી દુઃખી થવાથી હું સુખી દુઃખી થાઉં છું એવા પ્રકારના અત્યંત અભિનિવેષનું નામ અભિવ્યંગ કહેવાય છે, અને તે રિયલિટી સ્થિતિપણને અનભિવ્યંગ (હું પણાની સુદ્ધિનો અભાવ) કહે છે. ઉપર કહેલ શક્તિ તથા અભિવ્યંગનો પુત્ર, સ્ત્રી અને ગૃહ વિષે પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

૧૫. સમચિત્તપણું.

પ્રીય પદાર્થની પ્રાપ્તિ વિષે હર્ષ ન થાય, તેમ અપ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ વિષે વિષાદ (દુઃખ) ન થાય તેનું નામ સમચિત્તપણું થાય છે.

૧૬. અનન્યયોગ.

ભગવાન વાસુદેવથી પર :ખીલું કાઢી નથી, તેથી વાસુદેવ ભગવાનજ મારી ગતિ છે. આવા પ્રકારના નિશ્ચયને અનન્યયોગ (પરમાત્મામાં અન્યભિચારિણી બક્તિ) કહે છે.

૧૭. વિવિક્ત દેશનું સેવિત્વ.

જે દેશ સ્વભાવથીજ શુદ્ધ હોય, અથવા સંસ્કારે કરી શુદ્ધ કરેલ હોય, તથા અગુચી, સર્વ વ્યાપ્તાદિકોના ઉપદ્રવોથી સ્થિત હોય તથા-ચિત્તની પ્રસન્નતા કન્નાર હોય તે દેશનું નામ વિવિક્ત દેશ કહેવાય છે. આવા નદી, તીર, પર્વતની શુદ્ધઆદિક વિવિક્ત દેશનું સેવન કરવાનો જે સ્વભાવ તેને વિવિક્ત દેશનું સેવિત્વ કહે છે (મહાત્માઓ પણ વિવિક્ત દેશપણ છે)

૧૮. અરતિ.

આત્મગતિથી વિમુખ તથા વિષય ભોગલ્લપટતાનો ઉપદેશ કરનાર વિશિષ્ટ જદિર્મુખ પુરુષોની સખામાં આશ્રી રાખતી તેને અરતિ કહે છે. વિષયિ જનોની સખા તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પછી વિરોધિ હોવાથી તેને વિષે કદી પણ ન જવું. પણ તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ મહાત્માજનોની સખા વિષે પ્રીતિ રાખવી એ સર્વોત્તમ છે. આ વાર્તા વિષે કૃતિ પણ કહે છે કે:-
સંગ સર્વોત્તમાદેયઃ સર્વેન્દ્રિયકું ન શક્યતે । સસન્દિઃ સહૃદયકર્ત્ત્વ્યઃ સતાં સંગોદિ-
મેગ્જમ્ ॥ સ્પષ્ટિકારી પુરુષે સર્વ પ્રકારે કરી સંગનો પરિત્યાગ કરવો, અને હૃદયિત મર્વ પ્રકારે કરી સંગનો પરિત્યાગ ન થઈ શકે તો વિષયિ જદિર્મુખ પુરુષનો સંગનો કાપિ પણ કરવો નહિ, પણ મહાત્મા જનોનો સંગ કરવો. કારણ કે મહાત્મા પુરુષનો સંગ એ સં-સારરૂપ રોગને નિરૂત્ત કરવાના આયુષ્ય રૂપ છે.

૧૯. અધ્યાત્મજ્ઞાન નિત્યત્વ.

આત્માના આશ્રયે કરી પ્રવૃત્ત થયેલા આત્મજ્ઞાન વિવેકના જ્ઞાનને અધ્યાત્મજ્ઞાન

કહે છે: અને તે અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષે અત્યંત નિષ્ઠા થવી તેને અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ (આત્મા અને અનાત્માના જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખવી) કહે છે. આત્મા અનાત્માના વિવેક વિષે નિષ્ઠાવાન પુરૂષજ મહા વાક્યના જ્ઞાન વિષે સમર્થ થાય છે; માટે અધિકારી પુરૂષે અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિષે દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષ્ઠા રાખવી એજ શ્રેયસ્કર છે.

૨૦ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન.

અહં બ્રહ્માસ્મિ, તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિક વેદાંત વાક્ય જેનું કારણ છે, તથા ઉપર જે અમાનિત્વાદિક સાધનો જણાવ્યાં તેના પરિપાકના ફલરૂપ જે “હું બ્રહ્માપદું” એ પ્રકારના સાક્ષાત્કારનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન (તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ અવિદ્યાદિક સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિરૂપ તથા પરમાત્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષરૂપ પ્રયોજન છે) તે તત્ત્વજ્ઞાનના મોક્ષરૂપ અર્થનું જે દર્શન અર્થાત તત્ત્વજ્ઞાનનું ફલ જે મોક્ષ તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરી જેનું તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન કહેવાય છે. તે અધિકારી પુરૂષના કર્તવ્યરૂપ છે; કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનના ફલનું દર્શન થયા પછીજ તેનાં સાધનો વિષે પ્રવૃત્ત થવાય છે; પણ ફલના જ્ઞાન વિના તે સાધનો વિષે પ્રવૃત્ત થવાનું નથી.

આ પ્રકારે અમાનિત્વાદિકથી કરીને તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન પર્વત-કથન કરેલાં ૨૦ વીશ સાધનો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી તેને જ્ઞાન કહે છે. અમાનિત્વાદિક સાધનોથી વિપરીત જે માનિત્વ, દંભિત્વ, હિંસા, અક્ષાંતિ, અનાજ્ઞવ ઇત્યાદિ આત્મજ્ઞાનનાં વિરોધિ હોવાથી તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. અધિકારી પુરૂષે આ માનિત્વ, દંભિત્વાદિક અજ્ઞાન પરિવાગ કરવા યોગ્ય છે, અને અમાનિત્વ, અદંભિકત્વાદિક જ્ઞાનનાં ૨૦ વીશ સાધનો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ વીશ સાધનો સિદ્ધ કરવાથી જીવાસુ પુરૂષને શ્રેય (અતિશયતાર્થી રહિત તથા દેશકાલ-વસ્તુ પરિચ્છેદોથી રહિત એવા પરમાત્મા દેવ) વસ્તુનું જાણ થવાથી તે અમૃત ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

તા. ૨૧-૧૦-૧૦

ખાખરેથી—કાઠીયાવાડ.

ચામચાંદ ગોવર્ધનરામ.

આત્મશુદ્ધિનો સરલ માર્ગ.

પ્રવેશિકા.

“Never suffer sleep to close thy eyelids, after thy going to bed, till thou hast examined by thy Reason all thy actions of the day. “Wherein have I done amiss? What have I done? What have I omitted that I ought to have done?” If in this examination thou find that thou hast done amiss, reprimand thyself severely for it, and if thou hast done any good, rejoice” Pythagoras.

“હે મનુષ્ય ! રાત્રે સુવાને તૈયાર થા ! પણ જ્યાં સુધી તે આખા દિવસમાં કરેલાં કાર્યોની તું અંતઃકરણથી તપાસ ન કરી જાય, ત્યાં સુધી તું નિદ્રા-ઉદ્ધને વશ થતો ના.

તારા મનસાથે આ પ્રમાણે વિચાર કર: “ મારી ક્યાં બૂલ થઈ છે ? મેં શું શું કાર્ય આજે કર્યું છે ? મારે કરવા હાલક ક્યું કામ મેં નથી કર્યું ? ” ને આ રીતે તપાસ કરતાં-અંતઃકરણ સાથે બારીક તપાસ કરતાં-તને એમ લાગે કે કાંઈ અયોગ્ય કાર્ય આજે તારા હાથે થવા પામ્યું છે, તો તે વારને તારી જાતને સખત કપકો આપજો. ને તે કાંઈ પણ શુભ કાર્ય કર્યું હોય તો તેથી હૃદયમાં આનંદ માનજો. ”— પાદધિગોરાસ.

આ શબ્દો એટલા બધા ગંભીર અર્થવાળા છે કે જે મનુષ્ય તેના પર લક્ષ દધને વિચાર કરે, તેજ તેનો ખરો અર્થ સમજે અને તે પ્રમાણે પોતાના આચાર વિચાર પણ રાખે.

આપણે કરવા યોગ્ય શું છે અને ન કરવા યોગ્ય શું છે, એ બાબતનું જ્ઞાન મનુષ્યને પહેલું મળે તો પછી બૂલ ક્યાં થયેલી છે, અથવા પોતે ક્યું કામ નથી કર્યું તેનો ખ્યાલ તેને આત્મી શકે ને આ જ્ઞાન આપણને બરાબર હોય તોજ શુભ કામની પ્રશંસા કરી શકીએ અને અશુભ કામ વારતે પરતાવેા કરી શકીએ. આ વિચારથી આ લેખમાં કરવા યોગ્ય કાર્યોની નોંધ આપેલી છે, તે પર આત્મશુદ્ધિની ઈચ્છા રાખનાર દરેક પુરૂષે બરાબર વિચાર કરવો.

આ તપાસ આપણે દરરોજ સૂતી વેળાએ કરવી જોઈએ દરરોજ આમ કરવાથી આપણી યાદદારતી વધતી જશે, અને ભુલ કરવાના પ્રસંગો જેમ બને તેમ ઓછા થતા જશે.

જેમ મત્રીએ વ્યાપારી નશા નુકશાનનું સરવૈયું કાઢે છે, તેમ આપણે પણ આત્માના ગુણના વ્યાપારનું દર રાત્રીએ સરવૈયું કાઢવું જોઈએ આપણા અંતઃકરણરૂપી ન્યાયાધીશ પાસે આખા દિવસમાં કરેલાં કાર્યોનો હિસાબ આપવો જોઈએ. આપણે દર રાત્રીએ આત્મપ્રશ્ન સંમુખ નીચે પ્રમાણે બોલવું જોઈએ—મારી બૂલ ક્યાં થઈ છે ? મેં શું કર્યું છે ? મેં કરવા યોગ્ય શું નથી કર્યું ? આટલા શબ્દોમાં બધી બાબતો સમાઈ જાય છે.

આપણે કરવા યોગ્ય કાર્યો ક્યાં છે તેના બરાબર વિભાગ આ નાનકડા લેખમાં આગળ જતાં પાઠવામાં આવશે, છતાં અત્રે ટુંકામાં કેટલાક નિયમો જણાવીશું.

આપણે આપણા ઈષ્ટદેવ તરફ ભક્તિભાવ રાખવો; આપણા માતૃપિતા તથા વડિલો તરફ પૂજ્યભાવ રાખવો; સત્યરૂપોનો સમાગમ કરવો આપણા મનોવિકાર અને દલપ્રી વાસનાઓને સંયમમાં લાવવી; વ્યાપારમાં તેમજ દરેક બાબતમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તવું; છાંદગીની ક્ષણિકતા અને લક્ષ્મીનું ચંચળપણું વિચારવું; હૃદય વિચારો અને બાવનાઓ પર આપણું મન સ્થિર કરવું; દરેક કાર્ય કરતાં પહેલાં અથવા દરેક શબ્દ બોલતાં પહેલાં બદ્ધ વિચાર કરવો; કોઈ પણ બાબતનો દુરામદ નહિ કરતાં સત્યના શોધક બનવું; ટુંકમાં જેથી ફરજ નાથ પામે, સદ્ગુણ ખાસે અને આત્માની સંમુખ જવાપ તેવા ઉપાયો યોજવા; આ સર્વનો કર્તવ્યમાં, કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

ઉપર જણાવેલાં કાર્યો કરવા યોગ્ય છે, એવી એકવાર આપણી બરાબર ખાત્રી થાય તો પછી આપણને એક ઉમદા ધોરણ મળે છે અને તે ધોરણ વડે આપણે આપણા કાર્યોની ગુણના આત્મપ્રશ્ન સંમુખ કરી શકીએ છીએ.

આ ધોરણનો બરાબર ખ્યાલ હૃદયમાં રાખી રાત્રીએ આપણી જાતને પૂછવું જોઈએ કે: ‘ મેં ભુલ ક્યાં કરી છે ? અથવા તો મેં સાફ શું કર્યું છે ? ’ ને આખા દિવસના કાર્યોની બરાબર તપાસ કરતાં આ સવાસના જવાબમાં આપણને હૃદયથી એમ લાગે કે આ-

માનો એક પશુ નિયમ આપ્યા દિવસમાં મેં નથી ભાગ્યો તો તેજ વખતે આપણું અંતઃકરણ આપણા કંઠમાં દિવ્ય આનંદની માળા આરોપે છે પણ બારીક તપાસની અંતે આપણને એમ લાગે કે આપણાથી આ દિવસમાં કેટલાક દોષ થયેલા છે તો તેજ અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપની અગ્નિથી આપણને બાળે છે. જેમ સોનાને લાગેસો મેલ અગ્નિથી બળી જાય છે. તેજ રીતે આત્માને લાગેસો મેલ આ પશ્ચાત્તાપની અગ્નિથી બળી જાય છે અને આત્મા શુદ્ધ બને છે; આ હેતુથીજ દરરોજ રાત્રીએ ઉંઘતાં પહેલાં કાર્યોની તપાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

શરૂઆતમાં કેટલાક દિવસ સુધી આ કામ કરવામાં શરીર તમને અંતરાયરૂપ થશે, તમને કેટલીકવાર આ તપાસ કર્યા શિવાય એમને એમ સુષ્કજવાનું મન થશે. પણ તેથી જરાપણુ ગભરાતા નહિ, પણ તમારા નિશ્ચયને વળગી રહેજો જે તમારો આત્માને પવિત્ર બનાવવાનો સંકલ્પ દૃઢ હશે તો આ અડચણ દૂર થતાં વાર લાગશે નહિ. થોડા દિવસ સુધી ટેવ પાડ્યા પછી શરીર જરૂર તમારી આરા પ્રમાણે વર્તશે.

જે પાપ કરવામાં આવે છે, તેના બે વિભાગ પાડી શકાય: કરવા યોગ્ય કાર્ય નહિ કરવાથી પાપ બંધાય છે, તેમજ નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવાથી પણ પાપ બંધાય છે. આ માટે બે જુદા જુદા પ્રશ્નો આપણે આપણી જાતને પૂછવા જોઈએ: “ મારે કરવા યોગ્ય કયું કામ આજના દિવસમાં ભૂલી ગયો છું ? ” એ પ્રથમ સવાલ છે. બીજો સવાલ એમ જણાવે છે કે “ મેં નહિ કરવા યોગ્ય કયું આજે કર્યું છે ? ”

આ રીતે આપણને જણાય છે કે પાપના બે વિભાગ છે—શુભકાર્ય કરવાનું ભૂલી જવું તે અને ખરાબ કાર્ય કરવું તે; આ બંને જૂદી બાબત છે.

એક વિધિ માર્ગનું ઉદ્ધવન છે. દાખલા તરીકે ધર્મશાસ્ત્રો એમ ઉપદેશ આપે છે કે “ માતાપિતાની બક્તિ કરવી. ” જે મનુષ્ય માતાપિતાની બક્તિ નથી કરતો તે આ વિધિ-માર્ગથી વિરૂદ્ધ ચાલે છે. વળી શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે “ તું ચોરી કરતો નહિ. ” આ પ્રતિ-પેધ-નિપેધ માર્ગ છે. હવે જે ચોરી કરે છે તે પ્રતિપેધ માર્ગથી વિરૂદ્ધ વર્તે છે એટલે જે, પ્રતિપેધ માર્ગનું ઉદ્ધવન કરે છે.

આ સંબંધમાં એક અગત્યની બાબત ઉપર તમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. રાત્રીએ આ તપાસ કરતી વખતે પોતે કરેલાં ઘણાં કાર્યો ભૂલી જવાય છે. તેમ ન બને તે માટે આ એક ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે.

પ્રાતઃકાળથી આરંભ કરવાને બદલે રાત્રીથી આરંભી કાર્યનું અવલોકન કરો. રાત્રીએ અવલોકન કરવા માંડ્યું તે અગાઉ મેં શું કર્યું હતું ? તે પહેલાં હું ક્યાં હતો ? હાં શું કરતો હતો ? આ રીતે રાત્રીથી આરંભી છેક પ્રાતઃકાળનું કાર્ય યાદ આવે, ત્યાં સુધી વિચારમાં પાછા જવું. આમ કરવાથી એકપણ કાર્ય તમે ભૂલી જશો નહિ. અને તમે કરેલાં કાર્યોનું આ રીતે બારીક અવલોકન તમારા અંતરાત્મા ન્યાયાધીશ પાસે કરી શકશો. આપણું અંતઃકરણ એજ આપણો ન્યાયાધીશ છે. તેના જેવો સમર્થ અને સલાપ્રિય ન્યાયાધીશ તમને બીજો કોઈ સ્થળે મળી શકશે નહિ. અંતઃકરણથી કોઈ છુપું નથી; ખરેખરો ન્યાય આપે છે, તેનામાં જરાપણુ પક્ષપાત નથી. આપણે બીજાને ઉપદેશ ન ગણુકારીએ, પણ આ અંતઃકરણને એવો સખ્ત આદેશ છે કે તેને ગણુકાર્યા વિના આવેજ નહિ.

એ પ્રમાણે દરરોજ બુદ્ધિપૂર્વક ખરા અતઃકરણથી પ્રયત્ન કરવાથી અશુભ કાર્યો કરતાં આપણે અટકીએ છીએ, અને શુભ કાર્યોમાં સ્વભાવિક રીતે આપણી પ્રવૃત્તિ યાવ છે અને આપણું હૃદય નિર્મળ બને છે. જો આ સંધ્યાના લાભ મેળવવા તમારી જીમરની ઇચ્છા હોય, જો આત્માની શુદ્ધતા મેળવવી હોય તો દરરોજ સૂતી વેળાએ એકાગ્ર ચિત્તથી નાચેનો ઢુંક લેખ વાંચો, વિચારો અને તે પ્રમાણે વર્તો.

આત્મનિરીક્ષણ (Self-Examination.)

અને

દરરોજના કાર્યોનું અવલોકન.

દરરોજ સૂતી વખતે કરવા યોગ્ય વિચારો.

હે પરમ કૃપાળુ દયાવાન પ્રભુ ! આજે પૂર્ણ યતા દિવસની અંદર આ જીવથી માનસિક વાચિક કે કાવિક જે કંઈ પાપ થયું હોય તેની આપ સમક્ષ ખરા અતઃકરણ પૂર્વક ક્ષમા માગવાને આ જીવ તત્પર થયેલો છે. હે પ્રભો ! આપ સર્વ જાણો છો, એટલે આજના દિવસમાં મારાથી કયા અપરાધો થવા પામ્યા છે, તે આપથી અન્નપ્રયું નહિ હોય : છતાં કરવા યોગ્ય કામ નહિ કરવાથી અથવા નહિ કરવા યોગ્ય કામ આચરવાથી મેં જે દોષ કર્યા હોય, તે આપ સમક્ષ નિવેદન કરવાને હું પ્રવૃત્ત થયેલો છું. હે દેવ ! આપની કૃપાથી શુદ્ધ આચરણ શેમાં રહેલું છે, અને અશુદ્ધ આચરણ શેમાં રહેલું છે તેથી હું તદન અન્નપ્રયો નથી, પણ ક્રોધ, અદંકાર, કપટ, લોભ કે કામને વશ થઈ મારાથી જે અશુભ આચરણ થયું હોય, તે આપને જણાવી હું આપ પાસે ક્ષમા ચાહું છું, અને ઇચ્છું છું કે ફરીથી એવું આચરણ મારાથી ન યાવ તેવું બળ મને મળે.

(૧ મીએ જણાવેલા) દશ અધર્મમાંથી પ્રમાદ દશાથી અથવા અજ્ઞાનતાથી જે પાપ થવા પામ્યું હોય, તેનું હું સ્મરણ લાવું છું. તે કામને આત્મસાક્ષીએ, તેમજ હે પ્રભો ! આપની સાક્ષીએ અનુચિત ગણું છું, અને ફરીથી તે કામ હું નહિ કરું એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આપની સન્મુખ હૃદયથી લેઉં છું.

તે દશ અધર્મ નીચે પ્રમાણે છે.

ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક (મનનાં) પાપ.

- (૧) પારકા દ્રવ્યની અયોગ્ય ઇચ્છા કરવી;
- (૨) કોઈ પણ પ્રાણીનું અનિષ્ટ ચિંતવવું;
- (૩) અસત્ય વાતને સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવી;

ચાર પ્રકારનાં વાચિક (વાણીનાં) પાપ.

- (૧) કોઈને પણ દુઃખ યાવ તેવું કંઈ વચન બોલવું.
- (૨) હૃદયથી જે માનતા હોઈએ તે વિરુદ્ધ અસત્ય બોલવું.
- (૩) પારકી સાકી કે નિંદા કરવી;
- (૪) સંબંધ વગરનાં ગપ્પાં મારવામાં સમયને નકામો ગુમાવવો;

ત્રણ પ્રકારનાં શારીરિક પાપ.

- (૧) બીજાએ નહિ આપેલી વસ્તુ લોભથી કે અન્યાયથી મદદ કરવી;
- (૨) કોઈ જીવની નિંદા કરવી;
- (૩) પગ્ની માથે અયોગ્ય વર્તન આચરવું.

આ પ્રકારના દશ અધર્મમાંથી કોઈ પણ અધર્મ મન, વચન કે શરીરથી આ જીવે આચર્યું હોય તો તેની આત્મસાક્ષીએ મન, વચન અને શરીરથી : ક્ષમા માગું છું. હૃદયથી તેનો પશ્ચાત્તાપ કરું છું, ફરીથી તેવું નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું, અને તે પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ મને મળે એવી હે પ્રભો ! આપ પાસે પ્રાર્થના કરું છું. જે પાપને વારતે ક્ષમા માગવા અને આત્મસાક્ષીએ પશ્ચાત્તાપ કરવા હું તૈયાર થયેલો છું તે પાપની ક્ષમા માગવાનો અને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો શરીરથી સમય ન આવે એજ આ હૃદયની પ્રાર્થના.

દશ પ્રકારના ધર્મ.

(૧) શામ પાળવો એટલે મનને કાષ્ઠમાં રાખવું અને જુદા જુદા વિચારોમાં અને વિષયોમાં તેને રખડવા ન દેવું.

(૨) હમ શુણું સેવવો, એટલે દરેક પ્રસંગે ઈન્દ્રિયોપર સંપૂર્ણ કાષ્ઠ રાખવો.

(૩) દરેક પ્રસંગે સત્ય બોલવું.

(૪) લોકોએ આપણા તરફ કરેલા અપરાધ વારતે હૃદયથી ક્ષમા આપવી.

(૫) દાનમાં યથાશક્તિ દરરોજ કંઈકિ ધન આપવું.

(૬) દયાનું કંઈપણ સાફ કામ કોઈના પર કરવું.

(૭) પ્રભુપૂજન, ગુરુભક્તિ અને વહિલોનો વિનય કરવો.

(૮) મન, વચન અને કાવાથી શુદ્ધતા પાળવી.

(૯) જ્ઞાન મેળવવામાં પ્રતિદિન થોડો પણ સમય પસાર કરવો.

(૧૦) જગત્તા તમામ જીવોનું કલ્યાણ યાઓ, એવી શુભ ભાવના દરરોજ આંતરમાં આંતર પાંચ મીનીટ ભાવવી.

આ દશ પ્રકારના કરવા યોગ્ય કાર્યોમાંથી—આચરવા યોગ્ય : ધર્મોમાંથી જે કોઈપણ ધર્મોમાંથી જે કોઈક પણ અંશે હું આચરવા આજના દિવસમાં સમર્થ થયો હોઉં તો તે કાર્યને હું અભિવંદુ છું, તે કાર્ય વારતે હું આનંદ પામું છું, અને તેવું શુભ કાર્ય કરવાનું વિશેષ બળ મને પ્રાપ્ત થાઓ એજ હૃદયની તીવ્ર ઈચ્છા છે. આ રીતે હે પ્રભો ! મારા દુર્ગુણો વિનાશ પામે ! દશ સદ્ગુણો ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતા જાઓ ! મારામાં જે કંઈ શક્તિઓ હોય તેનો પરોપકાર વારતે સદુપયોગ થાઓ, ! એજ હે દેવ ! મારી પ્રાર્થના છે. છેવટમાં એજ યાચના છે કે:—

अहं सर्वान् क्षमे जीवान्, ते च क्षाम्यन्तु मां सदा ।

मैत्री मे सर्वं भूतेषु, वैरं मम न केनचित् ॥

“ હું સર્વ જીવને ક્ષમા આપું છું: સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો ! મારે સર્વ પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી બાવ છે, મારે કોઈ સાથે વેર નથી ”—

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र जनः सुखी भवतु ॥

સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણી માત્ર પારકાના હિતમાં તત્પર થાઓ, સર્વ દોષો નાશ પામે, અને સર્વ સ્થળે લોકો સુખી થાઓ. !

મણિલાલ, નથુલાલ, દાશી.

માનવિઓ નીશાની લતમાં શાથી પડે છે ?

(કા. દોહરોયના એક લેખને આધારે.)

આસુરી સંપત્તિ સામે દેવીસંપત્તિ.

નશાની ચીજોનું કુટુંબ.

વાઈન, ખીર, સ્પીરીટ્સ જેવામાં મળી આવતો માત્ર આલ્કોહોલ નહિ પરંતુ તમાકુ, અદિષ્ટ, ઈથર, બાંગ ઇત્યાદિ જેવા પદાર્થોનો નશા રૂપે શામાટે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હશે ?

આ પ્રશ્નનો સાધારણ ઉત્તર એટલો આપવામાં આવે છે, “ હા, ગમ્મત ખાતર દરેક જણ આવે. પીણુંનો ઉપયોગ કરે છે; ” પછીથી વળી કોઈ કોઈવાર ઉત્તરમાં આટલું ઉમેરવામાં આવે છે, “ વિશેષ, ખૂબ આનંદ મેળવવા માટે. ” આવાં પીણાંની ટેવ સારી અથવા નરસી હશે, એ બાબતનો વિચાર કરવાની તરદી ના લેનારાં અનેક માનવિઓ એવો ઉત્તર આપશે, કે “ અરે વાઈનથી કૈવલ આવે છે, ” આવાં અન્ય અનેક બદનાં બતાવે છે; આવી કલ્પનાઓના ઘણા સમય પૂર્વથી રહીયા આપવામાં આવ્યા છે.

આવાં પીણુઓનો ઉપયોગ કરવા માટે આપવામાં આવતાં કારણો, તેમની દર્શનાંગે સંપૂર્ણ ખુલાસો આપે એટલાં વજનદાર હોતાં નથી.

(અ) સર્વોત્તમ પ્રકારની લાખ્ખો એકર જમીન તથા લાખ્ખો કરોડો મજૂરો તેમની બધી છૂટ્ટગી પર્યંત આવાં પીણાં પેદા કરવામાંજ લાગેલાં હોય છે.

(બ) વળી આવાં પીણાંનો ઉપયોગ ચોખ્ખી રીતે નુકસાનકારક છે; તેમના ઉપયોગથી જાણીતાં, કષ્ટ કરાયેલાં અનેક પ્રકારનાં બર્બર પરિણામો ઉપજી આવે છે; દુનિયાના બધા વિશ્વહો અને પ્રેમ જેવી મદામારીઓમાં વિનાશ પામતાં માનવિઓની સામટી સંખ્યા કરતાં, આમનો ઉપયોગ કરવાથી સામાજિક બંધારણમાં અધોપાત રૂપ વિનાશ પામતી માનવિઓની સંખ્યા ઘણીજ મ્હોટી હોય છે; આ બાબત માનવિઓના જાણવામાં હોય છે.

(ક) પોતાનાં બાલકો માટે વધારે પ્રેમવાળાં માનવિઓ વારંવાર દરેકને મળી આવે છે; તેઓ બાલકોના સુખ માટે દરેક પ્રકારનો ભોગ આપવાને તૈયાર હોય છે; છતાં એ તેઓ જેમ માંદા બાલકોની જરૂરીઆતો ઉત્તમ પ્રકારે પૂરી પાડે અથવા ઓછામાં ઓછું તેમને તંગીમાંથી બચાવે તેમ આવાં પીણાં માટે પણ તેમને પૈસા પૂરા પાડવામાં પાછી પાતી કરતાં નથી. સામાજિક અને કુટુંબ જીવનના સર્વ પ્રકારના આવા મિત્ર મિત્ર બનાવોમાં આમ હોવા છતાં માનવિ આવાં પીણાંની લત ચાલુ રાખવાનું પસંદ કરે તો “ દરેક જણ તેમ કરે છે, ” અથવા “ કંટાળાને લીધે એમ કરવામાં આવે છે, ” અથવા “ ખૂબ મોજ મઝા મેળવવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ” એવા પ્રકારનાં કારણો કરતાં તેમના ઉપયોગ માટે કોઈ વિશેષ અગત્યનું કારણ હોતું નેહએ.

મનનું પ્રથમ કારણ અથવા સદસદ બુદ્ધિને અસર કરતાં અવયવો.

અંતરાત્માના બાન મદિત જીવન ગાગવામાં આવે છે તે મમયમાં માનવિના પોતાના

અંતરમાં વર્તતાં સ્પષ્ટ રીતે બે ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે—એક અંધ, પાપી હોય છે, બીજું દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળું, આત્મ ભાવનાવાળું હોય છે. જેમ એક ગોઠવેલા યંત્રને ગતિ મળતાં ગતિવાળું બને છે તેમ અંધ પશુ (આસુરી સંપત) ખાય છે, પીએ છે, ઘાસો છવાસ લે છે, લંબે છે. આત્મ ભાવનાવાળું પશુ (દૈવી સંપત) પોતે જાતે કંઈ પણ કરતું નથી, માત્ર પાશવવૃત્તિના વલનનાં કાર્યોનું અવલોકન કરે છે, તેનાં કાર્યો સારાં હોય તો તેની સાથે અભેદ ભાવ પામે છે, પરંતુ જો તે કાર્યો અધમકાટિનાં હોય છે તો તે તેની પાસેથી દૂર પલાયન કરી જાય છે. આંતર દર્શનવાળી, આત્મભાવના વાળી દૈવી સંપત કર્મનાં સવળાં પરિણામનું તોલ કરી જુએ છે, જે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય તે તરફ આપણને દોરી, જાય છે. સ્વાર્થી, ઇન્દ્રિયોપભોગમાં લાગેલી આ :સુરી સંપત કહે છે, આવા પ્રકારના વહેમોનો ત્યાગ કરો, “આપણે તો ખાધ પીને મોજ કરો, કારણ કે કાલ સવારે તો આપણે મરવાનું છે.”

કેરી પીણાંથી દિવ્ય દૃષ્ટિ અને આત્મ વિદ્યાની ભાવનાઓ શિથિલ બની જાય છે; આ પ્રમાણે પાશવ, વૈષયિક અને સ્વાર્થી વૃત્તિઓનું પ્રાણસ્ય પ્રવર્તે છે.

પોતે માની લીધેલા સુખ, આનંદની ભાવના પ્રમાણે જીવન ગાળવાની સગવડ મેળવવા માટે માનવિઓ પોતાનાં અંતર મનથી ચોછ કાઢેલાં સાધનોનો આશ્રય શોધે છે; અંતરાત્માને મલિનતાનાં વાદળોમાં છાઈ લે એવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં અચકાતાજ નથી કેરી પીણાંવડે મસ્તકને ઝેરી બનાવવામાં આવે છે. અંતરાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે જેવું શક્ય તેવું જોઈએ તેવું આપણું જીવન ગાળી શકાતું નથી. આવા પ્રકારના નિયમને બંધ બેસતું આવે એવા પ્રકારનું જીવન ધડવાની શક્તિની આપણામાં ખામી જણાઈ આવે છે. પાશવ, વૈષયિક અને સ્વાર્થી જીવન લાંબો સમય સુધી ગાળી શકાવા માટે અંતરાત્માના ઉંખોને કંઈ પણ દિસાખમાં લીધા વિના આવી શક્તિને અસરકારક રીતે ડાખી દેવા સાર, જેમ એકાદ માનવિ પોતાની દૃષ્ટિને ના ગમે એવા દેખાવો સમક્ષ ધરિદાપૂર્વક બંધ કરી રાખે છે તેવી જ રીતે માનવિઓ પોતાનાં અંતર ચક્ષુ સમીપ અંતરાત્માના ટપકાનાં દર્શન થતાં તેઓ આવી શક્તિને ઝેરી વાતાવરણમાં છાઈ લેવાનો પ્રયત્ન ચલાવે છે.

આવા કારણથી ગુન્હેગારો અને વિપય લંપટોમાં કેરી પીણાંનો ઉપયોગ ઉભો થાય છે.

એકાદ માનવિને પોતાનો અંતરાત્મા કચુલ ના કરે એવું કાર્ય કરવાનું મન થઈ આવતાં તે કેરી પીણાંનો આશ્રય શોધે છે. એક કદા રસોઈયાનો ઇકરાર મને યાદ આવે છે; મારી ઝાળખીતી એક જુદા શેઠાણીને તેણે મારી નાખી હતી, તે તેની નોકરીમાં હતો. તેણે કહ્યું હતું, કે પોતાની પત્નીને મોકલી દીધા પછી આવો ગુનોહ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો. તે સુવાની ઝોરડીમાં છરો લઈ ગયો હતો પરંતુ જો તે શાંત મિનઝમાં હશે તો તેનાથી આવા ગુનોહ નહિ થઈ શકે એમ લાગી આવવાથી તે પાછો બહાર આદ્યો ગયો, દારૂનાં બે એક ખાલાં વંધારે ડોક્યાં, પછાથી તેને જાતે બરોબર તૈયાર બન્યો હોય એમ લાગ્યું; આ પછીથીજ તે આવું બંધકર કર્મ કરી શક્યો. ગુનોહ બની આવે છે તેમાં નવ દર્શાસ તો આ પ્રકારેજ બની આવે છે. દારૂ અને તેના જેવાં બીજાં કેરી પીણાંજ દુનિયામાં ચાલતા વિષય ઉન્માદના અર્ધો અર્ધ ભાગ માટે જવાબદાર છે. અંતરાત્માને છાઈ

લેતી આવી પીણીની આવી સૂકિતને જાણનારાં માનવિઓ પોતાની વિષય તૃષ્ણાઓ સંતોષવા માટે તેમનો નિર્બંધ, હામગતા મનનાં માનવિઓમાં છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, અંતરાત્માના અવાજને ઊભી દેવા સારૂ માનવિઓ જાતે કેદી પીણીની લતમાં મથગૂલ જને તે એટલું પૂરતું નથી પરંતુ તેઓ દારૂ વિગેરેનાં પરિણામ જાણતાં હોવાથી અંતરાત્માનો અવાજ શાંત ના થતા સુધી કરાવી ના શકાય એવાં કાર્યો કરાવવા માટે બીજાં માનવિઓને પણ નશાની લતમાં પાડે છે, આ પ્રમાણે તેઓ માનવિઓના અંતરાત્માના અવાજને બંધ પાડવા સારૂ આવા પ્રકારથી યુક્તિઓ યોજી કાઢે છે. ચોરો, લૂટારાઓ, વેસ્ત્રાઓ કેરી પાણી વિના જીવન ગાળી શકે નહિ.

કેરી પીણીની આરંભની દશાઓમાં પણ નશાની અસર જોવામાં આવે છે.

નાનાં માપમાં લીધેલાં કેરી પીણીની અસર મોટા પ્રમાણમાં લીધેલાં પીણીની અસર કરતાં ભિન્ન પ્રકારની હોય છે, એથી વિરૂદ્ધ આમની અસરમાં એવા વિચાર અને લાગણી અનુભવવામાં આવે કે જેવાં અન્ય સમયે ના અનુભવી શકાય, તો આવા વિચાર, લાગણી અને વાણી ઉપજવનાર મનની આવી દશા પણ અન્ય રીતે સંભવી શકતી નથી તે જોમ એટલું કબુલ કરવામાં આવે છે, કે ચોરી, ખૂન અથવા બલાતકાર કરાવનાર મનની દશા કેરી પીણીને આભારી હોય છે તેમ કેરી પીણીની અસરને જ આભારી હોય છે.

નાનાં પરિણામથી સામાન્ય રીતે અન્ય દિશાનાં કાર્યો નિશ્ચિત થાય છે.

અંતરાત્માના પ્રદેશમાં થતા ભાગ્યે જ નજરમાં આવે એવા દેશરોમાંથી કંઈ પણ દંડ વિનાનાં નવીન અને પ્રથમથી ના ધારેલાં પરિણામો ઉપજી આવે છે. જોમ કોઈ એક માનવિ પેશતાના ઘડિયાળની સંભાળ રાખે છે, તે તેના ઉપર, સ્થિતિમાં અથવા હવા માનમાં દેશર ૩૫ બાલ પ્રદેશના બનાવો વડે નહિ પરંતુ અંદરના સાંચા કામના દેશર વડે તેને ગતિમાં રાખે છે, તેવી જ રીતે માનવિનું ઉત્તમ પ્રકારે નિયમ ન ધર્ષ શકે તેમ માનવિએ માનવિ સાથે સર્વ પ્રકારનાં શુદ્ધિ અને પવિત્રતા જાળવવાનાં છે. દરેક જણુ આટલી વાત તો કબુલ કરે છે. છતાં એ માનવિ કેરી પીણીની લતમાં મ્હાલે છે ત્યારે અન્યના આગળ પોતાનાં કાર્યો સીધાં ગણાય એટલી જ તેની ધ્રુજા હોય છે, તેનો અંતરાત્મા સીધે માર્ગે કાર્ય કરે એવી તેની યોડી જ ધ્રુજા હોય છે, કારણ કે તે અંતરાત્માને એવા પદાર્થોથી છાછ લે છે, કે જેથી તેની નિરાકરણ શુદ્ધિ વડે મયાર્થ રીતે નિયમાર્તા કાર્યમાં ખૂબજાડ મચી રહે છે.

આપણા શ્રીમંત વર્ગનો ખાણના સમયે આંદકોહોલવાળાં પીણાં વાપરનાર મોટા વિ. ભાગ, બીજાં દિને કાર્યમાં જોડાવાનો સમય આવી લાગતાં સાધારણ શાંતિની દશામાં દોષ છે, એવી બાવના સંપૂર્ણ રીતે અસત્ય હોય છે. શિખવનાર અને શિખનાર માનવિઓને મોટા વિભાગ આવા સમયે દરરોજની સાધારણ દશામાં હોતો નથી. ઉપર ઉપરના વિચારથી તેમ જ અતિશયોક્તિ રૂપે આવો વિચારદર્શાવવામાં આવતો નથી. કેરી પીણીના ઉપયોગમાંથી છૂટી જનેલાં માનવિઓ, પ્રથમ નહિ સ્વીકારાવણા અંતરાત્માના દંડ પ્રત્યે ખુદાં ચક્રુઓવાળાં જનમે; તેમનાં જીવનો પણ અંતરાત્મા સાથે અબેદમય બનશે.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખાતા મળવાના રહી
મ. ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો

*ખાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

* આ પુસ્તક પશુ મે કાયદેકદર સાહેબે શાળામાં ધનામ તથા લાયકેરી માટે
મંજુર કર્યું છે. કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦.

ખંધાઈને તૈયાર છે

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચારત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
મણિત મુલ હિંદુસ્થાનિનુ ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુભાઈ દિવેદી,

*ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

સુદર્શન ઓફીસ-નડીઆદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. કાયદેકદર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનામ તથા લાયકેરી માટે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે.
આ શિવાયના તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ-નડીઆદ. અથવા
એન. એમ ત્રોપાઈ એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, અથવા પશ્ચિમવેષ્ટારામ મુકેન્દ્રજી બુક્સેલ
(નં. ૩૫૩ જવેરખાન-મુંગમ્મી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ સુદર્શન ઓફીસ-નડીઆદથી
મોકલવામાં આવશે.

તત્રી ચોજીત પુસ્તકો.

યાજ્ઞવલ્કય સહિતા.

હા અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ.
મુલ સદ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો કહેનારને સમગ્ર ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦
સુદર્શનના માલિકને આ બંને ૦-૨૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું

શીગલવાદ સૂત્ર.*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આરે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સમ્ય, નીતિસિદ્ધિ.

કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૫ ની દીકરીના મોકવૃત્તિ.)

* આ પુસ્તકે ના. ગાયકવાડ સરકારના કેવલ્લીખાતા તરફથી " શાળા લાય-
કેરીખાતે " તથા " શાળાઓમાં ધનામ ખાતે " મંજુર થયું છે. શીક્ષકોને સાફ
કમીશન મળશે. તથા મુંબઈ ઇલાકાના કેવલ્લી ખાતા તરફથી પણ લાયકેરી માટે મંજુર થયું છે.

અમુદય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલવારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલવારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની કીકીટ મોકલવી.

અર્થ—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાધનો ઉત્તમ નિબંધ.

સૌંદર્યભાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાલવણુ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય

વિધે જાણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફ્રેન્સી યુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ યુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માલિની—ગ્રીષ્મી બાળોતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉદ્ધરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી ભૂલોપર લક્ષ્યે આપનારો અપૂર્વ વિષય-

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટબની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામદામ.

બાલગર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવસૂત્ર—ભવિષ્યપ્રજ્ઞના જન્મજોનું પુસ્તક.

પુનર્લેખ અને પદ્યોત્ત્થાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આર્યુવેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાનું વૈદ્યક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.

ફ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુશોભિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી યુક્તિ તેવું દુઃખ કૃતમ્ન-પણું, હૃદયનો અનુભવ, જાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા ફેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાન ખીજર અને મહેતર અલીપાસના અમાલિકાં ચોક્કસ ઇતિહાસ રહિત જાણવાળેગ રમુજ વાર્તા.

અસંકલ્પ અભિપ્રાય—હિંદી અને અંગ્રેજી ૬૪ અસંકલ્પોના દર્શન તથા સમજ સંબંધ સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર ખી. એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને જ ભેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગાપદેશિકા—જુદાં જુદાં ત્રેસક કરોડનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું પણું સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા માલિકોને જ દપાસ ખર્ચનો અર્ધો આનો લાભ મોકલવામાં આવે છે.

શુભાવક—શ્રીઓને પ્રસન્ન થવાના નાણુક અને ગંભીર મામલા વખતે ખાનમાં રાખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિમદ્ધ ઔપધાત્ય,

જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આપદર,
એક અભેદમયે પ્રતીતિ,
અલગિત માણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

સુદર્શન
જોમ એ જોમ, જોમ એ
જોમ એ જોમ, જોમ એ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં મળ્યાં અને સ્વરૂપતા (વચાર.))

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્

તન્ત્રી—માધવજીલ નભુભાઈ દિવેદી

પુસ્તક રૂપ, અંક ૧૨]

(માસિક)

[ઑગસ્ટ, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
દિવ્યજીવન.	૩૨૧
રાજ્ય.	૩૬૫
કાવ્યાર્થ-પ્રદીપ.	૩૨૬
વેદાન્ત.	૩૩૫
વિવિધ-સંગ્રહ.	૩૩૮
સ્વામી શ્રી નિં નંદ સાથેનો વાતલાપ.	૩૪૧
કવિવર બાણભટ્ટ	૩૪૬

અમૃત્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગલનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધાનના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની રીકીટ મોકલવી.

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાચીનો ઉત્તમ નિબંધ.

શ્રીસમાગમ—દીર્ઘાંશુ તથા આરોગ્યની જલવધુ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પદ્માભાનાં પત્ની સત્યભામા પ્રતે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય

વિધે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફ્રેન્સી છુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ છુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માલિની—અણી બાજતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉચ્ચતી વયના અગ્રણ બાળકોથી થતી ભૂલોપર લક્ષ્ય ખેંચનારો અપૂર્વ વિષય

સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટબની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાલગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવગુરુવિદ્યા—ભવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લેખ અને પૃથ્વીસ્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આકુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી બાપાનું વેદક ચોપાતીયુ. માત્ર નમુનો જ મફત

ફ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસા, સુસોબિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી રૂત્તિ તેવું કૃત્ય કૃતમ્-પણુ, હૃદયરો અનુચિત, વાદીના ગેલાબમાં અપાયેલા ફ્રેન્સી, એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એન્ડ્રિયોટલ, ખવાળ ખીજર અને મહેતર અલીખાસના અમતકાન્દિ ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણુવાળેગ મુજબ વાર્તા.

અલંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૭ અલંકારોના દર્શાવ તથા સમગ્ર સાચું સરોત પુસ્તક, માત્ર બી એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાપાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગાપદેશિકા—જુદાં જુદાં વ્રેસક દરોનું વર્જન, કારણ તથા ઉપાયોનું સંપૂર્ણ સંગ્રહ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર આમારા માહકોને જ ટપાસ અર્થનો અરધો આનો લક્ષ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—શ્રીએને પ્રસવ થવાના નાણુક અને ગંભીર મામલા વખતે ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગે વિંદજી,

આત્મકનિમિત્ત ઔપધાત્ય,

જામનગર-કાઠીઆવાડ.

આવૃદ્ધિ.
એક અબોહમાર્ગે પ્રવાસી,
અહનિષ્ઠ અણિયાન નણભાષ દિવેદી.

સુદર્શન.

મુદ્રી,
કે. જી. એ. એલ. એલ. એલ.
કે. જી. એલ. એલ. એલ. એલ.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યંપરંધીમહિ ” —માતૃવત્તમ.

તત્ત્વ—માધવલાલ નણભાષ દિવેદી.

[પુસ્તક રૂપ, અંક ૧૧]

(આસિક)

[આગસ્ટ, ૧૯૧૦.]

દિવ્યજિવન.

(અનુસંધાન ગતિકથી.)

મહેને છે મૃત્યુ બહાણું તે આવશે સાદ મારતાં,
આવાહી મૃત્યુ દેવી કે દાહથી મરણું બહાં. ૩૦

આવી તત્પર એ બની ગઈ જવા સંકલ્પ કાંઈકરે,
કે એ રાહ જૂવે કહાપિ મૂળથી આગા ચવાની કંઈ;
ત્યાં તો અન્ય દિશા ઉભી ઝળકતી મૂર્તિ નવી કાંઈએ,
આહા! એ ભગિની હતી મરણની આયુષ્ય દેવી ખરે! ૩૧

બૈદાસ્ય એના મુખડે છત્રાયું,
શાયી? જણાયું નહિ કાંઈ એ તો;
ભોતી કંઈ મૃત્યુ ભણી દીકીને,
ને દીન ભાવે વદતી વળા એ ૩૨

“ અકૃત્ય આ સદુજ છે ઉરમાં વિચારં,
પ્રારમ્ભ તે પછીજ હું તંવ કાંઈ સૌ એ. ”

“ ના બહેન, દોષ મુજનો જરી દાસી ધમે,
આચા ઉઠાવી દિર ” આપુ પ્રતિ ઉચારે. ૩૩

આપુને મૃત્યુ દેવીની પાછળે કોઇ છે હજી,
દાસીઓ સાથ ત્હેની છે, ઉભી બે સેવના કરે. ૩૪

કર્તવ્ય દેવી ઉભી, પાસ ઉભી પ્રશંસા,
ને અન્ય બાળુ ઉભી આ રહી ધોર નિન્દા;
કર્તવ્ય છે શુભ અશુભ કરે પરિક્ષા,
કૃત્યો પ્રમાણ નિરખીજ અનુસારાવે. ૩૫

આચારી રાહ જોઇને મૃત્યુ દેવી ઉભી રહી,
શરી ત્હેના પ્રતિ જોશ્યો પ્રાર્થના મિશ્ર શબ્દ આ. ૩૬

“ દેવિ! સ્વાગત તું, કયું સ્મરણ ત્હાં આવાગમી તુર્તને,
માતું હું ઉપકાર શબ્દ શુણ્ણે મહારાવતી આટલા;
મ્હારે ના કંઈ નામ ચિન્હ ભમતું ઇચ્છાન કીર્તિ તણી,
પ્રાર્થુ એજ પ્રયોજને કંઈ મ્હને સંપૂર્ણ તું બાળજે. ૩૭.

પ્રાર્થના એટલી મ્હારી, નિશાની કાંઈ ના રહે,
સ્વર્ગ કે મોક્ષની મ્હારે, જરાયે વાગ્ધ્વના નથી. ૩૮

નથી હું જાણતો કાંઈ, સુખ દુઃખ તદ્દાવતો,
અન્તે એ સાર શોધ્યો કે, શું સ્વર્ગે વળી મોક્ષમાં ? ૩૯

મોળો રહ્યો બટકતો અહિંને તહિં” હું,
સૌ ઇશ્વરી નિયમમાં સઘળે તણાતો;
આ દેહ શું ? હૃદય શું ? નહિ જાણતો કે,
જાણું નથી કંઈજ હું ઉપયોગી તેથી. ” ૪૦

કર્તવ્ય દેવી બધી ફેરવી સુખ મ્હારું,
આનન્દ મિશ્રિત કરી જ્યાં વન્દનાઓ;
“ મ્હારે નથી જરૂર કીર્તિ તણી જરાયે,
મિથ્યા પરિશ્રમિત ના કરશો પ્રશંસા. ” ૪૧

સાચે મમ્મું સ્મરણ કે સ્મરી આત્મનિષ્ઠા,
ત્હેને ક્યાં વચન બકિત મુખે ધીરેથી;
“ જો એકતાર તવ સાથ રહ્યો દમેશા,
તો રાખજે સ્મરણ મ્હારું જરા ‘દત્તોએ’. ” ૪૨

સમ્બોધું આત્મનિષ્ઠાને આશા આશ્રય પામતી,
તેથી કંઈ રનેહ બાવે એ દંદિ મ્હારા બાણી કરે. ૪૩

શબ્દોની પૂર્ણતા સાથે મૃત્યુ જ્યાં ગ્રહતું મ્હને,
આશાએ અન્તઃજ્ઞાને દંદિ ફર જરા કરી. ૪૪

બોલી “સુધૈય” નયનો પછી મીઠીએ,
ને આસ રન્ધન કરે કંઈ કારણાય;
આશ્રયથી વ્યક્તિ હું થઈ સ્તબ્ધ ઉભો,
અન્તઃજ્ઞાણ મ્હડતીજ સમાધિ પામે. ૪૫

જ્ઞાતી પૂર્વ બાળુ ત્યાં શોખાઓ ફાટતી જતી,
તે સાથે વ્યક્તિઓ દૈવી ભૂમિએ ઉતરી પડી. ૪૬

શ્રદ્ધા, ક્ષમા, ધૈર્ય સુવર્ણ રંગી,
વિદ્યા પ્રકાશેજ નવીન રંગી;
આવી કવિતા વળી પ્રેમ દેવી,
વિદ્યા કવિતા મળી એક રૂપ. ૪૭

આશાને ધૈર્ય બનેતું, રૂપ એકત્ર ઉદ્ભવ્યું,
વળી ત્યાં સખીઓ સાથે, આત્મનિષ્ઠા વિરાજતી. ૪૮

એ સૌ દૈવી પ્રકાશ જ્યાં પ્રસરતો સર્વત્ર એ સ્થાનકે,
નાકે ચિન્હ જણાય એ તિમિરતું, એ નદ પામ્યું બધું;
વિદ્યા આદિ સુર પ્રકાશ પડતાં નાએ અવિદ્યા રહે;
પૂજે પાદ અસુરતા નિયમએ સુરતાતણા સર્વદા. ૪૯

દૈવી એ મણ્ડલે ત્યાંતો, મ્હનેયે દિવ્ય લેખ્યો,
સુશ્રુષા આદરી મ્હારી, આયુષ્યે જીવકયો પછી. ૫૦

એ સ્વામ્યજ્ઞાતાણી શીતલ છાંય નીચે,
આયુ તણા મૃદુ સુકોમલ અંક સતો;
આનન્દમગ્ન હૃદયે ભરી છે મૃદુતા,
ને પારણે રસિક હું ઝુલતો જણાઉં. ૫૧

નિષ્ઠાએ દિવ્ય જ્યોતિમાં, સ્વાત્મરૂપ ધરી લીધું,
અને એ જ્યોતિ વિસ્તારે, દિવ્ય દિવ્ય બધું થયું. ૫૨
શ્રદ્ધાને શાન્તિ આવીને, આયુના પક્ષમાં ઉભી,
સાકલ્ય કાર્યતું પ્રેક્ષી, મગ્ન મગ્ન સદૃશતાં. ૫૩

એક આ પ્રેમદેવી છે, અન્ય આ કવિતા ઉભી,
દૃષ્ટિઓ સુદૃઢ તેઓની, હૃદયે રિખત કંઈ બરે. ૫૪

કવિતા ટાળતી વાણ, પ્રેમ સેવતી પાદને,
હૃદયે ધૈર્ય પમ્પાળે, ક્ષમા સ્તોત્ર બણ્યાં કરે. ૫૫

સર્વએ દૈવી સમ્પત્તિ, અર્પે આશિષ લક્ષ્મી,
સ્નેહના શબ્દ મીઠાએ હૃદયે રસ રેલતા. ૫૬

“જગજીવન કંઈ ઉચ્ચ એણીનું, કાર્ય પરત્વે ભ્રમ—
નીતિ, રીતિ, પ્રીતિ આદિ મધુ બરી નજરે દેખ—
—મધુર ઉર તહાઈ હોળે. ૫૭

કુસુમિતવય તવ અધુના તદપિ, યુવા જરા છે ભ્રમ;
તિમિર વિઘ્ન દૂર કરવાં પછીએ, લાસિત્યે સૌ રમ્ય.
—લાસિત ઉર તાઈ હોળે. ૫૮

નિસર્ગ જીવન બિજ માર્ગમાં; નૂતન રંગ અનેક,
કલા, કલ્પના, કવિતા બણી કે રસભરી દૃષ્ટિ કેંક;
—રસિક ઉર તહાઈ હોળે. ૫૯

હૃદય હૃદય મગતાં, મહતાં કંઈ માર્ગ પરિચય યામ,
વિવેક બુદ્ધિ શુદ્ધિ આદિથી, સ્વર્ગીય પ્રેમ પમાય;
પ્રેમી ઉર તહાઈ હોળે. ૬૦

મધુર, લાસિતને, રસિક પ્રેમી કે હૃદયે સદૃશ મગાય,
ઉચ્ચ ઉચ્ચ અભિલાષા, નિષ્ઠા દૈવી અવલોકાય;
દિવ્ય ઉર તહાઈ હોળે. ૬૧

વિશ્વાશ્રમ. } સ્વામિ સ્નેહજ્યોતિ.
ડીસેમ્બર. ૧૯૦૫

રાજા.

શ્લોક.

રાજનીતિ ધર્મ પ્રેમી, દેશ રક્ષક દેવતા;

ક્રમા શુભે પૂર્ણ રાજે, સુખ તે કહું પાંચ । આ.

: શાદૈલવિકીડિત.

- ૧ માનીને નિજ બાળ જન્મ મનથી, પિતા રૂપે સર્વથી,
આપી ભોગ સુયોગ દિવ્ય તનનો, વાત્સલ્ય પ્રેમી થતાં;
સાકેતિક સ્વનામ શૂપ તપતિ, સકેત સાચો થવા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૨ જીતેદ્રિય, અજીત શત્રુ દમને, સ્વાનંદ સંક્ષેપમાં,
આકર્ષી સહુ પ્રેમ જીવ્યું નંગમાં, સાધુ મુખે મૂકતાં;
નિયોજી નિજ અર્થ કાર્ય સધળાં, ઔદાર્ય પ્રેમે સદા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૩ ક્ષિતિ જન્મ સદૈવ ક્ષામ્ય યજ્ઞતાં, વિવિધતા વાસતાં,
આપી સૌ રસલ્હાણ ઉર કરથી, વાચા ક્રિયા મર્મમાં;
પોતાને સહુ દેશ વેશ વસતા, ક્ષિત્યંશ સોભાવતા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૪ આકર્ષી રવિ જન્મ સક્ષમ કરથી, પૈસો પ્રજા પાસથી,
ખર્ચા સૌ હિત કાજ દેશજનતા, સૌન્દર્યને સાચવી;
રાત્રિદિન પ્રકાશ સૌખ્ય સધળે, સુદૈશ સોભાવતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૫ હરેહર સદૈવ તકં સરતી, નીતિ રતિ ધર્મદા,
ક્રિયાને રસ પદ્મ મિષ્ટ બનવા, જીવ્યું સહુ જીવવા;
નિન્યા ક્રમ અંધ નેમ સધળે, અમિત્વ પરકાશતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૬ સુરા જન્મ સદૈવ લોક સધળે, સત્તા ધરી બેસતા,
ભાષાતો લઘુ રાજા તેમ કંઈ કે. જીવાઈ ખાતા બધા;
પૂજે માની અધીસ એમ નિજનો, શકાંશ દર્શાવતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

- ૭ કાયાચાર કપાટ દક્ષપણુને, ખુશાં ધરી સર્વેદા,
ચોરાદિ બચકાર લોક હૃદયે, સંત્રાસ સંપૂરતાં;
વજાંગી નિજ દંડ ઉમ્ર બળથી, કૃતાંતતા દાખતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૮ વાયુરૂપ અરૂપ વ્યાપ્તપણથી, લોકોતણાં ઉરમાં,
રાજ્યે પ્રેમ પ્રપૂર્ણ બકિત વસંતી, છે કેમ તે બળધવા;
સંચારી રહી ગુપ્ત મંત્ર બળથી, વાયુપણું વાસતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૯ સ્વાદે બિન્ન અસંખ્ય રૂપ રસતાં, સૌ આપધિ પોષતાં,
ઉદ્ધુ જેમ પ્રતાપ પૂર્ણ કરથી, બિન્ના રૂચી લોકમાં;
સાધી ચિત્ત અબેદ બેદ રસતાં, ચંદ્રાંશ ચૂમાવતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૦ વારિ જેમ પવિત્ર ઉર કરવા, બાવિ તૃપા તોષવા,
ચીલામાં અચલિત સર્વ સરવા, સૌ રંગ રંગી થવા;
આપોપે રહી દૂર ઉર સપજે, વાહણુતા વાસતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૧ પૈસા પૂર્ણ અખૂટ કોશ જ ગતિ, સંભારતાં સાંચતાં,
ઔદાર્યે ધરી ઉર દેશ દીનતા, દીગંત દૂરે થવા;
નિત્યે નૌતમ નેમ ક્ષેમ રસતાં, યક્ષેશતા દાખતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૨ જાતિ રંગ વિદેશ દેશ વળતી, રા'રંક શ્રીમંતતા,
ઉરોચી રખસતા સુધર્મપતને, ન્યાયી તુલા માડતાં;
થાવા શાસન સત્ય શુદ્ધ મનથી, પૂજી રૂડી સામ્બતા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૩ ન્યાયી કાર્ય સુપુષ્પ ઉર હરતાં, સૌ વાત દારે જતાં,
સાંધાનાં મધુપ્રેમ નૈતિક દયા, મુગધ રંગે બર્ષાં;
ચોટલાં બહુ સદ્ગુણ તંત્ર નિરખી, સર્વજ્ઞ રાજ થતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.
- ૧૪ છે માયે મુજબાર કોટિ છવને, પોપ્યા તજો જાણતાં,
વિવેકે સદ્ ચિત્ત સ્પર્શ કરતાં, આગાનુસારી થવા;
રાખી શાસન સર્વ ન્યાય સુમતા, સાયે દયા પૂરતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજા ખરા રાજતા.

- ૧૫ નીતિ શાસ્ત્ર પ્રવીણ અંગ સધળાં, રાજ્ય ક્રિયા સુનમાં,
છે પેઢી દરપેઢી માન્ય થયલાં, તેને લઈ રહાયમાં;
પોતા જોમ બધાય ઇશિ ઉરનાં, છે વારસો માનતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૬ વિરાગી કરી ઉર રાગ રસતાં, શુર રૂપે સર્વના,
કૃપોથી દઈ બોધ લોક સધળાં, સુધારતાં સર્વથા;
સુધાવાર સમાન રાષ્ટ્ર યથાની, વિષ્ણુપદી વારમાં,
ન્હાતી આપ પ્રજા વિલાસ નિરખી, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૭ ખરે નાહિ અશુભ કાર્ય કર્મમાં, પૈસો પ્રજાનો મળ્યો,
આરાધી વન ગામ ધામ સધળે, નીતિતથાં દર્શનો;
ગાળી જીવન પૂજ્ય પૂજ્ય બનવું, ઉરે સદા રાખતાં,
દાખી નૈતિક ચિત્ર લોક યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૮ સંયોજેલ સંમાજ હિત કરણે, ધારા સુધારા બધા,
આપે પાળી પળાવતાં સદુ કને, ના બેઠ બાવી થતાં;
વિના કંપ જરૂર દદ હૃદયે, શિક્ષા સત્તા સાધતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૧૯ દુઃખીનાં દુઃખ સુશુતાં લવ નહિ, કોધી થતાં કારમાં,
ન્યાયે દુઃખ અદુઃખ સદા બનવા, બહારે ધસી વાજમાં;
પિતાં બાવ પુનિત ધર્મ નિજનો, ધારી સદા ઉરમાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૨૦ આજે આ કર્ણુ કાલ્ય આમ કરવું, એ નિત્ય નોંધે ધરી,
વેળાના કરી ભાગ ભાગ સધળે, ધાર્યું બધું ગોઠવી;
મિતાચાર રહી સદા સમયમાં, શ્રૂપાલતા દાખતાં,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૨૧ વિશ્વાસે રમી સાવ રાજ્ય સધળું, ખીજા કરે આપતા,
રૂડે રાજ સુધમ કાર્ય સધળાં, જાતે તપાસી સદા;
નિરપેક્ષ નિજ ઉર ગૂર ભરતાં, આંખી ખરી યોગ્યતા,
પાળી આપ પ્રજા સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.
- ૨૨ વિદ્યાથી શુચિ ઉર તર્ક સખળે, રાજ્ય પ્રજા હિતમાં,
સુધાભાવ ભરિત શ્રેષ્ઠ કૃપનાં, વૃદ્ધોં રૂપી હીરલા;

રાખી પાસ સરેવ સ્વય કહવે, લે બોધ તે ઉરના,
પાળી આપ પ્રજ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજખરા રાજતા.

૨૩ રામાદિ સમ ધર્મ ધ્યાન થયલા, રાજ તથા નામમાં,
અશાંશે અચલિત પ્રેમ યશવે, સંભાર સંભારતાં;
સાધી ઉર અસાધ્ય એક ઉરનાં, વાણી ક્રિયા તકમાં,
પાળી આપ પ્રજ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.

૨૪ દ્વિજતિ ગુરુ ગાય ક્ષોણી અખલા, રક્ષા થવા સર્વથા,
સેનાની બની સૈન્ય અગ્ર સધળે, સંગ્રામમાં શોહતાં;
કીર્તિ ધર્મ કિરીટ જ્યોત કરથી, જોવારણા પામતાં,
પાળી આપ પ્રજ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.

૨૫ પોતાનું સદુ શ્રેય સાથે બનવા, શ્રેયી પ્રજના યતાં,
સાધુતા મયઃઉર ચાંપી સધળા, શ્રેયેશ્વરને સર્વથા;
સ્વર્ગાતીત સુદિન તેજ તરલા, ખ્યાતિ ચીર વાસતાં,
પાળી આપ પ્રજ સુપ્રેમ યજ્ઞને, રાજ ખરા રાજતા.

સંલોક.

પ્રજ દિતે આત્મ દિત, જોઈ જે કોઈ રાયતા,
તેજ રાજ ચીરખ્યાતિ, વિશ્વ રમતી રાખતા.

પી. પી જૈનદાસકુંઘ
પાયધોણી-સુબ્યાઈ. }

‘ યજ્ઞ વિહારી. ’

॥ કાવ્યાર્થ પ્રદીપ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આ ઉચ્ચ રિથિતિનું દર્શન બ્યવહારમાં અનેક રીતે થાય છે. જગતના સર્વ ધર્મ પ્રવર્તકો આ ઉચ્ચકોટીના આત્માનો આવિર્ભાવ હતા એ તો સર્વ મનુષ્ય સ્વીકારશે અને એ આવિર્ભાવ આપણે જાણીએ છીએ તેમ તેમના ધર્મ પ્રવર્તક વિચારોમાં જ ચએસો છે. નીતિ એજ એમના આત્માનું જીવન આપણે જાણ્યું છે, અને જે જે અગ્રગણ્ય ધર્મ આખા જગતને દોરી રહ્યા છે તે સર્વનું ખંધારણ એક જ નીતિના સૂત્ર ઉપર રચાયેલું છે. પ્રવર્તક જૂદા પણુ તેમની ઉચ્ચતાનો આવિર્ભાવતો સર્વત્ર સરખોજ જણાય છે. કોઈક ઈશ્વરમાં સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ કરી તેનેજ સસ રૂપ સ્વીકારતો હશે તો કોઈ જીવ ઈશ્વર ઉભયની એકતા સ્વીકારતાં બ્રહ્મના વિચારનો પ્રવર્તક હશે. કોઈ ઈશ્વરમાં મનુષ્યાત્મક ઉચ્ચ ગુણનું આરોપણ કરતો હશે તો કોઈ નિર્જીણ ઈશ્વર ગણ્યા છતાં મનુષ્યની ચિત્ત રિથરતા અર્થે એક મૂર્તિમાં પણ નિર્જીણ ઈશ્વરને પૂજવતો હશે. સર્વ કોઈ પોતાના દેશકાળની કેળવણીના પ્રમાણમાં આવા વિચારમાં વધતા ઓછા વધેલા હશે; પરંતુ એમના આત્માની ઉર્ધ્વગતિનો વેગ સર્વમાં એકજ દિશા પ્રતિ જતો હોવાથી તેમના બ્યાવહારિક આર્વિભાવે તો નીતિતત્વમાં એક જ રૂપે દર્શન દીધું છે. અને આ દર્શનની એકતામાંજ ધર્મના મતાંતરની પાર રહેલું એક સસ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોનારની નજરે ચઢે છે. ધર્મ પ્રવર્તકનો ધર્મનો એક વસ્તુ સંબંધે ગમે તેવો સિદ્ધાન્ત હોય પરંતુ નૈતિક તત્ત્વ વિના તેને શાન્તિ વળતી નથી અને આખી દુનિઆની પ્રજા ગમે તે ધર્મમાં વહેંચાયેલી હશે, અને તેના ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તમાં કેવળ અચાત હશે; તો પણ તેના ધર્મમાં બતાવેલા નૈતિક તત્ત્વમાંજ મોહ પામી, તેજ તત્ત્વના સૂત્રથી પોતાના ધર્મની સાથે બંધાઈ રહ્યા છે. મુખ્ય સિદ્ધાન્તને સ્વપ્રમાય નહિ સમજનાર તેના નીતિ પાકનું શત્રિ દિવસ અધ્યયન કરી પોતાના જીવનને સફળ કરે છે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે મનુષ્યનો આત્મા જરાક પણ ઉર્ધ્વગામી થવા લાગ્યો કે તરત સ્વભાવે જ અનેક વસ્તુમાં એક વસ્તુની ઘટના કરવાવાળી બુદ્ધિ પોતાની શોધમાં જગૃત થાય છે, અને તે એક સત્ય વસ્તુને જો કે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોતી નથી છતાંય જે સસરૂપ વસ્તુ આટલી શોધને અંતે એને સ્પષ્ટ જણાઈ પરમ શાંતિમાં મૂકનાર છે તે વસ્તુ એની અજ્ઞાન અવસ્થામાં પણ એનો રસ્તો સરલ કરવા વારંવાર એની નજર આગળ તરી આવે છે. મનુષ્ય તે વસ્તુ જોતો નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં તેનો બાસ થાય છે ત્યાંજ એને શાંતિ વળે છે. એને કેમ શાંતિ વળે છે તે સકારણ પોતે સમજી શકતો નથી, કારણ કે વસ્તુ સ્પષ્ટરૂપમાં એને જણાઈ નથી. પણ તેવસ્તુનો બાસ સરખો થતાં એને શાન્તિ વળે છે એતો નિર્વિવાદ છે. ધર્મ પ્રવર્તક એની શોધમાં કેટલોક માર્ગ કાપી સાધારણ મનુષ્ય કરતાં આગળ વધેલો હોય છે, અને જેટલા રૂપમાં એને સ્પષ્ટતા આવતી ગઈ હોય તે રૂપમાં તે વસ્તુને જનસમૂહ આગળ ધરે છે. પરંતુ યથાર્થ વસ્તુનો પત્તો નહિ લાગવાથી આખરે નૈતિક તત્ત્વ કે જ્યાં સત્ય વસ્તુનો બાસ સર્વને થાય છે તેના ઉપર જ ધર્મનું ધારણ સામાન્ય રીતે એને સ્થાપવું પડે છે. દરેક ધર્મમાં સિદ્ધાન્તની ભિન્નતા છતાં, નીતિ તત્ત્વના અસ્તિત્વનો સવિચાર ખુલાસો આવાજ કેટલાક વિચારથી કરી

શકાય છે અને જોકે આવા ધર્મપ્રવર્તકો ઉચ્ચઆત્માના આવિર્ભાવવાળા હોઈ કવિતાના ઘણાક અંશથી ભરેલા હોય છે, છતાં કળાવિધાન તથા ઉપર જણાવ્યું તેમ નૈતિક તત્વના જ સ્પષ્ટ દષ્ટા ન હોઈ કવિની કોટિમાં આવતા નથી. એમના સિદ્ધાન્તો અનેક મનુષ્યને તૃપ્તિ આપે છે કારણ કે એમાં નૈતિક તત્વનો સ્વિકાર કરેલો છે અને એમના આત્માની ગતિ ચતિ ઉર્ધ્વ છે પરંતુ તે નૈતિક તત્વ ચિત્ત શાન્તિ અર્થે એમને સ્વીકારવાં પડેલાં અને એમના પોતાના અન્ય સિદ્ધાન્તની પેઠે તેના એ સ્પષ્ટ દષ્ટા નથી તેટલા પુરતી કવિત્વની એમનામાં ખામી હોય છે. જ્યાં જ્યાં આવા ધર્મ પ્રવર્તકોમાં આ ઉભયની ખામી જણાઈ ત્યાં તેઓ ઉત્તમ કવિ તરીકે પણ પૂજ્યથા છે અને ભગવાન વાલ્મિકિ અને વ્યાસનાં દષ્ટાન્તો આપણા દેશમાં સર્વને સુવિદિત છે. ઉપનિષદ અને વેદના દષ્ટાઓ ઉત્તમ કવિની કોટીમાં નામાંકિત થઈ ગયા છે, માત્ર કળા વિધાનમાંજ અત્યારની દૃષ્ટિએ આપણને કંઈક ખામી જણાય પણ કળાતો દરેક કાળમાં ફરતી જાય છે. એ કાળને યોગ્ય કળા હોય એટલે કવિત્વના સર્વાંશ આવી જાય છે.

આપણા દેશમાં તો પુરાણ કાળથી એકજ સત્યવસ્તુની માન્યતા ચાલતી આવે છે અને આત્મામાં જગત્ની સર્વ વસ્તુનો સમાહાર કરતાં ધર્મોચાર્યો અને તત્વવેત્તાઓ તથા કવિઓ વિવિધ યુક્તિદારા એનું એજ સત્ય પ્રજ્ઞ સમક્ષ મૂક્યા કરે છે. કેટલીકવાર અન્ય દેશની પેઠે વખતો વખત લોકની માન્યતાને કંઈક જૂદી દૃષ્ટિ આપી દીધેલી જણાય છે પરંતુ એ સર્વ મતાન્તરમાં અન્ય દેશના કરતાં આપણે અહીં આત્મદૃષ્ટિનો મત છુપાતો છુપાતો પણ સર્વત્ર દર્શન દે છે, અને આ સત્ય દૃષ્ટિમાંજ બાહ્યની સર્વ વસ્તુને એકત્ર કરી આત્મદૃષ્ટિમાં સમાવવામાં આવે છે. આથી કરી જનમંડળની સામાન્ય વૃત્તિઓ એજ આત્મ વિદ્યાસની લુહાવાળી રહે છે અને આ આત્મદૃષ્ટિનું સ્ફુરણ થતાં આનંદને અનુભવે છે. આવી વસ્તુમાત્રમાં અર્થેદાકારવૃત્તિવાળી આત્મદૃષ્ટિ અથવા આત્માની સર્વ વ્યાપકતા અને આત્માથી કંઈ પણ ભિન્નવસ્તુ નથી એ હૃદયગત માન્યતા અને સત્ય વ્યવહારમાં કેવળ નૈતિક તત્વમાંજ દર્શન દર્ષી શકે છે, અને અહીંજ જગત્ની સર્વ નીતિની કુચી આપણને જડે છે જ્યારે સર્વ દેશમાં નીતિનો સ્વીકાર કંતો ધર્મ પુસ્તકો ઉપર કે લોક માન્યતા ઉપર આશ્રિત કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે અહીંયાં નીતિનો સ્વીકાર આ આત્મદૃષ્ટિના નિર્સર્ગજ્ઞ રૂપે થયેલો છે. જ્યારે અન્ય દેશમાં આત્મ તત્વની ઝાંખી કેવળ અસ્પષ્ટ હોઈ મનુષ્યની ચિત્ત શાન્તિ અર્થે જ નીતિનો સ્વભાવે સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે, ત્યારે અહીં આત્મ દૃષ્ટિએજ સર્વ વસ્તુનો આહાર કરતી એક સત્ય વસ્તુ મનાતી હોવાથી નીતિ જાણે તેમાંથી સ્વતઃ સિદ્ધ જ્ઞ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મનુષ્યનું સ્વાભાવિક યુદ્ધિચાંચલ્ય આ નીતિનું દર્શન થતાં શાન્તિ અનુભવી આનંદ પામે છે.

આ આત્મદૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ જગત્ના વ્યવહારમાં મુખ્ય ત્રણ રીતે દર્શન દે છે અને સર્વદા તે આખા જનમંડળને આનંદ ઉપજાવનાર નીવડે છે. સમસ્ત જગત્ કેવળ આત્મરૂપ જણાતાં આત્માનું સ્ફુરણ પ્રેમ, કરુણા કે વીરત્વ એ રૂપે પ્રવર્તે છે. જગત્ને આનંદમાં નેહી પોતાને આનંદ થાય અને તેને પોતારૂપ માનતાં એવી દૃષ્ટિમાત્રથી પરમતૃપ્તિને પામે એ પ્રેમનું લક્ષણ છે. અન્યને દુઃખ થતાં તે અન્યને આત્મરૂપમાનતાં પોતે પણ દુઃખી થાય એ પ્રેમનું રૂપાન્તર કરણાનું લક્ષણ છે અને તે દુઃખી અન્યનું દુઃખ ટાળવા પ્રેમાવેશમાં આવી

પોતાનું બાન ક્ષુધી પોતાનો આત્મ ભોગ આપતાંય પ્રેય વસ્તુનો બચાવ કરવો તે વીરત્વ આ ત્રણે આવિર્ભાવ આત્મદૃષ્ટિનું નિસર્ગે દર્શન છે. આ ત્રણે આવિર્ભાવ-પ્રેમ, કૃષ્ણા અને વીરત્વ-એ જગત્પત્ની નીતિના મૂળ-સ્થંભરૂપ છે અને આત્મદૃષ્ટિની સાથે કાર્ય-કારણત્વના સતત સંબંધવાળા છે. ત્યાં ત્યાં આ ત્રણુ વૃત્તિઓનું દર્શન થાય છે ત્યાં આત્મદૃષ્ટિનું દર્શન થતું હોવાથી મનુષ્યની સ્વાભાવિક ચંચળતાવાળી બુદ્ધિ શાન્ત થઈ આનંદ અનુભવે છે, એ પ્રેમ એ કૃષ્ણા અને સ્વાર્થાર્પણને પૂજે છે અને એમાંજ અનેક વસ્તુની ધટના કરતી એક આત્મવસ્તુને જોતાં કૃતકૃત્ય માને છે. જ્યારે કોઈ આત્માની ઉચ્ચતા સામાન્ય જનસમાજથી એટલી આગળ વધેલી હોય જેથી તેનું આત્મદૃષ્ટિવળું જીવન જગત્ માત્રમાં એક જ સરખે ભાવે ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર કરતું થાય ત્યારે તે આત્માનો આવિર્ભાવ ઉપર જણાવી તેવી ઉચ્ચ વૃત્તિઓના જ પ્રવાહમાં દેખાવ દે છે અને એ વૃત્તિનો અસ્પષ્ટિત વહેતો પ્રવાહ-એને જ કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસનું નામ આપવામાં આવે છે. સાધારણ માણસમાંથી કોઈ વખત ઉચ્ચવૃત્તિનું સ્ફુરણ આપણે અનુભવિએ છીએ અને તે ઉચ્ચ વૃત્તિનું દર્શન કોઈ સારા સંસ્કારના દર્શન રૂપે દેખાય છે પરંતુ કવિમાંતો આવી ઉચ્ચવૃત્તિઓના આત્માનો જ આવિર્ભાવ હોવાથી સતત એક પ્રવાહ રૂપે જ વહી રહેલો છે અને કવિની કેવળ ઉચ્ચ સંસ્કારી જીવનની એજ વિશેષતા છે અને આ વૃત્તિ આંકસ્ત્રમાત્રિક નથી માટે ઉચ્ચપ્રતિષ્ઠાસ્પદ છે. કવિની આ વિશેષતાને લીધેજ પ્રથમ જણાવી ગયા તેમ એ સર્વ મહાપુરુષોના કરતાં વધારે માનનીય છે. એ ઉચ્ચતાનું જ સ્વરૂપ હોઈ એનું દર્શન અપ્રમાદાસ્પદ છે, ત્યારે તત્ત્વવેત્તાએ ઉચ્ચતાની નવી શોધ કરી હજીય તેને પોતાના જીવનમાં ધટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે તત્ત્વવેત્તાનો આત્મા ઉચ્ચતાના સ્વરૂપમાં અધાર્મિકતાની વૃત્તિઓ સતત પ્રવાહમાં વહેશે ત્યારે તે કવિની પ્રતિષ્ઠાને પામ-શે-ત્યારે તેનો આવિર્ભાવ શુષ્ક વૃત્તિવાળો નહીં રહે પરંતુ તે રસમય પ્રવાહમાં જગત્માં દર્શન દેશે.

આ પ્રેમ કૃષ્ણા અને સ્વાર્થાર્પણ વિવિધ પ્રસંગે વિવિધ રૂપાન્તર ધારણ કરે છે અને તેના પ્રત્યેક રૂપાન્તરમાં આ ત્રણુ વૃત્તિનેજ પ્રવાહ વહી રહે છે; માત્ર રથુળ દૃષ્ટિને આ સુખ્ય વૃત્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી પરંતુ તેના આત્માને તો એનો અનુભવ થતો હોવાથી તે શાન્તિ અને આનંદ અનુભવે છે. પ્રેમ જગત્પત્ની સર્વ વસ્તુના ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં જેમ આનંદ અનુભવે છે તેમ તે વસ્તુથી જૂદા પડતાં તેની જૂદાઈનું દુઃખ સદન કરે છે અને એ દુઃખમાં પણ એને સુખજ જણાય છે. જગત્પત્ની આનંદજનક વ્યવહાર તે જ્યારે પ્રેમનું પોષણ કરે છે ત્યારે તેવા સરસ વ્યવહારમાં પ્રતિસ્પર્ધી વસ્તુનો પ્રેમ અનાદર બતાવતાં તેના તરફ કોઈક ઉદાસીન ક્ષમા ભાવથી જુએ છે. પ્રેમની દૃષ્ટિએ ચહેલી વસ્તુ જ્યારે કોઈક અલૌકિકતા ધારણ કરે છે અને તે અલૌકિકતાના વર્ણનમાંજ કવિ આનંદ માની સુખ માની સુખ ભોગવે છે ત્યારે તેજ વસ્તુ ઉપર ઠરી રહેલી વૃત્તિ ક્ષણભર સર્વ વસ્તુના મૂળરૂપ આત્માને વિસારી તે વસ્તુના ક્ષણિકતાશનો વિચાર કરતાં આંસુ પણ પાડે છે. આ અને આવી ખીજ ધણી વૃત્તિવાળો સંસાર પ્રેમનોજ છે. જેવી રીતે કોઈ સૂક્ષ્મ વસ્તુમાં આવો પ્રેમ પરિણામ પામે છે તેવીજ રીતે સૂક્ષ્મ નીતિ સંદેશમાં પણ પ્રેમનો અંશ ધણીવાર દેખાય છે. કૃષ્ણાનો સંસાર પણ આવાજ વિસ્તારવાળો છે. સુંદર પક્ષી, કુલ કે કુદરતના દેખાવને છિન્ન બિન્ન થતો દેખી આત્મા કંચેલ કરે, ઉત્તમ શુશ્રૂષાળા અને ઉપકારક મનુષ્યના ઉપર દુઃખ પડતું જોઈ પોતે એટલાજ દુઃખનો ભોગ થઈ પડે; નીતિનો ભૌતિક

પરાભ્ય જોતાં અંતરાત્મા તપી ઉઠે તેમજ દુષ્ટતાનો આવિર્ભાવ વિનયી જોતાં ક્રોધ કરી ઉઠે, વખતે પોતેજ નિરૂપાય હોઈ અન્યનું દુઃખ જોઈ પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે. આવી અનેક રીતે અન્ય વસ્તુમાં વિકૃતિ જોતાં પોતામાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય એવો ઉચ્ચભાવનો સંસાર કૃષ્ણાનો છે. સ્વાર્થાર્પણનો ઉચ્ચગામી પ્રભાવ પણ પ્રસંગાનુસાર અનેકવિધ દર્શન દે છે. દેશના ઉપર, ધર્મના ઉપર, સંજ્ઞાનના ઉપર, સત્તારીના ઉપર, નૈતિક વ્યવહાર ઉપર, પ્રિય વસ્તુ ઉપર આકૃષ્ટ આવી પડતાં પોતાના સુખની લેશ પણ દરકાર નહીં રાખી પોતાના સર્વ-સ્વનું બળિદાન આપવું પડે તોય તેમનું રક્ષણ કરવાં આત્મા ધસી નીકળે, દુષ્ટ શત્રુની સાથે સંગ્રામમાં શરીરહાનીની દૃષ્ટિ કેવળ બંધ થઈ જાય, એના શરીરમાં રહેલું તમામ શૌર્યશુરી રહે, એની બુદ્ધિનો સર્વ પ્રભાવ એકાગ્ર થઈ સૂર્યના પ્રભાવ જેવો ઝળકી ઉઠે, વિનયને આ-વશ્યક ધૈર્યોદિ સર્વ શુણ્ણનું આલંબન કરી કેવળ અમય બની પરમાર્થ દૃષ્ટિથીજ જગતને નીહાળે, રક્ષણ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો બચાવ થતાં હાની કરતાં વસ્તુ ઉપર ક્ષમા ભરી દૃષ્ટિથી જુવે અને તેની પૂર્વની હાનીકારક પ્રવૃત્તિને વિસારી તેના ઉપર પ્રેમભાવ આણી પુનઃ આત્મદૃષ્ટિમાં સ્થાન આપે એવો વિવિધ વિષયી સંસાર વીરત્વનો છે.

આત્માના આવિર્ભાવની આ ત્રણે વૃત્તિને કાંઈક ઉપર બતાવ્યા તેવા બેદમાં વહેંચી શકાય પગ્તુ એ ત્રણે વૃત્તિનું મૂળ એકજ આત્મદૃષ્ટિવાળી ઐક્યભાવનામાં હોવાથી ત્રણેનો એક બીજા સાથે એવો સંબંધ છે કે એકમાં બીજી વૃત્તિના ઘણા અંશ વખતે જાગી જાય છે અને એકને બીજી વૃત્તિથી જૂદી પાડતાં કઠિન પણ પડે છે. પરંતુ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે એમનું પ્રયક્ષરણ કરી તપાસતાં આપણને સહજ સમજાશે કે આત્મદૃષ્ટિના ઐક્યનો આવિ-ર્ભાવ પ્રેમમાં જટલો સળગ છે તેટલો કૃષ્ણામાં નથી અને કૃષ્ણા કરતાં વીરત્વમાં તેથી કાંઈક અંશે ઓછો છે. પ્રેમમાં આત્મ અને બીજી વસ્તુની ભિન્નતાનો સ્વીકાર સરખો પણ સહન થતો નથી, અન્ય વસ્તુને આત્મ સ્વરૂપમાં ઘટાવતાં પ્રેમનો અવરૂપ આનંદ શુદ્ધી નીકળે છે. કૃષ્ણામાં એ જાને વસ્તુ વચ્ચે ભિન્નતાનો સ્વીકાર થતાં મુશ્કેલ નથી પરંતુ આ-ત્માની સત્યજ્યોતિ એટલી જ્ઞાત થઈ છે કે આત્મા એવા બેદનો સ્વીકાર કરતો નથી અને વસ્તુના દુઃખનો ધ્વનિ પોતામાંજ થતો જુવે છે. એવી બહારની સૃષ્ટિ જોઈ પોતે દુઃખી થાય છે. વીરત્વમાં કૃષ્ણાના કરતાં ભિન્નતાનો એટલે અંશે સ્વીકાર જણાય છે કે પ્રિય વસ્તુના રક્ષણમાં અન્ય વસ્તુનો નાશ કરવા સુધી જરા આત્યક્રો આવતો નથી. તેમાંય કૃષ્ણા અને પ્રેમની પેઠે આત્માએ અંદર ખાતેથી પ્રિય વસ્તુની સથે સ્વીકારેલા ઐક્યથીજ આ વ્યવ-હાર થાય છે. આવી રીતે ત્રણેની એકતામાં ભિન્નતા રહેલી છે અને ઘણી વખત એમનાં લક્ષણ બાંધવામાં આને લીધેજ કઠિનતા આવી જાય છે. આ પ્રમાણે જો એ ત્રણ વૃત્તિના સ્વરૂપ આપણે સ્વીકારીએ તો અવશ્ય આપણે કહેવું પડશે કે પ્રેમ એ સર્વથી ઉચ્ચ આ-ત્માનો આવિર્ભાવ છે; કૃષ્ણા અને વીરત્વ એ પણ ઉચ્ચ આત્માનાજ આવિર્ભાવ હોવા છતાં પ્રેમ કરતાં અનુક્રમે ક્રોધક દલકા પ્રકારના છે. એ સર્વમાં આખા જગતને આત્મદૃષ્ટિએ એકજ આત્મામાં સમાવું જોતાં બુદ્ધિનું ચાંગત્વ અદ્વિત્ય ધાય છે. બુદ્ધિની દૃષ્ટિ આત્મા ઉપ-રજ કરતાં પાંચ યાત્નિને અનુભવે છે અને આ સત્યનો દૃષ્ટા મનુષ્યમાં નીતિને પાળી શકે છે. આ ત્રણે વૃત્તિ નિસર્ગ અને ઉપર જણાવી ગયા તેમ સતત પ્રવાહમાં વહેતી રસરૂપે

હોવી જોઈએ. અહીં નિસર્ગ વિશેષણ મુકી ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું કારણ એ છે જે કેટલીક વખત કૃત્રિમતા આવી વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરી શકે છે પણ તે પ્રીતિને પાત્ર નથી અને આ કૃત્રિમતા ખોળી કાઢવાની કેટલીક સચના કળાના વિભાગમાં આપણે કરીશું.

પણ આ ત્રણે ઉચ્ચ આવિર્ભાવવાળી પ્રેમ કૃષ્ણા અને વીરત્વની વૃત્તિઓ શું છે ? આત્મામાંથી છૂટતા આ ત્રણે રસ પ્રવાહ સાહિત્યમાં શૃંગાર, કૃષ્ણ અને વીર એ ત્રણ મુખ્ય રસના નામથી ઓળખાય છે. આ ત્રણ રસજ મહાન કવિનું જીવન છે અને એ ત્રણ રસ-માંજ કવિ આત્માની ઉચ્ચતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ ત્રણે રસ* ઉપર બતાવી ગયા તેવી ત્રણે પરમ નૈતિકવૃત્તિનો સતત પ્રવાહ છે અને તેમનાજ ઉપર કવિ-પ્રતિજ્ઞાનો આધાર છે. આટલા સ્વીકારની સાથે આ શૃંગાર, કૃષ્ણ અને વીર એ ત્રણે રસની મર્યાદા પણ પ્રેમ કૃષ્ણા અને વીરત્વના સ્વરૂપથી બંધાય છે અને તેમનાજ ઉચ્ચ ગામી બાવથી નિયમાય છે. આવાજ કારણથી સાહિત્યમાં શૃંગારને રસરાજ ઉપનામ મળ્યું છે. કવિતાના વિષયે લખતાં ધણાક સાહિત્યકારોએ રસની સંખ્યા વધારી છે. એમાં આઠ, નવ, દસ રસ ગણા-

* એક વખત સાહિત્યના પારિભાષિક “રસ”ના લક્ષણ ઉપર વાત થતાં એક સાક્ષરે કહ્યું કે રસ એ અવર્ણ્ય માધુર્ય છે. અને એ માધુર્ય સમજાવી એના અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં એમણે બતાવ્યું કે સાકરનો ગાંગડો મોંમાં મૂકતાં જે માધુર્ય લાગે છે અને તે જોવું અવર્ણ્ય છે તેવો સાહિત્યમાં રસ છે. કેમ કવિતા વાંચતાં આપણને આનંદ થાય એટલે એમાં રસ પડે છે એમ આપણે કહીએ છીએ અને એવાજ અર્થમાં રસ સાહિત્યમાં વપરાયેલો છે. આ વાદ અને રસનો અર્થ યથાર્થ નથી. રસ જો અવર્ણ્ય માધુર્યનેજ સાહિત્યમાં કહેવાય તો બિભત્સ જે માધુર્યથી વિરૂદ્ધ અનુભવ કરાવનાર તેને રસ કહી શકાય નહીં તેમજ રૌદ્ર એ પ્રજા માધુર્યથી વિરુદ્ધ છે છતાં એ બિભત્સ અને રૌદ્ર પણ સાહિત્યમાં રસ રૂપે જ ગણાયા છે. માધુર્યની સાથે રસના અર્થને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. જોને વેદાન્તમાં ચિત્તવૃત્તિ કહે છે તે ચિત્તવૃત્તિ જો એક જ પ્રવાહમાં વહી રહી હોય તો તે ચિત્તવૃત્તિને સાહિત્યમાં “રસ” નામ મળેલું છે. “રસ” શબ્દ મૂળે દ્રવત્વના અર્થનો સાધક છે તેથી વૃત્તિ પ્રવાહને સાહિત્યમાં વેદાન્તની પરિભાષાથી જુદો પાડવા રસ એવું નામ આપ્યું છે. આ વૃત્તિ પ્રિય અપ્રિય મધુર કેકિલ્લ હોય એના ઉપર રસત્વનો આધાર નથી પરંતુ આવૃત્તિ સતત પ્રવાહવાળી છે વા નહીં તેના જ ઉપર તે વૃત્તિને રસનામ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ જ બિભત્સને રસ કહી શકાય. નીચવૃત્તિનો પ્રવાહ તે બિભત્સ રસ. આ પ્રવાહમાં માધુર્યનો વિરોધી અનુભવ જ છે છતાં એને રસ કહેવામાં હોય નથી અને સાહિત્યમાં એ પ્રમાણે જ માન્યતા છે. વળી રસના લક્ષણમાં બાવ એ શબ્દ પર્યાય જેવો સાહિત્યમાં વપરાય છે અને આ બાવ શબ્દનું મૂળ “ભૂ” હોવું એવા કિંબાપદમાં છે અને બાવ એટલે “સ્થિતિ” એવો અર્થ જ થાય છે. સ્થાયિબાવ એટલે સ્થાયિ ચિત્ત સ્થિતિ-સતત ચિત્તવૃત્તિ પ્રવાહ-એ ઉપરથી પણ રસનો અર્થ વૃત્તિ પ્રવાહ એમ જ સ્પષ્ટ થાય છે, રસ શબ્દને માધુર્યની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કવિતામાં સારો રસ પડે છે, એવી જે લોકોક્તિ છે તે ઉપરથી રસનો અર્થ કરવાની અને રસનો મર્મ સમજાવવાની યુક્તિ આવી રીતે સંભવ છે. લોકોક્તિમાં માત્ર એક અંશે જ સત્ય છે. સર્વ રસનો અનુભવ આનંદદાયી નથી. ઉપર જણાવ્યા તે ત્રણ રસ જ કાળ્યનું જીવન છે અને તે ઉચ્ચ વૃત્તિનો

વવામાં આવે છે પરંતુ આ સંખ્યા તો આખી મનુષ્ય જાતની વૃત્તિઓનું પ્રયક્ષકરણ કરતાં ઉપજાવી કાઢેલી જણાય છે. આ રસ સંખ્યામાં ગમે તે પ્રકારના સારા, નારા કેવળ અધમ અને નીચ એ સર્વ મનુષ્યની પ્રકૃતિનો ચિતાર બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને આ દૃષ્ટિએ તો જેમ જેમ મનુષ્યની કેળવણીમાં અને સ્થિતિની રચનામાં કેરફાર થતો જશે તેમ તેમ તેમાં વધારો પણ થતો જશે અને આવા રસની સંખ્યા વધારતા જવાની જરૂર પણ પડશે. કવિત્વની આપણી તપાસમાં તો માત્ર ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાપદ્ધિ આત્માની જ વૃત્તિનું પ્રયક્ષ કરણ કરવાનું છે કારણ કે એજ વૃત્તિનો આવિર્ભાવ આપણે કવિતામાં સ્વીકાર્યો છે અને નહીં. આપણું કવિતાનું ધોરણ જ જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર રચાયું છે એટલે આપણી કવિતામાં હરકોઈ વૃત્તિનો કે રસનો સમાવેશ થતો નથી. જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ રસનો આવિર્ભાવ જણાય ત્યાં કવિત્વ છે એ માનવું કેવળ ખોટું છે કારણ કે આપણે તપાસ્યું તેમ ઉચ્ચાત્માનો આવિર્ભાવ તો કેવળ ઐશ્વર્યાભાવનામય ઉપરના ત્રણ નૈતિક રસમાં જ થાય છે અને તેથી ઉચ્ચ આત્માના સાર જૂતો આ ત્રણ જ રસ કહી શકાય, અને તેથી એમને જ કવિતાના લક્ષણ સાથે સંકળી શકાય. કવિતાના વિચારમાં અનેક રસનો સ્વીકાર કરતા બીજા ધોરણમાં પણ એક વાત તો સર્વ માન્ય છે કે આપણે બતાવ્યા તે કૃંગાર, કશ્ણુ અને વીર, એ ત્રણે રસ કવિતામાં પ્રાધ્યાન્ય છે. કોઈ પણ કાવ્યમાં, કોઈ પણ નાટકમાં આ ત્રણમાંના ગમે તે એક અથવા તેમના મિશ્રણનો જ આશય લેવો જોઈએ; અન્ય સર્વ રસ તો ગૌણમત્રે જ પ્રવર્તે અને અર્થ જ એ છે કે આખા કાવ્યમાં કવિનો જે આત્મા આવિર્ભૂત થવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રેમમય કશ્ણુમય કે વીરત્વમય હોવા જોઈએ. રૌદ્રાદિ અન્ય રસ આત્મભાવાવલંબી નહોતી તે નીતિપોષક પણ નથી. એ બાવ મનુષ્યમાં બધા અને ક્ષુદ્રતાના દર્શક છે. રૂદ્રમાં કોઈનું પ્રાધ્યાન્ય હોય સ્વપર ઉભયને હાનીકારક છે; બધાનક રસ બાકા વસ્તુમાં કોઈક વિચિત્રતા અંગે બધપ્રદ મુણ્ણુ જોતાં તેને ત્યાગ કરવા કરાવવાની વૃત્તિવાળો છે; બિભત્સ

અનુભવ સદા આનંદદાયી છે તો એ ત્રણ રસ જ આલ્હાદકારક છે અને એ ત્રણ રસ જ કાવ્યનું જીવન હોવાથી રસનો માધુર્યની સાથે સંબંધ ધરાવનારો ખોટો અર્થ સાધારણ લોકમાં પ્રચલિત થયો હશે. વસ્તુતઃ એને માધુર્ય સાથે સંબંધ નથી. સાકરનો રસ કે કેરીનો રસ મધુર છે એ વાત વિચારવાથી માત્ર સમાન ઉચ્ચારવાળા આ “રસ” શબ્દ ઉપર આત્યાચાર થયો હોય તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે લીંબુનો પણ “રસ” કહેવાય છે અને તેમણે જ ખાટો હોય છે તેમ લીમડાનો “રસ” કહેવાય છે છતાં તેતો કડવો જ હોય છે. રસના આવાયથાર્ય સ્પષ્ટીકરણથી એના અવર્ણ્યત્વ જેવો ઉત્કૃષ્ટભાવનો દોષ દૂર થાય છે. આ સાક્ષરના રસના લક્ષણમાં રસને અવર્ણ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે વ્યક્તિપરત્વે રસની પરીક્ષા સ્થપાય છે. તમને જેમાં રસ જણાય તેમાં મને રસ જણાય! આવો સ્વચ્છંદી વ્યવહાર શાસ્ત્રી નિયમી શકાય નહીં, અર્થાત્ રસનું પ્રયક્ષકરણ કરી તેનો સ્પષ્ટ વિચાર કરી તેમાં રસ છે કે નહીં તે પણ નહીં કહી શકાય. રસ બ્યારે ચિત્તવૃત્તિ રૂપે સ્વીકારાય ત્યારે ચિત્ત-વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટભાવતા જતી રહે છે અને ઉચ્ચચિત્ત-વૃત્તિની મર્યાદા અમે ઉપર બાંધી છે તેમ બાંધી શકાય છે. વળી આ સાક્ષરના રસના આવા વાદ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે રસને બાવ (Concept) માથે કોઈ સંબંધ નથી. માત્ર એક કાવ્ય તમે વાંચ્યું એટલે સાક્ષરના ગાંગડની પેઠે રસ ગયો! આવા અર્થની અનુભવતાની કોઈ દેદ જ નહીં રહે !

એતો કેવળ નીચતાનો જ આવિર્ભાવ છે. અદ્ભૂત અને હાસ્ય ક્ષણિક વૃત્તિનો આવેશ માત્ર જ છે. અદ્ભૂત વૃત્તિના આવેશમાં વિચારની શૂન્યતા અને યુક્તિની ક્ષણિક જડતા જ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. હાસ્યમાં વિચારની કેવળ અવગણના થતી જણાય છે. આનંદની ઉર્મિ હાસ્યમાં પરિણામ પામતી નથી. હાસ્યવૃત્તિ અન્ય વસ્તુના તિરસ્કારવાળી હુદ્ડતા બતાવે છે. આ રસોમાં ઐક્યભાવનાથી ઉલટી જ રીતે પરસ્પરની ભિન્નતા અને તેના પરિત્યાગના ભાવનું સૂચન થાય છે અને તેથી તે કવિત્વની ભાવનાને પોષક નથી; પરંતુ આ વૃત્તિઓનો ઉત્તમ કવિને હાથ ધણીક વખત તેમના લખાણમાં સારો ઉપયોગ થાય છે અને એવા પ્રસંગે એ રસના કેટલાક સારા અંશને માત્ર ત્રણ રસના પોષક કરી કળા વિધાનમાં પોતાને મહાપદ કરે છે. આવા કેટલાક પ્રસંગો સિવાય આ રસ આનંદ અને શાન્તિને બદલે કેવળ મનમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે છે. એમના પોતામાં કવિત્વનો ગંધક નથી પરંતુ અન્યને સંગે આવો એમનો સંદુપયોગ થાય છે. તે કળાનું પ્રકરણ હોવાથી અહીં આટલેથી જ અટકીશું,

કવિતામાં આવિર્ભૂત થતા કવિ આત્માની ઉચ્ચતાના અન્વેષણમાં આટલા વિચારથી ધણેક અંશે આપણે સ્પષ્ટતા મેળવી તેનો ઉપસંહાર કરતાં આપણે જાણ્યું કે જગતમાં આનંદ અને શાન્તિ પ્રસારનાર નૈતિક તત્વ ઉચ્ચ આત્માનો જ આવિર્ભાવ છે અને તેનો સતત વેહેતો પ્રવાહ તેજ કવિનું આત્મદર્શન છે. મુખ્યત્વે કરીતે આ પ્રવાહ શૃંગાર, કરુણ અને વીર રસમાં દર્શન દે છે અને આ ત્રણે રસના લક્ષણસૂચક શુભની સીમાપણુ આપણે નિર્ણયિત કરી. જ્યાં આવા લક્ષણવાળા ત્રણ રસનો નિસર્ગપ્રવાહ વેહેતો આપણે જોઈએ ત્યાં નિશ્ચયક આપણે કહી શકીશું કે એ લેખમાં ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન છે. આ ઉચ્ચ રસ પ્રવાહને સાહિત્યમાં “હૃદય” એવું સામાન્ય નામ મળ્યું છે. [ચાણ.]

મગનલાઇ અતુરલાઇ પટેલ.

વેદાન્ત.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગતવર્ધયા.)

જીવાત્માનો વિચાર કરતાં તેને નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપે આપણે અભિજ્ઞેયો કિન્તુ હવે તેના પરિભાષુ સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો બાકી રહ્યો છે, તો તેને પણ મુક્ત અને જીડા વિચારથી, વિશેષીએ.

જે જે દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય વિષયો હોય છે તેઓ સ્વરૂપે ત્રણ પરિભાષુમાંના એક પરિભાષુ રૂપે હોય છે. (૧) અણુ રૂપે, (૨) મધ્યમ રૂપે, (૩) વિશુ રૂપે. છેક ઘસાથી માંડીને.

શ્યુળ પર્યન્ત બ્રહ્માંડ માની અખીલ વસ્તુઓ પરિમાણ સ્વરૂપે ઊક્ત ત્રણમાંથી એક રૂપે હોય છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રે એ ત્રણે સ્વરૂપનાં બિન્ન બિન્ન લક્ષણો છે. જે વસ્તુ આણુ પરિમાણ

સ્વરૂપે હોય, તે નિરવયવ, અવિભક્ત, અનાદિ, અનંત, નિત્ય, સુદ્ધમત્તમ અને એક દેશવર્તી દેશ પરિચ્છિન્ન રૂપે હોય છે. મધ્યમ પરિમાણ સ્વરૂપે જે હોય તે સાવયવ, વિભક્ત, આદિ, સાન્ત, અનિત્ય, સંકોચ્ય વિકાસમય અને દેશ કાળથી પરિચ્છિન્ન હોય છે, અને જે વિશુ પરિમાણ રૂપે હોય તે નિરવયવ, અવિભક્ત, અનાદ્યન્ત, નિત્ય, વ્યાપક, દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદથી રૂઢિત, સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય અને સ્વગત ભેદથી રૂઢિત અને અદ્વિતિય હોય છે.

હવે આ ત્રણ પરિમાણ સ્વરૂપોમાંથી જીવાત્માનું કયું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર કરવાનો રહેશે.

પ્રથમ આપણે આણુરૂપ લઈએ. જે જીવાત્મા આણુ સ્વરૂપે હોય એમ માનીએ તો એ હોય આવે છે કે, આણુ રૂપે એક દેશ વર્તી હોય એટલે આપણા સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપક થઈ શકે નહિ, અને જે તેમ ન થઈ શકે તો આપણને સમગ્ર શરીરમાં શીતોષ્ણાદિક જે સ્પર્શજન્ય જ્ઞાન થાય છે તે થઈ શકે નહિ. પરંતુ તે તો થાય છે માટે તેનો પરિહાર શો ? આનું સમાધાન એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે; જીવાત્મા આણુ રૂપે તો છે કિન્તુ તે જ્ઞાન ગુણવાળો છે, અને તેનો જ્ઞાન ગુણુ આખા શરીરમાં વ્યાપક છે. આથી કરીને સ્પર્શ જન્ય શીતોષ્ણાદિક જ્ઞાન સધળા શરીરમાં થઈ શકે છે. આ ખુલાસો સમાધાન રૂપે નિર્દોષ નથી, કારણ કે સૃષ્ટિગત નિયમ એવો છે કે, ગુણ પોતાના ગુણીનો આશ્રય છોડી અન્યત્ર નહીં શકતો નથી પરંતુ જેટલા દેશમાં ગુણી હોય તેટલા જ દેશમાં ગુણુ પરિવર્તે છે. આથી એમ દર્શાવાય છે કે જીવાત્મા આણુસ્વરૂપે નથી. બે કે આ વિષય પ્રતિ હજી શંકા સમાધાન અનેક વિધ છે પણ એક માસિકમાં તેના વિસ્તારનો લોભ રાખવો એ અસ્થાને છે.

ખીનું પરિમાણ મધ્યમ સ્વરૂપનું છે. કેટલાક વાદિઓનો એવો અભિમત છે કે જીવ મધ્ય સ્વરૂપે છે અર્થાત્ સંકોચ અને વિકાસમય થઈ શકે છે. જેટલા દેશમાં શરીર હોય છે તેટલા દેશ વાળો તે થાય છે. હવે આ પ્રતિ પણ કેટલીક શંકાઓ ઊપરિચિત્ થાય છે. તે એકે મધ્યમ સ્વરૂપે જે વસ્તુ હોય તે આદિ અને અંતવાળી હોય. હવે જે જીવાત્માને જીતપત્તિ નાશવાન માનીશું તો તે જડ સ્વરૂપે થઈ જશે. કારણ કે જીતપત્તિ અને નાશ એટલે નનો થઈ શકે નહિ. જ્યાં પ્રથમે આપણે નિત્ય જ્ઞાન પ્રકાશ સ્વરૂપે માન્યું ત્યાં પુનઃ તેની જીતપત્તિ માનવી એ અસંભવિત છે.

જે વસ્તુ સંકોચ અને વિકાસને પામે તે વસ્તુ વિકારી અને પરિમાણ સ્વભાવવાળી કહેવાય. વિકાર કિંવા પરિણામ ગતિવિના થઈ શકે નહિ. જડ પોતે અગતિ શીલ છે, એને ગતિ અર્પનાર એતન છે. જ્યારે એતન તત્ત્વ એનું પ્રેરક થાય છે ત્યારે એમાં ગતિ થાય છે, અને જ્યારે એમાં ગતિ થાય ત્યારે સંકોચ અને વિકાસને પામે છે. હવે જે ગતિનો અર્પનાર-પ્રેરક પોતે ગતિ રૂપે કેવી રીતે થઈ શકે. અર્થાત્ એ કેવળ અસંભવનીય છે. જે વસ્તુ નિત્ય હોય એટલે કે જેનો આદિ અને અંત નથી તે વસ્તુનો પરિમાણ સ્વરૂપ આણુ કિંવા

વિશુ હોઇ શકે, પરંતુ મધ્યમ હોઇ શકે નહિ. મધ્યમ સ્વરૂપ જડતું હોઇ શકે, કારણ કે તેની ગિત્પત્તિ અને નાશ થઇ શકે છે, મધ્યમ સ્વરૂપનાં જેટલાં લક્ષણુ આપણે ઊપર કથન કરી ગયા છીએ તે સર્વે જડમાં સંભવી શકે છે. માટે ચેતન યુક્તજીવ મધ્યમ સ્વરૂપે નથી જ.

વિશ્વ નિયમ એવા છે કે જઠેની ગિત્પત્તિ થાય ત્હેનો કાળાન્તરે નાશ થાય જ. વસ્તુ માત્ર ક્યારેક પશુ સ્વયેનીને પ્રાપ્ત કર્યા વીણુ રહે નહિ. કાર્ય માત્ર પોતાના ઊપાદાન કારણમાં પામ્યા વીણુ રહે જ નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશ્વનિયમ પરિવર્તે છે, તો પછી જીવને કાર્ય સ્વરૂપે ગિત્પત્તિ અને નાશ વાળો માનવાથી આત્મા જે અમૃત રૂપ છે એવું શ્રુતિઓનું કથન વ્યર્થ થઇ પડે છે, અને જઠેનો સ્વભાવથી નાશ થવાનો છે, તો તેના માટે પુરૂષાર્થ પશુ શો ! અર્થાત્ મોક્ષ માટે જે પુરૂષાર્થ કરવાનો છે તે નિષ્ફલ છે. આ પ્રમાણે જીવાત્માને મધ્યમ કાર્યાકાર્ય કે જડ સ્વરૂપે માની શકાય એમ નથી જ.

હવે જે એક સ્વરૂપ રૂઠું તે માત્ર વિશુ રૂપ છે. વિશુપણુનાં લક્ષણુ આપણે ઊપર વર્ણવી ગયા છીએ. આમાં માત્ર જે દોષ આવે છે તે એ છે કે જ્યારે જીવાત્મા સર્વ વ્યાપક છે, ત્યારે જીભઓના સુખ દુઃખ તથા વિપયોનું જ્ઞાન આપણને કેમ વિદિત થઈ શકતું નથી ? જિજ્ઞાસુ પ્રશ્નોને પરિહાર એ છે કે આપણને સુખ દુઃખ તથા તે સિવાય અન્ય વિપયોનું જ્ઞાન થાય છે તે જીવાત્માને જ્ઞાન કે સુખ દુઃખ થતાં નથી, દિંતુ એ સુખ દુઃખના જ્ઞાન તથા અન્ય વિપયોના જ્ઞાનનો કેવળ પ્રકાશક હોઇ સાક્ષી સ્વરૂપે રહે છે. જ્ઞાનચિદાભાસને થાય, પરંતુ એ ચિદાભાસને પ્રકાશ આપનાર આત્મા છે. એના પ્રકાશથી જ સઘળો જ્ઞાન-અનુભવ થઇ શકે છે; જે એનો પ્રકાશ નહોતો તો એના વિણુ કોઇ પશુ પ્રકાશનું જ્ઞાન થઇ શકે નહિ. વાસ્તવે તો ચિદાભાસને જે જ્ઞાત અને અજ્ઞાત રૂપે વિપયનું જે પરિજ્ઞાન તે આના પ્રકાશ વડે છે. અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાતાનુત્તર જીભપને પ્રકાશે છે.

જે આત્મા નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપે, ચેતન સ્વરૂપે છે તેને સુખ દુઃખાદિ તથા અન્ય ઇતર વિપયો જે નથી છતાં ભાસે છે: અજ્ઞાન કલ્પિત માત્ર છે; અને કેવળ બ્રાંતિ રૂપે દર્શાય છે, તેનું જ્ઞાન તેને શું થઇ શકે ? એ તો જઠેનાવડે કલ્પિત છે, એવા કલ્પનાકારને એ કલ્પનિક દ્રશ્ય વિપયોનું કલ્પનિક જ્ઞાન થાય છે, ઇતરને નહિ.

આત્મભૂમિકામાં એ વસ્તુઓની અનુપલબ્ધિ છે. જ્યાં જેની અપ્રતિતિ હોય ત્યાં તેનું જ્ઞાન શું ? જ્ઞાન માત્ર શ્રેયાધિન હોય પશુ જ્યાં વાસ્તવે જોય સ્વરૂપ જ નહોતો ત્યાં જ્ઞાનની કલ્પના કરવી એ જ મ્હોટું અજ્ઞાન કહેવાય. સુખ દુઃખ એવું આંતરિયજ્ઞાન, અને વિપયોનું બાહ્ય જ્ઞાન એ માત્ર અવિદ્યાએ કરી કલ્પિત છે. જીવાત્માને નહિ. આથી કરીને જીવાત્મા વિશુ સ્વરૂપ છતાં અર્થાત્ સુખ દુઃખાદિ તથા વિપયોનું જ્ઞાન પરિકલ્પીએ છીએ તે યદ્ શકતું નથી. આ પ્રમાણે જીવાત્માના વિશુપણુના સ્વરૂપમાં દોષનો પરિહાર થઇ શકે અને તેથી જીવાત્મા વિશુસ્વરૂપે છે, એમ બુદ્ધિથી જણાય છે. જેમ પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ તેમ એના સ્વરૂપમાં શકા સમાધાન એટલાં બધાં છે, કે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાય તોય અંત આવે નહિ પશુ આપણને જે અપેક્ષિત છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન કરી વિરમીએ છીએ.

પુરૂષોત્તમ દ્વારિકાંદાસ

વિવિધ--સંગ્રહ.

વસંત વ્યાખ્યાન માણામાં એક વકીલે 'પુરાણ' એ વિષયપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું; અને આપણાં પુરાણો એ ઉકરડા સમાન છે અને તેથી તે ત્યાજ્ય છે, એવા પ્રકારનું સાહસિક વિધાન કર્યું હતું આ વ્યાખ્યાન પૂરું થતાંજ તેમાં દર્શાવાયેલા આવા વિચારોનો ધણા વિદ્વાન વક્તા-ઓએ નિપેદ પશુ કર્યો હતો. 'પુરાણ' પરના આ વ્યાખ્યાન થયા પછી મહેં અહીંનાં કેટલાંક પુસ્તકાલયોમાંથી પુરાણ ગ્રંથ વાંચ્યા, તથા મી. મૂર, વિસ્સન, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, રે. કે. એમ. બાનર્જી, ડૉ. ડિ. કુંહા, વિગેરે અન્વેષણ કર્તાઓએ કેટલાંક ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યા છે તે ગ્રંથકારોના તે તે સંબંધીના અભિપ્રાયનું પણ અવલોકન કર્યું. આ સર્વપરથી મને એવું લાગ્યું કે 'પુરાણોમાં ઐતિહાસિક મહત્વ છે. ડૉ. વિસ્સને વિષ્ણુપુરાણ અને ખીજાં બે ચાર મુખ્ય પુરાણ સંબંધી એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે, જે હાલમાં મળવું કઠિન છે. બે પુરાણ 'ઉકરડા' જેવાં હોત તો હિંદી સરકારના પૈસાનો વ્યય કરીને પુરાણોનાં ભાષાંતર કરવાની મિથ્યા ખટપટ ડૉ. વિસ્સન સરખો વિદ્વાન કરત નહિ એ રસ છે. ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર આંગ્રજ વિદ્યા વિભૂષિત એવા બંગાલમાં મહાન વિખ્યાત પદ્ધિ યજ્ઞ ગયા છે; એમણે અગ્નિપુરાણ અને વાયુ પુરાણની આટલિયો છાપી પ્રસિદ્ધ કરી છે. અગ્નિપુરાણમાં તો એમણે વિસ્તૃત એવી પ્રસ્તાવના પણ નેડી છે, અને બે સાધારણ રીતે પુરાણોમાં અસંભવિત કથા છે તો તત્કાલ સર્વ વિગા, કલા અને શાસ્ત્ર સંબંધી પણ સિદ્ધાંતો વિસ્તારથી સંકલિત કરેલા જણાય છે, એવો એમણે અભિપ્રાય આપ્યો છે. ઉદાહરણ્ય, અગ્નિપુરાણમાં ઘર કેવી રીતે બાંધવાં, એ સંબંધીની માહિતી આપી છે; એટલે શિષ્યશાસ્ત્ર અને Engineering નું એમાં વર્ણન છે. ન્યોતિપ વિષય સંબંધી પણ એમાં કેટલાંક અધ્યાય છે અને વૈદ્યશાસ્ત્ર સંબંધીની માહિતી પણ અનેક અધ્યાયમાં આપી છે. તદ્દઉપરાંત જેને અંગ્રેજીમાં Veterinary Science કહે છે તેનું વર્ણન પણ અગ્નિ-પુરાણમાં છે. અગ્નિપુરાણમાં 'શિવોત' ; એ શબ્દ અદ્યપિ દેશી ભાષામાં ખોટાં ઢોરના વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં અને અથ પરિક્ષામાં વપરાય છે. આવી રીતે નાના પ્રકારના વિષયોનો બંદાર એવા આ ગ્રંથ સંબંધી તત્ત માત્ર ગાન ન હોવા છતાં તેને 'ઉકરડા' કહેવા તૈયાર થનારનું સાહસ અયોગ્ય છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ડૉ. ડિ. કુંહા નામના ક્રિસ્ટિયન ગૃહસ્થે રત્નપુરાણાંતર્ગત સલાદ્રિખંડ એ ભાગ છપાવ્યો છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ જણુવા પ્રયત્ન કરનાર પ્રત્યેક જગત્સુએ આ સલાદ્રિખંડનું અધ્યયન અવશ્ય કરવુંજ નોંધએ અને તે આજ સુધિના પુરાણ વરણ સંરોધકોએ કર્યું પણ છે. કલકત્તાના એક ક્રિસ્ટિયન ગૃહસ્થ રે. બાનર્જી એમણે માર્કંડેય પુરાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. રે. બાનર્જીએ પણ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં 'પુરાણમાંની વાતો સર્વથા બનાવટ નથી અને તેમાં ખરા ઇતિહાસનો અંશ હોવો નોંધએ,' એવા ઉદગાર કાઢ્યા છે. થીયુત તર્કશંકાર નામના બંગાળી વિદ્વાને ઠક્કિપુરાણની આટલિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ ગ્રંથમાં એમણે લખેલી સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે કે,—

પુ હો "પ્રતા: સર્વે પુરાણ ગ્રંથા: ધર્મપ્રવર્તકા: તો વિલોપોન્મુક્તાનામ પતેપાં
આદર: સર્વે: સર્વથા કરણીય: ॥

એવી રીતે મહાન વિદ્વાનોએ સપ્રમાણ માન્ય દરાવેલા પુરાણ ગ્રંથોને ગમે તેવો ત્યાજ્ય દરાવવાનો પ્રયત્ન કરે તે સર્વથા હાસ્યાસ્પદ અને નિઘંજ ગણાય એ નિઃશંક છે. હિંદુઓનું અંતિમ સાધ્ય એ કોઈ પણ પ્રકારે ઔદિક ક્ષિંવા રાજકીય નથી, પરંતુ પારમાર્થિક, ધાર્મિક, અને આધ્યાત્મિક વિષયમાં સર્વ જગતના લોકોના મનપર સામ્રાજ્ય ભોગવવું એજ અંતિમ ધ્યેય છે અને તે સિદ્ધ કરતાં પુરાણોનું અધ્યયન પણ અતિ આવશ્યક છે.

*

*

*

જગતમાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં લોકહિતમાંજ રત એવા લોક નહોય. ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, વગેરે સર્વ દેશોમાં કેવલ પરાપકારાર્થ અથવા બ્રાહ્મણોનો ધર્મ. લોક હિતાર્થ પોતાનો જન્મ ધારણ કરેલો એવા લોક છે, પણ આપણા દેશમાં તો એવા પ્રકારના લોકોના બ્રાહ્મણોનો એક વર્ગજ છે, આ વર્ગ પોતાનો ધર્મ યોગ્ય રીતે પાળે તો કેટલું કલ્યાણ થાય. અધ્યયન અને અધ્યાપન એજ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. બ્રાહ્મણકુલમાંજ જન્મ થયો એજ કારણથી કોઈ બ્રાહ્મણ યદ્ય શકેતો નથી; પરંતુ તેનાં આચરણ બ્રાહ્મણ સરખાં હોવાં જોઈએ, એવું મહારાજ યુધિષ્ઠિરે યક્ષને કહેલું છે. બ્રાહ્મણનાં આચરણ કેવાં જોઈએ એ સંબંધી સ્મૃતિમાં અને મહાભારતમાં વિવેચન કરેલું છે. સત્ય ભાષણ, શુદ્ધાચરણ, તપસ્વિતા, ક્ષમાશીલતા, ધૃત્યાદિ ગુણના પ્રભાવેજ રાંવણ સરખા દૈત્ય પણ બ્રાહ્મણને માન આપતા હતા. હજારો રૂપીઆ દર માસે ખરચીને ગારી ઘોડા દોડાવવા અને મોજ કરવી એ બ્રાહ્મણનું લક્ષણ નથીજ, પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની ઉપજીવિકા કેમ કરવી? એવું કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર પણ મનુસ્મૃતિમાંજ છે કે:- 'ઋતા મૃતેન જીવેત...નશ્વૃત્તયા કથંચન' ખેડુતો ધાન્ય લઈ જવા પછી ખજામાં વેરાયલાં કુડાં અથવા ગરી પડેલા હાથા લાવીને તેપર ઉપજીવિકા કરવી એ પ્રથમ પ્રતીતું છે. લોકોના ધરમાં આણેલા પદ ચોંપર જીવવું, એ મરણ સમાન છે; તેથી તે હીતિય પ્રતીતું છે. ભિક્ષા માગીને પેટ ભરવું એ તો અધમ છે; પણ પહેલા બે પ્રકારથી નીર્વાહિત ચાલે તોજ એ વૃત્તિ સ્વીકારવી, આ વૃત્તિ ન સધાય તો સત્ય અસત્યના મિશ્રણ રૂપ વૈષ્ણવતી પણ સ્વીકારવી. પરંતુ, શ્રદ્ધાતિનો અંગીકાર બ્રાહ્મણે તો કદિ પણ ન કરવો, એવું મનુનું વચન છે. તમે આ વૃત્તિમાંથી કઈ વૃત્તિથી રહેછો, તેનો વિચાર સ્વતઃજ કરી જુઓ: બ્રાહ્મણો એ સર્વ સમાજનું શીર છે. તે સુરક્ષિતપણે કાયમ રહે તોજ ઉત્તમ; નહિ તો સર્વનો નાશ છે. પરદેશમાં એકાદ લુહાર અથવા એવોજ કોઈ ગૃહસ્થ સ્વયં સ્ફુર્તિથી લોક હિતાર્થ પોતાનો હસ્ત લખાવે છે. પરંતુ આ દેશમાં એ કામ બ્રાહ્મણનેજ સાંપેલું હોવાથી પરંપરાગત સંસ્કારને લીધે તે એમના હાથથી જોટલું ઉત્તમ રીતે પાર પડે તેટલુંખીજ કાઢના હાયે ચવાનો સંભવ નથી. આથી બ્રાહ્મણો મુખ્ય ધર્મ અધ્યયન-અધ્યાપન તે કરીને લોક હિતાર્થ દેહ અર્પણ કરવો જોઈએ. એજ ખડું બ્રાહ્મણત્વ છે.

x

x

x

x

પૃથ્વીના ભૂગણમાં બહુધા સર્વ દ્વીપકલ્પોની ટાચો દક્ષિણ તરફ વળેલી જણાય છે, એ જમ એક ચમત્કાર છે, તેમ પૃથ્વીપરના સર્વ પ્રમુખ ધર્મોના દતિ-
 બૌદ્ધ ધર્મે દિંદુ હાસમાં એક મોટો ચમત્કાર જણાય છે. તે એકે, એકીયાખંડ એકસો
 ધર્મો પર કરેલી જ જગતના સર્વ ધર્મોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. વેદ પ્રચિત આર્ય ધર્મના
 અસર.

પ્રણેતા ઋષિ, બ્રહ્મવાન બુદ્ધ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહંમદ પેગંબર, ઝોરોઆસ્ટર

અને કૉન્ફ્યુશિયસ, એ સર્વ વિભૂતિ યદ્યપી કહો કે ઇશ્વરી લીલાથી

કહો, પૂર્વના ઉદરમાંથીજ ઉદય પામી. આ સર્વ ધર્મ પૈકી પહેલા એ ધર્મને જન્મ આપવાનું
 શ્રેય દિંદુસ્થાનનેજ મળ્યું છે. દિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ એ ઉભય ધર્મોના અનુયાયીઓની
 સંખ્યા લગભગ ૭૦ કોટી એટલે પૃથ્વીની બધી સંખ્યા કરતાં અર્ધા જેટલી છે. આજ યોગક
 બુદ્ધાનુયાયી, કાંઈક વિદ્યાર, કાંઈક જ્યસ્થા અને કાંઈક સ્વરૂપ સિવાય બૌદ્ધ ધર્મનાં વધારે
 સ્પષ્ટ ચિહ્ન એની જન્મભૂમિમાં રહેલાં નથી. સીલોન, બ્રહ્મદેશ, જાપાન, ચીન, એ દર
 દેશોમાં જે ધર્મના ૫૦ કોટી અનુયાયી આજ પસરેલા છે, તેજ ધર્મોના વિશેષ પ્રભાવ તેના
 ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં. (દિંદુમાં) વ્યક્તરૂપે આકર્ષણીય રહ્યા નથી એ મહાન ચમત્કાર છે.
 પણ દિંદુસ્થાનમાંથી બુદ્ધ ધર્મ નામશેષ થયેલો જણાય છે, છતાં તેનાં તાવોની કાવચની
 અસર દિંદુ સમજ પર થયા સિવાય રહી નથી. બુદ્ધ ધર્મને લીધેજ દિંદુસ્થાનમાં અદિત્તાનું
 તત્ત્વ સર્વ માન્ય થયેલે અશ્વમેધાદિ યજ્ઞોમાં થતો પશુવધ ખરે પડ્યો. આજ જગતમાં જે
 સ્વતઃ ઉદર બળ્યાર્ય પ્રાણિ હતા ન હરનાર કોઈ જાતિ હોય, તો તે-પંચાલીક અને
 જૈન જાતિ-કેવળ દિંદુસ્થાનમાંજ છે; એ ગોટી અભિમાનની વાત છે! યજ્ઞયાગાદિનું પ્રાગત્ય
 ઓછું થયે તેને સ્થાને આચરણની શુદ્ધતા, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ, વગેરે ધર્મ માર્ગમાં પ્રાધાન્ય થયાં,
 તે પણ બુદ્ધ ધર્મને લીધેજ. શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધર્મનાં કેટલાંક સ્વત સિદ્ધાંતો દિંદુ ધર્મમાં
 હાખત કરીને ધર્મનું પુનઃ નવું મંડાણ કરાવ્યું બૌદ્ધ ધર્મનાં કેટલાંક ઉદ્ધાત ધર્મ તત્ત્વોનો
 દુરપયોગ પણ દિંદુમાં થયા વિના રહ્યા નથી. પણ, બૌદ્ધ મતના પ્રસારને લીધે દિંદુ સમા-
 જમાં દેવવાદ (Theism) ફેલાયો કે કેમ, એ એક શંકા દર્શાવવામાં આવે છે. રામા-
 યજ્ઞ-બારત કાલમાં પણ દેવવાદ હતો, નહોતો એમ નહિ પણ ઉદ્યોગ અને મનુષ્ય કર્તૃત્વ
 એનો મદિમા તત્કાલિન ગ્રંથોમાં વારંવાર ગાયલો. પછાત કમરાઃ સમાજ દુર્બલ અને બીજબન-
 તો ગયો, એવું મૂળ દેવવાદના પ્રસારમાં હોય એમ લાગે છે. દેવવાદ એ તત્ત્વતઃ ગમે તેટલો
 ખરો હોય, છતાં પણ સામાન્ય જન સમાજમાં-સંસારી લોકમાં-તો તે કોઈને પણ ઉપદેશો
 નેહએ નહિ તેમને તો ઉદ્યોગનો મદિમાજ સંજગતવો નેહએ! "અદિત્તા પરમેશ્વરઃ"
 એ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોના દુરપયોગ દિંદુમાં થયો, એવું જણાય છે. પોતાનું સરીર પુષ્ટ કરવા માટે
 કિંવા પેટ ભરવા માટે દિસા કરવી નહિ; પણ ધરમાં સાપ દોડી આવતો લાગે, વિંછી
 ડંખ દેવા લાગે કિંવા વાષ ખાવા લાગે, છતાં તેનો પ્રતિહાર ન કરવો-તેને ત્રાસ થશે એ
 જીતિથી આપણું પોતાનું રક્ષણ ન કરવું એ અદિત્તા કેટલીએ શ્રેષ્ઠ પંક્તિની હોય તો
 પણ તે સાધુ પુરુષોના સાધ્ય દોષ સહે; તે સંસારીઓને તો અશક્ય છે તેમજ ઇષ્ટ પણ
 નથી. દિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મના સમયમાં વેદ શાસ્ત્ર નવુંજ, ઉદય પામ્યું હતું. આગ્રેય,
 અમિતેય, ચરક, મુશ્વત, અને વાઝનદ, એવા સમર્થ યંત્રાર અનુક્રમે એજ અરસામાં થયા
 હતા. તે મમયે વેદ વિગતની સાથે સાથેજ યજ્ઞ વેદાની (Sargony) રહિ થયા લાગી

હતી, પણ 'અદિ'સા' નો નવો પોકળ પ્રવાહ રેલાવા પછી તે અત્યંત ઉપયુક્ત શાસ્ત્ર કોઇ પણ વૈધ વિદ્યા પારંગત પુરુષ હાથમાં લેતા નહિ. શસ્ત્ર ક્રિયા કરવી એ હલકા પ્રકારનું મનાવા લાગ્યું અને તે ઉત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર કેવળ અડરૂઢ લોકોના હાથમાં જઈ પડતા તેનો નાશ થયો. એનો કદાર હવે યૂરોપિયન લોકોએ કર્યો છે. પાશ્ચિમ ઇન્ડીયન પ્રયોગ માટે પ્રાણી મારવામાં આવે છે. એવી રીતે મારવા એ કદાચ નિર્દયતા ભરેલું ગણાય, તો અવશ્ય તેવાં શરીરપર શસ્ત્ર પ્રયોગ મનના મીઠ્યા નિર્બળ પણાને લીધે ન કરવા એ 'અદિ'સા' નો પોકળ સ્તંભ રોપ્યો ગણાય..... બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્થાનમાંથી નામશેષ થયો, તોપણ તત્વતઃ તો તે અહીં છેજ. તે આપણને પરકીય લાગતો નથીજ; હિંદુસ્થાન એ જગતનાં એ શ્રેષ્ઠ ધર્મોનું આદિ સ્થાન છે અને ભવિષ્યમાં પણ હિંદના ધર્મનું સામાન્ય આરે દિશાઓમાં સ્થાપશે એજ જનકલ્યાણનો નિર્ભય માર્ગ છે.

x

x

x

ધર્મ અને શાસ્ત્ર (Science and religion) એ વર્તમાનમાં એક પ્રકારનો વિવાદનો વિષય છે. સ્પેન્સર, હકસલી, ટિ' ડોલ, ઇલાદિ વિદ્વાનો તત્વજ્ઞાની ધર્મ અને શાસ્ત્ર. હતા. પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષયે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે કબુલ નહોતા. પરંતુ કંઈક પણ અજ્ઞેય (unknowable) છે, એવું સ્પેન્સર સ્વીકારે છે, પણ એનાજ કાલમાં યદ્ય ગયલા કવીના ગ્રંથોમાં ધર્મ વિષયક ભાગ ધણો છે. જ્ઞાનમાં ગમે તેટલી વૃદ્ધિ થાઓ, નવા શોધ ગમે તેટલા થતા રહો, પરંતુ પરમાત્મા પ્રત્યેની પૂજ્ય બુદ્ધિ કોઈ કાલે પણ નષ્ટ ન થશે એવું ટેનિસને કહ્યું છે. વિલીયમ કુક્સ જેવા પદવી ધર શાસ્ત્રજ્ઞ Researches in Spiritualism એ નામના પુસ્તકમાં ધર્મ ત્રિપંથનો ધણો વિસ્તૃત વિચાર કર્યો છે. કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રજ્ઞ બોસ પ્રભૃતિએ પણ પરમેશ્વર સંબંધીનો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. આમ છે તો પોતાને મજાતા કે મજાનાર અર્ધવટ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ધર્મોથીજ કેટલાકો પરમેશ્વરને કિંવા જાહને કાચની નળીમાં ધાલી પરમેશ્વરની પણ હાંસી કરવા છાંછે છે. આપણે આધ્યાત્મિક બાબતમાં પાશ્ચાત્યોથી આગળ ગયલા હોવા છતાં પણ એ અનુભવ પાશ્ચાત્યોની પાસેથીજ લેવો કેમ ? યિએસોશીસ્ટોએ જમતના લોકોનું લક્ષ ધર્મ તરફ દેર્યું છે. તેમાં આપણુંજ જ્ઞાન આપણેજ દ્રાવિડી પ્રાણુપાત્ર પ્રમાણે મેળવવું જોઈએ ? આ સર્વ પરિણામ ધર્મ શિક્ષણાભાવને લીધેજ છે. ધર્મ શિક્ષણ આપવું એટલે સંધ્યાની આયમની કેટલી અને કેટલી વખત લેવી એ શીખવવાનું નથી, એતો એકાદ રાંડીરાંડ ડોશી પણ બતાવશે. પણ સામાન્ય નીતિ તત્તો અને વ્યવહાર એ બાલકોને સારી રીતે સમજાવી દેવાં જોઈએ. ધર્મ શિક્ષણનું મહત્વ ત્યારેજ અત્યક્ષ થાય, અતે એટલુંજ કહી વીરમીશું કે શ્રદ્ધા-મયોજ્યં પુરુષઃ ।

વ્યાખ્યાન આપવાની આજ્ઞા કરી, આ ઉપરથી બ્રહ્મચારીએ ઉભા થઇને આ વિષયનું એક ક્ષાંત્રુ વ્યાખ્યાન કર્યું. આમના પછી આ વિષય વિષે ખીજા કેટલાક પણ બોલ્યા; પછીથી સ્વામીજીએ આ વિષેનો વાદવિવાદ ચલાવવા વિનંતિ કરી; પોતાનાએક ગૃહસ્થ શિષ્યને તેમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાની તેમણે આજ્ઞા કરી; પરંતુ તેમણે દૈત અને ભક્તિને અધમ કોટિનાં ગણીને અદૈત અને જ્ઞાનનો પ્રચાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તેમને શ્રોત મંડલમાંથી એક વિરૂદ્ધ દરખાસ્ત કરનાર મળી આવ્યો. આ ઉભય વિરોધિઓમાંના દરેકે પોતા પોતાનો મત સ્થાપવાનો સખળ પ્રયત્ન ચલાવેલો હોવાથી રસાકસી ભર્યું વાગ્યુંદ મચી રહ્યું. થોડાક સમય સુધી સ્વામીજી તેમને નિહાળી રહ્યા, પરંતુ તેઓ હવે ઉસ્કેરાઇ જવાની તૈયારી માં છે એમ લાગી આવતાં ઉભયને નીચે પ્રમાણે સમજાવીને શાંત પાડ્યા:—

સ્વામીજી:—તમે વાદ વિવાદમાં ઉસ્કેરાઇ જઇને શા માટે દરેક બાજત બગાડી નાંખો છો ? ધ્યાનમાં રાખો ! શ્રી રામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા કે “શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ભક્તિ એકજ આરે સમાન પ્રકારનાં છે ” ઇશ્વરને ‘સર્વ-પ્રેમમય’ ગણવામાં આવે છે. “ મને ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ છે, ’ એટલું પણ ભક્તિથી કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે સર્વ-પ્રેમમય છે; તેની પાસના પ્રદેશમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રેમ વર્તતો નથી; તમે જે વડે તેના ઉપર પ્રેમ રાખી શકો છો, તેણે તમારા હૃદયમાં રહેલો પ્રેમ પણ તેનામય છે. આવીજ રીતે જેને પ્રલોભનો અથવા મનની વૃત્તિયો વડે ભક્ત આકર્ષાય છે તે સર્વ પણ તન્મયજ છે. ચોર ચોરી કરે છે, સામાન્યા વેસ્ત્રાવૃત્તિમાં પોતાનો દેહ વેચે છે, માતા પોતાના બાલકને મેદાય છે—આ દરેકમાં પણ તે વ્યાપી રહ્યો છે । એક સર્વ મંડલ અન્યને આકર્ષી રહ્યું છે—તેમાં પણ તે વ્યાપક છે, તે સઘળે વ્યાપી રહ્યો છે જ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પણ જ્ઞાની ને તેનો સઘળે અનુભવ થાય છે. આમાંજ જ્ઞાન અને ભક્તિના સમાધાનાંશનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાની દીવ્ય દષ્ટિ(બાવ) ની પરમોત્તમ દશામાં લીન થતાં અથવા સમાધિની ભૂમિ-કાએ પહોંચતાં દૈતની ભાવનાનો અંત આવે છે, ભક્ત અને તેના પ્રભુ વચ્ચેના ભેદનો ગંધ માત્ર પણ દૂર પળે છે. ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રોમાં પ્રભુ સાથે સંબંધ યોજવાના પાંચ બિન્ન પ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેમાંના ગમે તે એક પ્રકારે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે; પરંતુ આવા પાંચ પ્રકારોમાં એક અન્ય પ્રકારનો સુરસ રીતે ઉમેરો થઇ શકે એમ છે—ઇશ્વર સાથે એકતાનાનો, અભેદના ધ્યાનનો પ્રકાર. આ પ્રમાણે ભક્ત લોકો અદૈતવાદીઓને પણ ભક્તોના નામથી વ્યવહરી શકે, પરંતુ તેમને અભેદ ભાવના વાળા ગણવા જોઇએ. જ્યાં સુધી કોઇ પણ માયાના પ્રદેશમાં મહાલે છે ત્યાં સુધી દૈતની ભાવના તો નિઃસંસય રહેવીજ જોઇએ. દિક-કાલ-કારણતા અથવા નામ-અને રૂપને માયાના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. જ્યારે અભ્યાસી માયાના આવા પ્રદેશની પાર જાય છે ત્યારેજ માત્ર એકતાનો અનુભવ થાય છે, આ પછી અભ્યાસી દૈતવાદી અથવા અદૈતવાદી એક પણ રહી શકતો નથી—તેને મનતો સર્વે એકરૂપજ બની ગયું હોય છે. એક ભક્ત અને એક જ્ઞાની વચ્ચે જે સર્વ પ્રકારનો ભેદ તમારા જોવામાં આવે છે તે માત્ર આરંભની અભ્યાસ દશામાંજ હોય છે—એક પ્રભુનું બાહ્ય પ્રદેશમાં અવલોકન કરે છે, અન્ય તેની આંતર પ્રદેશમાં જાંખી કરે છે. પરંતુ એક અન્ય બાજત પણ વિચારવાની છે. શ્રી રામ

કૃષ્ણ વારંવાર કહેતા, કે ભક્તિની એક અન્ય ભૂમિકા હોય છે, તેનો પરાભક્તિના નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; અદૈતના ભાનમાં સ્થિર થયા પછી, મુક્તિ મેળવ્યા પછી પણ તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો, એટલેજ આનો અર્થ થાય છે. આવી ભાવના વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. અત્રેજ એમ પ્રશ્ન કરી શકાય, કે મુક્તિ પામેલી વ્યક્તિને પોતામાં ભક્તિનો ભાવ જાગતો રાખવાની ભાવનાની ઇચ્છાની શી જરૂર? આનો ઉત્તર એટલેજ કે,—મુક્ત માનવી તો સર્વ પ્રકારના નિયમની પાર છે; તેના સંજ્ઞામાં કોઈ પ્રકારનો નિયમ લાગી શકતો નથી તેથીજ તેના વિષે કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન પણ પૂછી શકતો નથી. મુક્ત થયા પછી પણ કેટલાએક પોતાના સ્વતંત્ર ઇચ્છાથીજ ભક્તિની ભાવના મધુરાસ્વાદન માટે જાગતીજ રાખે છે.

પ્રશ્ન—બાલક માટેના માતાના પ્રેમમાં પ્રભુનો વાસ હોય એવો દીકરો, પરંતુ સ્વામીજી, ચોરો અને સામાન્યઓમાં પણ તેમના પાપ આચરવાના સ્વાભાવિક વલનના સ્વરૂપમાંજે પ્રભુનો વાસ હોય છે, એ વિચાર ખરેખર ગૂંચવી નાખે એવો છે. ત્યારે તો આ ઉપરથી એટલું ક્લિત થાય છે કે, પ્રભુ જેટલા પાપ માટે જવાબદાર છે તેટલાજ આ દુનિયાના સર્વ પ્રકારના સદાચાર માટે પણ જવાબદાર છે.

સ્વામીજી—પ્રેમ અથવા રાગના સ્વરૂપમાં જે જે હોય છે તે પ્રભુમય છે, એવું જોનાર અભ્યાસિની અનુભવની ઉત્તમોત્તમ ભૂમિકામાં અંતઃકરણની આવા પ્રકારની શક્તિ નો ઉદય થાય છે, પરંતુ વ્યાવહારિક જીવનમાં આવી ભાવનાનો જાતિ અનુભવ મેળવવા માટે અભ્યાસિને આ ભૂમિકાનો જાતિ અનુભવ મેળવવો પડે છે.

પ્રશ્ન—જતાંએ આપણે એટલું કણુક કરવું પડે છે, કે પાપમાંએ પ્રભુનો વાસ છે.

સ્વામીજી—ખરેખરી રીતે શુભ અને અશુભ જેવાં ઘેઘે પ્રકારના ભિન્ન પદાર્થો નથી એ તમારા લક્ષમાં હશે. આવા શબ્દો માત્ર લોકાચારથી રૂઢ થયા છે. એકના એકજ પદાર્થને તેનો જેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તેમ આપણે એકવાર સારો અને અન્ય સમયે નહારો કહીએ છીએ. દાખલા તરીકે આ દીવાના પ્રકાશ વિષે વિચાર કરો; તેના જળવાને લીધે આપણે જોવાને, અન્ય અનેક ઉપયોગી કાર્યો કરવાને શક્તિવાન થઈએ છીએ; પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવાને આ એક પ્રકાર છે. વળી જો તમે તમારી આંગળીઓ તેમાં ધરો તો તે દાઝી જશે; તેના તેજ પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવાનો આ અન્ય પ્રકાર છે. આ ઉપરથી આપણે એટલું સમજવું જોઈએ કે અમુક પદાર્થનો જેવી રીતે ઉપયોગ કરીએ તેવી રીતે તે સારો અથવા નરસો બને છે. સદાચાર અને અસદાચારનું પણ આમજ છે. વિશાળ દૃષ્ટિ બિંદુથી કહેવા માગીએ તો આપણાં મન અને શરીરની કોઈ પણ શક્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ તે સદાચાર અને તેનોજ અયોગ્ય ઉપયોગ તે અસદાચાર.

આ પ્રમાણે પ્રતોત્તર પરંપરા ચાલી. કોઈક આ પ્રમાણે બોલી ઉઠ્યું, “એક આકાશગામી ગૃહ અન્યને આકર્ષે છે તેમાં પણ પ્રભુનો વાસ છે, એ સિદ્ધાંત એક મથાર્ય વાત રૂપે કદાચ ખરો અથવા ખોટો હોય, પરંતુ આવી ભાવનામાં જે દલપારની કાવ્ય કંપના ઉમરાઈ જાય છે, તેની ના પાડી શકાય એમ નથી.”

સ્વામીજી—મારા મહેરબાન એમાં કાવ્યકલ્પનાનો સમાવેશ થતો નથી. જ્ઞાનનો અનુભવ થતાં આ સિદ્ધાંતનું સત્ય કાઢી પશુ પોતાની મેળે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

આ બાબત વિષે સ્વામીજીએ વિશેષમાં કહ્યું તે મારાથી આ ખાણે સમજાયું છે;— જડ અને ચેતન સર્વ પ્રકારે બે ભિન્ન પદાર્થો હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ખરેખરી રીતે જોતાં એકજ પદાર્થનાં એ ઉભયે માત્ર ભિન્ન સ્વરૂપો છે; આવીજ રીતે બાલ જડ સૃષ્ટિમાં તેમજ આંતર ચેતન સૃષ્ટિમાં આપણને જણાયલી સર્વ પ્રકારની શક્તિયો, એકજ શક્તિના આવિર્ભાવનાં સર્વે માત્ર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સ્વરૂપો જ હોય છે; જ્યાં એ ચેતન શક્તિ ઓછી આવિર્ભાવ પામી હોય છે તે પદાર્થને આપણે જડના નામથી વ્યવહરીએ છીએ, જ્યાં આગળ આ શક્તિ વિશેષ આવિર્ભાવ પામી હોય છે તે પદાર્થને ચેતનવાળો અથવા જીવંત કહેવામાં આવે છે; નહિતર એવો કોઈ પશુ પદાર્થ નથી કે જેને સર્વ કાલે, સર્વ દશાઓમાં સંપૂર્ણ રીતે જડના નામથી વ્યવહરી શકાય. જડ સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ આકર્ષણ અથવા યુક્તવાકર્ષણ રૂપે જણાય છે તેની તેજ તેની અર્થ સક્ષમ દશામાં, અનુભવની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિ-કાઓમાં પ્રેમ અને એના જેવાં અન્ય સ્વરૂપોમાં અનુભવાય છે.

પ્રશ્ન—વ્યક્તિના ઉપયોગને લક્ષમાં લેતાં પશુ તેના સંબંધી આવો બેદ હોવાની શી જરૂર? પોતાની કોઈ પશુ શક્તિયોનો ખરાબ અથવા અપોય ઉપયોગ કરવાનું વલન માન-વિમાં જરા પશુ શામાટે જોઈએ?

સ્વામીજી—જૂતકાણનાં પોતાનાં કર્મોના પરિણામ રૂપેજ આનું વલન ઘડાય છે આપણી પાસે જે કંઈ હોય છે તે સર્વ આપણાં કર્મોનું પરિણામ હોય છે. આથી એટલું દ્વિત થાય છે, કે પોતાની માનસિદ્ધિયોનો નિરોધ કરીને યોગ્ય માર્ગે તેમનું નિયમન કરવાની બાબત બીજકુલ દરેક માનવિના હાથમાંજ હોય છે.

પ્રશ્ન—જો કે દરેક બાબત આપણાં કર્મનું પરિણામ છે, છતાંએ તેનો એક પ્રકારનો આરંભ હોવો જોઈએ, અને આરંભેજ આપણી વૃત્તિયો, વલનો શામાટે શુભ અથવા અશુભ હોવાં જોઈએ?

સ્વામીજી—તમે શી રીતે જાણ્યું કે એક પ્રકારનો આરંભ હોય છે. સૃષ્ટિ તો આરંભ રહિત છે—વેદોનો આવો સિદ્ધાંત છે. જ્યાં સુધી પ્રશ્ન હોય છે ત્યાં સુધી સૃષ્ટિ પશુ સાથે સાથેજ હોય છે.

પ્રશ્ન—સ્વામીજી, બલે, પરંતુ આ માયાની અત્રે શી જરૂર તથા તેની ઉત્પત્તિ પશુ ક્યાંથી થઈ?

સ્વામીજી—પ્રભુના વિષે “શી જરૂર” “શા માટે!” એવા પ્રશ્નો પૂછવા બૂલ બરેલા છે જેને જરૂરીઆતો હોય, જે ખામીઓ વાળો હોય તેના વિષે આવા પ્રશ્ન પૂછી શકાય. જેને કોઈ પ્રકારની જરૂરીઆતો નથી તથા જે એક સમગ્ર ભૂમારૂપે છે, તેના સંબંધી કોઈ પ્રકારનો “?” એવો પ્રશ્ન શી રીતે છી ય? “માયાની ક્યાંથી ઉત્પત્તિ થઈ?”

એવો કાઠ પણ, પ્રકાશનો પ્રશ્ન સંભરી શકતો નથી. કાઠ — દિક્—કારણ, એમનેજ માયા ના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. તમે, હું અને બાકીના બધાએ આ માયાના પ્રદેશમાં વસીએ છીએ અને તમે માયાની પાર શું છે તે વિષે પ્રશ્ન કરો છો! માયાના દેશમાં વસો છો ત્યાં સુધી તમારાથી આમ સી રીતે શક શકે?

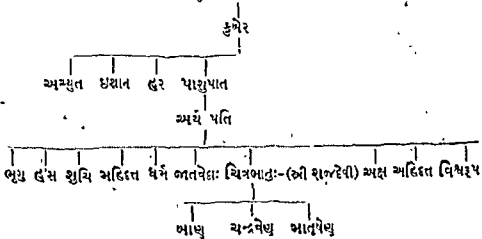
આ પછી અનેક પ્રશ્ન પરંપરા ચાલી. મીસ, હુમીલટન, હુર્બર્ટસ્પિન્સર આદિનાં તત્ત્વશાસ્ત્રો વિષે ચર્ચા ચાલી; સર્વને સંતોષકારક રીતે સ્વામીજીએ આ વિષય પણ ચર્ચ્યો; પાશ્ચાત્ય તત્ત્વશાસ્ત્રની નિપુણતાની વિશાલતા તથા ઉત્તરોની શીઘ્રતા જોઈને દરેકને નવાઈ લાગતી હતી.

પરચુરણ બાબતો વિષે વાર્તાલાપ ચલાવીને આજનું અધિવેશન સમાપ્ત થયું.

કવિવર વાળમઢ.

વિક્રમાર્ક ૧૬૯ માં કનોજના રાજસિંહાસનપર, ભારતવર્ષના પ્રાચીન બલશાસી તથા તેજસ્વી રાજાઓમાંના એક રાજા—જે શ્રી હર્ષ અથવા ભૂમિકા, હર્ષવર્ધન નામથી ઓળખાય છે, તે ગાદીએ બેઠો હતો. આ રાજા જેટલો તેજસ્વી તથા બલવાન હતો તેટલોજ તે વિદ્યા અને ધર્મના પ્રેમ માટે વિખ્યાત હતો. આ રાજાનો ઇતિહાસ વાંચતાં સ્વાભાવીક રીતે એમ પ્રતીત થાય છે કે આપણે એક મહાન તથા ઉચ્ચ આત્માનો ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ—એનો વિરતૂત દેશ વિજય, એનો અક્ષર પ્રેમ અને એના બૌદ્ધ ધર્મના રક્ષકત્વનો સ્વીકાર કરવો, એ આપણા હૃદયપર પ્રભાવ નાખ્યા સિવાય રહેતું નથી. આ બલવાન રાજાએ

૧ બાણુના વંશની પરંપરા—

પોતાના પ્રચંડશુભ પરાક્રમ તથા સુસન્ન સૈન્ય બલના પ્રભાવથી દક્ષિણ ભાગને જવા દઈને સમસ્ત ભારત વર્ષ, ૩૫ વર્ષ સુધી નિરન્તર યુદ્ધ કરીને, જીતી, લીધું હતું—અને એ મહાન વિજયથી સમૃદ્ધ થઈ અન્તે રાજસિંહાસનપર આરૂઢ રહીને પણ, એણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તથા સાચા દિલથી એ ધર્મના પ્રચાર અર્થે યત્ન પણ કર્યા. સામ્રાજ્ય વિજય તથા બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાના મધ્યકાલમાં એ રાજાએ રાજ્યશાસનમાં ઘણા સુધારા કર્યો હતો, અને સાથે સાથે સ્વયં સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યોનો આસ્વાદ લઈને સંસ્કૃતના અન્ય અનેક કવિઓને પણ આશ્રય આપ્યો હતો. આ પ્રકારે આ સાહિત્યવિલાસી રાજાએ સાહિત્ય વિકાસ માટે ઘણું કર્યું છે, તથા અનેક સાહિત્ય વિલાસીઓને આશ્રય આપ્યો છે. આવા રાજાશ્રિત કવિઓમાં કાદંબજીની પ્રસિદ્ધ નિર્માતા બાણબટ પણ એક હતા.

બાણબટના પિતાનું નામ ચિત્રબાણ તથા માતાનું નામ રાજદેવી હતું. એનું ગોત્ર (વંશ) વાત્સાપન હતું. આ વંશ અશ્વિન્યકાલથી શોણા નદીના જન્મ તથા વંશ. તટપર આવેલા પ્રીતિકૃત નામના ગ્રામમાં નિવાસ કરતો આવ્યો હતો; એજ ગ્રામ બાણની જન્મભૂમિ હતી. બાણબટના વંશ તથા ગ્રામના મૂળ પુરોણું અન્વેષણ કરીએ તો તે બંને અસંભવિત કથા રૂપી મેથોથી આચ્છન્ન જણાય છે. તે એટલાં અલૌકિક છે કે એનો ઐતિહાસિક બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી શકતી કંથી. તથાપિ બાણબટ સ્વયં પોતાની કલમથી પોતાના વંશ તથા ગ્રામનાં ખીજ લખ્યાં છે—તે અસંભવ હોવા છતાં પણ એને સર્વથા બૂલી જઈ શકીશું નહિ.

બાણબટ પોતાના વંશનો પરિચય, આપતાં પોતાના વાચકોને બ્રહ્મા સંધી લઈ જાય છે. સર્વ પિતામહ ભગવાન ચતુર્મુખ પોતાના પદ્મમય આસન પર વિરાજમાન છે. એમની ચારે તરફ સર્વ મોટા મોટા ઋષિ મુનિ બેસીને પોતાના શિષ્યો સહિત વેદનું ગાન કરી રહ્યા છે. સભામાં એક તરફ દેવી સરસ્વતી જાતે ઉભાં રહી સર્વ લોક પિતામહપર ચમર ઢોળી રહ્યાં છે. ખીજ તરફ ચારે બાજુ ચારે વેદો સહિત માનનીય દેવી સાવિત્રી આસનપર વિરાજ સભાપર દ્રષ્ટી નાંખી રહ્યાં છે. ચારે તરફથી વેદ ગાનની પ્રિય તથા મધુર ધ્વનિ ગુંજારવ કરી રહી છે. એટલામાંજ સર્વરવરને ચીરી નાખતો હોય એવો સ્વર સાંભળાવા લાગ્યો, સર્વ એ સ્વર સાંભળવા લાગ્યાં. આ સ્વર દુર્વાસા ઋષિનો હતો, આ એજ દુર્વાસા ઋષિ છે કે જે પુરાણોમાં સેંકડો જગ્યાએ બદનામ થઈ ચુક્યા છે. દુર્વાસા ઋષિ કાઈ અન્ય મન્દપાલ નામના મુનિની સાથે લડી રહ્યા હતા. અકસ્માત વિવાદમાં સામપાક કરતાં કરતાં દુર્વાસા ઋષિ અશુદ્ધ પાક કરી ગયા. સર્વ સભાએ આ સાંભળ્યું, પરંતુ ઠસવું તો એક તરફ રહ્યું, પણ હવે મુનિના ડરથી કાઈ ચેષ્ટું પણ કરી શક્યું નહિ. કિન્તુ બ્રહ્મા સરસ્વતી પોતાના હાસ્યને રોકી શકી નહિ—તે હસી પડી. બસ પછી પૂછવું શું ? દુર્વાસા ઋષિનો કોપાનલ પ્રજ્વલિત થયો. તરતજ ઋષિએ સરસ્વતીને શાપ દીધો કે તે દેવલોકમાંથી પદ્મજ થઈને પૃથ્વીપર આવી જાય. આવી પૂજનીય દેવીપર પ્રયુક્ત શાપને સાંભળીને સર્વ સભા સ્તંભિત થઈ ગઈ. પિતામહે દુર્વાસા ઋષિને એની આવી નીચતા માટે ધિક્કાર આપ્યો, અને સરસ્વતીને સાન્નિવતા આપતાં કહ્યું “હે પુત્રિ ! ત્હને આ શાપ પૃથ્વીપર ત્યાં સુધી રાખી શકશે, કે જ્યાં સુધી તું હાસપુત્રનું મુખ જોઈશ નહિ.”

સાપ તથા આગાથી પ્રેરિત થઇને સરસ્વતી દેવી, પોતાની પ્રિય સખી સાન્નિધીની સાથે બ્રહ્મલોકથી ઉતરીને સીધી શોણ નદીના પશ્ચિમ તટપર એક સ્થળમાં આવી રહી. ત્યાં લતા ગુચ્છોની કુટ્ટી બનાવી બંને સાહેલીઓ રહેવા લાગી.

આ પ્રમાણે રહેતાં કેટલાક દિવસો વીતી ગયા પછી એક દિવસ અથવા નાપિના પુત્ર દ્વાર્યાનું ત્યાં આગમન થયું. બંને સખીઓના આશ્રમમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા; એમનો સરસ્વતી સાથે પ્રેમ બંધાયો; ઉભયના પરસ્પર વિવાહિત થવા પછી એમનાથી 'સારસ્વત નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો: એનું મુખ દેખતાંજ સરસ્વતી, પોતાના શાપનો અંત આવેલો જાણી, સાન્નિધી સહિત બ્રહ્મલોકમાં ચાલી ગઇ. સરસ્વતી ચાલી જવા પછી ઉપરત વૃત્તિ દ્વાર્યા, બાર્ગવ વંશોદ્ભૂત બ્રાતા બ્રાહ્મણની સ્ત્રી અક્ષમાલાની ગોદમાં પોતાના પુત્રને પાલનાર્યે સાંપી રવ્ય વનમાં ચાલી ગયા. અક્ષમાલાને પણ એવામાં વત્સ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અક્ષમાલા વત્સ તથા સરસ્વત બંનેને પુત્રવત પાલવા લાગી. બ્યારે બંને બાલક મોટાં થયાં ત્યારે સારસ્વત જે માતાના વરના પ્રસાદથી રવ્ય સર્વવિદ્યા વિશારદ હતો, તે પોતાના બ્રાતૃતુલ્ય વત્સને વિદ્યા બજાવી, અને એજ સ્થાનપર એક પ્રીતિદૂતનામક નિવાસ સ્થાન બનાવી રવ્ય તપસ્યા અર્થે વનવાસિ થયો. એ પછી વત્સ, સપરિવાર એજ પ્રીતિદૂત નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો. એનાથી જે વંશ આવ્યો, તેજ વાત્સાયન વંશ કહેવાય છે: આજ વંશમાં બાણભટ્ટ પોતાની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.

માતાની પરસોકવાસ થયો તે સમયે બાણભટ્ટ બાલક હતો, આથી એના પિતાનેજ માતાનું કાર્ય કરવું પડ્યું. પિતાએ બાણની સારી રીતે રક્ષા કરી: બાણ્ય સ્મરિત પન્નુ પિતા પણ બહુ દિવસ જીવીત રહ્યા નહિ. બાણની ઉંમર ૬૭ થોડ વર્ષની પણ નહોતી મઘ એવામાં એના પિતાનો દેહાન્ત થઈ ગયો બાણભટ્ટ કહે છે કે પિતાના મૃત્યુથી એને પ્રભો શોક થયો. તે લખે છે—“સંસ્થિનેન પીતરિ મહતા શોકેનામીલમનુપ્રાપ્તે દિવાનિશં દશમાનહદયઃ કથંકથમગિ કતિપશન્દિચસાનાત્મગૃહ્ણવવાનેપીત્.”

પરન્તુ એ શોક બાણભટ્ટે, બહુ દિવસ સુધી પરમાં રાખી શક્યો કદિ. માદયાવરધાની અંબલતાથી પ્રેરિત થઇ તથા કંઈ પણ અંકુશ ન રહેવાથી, તે ઉચક જવાનીનો જોસ થઇ ગયો. બ્યારે કોઇ સારા કુટુંબનો પુત્ર નિરંકુશ તથા હિંસક થઈ જાય છે ત્યારે, સ્વાર્થી અને ધૂર્ત લોક એને ઘેરી લે છે, અને વટવાનો ચત્ત કરે છે. આ પ્રમાણે બાણની પણ ચારે તરફ અનેક પ્રકારના લોકનો સમૂહ વીંટાઇ ગયો. તે સંન્યાસિયો તથા પડિતોથી લઇને બટકેલ જુગારિયો અને નાચનારાઓ સુધીની સોબતમાં ફસાઈ પડ્યો.

આ દશમાં બાણ દેશ યાત્રાએ નીકળ્યો. અનેક મિત્રોને સાથે લઇ, રાજ દરબારો અને ગુરુલોનું અવગ્રહન કરતાં કરતાં, દીર્ઘકાલ પશ્ચાત તે પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો. પન્નુ દવે પાછો આવેલ બાણભટ્ટ ને વખને ગવડા બાણથી જુદોજ દવે. દવે બાણની પ્રકૃતિ સર્વથા બદલાઇ ગઇ હતી. ઉંમર તથા અનુભવે તેને અધિક વિચારસિંધ બનાવ્યો.

હતો. હવે તેનામાં પૂર્વના કુછંદ રહ્યા ન હતા. એને એના કુલના મહત્વનું જ્ઞાન થયું તથા હવે ઘરમાં રહીને સમય વ્યતીત કરવાનો પ્રારંભ કર્યો.

આ સ્થળે એક આશ્ચર્ય જનક વાત એ પ્રતીત થાય છે કે બાણે પોતાનું જીવન ચરિત લખતાં પોતાના વિદ્યાભ્યાસનું જ્ઞાતાં જરા પણ લખ્યું નથી. કવિતાનો આરંભ ચૌદ વર્ષની ઉંમર થવા પછી એને બાણવાનો સમય બાળ્યેજ મળ્યો હોય કેમકે આટલા બધા સ્વાર્થા સોળતીઓ હોવા છતાં પણ એક નવ યુવકનું વિદ્યાધ્યયન અસંભવિત જણાય છે. વળી યોગસમય પછીતો એણે દેશ ભ્રમણનો પ્રારંભ કર્યો હતો— એ સમયમાં તો અધ્યયનની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. આથી અતે એજ અનુમાન પર આવવું પડે છે કે ચૌદ વર્ષની ઉંમર થતા સુધીજ એણે અધ્યયન કર્યું હશે. પરંતુ એક ચૌદ વર્ષના બાલકમાં કેવલ બાપામાંજ નહિ, પુરાણો અને અન્ય પ્રાણી વિદ્યાઓમાં પણ એટલી નિપુણતા જોવી એ મહાન આશ્ચર્યની વાત છે. આનો માત્ર એકજ પ્રત્યુત્તર હોઈ શકે, અને તે એકેબ્રણને અસાધાન્ય પ્રતિભાશાલી અથવા Geniuss માનવો પડશે. મુલમ સમાધાન તો એ છે કે પુરતક વિદ્યા—બાપા તથા પુરાણતિહાસાદિ નું જ્ઞાનતો એણે ચૌદ વર્ષની અવસ્થામાંજ પ્રાપ્ત કર્યું હોય—અને પશ્ચાત બિન્ન બિન્ન પ્રકારના મિત્રોના સંગથી એને વિવિધ પ્રકારની વધાઓનો મુલમતાથી બોધ થયો હોય. ઘણું કરી બધા પ્રકારની ધામધુમમાંથી છુટી ઘરમાં, અવસ્થિતસ્થ આગ્યા પછી, બાણે 'ચંડીશતક' તથા અન્ય કેટલાંક અનુપલબ્ધ કાવ્યોની રચના કરી છે. 'ચંડીશતક' તથા અન્ય કેટલાંક અનુપલબ્ધ કાવ્યોની રચનાનો એજ સમય માનવો એ ઠીક છે. કારણ કે તે પછી કેટલાક દિવસ પશ્ચત રાજા હર્ષવર્ધનના ભાષ કુળે બાણભટ્ટને રાજસભામાં બોલાવ્યો હતો. કૃષ્ણ સૂરિએ પોતાના દૂત મુખથી બાણને એવું પણ કહેવશબ્દું હતું કે યદ્યપિ અમારે હજી સુધી ત્વમારી માથે કંઈ પરિચય નથી તથાપિ દૂર રહીને પણ કોઈ એવો વિશેષ ભાવ છે જે અમારા બંનેના ચિત્તને એકત્ર કરે છે. તે સમયે બંનેની કંઈ ઓળખાણ નહોતી અને બાણે કંઈ અંધ રચના પણ નહોતી કરી, તોપણ અન્ય એવું કોઈ કારણ ન હોતું કે જેથી બાણ ભટ્ટને રાજ સભામાં બોલાવવામાં આવે. હર્ષચરિત એ સમયની કૃતિ હોઈ શકે નહિ, કેમકે એ બાણ ભટ્ટના સ્વમુખેજ સિધ્ધ છે કે એ અંધની રચના એમણે રાજા હર્ષની પાસેથી જઈ આગ્યા પછી કરી હતી. બીજે અંધ કાદમ્બરી છે. આ અંધ એજ સમયમાં રચાયેલો કેમ નહિ? અને એને બાણ ભટ્ટની છેલ્લી કૃતિ કેમ માનવી જોઈએ? ઇત્યાદિ સર્વ પ્રશ્ન સંબંધી આગળ વિચાર કરીશું: પરંતુ અહીં એટલું કહેવું પર્યાપ્ત છે કે એ અંધ પણ એ સમયે રચાયેલો નથી. શેષ અંધ ચણ્ડીશતક રહે છે, અને ઘણા સંભવ છે કે તે એ સમયની કૃતિ હોય.

ન્યારે આપણે હવે બાણભટ્ટની કાવ્ય રચનાની અવસ્થા સુધી પહોંચી ગયા છીએ ત્યારે એની કવિત્વ શક્તિ જ્ઞાને કવિયોમાં એનું પદ કયે સ્થાને છે તે કવિત્વ શક્તિ વિષય પર કંઈક કહેવું હચિત છે. સંસ્કૃત ભાષાના કવિયોમાંથી, બાણ ભટ્ટની કવિતામાં કયા ગુણ તથા અવગુણ છે? ઇત્યાદિ વિષયો પર યોગ્ય વિચાર કરવો એ પણ આ પ્રસંગે અનુચિત નહિ ગણાય. બાણ ભટ્ટના કાવ્ય અંધો

ની જે આટલી પ્રસિધ્ધિ થઈ, રહી છે અને સંસ્કૃતજ્ઞો જે આ કવિની રચના શક્તિ પર મુગ્ધ છે. તે શાથી ? અથવા શું એમની એ શ્રદ્ધા ઉચિત છે કે અનુચિત ? એ વિષયપર વિચાર કરવાથી ઉપર્યુક્ત કવિની શક્તિનું જ્ઞાન થઈ શકશે.

સંસ્કૃત બાષાના સમસ્ત કવિ, પોતપોતાના વિશેષ ગુણોના કારણથી, ત્રણ મુખ્ય ભાગમાં વિભક્ત થઈ શકે છે—એક શબ્દ પ્રધાન, દ્વિતીય અર્થ પ્રધાન અને ત્રીજા રસ પ્રધાન. શબ્દ, અર્થ અને રસ એ ત્રણ વસ્તુ છે કે જે કાવ્યની સાથે સંબંધ રાખે છે. કાવ્ય એ રસાભિવ્યક્તિનું નામ છે. ધાતુ તથા પ્રાતિપદિક સાર્થક થાય છે. તિહ્ન અને સુપ્રસવલ એનાથી થાય છે. તિહ્ન અને સુપ્રસવલ—અથવા એમ કહીએ કે દરેક પદ—સાર્થક થાય છે. વાક્ય સંબંધ પદોના સમૂહનું નામ છે, અતઃ વાક્યનું નિર્ણયક હોવું સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે. અભિપ્રાય એ છે કે કાવ્ય, શબ્દ અર્થ તથા રસ એ ત્રણેની એક સ્થાનમાં અવસ્થિતિનું જ નામ છે. આથી એ કાવ્ય, કાવ્ય નથી કહેવાતું, કે જેમાં અર્થ તથા રસ વિદ્યમાન ન હોય.

બ્યારે કાવ્યનાં એ ત્રણ અંગ છે, તો એનાજ વિશ્લ કે સરલ થવાથી કાવ્ય વિશ્લ કે સરલ કહેવાય. એ ત્રણમાંથી જે એક પણ અવિદ્યમાન હોય તો કાવ્યમાં કાવ્યતા રહી શકતી નથી, અને જે એ ત્રણમાંથી કોઈ દુષિત હોય તો કાવ્ય દુષિત સમજવું જોઈએ એનીજ ઉત્તમતાથી કાવ્યમાં ઉત્તમતા આવે છે. પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય, એ ત્રણે વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરવાની એક સરખી શક્તિ રાખી શકતા નથી—જે મનુષ્યે કેવલ વ્યાકરણ તથા કોશ છુટી લીધો હોય તે પણ, ઉત્તમ કે ઉત્કૃષ્ટ શબ્દો ને જોડી શકે છે—પણ જેણે એના સાથેજ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તથા કોઈ સંગમ—અથવા બહુ દૃશ્યતા—થી પોતાના જ્ઞાનને વિસ્તૃત કર્યું છે, તે ઉત્તમ શબ્દોમાં ઉત્તમ અર્થનો પણ સન્નિવેશ કરી શકે છે. પરંતુ કાવ્યને વસ્તુતઃ કાવ્ય બનાવવા માટે તો, ઉત્તમ શબ્દ તથા ઉત્તમ અર્થ રૂપી સોનામાં એની મુગ્ધ આપવા માટે, અને રચનાને અંગત્રય સંપન્ન કરવાને માટે એક સ્વભાવિક અન્તરૂદ્ધતતા અથવા પ્રકૃતિની અંદર હ્રુસવાની-શક્તિની આવશ્યકતા છે. એ સ્વભાવિક શક્તિ વગર ઉત્તમ કવિતાની એક પણ પંક્તિ લખી શકાતી નથી; અર્થાત કાવ્યનાં ત્રણે અંગોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ત્રણ પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન સાધનોની આવશ્યકતા છે, જેમાંથી એ જે કે યત્ન સાધ્ય છે, અને એકજ અયત્ન સાધ્ય છે; તથાપિ એજ એક કાવ્યનો પ્રાણ છે અન્ય બંને ગુણોનો વિચાર કાવ્યની ઉત્તમતા કે નિરૂપતામાં યોડો કરવામાં આવે છે અને આનો વિશેષ દરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે, એ ત્રણે અંગોની મુખ્યતા કે ગૌણતાપર કવિત્વના ત્રણ પ્રધાન પ્રકાર આશ્રિત છે. જે કાવ્યમાં અન્ય બંને અંશો રહેતાં—એક ત્રીજાની દ્રશ્યતાને, માટે રસ માની લઈએ—પ્રધાનતાં છે તે રસ પ્રધાન કાવ્ય તથા એનો કર્તા રસ પ્રધાન કવિ કહેવાય; સંસ્કૃત બાષાના કવિઓમાંથી એ ત્રણેનાં ઉદાહરણ લેવા માટે પંડિતરાજ જગન્નાથ, ભારવિ તથા ભનૂદરિ છે. પંડિતરાજ જે કે રસ પરિપાકમાં પણ આછા નથી—અને નથી તે અર્થથી પણ અનભિજ તથાપિ પોતાના ગંગાલદરી નામના અંચમાં તે શબ્દ સૌંદર્યમાંજ સર્વને મ્હાત

કરી ગયા છે. એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી કે કવિરાજની કવિતામાં કોઈ અસાધારણ તથા દીક્ષને પીગળાવે એવા બાવ ભરેલાં નથી અને નથી એમણે અત્યુત્કૃષ્ટ રસનો પાક દર્શાવ્યો. ને તે કોઈ ચીજમાં અનુષમ હોય તો શબ્દ સૌન્દર્ય-તથા પદોના રીત ભંગના સૌન્દર્યમાં છે. ભારવિ એ અર્થ પ્રધાન કવિ તો નિઃસંદેહ છે. એના કાવ્યના અર્થ ગૌરવનું વર્ણન મહિનાયે આ પદાર્થમાં ઘણી ઉત્તમતાથી કર્યું છે—“નારિકેલ ફલસમ્મિતં વચો મારવેઃ સ્પદિ તદ્વિમજ્યતે” આ પ્રકારે ભર્તૃહરિ પણ જોટલા પોતાના વૈરાગ્ય તથા શૃંગાર રસના અપૂર્વ પરિપાકને માટે પ્રસિદ્ધ છે—તેટલા ખીજ કશા માટે નથી.

પરંતુ કવિયોની સકલરાશિ એ ત્રણજં શ્રેણિયોમાં આવી શકતી નથી. હજી અન્ય એવા કવિ છે કે જેમનામાં એક ગુણની પ્રધાનતાનો નિશ્ચય કરવો એ ઘણું કઠિન છે. જેમકે ભવભૂતિમાં કોઈ પણ એક ગુણનું પ્રાધાન્ય કહી શકાશે નહિ: ત્યાં શબ્દ અને રસ બંનેને સમાન પદ આપવું પડશે. આ પ્રમાણે કાલિદાસમાં પણ અર્થ તથા રસ બંનેની પ્રધાનતા સમાન તથા ત્રિધમાન છે.

હવે આપણે જોવું જોઈએ કે બાણુ ભટ્ટ એ શ્રેણિયોમાંથી કઈ શ્રેણિમાં અન્તર્ભૂત થઈ શકે એમ છે. બાણુ ભટ્ટના સર્વ ગ્રંથોમાંથી કાદમ્બરીનેજ આપણે ઉત્તમ તથા અતિમ ચત્વેની ઉત્પત્તિ માની શકીએ કારણ કે બાણુ હર્ષ ચરિત એ સમયે બનાવ્યું હતું કે બ્યારે એની શક્તિયોમાં પ્રૌઢતા આવી નહોતી, અને પદ લેખકતા રૂપમાં બાણુભટ્ટને સામે રાખી એની શક્તિનો નિશ્ચય કરવો, એ એને અન્યાય કરવા જેવું છે; આથી એના ગુણાગુણનો વિચાર કરવામાં આપણે મુખ્ય દ્રષ્ટાન્ત કાદમ્બરીનેજ સ્વીકારીશું—જે કે અન્ય ગ્રંથોને પણ વિસ્મૃત કરવામાં આવશે નહિ.

બાણુભટ્ટ એવા કવિયોમાંના એક છે કે જે શબ્દ તથા અર્થને લીધે નિષ્પાત છે, અર્થાત બાણુની ગદ્ય કવિતામાં જે ગુણ છે તે પ્રાયઃશબ્દ તથા અર્થ સંબંધી છે, રસ સંબંધી નહિ. રસ સંબંધી ગુણતો દૂર રહ્યા પણ અહીં તો ઉલટા તત્સંબંધી ઘણા દોષ જોવામાં આવે છે અથવા એમ કહીએ કે બાણુભટ્ટની કવિતા એક પ્રકારના ઉત્તમ રસના અભાવથી યુક્ત છે. એમાં કંઈ પણ મનોવેદક રસના ઉદ્ભાવ નથી. આ કથનનો એવો અભિપ્રાય નથી કે બાણુભટ્ટના ગ્રંથ સર્વથા રસહીન છે, એમાં પણ રસ છે અને બહુવ્યાપી રસ છે. જો એમાં રસ ન હોય તો તે કાવ્યત્વહીન કહી શકાય, અને એનો પાંડિત મંડલમાં આદર થવો તો સર્વથાજ દુર્લભ થઈ જાત—પરંતુ રસાભાવથી અભિપ્રાય એટલેજ ગૃહણ કરવાનો છે કે સાહિત્ય દર્પણાદિ ગ્રંથોમાં ગણાવેલા રસના પ્રભાવનો અભાવ છે. શૃંગારવીર કૃષ્ણાદિ જે રસ એ ગ્રંથોમાં વિશેષતયા દર્શાવેલા છે—એમના કોઈ પણ વિશેષરૂપે એના ગ્રંથોમાં પરિપકવ નથી. પરંતુ એકબ્યાપિરસ, કે જે સારા ગ્રંથને મનોરંજક બનાવે છે, તે એના ગ્રંથમાં વિદ્યમાન છે. શબ્દ અને અર્થ સંબંધી ગુણ, નિઃસંદેહ આ કવિની કવિતાનાં આભૂષણ છે. આથી આ કવિને શબ્દાર્થ પ્રધાન કવિયોના રચનામાં રાખવા પડે છે; છતાં પણ એમને કાલિદાસ કે ભર્તૃહરિની સમાન કોટિના કવિ ગણી શકીશું નહિ. પરંતુ એમાં

જરા પણ સંદેહ નથી કે બાણભટ્ટ હજી પણ કવિ મૂર્ધન્યોભાના એક છે, ૫
અંધ પણ કંઈએક ગુણોને લીધે આદરણીય છે. વિરખ-મુખ-મંડનકાર હશે છે.

“રુચિર સ્વર વર્ણવદા-રસમાનવતો જગન્મનોહરતિ ।”

‘તત્કિં તરુણી ? નહિ નહિ વાળી વાળસ્ય મધુશીલસ્ય ॥’

બાણભટ્ટનું કવિયોગમાં કયું સ્થાન છે ? એ ઉપર દર્શવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ આપણા પક્ષની સિદ્ધિ માટે જે પ્રમાણ આપવામાં આવ્યાં છે, તે સ્થાપના માન છે, તે સ્વયંપણ સાધ્યસમ પ્રતીત થાય છે. છતાં એમાંનાં કેટલાંક સિદ્ધિની ઘમ્છા રાખે છે હવે આપણે એ સર્વ સ્થાપનાઓના પ્રમાણોને વિસ્તારથી જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આમ કરતાં પ્રથમ આપણે નિમ્ન લિખિત બાબતોનો વિચાર કરીએ-૧ બાણભટ્ટની કવિતામાં શબ્દ તથા અર્થ મૂળંધી અન્યેક ગુણુ એવા વિદ્યમાન છે કે, જે એને સાધારણ કવિયોની એણીથી ઉચી ભૂમિકામાં લઈ જાય છે. ૨-બાણભટ્ટમાં પૂર્વના પંડિતોએ કહેલા રસોમાંથી જો કે કોઈ વિશેષ રસનો પરિપાક ઉત્તમ નથી તથાપિ એક અન્ય રસ છે કે જે બાણભટ્ટની કવિતામાં આદિથી અંત સુધી જોવામાં આવે છે, ૩ એ બંને વાતની પછી એ વાત આવે છે કે બાણભટ્ટની કવિતામાં દોષ ક્યા ક્યા છે ? આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં સાથે સાથે કેટલાક જુદા જોડાદેસા દોષોપર પણ વિચાર કરીશું કે જેથી એનું મધ્યમ સ્વરૂપ સમજાય.

(અપૂર્ણ).

કુલચંદ બાપુજી શાહ.

। નિવંત્રણ ।

આવો મળા રસિક સૌ રસનો ઉપાસિ,
આવો ભાંડી હૃદય સૌ હૃદયો વિદાસિ;
આવો નમી નમનમાં હૃદયો નમાવી,
પ્રીતે ફરી પ્રણયમાં હર પ્રેમ છાહ.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે. —

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. ઠક્કાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જીડું પ્રથમથી થયેલા ગ્રાહકોએ એક કાર્ડથી જુક મોકલવા માટે ખજૂર આપવી

મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડોઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.)
કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ
(કિંમત રૂપીઆ ૦.....૮..૦)

અમૂલ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરૂધા અરૂધા આનાની ટીકીટ મોકલવી.

અહ્યર્ચ—અહ્યર્ચનો અદૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.
સ્ત્રીસમાગમ દીર્ઘાંશુ તથા આરોગ્યની જલવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.
સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફ્રેન્સી બુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્ક્સ મગાવવા.

માલિની—વણી બાળતોનું ચાંન આપનારી રસીલી વાર્તા.
કામશાસ્ત્ર—ઉચ્ચતી વયના અગાન બાળકોથી થતી બૂલોપર લક્ષ્ય બેચનારો અપૂર્વ વિષય.
સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ઢબની અસરકારક કવિતાઓમાં આખું કામશાસ્ત્ર.
બાળમર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.
દૈવશ્રવિદ્યા—ભવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.
પુનર્લેક્ષ અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાનું વેદ્યક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.
ફ્રેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉચ્ચ જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુશોભિત કાર્ડો.
બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેવું ફળ ફૂટતું-પણું, હાથરનો અનુમહ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલો ફેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બ્રહ્મચારી કરેલી અમૃતની શોધ—એશિયોટલ, પ્લાન્ડ પીન્ડર અને મહેતર અલીયાસના અમત્કારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણુવાન્નેગ રમુજ વાર્તા.

અતંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોના દૃષ્ટાંત તથા સમગ્ર સામનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. ક્લાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાળાના અભ્યાસીઓને જ બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગપદેશિકા—જુદાં જુદાં ગ્રંથો દરેકનું વર્ણન, કારણ તથા ઉપાયોનું સર્વ સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર આગારા માહકોને જ ટપાલ ખર્ચેનો અરૂધા આનો લઘુ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—સ્ત્રીઓને પ્રસવ થવાના નાચુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,
આતંકનિમદ્દ ઔપધાતય,
જામનગર-કાઠીઆવાડ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલગું ખર્ચે મ' આવનારને શીર.

મ ન. દ્વિવેદી પુસ્તકો.

આત્ર વિદ્યા

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

*આ પુસ્તક પર્ણ મે ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળાનાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. ડિ રૂ. ૧-૦-૦

કેન્તા.

(નાટક)

અવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે રૂ. ૦-૮-૦

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલેદાસજી પ્રણિત મુલાહદુસ્થાનિનું ગુજરાતી ભાષાતર કર્તા રા, રા, મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ,

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રમદ કરેલું છે. આ શિવાયના તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ. અથવા એમ એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેરી રોડ, અથવા પડિત જયેશરામ મુંડ્રજી બુકસેલર (નં. ૩૪૩) જવેરખાગ—મુળાઈવી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીગ્ટ સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ઉત્તર રામચરિત્ર

અવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

*ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી

તંત્રી ચોજત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હક અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજાવી અરે સરલ ચોજ માર્ગ દર્શાવતો અર્થ મુ્ય સહ ગુજરાતી કિંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગરખાં કહેનારને સ્વયં ઉત્તર કિંમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના ગ્રહકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદાં.

શીંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સગલ, નીતિસિદ્ધાંતો

કિંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકીટાજ મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના કેલવણીખાતા તરફથી " શાળા લાયક બેરીખાતે " તથા " શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે " મંજૂર થયું છે. શીક્ષાને સાફ ટમીશન મળશે, તથા મુળાઈ ઇન્સાદાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

આચાર્ય,
એક અભેદચાર્ય પ્રવાસી,
બ્રહ્મનિહ માણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

મંચી.
પ્રેમીસર આનંદચંદ્ર આચાર્ય મુખ.
એમ. એ. એન. એન. બી.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.),

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—માગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૫, અંક ૧૨]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર. ૧૯૧૦.]

નવલ પ્રભાત.

(મન્દાકીન્તા.)

પૂર્વે જગે નર્વલ સવિતા, ભાસતો ભવ્યદિવ્ય,
એનાં રૂઢ કિરણ કુમળા વિશ્વ સતું જગાડે;
કે કણે અધિક નવલા મન્ત્ર આત્મોન્નતિના,
ઉદેગરુદે સખસ ચતા ભાવ દેશોન્નતિના. ૧

x

ભાડું ક્યારે મુજ ગરિબડાં જ્ઞાનતું તેજ ભાજે ?
ક્યારે ભોળાં હૃદય બનીને દ્રેપતું મુજ ટાળે ?
ક્યારે જાણે મૂંઝત તર્જી દયા મારું માઈ ઉમેડી ?
શીખે ક્યારે જગત મહિં છે સેવના ધર્મ મોટો ? ૨
ક્યારે જીએ કડકડ વદે સ્તોત્ર માતૃ ભૂમિનાં ?
જનાં લોહી નસ મહિ વહે પ્રેમ ને શૌર્ય કેરાં ?
ક્યારે કાપે સખત હૃદિનાં બન્ધનો દુઃખકારી ?
ક્યારે પાછાં સ્થિર થઈ ગ્હે મુજ ઝળિં પે જનોનાં ? ૩
ક્યારે હિન્દે શરીરો જનમે ધર્મ જેવા મહાત્મા ?
ધૂમે દેશે ભીંગ પૂયુ સમા વીરલા વીરવાળા ?
ક્યારે બન્યું સરત સમ આ દેશમાં નીપજોને ?
ક્યારે કૃષ્ણા વૃજભૂમિતણા બ્રહ્મગણે રમાડે ? ૪

ક્યારે એકમે હળીમળી રહે હિન્દનાં બાળકો સૌ ?
 ક્યારે લાભો સરખો નજરે ભેદ છોડી નિહાળે ?
 ક્યારે અર્ધે હૃવન સઘળું દેશના હિત કાળે ?
 મૂઢી છેટે મમત ઝલકા યાતિને ધર્મના સૌ ? ૫
 કર્તવ્યોને સમજી સમજી ધર્મ્ય માર્ગે પ્રવર્તે :
 પાળે નીતિ હૃવનભર સૌ સત્ય માહે રમતાં :
 પામે પેલા નવલ જૈન ને અન્તમાં એકતાથી :
 ક્યારે આતું સઘળું બનીને દેશ મારો ઉજળે ? ૬

x

પેલાં રડાં કિરણ બનતાં હથ લેવાં ચડે છે,
 આશા મારી સબળ બનતી સાથ તે વિહરે છે;
 પૂરો આશા દિનકર પ્રભો ! નાચ ! નેહે અમારી,
 ભગ્નાં રેડી, અમ હૃદયની અન્ધતાને ઉખેડી ! ! ! ૭

૧૯૬૭ કાર્તિક ૨
 શુ. ૧. પુષ્ય ૬

૯૬.

હવે અફસોસ શાનો છે ?

૪.

હવું ના કે ! ગરુડું ના કે ! હતી ગમગીની આ હૈયે;
 બધું બદલાયું તો આજે હવે અફસોસ શાનો છે ?
 હૃદય અંજલયલું તેજ પ્રણયમાં પૂર્ણ મૂકે છે;
 સીમાના બન્ધ તૂટે છે ! અરે અફસોસ શાનો છે ?
 બધું હીધું જ એ લીધું પ્રણયના તાનમાં હૈયે,
 સરલતા લાધતાં આજે હવે અફસોસ શાનો છે ?
 પ્રણયયત્રે પ્રણય પોતે પ્રણયથી ન્યાં મૂકાવે છે,
 બલિ નિજતા થતી ન્યાં ત્યાં રહે અફસોસ શાનો છે ?
 હતી આશા નિરાશા ત્યાં : નિરાશામાં થઈ આશા;
 અહો ! હોસે જ હોમ્યું છે બધું ! અફસોસ શાનો છે !
 હૃદયનું આ હૃદય હીધું ! અરે બાકી ન કે રાખ્યું;
 રહ્યો ઉડાણમાં કાંટો છતાં અફસોસ શાનો છે ?
 અરે, ટુંજ શોધમાં ગમીમાં ગયો કે કાલ એ દિલબર !
 ગમી ટુંજ પારીમાં યે છે ! છતાં અફસોસ શાનો છે !

ન સાકીને ઘટ કપડોઃ ત્હને તો શું કહું ઓહો ?
હવે તો હોમનું દૈયું । પ્રણયમાં શાય શાનો છે ?
મળ્યું આયે અને અન્તે રહેશે દિવ્ય દહાણું એ ?
સહનનું કે રૂદનનું એ । છતાં અપ્રસેસ શાનો છે ?

૨૧-૮:૧૦
કૃષ્ણવ્રજાસ
મોહસા. }

કુજ.

પ્રેમ યોગિનીઓ ?

ભોગ વિનાનાં ભોગી ઓધા । સૌ અમે,
ભોગી છતાંયે ભોગ ન વાંચી કાંય ભે;
રાતદિન રસિયાથી રમતાં ગસમાં,
ભાગ ન કરી ધર ભાગી રહેલાં અહાંય ભે.

ફળ મરજદા મૂકી મરજદા ગણી,
લજ્જા ખેતાં લજ્જા માની મન ભે;
નેન રસ ખેવાતાં ખેઈ નેનને,
ધર ન માની માની સધળું વન ભે.

પ્રાણ પ્રાણીની ચાહ વિના મૌ મૌન લઈ,
હરિ હસતાં કરી હરિ સન્યાસ ભે,
પ્રેમ અધિકે પ્રેમ ભરમ ઉર ચોળાને,
મમુના કાઠે કતાં પ્રીતિ ન્યાસ ભે.

જટા ન તોયે જટા અમારે શિર છે,
તેલ બધાં વીણ વાળ હોળેશ આય ભે;
કૃષ્ણ રનેહની શીંગી નાંખી કંઠમાં,
કાન ન જડ્યા કહાન ધરી ઉર માંય ભે.

નિલ સત્ય શૃંગાર પંથ એ યોગનો,
કૃષ્ણ કયાની કંથા ધારી અંગ ભે;
કામ મસ્ત અભ્યુત વેશમાં સૌ પળે,
વાંચો એ અમ પરચહનો સંગ ભે.

પી. પી. નૈન દોહરકલ. }
પાયધોણી—મુખાધ. }

કહાન ચક્ર ગાંધી.

કાવ્ય-પ્રદીપ ।

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આ શૃંગાર, કર્ણુ અને વીર ત્રણે રસ આત્માની ઉર્ધ્વગામી વૃત્તિનો આવિર્ભાવ છે અને તે ઉચ્ચતાનું પ્રમાણ પણ એ ત્રણે રસના પ્રાધાન્યથી અંકાય છે. જે કવિમાં આત્મોદ્ઘાટન સર્વ જગતની ઐક્યતામાં ભળી જવા સુધી પહોંચ્યું હોય છે તેનો પ્રવાહ શૃંગારમાંજ વહી રહે છે; ઉચ્ચતાની તેમ ઉતરતી સ્થિતિ કર્ણુ અને છેત્રી ક્ષિપ્તિ વીર રસમાં આવિર્ભૂત થાય છે. આપણે જો આખી દુનિયાના સાહિત્યને તપાસી જઈશું તો સદૃશ જણાશે કે પ્રત્યેક દેશમાં તે સમયના આત્મોદ્ઘાટનના પ્રમાણમાંજ તેની કવિતામાં પણ આ ત્રણમાંથી એક રસે પ્રધાન્ય લીધું છે. પ્રથમ દૃષ્ટાન્તમાં ગ્રીસ લઈ જે કાળમાં હોમરનું મહા કાવ્ય લખાયલું હતું તે કાળની કવિતામાંથી આપણે શું વિચારી શકીએ છીએ ? ન્યાય અને નીતિના અંશ કરતાં શૈર્ષ્ય અને સ્વાભિમાનની લાગણીનું જોર વિશેષ જણાય છે. શૃંગાર અને કર્ણુના કરતાં વીરનું ઇલીયડમાં પ્રાધાન્ય છે. કોઈક સ્થળેજ શૃંગાર અને કર્ણુનો આલંબ કરવામાં આવે છે અને તે પણ ગૌણ ભાવેજ. નીતિની અને તેથી તેના સ્વતંત્રતાપ આત્મદૃષ્ટિની શીઘ્રિયતામાં હું અને મારૂં એ રૂપે પ્રકટ થતું ઉચ્ચ અભિમાન વીરની પરંપરામાં દેખા દે છે. દેવગણ પણ પોતાપોતાની પ્રિયવસ્તુને સહાય કરતાં જગતમાં વીર્યનું દર્શન કરાવે છે અને પક્ષાપક્ષ કરવામાં આવા જગતના કષ્ટાણુ અકષ્ટાણુનો વિચાર ભાગેજ નિવાસક અને છે. કેવળ વિષયના સંમોહથી દોરાઈ અભિમાનના તોરપર ચંદી ઉભય પક્ષ યુદ્ધ આદરે છે અને તેમાં વિવિધ પ્રકારે વીર્યનું પ્રયેદ દર્શન થાય છે. તે સમયે ગ્રીસ દેશના આત્મોદ્ઘાટનનોજ આ ભવ્ય ચિતાર છે. આર્યાવર્તના સંસર્ગે ગ્રીસની તત્વદૃષ્ટિનું ઉદ્ઘાટન આ કાળ પછીજ ચરે થયું છે અને કર્ણુનો ભાવ પણ ત્યાર પછી દર્શન દેવા લાગ્યો છે. પશ્ચિમમાં ક્રિશ્ચિયાનીટીના પ્રચાર પછી દવા ભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને એ દેશને અંગેજ એક ઇશ્વરના રક્ષણ નીચે સર્વ મનુષ્યના ઐક્યનો કેટલેક અંશે સ્વીકાર થવા લાગ્યો. વળી યુધ્ધરના પછી મનુષ્ય જાતીની એકતાનો સ્વીકાર વધારે પ્રબળ થતાં ત્યાર પછી અને તે અરસાની કવિતામાં કર્ણુનું પ્રધાન્ય જણાતું ગયું તે એટલે સુધી કે પશ્ચિમનું સાહિત્ય વાંચતાં એમજ ભાન થાય કે તે કવિઓને માત્ર કર્ણુ રસનુંજ જ્ઞાન હતું. ઇંગ્લિશ સાહિત્યમાં પણ ખીજ રસો કરતાં કર્ણુ રસનુંજ પ્રાધાન્ય જણાય છે. શેક્ષ્પીયરનાં લખાણોમાંથી પણ કર્ણુ રસનુંજ પ્રમાણ મોટું જડી આવશે. શૃંગાર રસનો કોઈ પ્રસંગેજ દેખાવ દે છે અને રોમીયો અને જુલિયેટ જેવા કોઈક નાટકમાંજ તેનો આવિર્ભાવ આત્માના આવિર્ભાવરૂપે રહે છે; ત્યાં પણ કર્ણુનું એટલું જોર છે કે કવિને આખરે એજ રસ પ્રવાહમાં નાટકનો અંત આણવો પડે છે. સહિના સર્વ વ્યવહાર ઉપર સંવિચાર દૃષ્ટિ ફેરવતાં તેમાંથી સાર તરવી કાઢનાર વિચારમાં મગ્ન થતા હેમસેટને કૃતખતા ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાના નીચ કાકા ઉપર પિત્તાર ઉપજે છે અને કેવળ નૈતિક સિદ્ધાન્ત ઉપરજ પ્રીતિવાળો થતાં એનું આત્મજન એટલું ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યું નથી કે નીચ પાત્રમાં પણ

આત્મભાવ અનુભવતાં એના ઉપર તે દયા લાવે, એના ઉપર ક્ષમાભાવથી જીવે હેમલેટના આત્મબળની આ તબગામી આખરે એના કરૂણા જનક અંતમાં તે સમયના આત્મવિકાસ-ચિત્ર દેરી બતાવે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં મહાન કવિ મિલ્ટનના વખતનાં શૃંગારે વધારે સ્પષ્ટરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. આ દૈવિક કવિનો ઉચ્ચ આત્મા ધીમે ધીમે પેરેડાઈઝ લોસ્ટથી શરૂ થઈ પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડમાં સંપૂર્ણ રીતે આવિર્ભૂત થયો. જે આત્માનું અત્યારસુધી અંગ્રેજ વાચકને બાગેજ દર્શન થયું હતું તે આત્માના ઉજ્જવળ પ્રભાવમાં તેના સમસ્ત સૃષ્ટિ પર્યન્ત પહોંચતાં પ્રેમે તેને લીન કર્યો. દૈવી સંપત્તિની સામે સતત શરૂ કરેલા સુધ્ધવાળી આસુરી પ્રકૃતિનો પરાજય એજ કવિશક્તિના અપૂર્વ જ્ઞાનિગનથી ચીતરી બતાવ્યો. જગત માત્રને પોતાના આત્મ વિદ્યાસમા શમાવનો દૈરી સત્તા આસુરી પ્રકૃતિના ઉપર પણ દ્વાદ્ર દ્રષ્ટિ નાખતી અને તેની મવળી અને દુઃખદ પ્રકૃતિને માટે એક કરતી બનાવી. અગાન મનુષ્ય પોતાની ઉચ્છૃંખત વૃત્તિના વિવિધપાશમાં સપડાતાં અધોગતિએ પહોંચ્યું જોઈ તેને ઉચ્ચ લક્ષ્ય કરાવવા સતત પ્રયત્નશીલ ઈશ્વરેઆએ નીતિ પ્રવર્તક પુત્રનો જન્મ કરાવ્યો. આવા ઉત્તમ પુરૂષના કાર્યમાં આસુરી સંપત્તિ અનેક રીતે વિદ્વ ક્ષતી રહી છતાં તેના ઉપર કેવળ દયા આણી તેની અવગણના કરતાં એ દૈવી સંપત્તિવાન ધર્મીઆર્યને જ્યવંત જીવન વાળી સુંદર મૂર્તિ ચીતરી બતાવ્યો. શત્રુના ઉપર પણ મિત્ર ભાવનો દ્રષ્ટિથી જોતાં શિષ્ય-વાડ્યું. ખ્રીસ્તો ધર્મ શાસ્ત્ર-અસર સુધી જે શુદ્ધ સંબોધન બર્ધુ હતું તેને આ કવિએ નવુંજ જીવન આપી તે મથી અસંકેતિક આત્મભાવવાળી દેવ મૂર્તિ ઉપજતી કાઢી અને તેમાં જ એ કવિ આત્મા પોતેજ આવિર્ભાવ પામ્યો. આ શૃંગારમય મિલ્ટનનું કાવ્ય આ દ્રષ્ટિએ એક જૂદા કાળ પ્રવર્તક તરીકે મનાયું. આ મત્વ જાણે એવા અકસ્માતથી જણાયું કે તે સમયના લોકને આ કવિને ઈંગ્લેન્ડના કવિમાનતાં પણ કડિન પડ્યું. ઘણાક એને આર્ય કવિ કહેતા, અને આ નામ એને વધારે યોગ્ય હતું. એ આગળ ઉપર સમજશે જ્ઞવિતાની આ યથાર્થ દ્રષ્ટિના અભાવે લોકમાં 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' અને પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ માંથી પેરેડાઈઝ લોસ્ટને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું ત્યારે કવિ પોતે પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડનું સર્વોત્તમ કાવ્ય માનતો અને એ માન્યતા એટલી તો દ્રઢ હતી કે પોતાના પેરેડાઈઝ લોસ્ટનાં વખાણ લોકને મોં કવિ પોતેજ સાંભળ શકતો નહિ. લોકની માન્યતામાં કવિતાનો આત્મા કળા વિધાનમાં જ મનાતો ત્યારે કવિ કવિતાનો આત્મા પોતાના આત્મોદ્ધાટનમાં માનતો અને આપણે જોયું તેમ કવિ મિલ્ટનનીજ માન્યતા કવિત્વના લક્ષણને યોગ્ય હતી. કળા વિધાનની ઉચ્ચ કક્ષાનાથી અંગન તે સમયના વિદ્વાને પેરેડાઈઝ લોસ્ટને ઉચ્ચ ગણ્યું ત્યારે સર્વોત્તમ આત્માનો ઉચ્ચ કળામાં આવિર્ભાવ ચએશે જોઈ કવિ પોતે પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડમાંજ પ્રસન્ન થયો. કવિતાની આપણી દ્રષ્ટિએજ આ કવિ, અને તેના વાચક વર્ગના પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ વિષેના માનાન્તરનો ખુલાસો થઈ શકે છે. અન્ય રીતે કવિ હૃદયને સમજવું, ઘણું કડિન થશે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં આ અકાળે મૃગ રના દર્શનનો ખુલાસો મિલ્ટન અને તેમના મિત્ર કોમવેલ અને એમના મંડલના પવિત્ર જીવનાંથી મળશે. આ આવિર્ભાવમાં એ પ્રજની મહત્તાનાં ખીજ હતાં તે ખીજને આ સમર્થ કવિએ અનેક વિરૂદ્ધ પ્રસંગોમાં પણ સારી રીતે વાવ્યાં તો અસાં છતાં એમનો બગિરથ પ્રવલ્ન દેશ કાળાનુસાર નહીં હોઈ નિષ્કળ થયો અને તે ખીલી નીકળ્યાં નહીં. રેસ્ટોરેશનના સમયમાં નીચતા અને બ્રહ્માયારે પ્રવેશ કર્યો તેમાં એ

શૃંગારના નામેજ તેના ઉત્તમ ભાવનો નાશ થયો. ત્યાર પછી જેમ જેમ આખી પ્રજામાં આત્મ ભાવની વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ મિથ્યત્વને રોપેલાં બીજ ફરી કુટવા માંડ્યાં અને વર્ષે વર્ષે, શેધી, ટેનીસન જેવા કવિઓમાં શૃંગાર શરૂ થયો. જગતની રચનામાં આત્માનું ઐક્ય નીહાળી આનંદ પામવાનો વખત આવ્યો. સૃષ્ટિના સરળ સૌન્દર્યમાં 'સર્વભાવનું' એકી કરણુ જણાયું. અસ્પષ્ટ પણ હૃદયની ઉચ્ચગામી વૃત્તિ પ્રેમના વિરલ ભાવમાં પ્રકટ થવા માંડી. સૃષ્ટિની કેવળ સાધારણ રચનામાં અને તેની સરળતામાં આનંદનું અંકુર કુટતું જણાયું. નીચ વિષય વાંચ્યા ઉપર તિરસ્કાર શરૂ થયો. સુંદર કુલ કે મનોહર પક્ષી કવિ હૃદયના પ્રેમનું પાત્ર બની તેનાં ગાન શરૂ થયાં. આ અવિભાવ શરૂ થયો, પરંતુ મહાત્મા કવિ મિથ્યત્વના જેવો અને જેટલો ઉચ્ચ પ્રભાવવાળો નહોતો, શૃંગારના મનોવેધક સિતારના તારપર કવિનું હૃદય હળુ નાયતુ નહોતું. મિથ્યત્વની પ્રેમભાવના સર્વવ્યાપક અને અતિવ બળિષ્ઠ હતી. એના આત્માનો પ્રભાવ સૂચના જેવો ઉચ્ચ હતો અને નિરંકુશ સર્વ જગતને પ્રેમ ભાવથી આત્મ દ્રષ્ટિમાં વિલિન કરી રહ્યો હતો. પાછલા કાંવને આ ઉત્તમતાની રહેજ સાજાં જાંબો યદ્ય હતી અને રેરટોરેશન સમયની કેવળ નીચભાવનામાંથી ઉદ્ધાર પામી ઉચ્ચ ભાવ પ્રતિ પ્રયાણ કરતી પ્રજા વર્ડઝવર્થ જેવા કવિમાં સંતાપ માને, એના શૃંગારથી મોહાય તેમાં શું આશ્ચર્ય!

આપણા દેશના સાહિત્યનો ઇતિહાસ આથી વિલક્ષણ પ્રકારનોજ છે. પ્રથમથીજ આ દેશમાં શૃંગાર રસજ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, અને તેનું કારણ મૂળથીજ થયેલા એના આત્મોદ્ધાનમાંજ રહેલું છે. બ્રહ્માકાર વૃત્તિવાળું જીવન જગતમાં આપણાજ દેશમાં પ્રથમ જણાયું છે. જગતને આત્મામાં શમાવી દઈ બ્રહ્માણ્ડ તે આત્મનો વિલાસ છે એવો સત્ સ્વરૂપ પણ અજ્ઞાત ને આશ્ચર્યકારક અને શંકાશીલ ધમ સિદ્ધાન્ત સર્વોત્તમ પ્રેમની મૂર્તિરૂપ વેદનાં કાન્ત-દર્શી રૂપિઓએજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આપણું જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય વેદ છે. એ શૃંગાર રસ-થીજ ભરપૂર છે. સૃષ્ટિની વિવિધ સુંદર રચનાના મનોહર ચિત્ર ચિત્રાયાં છે, પ્રેમથી તેમની પૂજા કરી છે. જગતના પ્રાણુદાતા સૂર્યની સર્વ કળાઓએ વેદના કવિમાં આનંદનો પ્રવહ રેડ્યો. પશુ, પંખી વનસ્પતિમાં આત્મભાવ પૂરાતાં તેમનામાં દેવની કલ્પના થઈ. વિશાળ ગગનમાં ઉડુગણની સુંદરતા જોતાં અને હવાના મનહર રંગ જોતાં આત્મભાવ સંપૂર્ણ વેગમાં હજી નીકળ્યો, આત્મસ્વરૂપ ગણી તેમની મિત્રતા કરવા કવિનું હૃદય દોરાયું, ને ને દેવનું આરોપણ થયું તે દેવ અજ્ઞાત પ્રજાની પેઠે કવિને બચપ્રદ નથી. તેને હાનીકારક નથી પરંતુ પ્રેમ દૃષ્ટિવાળા વેદ કવિનો તે મિત્ર છે. દેવની સહાયે કવિ પોતે દોડે છે અને પોતાની સહાયે દેવને બોલાવે છે. દેવની ઉપકાર વૃત્તિનાં પરોગાન કરે છે દેવ અને માનવની એકતાનો સ્વીકાર કરતાં વેદ કવિ એને બસિદ્ધાન્ત આપે છે અને જાણે તેના ઉપકારના બુદ્ધિમાં દેવે આપેલો પ્રસાદ આનંદથી પોતે સ્વીકારે છે. કવિ દૃષ્ટિ ઉદારતા બરી આખી સૃષ્ટિ ઉપર પડે છે અને પ્રેમમય તેની દૃષ્ટિને કેઈ રથએ બચ લાગતો નથી એના હૃદયમાં કોઈ પ્રકારનો વિવાદ નથી. આનંદનાજ તરંગ ઉપર એનું હૃદય વદી રતું છે. પ્રસંગવશાત જન જેવી પ્રતિકૂળ પ્રકૃતિના સંતાપથી દૂર રહેવા ઉદ્દેશવના મુદ્દની ચામના થાય છે તે પણ પરોપકાર અર્થેજ. જગતને કલ્યાણકારી ભાવનાના પ્રચાર પછી સર્વ મિત્ર બેગા બેથી સોમરમનુપાન કરે છે, આનંદથી નૃત્ય કરે છે. આ કવિની દૃષ્ટિએ આખી

સૃષ્ટિમાં એકજ આત્મા તરવરી રહ્યા જણાય છે અને તેમાંજ વિલીન થવાની પ્રેમ ભરી પ્રાર્થના કવિ હૃદય કરી રહ્યું છે. આવી ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જીવનના સ્ત્રીપુરૂષની ભાવના મય લક્ષ્મીની વિધિનું દેવમાં પણ આરોપણ કરાય છે અને તદ્દીં પણ એજ પ્રેમભાવ ઉદીપન થતો જોઈ કવિ હૃદય આનંદમાં મગ્ન થાય છે. વેદની અંદર જે આત્મ દૃષ્ટિ વિરલ વિરલ થતી આખા બ્રહ્માણ્ડમાં પ્રસરી રહી છે—હરેક મનુષ્યને આનંદ આપી રહી છે—તેજ વૃત્તિ ઉપનિષદના દૃષ્ટાંતો વધારે સંધદ થતી ચાલી છે. ઈશ્વર અને મનુષ્યની એકતાનાં ગીત ત્યાં ગવાયાં છે, જગત્ને આત્મામાંજ આટોપી લેવામાં આવ્યું છે, આત્માથી પર એવી કોઈ વસ્તુનો સ્વીકાર થતો નથી, સૃષ્ટિ માત્રનું આત્મસ્વરૂપ રૂપ રીતે સ્વીકારાયું છે. અને આત્માના આ વિશાળ વંશ ઉપર સ્વભાવેજ પ્રેમ ઉભરાતો ચાંચ્યો જાય છે. સૃષ્ટિનો પ્રેમ કેવળ સ્વાભાવિક રૂપમાંજ સ્ફુટી નીકળે છે. આ સુંગારનું પ્રથમ દર્શન કવિતાનું રહસ્ય નહીં સમજનારને નિસ્તેજ લાગે ! મેક્ષમ્યુલર જેવાને પ્રથમ આ દર્શન માત્ર બાળકની રમત જેવું જણાયું હતું ! એમાં એમને શિખવાનું કંઈ જણાયું નહોતું ! પરંતુ એ કવિના આત્માનું ગ્રહણ થતાં અને કવિત્વના અંશની એમને ઝાંખી થતાં એમાંથી જે શાન્તિ અને જ્ઞાન મળ્યાં તે એમના જીવનને અત સુધી આનંદમાં વહી ગયાં. એનો એજ સુંગાર આદિ કાવ્ય રામાયણમાં દેખાયો મહાન કવિ વાલ્મિકિના પ્રેમી આત્માએ સૃષ્ટિ સાંદર્યતાના કરતાં પોતાની દૃષ્ટિ સંસારપર ફેરવી. મનુષ્યના અંદર અંદરના સંબંધમાં એજ રૂપ દીધું; શત્રુ મિત્રમાં એકજ સત્યની સંકળના ખતાવી. આસુરી પ્રકૃતિથી સંતપ્ત દેવગણે વિષ્ણુની યાચના કરી, પ્રેમ ભર્યું વિષ્ણુનું હૃદય તપી ઉઠ્યું. ઉત્તમ ધાર્મિક જીવનને વિદ્યકર કેટલીક આસુરી પ્રકૃતિને શમાવી તેને ધર્મ પંથમાં ટોરી જગત્માં આનંદ પ્રસારવા વિષ્ણુએ પોતે અવતાર લીધો. આસ્વાવસ્થામાં બ્રાતૃભાવના પ્રેમની અપૂર્વ સૃષ્ટિ દેખાડી. અતુલ શૌર્યની સાથે ઉદારતાનો ઉમળકો ખતાવ્યો. રાક્ષસાદિના સંહારમાં ક્રોધ અને અહંતા કરતાં તેમના ઉપર દયા ભાવેજ દર્શન દીધું. ધર્મપાલક રામે પરશુરામનો મદ ઉતાર્યો. પરશુરામને આત્મસત્તાનું જ્ઞાન થતાંજ આ મહાન પ્રતાપી રામચંદ્રની વિશ્વૃતિ પરશુરામના ચર્ણમાં નમન કરી ઉભી રહી ! માતા પિતા ઉપરના એમના પ્રેમે રાજ્ય લક્ષ્મિનો ત્યાગ કરાવ્યો. અનેક પાપી જીવને પાવન કરતાં ઉત્તમ જીવનો આદર્શ ખતાવતા અને પ્રેમ સ્વરૂપ રૂપ મુનિઓને પણ પોતાના આત્મ ભાવથી આંજ નાખતાં રામચંદ્ર પ્રાણિ માત્ર ઉપર પ્રેમ અને દયાભાવનો આ વિર્ભાવ ખતાવતા અરણ્યમાં રહ્યા. લક્ષ્મણ અને સીતા ઉપરનો તેમનો અલૌકિક પ્રેમ તો અનહદ ! ભરતને સેના સાથે ચિત્રકુટ ઉપર મળવા આવતા જોઈ લક્ષ્મણે કરેલા ક્રોધ પ્રતિ રામના પ્રેમે ઉપહાસજ ક્યો. રામનું હૃદય ભિન્ન ભાવ રાખી શકતું નથી. જેના હૃદયનીત પ્રેમે રામને વનવાસ આપ્યો તેનાજ પુત્રે રામના હૃદયમાં લુપ્ત થઈ એમને અર્થે રાજ્યનો મરિત્યાગ ક્યો, એજ પ્રેમી હૃદયના રટણમાં યોગવૃત્તધારી પ્રેમને વિસ્તારતાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડ્યા. કેવળ અશિક્ષિત અને જંગલી પ્રજાઓમાં રહીને તેમને એજ ઉચ્ચ હૃદયે પ્રેમના પાશથી બાંધ્યા, તેમની મૈત્રિમાં જોડાઈ ધર્મનો પ્રચાર ક્યો. એજ પ્રેમ પંપાને કડિ અને પંચવટીમાં રામ જનકીના વિલાસમાં પણ પરિણામ પામ્યો. જેવી રીતે તેણે રામ સીતાને એક રૂપ બનાવ્યાં તેવીજ રીતે રામ લક્ષ્મણને બ્રાતૃ સંબંધમાં પણ એક રૂપતામાં ગૂંથ્યા, સુમિત્ર, વિભિષણ, હનુમાન સર્વેને નીચ ઉચનો ભાવ વેગળો કરી એક ભાવમાં ભેળ્યા; રાવણના

કેટલાક દોષને માટે જ્યારે રામમાં એણે દયા પ્રેરી ત્યારે એના ગુણની એમની પાસે પ્રશંસા કરાવી એની સાથે મુદ્દ કરી એનો નાશ કરતાં પણ રામની પાસે એજ ઉચ્ચભાવે ખેદ કરાવ્યો, એને મૃત્યુ પછી ઉચ્ચ સ્થાન અપામ્યું. હજારો વિષયાનંદમાં નાખતી લાલચોને ઠેકર મારી કવિનો સર્વોત્તમ પ્રેમી આત્મા આ સંસારના સર્વ વ્યવહારમાં રમણ કરતો જ્યાં ત્યાં ઉચ્ચતાનો ગંધ લગાડતો ઉચ્ચભિમુખ પ્રાણિને પોતાના દર્શનમાં સંમોદ ઉત્પન્ન કરતાં પોતાના જીવનમાં ભેળવતો કાર્ય સિદ્ધિ કરી પ્રેમમાંજ લીન થયો. એણે શત્રુમાં શત્રુતા દીડી નથી શત્રુને શિક્ષા કરવામાંય એનો પ્રેમજ કારણજીત થયો. નીચતામાં એણે નીચપણું જોયું નથી પરંતુ નીચતાને એના પ્રેમે ઉચ્ચસ્થાને ચઢાવી, પાપીના ઉપર પ્રેમ આણી એનો ઉદ્ધાર કર્યો. અગ્ર પુરૂષની ચંદ્રેલી જુલની ક્ષમા કરી પોતાનો ભક્ત કર્યો વાનર જેવી જંગલી પ્રજામાં આત્મભાવ અનુભવતાં હનુમાનને પોતાનો ઉત્તમોત્તમ ભક્ત અને મિત્ર બતાવ્યો. સીતા જેવી અપૂર્વ પ્રેમ અને ધર્મ મૂર્તિ ચીતરી તેને જગદ્વંદ્યા કરી. એ સીતાના વિશેષ ગથી વિદ્વલ કરી તેજ પ્રેમે રામને તેમની શોધમાં વનેવન ભટકાવ્યા અને લક્ષ્મણના હૃદયને એ પ્રેમેજ બંધુ રામના દુઃખે દુઃખ કર્યું. આ પ્રેમ અને આજ આત્મભાવથી આપું રામાયણ રસીક યર્ધ રહ્યું. અવાન્તર વ્યાપારમાં પણ આજ પ્રેમ ભાવે અનેક વિધિ દર્શન દીધું. સ્ત્રી પુરૂષના વિરલ વિલુપમાં પણ વિષયાનંદમાં નહીં હુબતાં કવિની દૃષ્ટિ એકજ ઉર્વમાર્ગ તરફ સદા બદ્ધ રહી. રામાયણનો આ શૃંગાર તેટલીજ ઉચ્ચકળમાં ગુંથાયો અને જગતમાં અનુપમ કાવ્ય તરીકે આ મહાન ઉચ્ચ આત્મદર્શન સર્વોત્તમતે રવી રાયું. વીર અને કરણ રસે રામાયણમાં દર્શન દીધું પરંતુ એ સર્વ આ શૃંગારના પેટકપખળની ગાણુ ભાવેજ પ્રવર્ત્યા. મહાભારતના ભગવાન વ્યાસનો આર્વિર્ભાવ પણ એજ ગાન કરી રહ્યો હતો. રામાયણના કરતાં એમના સંસારનો વિસ્તાર વિશાળ હતો. મનુષ્યનો એવો એક પણ વ્યવહાર ભાગ્યેજ દશે જે મહાભારતના અવલોકન તથા નહીં આવ્યો હોય. રાજકીય, વ્યાવહારિક, આર્થિક, ધાર્મિક, અને તત્વાનુસંધાન દૃષ્ટિએ આખા આર્વાચનના હજારો વર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસને અને તત્કાલિન રાજ્ય અને સંસારની સંસ્થાઓને ફેંદી નાખી, હરેક દૃષ્ટિથી તપાસી જોઈ આખરે એજ પરમ નૈતિક તત્વનું સત્ય તારવી કાઢ્યું. એજ ઉત્તમ પ્રેમે અગત્ય શત્રુ મુદ્ધિદિર, ધર્મ પરાયણ બીજમ, અને ધૃશ્વર ભક્ત વિદ્વંસી ભાવનાઓના ભવ્ય ચિતાર ચિતાર્યા. સર્વ ધર્મચાચોના શિરોમણી ભગવાન કૃષ્ણની પાસે અને તેના પવિત્ર શિષ્ય અર્જુનને નિમિત્તે જગત્તે મોહક ગીતામૃતનો પાઠ કરાવ્યો. મહાભારત કાવ્ય એવડુતો વિશાળ છે કે એમાં અનેક વૃત્તિનો આર્વિર્ભાવ સ્થળે સ્થળે યર્ધ રહ્યો છે; પરંતુ કવિના આત્માનો આખા કાવ્યમાંયતો આર્વિર્ભાવ આપણે જોઈશું, મુખ્ય કથાની સંકળના ઉપર દૃષ્ટિ રાખીશું તો સ્પષ્ટ સમજશે કે પ્રધાન રસ અહીં પણ એજ રસરાજ શૃંગાર છે. અહીં મહાભારતનું લંબાણથી સ્પષ્ટીકરણ કરવું મૂકી દઈ પુરાણકાળનું શ્રીમદ્ ભાગવત જોઈશું તો ત્યાં પણ શૃંગાર રસજ પ્રાધાન્ય ભોગવી રહેલો જણાશે. માત્ર વિષય જરા સંકુચિત થતો ચાલેછે. સર્વ ઉત્તમ ભાવ ભગવાન વિષ્ણુના ભણીજ એવાયા છે અને અનેક રૂપમાં એજ શૃંગાર અપથી તે ઇતિ સુધી કવિના હૃદયને ચીતરી રહ્યો છે. ભગવાન વીરભાવે દર્શન દે છે છતાં પ્રેમમાંજ એમની સમાપ્તિ ચાય છે. ભગવાનનો પ્રસંગ સર્વને સુવિદિત છે માટે એના ઉપર વિશેષ કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી.

આ રૂપી કવિઓના સમય પછી કાળીદાસ, * ભવભૂતિ, જયદેવ જેવા કવિના સમયમાં પણ સુંગાર એજ આર્યાવર્તમાં પ્રધાન રસ સ્વીકારાયો છે. જાતિના વ્યવહારમાંથી ધીમે ધીમે વ્યક્તિના વ્યવહાર ઉપર કવિ દ્રષ્ટિ ઉતરી અને ત્યાં પશુ એજ પ્રેમ ભાવ સુંગારસમાં જણાયો. વ્યક્તિ વ્યક્તિની એકતામાં તે ક્ષણિત થયો. સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધ પણ એજ સૂત્રની દ્રષ્ટીથી તપાસાયો, અને એમના સંસારનો સારસારનો વિચાર પશુ એજ ધોરણે બધાયો એજ ધોરણે રાજ્ય પ્રજાના ધર્મની તુલના થવો લાગી અને એજ પ્રેમના ધોરણે અનેક જીવ સૃષ્ટિનો વિચાર થયો. પૂર્વ કાળમાં આખી સમષ્ટિમાં રમણ કરી રહી પ્રેમે જે વિશાળ રૂપ ધારણુ કરી સૃષ્ટિની વિવિધ રચનાનાં ગાન ગાયાં હતાં, દેવ અને માનવની મિત્રતામાં આનંદ માણ્યો હતો તે સમષ્ટિ પ્રેમભાવ જરા જાણુ થયો અને વ્યક્તિમાં વધારે સંઘટ્ટ થતાં જ્યાં જણાયો ત્યાં એનો આનિર્ભાવ ધણો વેગ વાળો દેખાયો. કાળીદાસના સુંગાર શકુન્તલા અને દુષ્યન્તને સ્તીતર્યાં આખા વિશ્વને પોતાના પ્રેમમાં સમાવવા તપશ્ચર્યા કરી રહેલા રૂપિમાં શેષ રહેલા વિષયના પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થએલી બાળાને બ્રહ્માકાર વૃત્તિ પામેલા રૂપિએ અતિ બહાલથી અરણ્યમાં ઉછેરી મોટી કરી તેનામાં પોતાનો પ્રેમ સંક્રાન્ત કર્યો. એ બાળા પશુ, પંખી, વનરપતિ, સર્વમાં આત્મારોપણુ કરી એમની સાથે એવાજ શુદ્ધ પ્રેમથી નાચતિ રમતી ઉછરી મોટી થઇ એક નિર્દોષતાની પુતળી સતી ઉત્તમ લવણ્ય પામવા ભાગ્યશાળી થઈ. કાળીદાસના વિલાસી પ્રેમે તપોવનનાં ટુલ જાડને એના સ્વાભાવિક પ્રેમભર્યા ઉગળકાથી પોતાને હાથેજ પાણી મીઠી ઉછેરતી બનાવી. રૂપિ આશ્રમમાં મુદ્દાદિ પશુમાં બાતબાવ વાળી એમની જીવન ચર્યામાં પોતાનાજ જીવન જેટલી આકાંક્ષિત સ્તીતરી. પોતાના જેવાજ ઉત્તમ શુણુવાળા દુષ્યન્ત રાગનું દર્શન થતાં એના પ્રેમે પ્રેય વસ્તુને બોળી કાઢી પશુ ધર્મભાવનાએ વિષય વાસનાને વધતાં દબાવી સ્ત્રીની શણુગાર રૂપ મહાજ લજ્જાને વશ કરી. દુષ્યન્ત આ મનોહર ભૂતિના દર્શનથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો, શકુન્તલાને પોતાની સાથે ઐક્યમાં જોડવા વિચારવ્રસ્ત થયો, સત્યપુરુષના હૃદયે ઉત્તમ ભાવ વાળી અગનાનો સ્વીકાર કર્યો અને એનામાં આત્મદર્શન જેવા દુષ્યન્તે યાચના કરી. શકુન્તલા પિતાના આશ્રમમાંથી પિતૃગૃહે જવા તૈયાર થઈ ત્યાં એજ પ્રેમે કાંઈક જૂઠું રૂપ દેખાડ્યું. પશુ, વનરૂક્ષ અને સર્વ વનરપતિમાં એકજ પ્રેમ ભાવ દેખાડ્યો. સોઠ અને આનંદની મિશ્ર લાગણીની સાથે બહાલાં સંબંધીથી ધર્મ અર્થે શકુન્તલા જૂઠી પડી. દુષ્યન્ત પાસે જતાં એની અવગણના થઈ, એનું એ લાવણ્ય રાજ્ય ધર્મસન ઉપર બેઠેલા દુષ્યન્તને મોહ પમાડી શક્યું નહીં. પોતાનાં વિષય અને આનંદ કરતાં પોતે નહીં સ્વીકારેલી એવી સગર્ભા સ્ત્રીને જો દુ રાગજ ધરમાં રાખુ'તો પ્રજામાં અનાચારનો અધર્મ પ્રવર્તે એજ વિચારે રાગનું હૃદય પથ્થર જેવું કર્યું. શકુન્તલાની સાથે આવેલાં એનાં સંબંધીઓના કહેવા છતાં રાગ રાજ્ય ધર્મે પાલન કરતાં જરાય લાવણ્યથી મોહાયો નહીં. રાગનો આટલો દ્રઢ આગ્રહ જો ઈસ્વરજન પશુ શકુન્તલા ઉપર શંકાશિલ નજરથી જોવા લાગ્યાં શકુન્તલાના વર્તનમાં એમની આંખે અધર્મની છાયા જણાઈ. કેવળ નૈતિક જીવન ગાળતાર રૂપિમંડળનો ગાઢ પ્રેમ એક દમ શકુન્તલા ઉપરથી ખસી ગયો. તેઓ શકુન્તલાનો ત્યાગ કરી ચાલતાં થયાં. શકુન્તલા ને પોતાના સત્ય ઉપર, ધર્મ ઉપર અચળ બ્રહ્મા હતી. એ નિષ્કપટ અને નિર્મળ હૃદય તપી ઉઠ્યું જેવરે આત્મધાત કરવાની અણી ઉપર આવતાં હૈવી પ્રકૃતિએ બચાવી લીધી. મારીચ રૂપિના આશ્રમમાં પતિપરાયણા સતી પ્રેમ તપશ્ચર્યામાં દિવસ ગાળતાર લાગી. દુષ્યન્ત ઉપ-

રથી વિસ્મૃતિનું આવરણ ખસતાં એને શંકુન્તલાનું જાન થયું. પોતાના પ્રભાદથી એને કરેલા અન્યાયનું શલ્ય દુઃખ દેવા લાગ્યું. પવિત્ર ચરિતવાળી શંકુન્તલાનું શું થયું હશે એના શોકમાં ચિત્તભ્રમ થયો. મન્દને સહાય કરવા દુષ્યન્ત સ્વર્ગમાં ગએલો ત્યાંથી પાછો ફરતાં મારીચ રૂપિના આશ્રમમાં એક બાળકની અબાળ સત્વવાળી એટા જોતાં એનું હૃદય ખેંચાયું એનો પ્રેમ જાગ્યત થયો અને ત્યાં શંકુન્તલાનો મેળાપ થયો. દોષવાન દુષ્યન્તે પોતાના પાપની ક્ષમા માગી, શંકુન્તલાનું પ્રેમી હૃદય આ પ્રસંગનો આનંદ જીરવી શક્યું નહોતું. અશ્રુધારથી પોતાના દુર્ભાગ્યને માથે દુઃખનો દોષ મુકતાં તે પતિના કંઠમાં વળગી પડી. કાલિદાસનો ઉચ્ચ આત્મા આવી ઉચ્ચ વૃત્તિઓમાં આવિર્ભાવ પામી પ્રેમનું દર્શન કરાવી રહ્યો હતો. મેઘદુત, વિક્રમોર્વશી અને એમનાં મહા કાવ્યોમાં પણ એજ ઉચ્ચ રસે પ્રાધાન્ય લીધું છે. હૃદયવેધક રામસીતાના શૃંગારમાં ભવભૂતિ કવિનો આત્મા ઉત્તરરામચરિત દ્વારા આવિર્ભૂત થયો છે અને ભક્તિના અઔકિક રસમાં જયદેવ કવિ ગીતગોવિન્દદ્વારા પ્રકટ થયો છે. મૃચ્છકટિકનો કવિચારદત્ત અને વસંતસેનામાં સંપૂર્ણ શૃંગારના ભજકમાં દેખાયો છે. શૃંગારનું પ્રાધાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એટલે સુધી સ્ત્રીકારાયું છે કે દરેક નાટકનો અંત આનંદમાંજ આણવાની નાટકકાર ભરતની આજ્ઞા છે અને સંસ્કૃત નાટકના આવડા મોટા ભંડોળમાં મૂદ્રારાક્ષસ અને વેણીસંહાર વિના ભાગ્યેજ કોઈ નાટકમાં પ્રધાનરસ વીર હશે શૃંગારની પ્રજ્વાલિકા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં પણ એક ધારી ચાલી આવી. વૃજભાયાનો કવીન્દ્રતુલસીદાસ રામસીતાની કથામાં એજ પુણ્ય ભાવમાં પ્રગટ થયો. શુર્પર કવિઓમાં મીરાં અને તૃસિંહ મેહેતો તથા પ્રેમાનંદ, દયારામ અને બાળ એ પણ એજ રસના ભક્ત સુવિદિત થયા.

આટલા લંબાણથી કરેલા વિવેચનથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે આત્મોદ્ઘાટનના પ્રમાણમાંજ કવિતાએ પ્રત્યેક દેશમાં શૃંગાર, કરુણ કે વીર રસમાં દર્શન દીધું છે અને આ સત્યથી કવિતાના આપણે બાંધેલા લક્ષણની સર્વમાન્યતા પણ સિદ્ધ થઈ. વળી પારદર્શક મણિગણની માળામાં પરોવેલા સૂત્રની પેઠે રસ પ્રવાહમાં વહેતો આત્માનો આવિર્ભાવ સંસારના વ્યવહારમાં કેવી રીતે વિવિધ રૂપે દર્શન દે છે એનું પણ આપણને જ્ઞાન થયું. સમષ્ટિમાંથી વ્યષ્ટિ રૂપમાં જણાતો શૃંગાર કેવા કેવા પરિવર્તપામતાં છતાં માળામાંના સૂત્રની પેઠે પ્રેમ રૂપેજ આવિર્ભૂત થતો જણાયો. આપણી આંખ આગળ થઇને માળાના મણકાની પેઠે વિવિધ અનુભવના વિષયો ફરી જતાં દ્રષ્ટિમાંતો એ સર્વ વિષયોમાં સૂત્ર રૂપ રહેલો ઉચ્ચ પ્રેમજ ઉભરાઈ આવતો જોયો. જ્યાં અનુભવના વિષય ઉપરની આસક્તિ વ્યક્તિમાં એટલી સંઘટ્ટ થાય કે તેમાં રહેલો સૂત્ર રૂપ પ્રેમ આપણને જણાવજ નહીં અને માત્ર વિષયાસક્તિમાંજ આપણી દ્રષ્ટિને લુપ્થ કરી બાંધી રાખે અને સ્થૂળતાને લીધે તેનું પારદર્શક પણ નાશ પામતાં સૂત્રની દ્રષ્ટિ પ્રયત્નેય ઉઘડે નહિ ત્યાં કવિત્વની હાની થતી સમજવી. શૃંગાર શૃંગાર ભાવનો ત્યાગ કરતો જણાવે. વિષયની અંદર લુપ્થ થતાં આપણી ઉત્તમ વૃત્તિના આવિર્ભાવનાં દ્વાર બંધ થએલાં સમજવાં; અને જે એવી આસક્તિમાં રસ પડતો જણાય તો સમજવું કે એ રસ શૃંગાર નથી, એ લખાણ કવિતા નથી પરંતુ એતો સરળ અને અસિક્ષિત હૃદયનો વચ્ચક અતિ દૂરદ્રષ્ટિનો આવિર્ભાવ ખિભત્સ કહેવાતો રસ છે. એની ગણના કવિતામાં નથી. એમાં મનુષ્યની નિષયાંધતાનોજ આવિર્ભાવ છે.

(આગળ ચાલુ.)

મગનભાષ ચતુરભાષ પટેલ.

વાજસનેય સંહિતોપનિષત્.

અથવા

ઘશાવાસ્યોપનિષત્.

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણત્પૂર્ણમુદચ્યતે ।
પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્ય તે ॥
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

જેમાંથી ચિદ ચિન્મયી જગત આ બાસે રચાયું વળી,
જે નિત્યે જગમાં વસી અવતરી પાળેજ તેમાં મળી;
જે સંહાર કરે વળી જગતણો, માયા ન જાએ કળી,
એવા કારણ રૂપને મન યકી સેવું સદા હું હળી.

હરિ ઓં ૩ ॥

મૂલ—ઈશાવાસ્યમિદં ~ સર્વં યદ્દિચ જગત્યાં જગત્ ।
તેનત્યક્તેન ધુંજીયા માગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ્ધનમ્ ॥ ૧ ॥

પદ—ઈશા, વાસ્યં, ઇદમ્, સર્વં, યત્, કિંચ, જગત્યાં, જગત્ ।
તેન, ત્યક્તેન, ધુંજીયાઃ, મા, ગૃધઃ, કસ્ય, સ્વિત્, ધનમ્ ॥

અન્વય—ઈશા, જગત્યાં, યત્, કિંચ, જગત. ઇદં, સર્વં, વાસ્યમ્ ।
તેન, ત્યક્તેન, ધુંજીયાઃ, કસ્ય, સ્વિત્, ધનં, મા, ગૃધઃ ॥

અર્થ—ધૃત્રે જગતમાં જે કંઈ જગત્ (છે તે) આ સર્વ વસવા ચોગ્ય (છે); (તું) તેને ત્યાં વડે ભોગવ; કોઈના પણ ધનની ઇચ્છા કરીશ માં.

ટીકા—આ ઉપનિષદમાં કર્મનો બોધ કર્યો છે, પણ તે શ્વરહિત-નિષ્કામ કર્મનો બોધ કરેલો છે. અર્થાત્ તેમાં વૈરાગ્ય બોધ છે.

મૂલ—કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છત ~ મમાઃ ।
एवंत्वयि नान्ययेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ ૨ ॥

પદ—કુર્વન્, एव, इह, कर्माणि, जिजीविषेत्, शतं, समाः ।

एवं, त्वरियं, न, अन्यथा, इतः, अस्ति, न, कर्म, लिप्यते नरे ॥

અન્વય—શતં, સમાઃ, કર્માણિ, કુર્વન્, એવ, ઇહ, જિજીવિષેત્ ।

एवं, त्वरियं, नरे, कर्म, न, लिप्यते, इतः, अन्यथा, न अस्ति ॥

અર્થ—સો સંવત્સર સુધી કર્મો કરતાંજ આ (જગતમાં) જીવવું; એ રીતે તારે માટે પુરુષને કર્મ ન લેવે, એથી બીજી (પ્રકાર) નથી.

ટીકા—દીર્ઘાયુધી બની કર્મ કરવાં જ; કર્મ વિનાતો રહેવાતુંજ નથી. માટે તે કરવાં પણ તેમાં લેવાતું નહિ, એમ બોધ છે.

मूल—असूर्या नाम तेलोका अंधेन तमसावृताः ।

ता ५ स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

પદ—असूर्या, नाम, ते, लोकाः, अंधेन, तमसा, आवृताः ।

तान्, ते, प्रेत्य, अभिगच्छन्ति, ये, केच, आत्महनः, जनाः ॥

અન્વય—ये, केच, आत्महनः, जनाः; ते लोकाः, असूर्या, नाम ।

अंधेन, तमसा, आवृताः; ते, तां, प्रेत्य, अभिगच्छन्ति ॥

અર્થ—જે દોષ આત્માની હત્યા કરનારા પુરુષો (છે); અંધ તમસથી આવૃત, અસૂર્યા નામના લોકો પ્રતિ મરણ પામીને જાય છે.

ટીકા—જે પુરુષો આત્મધાત કરે છે, એટલે પોતાનાં કર્તવ્યમાં પરાવળ નથી રહેતા તેઓ અસૂર્યા, એટલે જ્યાં સૂર્ય ઉગતો નથી એવા અંધતમસથી વ્યાપ્ત લોકને વિષે મરણ પામ્યા પછી જાય છે. તાત્પર્ય એમ પણ છે કે આત્મધાતી પુરુષો અસૂર્યા એટલે અશુભને રહેવાતું સ્થાન, કે જે તમોગુણ રૂપ અંધકારમય છે, ત્યાં જાય છે; એટલે આત્મધાતિ-ઓની ગતિ મરણ પછી આસુરી થાય છે. બુદ્ધિઃ કર્માણુસારિણી, એ ન્યાયાનુસાર મરણ પછી બીજા જન્મમાં તેની આસુરી મતિ થાય છે, કેમકે પૂર્વ જન્મમાં તેનાં તેવાં કર્મો હતાં એમ પણ અર્થ થાય છે. માટે આમાં આત્મધાતનો નિષેધ બોધ કર્યો છે. માટે સતકર્મો કર્તવ્ય છે.

मूल—अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वादधाति ॥ ४ ॥

પદ—અનેજત્ એકં, મનમઃ, જવીયઃ, ન, એનત્, દેવાઃ, આમ્નુવન્, પૂર્વ, અર્પત્ ।
તત્, ધાવતઃ, અન્યાત્, અત્યેતિ, તિષ્ઠત્, તસ્મિન્, અપઃ, માતરિશ્વા, દધાતિ॥

અન્વય—અનેજત્, એકં, મનમઃ, જવીયઃ; એનત્, દેવાઃ, ન, આમ્નુવન્ પૂર્વ, અર્પત્ ।
તત્, તિષ્ઠત્, ધાવતઃ, અન્યાત્, અત્યેતિ તસ્મિન્, માતરિશ્વા. અપઃ, દધાતિ॥

અર્થ—(તે સ્થિર, એક (અને) મનથી વિશેષ ઝડપવાળી ગતિ કરનાર (છે); તેને દેવ-
તાઓ પહોંચી શકતા નથી, (એવી રીતે) પ્રથમથી ગએલ (હોય છે); તે સ્થિર (હતાં) દે-
વતા ખીનઓને ઉલ્લંઘી જાય છે; તેમાં પ્રાણુ વાયુ જલ (૩૫) ધારણ કરે છે.

ટીકા—આત્માનો ધાત ન કરવો, એમ ને ઉપર બોધ કર્યો, તેને માટે અત્ર કારણુ
જણાવે છે કે તે આત્મા કંઈ જોવો તેવો નથી પણ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તે નિરંતર સ્થિર
હતાં મનથી પણ વિશેષ વેગવાન છે. આવી રીતે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ તેમાં છે. દેવતાઓ એ-
ટલે ઈંદ્રીયો પણ તેને પહોંચી શકતી નથી, અર્થાત્ ઈંદ્રીયથી પણ તે અગમ્ય છે. કાંઈ
પણ પહેલું નથી, પણ સર્વ તેની પાછળજ છે. આ સર્વ જલ ૩૫ વિશ્વ તેનું જ સ્વરૂપ છે,
તેથીજ કહ્યું છે કે પ્રાણુ વાયુ ૩૫ એ આત્માજ જલ ૩૫ ધારણુ કરે છે વિશ્વને અથવા
શરીરને અત્ર જલનું ૩૫ આપેલું છે. ઉત્પત્તિ સર્વ જલમાંથી થઈ છે એમતો પુરાણોમાં
પ્રસિદ્ધ છે, અને તેટલા માટેજ ધૃત્વર નારાયણુ કહેવાય છે. માતરિશ્વા, એ શબ્દનો અર્થ
પ્રાણુ વાયુ કર્યો છે, તે વાસ્તવિક છે. માતરિ અંતરીક્ષે શ્વયતિ વર્ધતે (ઉજ્જાદિ સ્ત્રવ). આ
પ્રમાણે અંતરિક્ષમાં વૃદ્ધિ પામનાર વાયુ છે. વાયુ-પ્રાણુ વાયુ-જીવનરૂપ હોવાથી જીવનરૂપ આ-
ત્માજ આ સર્વ જગતમાં-અંતરીક્ષ ૩૫ જગતમાં-પ્રાણુગતિ રૂપે રહેલા છે. આવા આત્મા
એટ છે માટેજ તેનો નાશ તે જગતનો નાશ છે. માટેજ તેમ નહિ કરવાનો બોધ કરેલો છે.
નિશ્ક્રામાં પણ માતરિશ્વાને પ્રાણુ-શ્વાસરૂપ વાયુજ કહેલ છે. 'માતરિશ્વા વાયુર્માતર્યંતરિક્ષે
, શ્વાસિતિ માતર્યાં શુ અર્નતિવા'.

વળી માતરિશ્વાનું નામ પુરાણોમાં ચિત્રચુપ્ત છે. અને તે મનુષ્યોનાં કરેલાં કર્મોની
નાંધ રાખે છે. શ્વાસોશ્વાસ રૂપ પ્રાણુ પ્રવાહ ચાલે છે તેમાં આપણાં કરેલાં કર્મોની છાપ એ
શ્વાસ રૂપ વાયુ શરીરમાંથી બંદાર નીકળી આકાશમાં પાડે છે, એમ હાલની વૃત્તન વિદ્યાથી
(સાયન્સ) પણ જણાયું છે. વળી આપણે ને કર્મ કરિયેછિયે, તેની છાપ અંતઃકરણ રૂપ
અંતરીક્ષમાં પડે છે, ને તેનેજ સંસ્કાર કહેવાય છે. એ સંસ્કારાનુસાર માત રચાય છે ને નવાં
કર્મો તદનુસાર કરાય છે, એ સર્વ પણ પ્રાણુ પ્રવાહજ કરે છે. આમ આધ્યાત્મિક અર્થ છે.

મૂલ—તદેજતિ તન્નેજતિ તદૂરે તદ્વંતિકે ।

તદંતરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાહ્યતઃ ॥ ૫ ॥

પદ—તવ, એજતિ, તત્ ન એજતિ; તત્ દૂરે તદ્વત્ અંતિકે;

તત્ અંતઃ, અસ્ય સર્વસ્ય, તત્ વ સર્વસ્ય અસ્ય વાહ્યતઃ॥

અન્વય.—તત્, एजति, તત્, ન, एजति; તત્, દૂરે; તદ્વત્, અંતિકે; ।
તત્, अस्य, सर्वस्य, अंतः; તત્, उ. अस्य, सर्वस्य, बाह्यतः ॥

અર્થ—તે ગતિમાન (છે), તે ગતિમાન નથી; તે દૂર (છે); તેમજ સમીપ (છે); તે આ સર્વમાં (છે) તેજ આ સર્વની બહાર પણ છે.

ટીકા—આત્માનું જડચેતનત્વ અથવા વિશુદ્ધધર્માશ્રયત્વ, કાર્યકારણ ૩૫ આમાં વર્ણવેલું છે.

મૂલ—यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्व भूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

પદ—यः तु. सर्वाणि, भूतानि, आत्मानि, एव, अनुपश्यति ।

सर्व भूतेषु, च, आत्मानं, ततः, न, विजुगुप्सते ॥

અન્વય—यः, तु, सर्वाणि. भूतानि, आत्मानि, एव, अनुपश्यति ।

च, सर्व भूतेषु, आत्मानं; ततः, न, विजुगुप्सते ॥

અર્થ—જે વળી જુતોને આત્મામાંજ જુવે છે, અને સર્વજુતોમાં આત્માને (જુવે છે) તેથી (તે) નિંદા કરતો નથી.

ટીકા—નિંદા કરતો નથી, અરેલે નિંદા કરના : કરતો નથી, અથવા નિંદા થોડી થતો નથી, એમ અર્થ થાય છે, કેમકે તે આત્મા (કારણ), અને અનાત્મ (૩૫ કર્મ)માં ભેદ માનતો નથી.

મૂલ—यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

પદ—यस्मिन्, सर्वाणि, भूतानि, आत्मा, एव, अभूत्, विजानतः ।

तत्र, कः, मोहः, कः शोकः, एकत्वं, अनुपश्यतः ॥

અન્વય—यस्मिन् सर्वाणि, भूतानि, आत्मा, एव, अभूत्, विजानतः ।

तत्र, एकत्वं, अनुपश्यतः, कः, मोहः, कः, शोकः ॥

અર્થ—જેમાં સર્વ જુતો આત્મા (૩૫) જ થએલાં (જે) જણે છે. (તેને) ત્યાં એકતા જોવાથી મોહ કેવો? શોક કેવો?

ટીકા—બેદમાંજ મોહ અને શોક હોય છે, પરંતુ હું અને ખીન્નું, એવો બેદ હોય ત્યાંજ તે ખીજ વસ્તુનો મોહ કે શોક થાય છે. આતો મોહ કે શોક કરનાર અને જોનો મોહ કે શોક કરવાનો, તે બંનેનો બેદજ હોતો નથી પણ એકતા યદ્ય ગદ્ય હોય ત્યાં શી રીતે મોહ કે શોક થતી શકે! આમ અબેદગાન બતાવેલું છે. આ છંદુ તથા સાતમા મંત્રોમાં આત્મ ગાનીની દશા બતાવેલી છે.

મૂલ-સપર્યગાચ્છુક્રમકાયમવ્રણમસ્નાવિરં ૫ શુદ્ધમપાપવિદ્મ્ ।

કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂર્ધ્યાતધ્યતોઽર્થાન્વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ

સમાખ્યઃ ॥ ૮ ॥

પદ-સઃ પર્યગાત્, શુક્રં, અકાયમ્, અવ્રણં, અસ્નાવિરં, શુદ્ધં, અપાપવિદ્મ્ ।

કવિઃ, મનીષી, પરિભૂઃ, સ્વયંભૂઃ, ધ્યાતધ્યતઃ, અર્થાન્; વ્યદધાત્, શાશ્વતીભ્યઃ, સમાખ્યઃ ॥

અન્વય-સઃ, પર્યગાત્, શુક્રં; અકાયમ્, અવ્રણં, અસ્નાવિરં, શુદ્ધં, અપાપવિદ્મ્, ।

કવિઃ, મનીષી, પરિભૂઃ, સ્વયંભૂઃ; ધ્યાતધ્યતઃ અર્થાન્, શાશ્વતીભ્યઃ,

સમાખ્યઃ, વ્યદધાત્ ॥

અર્થ—તે (આત્મા) સર્વત્રથી, પ્રકાશમાન અશરીર, મણુ વગરનો, નિષ્કલંક, શુદ્ધ, પાપ રહિત; (તથા) દ્રષ્ટા, મનને નિયમમાં રાખનાર, સર્વને પોતામાં સમાવનાર, પોતાની મેળે ધનાર (છે). ખરી રીતે અર્થોને (વસ્તુઓને) શાશ્વત સંવત્સરો વડે વિભક્ત કરી (છે)

ટીકા—આમાં આત્માનું વર્ણન કરેલું છે. વસ્તુ માત્રને તેણે “શાશ્વત સંવત્સરો વડે વિભક્ત કરી છે,” આનો અર્થ એમ છે કે શાશ્વત એટલે લાંબા સમય સુધી રહેનાર સંવત્સર એટલે પ્રજાપ્રતિઓ દ્વારા વિભક્ત કરી એટલે ઉત્પન્ન કરી છે અર્થાત્ સર્વ સદી પ્રજાપ્રતિઓ બુદ્ધિ, મરીચિ, આદિક્ષેએ રમેલી જે પુરાણોમાં કહેલી છે, તે પ્રજાપતિઓ દીર્ઘકાલ વસનારી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ હોવાથી તેજ સર્વની ઉત્પાદક છે, પણ આત્મા પોતે તો તેના દ્વારા ઉત્પાદક હોવાથી અકર્તા આદિ અસંગ છે. શી યોગવાસિષ્ઠમાં કહેલું છે કે મનોવૈજગતાંકર્તૃ (મનજ નજગતને કરનાર છે), માટે અંતઃકરણ રૂપ બ્રહ્માના દશ પુત્ર પ્રજાપતિઓ ન કર્તા છે. આવી રીતે આ મંત્રોમાં આત્માજ સર્વ રૂપ છતાં અકર્તાને અસંગ છે, એવું ગાન આપેલું છે.

મૂલ-અંધંતમઃ પ્રવિશંતિ યેઽવિદ્યા મુપાસતે ।

તતો ભૂયદ્વ તે તમો યઃ વિદ્યાયા ૫ રતાઃ ॥ ૯ ॥

પદ-અંધંતમઃ, પ્રવિશંતિ, યે, અવિદ્યા, ઉપાસતે ।

તતઃ, ભૂયઃ, ઇવ, તે, તમઃ, યે, ય, વિદ્યાયાં, રતાઃ ॥

અન્વયે—યે, અવિद्याં, ઉપાસતે, અંધંતમઃ, પ્રવિશંતિઃ ।

યે, જ, વિद्याયાં, રતાઃ, તતઃ, તે, ભૂયઃ, ઇવ, તમઃ ॥

અર્થ—જે અવિદ્યાને ઉપાસે છે, (તે) અંધંતમાં પ્રવેશે છે; જેઓ વિદ્યાને વિષે પ્રીતિ વાળા (હોય છે), તેઓ પણ વધારે અધિકારમાં (પ્રવેશે છે).

ટીકા—જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંનેથી અધિકારમાં જવાય છે, આમ આ મંત્રમાં કહેલું છે. અજ્ઞાનથીતો અધિકાર રૂપ રૂલ રૂપદ જ છે પરંતુ જ્ઞાનથી અધિકાર રૂપ રૂલ શામાટે? આતું નિવારણ એમ છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, એ બંને પ્રાકૃતિક છે, કર્મભય છે. અજ્ઞાન એટલે નહારાં કર્મથી તો અધિકાર પ્રાપ્તિ છેજ, પરંતુ જ્ઞાન એટલે સત્કર્મથી પણ ક્ષયશીલ એવું સ્વર્ગ મળે છે, અને સ્વર્ગ પણ ક્ષયશીલ હોવાથી મોક્ષતો નથીજ. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો અર્થ અત્ર જાણી યુજીને કરાતાં અને અજ્ઞાનમાં કરાતાં કર્મો, એમ લેવાથી અર્થ બહુ સારી રીતે બાધ બેસે છે. અજ્ઞાનમાં દુષ્ટ કર્મ થાય તો અધિકારમાં જવાય છે. પરંતુ જાણી યુજીને તેવાં કર્મ કરવાથી તો વિશેષ અધિકારમાં જવાય છે. આમ આ મંત્રનું તાત્પર્ય છે.

મૂલ—અન્ય દેવાહુર્વિદ્યાન્યદાહુરવિદ્યા ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ ૧૦ ॥

પદ—અન્યત્, એવ, આહુઃ, વિદ્યાયા; અન્યત્, એવ, આહુઃ, અવિદ્યા ।

इति, शुश्रुम, धीराणां, ये, नः तत्, विचक्षिरे ॥

અન્યત્—અન્યત્, એવ, આહુઃ, વિદ્યાયા; અન્યત્, એવ, આહુઃ, અવિદ્યા ।

इति, धीराणां; शुश्रुम; ये, नः, तत्, विचक्षिरे ॥

અર્થ—કોઈ વિદ્યાથીજ કહે છે; કોઈ અવિદ્યાથીજ કહેછે; એ રીતે ધીર પુરુષોનાં અમારે માટેનાં તે (વચ્ચ) સાંભળ્યાં છે.

ટીકા—જ્ઞાનમાર્ગથી દેવલોકની પ્રાપ્તિ તથા કર્મમાર્ગથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ ઉપરથી ઉપરના મંત્રમાં કહ્યું છે કે વૃદ્ધપરંપરાથી અમે સાંભળેલું છે કે વિદ્યાથી દેવ લોક અને અવિદ્યાથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ છે. એમ અર્થ લેવાનો છે.

(આહુ.)

(ગાર્હુમસાક્ષર) ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

॥ “સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી” વિષે સહજ ચિંતા ॥

“ સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી અથવા સાઠવરસનું કાઠિયાવાડ” એ નામનો રા. વલ્લભદાસ પો. પટભાઈ મહુઆકરનો લખેલો “ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ” સમક્ષ વંચાયેલો પ્રકરણ બદ્ધ લેખ આપણા સુપ્રસિદ્ધ ત્રિમાસિક સમાલોચકમાં ચાલતા વર્ષમાં ત્રણેક અઠાથી આવે છે. વસન્ત જેવા ધુરંધર માસિકમાં આવી નહિ શકેલા સાહિત્યપરિષદના લેખો છાપવાનો સમાલોચકનો ઉદ્દેશ હોય એમ અમારા સ્મરણમાં છે. “ સાઠવરસના કાઠિયાવાડના” લેખમાં સાહિત્યની વિવિધ દિશાઓની પ્રવૃત્તિઓનું, તેની જન સમાજ ઉપર થતી અનેક આડકતરી અસરોનું સુસ્પર્શ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં લેખકે પ્રકરણ સાતમામાં ‘સુધારો અનેપણું હુતિ’ના વિષયમાં જે સાર ઉપજાવી કાઢ્યો છે તે અમને તો તદ્દન એક પક્ષિ લાગે છે, સીધા મહોર મારી સાક્ષરોની ટીપ બનાવનારી સાહિત્ય પરિષદને બલે તે સર્વ દેશી લાગે.

લેખક સાતમા પ્રકરણમાં લખે છે:—

“સાઠ વર્ષમાં સાહિત્ય ખીલ્યું” તેની પ્રથમ અસર સંસાર તથા ધર્મ ઉપર થઇ છે. ... .. ધર્મ અને સંસાર સુધારાની દિવ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થઇ છે. આરંભના સાહિત્યથી આરંભ અને મધ્યકાળમાં સંસાર સુધારાએ ભારે કોલાહલ મચાવી મૂક્યો હતો. પ્રજા એ કોલાહલમાંથી જરા પાછી હટી છે, પણ પ્રકાસંતરે એ સંસાર સુધારો આગળજ ડગલાં ભરતો જાય છે.”

આ પછી લેખક શુજરાત તરફના સંસાર સુધારકોને ગણાવીને તેમના “ સાક્ષર લેખો અને પરાક્રમેને કાઠિયાવાડીઓ અનુસરતા” એમ દર્શાવે છે. વળી આગળ ચાલતાં તેઓ ઉમેરે છે:—

“ તેમ છતાં સુધારાએ વિચાર સાગરમાં નવો પ્રવાહ ઉમેરી મનુષ્યોના સૂક્ષ્મ કોણે ઉપર ભારે અસર કરી છે. આ અસર નિષ્પજ ગઇ નથી તેમ જવાની પણ નથી.”

સંસાર સુધારો આગળજ ડગલાં ભરતો જાય છે, આ અસર નિષ્પજ ગઇ નથી તેમ જવાની

પણ નથી,આવા ઉપજાવી કાઢેલા નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્તોની સત્યતા હમણાંજ આપણે તેમના અગાધ પાંડિત્યથી ઉછળી રહેલા એક બે પેરા જિતારીને તપાસીશું. તેમાંથી નિષ્પક્ષપાત વાચકોને સ્વતઃજ પોતાનો મત બાંધવાનું બની આવશે. વળી આગળ ચાલતાં લેખક ખેંચે:—

“ વિધવા વિવાહના સુધારા કેટલાંક રક્ષક માસિક અને અઠવાડિક પત્રોના હાલના જાહેર્યે અજામમણા કીધા છે. તોય સાધારણ જનસમૂહને તે પસંદ પડતા જાય છે. ” અજામમણા થયા છતાં સાધારણ જનસમૂહને તે પસંદ પડતા જાય છે. સાધારણ જનસમૂહ તે કયો? એ બાબતની લેખકે જાતે સ્પષ્ટતા કરવા તરફી લીધી હોત તો હીક પડત.

આ લેખકની પડિતાઇનાં દર્શન આગળ ચાલતાં નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

“ આ પ્રકારે પશ્ચિમની ફેળવણી તથા સાયન્સના જ્ઞાનને લઇ જેમ હિંદના બધા ભાગોમાં તેમ કાઠિયાવાડમાં પણ સુધારો પગ ભર ચયો છે, સર્વત્ર વ્યાપ્યો છે. ગુજરાત તથા મુખ્ય તરફ ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી સુધારાના આ વધતા પ્રવાહને રોકવા સંરક્ષક લેખો લખાવા માંડ્યા. વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિ નર્મદાશંકર દુર્લાભ મનસુખરામતો પ્રથમથીજ કંઈક એવા હતા. નર્મદાશંકરે કહેલું કે “મારી પાછળ રક્ષક મતનો સાક્ષર મયન કરશે. ” તેવા સાક્ષર ભણિલાલ નજીબાઇ થયા. તેઓ પ્રિયવંદા તથા સુદર્શન માસિક કાઢતા હતા. અને કેટલોક કાળ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે રહ્યા હતા. ભાવનગરનું નાગર મંડળ વેદાંતી હોઈ ભણિલાલના મતમાં બળ્યું. ભારત વર્ષની પ્રાચિનતા ઉપર ગગ યાય અને પશ્ચિમના સુધારા ઉપર દ્રેપ યાય એવું ઘણું સાહિત્ય ભણિલાલે સિદ્ધાંતસારાદિ ગ્રંથોથી ફેલાવ્યું હતું. તેઓ મેરમરીઝમને પ્રાણુવિનિમય નામ આપી વહેમોને તથાભૂતપ્રેત અને ચોગાદિને ઉત્તેજવા લાગ્યા હતા. કાઠિયાવાડમાં તેમના શિષ્યોએ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે.”

‘સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ભાવનગરના માછ દીવાન પાસે થોડો કાળ રહ્યા હતા. તેમણે સ્નેહસુદ્રાનું અપૂર્વ કાવ્ય છપાવ્યું, તેમાં વિધવા વિલાપની કવિતા હતી. પછી સરસ્વતિચંદ્રની નવલકથા લાંબે ગાળે ચાર ભાગમાં પ્રગટ કરી છે. તેમાં સરસ્વતિચંદ્ર જોડે કમુદ્ધ પુનર્લગ્ન થવાનું કોડો માનતા હતા. તેમ ન થયું તેથી અને બીજા અનેક ઇસારા જેવા લેખોથી તેઓ પણ સંરક્ષક વાદ તરફ ઢળ્યા હતા. મુખ્યનું ધી ગુજરાતી નીકળતાંજ તેમાં કવિ નર્મદાશંકરે “ભોઆર્થ” એવી ઉજળતી શૈલીથી લેખો લખ્યા. તેમાં “સુધારો પડી ભાગ્યો.” “સુધારો ટેટી” કરે છે.” વગેરે ગંભીર લેખો લખ્યા હતા. કવિના આ છેલ્લા વિચારોનો સંગ્રહ કરી “ધર્મ વિચાર ” ગ્રંથ બહાર પાડવામાં આવ્યો તેને ભણિલાલ અને ગુજરાતી વગેરેના શિષ્યો ભારે માન આપે છે. આથી કાઠિયાવાડમાં પણ સુધારાનાં વળતાં પાણી દેખાતાં હતાં. કેટલીક નવલકથામાં અનુમોદન મળ્યાં અને વિશુદ્ધ વિજય નાટકાદિમાં સુધારાની હાંસી દેખાડવામાં આવી. રા. સા. મહિપતરામના મરજીની કવિતા બુદ્ધિપ્રકાશમાં આ લેખકે પ્રગટ કરાવી હતી તેમાં આવા પ્રકારનું રોળાવૃત્તમાં નીચે પ્રમાણે આવેખન થયું છે:—

નર્મદ મનસુખ મણિ, ગટ્ટલાલા ગુજરાતી, ગોવર્ધન વળી ગુપ્ત-લડેયઈ રાક સાધી.

તેથી સુધારો થયો-જરા જખમી મુંબઈમાં, રક્ષકમત બલવાન-ધુમ્યો નડિયાદ સુરતમાં.

રાજનગરના નાક તેજ હિંમતથી ખાળ્યો, ત્યાં ન પેસવા દીધ, પ્રયત્ને મારી હડાડ્યો.

આજ પછું અમદાવાદમાં સુધારાની ભાવના જોરે ઉપર છે. સોસાયટી અને સમાજ તેના પુરાવા છે. તે સંસ્થાના નેતાઓ સુધારકોજ છે. રક્ષકવાદની અસર કાઠિયાવાડમાં છે. પણ પશ્ચિમની વિદ્યાજ્ઞાની વૃદ્ધિ જોડે સુધારાની ભાવના ધીમે ધીમે ફેલાતી જાય છે. કાંત-સંતાના લેખક મણિશંકર ભટ્ટે સિદ્ધાંતસારનું એવું બળવાન અદ્વિતીય વિવેચન લખ્યું છે, કે તે દ્વારા તેમણે એ રક્ષક લેખની અસરો ભુંશી નાખી છે. ... .. “એમ સુધારાનો ટકો તો લાગ્યો તેવોજ લાગ્યાં કરે છે. “સુધારો અસ્ત પ્રાય થઈ જશે,”

એવી નર્મદ મણિલાલની બવિધ વાણી ખરી પડી નથી અને ખરી પડવા સંભવ પણ નથી."

નર્મદાશંકર જ્ઞાપરચામાં રૂપા, મનઃસુખરામતો પ્રથમથીજ દરેલા હતા; કવિ બવિધ ઉચ્ચારે; પાકટ અનુભવ પછી, મણિલાલ ઉપાડી લે, કાર્ય પાર પાડે તેથી લેખકને વધારે ગડ બાંગ થઈ છે. પ્રિયવદાને આગળ ઉપર સુદર્શનનું નામ આપીને મણિલાલ એકજ માસિક ચલાવતા હતા, એ માસિકો ચલાવવા જેવો ભાસ વાક્યમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમ ન હતું. ભાવનગરનું નાગર મંડળ વેદાંતિ હો કે નહો તથા તેમ હોવાથી મણિલાલના મતમાં બળ્યું એ કથન ખીલકુલ એકપક્ષિ લાગે છે. નિષ્પક્ષપાત કહેનાર તરફ નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિ વાળાઓ વળે તેમાં કંઈ મત જેવું સંભવિ શકતું નથી. "ભારત વર્ષની પ્રાચીનતા ઉપર રાગ થાય અને પશ્ચિમના સુધારા ઉપર દ્રેષ થાય એવું ઘણું સાહિત્ય મણિલાલે સિદ્ધાંતસારાદિ ગ્રંથોથી ફેલાવ્યું." આ વાક્યજ લેખકની તુલના બુદ્ધિનો ઉત્તમ નમુનો પુરો પાડે છે. સિદ્ધાંતસાર સમજવાના પણ તેઓ અધિકારી હોય એમ અમને લાગતું નથી. નથી એ ગ્રંથમાં ગાવાં કંઈ પૂર્વનું, તેમજ પશ્ચિમનાં પણ ગુણગાન તેમાં કરવામાં આવ્યાં નથી, પરંતુ ઉભય ભાવનાઓનો નિષ્કર્ષ કાઢી સત્યની ખરી દિશાનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. સર્વમાન્ય એક ધર્મનાં તત્ત્વ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર ગ્રંથ શી રીતે એક માટે રાગ વાળો અને અન્ય માટે દ્રેષ વાળો હોઈ શકે એ ખીલકુલ સમજી શકાતું નથી. આવીજ રીતે મણિલાલ ઉપર અન્ય આક્ષેપ પણ અસંગત છે. "કાઠિયાવાડમાં તેમના શિષ્યોએ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે." આ વાક્ય લેખક ક્યા પક્ષના છે તથા તેમને ક્યા પક્ષ માટે પક્ષપાત, મમત છે તે સ્પષ્ટદર્શાવી આપે છે, બાકી નથી મણિલાલે સ્થાપ્યો પંથ કે ધર્મ, તેમજ શિષ્યો ઘણું મુંડ્યા નથી, તેમ તેનું કોઈ પ્રકારનું કાર્ય કરવાની તેમની ભાવના પણ નથી. "હલકુ" તેઓ તો આવી સંસ્થાઓ વિરુદ્ધ ઘણું લખી ગયા છે. દરેકને પોત પોતાનું કથન કરવાનો હક છે, તદનુસાર મણિલાલે યોગ્ય લાગ્યું તે કહ્યું, જેને જેને ને યોગ્ય લાગ્યું તેમણે તે ગૃહણ કંઈ તેથી કંઈ મણિલાલનામાં ગુરુશિષ્યપરંપરાનો ધમક પેશી જતો નથી.

સાક્ષરવર્ણ ગોવર્ધનરામનો પણ આ લેખક રક્ષકનીતિના નીવડવા માટે વાંક કાઢ્યા વિના રહી શક્યા નથી. કવિ નર્મદ ગૂજરાતીમાં આરંભમાં ઉજળતા લેખો લખ્યા તથા તે "ધર્મવિચાર" ગ્રંથમાં સંગ્રહાયા તેને મણિલાલે ટેકો આપ્યો અને ગૂજરાતી વર્ગેના શિષ્યોએ તેને ભારેમાન આપ્યું તેથી લેખકને ઘણું લાગી આવ્યું છે. રા રા મહિપતરામ વિશેની પોતે બનાવેલી બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવેલી કવિતા હતારીને તો લેખક પોતાની મતાધિતાનું સર્વને બહુસાઈ દર્શન કરાવી આપ્યું છે. એમની કલ્પનાની કિલ્લટતાની તો "કાંત સંગાના લેખક મણિશંકર બટે સિદ્ધાંતસારનું એવું બળવાન અદ્વિતીય વિવેચન લખ્યું છે કે તે દ્વારા તેમણે એ રક્ષક લેખની અસરો બુંદીનાખી છે." એ વાક્યમાં ઉત્તમ રીતે પ્રતીત થઈ આવે છે, આની સાથે સાથેજ તેઓ અડાવે છે, "સુધારો અસ્ત પ્રાય થઈ જરી એવી નર્મદ મણિલાલની બવિધવાણી ખરી પડી નથી અને ખરીપડવા સંભવપણ નથી." આસવ તેમણે કેવું કપોત્તરકવિત પોકળ શ્રાદ્ધ ચલાવ્યું છે તે હવે આપણે તપાસીએ:—

કાંતના જે વિવેચનને લેખક બલવાન અને અદ્વિતીય કહે છે તે વિશે કાન્તનો પોતા-

સમાજનું કલ્યાણ થાય છે; અમારા પ્રજાનું સમર્થન થવાના ઉદ્ધાસમાં આ કહેવાતું નથી; ‘અમારો પક્ષ’ એવું કાંઈ છેજ નહિ; માત્ર સત્ય ઉપર પ્રીતિ ધારણ કરી, સ્વાભિમાનથી મુક્ત થઈ, ક્ષણવાર, પૂર્વ નિશ્ચયને સ્થાને અન્ય નિશ્ચય સ્વીકારવાની ઉદાર બુદ્ધિથીજ ઉન્નતિનો માર્ગ લક્ષમાં લાવે છે એના દૃષ્ટાન્ત રૂપે આ લેખના યોજનારને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આટલું કહેવાનો પ્રસંગ તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાના આદંબ જોવાથી, તેમજ ગયાં બે ત્રણ વર્ષનો તેમનો વિચારક્રમ જાણવાના પરિચયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ લખે છે:—

“આપણે બધા જાણ્યા વગર અને સમજવાનો યત્ન કર્યા વગર વિચારોની અવગણના “કરવાને પાત્ર છીએ. આપણુ બધાને જ્ઞાનનો સ્નેહ ક્ષીણ થતાં અમુક વખતે મનની આસ-
“પાસ દીવાલો બંધાઈ જાય છે; અને પછી તેમાં નવાં સત્યો દાખલ થઈ શકતાં નથી.
“અને તો પણ ઘણા પોતાના મનને ખુલ્લું ધારે છે, તે એટલા માટે કે દીવાલો દૂર થાય
“તે પહેલાં દેખાતી નથી. આમ છે તેટલા માટે દરેક નવીન વિષયની સાથે પ્રસંગ પાડતાં
“સાવધાન રહેવાની અને પરીક્ષા કરવાની ફરજ છે.”

આવો સિદ્ધાન્ત કહીને તે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવવાનો પોતાનો ક્રમ દર્શાવતાં તેઓ લખે છે:—

“થોડીએક મુદત પહેલાં એક પ્રસિદ્ધ માસિકમાં અમુક પ્રતિષ્ઠિત લેખકના
“એક પુસ્તક ઉપર અવલોકન પૂરું થયું. એ અવલોકન વાંચનારાઓ ભેઠ શક્યા
“હશે, અને ભેઠ શકશે, કે તે શરૂ થયું ત્યારે અંચના મુખ્ય વિષય સંબંધી
“લેખકને થોડુંજ જ્ઞાન હતું, પરિણામ એ આનું કે લેખક પોતાના અવલોકનમાં
“જેમ જેમ આગળ ચાલતો ગયો, તેમ તેમ તેના વિચારો ફરતા ગયા અને
“પરિણામે તેને સ્પષ્ટ માહુમ પડ્યું કે તેનો આરંભ અયોગ્ય અને સાહસિક,
“હતો, અને તેણે ધીરજથી અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેનો લેખ તેને પોતાને
“અને વાંચનારાઓને ઘણો વધારે શિક્ષણીય થઈ શકત. આ હકીકત આ સ્થલે
“આપવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે.”

‘જ્ઞાનમુધા’માં ‘સિદ્ધાન્ત સાર’ નું અવલોકન આવતું હતું તેને ઉદ્દેશીને આ લખવું થયું છે.”—મુદ્દર્શન મધાવલિ-૫૪-૯૭૬-૭૭ ‘રક્ષક લેખની અસરો ભુંરી નાખે’ એવા ‘બળવાન અદ્વિતીય વિવેચન.’ માટે ‘કાંત’ સંસ્થાનાલેખક ‘મણિશંકર ભટ્ટ’નો પોતાનોજ અભિપ્રાય શો છે, એ ઉપરના અવતરણમાં મોટા અક્ષરે છપાવ્યા પેરાથી ઘણીજ સુરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ વિષે લેખકના અભિપ્રાય માટે વિશેષ નહિ બોલતાં સહૃદય વાચકની સારાસાર બુદ્ધિનેજ તોલ કરવાનું સોંપીએ છીએ.

વળી તેઓ લખે છે, ‘સુધારો અસ્તપ્રાય થઈ જશે, એવી નર્મદ મણિલાલની બિ-
ખવાણી ખરી પડી નથી. અને ખરી પડવા સંભવ પણ નથી.” આ વાક્ય તેમનામાં તુલ-
નાત્મક સાર ઉપજાવવાની શ્રેષ્ઠ પ્રકારની બુદ્ધિનો નમુનો પુરો પાડે છે. આ વિષે પણ હાલ અ-

મારા તરફથી વિશેષ કંઈ ના કહેતાં વાયકોને એકબે અવતરણો મનનાથે પૂરાં પાડવાં હયિ-
ત ધારીએ છીએ, આપણા સુપ્રસિદ્ધ નિષ્પક્ષપાતિ સાક્ષર ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ
આશરે બે ત્રણ વર્ષના " ઇન્ડિયન રીવ્યુના " એક અંકમાં Social Reform in
Gujarat a retrospect, એ નામનો એક મનનીય લેખ લખ્યો હતો. તેનું ગુજરાતી અનુ-
કરણ સુદર્શન પુસ્તક ૨૧ અંક ૫-૧૯૦૬ માં "ગૂજરાતમાં સામાજિક સુધારણા"ના નામથી
આવ્યું છે. ગૂજરાતમાં સુધારાનો ઇતિહાસ દર્શાવતાં તેઓ જેવા અંતિમ નિર્ણય ઉપર આ-
વ્યા છે, તેટલોજ અત્રે દર્શાવવો હયિત ધારીએ છીએ તથા સાથે સાથે સર્વને એ અગ્રેજી
વા ગૂજરાતી સંપૂર્ણ લેખનું મનન કરવા બલામણુ કરીએ છીએ.

"આ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં પ્રથમ સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. આ
પછી યોગ સમયમાં સુધારાના પ્રયોમાં લોકોને દોરવાનું કર્તવ્ય, સુવિધ્યાત અગ્રેજી અને
સંસ્કૃત પંડિત તથા એક પ્રબલ પત્રકાર પ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદીના હાથમાં આવી પડ્યું.
આ સમયે થીઓસોફીએ જડવાદની વૃદ્ધિને અટકાવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને મી. મણિ-
લાલ થીઓસોફીના એક દૃઢ ભક્ત હતા. આપણે જોયું કે દેશની પ્રજાકીય ભાવનાઓ
અને સંસ્થાઓપ્રતિ ઉદ્યોગી વિરોધ એજ મૂખ્ય વિષય હતો અને તેને દાખી દેવાનું કાર્ય
એ પ્રાચીન પ્રવૃત્તિને ઉદ્દેશ હતો. મી. મણિલાલના હાથમાં નવી પ્રવૃત્તિએ પ્રાચીન, ધાર્મિક
ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓનો, સ્વીકાર કર્યો અને સખધાનુસાર વિવેચનવડે તેમને સજીવન
કરવાનો શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના સૂત્રને આધારે
પ્રજાનાં સામાજિક બંધનોને એક સમાન કરવાને બદલે તેમણે તે સૂત્રની સ્થૂલ જીવનમાં
યોજનામાં બંધનોનો સ્વીકાર કર્યો તથા સાથે સાથેજ જ્યાં સર્વ એક અદ્વિતીય છે એવા
આધ્યાત્મિક જીવનમાં તેના તેજ સૂત્રનો સ્પષ્ટ અનુભવ કર્યો, તથા સખલતાથી પ્રચાર કર્યો.
ગૂજરાતના તાર્કિક પંથના દ્વંદ્વ હયાત પ્રતિનિધિઓ પ્રાર્થના સામાજીઓના
હાથમાંની વિરોધિ પ્રવૃત્તિને તેમની સમર્થ લેખિનિએ વસ્તુતઃ પરાસ્ત કરી હતી."

" ગૂજરાતમાં આવી સારી રીતે પ્રવર્તતો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રાચીનતા માટેનો આદર મોટો
ભાગે મી. મણિલાલનાં વિદ્વતા, સહભાવ અને સામર્થ્યને આભારી છે. તેમણે લોકોની દૃષ્ટિને
તેમના પૂજનિય જૂતકાલ પ્રતિ તથા તેમનાં બાપા સાહિત્ય અને તત્વશાસ્ત્રમાંના શ્રેષ્ઠ પ્રતિ
ફેરવી. તેમને ઉપદેશ્યુ, કે પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓના પક્ષે ઉભા રહેવું એ
અન્યાયવાળું અથવા પાપભરેલું, ઉભયમાંનું એકેજુનથી. સાથે સથેજ પાછળ થીવધી પડેલા
જ્ઞાપ્યારોને બતાવી આપવાની તેમણે આનાકાની કરી નથી અને જૂતકાલ માટેના અડગ
અનુરાગની સાથેજ તેમણે તેમને વર્તમાનકાલનો પણ વિચાર કરવાનું, મૂલધાલી બેઠેલા જ્ઞા-
પ્યારોને સુધારવાનું, અનેકતામાં એકતાની, પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિની, ફલાભિલાપ રહિત કર્તવ્યની,
નિભયતાની, સત્ય અને ન્યાયના પ્રેમની નિત્ય ભાવનાનુસાર જીવન અને ચરિત્રને એકસમાન
બનાવાનું શિખવ્યું. "

" પ્રથમ સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિનું મારું સિંહાવલોકન અત્રે સમાપ્ત થાય છે
.....કેમકે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે
ગૂજરાતમાં સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુસ્થિતિના પ્રયંત

વિરોધમાં થયો. સ્વતંત્ર અને સમાનતાના મૂલ્યો પ્રેરાઈને તેણે વલ્લભ મંદિર ઉપર એક પ્રકારનો આત્મ-ધાતક વિજય મેળવ્યો. એક હિંદુ ઉપાસનાના સ્વરૂપ રૂપે પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપનામાં તેનો અત્યંત આવ્યો, તેથી તેના કાર્યક્રમની સમાપ્તિ થઈ અને ગુજરાતના લોક સમૂહોથી સુધારકોનું અલગ પાણું સંપૂર્ણ થયું. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ અને તત્વશાસ્ત્રમાંથી પોતાની પ્રેરણા ને પામનાર એક સમર્થ મસ્તિષકે અત્યંત એ સમગ્ર પ્રવૃત્તિને દાખી દીધી હતી અને તેજ તેમની પોતાની ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓપ્રતિના લોકોના આગ્રહને દઢાવવામાં વિજયવંત નિવડ્યું હતું. ગુજરાતમાં સમાજ વર્તમાન કાલમાં અત્યંત આવી ઉભો છે. સર્વપ્રકારના સુધારાના પ્રયોગો હવે પ્રાચીન ભાવનાઓના પ્રકાશ વડે તપાસવામાં આવે છે. ”

વળી આજ વિદ્વાન સાક્ષર વસંત-વર્ષ-૬-અંક-૨-૫-૭૯ લખે છે ।—

“ સદ્ગૃહસ્થો આમન્યારે ‘સુધારા’ ના પ્રતિપક્ષરૂપે લેખાયલા સ્વ. મણિલાલ અને તેના સર્વમાન્ય અગ્રણી સ્વ. રાનડે-તેમના બનેના વિચારો પ્રમાણે ધાર્મિક સંજીવન એજ આપણી અત્યારની દુર્દશાનો ઉપાય છે. ત્યારે તે વિચાર ઉપર આપણે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા રાખવાં જોઈએ. આ મૂલ ઉપાયથી સચવેલા આચારો વિગેરેમાં ફેરફાર હોય, ત્યાં તે ફેરફાર કેમ ઉદ્ભવે છે તે તપાસી પક્ષભાવનાનો વિનાશકરી, સહુ એકજ પક્ષ માટે ઉપાસના કરે છે એવાત ઉપર સ્પષ્ટ ધ્યાન રાખી, સર્વ વિદ્યેયો અને અણુસમજે દૂરકરવી જોઈએ. જગતના આ મહાનતંત્રમાં સર્વ પ્રકારના નાનાતંત્રો માટે અવકાશ છે, અને પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં વ્યક્તિ, વ્યક્તિ સમુદાય, દેશ, કાલ, અધિકાર વિગેરે ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક ગુણઅને ઐતિહાસિક સત્યતાનો આધ નઆવે તેવી રીતે પ્રવૃત્તિકરવી, તેની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન યથાર્થરીતે થવું જોઈએ. ”

“ નર્મદાશંકરે સુધારાને તિલાંજલિ આપી તે વખતે આજ વાત કરી હતી. સ્વ. રાનડે સુધારાના અગ્રણી તરીકે આજ વાત કરી રહ્યા હતા. એજ વાત સ્વ. મણિલાલ પોતાની પ્રવૃત્તિના મૂલ સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકારે છે. આમન્યારે જુદા જુદા દૃષ્ટિ બિન્દુથી જોનારને એકજ સત્ય પ્રતિત થાય છે, ત્યારે એકતો તે સત્યની અનિવાર્યતા સિદ્ધ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યવહારમાં જણાતા બેદોમાં સમજણ થવાને માટે પણ રસ્તો ચેાખ્ખો થતો જાય છે. પરકીય સિદ્ધાંતાભાસ ઉપર રચાયલા સુધારાને માટે નીડર સાહસ અને અવિરત ઉદ્યોગ થતાં તે અડી બાગ્યો, અને ત્યારે ઉપરનું સત્ય સુરિચત થયા પછી ‘સુધારો’ ધીમી ધીમી પણ નિશ્ચિત ગતિથી આગળ વધે જાય છે. પાયા વગરની ઇમારત યોડીજ વધીને પડી બાગે છે, પાયા ખોટા નંખાયો હોય અથવા નબળો હોય તો ઇમારત યોડીકવાગ ટકી પડી બાગે છે; પણ ઇમારત બરાબરતો ત્યારેજ વધી શકે છે કે જ્યારે પાયા ખરે સચો અને બરાબર સંગીન નંખાયો હોય. ”

“સ્વ. મણિલાલે ધર્મના પાયા ઉપર સર્વ પ્રવૃત્તિને મૂકી, અને સુધારાની પ્રવૃત્તિને પણ તેજ પાયા ઉપર મૂકતાં, સુધારકોને માટે સત્ય માર્ગ ઉપદેશ્યો, પોતે પણ તેની ઇમારત અણુવામાં

મદદ કરી; ધર્મના મૂળ ઉદ્દેશો તપાસ્યા. તેના મૂળભૂત સિધ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. તે સિધ્ધાન્તો અને ઉદ્દેશો સફળ કરવા શી વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવી હતી તે જોઈ, તે મૂળ વ્યવસ્થાઓમાંથી અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ અને એ વસ્તુ સ્થિતિ અત્યારે કેમ અપર્યાપ્ત છે તે સમજાવ્યું અને હવે શા ધોરણે અને કેવી રીતે સ્થિત્યંતર કરવું એ જોયું.

“સ્વ. મણિલાલના આ મુખ્ય કાર્યક્રમમાં તે તેમણે એકતિથાથી હાથમાં લીધો; પૂર્ણ ભક્તિથી જીવન પર્વત અમલમાં મૂક્યો, અને અંગ્રેજી કેલવર્ણીથી મુખપત્રી ગુર્જર પ્રગ્નને વ્યવસ્થિત માર્ગ દોરી આપ્યો. ગૃહસ્થો, આ એમની કાર્તિનો હક, અને તેજ તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવાની આપણી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુતત્ત્વ. કવિ તરીકે, વિચારક તરીકે, ગ્રંથકાર તરીકે, સુધારક તરીકે પણ આનો આજ ઉપદેશ, આનો આજ આગ્રહ, આનીઆજ તીવ્ર લાગણી અને આનીઆજ ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિ ”

આ સર્વથી મી. મહુઆકરની દલીલો કેટલી સમગ્ર છે, તથા રક્ષક પદના લેખકો માટે તેઓ કેવો હાર્યાપદ ભાસ કરાવે છે, એ સુલલિત રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. આવા ભાસવાળા લેખો સર્વમાન્ય હોવાનો દાવો કરતી ગામ ગામ રસીને પ્રો. બળવંતરાય જેવાઓ મારફતે પ્લેટોના રીપબ્લીકનું સ્વરૂપ હોવાનો દાવો કરતી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વાંચવા પસંદ કરે એ પણ વિચારમાં ના ઉતરી શકે એવી વાત છે. આવી રીતે પરિષદો વખતો વખત તાદરશ્યનો ભંગ કર્યા જાય છે. એ દાવે ગૂજરાતમાં અજબવું રહ્યું નથી.

મણિલાલની જ્વલંતિતા પ્રસંગે લોકમાન્ય સાક્ષર આનંદશંકરભાઈ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

“યદપિ મણિલાલ સુધારા વાળાઓના દોષોથી આપણા જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થએલાં ખોટાં પરિણામોને નિન્દે છે, તથાપિ મૂળ સુધારાના નાપકો માટે એમને પૂર્ણ માન છે અને એમના દોષ પણ એ શાન્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ જુએ છે અને પ્રસંગોપાત હું આપને એટલું પ્રહું છું કે ઉપરના કેટલાક ઉતારાઓમાં મણિલાલે સુધારાના કેટલાક અગ્રજીઓને જે ન્યાય કર્યો છે એનો શતાંશ પણ સુધારાવાળા તરફથી મણિલાલને થતો તમે જોયો છે ?

હું પ્રો. ધ્રુવ સાથે એક મત થઈ એટલું ખાત્રીથી ઉમેરી શકું કે બધા રક્ષક પદના લેખોમાં જે ન્યાય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તેના શતાંશ ભાગની ન્યાય દૃષ્ટિ સુધારા વાળાઓ તરફથી સમગ્ર રક્ષક પદ માટે રખાઈ છે ? આવો અન્યાય થાય અને તેમાં સમગ્ર ગૂજરાતમાં સર્વમાન્ય હોવાનો દાવો કરતી સાહિત્ય પરિષદ પદતરે ભાગ લે એ અતિશયનીય છે.

કવિવર બાણ.

(ગતાંકથી ચાલુ.)

અમુક પ્રકારના પ્રતિપાદ્ય વિષયને, એવા પ્રકારની ભાષા તથા એવા પ્રકારનાં શબ્દોમાં પ્રકટ કરવામાં આવે કે જેથી વિદ્યુત અધ્યેતા લોકનાં મન પ્રસન્ન થાય, અને એવી લોકો-ક્તિઓ અને કહેવતોના પ્રયોગથી એ લોક—જેને માટે તે લખાયો હોય—લેખકના ભાવને સારી રીતે સંમતી શકે, તેજ શબ્દ અને લોકોક્તિઓ શુદ્ધ યુક્ત તથા ઉચિત કહેવાય છે. જે કોઈ લેખક પોતાના ભાવને અનુકૂળ ભાષાનો પ્રયોગ ન કરી શકે, તથા કરવામાં આવેલા શબ્દ પ્રયોગ પોતાના અભિધેય અર્થને બતાવી ન શકે તેમજ એની પ્રયુક્ત ભાષા વાચકના ચિત્તને આનંદિત કરવાને બદલે કિલ્લટ કરે તે લેખક, કવિ કહી શકાય નહિ. કવિતો શું એની સારા લેખકમાં પણ ગણના કરી શકાય નહિ. શબ્દોના સુપ્રયોગ એ કાવ્યનું એક અંગ છે તેથી પણ જ્યારે તે જ્ઞાત નથી તો તેના લેખકને કેવી રીતે કવિ કહી શકાય ? પરંતુ આ સ્થળે એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે કયા સ્થાનમાં કયો શબ્દ પ્રયોગ કરવો જોઈએ એનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? ‘ મિત્રહર્ષિલોક : ’ પ્રત્યેક વિષય માટે સર્વના અભિપ્રાયમાં કંઈનો કંઈ ભેદ ભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સર્વ નાની નાની વાતોમાં પણ એકમત થઈ શકતા નથી તો આવા ગંભીર વિષયમાં એમની સંમતિ કેવી રીતે અભિજ્ઞ હોઈ શકે ? આ પ્રશ્ન જો કે પ્રત્યક્ષ રીતે મહા કદિન લાગે છે પરંતુ જરા વિચાર કરતાં એનો ઉત્તર સહેલાઈથી મળી શકે છે. સાહિત્યની દરેક અવસ્થામાં જે જે ભેદ હોય છે તે ઐતિહાસિક નિયમો તથા ક્રમિક સંયોગોને અનુસરીને હોય છે. એટલે પ્રત્યેક સમયે કે પ્રત્યેક અંતરે, સાહિત્ય એક “વર્તમાન દશા” માં હોય છે—અર્થાત્ એ સમયના કે એ અંતરના લેખકોની ભાષા શબ્દાર્થ તથા અર્થના ઐચિત્ય કે અનૌચિત્યના વિષયમાં એક વિચાર અથવા એક સરખા વિચારોનું વલન હોય છે. એક અંતરમાં એક ભાષાના અનેક વિદ્વાનોમાં નાની બાબતોમાં ગમે તેટલા મતભેદ હોય પણ—અક્ષરેખા અથવા—મધ્યરેખા સદા એક સમયમાં એકજ રહે છે. સાહિત્યના જીવનમાં જ્યારે એમની સ્થિતિ સર્વથા અનિશ્ચિત હોય ત્યારે એવી દશા આવી જાય છે તથાપિ સામયિક વિદ્વાનો તથા લેખકોનું વલન સર્વકાલે એકજ રહે છે. સાધારણ તથા સારા સારા કવિની કસોટીએ છે કે જે પોતાના સમયના વિચાર અથવા વલનના આદર્શરૂપ હોય—એના લેખોમાં એના સમયના ભાષા તથા સાહિત્ય સંબંધીના વિચાર પોતાના અતિ શુદ્ધ અને સચોટ રૂપમાં પરિણત હોય—એ કવિ સાધારણ રીતે સુકવિ કહી શકાય. વધુ સ્પષ્ટતાને માટે એમ કહી શકાય કે એક વિશેષ ભાષાના પણ વિશેષ સમયમાં, સુરસ કવિ એજ કહેવાય કે જેની લેખનશૈલી પોતાના સમયની સર્વોત્તમ પ્રતિભાઓના વિચારને અનુકૂલ હોય. પરંતુ એથી પણ ઉત્તમ કવિ એ કહેવાય કે જેની પોતાના સમયની સર્વોત્તમ પ્રતિભાઓના વિચારોનું લેખનશૈલી હોવા ઉપરાંત પણ તે વિચારોને કંઈક વધારે વિકસિત કરી શકે, દ્રષ્ટાંત તરીકે એક લૌકિક વાત લઈએ. એક વિજ્ઞાનાધ્યાપક, જે પોતાના સમય સૂધીના વિકાસવડે સમૃદ્ધ એવાં વિજ્ઞાનનાં સર્વ સત્યોને જાણે છે તે પોતાને વૈજ્ઞાનિક કહેવડાવવાનો અધિકારી છે, પરંતુ એથી પણ ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિક એ છે કે જે જ્ઞાત વિજ્ઞાનની રાશિમાં એ ચાર અંકોડ પોતાની તરફથી પણ જોડે અથવા કંઈક નવીન સંલગ્ને પ્રકાશિત કરે.

હવે આપણે જોવાનું એ છે કે બાણભટ્ટની લેખશૈલી પોતાના સમયના શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતજ્ઞોને સંમત હતી કે નહિ—અને બીજું એક એને આપણે પૂર્વ જ્ઞાત સહથી અધિક સત્ય ને દર્શાવનાર કહી શકીએ કે નહિ ? હવે એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે બાણભટ્ટમાં એ બંને શક્તિઓ સારી રીતે હતી અને જ્યાં એ જ્ઞાતા છે, ત્યાં તે વર્ધયિતા પણ છે.

બાણભટ્ટની લેખશૈલી એના સમયના વિદ્વાનોના વિચારતુફલ હતી કે નહિ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે એના સમકાલીન અન્ય કાવ્યોની લેખશૈલીની સંદાપ લેવી પડશે. બાણભટ્ટના સમકાલીન અથવા અદ્ય સમયાન્તરે યદ્ય ગયલા કવિ ભર્તૃહરિ, અને સુખન્ધુ છે. ભર્તૃહરિ બાણના પહેલાં તથા વાસવદત્તાકાર એના સમયમાં કે કંઈક પછી યદ્ય ગયા છે. * ઉભય કવિઓની લેખશૈલીનો વિચાર કરતાં બે ભિન્ન ભિન્ન લેખ પ્રકાર જણાય છે. એક ગદ્ય લેખ અને બીજો પદ્ય લેખ, ગદ્ય લેખક સુખન્ધુને શૈલીનો પ્રતિનિધિ કહેવાને બદલે, તેને બાણનો ચેલો કહીએ તો એમાં અત્યુક્તિ નથી. સુખન્ધુએ પોતાનાં કાવ્ય બાણના કાવ્યોની નકલ તથા સ્પર્ધામાં બનાવ્યાં છે, એ સ્વાભાવિક નિયમ છે કે અસલ વસ્તુ નકલ કરતાં હમેશાં સારી હોય છે. એટલે સુખન્ધુ પણ પોતાના કાર્યમાં કૃત-કાર્ય યદ્ય શક્યો નહિ. સુખન્ધુ બાણનો ચેલો હોવાથી એને બાણની નવીન શૈલીના પ્રચારક તરીકે જ ગણવો ઉચિત છે. આ ઉપરાંત બાણના સમકાલીન અન્ય કોઈ ગદ્ય કાવ્ય જણાતું નથી—એથી પ્રસ્તુત પરિક્ષા કરવી અસંભવિત યદ્ય પડે છે.

આથી સમકાલીન સાહિત્યનો અશ્વય ન લેતાં આપણે એથી પણ પૂર્વ શતાબ્દિના કવિઓ પર દૃષ્ટી નાંખવી જોઈએ. છઠ્ઠી શતાબ્દિ કવિઓમાંથી બેજ અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ છે. એક પદ્ય લેખક ભારવિ અને ગદ્ય લેખક દશકુમાર ચરિત્રના કર્તા હંડી. જે આપણે લક્ષ પૂર્વક એ બંને કવિઓની અર્ધ-બાણની રચના પર વિચાર કરીએ તો એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે બાણભટ્ટના લેખોની બાહરેખા અને મધ્યરેખા એ બંને કવિઓની લેખશૈલીની જ બાહરેખા પર આગ્રિત છે અર્થાત્ બાણભટ્ટની પ્રાણાલીએ ભારવિ અને હંડીની લેખશૈલીનું મિશ્રણ છે. આથી બાણભટ્ટની શાબ્દિક વિશેષતાઓને જોઈ તેનું મૂલ્ય એમના કાવ્યોમાંથી શોધવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

એવો પ્રથમથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે બાણભટ્ટની કવિતાની કીમત કરવાને માટે આપણે કાદમ્બરીના આશ્રય લેવો પડશે—બાણભટ્ટની લેખશૈલીમાં નિમ્નલિખિત વિશેષતા છે.

૧. પ્રસાદ

૨. ઓઞસ્વિતા.

૩. પ્રવાહ

૪. શ્લેષબાહુલ્ય.

૫. સમાસ.

૬. વિસ્તાર.

બાણની આ વિશેષતાઓમાં પ્રસાદ, ઓઞસ્વિતા અને પ્રવાહ એ ત્રણ ગુણ એવા છે કે તે જ લેખકમાં હોય તેને એક ઉત્તમ લેખક બનાવી શકે છે. આ સંબંધી અત્ર વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી. વિવાદાસ્પદવસ્તુ તો શ્લેષબાહુલ્ય, દીર્ઘસમાસ, અને વિસ્તાર એ ત્રણ છે. આપણે હવે જોઈએ કે આમાં કેટલો અંશ ઐતિહાસિક ક્રમથી આવ્યો હતો અને કેટલી બાણની કૃતિ હતી—વળા સાથે એ પણ જોઈશું કે તે સર્વ કાવ્યના ગુણ છે કે હોય ? અને તે માટે બાણ પોતે કેટલો ઉત્તર દાતા છે.

એકને માથે તપે એવો બીજો—એ પ્રમાણે શ્લેષોપર શ્લેષ બાણના ગ્રંથોમાં સારી

* જુઓ વાસવદત્તાની ભૂમિકા.

પેઠે નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થે કાદમ્બરીની પ્રથમ અગ્નીઆર પંક્તિઓમાં અગ્નીઆર શ્લેષ છે. નેકે બાણભટ્ટે હર્ષચરિતના આરંભમાં 'શ્લેષપ્રાયમુદીચયેષુ' એમ કહીને શ્લેષને ઉદાહરણે માથે મઢ્યા છે અને ઉત્પ્રેક્ષાદાક્ષિણાત્યેષુ થી પોતાને બાગે ઉત્પ્રેક્ષા લીધી છે, તથાપિ એણે પોતેજ પોતાના બનાવેલા નિયમને અનુકૂલ વર્તેન કર્યું નથી. બાણના કાવ્યોમાં શ્લેષ અને ઉત્પ્રેક્ષા સાથે 'સાયેજ' ચાલી જાય છે. હવે શ્લેષોના પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યારથી થવા લાગ્યા તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈએ. બાણભટ્ટ સાતમી શતાબ્દિમાં થયે એના પહેલાંના સંસ્કૃત ગદ્યના ક્રમવાર આદર્શભૂત ગ્રન્થ આ પ્રમાણે છે—પ્રથમ બાહ્યણ ગ્રંથ—તે પછી ઉપનિષદ પછી પાતંજલ મહાભાષ્ય કે જે ધણું કરીને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ અથવા ૧૮૦ માં બન્યું છે—તત્પશ્ચાત પંચતંત્ર કે જે ઈ. સ. ૪૦૦ વર્ષ મહીની કૃતિ છે—તે પછી દશકુમાર ચરિત કે જે બાણની પહેલાં કેવલ સો વર્ષ પૂર્વે અર્થાત છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં રચાયું છે. આ સર્વ ગ્રંથો તપાસતાં તેમાં શ્લેષ બાહ્યણમાં શું પણ શ્લેષની કથા પણ મળી શકતી નથી. તે શું શ્લેષ બાણભટ્ટની પોતાના મગજની કૃતિ છે? એ બાણનીજ સ્વચ્છૃતિ તો નથીજ. કારણ કે પ્રથમતો બાણભટ્ટજ કહે છે કે 'શ્લેષપ્રાયમુદીચયેષુ' આથી જણાય છે કે એના પહેલાં સાહિત્યમાં શ્લેષ પ્રયોગની પ્રણાલી પ્રચલિત હતી. બીજું—એ વાત ખરી છે કે બાણના પહેલાં રચાયેલા જેટલા ગદ્ય ગ્રંથ હાલ વિદ્યમાન છે એમાં શ્લેષ પ્રયોગનથી, તથાપિ પદકાવ્યોમાં એનો સમાવ નથી. ઉદાહરણાર્થે ભારવિ કવિનેજ લઈએ. એના કાવ્યમાં અનેક શ્લેષોબધ્ધ શ્લોક મળી આવે છે * આથી પ્રતીત થાય છે કે બાણભટ્ટના પહેલાંથીજ સંસ્કૃત સાહિત્યનું વલન શ્લેષો તરફ થવા માંડ્યું હતું. આથી બાણની કૃતિમાંથીજ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન ખોળવું એ ઠીક નથી. ભારવિ, જે હમેશાં કવિ મૂર્ધન્યોમાંના એક તરીકે ગણાય છે તેનાજ ગ્રંથોમાં શ્લેષને સ્થાન આપે છે—તેમજ બાણનો શ્લેષ પ્રયોગ પોતાના સમયના સાહિત્યજોના વિચારોથી વિરુદ્ધ નહોત—કેબહુના અનુકૂલ હતો. આથી એમ સમજવાનું નથી કે આ યુક્તિ શ્લેષપ્રયોગના પક્ષમાં છે. તે માત્ર બાણના પક્ષમાં છે, કારણ કે પ્રત્યેક પુરૂષ પોતાના સમયનો પુત્ર છે—પોતાના સમકાલીન આચારો અને વિચારોથી અરપૃષ્ટ કોઈ પણ વહી શકતો નથી. એમાં કોઈ પણ સંદેહ નથી કે સંસારમાં અસાધારણ બનાવો પણ બનતા રહે છે. સમય સમયપર સંસારમાં ક્રાંતિ Revolution પણ આવી જાય છે અને તે પણ સમયને અનુકૂલ સારા નરતા ગણાય છે. ઇતિહાસ એની સાક્ષી છે. આરાંશકે બાણના શ્લેષ પ્રયોગને સમયની સર્વોત્તમ પ્રતિમાએના આચાર વિચારથી વિરુદ્ધ નહોતા પણ તે તેનુંજ ફલ હતું.

અન્યવાત દીર્ઘસમાસો સંબંધી છે; વિચારવાનું એ છે કે દીર્ઘસમાસ પ્રયોગ કરવા માટે બાણને કુપિત ગણી શકાય કે નહિ? આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે પણ પુનઃસાહિત્યના ઇતિહાસ તરફ દ્રષ્ટી નાંખવી જોઈએ. બાણની પૂર્વેના સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટપણે વધતી જતી સમાસની પ્રવૃત્તિનું દર્શન કરાવે છે. પ્રથમતો 'વેદમાંજ સ્વરૂપ સમાસ' મળી આવે છે જેમકે 'હિરણ્યગર્ભ' એ શબ્દ દ્વિવચ્ય અને ગર્ભ એ બે શબ્દોના સમાસથી બન્યો છે એથી આગળ જતાં ઉપનિષદોમાં સમાસોનાં ઉદાહરણ મળે છે જેમકે 'દર્મવાણિ:'

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૫.)

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
	અ	
અધ્યાત્મ વિદ્યા અથવા જ્ઞાત વિદ્યા.....વિદુષિ વસંત...	...	૩૬
	આ	
આપણે હિંદને કેવી રીતે સંયુક્ત		
બનાવી શકીએ...	...રા. રા. શોષક...	૫૭
આત્મસંયમ.....	...રા. રા. રામપ્રસાદ...	૮૫-૧૧૫
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિશ સાધનો...	...રા. રા. શામચંદ ગોવર્ધનદાસ	૨૦૪
આત્મશુદ્ધિનો સરલ માર્ગ...	...રા. રા. મણિલાલ નથુભાઈ દોશી...	૩૧૩૦
	ઇ	
ઈતિહાસજ્ઞ શિક્ષણ...	...રા. રા. કુલચંદ આપુજી શાહ...	૧૫૬-૧૮૦
	ઉ	
ઉપનિષદ પ્રકાશિત મરણોત્તર સ્થિતિ...	...રા. રા. માનસંકર પિતાંજીદાસ મેહેતા...	૧૪
	ક	
કવિવર બાણ બદ્ધ...	...રા. રા. કુલચંદ આપુજી શાહ...	૩૪૬-૩૭૭
કાલના પડદામાં ચીરા.....	...તંત્રી...	૧૬૮-૨૧૨-૨૩૦-૨૬૬
કાઉન્ટ ટાઉન્ટોચના કેટલાક મનનો...	...તંત્રી...	૧૯૧
કાવ્યાર્થ પ્રદીપ...	...રા. રા. મમનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ...	૩૦૩
		-૩૨૯-૩૫૧
કાવ્યો.		
આવામમન યાચના...	...રા. રા. પ્રજાવિદારી...	૩૬
એક હાસ્ય ભેદને.....	...રા. રા. કુંજ...	૧૬૩
જનેતાને નમન.....	...રા. રા. પ્રજાવિદારી...	૨૨૭
દેવી જીવન...	...સ્વામી રમેશ જ્યોતિઃ...	૨૮૯-૩૨૧
નવલ પ્રભાત...	...રા. રા. બદ્ધ...	૩૫૩
નિમંત્રણ.....	...રા. રા. પ્રજાવિદારી.....	૩૫૨
મા જ્ઞાતો પ્રેમ...	...કવિજન નાગર ચાલ...	૧૯૭

પિપાસુને નિમંત્રણ....	...રા. રા. ભટ્ટ...	૧૨૯
પ્રથમ ખંડિતા પ્રણયાર્જન...	...રા. રા. મજીવિહારી...	૯૭
પ્રવાસી પંખીડું...	...કુંજ...	૧૯૯
પ્રાર્થના સંગ્રહ...	...કવિજન નાગર ચાલ...	૨૫૭
પ્રેમની દુનિયા...	...રા. રા. વિલાસી...	૧૬૩
પ્રેમી યોગીનીઓ...	...	૩૫૫
શીકર છાંતી હવે ફરીએ...	... (મહેશુ.) ...	૧૬૧
બન્ધ વિમોચન...	...રા. રા. સાગર...	૬
એકદર દુનિયા...	...કવિજન નાગર ચાલ...	૬૫
ભવાધિષ્ઠિ તરણ...	...રા. રા. કુંજ...	૧૬૬
ભાવિ...	...રા. રા. પૈકુંડ...	૨૯૩
મદારદ્ર નમસ્કારાત્મક સ્તોત્ર...	...મજીવિહારી...	૩
મીંચાઈ.....	...	૧૩૩
રાગી.....	...	૩૨૫
સાંપ્રત આર્ષ શ્રુતિ...	...એક શર્જર આર્ય પુત્ર...	૩૩૦
હવે અદ્વિતીય યાત્રા છે...	...	૩૩૫

ગ

શુર ભક્તિ...	...તંત્રી...	૧૪૮
એ.રડાનો યુનેનો જતાંત.....	...	૨૪૬-૨૭૬

જ

જીંદગીની ચૌદ ભૂમી...	...તંત્રી...	૯૫
----------------------	--------------	----

ઘ

ધર્મ.....	...રા. રા. પુરુષોત્તમ હારિદાસ...	૨૯
ધર્મ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાની		
વર્તમાન કુટિત દશા...	...તંત્રી...	૧૬૪-૨૦૫-૨૪૦

ન

નજીકનું ભાવિ.....	...તંત્રી...	૧૮૪-૨૧૯
-------------------	--------------	---------

પ

પુનર્જન્મ...	...રા. રા. પુરુષોત્તમ હારિદાસ...	૨૪
પ્રાણ...	...૨૧૦ સાક્ષર સમનરાય સિવચંદર વૈષ્ણવ...	૫૧

ચ

બાલકોની કેલવણી...	...તંત્રી...	૧૮-૧૪૧-૧૭૬
બાલ બાળાઓની કેલવણી વિષે		